

28/4

मिशन

मार्च १६ १९४६

22/9/1961

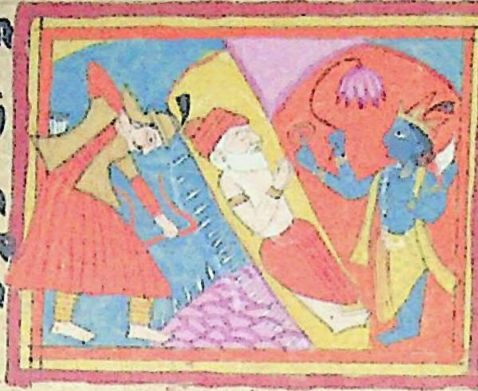
$\frac{12}{7} \times \frac{21}{1} = \frac{252}{7} = 36$

भीष्मपर्वः ६

प्रीतामसाय नमः ॥ ओ श्री ललाय गरवे त उ नंत व तं वं धाय नो दन म ते नो हरो च ते न्य त ॥ यदा वने जन
मावापचितिस्तत्तु श्री भीष्म पर्वणि विदध्या वदीये ॥ १ ॥ पूर्वस्मिन्पर्वणि भगवद्भक्तः सत्पिपासाम
र्थयः सत्पिपासयति ॥ येषु येषु न प्रकाशयति काले प्राप्तेः न स्मिन्पुनरुपकरोति चेति पांडवाचारप्रदर्श
नवाजेन दर्शितं तमेव भूतस्वयं भगवान्निर्देशना नृगृह्णाति तदीयां प्रतिज्ञां च स्वप्रतिज्ञां च ॥

ओ नमो नाहयाम्यु ॥ ओ नारायणं
सरस्वतीं वासेत नो नयमुदीरयेत्
कुरु पांडव सोमकाः ॥ १ ॥ पश्चिमात्म
वैजयाय नमः ॥ यथायुधिरैकोराः
यः तत्रैसात्तं संधि वीर्यते ॥ १ ॥ ते
काः ॥ कैरवासमवर्तेत निमीयेते
सर्वे युद्धमिति निर्दिनः ॥ आरंभं तेज
मिषाय च दुर्धर्षा धार्तराष्ट्रस्य वा
चसंति सैनिकाः ॥ १ ॥

नमस्तु नरं चैव नरोत्तमं ॥ देवी
नमो नयः ॥ कथं पुष्पिणि वीराः
सत्पिपासयति ॥ १ ॥ कुरु पांडव सोमकाः ॥ १ ॥
कुरु पांडव सोमकाः ॥ कुरु तेज
वतीं युद्धमिति निर्दिनः ॥ आरंभं तेज
मिषाय च दुर्धर्षा धार्तराष्ट्रस्य वा
चसंति सैनिकाः ॥ १ ॥

धेनैव सत्पिपासयति ॥ १ ॥ कुरु पांडव सोमकाः ॥ १ ॥ कुरु तेज
वतीं युद्धमिति निर्दिनः ॥ आरंभं तेज
मिषाय च दुर्धर्षा धार्तराष्ट्रस्य वा
चसंति सैनिकाः ॥ १ ॥

१४ शक्यते प्रीतिं ॥ १५ ॥ आसीदतश्च सत्रमभूत् ॥ १६ ॥ शर्करास्य लघुकाः कर्णयन्तेति तत्राविनिर्जुन
शर्करागमित्यर्थः ॥ १७ ॥ सागरतुभितोपमेतुभितसागरोपमे ॥ १८ ॥ २५ ॥ धर्मात्परास्मात् न्यस्तशस्त्रः

ततोर्ध्वसमागम्य वासदेव धनं जयौ ॥ दधातुः पुरुषश्चात्रौ दिव्यौ शंभौ वारये स्थितौ ॥ १९ ॥ पांच
जन्यस्य निर्वाणं देवदत्तस्य चाभयोः ॥ अत्रातति न दयो धाः शक्यत्सं प्रसुचतुः ॥ २० ॥ यथा सिंद
स्पनदतः स्वनं अत्र तरे मगः ॥ अमेयु नि न दं अत्रातया सीदत तद्वत् ॥ २१ ॥ उदतिष्ठुद्रजोभोमं
न प्रज्ञायत किंच न ॥ अस्मिन् गतरवादि तं मे न्ये न रजसा चूते ॥ २२ ॥ वचर्षतत्र पञ्च न्योसां सशो
गितव्यं प्रमाणं ॥ दित्तु सर्वाणि सैन्यानि तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २३ ॥ वायुस्ततः प्रादुरासीत् त्रैचैः
शर्करा कर्षणः ॥ विनिर्जुतान्यनौकानि शतराजसदस्यशः ॥ २४ ॥ उभे सैन्ये च राजे इयुद्धाय म
दिते भूयः ॥ कुरुक्षेत्रे स्थिते यत्ने सागरतुभितोपमे ॥ २५ ॥ तयोस्तु सैन्ययोरासीदद्भुतः सत्सु संग
मः ॥ युगांते समनुशास्ते हयोः सागरयो रिव ॥ २६ ॥ अत्रासीत् राधिवीसर्वाः वृद्धबालमवरो
धिता ॥ निरश्च पुरुषे वासी इयकुंजरवर्जिता ॥ २७ ॥ तेन सैन्या समूहेन समानीते न कौरवैः
ततस्तैः समं चक्रुः कुरुपांडवसौमकाः ॥ २८ ॥ धर्मान्ते स्यादप्यमासुर्यो धानां भरतर्षभ
निवृत्ते विदिते पुद्गे स्यात्प्रीतिर्नः परस्परं ॥ २९ ॥

शारणागतोः न्येन संयुक्तश्च न दंतव्यमिमादीन् ॥ २६ ॥

चायं चदि ॥ ३ ॥ यावत्पतिसूर्यरत्नेन कृत्स्नं सप्तद्वीपात्मकं भूवल्लयं ॥ अर्द्धीशं ह्येनोच्यते त्रिंशत्सप्त
यात ॥ अत्रिंशत्सप्ततिशितिवत् ॥ ४ ॥ सदीपानां केवले स्नेहं प्रादिप्रांतदेशवासिनो वासास्तसिदि

॥ समंतपंचकावापुर्गिराणि सदस्रशः ॥ कभयामसविधिवत्कृतौ पुत्रोऽपि पुरः ॥ ५ ॥
न्याचस्यिचीसर्वाचालरुहावशोचिता ॥ निरभ्यपुरुषे वासोदशकुंजरवर्जिता ॥ ६ ॥ यावत्
पतिसूर्योदितं च दृश्यमानं ॥ जातवेदसमायांतवत्पार्थिवसत्तम ॥ ७ ॥ एकस्यासर्ववर्णा
ने मंदरावहयोजने ॥ पपाका मंददेराश्च नदीशैलान्च जनिच ॥ ८ ॥ तेषां पुथिषिरोराजा
सर्वेषां पुरुषधम ॥ व्यादिदेशसकायानां भूतभोज्यसमन्विते ॥ ९ ॥ याप्याश्च विविधास्तान्
तेषां रात्रौ पुथिपि पुरः ॥ एवं वेदो वेदितव्यः पांडवे योऽपि मितुत ॥ १० ॥ अभिज्ञानाति सर्वेषां
शास्त्राभरणानि च ॥ योजयासासकैरवोपुड्कालोऽपि स्थिते ॥ ११ ॥ दृष्ट्वा ध्यानाग्रं फलं सदा
तेराष्ट्रमहासनाः ॥ सदसर्वमंदीपालेः प्रत्यक्षदत्तपांडवं ॥ १२ ॥ पांडवेण तपत्रेणापि यमा
लेन मूर्धनि ॥ मध्ये नागसदस्यभानभिः परिवारितः ॥ १३ ॥ दृष्ट्वा दुर्गं धनं दृष्ट्वाः पांचा
लायुद्धं न दिनः ॥ दध्मः प्रीता महाशैलान्नेयं अमधुरसनाः ॥ १४ ॥ ततः प्रदृष्ट्वा तं सेनां प्रभ

तान् ॥ १५ ॥ भस्मदिदं न फलमारु ॥ एवमिति ॥ एवं वेदो विद्वान्मतिश्रुत्यैः पांडवे यो जातव्य इत्येतदर्थः
॥ १६ ॥ अभिज्ञानातिस्वीयानि चिह्नानि स्वीया एव स्वीया तानि दन्तुरित्येतदर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

भी
३

3

पर्यायं वै परोत्तमं ॥ १५ ॥ निशमय पश्य ॥ १६ ॥ न परोक्षमिति पाठे प्रत्यक्षं ॥ १७ ॥ नगाग्रेषु वृक्षाग्रेषु संपतंति

तेषु कालपरोत्तमेषु विनश्यत्सच भारत ॥ कालपर्यायमज्ञायमास्महे के मनः कथा ॥ १८ ॥ यदि
चेच्छसि संश्रामं दृष्टुं ते विंशं पते ॥ चतुर्दशानि ते पुत्रयुद्धं तत्र निशमय ॥ १९ ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥
नरो चेत्ताति वधं दृष्टुं ब्रह्म विस्मृतम् ॥ युद्धमेतत्तु शेषेण शृणुयांत वने जनाः ॥ २० ॥ वैशंपाय
न उवाच ॥ एतस्मिन्नेच्छति दृष्टुं संश्रामं श्रुत्वा तु मित्तु सि ॥ वराणां सोमो रावासः संजयाय वरे ददौ ॥
एष ते संजयो राजन् युद्धमेतद्दृष्टव्यम् ॥ प्रकाशं वा प्रकाशं वा दिवा वा यदि वा नित्यम् ॥ २१ ॥ मन
सा चिंतितं मपि सर्वं चेत्स्यति संजयः ॥ नैनं शस्त्राणि भेत्स्यति नैनं वा पिब्यते शमः ॥ २२ ॥ गव
लागिरयं सोमं पुच्छादस्मभिरिमांस्तुति ॥ अहं तुर्कंति मे ते वां कुचं गतं भरतर्षभ ॥ २३ ॥ पांडवानां
च सर्वेषां प्रथमं विष्णोर्मिमांशुचः ॥ दिष्टुमेतन्न रथाश्च नाभिश्चोचतुर्मंदसि ॥ २४ ॥ न चैव शक्यं
संपतंयतो धर्मस्ततो जयः ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा स भगवान्कुतूहलं प्रपितामहः ॥
पुनरेव महाभागो धृतराष्ट्र उवाच ॥ इदं युद्धं महा राजन् भविष्यति महां जयः ॥ २५ ॥ तथैह च निमि
ताति भयादा न्युपलक्षये ॥ श्रेयान्तर प्राञ्चका कश्चकं कैश्च सहिता वने ॥ २६ ॥ सम्पतंति नमा
ग्रेषु समवाया अकुर्वते ॥ अभ्यग्रं च पश्यंति युद्धमानं दिने हिजाः ॥ क्रव्यादा भक्षयिष्यंति
मांसांस्त्रिजवाजिनो ॥ २७ ॥

समवायान् संक्षान् ॥ २८ ॥ अभ्यग्रं समीपं क्रव्यादाः ॥ मांसं भक्षकः स गालकाकादयः ॥ २९ ॥ ॥ ३० ॥ ॥ ३१ ॥

३

धर्मसंस्थापनमेवादयथापरमिति॥यथायोगंतत्त्वयोर्योगस्यानतिक्रमंयथायनप्रकारेणअपरं
उक्तं॥युक्तमिति॥तथानकस्यचित्तत्त्वयोगातिक्रमः स्यादितिभावः॥२॥राजधर्मतः॥राजसंस्था

यथापरंयथायोगंतत्त्वयोगातिक्रमः॥वाचायुद्धप्रवृत्तनांवाचेवप्रतियोगेन॥निष्क्रान्तः॥
तज्जमथात्रदंतकाःकदाचन॥२॥२॥यौचर्यधिनयोधाराजेनराजधर्मतः॥अथेनाद्योपदाति
अपदातेनैवभारत॥२॥यथायोगंयथाकामयथात्माहंयथाचले॥समाभाष्यप्रवर्तयेनविश्व
सेनविह्वले॥२॥एकेनसदसंयुक्तःप्रयत्नाविमलवस्तु॥लोकाशस्त्रविचरमाचनदंतकाःकदा
चन॥२॥नस्तत्तेषुनपुंर्येषुनचशस्त्रोपनातिषु॥नभेरीशस्त्रवादेषुप्रदंतकांकपंचन॥२॥एवं
तेसमयंकृत्वाकुरुषुश्चसोमकाः॥विस्मयेपरमंजगत्प्रत्यमाणाःपरस्परं॥२॥निर्विश्वच
महात्मानस्ततस्तेपुरुषधर्माः॥रुष्ट्रपाःसमनसोवभूवःसदसैनिकाः॥२॥३॥तिथीभो
पर्वणिअथायः॥२॥वैशंपायनउवाच॥ततःश्वीपरेसेन्यसमोत्सभवाचनविः॥सर्ववेदविदं
प्रेष्टाचासःसमवतीसतः॥२॥भविष्यतिरणोचोरेभरतानोपित्तमदः॥प्रत्यक्षदर्शोभवाचन
भूतभवभविष्योचत्॥२॥वैचित्रवीर्यराजानंसदस्त्रवीर्यमिदं॥शेचंतस्मांतंयायंतंपुत्र
एवमनयंतदा॥३॥कासउवाच॥राजन्यरीतकालास्तेपुत्राश्चान्यचपायिवाःतेहिंसतीव

तः॥२॥३॥प्रथमोऽध्यायः ततभविष्यतिभाविनी॥२॥३॥हिंसंतीवनाययिच्छंतेव॥४॥

अप्रयुक्तप्रचरणाजित ॥ अविप्रवर्तते च लंति महांते रथाः महारथाः ॥ १५ ॥ १५ ॥ गदहोतशस्त्राः आ
तलोदाः लोहतेडा रतियावत ॥ चर्मिणे भृगाविटि संज्ञाः ॥ कृष्णशालभविशेषाः ॥ ते वाजिपुष्टगा

अनादता दंडभयः प्रणदंति विप्रं पते ॥ अप्रयुक्तः प्रवर्तते तत्रिषाणं महारथाः ॥ १५ ॥
कोकिलाशतपत्राश्चावाभाषाः शुकादयः ॥ सारसाश्च मयूराश्च वाचा मुंचति दारुणाः
गदहोतशस्त्राः क्रोशंति चर्मिणे वाजिपुष्टगाः ॥ अरुणे दये प्रदंते शतशः शालभृजः
॥ १५ ॥ उभे संघे प्रकाशंते दिशो दाहसमपिते ॥ पञ्चैव पांसुवर्षी च मांसवर्षी च भारत ॥ १५ ॥
पांचैषा विभ्रता राजनसु लोको साधुं समता ॥ अरुं यतो न याप्येष वशिष्ठः पुष्टगाः कृ
तः ॥ १५ ॥ रोदिंती पीडयते घस्यते राजं छनैश्चरः ॥ व्यावृत्ते लल्लसो मस्य मविष्यति
मरद्भयं ॥ १५ ॥ अनभे च महाद्यौरत्नतितः श्रयते त्वनः ॥ वाहनानां च रुदन्ते न्यपतेत्य
आविंदवः ॥ १५ ॥ ३ ति श्रीभीष्मपर्वणि अध्यायः ॥ वासुदेवा च ॥ खरागोपप्रजायंते र
मंते मातृभिः सताः ॥ अनार्जवं पुष्पफलं दशपंति वनदुमाः ॥ १५ ॥ गार्भिणे जातपुत्रा
अजनयंति विभीषणन ॥ कृष्णादाः पतिगोद्यापि सदाश्रितिरस्य रं ॥ १५ ॥ त्रिविधा
णाश्चतुर्नेत्राः पंचपादादिमे दनाः ॥ दिशो वीच्य दिपुष्पश्च दंष्ट्रिणः पशवै शिवाः
॥ स्यात्तु दंतो दृश्यत इत्यर्थः ॥ १५ ॥ व्यावृत्ते न हं लल्लसो न संरोदयत इत्यर्थः ॥ १५ ॥ स्तनितः त्व
नः गजितरूपपाहः ॥ १५ ॥ अध्यायः ॥ खराः प्रजायते मिथुनी भवन्ति उत्पद्यंते इति वा ॥ कृष्णादाः

सारमेकदयः ॥

काशतः॥ शङ्खकुर्वेत्॥ १०॥ ११॥ परिचापरिवेषः कृष्णश्रीचः येतलोदितपंथताः सुमये कृष्णः ततो व
दिः येतः ततो वदिलोदित इति त्रिवर्गः संधौ संध्यायां अवारयन् अचेष्टयन्॥ १२॥ निर्विशेषदिनतये
अहोरात्रे निचयेन विगतः शेषो यस्य तस्य दिनस्य तिथेः तयोर्धर्मिन्तु यौ द्वयद्वयास्पर्शनीयत्वं तिथि
यस्मिन्॥ अहोरात्रे तस्म्यारष्ट्रदिनतये तदेव विधिनष्टि जलितेति॥ अर्कैर्देवैस्तत्र अमावास्यासु

निर्देषं चाभिवाशते भैरवाभयवेदिनः॥ कंकप्रयाति संधेन दत्तात्मसन्निधौ दश॥ १३॥ उभे श्वौ परे
संधे नित्यं पश्यामि भारत॥ उदयास्तमधे सूर्यकंचधेः पौरवारितं॥ १४॥ येतलोदितपंथताः कृष्ण
श्रीचास्तु विद्युताः॥ त्रिवर्गः परिचासंधो भानुसंतमवारयन्॥ १५॥ ज्वलितार्कैर्दुर्जतत्रे निर्विशे
षदिनतये॥ अहोरात्रे मया दिष्टं तद्वयाय भविष्यति॥ १६॥ अलक्ष्यः प्रभया हो नः॥ पौराणमासीत
कार्तिके॥ चंद्रो भद्रप्रिवर्णश्च पञ्चवर्णजभरतले॥ १७॥ स्वप्नं प्रतिनिहता वीरा भूमिमावृत्य पा
शिवः॥ राजानो राजपुत्राश्च शूराः परिचवारव॥ १८॥ अतस्मिन् वरादस्पृष्टं दंशस्पर्शभयोः॥ प्र
णदं पुण्यतोरात्रौ रोद्रेति संप्रहातयेत्॥ १९॥ देवताप्रतिमाश्चैव कपयंति हसंति च॥ वसंति रुधिरं च
स्मः गेवयंति प्रपतेति च॥ २०॥

माक्रांतेन तत्र॥ तदेवं जलितं पापप्रहाक्रांतं यस्मिन् देही हापतिथिः॥ तत्र तत्रे च पापप्रहातये च मदा
नडयोग इत्यर्थः॥ २१॥ पञ्चवर्णै रक्तपञ्चवर्णै रलोदितौ र्धौ भवति॥ यथा मजिष्ठे निष्कृते दिवोरक्तच
मद्यमसूचकं॥ २२॥ वरादे गृहकोलः विषदं शो माजोरः॥ तयोर्भचर पोरपि अतस्मिन् उद्गमप्रपथ

धूमकेतु रूपग्रविशेषः ॥ सप्रख्यं तत्रिचन तत्रं आक्रमति हति ॥ यथा च स्वमागरोत्पत्त्येष्टा स्पेना पि
केतना पुष्पे विहस्तया च सन तत्रं क्रुराक्रांते क्रुरविदे च सति प्रवर्षं तत्रिचाना नरो भवतो त्वर्थः
यथोक्तं कृतिकायां तथा पुष्पे रेवसां च पुनर्वसो वेधे सति क्रमाद्वर्षा वीषा स्नागादिभित्तिन रूप
विचित्रये ॥ १२ ॥ भगन तत्र सर्वे फाल्गुनी अति मते तत्तर फाल्गुनी ॥ १३ ॥ पूर्व प्रोष्टपदे पूर्वा भाद्रप

अभावे दिशि शेषेण क्रूरुणा तत्र परपति ॥ धूमकेतुर्महाद्यारः पुष्पं चाक्रमति हति ॥ १२ ॥
सन पोर शिवं चौरं करिष्यति महाग्रहः ॥ मद्यास्वगारको वक्रं प्रवर्षे च वृद्धस्पतिः ॥ १३ ॥
भगन तत्र सा क्रम्य सूर्य पुत्रेण पीड्यते ॥ शुक्रः प्रोष्टपदे सर्वं समाकृष्टा विरोचते ॥ १४ ॥
उतरेतु परिक्रम्य सदितः समुद्रो ह्यते ॥ अतो ग्रहः प्रज्वलितः सधूमश्च वावकः ॥ १५ ॥
इदं ते ज्ञप्ति न तत्रं ज्येष्ठा माक्रम्यति हति ॥ भ्रवं प्रज्वलितो ग्रौरमप सव्यं प्रवर्तते ॥ १६ ॥
रोदिं लीपी उयते ववु भो च शशि भास्करौ ॥ चित्रा स्वां तरे च वचिष्ठितः पुरुषो ग्रहः ॥ १७ ॥

दान तत्रं समाकृष्टा परिक्रम्य परिष्ठाप्य उयग्रह स्तेन सदितेन ॥ उतरे उत रा भाद्रप दान तत्रं उदीर
ते ॥ आक्रातु मित्यति ॥ १४ ॥ चेतः दितीय उयग्रहः केतु संज्ञः पेंद्र ज्येष्ठा न तत्रं मितियो ज्ञं ॥ १५ ॥ भ्रव
मिति ॥ पुरुष उयग्रहः ॥ एक न तत्रं शशि भास्करौ पीडयते ॥ अप सव्यं प्रवर्तते ॥ सदा वक्रो स
च सर्वतो तद्रव क्रोपे न त्वारा स्थः ॥ सन्दरो दिती न तत्रं च यता त्वर्थः ॥ १६ ॥

विषाणिनः संगतस्तर्ह्यपच ॥ १५ ॥ चरवाग्रथायायनीकरभोसगविशेषः करभः ॥ कलभोवाद्यायदेशः ॥
 कोसगतरेरतिविषः ॥ १६ ॥ प्रनायेतेजनयेति ॥ १७ ॥ एयमज्ञानयस्यसंवधिः ॥ लुडकाचंगगा ॥ चंडालादिपुजाताः ॥
 काणकुजादयस्तथः ॥ लुडकाचंगगनदीतीर्धमेदिनी ॥ १८ ॥ नगराणि कुत्रिमाणि शिरावद्वेति ॥ पद्मभित्तमहं

जायेतेचिह्नतास्याश्चयादरंतेविवादिः ॥ त्रिपदाः सिद्धिनिस्तर्ह्यपच ॥ १९ ॥ त
 येचान्याश्चरंतेजाहाणेजस्ववादिना ॥ वेनतेयान्मयूराश्चजनयेतिपुरेतव ॥ २० ॥ गोवत्सं
 वडवास्तेशासगलमदोपते ॥ कुकुटात्करभोश्चवशकाश्चाशुभवादिनः ॥ २१ ॥ स्तिपः कश्चि
 त्जायेतेचतस्रः पंचकास्तथा ॥ जातमाजाश्चनृत्पतिगयतिचहसंतिच ॥ २२ ॥ एयमज्ञानयस्य
 वेषस्तदकाः प्रहसंतिच ॥ २३ ॥ नृत्पतिपरिगायेतिवेदयेतोमहद्वय ॥ प्रतिमाश्चसुलंसेताः स
 शास्त्राः कालचोदिताः ॥ २४ ॥ अन्तेन्यमभिधावेतिशिशुवोदं ॥ पाणयः ॥ अन्तेन्यमभिमहंतिन
 गराणिशुशुत्सवः ॥ २५ ॥ पद्मोत्पलानिबृतेषुजायेतेकुमुदानिच ॥ विषगवाताश्चवात्सगार
 तेनाशुपशम्यति ॥ २६ ॥ अभीर्त्तावर्ततेभूमिरकंराद्रुपेतिच ॥ सेतोयदस्तथाचित्रांसमतिक्र

तिकमलानितुदाणोतिभेदः ॥ कुमुदनिवेदोदयविकसितितानेव ॥ २७ ॥ वर्ततेवर्तयतिदीप्यतरत्तथः
 नित्यंदाहोभवतीतिवर्तकलनतिपादेपिसपचारः ॥ कार्तिकाः परेदिंस्यासारंभक्तजतुलास्य
 कंराद्रुपेतिनदेवसेतोयदः केतः चित्रांसतिक्रम्यत्यागदोवर्ततेनिर्मसमाप्रकस्योरादकेवर्तनी

एकरासिगतोमहरतिवृत्तचक्रविनिभावः ॥

6.

[illegible]

वक्त्रेति॥ तत्रैव सर्वतोभेदे वक्त्रे सप्तालो दितां गोमार्कः॥ चक्रानुवक्त्रं कृत्वा पुनः पुनर्वक्त्रं भूयजस
एतदस्यतिना कान्तराणि नक्षत्रं प्रवृत्तं समाकृत्य समुद्रं पूर्णादृष्ट्या विधाति इति॥ १५॥ परिसंख्यं ज्ञात्वा
तां धात्रीं धात्रीं विधायो सरशानि येषां ते पंच श्रीर्धाः॥ १५॥ २॥ शैलितं मया आचर्तुः यस्यां रक्तं प्रवादवती

चक्रानुवक्त्रं कृत्वा च प्रवृत्तं पाचकप्रभः॥ ब्रह्मराशिं समाकृत्य लोदितां गोमार्कं विधाति॥ १२॥
सर्वस्य परिसंख्यं ज्ञात्वा धात्रीं सप्तमालिनीं॥ पंचश्रेष्ठां यवश्यामिषशतश्रेष्ठां च शालयः॥ १६॥
प्रधानाः सर्वे एकस्य या स्वापत्रमिदं जगत्॥ नगावः प्रसूता वतैः शैलितं प्रतरंस्तुत॥ १७॥
निशेदरर्चिषश्चापातावद्वायुज्वलितभृशं॥ व्यक्तं मरुपतिशतसिंहा मंसमुपस्थितं॥
अग्निर्वर्णयथाभासः शस्त्राणामुदकस्य च॥ कवचान् ध्वजान् च भविष्यति सरान्नक्षत्रः॥
एधिवी शैलितवर्ता ध्वजोऽप्यसमाकुलः॥ कुशं वैरासे राजन्मोडवैः सरभारत॥ २१॥
दत्तप्रजलितस्यायुव्याहरंति सुगादिजाः॥ अथादितं दशयंतो वेदयंति मरुद्वयं॥ २३॥
एकपद्मं च चरणः शकुनिः त्वचरो निशि॥ रोदं वदति सरयः शैलितं खदं पति च॥ २४॥
शस्त्राणि चैव राजेद्रप्रजलंती वसं स्थितः॥ समधी एणमुदारा एणसधवस्त्राद्यते प्रभा॥ २५॥

तर्थाः॥ अतएव ध्वजा एव विदुषान्तिद्रुजावलेः समाकुलवैरासे विरोधे॥ २१॥ २३॥ खदं यन्मोड
एणस्ते शकरत्ननरेकवमनं कारयतीव॥ २४॥ शस्त्राणि प्रतमा ज्वलंतीव॥ २५॥

मं
भी
१

योनारुः॥ इतरयोः सुत्रयोः राजनारुः पितृसुत्राणां सुत्राणि रक्तोतिशेषः॥ तथा च मध्यमं
त्रयमवाप्तमौमः स्वात्मसूर्यचंद्रादिवः पूर्वस्यामृतरस्यावाफालुन्याशानैश्चरः विशाखा
यावेधेन हृदस्पतिश्चास्ति तेष्वाफलं तत्रैवोक्तं॥ क्रूरेश्वरचतुर्कंचवृषभं देवसंयुतं॥ एवं च
त्रिभिर्नाशयकचितं सर्वसुरिभिः॥ इति तत्र सिंधुसागरसंगमात्॥ गंगावरीसाग
रसंगपर्यंतं प्रकारेण तदुत्तिष्ठेन्नरपतितपवकलां प्रावरणपर्यंतं द्वितीया
तदुत्तरे गजपतिः॥ तयोरेखयोर्मध्येऽप्यपतिः दक्षिणापुरं तद्विश
नदेशस्थत्वात्॥ गंगाद्वारात् पूर्वद्वारे स्मृतिस्त्रिंशत्तमं
वरिद्वारं तद्वेदलीदीपन्यायेनाश्रमपीति॥ पतचन
रपतिजयदशितं स्पष्टं ईशानदेशः कर्मचक्रेण
काः॥ रेवती अश्विनीया म्यादेशे ईशानगे
चरे गंगाद्वारेऽकुरुत्तं श्रीकंदं दक्षिणा
पुरं॥ अश्ववक्रैकपादाश्च कलां प्रा
वरणस्तथा॥ चित्तं पतिचते
सर्वदेशा ईशानगे चरे इति
दिक् ॥ ॥ ॥

त्रिषु सार्वभूतैश्च नरपतिविजयप्रोक्तैश्च यथायथादिभिर्न वभिर्न तत्रैशेदी चरणापुनरेक
 त्रैचामरं कुशं लं वीणा छत्रं दं पतद्भूः ॥ आसनं कोलकं रज्जु रितवयवाः कल्पते एवमपादिन वके
 न प्राचास्य गजपतेः तथा मृत्पादिन वकेन दक्षिणास्य नरपतेः ॥ एवं विषेषु त्रिषु पिछत्रेषु तत्रापि सर्वे
 पुनस्तत्रेषु नास्ति तत्र मेभि रितियो मे नस्तत्र विरोधि पुनस्तत्रेषु नस्तत्रापि भातितेषु क्रूरक्रांतत्वा
 दिन ॥ तत्रियाभावकरेषु नस्तत्रे सुगंधः पाषण्डः शीघ्रं कलशस्त्रानं संयतते तेन तत्रियस्य त
 दंतरीतानासनेषां च माउलिकानां ॥ रात्रिनाशः सूचते ॥ तत्रैव सति मद्यापां कुजोक्ति तथाय

त्रिषु सर्वेषु नस्तत्र नस्तत्रेषु विरं पते
 रथः संपतते शीघ्रं जतय नय मत्तमं ॥ ३ ॥

दाभगनस्तत्रे पूर्वाफाल्गुनी तत्रतः ॥ शनैश्च रावरेषु दिना गजपते मरुद्रूपं करिष्यति ॥ तयो
 क्तं तत्रैव ॥ कलशस्थभवे पुंरं रोगो मरुद्रूपं चातपातरिकं सर्वं जायते नात्र सुशय इति ॥ क
 लशस्थशने चुरेति शेषः ॥ तथा चिन्ता राजेष्ट्रं अथिष्ट्रं छत्रं क्रूरपुंरं क्रूरक्रांतं वतते इति
 अवशंगजपते ह्युभयः एवं प्रथमं छत्रं पिच्छं तिकारो दि र्गो पुष्पस्य च पाउक्ति तथा तिमि
 त्रैश्च वसाप्रोष्ठपदयो ह्येदं स्मृति सुक्रांतं ततो तयापि तावत्त्रिष्टु फला च न पचे ह्येव त्पतिरन्य

8

सुताः यतेति चैव्या अथास्य नगरेषु च ॥ नौ ललोहितपीतश्च भवत्यग्निर्द्वेते गिद्वेजैः ४० वासाधि
दृष्टगंधश्च मुचैव दारुणं मनं ॥ स्पर्शगंधारसाश्चैव विपरीता मदीयते ॥ ४१ ॥ धूमध्वजाः प्रमुचं
तिके पयंति मुद्गमुद्गः ॥ मुचं तंगारवर्षश्च भेर्यश्च एह दालया ॥ ४२ ॥ शिखराणां समूहानां उपरि
ष्टान् समंततः ॥ वायसाश्च रुदत्यं वाममंडलमाश्रिताः ॥ ४३ ॥ पक्षापकेति समुद्रेशो वा वाश्य
ते वयांसि च ॥ निलोभ्यते ध्वजाग्रेषु क्षयाय एशिषीक्षितं ॥ ४४ ॥ ध्यायंतः प्रकिरंतश्च आलाः
वैषयसंयताः ॥ दीप्तास्तरंगाः सर्वे वाराणाः सलिलाश्च याः ॥ ४५ ॥ यतश्चुत्वा भयाजत्र प्राप्ता
लब्धवस्यता ॥ यथा लोकः समुद्धेदं नायं गच्छति भारत ॥ ४६ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ पितृवचो
निशम्य तद्दूतराष्ट्रां प्रवीदिदं ॥ दिष्टमेतत्सुरामन्ये भविष्यति नरत्तयः ॥ ४७ ॥ राजानः क्षत्रधर्म
एव दिव्यंति संयुगे ॥ वीरलोकं समासाद्य सार्वप्राप्त्यति केवलं ॥ ४८ ॥ इदकीर्तिं परलोकं दी
प्तकालं महत्सुखं ॥ प्राप्स्यति पुरुषश्चाद्याः प्राणांस्तत्कामहादवे ॥ ४९ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ प
ंचमुनिस्तथैतन्नाकवीक्ष्य राजसत्तम ॥ धृतराष्ट्रेण पुत्रेण ध्यातुमन्वगमत्परं ॥ ५० ॥ समुद्धे
तया ध्यात्वा पुनरेवात्र वीद्वचः ॥ असेशं पार्थिवं द्वाकालः सदायते जगत् ॥ ५१ ॥ सजते च पुनर्लोकं

पुण्येति श्रुतिप्रमाणेन शशकुर्वन्ति ॥४४॥ प्रकिरन्तः शशकुर्वन्ति शेषः बालाः दुष्टहृत्तिनः सलिलाश्रयाः अतो
नमस्तदयुक्तः ॥४५॥ मुनिः एवं तथैव केतुसंबन्धः भूतरोषादेतुना तदर्थमिच्छति ॥४६॥ आनन्तिता ॥५॥

दीयेतेति ऐगति ५२

चंद्रादित्यबुधो ग्रहाचित्तनेन शोकेनोक्तमर्थविशदयति। द्वाभ्यां चतुर्दशीमिति। त्रयोदशो त्रयोदशानामसू
पूरांती पंचदशो अमावास्याभूतपूर्वा ताभिनातेन जानामीति। अतिपूयसाकालेन तद्यं दुर्योग आगत इति भावः
एकमासी एकस्मिन्नेव मासे भवात् पूर्वत्रयोदशस्य त्रयोदशमासात् पूर्वत्रयोदशमासेवोक्तं इदानीं तेषां कस्मिन्मा
से चंद्रः॥ सूर्यो मासांशुग्रहो ग्रहः सूर्यो मासांशुग्रहो ग्रहः सूर्यो मासांशुग्रहो ग्रहः सूर्यो मासांशुग्रहो ग्रहः सूर्यो मासांशुग्रहो ग्रहः
न्यात्॥ १॥ अपर्वणि लोकप्रसिद्धो वैष्णोति पूर्ववद्भवेत्॥ १॥ प्रतिज्ञातसोमदानयः विपरीतप्रवाहा

चतुर्दशी पंचदशी भूतपूर्वा चषाष्टशं॥ चंद्रसूर्यबुधो ग्रहावेकमासी त्रयोदशी॥ १॥ अपर्वणि ग्र
हेणोक्ते प्रजाः संलपयिष्यत॥ शोकेनोक्ते वैष्णोति पूर्ववद्भवेत्॥ १॥ प्रतिज्ञातसोमदानयः
सरितः शोकेनोक्ते दका॥ केनायमानाः कृपाशु कर्तुं निबुध्यमाभव॥ १॥ पतंत्युक्ताः सनिर्घोताः श
क्राशानि समप्रभाः॥ अयत्तैव निशं व्युष्टमनये समवापय॥ १॥ विनिः सत्तमूहोत्कामिति
मिरे सर्वतोदिशे॥ अन्योन्यमुपतिष्ठिस्तत्र प्रक्तं सद्विनिः॥ १॥ भूमिपालसदस्त्राणां भूमिः यासु
निष्प्रेरितं॥ केनासमं दराभां ततश्चादिमवते विभुः॥ १॥ सदस्त्रो मद्रावुः शिरव राणि पतंति
च॥ महाभूतानि भक्ते चत्वरः सामराः पृथक्॥ १॥ चेतोमहर्तये तैव ते भयंते वसुंधरा ३॥
हृत्तानुनाथो वां तु ग्रावाताः शर्करकथिता॥ आभग्रासमहावाते रशनीभिः सुमादतः॥ १॥

विभक्तिलेख आर्थः॥ विशेषांत विशेषेण बहून्मिति समासे वा क्रियाविशेषणं वा रूपः जलाशयाः कर्दंतिकी
इति वातेः तभोत्तरार्धः॥ १॥ अनयं प्रतीतिफलं॥ १॥ मरोत्काभिः दोषभावात् शरा का पृथालयारात्रौ
विनिः सत्तमूहोत्कामिति॥ १॥ महाभूतः क्रियत इति शेषः॥ १॥ महाभूतः सुहो भूतः सुभूततद्वाच
मदस्त्रावुः शिरव राणि पतंति॥ १॥ अशनीभिः अशनिर्दोषोत्तमयोगेति कोशोत्त

रूपंगमकंचिद्गं॥६३॥६४॥३॥ए३॥निष्ठुष्टुतोभाषममाणवायसात्तेगतांनैरचंतिमिद्विस्तचकारमर्थः॥येषु
रतोभाषमाणैर्गमनैर्निषेधंतीत्यर्थः॥६५॥६६॥६७॥प्रतिष्ठस्यपरसैन्यमिति शेषः॥३॥ए३॥मारितो

धृतराष्ट्र उवाच ॥ यानि लिङ्गानि संश्रामे भवेति विजयिष्यते ॥ तानि सर्वं निगमय नमोऽस्तु
 मिच्छामि तत्त्वतः ॥ १३ ॥ **वासुदेव उवाच ॥** प्रसन्नोऽयं पश्य कुरु रश्मिः प्रदत्तिमा वनेष्वेकचि
 धूमः ॥ अण्णगोपाद्या हृतीनां प्रवालजयस्य तद्गोविन्दोऽयमद्भुतः ॥ गभीरतायाश्चमदा
 स्तनाश्च शोभासुदं गश्च नन्दति यत्र ॥ विशुद्धरश्मिस्तपनः शशी च जयस्य तद्गोविन्दोऽत्र
 एमाद्भुतः ॥ १४ ॥ **इष्टा वाचः** प्रसन्नो वायुमानोऽयं प्रस्थितानां चर्मास्यते च ॥ येष्टुते स्ते
 त्वरयति राजन्ये चाग्रतस्ते प्रतिषेधयेति ॥ १५ ॥ **कल्मष उवाचः** शकुना राजदेवः सु
 काः क्रौंचाः शतपत्राश्च यत्र ॥ प्रदत्तिमा येन भवेति संश्लेषं व्रजयस्तत्र वन्देति विप्रः ॥ १६ ॥
 प्रत्येकारैः कवचैः कृतुभिश्च सारप्रणदैर्दधितैर्वाहयानां ॥ भोजिष्मती दुःप्रतिघातणी
 या येष्वाचभूते विजयंति शत्रून् ॥ १७ ॥ **इष्टा वाचः** स्तथा सत्त्वयोधानां पञ्च भारत ॥ नम्रा
 यन्ति स्रजश्च वने तरेति रणे दधि ॥ १८ ॥ **इष्टा वाचः** प्रविष्टस्य दत्तिमाः प्रविचिह्नितः ॥ प
 श्यात्स पारयत्यर्थमग्रे च प्रतिषेधकाः ॥ १९ ॥ **शङ्ख उवाच** परमसुखी गोपाद्या विकृताः सुभा
 सदादृश्ये योधानां जयतामिदं लक्षणं ॥ २० ॥

मासेन इति दत्तिणः ॥ दाहयुक्ताः इतो सिद्धतो सीतायाः ॥ यथा दर्शयामास प्रयोजनं जयाखं मेथार
यतिनिश्चितं तिषायाये प्रतिषेधकाः ॥ मा उरुसमरिष्य सीते वंजातौ यकास्ता अपि मरणं स्वचर

चकाह्लासदुर्गोपनंप्रत्यवप्रवर्तनरत्निप्रभवः ३३१

धर्मधर्मादनपेतेपेयानदेशयशितयः॥५॥ अयेड्येयनः॥५॥ सधर्मः एतेधर्महेतानः॥५॥ शोचोवायदिसंयोजि
मर्थआपदीवउन्मार्गामासीभवसीत्यर्थः॥५॥ परेणअतिशयेन॥५॥ अलियवाचंनुचनीतिसंबधः॥५॥

सात्त्विकं वैकुण्ठं च संवेद्य सुरदंतं च ॥ ५२ ॥ अथ देशयं पञ्चानं समर्थां सुसिवां रते ॥ ५२ ॥ तत्रैवातिव
यं प्रादुर्भातुं कुरुष्व ममाधिप ॥ काले यं पुत्रं ह्येषा तव जातो विशंपते ॥ ५३ ॥ नवयः पूजयेत्वेदं हितं
नैव कथंचन ॥ इत्यात्मपुत्रं चादत्वा कुलधर्मसंकातनं ॥ ५४ ॥ काले नो मयं गतां सिद्धिं वा सति यथा
यद ॥ कुलस्थास्य विनाशाय तथैव च मदीहितो ॥ ५५ ॥ अनेधारां पुत्रं ह्येषा तव जातो विशंपते ॥ त
मपि मां परेणासिपुं मे दर्शय वै सतात ॥ ५६ ॥ किं ते राजे न डुर्धनं येन प्राप्तेऽसि कित्त्विचं ॥ यशस्यं मे
च कीर्तिं च पालय सर्वमाप्स्यसि ॥ ५७ ॥ तमेतां पांडुं च मां जंशं मे गच्छतं कैरवाः ॥ एवमुच्यते विप्र
देह तं राष्ठां चिकासनः ॥ ५८ ॥ आतिष्ठत्वा कावचं केशवां कथं वा त्रवीं सनः ॥ ५९ ॥ अतः पुत्रं वाच
यथा भवान्नेति तथैव वता भावा भावो विदितो मे यथा र्थः ॥ स्वार्थं हि संमुद्यति तात्ते को मां चापि
लोकात्मकं मे च विद्धि ॥ ६० ॥ प्रसादयेत्तामनं लप्रभावं जने गतिं दर्शयितुं त्वयोरः ॥ न चापि ते मद्दृश्या
मदर्थे न चायं मे कर्तुं मदीदृशं मे मतिः ॥ ६१ ॥ त्वं हि धर्मं प्रवृत्तिं च यथाः कीर्तिं आभरतो ॥ कुशलां पांडु
वानां च मां चैव विपतामह ॥ ६२ ॥ अतः ॥ वैचित्रवीर्यं नृपते यते मनसि वर्तते ॥ अभिधत्स्व
यथा कामं जेतास्मिन् वसंशयं ॥ ६३ ॥

वेत्ताज्ञातासीतिशेषः भावाभावौ स्थितिजायौ परेषां स्वभावः ॥ ५५ ॥ गति परापरंगदशयिता उपदेष्टा ॥ ५६ ॥
 त्वदिधर्मादौ हेतुरित्यर्थः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

शूराणां सदायं संवतिर्नायेति ते तत्र दृष्टान्तमाह। वेन ते परति। सदायं अपि सेनाया अपचिति प्रतीकारं नारां वा
 एकै नैवात्मना कर्तुं शक्यं दृष्ट्वा आलेख्य सपरिणामतपतनः। गुरुता नमनः। वेन ते यो विनतायाः सुतो
 सदाजनं बहूजनसमूहं न प्रशंसति न कामयते तथैव। भवेदपचितिः पूजानिति दानि धिति मेदिनी। शू

अपि पंचचषट्सप्तविजयं तत्परवर्तिनः न वेन ते योगरुतः प्रशंसति सदाजनं॥८५॥ नवाद्वा लेन सेना
 याज्यो भवति नित्यशः॥ प्रथमो विजयो नाम देवचात्र परायणः॥८६॥ जयवंतो हि संश्रमे कृतक
 त्या भवन्ति हि॥८७॥ इति श्रीभीष्मपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः॥१॥ वैरापायन उवाच॥ पव
 मुत्तययो व्यासो धृतराष्ट्राय धीमते॥ धृतराष्ट्रेऽपि तच्छ्रुत्वा ध्यानमेवान्वपद्यत॥१॥ समूहं ते मि
 वध्यात्तु विनिःश्वस्य मुहुर्मुहुः॥ संजये संशितात्मानम एव ह्वयत धीम॥२॥ संजये मे मदीया लभ
 शूरायुद्धमिदं विनः॥ अन्ये न्यममिनि प्रीतिशैलैरुवाच वैरिह॥३॥ पार्थिवाः पृथिवीदेतो सम
 भिर्यज्ज जीवितं॥ नवाशमंति निश्रितो बध्नेयं नित्यमत्यं॥४॥ भो ममैश्वर्यमिच्छंते न मृष्यंते पर
 स्परं॥ मत्पे बहूगण भूमिस्तन्मसा च त्वसंजय॥५॥ बहूनि च सहस्राणि प्रपुताः प्रवृंदानि च॥ को
 पश्य लोकवीराणां समेताः कुरुजंगले॥६॥ देशानां च परीक्षाणां नगराणां च संजय॥ श्रोतुमि
 क्षामि तत्त्व नयत एतस्मा गताः॥७॥ दिशुः बुद्धिप्रदीपेन युक्तस्त्वज्ञानचक्षुषा॥ प्रभावात्तत्त्ववि

राणां न सदायापेक्षीति श्रद्धां बहून्मनुजानां जयो वश्यं भवतीति त्वयानमंत्यमिति भावः
 ॥८॥ नवाशमंति नैव शमंति यमत्यं यमलोकं॥९॥ इत्येति॥ यथादीनां धकारेण भक्षिते च त
 सात्तदोदृष्टते गन्धेऽपि दृष्ट्वा सुखं विषया चरकाजानतमसि न शिते सति चिदात्मरूपेण च तत्त्व सर्वप्रका

अनुमाः अनुकूलः ॥ २० ॥ २१ ॥ उपविजयं त्वमश्वकं जयं सत्त्वा प्रायं तस्मादनेन वा शत्रुं गच्छावापव

अनुगावायवोपोतितथाभातिवयासिच ॥ अनुसवेतिमेवाश्रयेवैदपवैदप नोषिच ॥ २१ ॥ यतति
जयमानानां न त्वमनिविशं पते ॥ भवेतिविपरीतानिमुमुक्षुं जनाधिप ॥ २२ ॥ अनुयायावास
दत्तावासेनायोमतिनिचयः ॥ दत्तोयोपगतास्येको जयस्तत्तामस्यते ॥ २३ ॥ एको दीर्घो दास्य
तिसेनासमदतीमपि ॥ तं दीर्घमसन्नदीर्यते कोपाः परतनाश्रयि ॥ २४ ॥ इतिवर्ततदाचैवप्रभ
ग्रामदतीचम् ॥ अयामिवसदावेगस्तत्तामसगणगदव ॥ २५ ॥ नैवशकासमाधातुं सौत्रियो
सत्रियातेमदाचम् ॥ दीर्घमिदं च दीर्यतेसुविदासोपिभारत ॥ २६ ॥ भीताभग्रायुसंप्रत्यभयं
येपिबर्धते ॥ अभग्रामंदसागजन्दिशेविद्वतेचम् ॥ २७ ॥ नैवस्थापयितुं शक्यः परैरपिमदा
चम् ॥ संस्मृतमदतीसेनातरेगानां सदीयति ॥ २८ ॥ उपविजयं प्रेषुमाहर्भदनमप्यमं
जलनपयविषयोपुदेनविपंगपते ॥ २९ ॥ महादेवः सतिपातस्तस्यापः तपउच्यते ॥ पर
स्वरत्नासदृशवाचभूताः सनिश्चिताः ॥ अपिपंचाशतं शरासदितिमदतीचम् ॥ ३० ॥

तिनस्पधनेनवासंतपितसमुत्थोजयः शत्रुं भेदवतोमध्यमः निषिद्धोपमिश्रयः ॥ सेनिपातः योधानां स
लघेः ॥ ३१ ॥ चवभूताः दसादिचनमलाः ॥

म. ११
 ११
 पदनाचयचनेमिमिमाजिना-
 नयानन

तेष्वाभिति ॥ सप्तश्राव्याः पशवः सप्तारण्याः पंचोद्भिजास्ते कोनविंशतिसंख्यासंख्यानविकाराणां प्रकृतिभूतेषु
 प्रत्येपसतिचतुर्विंशत्यंतरसंख्यासाख्यातप्रकृतिविकृतात्मिकागयत्रीयंभवति अत्रस्वेदनामानाउद्भिजे
 तर्भावः पदाशुर्गभविष्टनेतत्ररूपस्यमुद्रस्यवतत्रसत्तादिताशयेनचतुर्विंशतिः ॥ तदिदंकार्यकारणसमूह
 यात्मकं गायत्र्याख्यत्रसंख्यायत्रीवारदंसर्वभूतामित्युक्तस्यैवाचनस्यदाघद्विधागायत्रीतदेतदस्याभ
 चूके ॥ एतावानस्यमदिमातोऽप्यायंशुपूरुषः पादोऽस्यसर्वाभूतानि त्रिधादस्यास्तद्वितीतिह्रं देगे
 तेष्वाविंशतिरेकेनामदाभूतेषुपंचस चतुर्विंशतिरुद्भिजागायत्रीलोकासंभता ॥ १५ ॥ यत्तवेदगाय
 त्रीपुण्यं सर्वगुणान्वितं ॥ तन्नेनभरतश्रेष्ठसत्त्वाकेनप्रागश्रुतिः ॥ १६ ॥ भूमौचजस्यतेसर्वंभूमौस
 र्वंविनश्यति ॥ भूमिः प्रतिष्ठाभूतानांभूमिरेवसनातनं ॥ १७ ॥ अरण्यवासिनः सप्तसप्तैषाग्रामवा
 सिनः ॥ सिंदव्याद्यावरादाश्चमदिषावारागतयः ॥ १८ ॥ अस्ताश्चवानराश्चैवसप्तारण्यास्तनन्य
 मोरजाविमनव्याश्चश्याश्चनरगर्दभाः ॥ १९ ॥ एतेश्राव्यासमाख्याताः पशवः सप्तसायुभिः एते
 वैपशवोराजनश्राव्यारण्याश्चतदंशः ॥ २० ॥ यस्यभूमिस्तस्यसर्वजगत्स्यावरजंगमं ततोऽतिमथा
 उपसंहारदर्शनात् ॥ २१ ॥ २२ ॥ यस्यभूमिरिति राजर्गदिसावेभोभराजस्येनेष्टास्तराज्यप्राप्तेतिअथमेय
 नेष्टाक्रममुक्तिस्थानेप्राप्तेतीतियस्यैकत्वाभूमिस्तस्यउदसचैयजद्वारावशंभवति ॥ तथाचवाज
 सनेयकेप्रयते ॥ पुरुषोदचैन्नारायणोकासयतामतिष्ठेयसर्वाणिभूतान्यदमेवदसर्वस्याभिति
 सपधंपुरुषेपधंपंचरात्रयुक्तक्रमपश्यादिमादिना ॥ २३ ॥ अध्यायः ॥ एवंवत्पमाराभरावद्गीतोपनिषदंज्ञाना
 धिकारायंकर्मणामनुष्ठयत्प्रकारान्तरेणैषपाद्याधिकृतानामुपनात्माविविदिषुणागोपसूक्ततत्त्वप्र
 हारा ॥ योग्यतासिधायंस्तुलेभगवतोत्रपेकस्तत्रसाडात्मकचित्तसपमः ॥ कर्तव्यदश्याशयेनभूवनकोशंव

नयानन
 नयानन
 नयानन
 नयानन

एतच्चतुर्तिः॥ पदादं च सा स्मृतिवाच्योपाधियात्मानं पोतोपपत्तिरदोपोपि मुनं पोभवति तथा च कृतिः तं वा
 एतं सन्ततोत्तमः सत्तनं पोभवतीति सन्तमयादविधारकं परमेश्वरं तोत्ता प्रायेति प्रकृतिपदयो रथः॥ अनेनैवाभिप्रा
 येन अवेतस्माद॥ नमस्तु इति निनपः स्वस्वोपदेष्टव्यकारणयथासेनैव तन्मुपदिष्टोसीति भावः॥ १५॥ त्रसानां जरा
 मानां पोतिरुत्पत्तिस्थानं अंजनाः पत्तिसरीरकायाः॥ त्वदजाः प्रकालितायाः जरायुजाः मनुष्यपञ्चायाः॥ १६॥

मंजयउवाच॥ यथाप्रसंगमदाप्रज्ञभोमान्त्वत्पामिते गुणान्॥ एतच्चतुर्वेत्तस्वनमस्तेभरतर्षभ॥ १५॥
 द्विविधानोद्भूतानि चराण्यस्यावराणि च॥ त्रसानां त्रिविधापोतिरंजसदजरायुजाः॥ १६॥ त्रसानां ख
 लु सर्वेषां श्रेष्ठाराजन्नरायुजाः॥ जरायुजानां प्रवराभानवा पशवश्च ये॥ १७॥ नाना रूपधाराः स
 न्तेषां भेदाश्चतुर्दश॥ वेदोक्ताः पृथिवीपालयेषु यज्ञाः प्रतिष्ठिताः॥ १८॥ ग्रामाणां पुरुषाश्चैष्टाः सि
 हाश्चाराण्यवासिनः॥ सर्वेषां भवभूतानां मनोऽन्तेनापजीवनं॥ १९॥ उद्दिजास्यावराः प्राक्तास्तेषां पंचे
 वजातयः॥ रुद्रा गन्धर्वा लता च त्वत्पत्न्य कसारान्तरा ज्ञातयः॥ २०॥

येषु चतुर्दशस्य यज्ञाः प्रतिष्ठिताः पत्तिसरीरकायाः तमानवाः॥ त्रिवर्णिकाः पशवश्च गोजायाः॥ जरायुजानां
 मध्ये प्रवरा इति योजना॥ १५॥ ग्रामाणां वत्समाणां पशूनां मध्ये त्वत्पत्न्यवासिनामित्यपि पुरुषं वेदेवाः
 येषु मालभंत तस्माच्च यः॥ पशूनां दत्तादनाः पुरुषो दत्तो मर्कट इति विप्रयेवादिषु पुरुषेऽपि पशुत्वम
 स्तेवेति शास्त्रे पशुपुरुषस्य गणाने॥ १६॥ उद्दिजा भूमि उद्दिष्टा जनाः रुद्राः प्रपञ्चादयः गन्धर्वाः॥ कुशका
 णादिकं च लता रुद्राश्च रुद्राः॥ गुरुणादयः त्वत्पत्न्यः भूमिप्रसाराः वर्षमात्रस्यापि नः कृष्णाद्याः त्वत्पत्न्यः

राः वेदोक्तयः नपचराण्यजसयः नतसुतः

सं. १२
 दृष्टिप्रमाणेन तरे जीवि जहादशासदसाधिसदृशानि चेति
 वसति ॥ १॥

12

अन्योन्यमिति ॥ समस्यभावः साम्यवद्भावः समप्रतीतिविद्यात्तुविदोषदिसमं ब्रूयति कतिस्मिन्नां ब्रूयति सम
 शब्दशेनात् ॥ भोक्तृभोग्ययो यदा सुखमिष्टलयसमाधिभोक्तेषु ब्रह्मभावो भवति तदा ते उभे अन्योन्यनामिव
 ते यवदरतो विद्यमान मपि भोग्यभोक्तारं तोयस्यति नापि भोक्तारं त्रुमदगपि भोग्यनस्य देहद्रियादेरभावा
 द्वाप्यजातस्य स्यतीत्यर्थः ॥ १॥ यदा त्विति ॥ भोग्यप्रदकर्माद्वचकात्तेविषमोभावसामान्यच्युति आविशति प्रामुवति
 तदा एव भोक्तारो भोग्यपदार्थाश्च देहः स्वस्व रूपैः देहवतः लब्धस्वरूपा भूत्वा तेरेव स्व रूपैः परस्परं च्युतिरोदंति भो
 क्तारो भोग्ये च्युतिपतंति भोग्याश्च भोक्तारैस्तत्त्व रूपैरास्वात्मना जनयंतीत्यर्थः ॥ आनुपूर्वाभ्यादि क्रमेण
 चिनश्नंति जायंते च ॥ अनु पूर्वश आकाशमिदं क्रमेण विपर्ययात् क्रमेण तत्र उपपद्यते चेति न्यायेन सृष्टि क्रमविपर्ययते
 त्वात्सहारक्रमस्य अत एव उच्यते चिनाशये लब्धादेव सर्वाण्येतानि भोक्तृभोग्यान्यपरिमेयानि अनंतानि मरीच

अन्योन्यनामिव तंते साम्यं भवति चेयदा ॥ यदा त्वविषमोभावमाविशति परस्परं ॥ तदा देहदेहवतो य
 तिरोदंति नान्यथा ॥ आनुपूर्वा विनश्नंति जायंते चानु पूर्वशः ॥ सर्वाण्यपरिमेयानि तदेवां रूमे
 सूरं ॥ १॥ तत्र तत्र हि दृश्यंते धावतः पांचमौतिकाः तेषामनुष्णस्पर्शकैराप्रमाणानि प्रचरते ॥ १॥

केदकमियत्प्रमाणमिति परिमाणं शकं ॥ यत एतान्यपरिमेयानि तत्समादेतोः ॥ पञ्चरूपेण सूर्यमेव न तभो
 निकं न दध्यात्स्य पिष्टानादस्य तत्र यमस्ति ॥ अत एव सर्वं बलितं ब्रह्म आत्मैवेदं सर्वं ब्रह्मैवेदं सर्वं इति स
 र्वस्वब्रह्मभावश्चरणस्य यत्तदर्थः ॥ १॥ अथ रिमेयत्वमेवाद तत्र तत्रोत्तिमिहा अपि यत्र ब्रह्मादं भित्वा गच्छति
 तत्रापि वासनामयाः धावतः ॥ अवाक्यः पांचमौतिकादृश्यते तोः परिमेया एव ते यवसत्यपि मनुष्या गणका
 दयः तर्कैरासूर्यगतमिदं शमेदेन दिनमानभेदपादकाद्यादिना च तेष्वाप्रमाणानि एतदुपलक्षणं आकारभेद
 स्यापिकंडकाकारैकेचिद्विकोणकेचिच्चक्रकारं भूमिस्थानकल्पयति तत्राप्रमाणभेदोपि तद्वहीयपरिमाण
 हनराकाः तेषां सः भुजगस्य कभूदः मित्रं शकं नापिकथंति वदति पंचदशशालावकाशं त्रियो जनातिवो

तत्र च त्रिविधं शसिदिता नित फलस्येन नंत स रिण
 १२

॥ तत्र तावत्तं चेमानि महा राजे मादिना ते देवा इत्यमैश्वर्यमिदं तेन सर्वविपदादिकं भगवदुपादानकस्य त्कुंडलकन
 कन्याधेन भगवतोऽर्थासि प्रतिपादयति ॥ महाभूतानि पृथिव्यादीनि तान्येव जगती कृत्स्नब्रह्मरूपानि पिंड
 रूपाणि च तस्यानि च सर्वाणि चेतन्यपदवाचानि समानि तुल्यान्येव ब्रह्मत्वं उपाधिभेदाभिप्रायेणानदि कुंभेद्राण्य
 युपाधिष्ठाकाशेषेवमशक्यं ते राजादिशरीरेषु चेतन्यस्य स्तोत्रविषयत्वं दृश्यते ॥ तस्मात्सर्वाणि जगती स्या
 निसमान्येव वक्ष्यति च भगवान्गोविताः समदर्शिन इति ॥ ३ ॥ भूमिरिति वायो रश्मिरिति अने रश्मिहेतुर्वायुरग्नेः परे

प्रमाणं च प्रमाणात् पृथिव्यामसर्वतः ॥ निखिलेन समाचक्षकान्नानि च संजय ॥ २ ॥ संजय उवाच
 पंचेमानि महा राजे महाभूतानि संग्रहात् ॥ जगती स्यानि सर्वाणि सप्तान्याऽर्मनोधिनाः ॥ १ ॥ भूमि
 रापस्तथा वायुरश्मिराकाशमेव च ॥ गणेत राणि सर्वाणि तेषां भागैः प्रमाणात् ॥ ४ ॥ जगत्स्थिता
 नि सर्वाणि तेषां भूमिः प्रधानतः ॥ शब्दस्पर्शश्चर्यं च रसो गंधश्च पंचमः ॥ ५ ॥ भूमिरेते गणः प्राक्ता
 उरधिभिस्तत्वे दिभिः ॥ आयां गणश्च चत्वारो गंधस्तत्र न विद्यते ॥ ६ ॥ शब्दस्पर्शश्चर्यं च तेजसोऽथ
 गणस्तयः ॥ शब्दस्पर्शश्च वायोस्तत्राकाशश्चर्यं च ॥ एते पंच गणराजं महाभूतेषु पंचमं
 वतं ते सर्वे लोकेश्वर्यभूताः प्रतिष्ठिताः ॥ ७ ॥

इष्टव्यः ॥ गणेत राणि सर्वं पूर्वापेक्षया उभरमेकैकगणधिकं इदं च ॥ आकाशाद्वापुर्वायो रश्मिरश्मिरापोऽथ
 धितीति श्रूयमाणं तन्मकसाभिप्रायेणोक्तं ॥ ४ ॥ शब्दादयो गणः प्रसिद्धाः ॥ ५ ॥ एते पंचेति महाभूतेषु पंचमं
 महाभूतान्तेषु सर्वेषु लोकेश्वर्यभूतानां पंचगणः संति ॥ एते के ये गणोऽप्युभोक्तो
 भूताः नित्यनिवृत्ताः अतनापुरुषाः प्रतिष्ठिताः ॥ देहेन्द्रियादीनां गणानि हि वायचतनाः शब्दादीनि भो
 ग्यातराणि भुंजते देहादीनां मयि भोगेण कर्माणामादौ गणमेव न ततोऽन्यत् ॥ ७ ॥

माणात् **॥** ब्रह्मा हेतुमेवादर्शकं न तु सकलं कुतर्काजगत्तो निर्वचनीयमिति भावः **॥ १२ ॥** तद्विकिसस्य प्र
माणकावाश्रयित्वेन वा मिमतेत्याशङ्क्य **॥** सुदर्शनमिति **॥** सुदर्शनो नाम जेवृत्तविशेषस्तत्रां कि
तोयं द्दोषः **॥** सुदर्शनदोषः **॥** कृत्स्नब्रह्मासीमत्यर्थः **॥** तं प्रमाणतश्चाकृतितय प्रकर्षणवत्यामित्युक्तं
यत्तांतरव्याज्यत्यर्थः **॥** परिमंडलः परिमाणमात्रं परिमाणतोऽलं तत्पर्यः **॥** पक्षोऽगुरात्मा चेत्तस्य
वेदितव्यत्वात्मावदिति भावः **॥** परिमंडल इत्यस्य सर्वतोऽतन्त्रः **॥** कंडूकाकाररतिव्याख्याने
प्रमोवदीप्युक्तः **॥** अथ चक्राकार इत्युच्यते **॥** चित्रचिपिटाकारे तस्मिन् परिमंडलश
ब्देऽप्ययोगात् **॥** चक्रसंस्थितमित्यनेन चक्रवत्संस्थिते **॥** संस्थानमाकारोऽस्य त
नेनैव सिद्धत्वाच्च अयं दिशश्चक्राकारं परिमाणं परिमाणे प्रसिद्धः
न चानेन परिमाणेनोपततं निरंशवत्तु सिध्यति यस्य कल्प
परिमाणस्य एकादशदिगवत्क्षेत्रप्रदेशभेदवत्त्वेन तस्यापि
निरंशत्वायोगात् न हि परिमाणः **॥** पूर्वदिगवत्क्षेत्रो देशः
प्रतीचाप्यवच्छिद्यते **॥** इति वक्तुं शक्यं दृष्टिविरोधान् **॥**
तस्मात् परिमंडलशब्दोऽलं तत्प्रसङ्गमात्रवचनः **॥** ना
किं कारणं परिमाणपर्यितादृशवत्तत्र परिभाषक
परिमाणकलाने प्रस्थानभेदापादनाय शून्यका
रणात् अनिरासाय चितिदिगेवं सुदर्शनदोषस्य परिमाणमुक्त्वा आकरमाह **॥** चक्रसंस्थितरतिपरिह
रणमानराष्ट्राकार इत्यर्थः **॥** चक्रराष्ट्रास्योपरीतिविशुः **॥ १३ ॥** तदेव संस्थानमाह **॥** इति भावः **॥ १४ ॥**

कस्तुर्ह्यत्रसिंहान्तरायांका निर्वचनीयवायमर्थानतर्कसाधयितुंयोग्यरसाद॥ अचिन्तयति येभावाः जग
जन्मोपादाननिमित्तपरिमाणार्थमादयः पदार्थाः॥ चिन्तयितुमयोग्यास्तात्रतर्कसाधयेत्तन्नश्नित्तर्कसा
साधयितुंशकंतेतर्कान्तरात्तस्यवायसंभवात्तर्कप्रतिष्ठितादित्यायाच्च॥ अतएवास्यप्रोक्तस्यान्तरार्थमन्य
त्रपठेतिनाप्रतिष्ठितर्कसाधनभीरार्थस्यनिश्चयश्चित्तपाकंडकाकारेभूवनकोशकल्पमानेयेकंडकपृष्ठक
मठपृष्ठोयमेतिष्ठितेष्वाकियानांपदेवेशजलपशुमनुष्याश्रययोगोक्तीतिवक्तुंयेतन्नित्येतेतदप्यश्व
संतितेषागरुत्ववतामर्थानांअपस्तदाश्रयाभावेनावश्यतनभवतोतितावान्देशरिक्तएवास्तीतिवक्तव्य

अचिन्ताखलयेभावानतोस्तर्कसाधयेत्॥ प्रकृतिभ्यः परंपरतदचिन्तस्यतुल्यतां॥ १३॥ सुदर्शनं
प्रवक्ष्यामिहीयंतकुरुनंदन॥ परिसंश्लोमहाराजहोपोसौचकसंस्थितः॥ १४॥ नदीजलप्रतिष्ठ
त्रपरंतैश्चाभसन्निभैः॥ पुरैश्चविविधाकारैरप्येज्जनपदैस्तथा॥ १५॥ दृष्टेः पुष्पफलोपेतैः॥ संघन
धनधान्यवान्॥ लचकेनसमुद्रेणसंयतात्परिवारितः॥ १६॥

तथाचतदाश्रयात्कृताहीयंतर्कत्पनात्कारिष्टविरुद्धेतिपमराश्रयिप्रतीयतीति॥ ननुयथाएयिआशे
तरितैः वक्ष्यानशक्तिः दिगंबरादयैः सर्वैर्वादिभिः कल्पतेतथावयमपितस्मात्तथाकथंतापक्तिमन्या
कल्पयामदेयघासर्वैदिक्याः प्राणिनः एयिवीपादायस्यादेवमन्यतेत्वेचापरिस्थिमितितर्हितो क
दृष्टिविरुद्धकल्पनापेक्षयासर्वप्राणिप्रत्यक्षसन्नमाधिरुजालादितुल्यतेवास्याः कुतो न कल्पतेननु
सप्रादिवदस्याः बाधोनरुशततिचेतयाकुत्रस्यात्मज्ञानात्मादर्शिकंनक्षित्रंअत्वात्तत्तानंदेतन्नविद्यते
नेदृनानाशक्तिं चनेत्यादिकपात्रसदृशेनेनसर्वेस्पेवप्रपेचवापश्रान्तापनेतथाचनिष्कलंकात॥ प्रतिप्र

पिण्डलशशपाः सः ॥ अथ गोसुखानधिकारं यश्च नैष्यत्तमे वतावत्तम गवते नृपं चैतमिज्जन ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ उक्तो ह्येष सीति ह्रीषसा
 चिस्तरागिति संचयः ॥ १॥ यावानिति ह शशत्तरे परमात्मनः कापवे प्रापयावत्ते हर्दं नृसृष्टिमापाक त्वितो भूयवकारेभ्यस्तान्
 वाचदायसा सत्तावत्यानी यमानो यामिबरे देशे दृश्यते तस्य प्रमाणं प्रबुद्धिनत्तु कथं न मेवादेन तव यद्वा नः तत्त्वैव भवतीति वेदप्र
 सिद्धे किं हो पशुनेनेतां काद ॥ ततो वत्सि पिण्डलानि ॥ १॥ शशं च वत्सं तैति शेषः प्रागेव कारणात्तानां जन्म द्विभूति काये मेव च त्पतेत्ता
 न्तमादरा भवतीति भावः ॥ १॥ आगयतां प्ररं पीडुमस्तमुद्वर्हितः ॥ अत्रेण शस्त्रानुभवधारि तारेण भूकल्पना प्रीतिभक्ति यथादत्तामा
 ज्ञश्च तुरसस्त्वत्तुं शिंशतं गुल्फानि परिरामदः ॥ धातुवत्तं गुल्फानि परिधिः किंचित्प्रतानि च तुरं शिंशतं गुल्फानि कर्णं भवति एवमष्टादश
 सहस्राणि षट्प्रतानि तं पर्वतसंज्ञितयाः भूयः प्रसारणमुक्तं तदेवात्र परिधिं तन चत्वारिंशद्वहस्रं हस्रं शतानि पंचाशच्च यानानि
 केके भुजतदेव समचेत रस्यस्य चिक्कुभ प्रमाणं यस्य कर्णः शशत्तरीत्याष्ट सहस्राणि पंचाशतमने षट्समिति युयाजनामिति
 स्यात्समचेत रस्यस्य चतुर्भिः समुदेर्वहितस्य केकाणां द्वित्वं तैत नदत्तागम्यादिशिरा समेतो हयोः समुदेयोः सन्ति पवन्ति रास

एतद्गुणवत्तु ॥ उत्तमो ह्येष स संतपो विधिबहुहि संस्तवा तत्त्वज्ञास्य सर्वस्वविराजं हृदि सजय ॥ १॥ यावान्नास्य चकारेण
 वेदप्रपते शशाङ्कतोग ॥ तस्य प्रमाराण प्रशदि ततो बल्यसि पिपिले ॥ २॥ एवं पृष्ठः सराज्ञा तं सजया वाक्यमब्रवीत् ॥ सजय
 प्रागायतामहाराज षडेते वर्षे पचैताः ॥ अत्र गतासु भयतः समुद्रोऽर्धपश्चिमे ॥ ३॥

पिहितसमसंबंधादयोतेजः॥यत्तत्रज्योतिर्विदोभूपरिधिःसमागतंदाद्यिद्योजन॥४०॥४॥संमितेभिसतःयवास्माकंचतुरस्रविंशं
मःस्ववाणारसवेदमितः॥४१॥५॥यतपतयोरतरंरसमेदयायाः॥४२॥६॥तदपिद्यजमानेनोर्ध्वबाहुनाप्रदक्षितेनसमुपादस्थितेनवा
उमितस्यसत्रस्ययःपंचमोशःसहस्ररतिविकल्पकासायवर्गदिभिरुक्तत्वात्तदक्षप्रमाणभेदकस्यनयापोजनवहत्यात्यत्वच
चनेनसमायेयंतयाभूमिश्चतुरस्रत्वेपितत्वात्स्यमत्स्रिजितमेरुप्रदक्षिणीकुर्वंतःसूर्यस्यमार्गमंडलाकारोस्तीतिनवैधामि
मतेसूर्यद्वयंकल्पभवति॥अन्यत्सर्वधुनात्विरुद्वेज्योतिर्विनातमेवाजानसर्तव्यंयतपुराणपंचारात्रेपैद्याजनेभगोलप्रमाण
मित्युक्तंतदपिअचिन्मात्रलेपभावात्ततोस्तर्कात्साधयेदिसनेनैवप्रसक्तंअथवस्थितत्वात्सत्तामतिरेचनीयवादपंचारात्रेक
रात्रियरीचमरपडासर्वत्रयत्माणदृष्टतद्विशेषेनतद्दोषातेनपंचारात्रेकीस्थानेसाधकोदिहयवित्सारभूमिःतस्यस्थानेपंचस
दस्त्वित्तारेनैवद्वीपःनचसहस्ररतिनसाधः॥शतयोजनायाचंभरतवेदमिति॥अस्मिन्पदेउदाहरिष्णमाणवेस्त्वदिवाकेभ्योजेवर्द्ध
यश्चतुर्दशकमलाकारः॥तस्मातीरधिःषट्शताधिकान्प्रहादशयोजनसहस्रमित्तत्रयस्तिशुद्धतानिमग्न्यासःतेनफलतःपंचसहस्र
स्यव्यासताज्ञेयायवसंतियदाप्रागयतोदिमाचलःपूर्वपश्चिमसमृद्धसहस्रकृतितदाद्यभरतवर्षस्तिर्केलौभवतिनष्टपिबोधि
केलौतिलोकप्रवाहोन्मबभूवामुदतोभवतिअन्यथाभरतवर्षस्यधनुराकारत्वभूतधरोवायाःलंकान्तःसेतुमार्गात्पश्चिमायाःपुरीर

संश्लेषकनाथकांकी सितः पर्यतः यथं दीवत्सिपुगत्संश्लेषी चोत्पत्तिः सा दृष्टा गार्ग्यं यष्टुकुलस्तेन
ब्रह्मवैशम्पैर्यति स्मपि माणपासपोरवयाकुलस्तेन सुगममेतदः सति हिताद्वा त्वासाति

ननेनेविपएकचनतेतस्मत्तमुच्यतेः आर॥ चंदमंडलेचंद्राधिकितेमनसोमथे॥ पंदतहृद्योमहाप्रमाणमात्रक
 रंतदिगिरिगंदैकदेशेयायोगीश्वरः॥ सत्तमदद्यावकाशेकस्तथादृष्टमृत्वापरम॥ नह्यत्यप्रमाणसंक्षेपमहाप्र
 माणांनोमेवादीनां सन्निवेशेयुज्यतेप्रपंचस्यसमादिवदनिवचनीयतागीकारेतिनेतिभावः॥ १५॥ द्विरंशेइतिउच
 रमंडलांमनोमंशेएकदेशेहृत्मानेसादनेतस्यमनसएकदेशेएकाकारासत्तावेतिरंशत्रयिः कार्यकारणरूपे
 रास्पृत्तसत्तमरूपेणचद्विराहृतः॥ पिप्लवागीतासवक्ष्यमाणः॥ संसाराद्युत्पात्तिप्रवेमेतन्मनोमात्रमित्यर्थः॥ द्विरंशे
 वराशामदानवचकारातत्रेयनवर्ततेतस्मिन्नेवमनसिमहान्तरमात्माशशरवशाशः सुतगतिः॥ शीघ्रगामीमनसा
 नवीयइतिनहुवतोःमनन्येतिप्रकृतं॥ अंशेएकदेशेहिःवर्ततेनियमनियामकभावेनेत्यर्थः॥ तथाचकार्यकार

यशरिप्ररुषःपश्येदार्थोमखमात्मनः एवंसुदर्शनहीणादृश्यतेचंदमंडले॥ १५॥ द्विरंशेपिप्लवत्तत्रद्विरंशेचश
 रममदान॥ सर्वोपधिसमावापःसर्वतःपरिवारितः॥ १२॥ आपस्ततोन्नाविज्ञेयाःशेषःसंक्षेपउच्यते॥ त

तोन्वउच्यतेचापमेनंसंक्षेपतः॥ एण॥ ३॥ तित्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिअध्यायः॥ १५॥

एप्रपंचोतीवर्षश्चपरश्चस्याप्यधियानेमनसेवकल्पितइत्यर्थः॥ १०॥ अस्पृशशस्यप्रत्यगभेदवत्पन्न॥ प्रपंचादिभ्यः
 एथक्तमाह॥ आपस्तत्रुपवर्तितंभूतंपंचकमुच्यते॥ आपःपुरुषवचसोभवतीत्यादिप्रकृतौतथादर्शनात्पतेनकु
 त्स्रभूतभौतिकंकार्यततःशशगद्व्यतजदिकारणवस्तुतदपिभिन्नस्यादित्वाशंकाह॥ शेषःसंक्षेपउच्यतेइति
 मस्तकार्यप्रलयेसतिशिष्यतरतिशेषः॥ कारणतदधिसंक्षेपःकार्येवसंक्षेपमाकुचिनावयवकर्तृसमानउ
 च्यतेःतोवाकृतकारणमपिआपरहृत्मानेचेत्यर्थः॥ ततोवाकृतावाकृतात्तद्व्याज॥ अन्यःशशःशुद्धब्रह्मत
 देवअयंप्रत्यगात्माजीवइत्युच्यतेवेदतत्त्वमस्यदेवस्यास्मिअयमात्मानएवप्रत्यगात्मत्वमुच्यते॥ नततोन्वः
 जीवानामकश्चिद्द्विहतरुणोत्यर्थः॥ एवंप्रत्यगभिन्नपरमेश्वरेशशशसंक्षेपः॥ तमयाप्रचमानाणानं
 इति॥ जेवहीपःखंडःएकदेशेयस्यतस्यब्रह्मंडस्यनिर्माणविलारेइत्यर्थः॥ १५॥ इतित्रीनीलकंठीपकृतम्

रथदीपिकायांभीष्मपर्वणिअध्यायः॥

मी
१५

15

ननु सखा विनयनिष्ठा मेरे सखा प्रथमः कृतश्चर विद्वद्गतिद्वयं नमजामितुका उतरा नुत्तरे वा ज्ञानीति शेषः ॥ १८ ॥ तमेव शरित्वा नृपयंति प्रदत्ति एके सेति ॥ १५ ॥ १७ ॥ २१ ॥ काव्यः कविः प्रेष्टः सुकैरमत रति शेषः ॥ तस्य काव्यस्य न

उतराश्चैव कुरवः कृतपुण्यप्रतिश्रयः ॥ विद्वद्गः समुद्योयत्नसुपांसात्तजः किल ॥ सदैव विचिंतयामास
सौचर्ण्यं नवीत्यवायसान् ॥ १५ ॥ मेरु रूतममथानां मथानां चर्पितान् ॥ अविशेषकरो यस्मात्तस्मादेनं
जाम्पदं ॥ १६ ॥ तस्मादिदं नृपयंति सततं नोति धावुरः ॥ चंद्रमाश्च सनत्तजो वायुश्चैव प्रदत्ति ॥ १७ ॥ सपर्व
लोमहरा राजदिव्यपुष्पाफलान्वितः ॥ भवने राहतः सर्वजातूनदपरिहृतः ॥ १८ ॥ तत्र देवगणाराजचरं पर्व
सुरराजसाः ॥ असुरगणसंयुक्ताः ॥ ऐलेक्रीडंति सर्वदा ॥ १९ ॥ तत्र वसाचरुदशुशक्रागिसुरे सुरः ॥ समेत
विविधैर्धनैर्धनैर्नैकदक्षिणैः ॥ २० ॥ तत्र कुरुरादश्चैव विधावसुर्दहाद्वरुः ॥ अग्निगम्यामरप्रहस्तुष्टुर्वि
विधैस्तैः ॥ २१ ॥ सप्रथमो महात्मानः काशपपञ्चपजापतिः ॥ तत्र गच्छंति भद्रं ते सदा पर्वणि पर्वणि ॥ २२ ॥
तस्मै वसुधैव कुटुम्बकम् ॥ कायो देहोर्मदीपते ॥ हेमानितस्परत्नानितस्मै मेदत्तपर्वताः ॥ २३ ॥ तस्मात्कुवेरो
भगवांश्च त्वर्थं भागमश्नुते ॥ ततः कलाशयितस्य मनुष्येभ्यः प्रयच्छति ॥ २४ ॥ पाशैस्तस्यानरे दिव्यं सर्वतः
समैश्चितं ॥ कर्णिकारवतं रम्यं शिलाजालसमुद्भवं ॥ २५ ॥ तत्र शालाशुपतिर्दिव्यैर्भूतैः समासतः ॥ उमास
हायो भगवानरमतेभूतभावनः ॥ २६ ॥ कर्णिकारमयी माला विभूत्यादाचलविनी ॥ त्रिभिर्नैः कृतो योत
तिभिरः सूर्यैरिचोदितैः ॥ २७ ॥ तमश्नतपसः सिद्धाः सुव्रताः सत्यवादिनः ॥ पश्यन्ति न हि दुष्टैः शक्यैः
सुमहेश्वरः ॥ तस्यैव लसति खरातलीरधारानरे सुरः ॥ विश्वरूपा पौरुषताभीमतिघातनिःसृताः ॥ २८ ॥

स्मात्तकात्वा ततः कुवेरात् कलाशेषोऽशभागस्यापिलेशः ॥ २९ ॥ कर्णिकाराराजवृक्षात्तेषां वनं ॥ ३० ॥ तौरवत्
चेताधारायणाः सांगंगविश्वरूपा विश्वविस्तृता हृष्याश्च स्मरंति ॥ योसौ सर्वगतो विस्तृतिस्त्रयीनिर्ज

नमः स एव देवस्तेषां भो ननु संशयः ॥ ३१ ॥

४५॥ पवेदसिगंगोदामारभायाचइतरसमासिघडवाकूमधिमयायत्तपर्वताहेचसमवर्धसिभवेतिमथेमथेवासो
 र्गानिस्थानानिभवेतिनेषांस्थानानांचर्धायानामंतरमाहतेवामितेचिबुभोविस्तारःसहस्रशःशानपचशानशः
 शरपरःकतेयःनेकादिमालयपोरनेकसदस्योजनंतराभावात्षष्ट्यधिकशतचतस्र्योजनसमितेष्वंतरस्य
 प्रसिद्धेः॥तत्राभिधानेसतोःपरतःषष्ट्यधिकंत्रिंशतयोजनानिसेतुतेदिमालयप्रतिप्रत्यलसिद्धवर्धाणिचर्धकामे
 चेतिप्रारंभीतिचर्धारिर्मस्थानमन॥५॥वसंत्युतानिचर्धाणीतियोगांतरमाह॥वसंतोतिहिमवतोदतिरोभासतंवर्ध

दिमवानरेमकरश्चनिषधश्चनमोतमः॥नीलश्वैर्यमपःसेतश्चाशिसिन्धुः॥६॥सर्वेपानीनइत्युपगवा
 त्रामपर्वतः॥एतेचैपर्वताराजन्तिहृत्चारणसेविता॥५॥तेषामंतरविष्णुभोजनानिसहस्रशः॥तत्रपुण्य
 जनपदास्तानिचर्धसिभारत॥५॥वसंतितेभुसत्त्वानिजानाजातीनिसर्वशः॥इदंभारतवर्षततोहिसर्वत
 परं॥॥दक्षिणेनगनीलस्यनिषधेतेरेणत॥प्रागयतोमहाभागमाल्यचात्रामपर्वतः॥५॥ततःपरमा
 ल्यवतःपर्वतोगंधमादवःपरिमंडलयोग्यमेरुःकनकपर्वतः॥२॥आदिमतरुणभासेविष्णुमखयाव
 कः॥योजनानांसहस्रानिचतुराशीतिमुद्रितः॥५॥अथस्तुचतुराशीतिर्द्यौजानानांमहीपते॥६॥धर्मप
 श्रुतिर्द्यौलोकानाहृत्यतिष्ठति॥५॥तस्यपाशुंशुमीद्वीपाचत्वारःसंस्थितोविभो॥भद्राशःकेतुमालश्च

विभागमाह दक्षिणेनेति दक्षिणेनदक्षिणतःसमीपतरुणैः॥एवमुत्तरेणतादोनेपनीलनिषधयोग्यमेरुःत
 स्यप्राकृमात्यवान्तर्वसमुद्रावधिः॥५॥पश्चिमसमुद्रावधिर्गंधमादतरुणैः॥परिमंडलशृङ्गसूक्तपवायैः
 अन्त्याश्चर्मयोग्यमेरुःप्रत्यक्षयोनचोनचरुणैः॥२॥आदिमतरुणवाल्मीकितः॥चतुराशीतिसहस्रस्थानेद्विचत्वारिंश
 चतीउच्चयोवोयःअथस्तुद्रुमेगर्भे॥५॥तस्यपाशुंशुति॥पाशुंचतर्दिस्तुद्वीपाचत्वारः॥नयेतरत्वाहर्धाणिभ
 द्रादिस्तुहचर्धानेद्रुद्वीपेभारतवर्षरः॥तस्यतत्परावत्तापनायः॥तमेकलोति॥कतेपर्वतःपुण्यवद्रिःप्रतिप्रया
 याश्चामायेयुते॥५॥

ममी
१६

३८ समन्वितानि मित्रभावेन संगतानि ॥ ३९ ॥ देमेति ॥ देमकुरव केला तस्यान्तरमेनाकः तस्यान्तरेति हरामयः संगः य
तयोऽन्तराले विदुसरो कौन्तिशोकत्रयाथ ॥ ४० ॥ भूतपतिः रुद्रः ॥ ४१ ॥ यावन्नी सरस्वती ते कः ॥ ४२ ॥ प्रेभो रेशु रस्य पयस
मनपानकः सविधिः समीचीनं लोकपकारार्थं विधानं यथैवेति सविधिः ॥ ४३ ॥ कारुण्यमरमेश्वरगणपतनाः

उत्तरोत्तरमेते भो वधं मुदि च ते गुणेः ॥ आयुः प्रमाणमरोगं धर्मतः कामतो र्द्यतः ॥ ४४ ॥ समन्वितानि
भूतानि ते सुवर्षं शुभारत ॥ पवमेधामद्वाराज पर्वतः एषि वोचिना ॥ ४५ ॥ देमकुरल समुद्रान्ते केला सेना
मयवतः ॥ यत्र वैश्रवणे रत्ननगस्य के सदमो दत्ते ॥ ४६ ॥ प्रमृज्य रणकेला सैन्याकं पर्वतं प्रति ॥ दिशः पं
गः समुद्रान्तरिको मणिगमयेति रि ॥ ४७ ॥ तस्यापार्थमद्विष्टं शुभं कांचनवालकं ॥ रम्यं विदुसरो नाम यत्र राजा
भगीरथः ॥ ४८ ॥ दृष्ट्वा भागीरथी गंगाम्वा सबद्धाः समाः ॥ पूजामणिमया तत्र चैव्याथि हरामयाः ॥ ४९ ॥
तत्रैष्टानगतः सिद्धिं सदस्यात्ताः महापराः ॥ स्रष्टा भूतपतिं यत्र सर्वलोकैः समावृतः ॥ ५० ॥ ३ पा सनेति गते ज
यत्र भूतैः समेततः ॥ नरनारायणैश्च द्वा मनुष्याणां च पंचमः ॥ तत्र दिव्यात्रिपथगाः प्रथमतः प्रतिष्ठिताः ॥ ५१ ॥
त्रैलोक्यादयः कान्ताः सप्रपा प्रतिपद्यते ॥ लोकसारामणिनी पावनी च सरस्वतीः ॥ जेबनदी च सीता च गंगा
सिंधुश्च समी ॥ ५२ ॥ अचिन्त्या दिविसंकाशा प्रभो रेधे च संविधिः ॥ युपासने यत्र सत्रं तदस्त्रं पुगयये ॥ ५३ ॥ दृष्ट्वा द
ष्ट्वा च भवति तत्र तत्र सरस्वतीः ॥ एतादिवाः सप्रगंगत्रिभुलोकैः सुविश्रुताः ॥ ५४ ॥ एतां सिद्धिं देवति देमकुरे तग
यकाः ॥ सूर्यानामाश्च निषेये गे कर्णे च तपो वने ॥ ५५ ॥ देवसुराणां सर्वेषां येन पर्वत उच्यते ॥ गंधर्वानि यथेति
तं नीले च सविद्यलयाः ॥ ५६ ॥ संग वात्समद्वारा जदेवानां प्रति संचराः ॥ इत्येतानि महा राजसमवधानि भाग्याः
भूतान्मुपनिविष्टानि गीतं मतिप्रवाणि च ॥ तेषां मूर्तिर्द्विर्द्विधा दृश्यते देवमानुषी ॥ ५७ ॥

पदार्थानि मितारण्यः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ तपर्वतः स्थानमिति शेषः गंधर्वा वसंतोति शेषः ॥ ६० ॥ प्रेति सेचरः व्यवहृरस्थानं
॥ ६१ ॥ तौति चर्वाति तत्र उपनिविष्टानि गीतं मतिप्रवाणि च ॥ तेषां मूर्तिर्द्विर्द्विधा दृश्यते देवमानुषी ॥ ६२ ॥

अथ अितरं पंचमौक्तिकं सवेत्तु ॥ ५३ ॥

१६

उभयतायेयः प्राप्तिमिवताप्रदेयाग्रहेष्वर्थेषु प्रज्ञावान्दितत्प्राप्तिं चोदितानिकर्माणि करोति नन्वग्रहान्
मित्यर्थः ॥ एवं भूतस्थानभुक्तादन्तद्वयपरमात्मनः शरीरमिति चित्तनौयमित्याशयेनाह ॥ पण्डितिरिति चित्तमस्याशब्दे
भवादिनामापि केषांशस्य चित्तात्मनः आकृतिं पश्यन्नाद्यान्ततेव दर्शयिष्यन्मिन्ननुपूर्वत्वयेवेतत्त्वादितानो
एवमिदं च वरे प्राप्तिप्रदसिद्धिर्मानसमीयेवर्तमानवर्तिदेयः ॥ त्वामदं त्वया एवमपि वत्प्राप्तिर्निवेद्य ॥ १४ ॥ तामेवाह
पण्डितिभूतस्य अत्रादेः संघट्टस्थानपाक्षेद्वयं ॥ यथापवेकमेतच्च स्थानं भरतचर्षयकं परमेस्वरस्य दत्तितपाश्वतेन
संयंत्यापेरावतचर्षयस्योपासक्यस्थानं उत्तरपाश्वतेन संयंतत्रिद्विद्वत्सलोकच्युतायोगभक्षाः त्विदं प्रकृतिलयाया
वचनायनेते च पूर्वसंस्मरणानुनर्कगामभ्यसनिभरतचर्षयकमेवाक्योपादेयारप्यनुष्ठानाय योग्यमिति ॥ दत्तितपाश्वतेन
पण्डितत्वमस्य संचित्तं यथा लौकिके शरीरे कर्मसमुत्पन्नं स्थानं न तत्त्वैव परमेस्वरशरीरे नागदोषा कर्मसादितेन

अशक्यपरिमाणात्तद्वेद्यान्तुभविता॥ यान्तुएकस्मिन्मराज्निस्त्रातेतत्प्राणाकृति॥ ५४॥ पार्श्वशशस्पदेवर्षे
उत्तेयोदतिमोतरे॥ कर्णेनतुनभादीपश्चकश्यपदीपयवत्॥ ५५॥

नयौ चरि रादिसागै प्राण्य सत्व लोकः यो नि प्राण्यः एसादि सागै प्राण्य देव लोकः कर्मभिः प्राण्य शुचि च के शो नागे तस्यै
स के रगे रमु पक्ष्म श्रेष्ठे ष्णा इतर स्थित रति सवो परि स्थ श्रेष्ठे दिराण्य गर्भे नाग पा द्व प्रयेमाद रोन भूत तस्य ही पर वही
यो लोकः ॥ इतरे रगास्य रति नाग होषः ॥ तत्व लोकः तथा क संमये त राष्ट्रे रगादि रूपे माद क क्तो यो पंच तिते क षष्ठा
कर्माणिः तेषा मये क षष्प होषः स्वर्गः ॥ एवे रा पास्य कुत्तिक कर्माण नु मा यो यो व स्या दे अन्न च प्र दे प्र मत्त कुत्तर धो भा
गान्न च कल्प नी याः ॥ तथा च अतिः ॥ अग्नि सूर्पा च तु वी चंद्र सूर्यो दिशः आग्ने वाग्नि च ताम्र वंदाः वायु आग्ने
इदं विचित्र मस्य पद्मो एधि वी शेष सर्व भजत रात्मेति ॥ अत्रापि चंद्र सूर्य परेन कृत्वा स क्त सारग वे वर स्यते दिक्
राहे न च तस्मात्मा यो या कारा ह्य नी यो द रा मे दा वि ति ज्ञेयं ॥ ५ ॥

ब्रह्मलोकच्युताः सर्वे सर्वसर्वेषु साधवः ॥ १९ ॥ तपस्तप्यन्ति ते नो ज्ञं भवंति ह्यधुरे तसः ॥ २० ॥ तप्यन्ते तु भूतानां प्रवि
 शन्ति दिवाकरं ॥ २१ ॥ षष्ठस्तानि सदस्त्राणि षष्ठिरेव शतानि च ॥ अरुणस्याश्रतो यानि परिवाये दिवाकरं ॥
 षष्ठिवर्षसदस्त्राणि षष्ठिमेव शतानि च ॥ अरुणस्याश्रतो यानि परिवाये दिवाकरं ॥ २२ ॥ षष्ठिवर्षसदस्त्राणि
 षष्ठिमेव शतानि च ॥ आदित्यतापतमास्ते विशन्ति शशिमंडलं ॥ इति श्री भीष्मपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ अथ रा
 ३ उवाच ॥ वर्षाणाम् च त्वया ख्यातं पर्वतानां च संज्ञय ॥ आचक्षते यथा तत्संज्ञं पर्वतवासिनः ॥ १ ॥ संज्ञय च ॥
 दक्षिणेन तु श्वेतस्य निषेधस्योत्तरेण तु ॥ वर्षे रमणा केनामजायंते तत्र मानवाः ॥ शुक्लाभिजनसंघाताः
 सर्वसंघियदर्शनाः ॥ निःसपत्न्याश्च ते सर्वजायंते तत्र मानवाः ॥ २ ॥ दशवर्षसदस्त्राणि शतानि दृष्ट्वा पंच च ॥
 वंति ते महाराज नित्यं मुदितमानसाः ॥ दक्षिणेन तु नीलस्य निषेधस्योत्तरेण तु ॥ वर्षे हिरण्यं नाम यत्र
 हैरण्यतीनदौ ॥ ३ ॥ यत्र चायं महाराज पक्षिराट्पतंगे तमाः ॥ पक्षान्गामसहाराजपत्तिनः शिष्यदर्शनाः
 ४ ॥ महावलास्तत्र जनाराज नः मुदितमानसाः ॥ एकादशसदस्त्राणि वर्षाणाम्ते जनाधिप ॥ आशु प्रमा
 णं नो वृत्तिशतानि दृष्ट्वा पंच च ॥ शृंगारिणश्चिचि त्रिभिर्ग्रीष्मैश्च मनुजाधिप ॥ ५ ॥ एकं मणिमयं
 तत्र यथैकं रौक्ममद्भुतं ॥ सर्वरत्नसंयुक्तं भवन्नैरुपशोभितं ॥ ६ ॥

[illegible]

संपिह्वेयतार्थः॥५॥सं गणि सं गतः प्रहृ स्वर्ष प
वंत स्पृशन्तः॥५॥

१२ तथाभिधेकाम्भाभिधितं। मत्वाभितियावत् ॥ १४ ॥ १५ योजनानाम्भाभिधितं। यत्रापेकादशपाताविशेषः पंचपंचाशत्
 २१ एवं सति साधं सदसद्वयमरत्नीनां तस्य परिणामतो यत्र तत्र सपादशते अरत्नयः फलपरिणामः पुनरेतत्समेदिना
 उत्तराः कुरवोरातन्यायात्तरेतसमासतः ॥ मेरोः पार्श्वमहं प्रवंचत्वा मययथातथं ॥ १५ ॥ तस्य सार्थं भिधेकस्तुभ
 दास्यस्यविशेषते ॥ भद्रकालचनयत्रकादास्यस्यमहादुमः ॥ १६ ॥ कालात्तलमदाराज नित्यप्रथमः फलः शुभः ॥ इमं शु
 योजनोत्तमः सिद्धचारणसेवितः ॥ १७ ॥ तत्रतेषु रुखाः यथास्ते तेषु तामहाचलाः ॥ त्रियः कुमुदवर्णस्य सदयः प्रि
 यदर्शनः ॥ १८ ॥ विदप्रभाचंद्रवर्णः शर्तुचंद्रनिसामनाः ॥ चंद्रश्रीतलगात्रयुत्तमगीतविशारदः ॥ १९ ॥ दशवर्ष
 सदस्यारिगतजपुर्भरतधर्म ॥ कालात्ररसपीतसेनित्यसंस्थितयो वनाः ॥ २० ॥ दक्षिणेन तृतीयेन तस्य निषेधो
 तरेण तत् ॥ सदृशं नानाममदानं जं वृत्तं सनातनः ॥ २१ ॥ सर्वकामफलः पुण्यः सिद्धचारणसेवितः त
 स्य नाम्नासमाख्यातो जं सुदीपः सनातनः ॥ २२ ॥ पीतनामसदस्य चयते नृभरतधर्म ॥ उत्तमो जं वृत्तस्य दि
 वस्य ज्ञानुत्तमः ॥ २३ ॥ अरत्नीनां सदस्यारिगता निदरापंच च ॥ परिणामदत्तवृत्तस्य फलान्तरसमेदिना ॥ २४ ॥
 यतमानानि तान्मूर्त्तौ कुर्वन्ति विप्रलेखनं ॥ मुचंति सरसं राजसंस्मिन्नं रजतसन्निभं ॥ २५ ॥ तस्य जनाः फलर
 मोनदी भूजाजनाधिप ॥ तस्मिन् फलरसपीतनजरावापते चलात् ॥ २६ ॥ तत्र जं वृत्तं दनामकनकं देवभूषणं
 रंद्रोपकसेकां जायते भास्यरं ततः ॥ २७ ॥ तद्गुणं दिव्यं च तायते तत्र मानवाः ॥ तथा मत्त्वतः शंगे र
 णते हवा वादसदा ॥ २८ ॥ नास्तीत्यर्थं तं कोनामकं तांशुभरतधर्म ॥ तथा मात्त्वतः शंगे र्वर्षा नृगो हि
 का ॥ २९ ॥ योजनानां सदस्यारिगपंचषष्टमात्यवानप ॥ महारजतसकांशं जायते तत्र मानवाः ॥ ३०

कर्कटो फलवत् कलादश्यां भेदश्रीतानां ॥ २० ॥ २१ गोरिका सद्वर्चतः ॥ २५ ॥ १ ॥

संगस्य संगवतः संगे संगवः ॥ यस्मात्सर्वपातविचित्रस्य संगवात्राप्यवतरत्सुक्तमहिम्नापवेतेनपरिचित्रेदये
 रावताखेवधेतस्मात्तत्सर्वोक्तान्वर्धगणपरं ॥ १॥ एतदेवाह ॥ नतत्रेतादिना ॥ १॥ १॥ अ
 निष्ठादाश्रयेदाः ॥ देवतत्त्वात्पर्यः ॥ १॥ आदित्यतापस्तस्मात्तेविशंतिशशिमुत्तमिति विराडावत्सत्कासूत्रा
 न्मभावेगच्छतीत्युक्तं स्यात्सत्त्वात्तस्य कार्यद्वयं ॥ इदानीं पिप्पलत्तुवदिष्यसीत्युक्तः ॥ सजयोवसरंप्राप्य
 पिप्पलाखेकारणमणाह ॥ तौरोदयेति ॥ तत्रापि देवं ॥ लक्षणेत्तसुरासमिदधिनीरशुद्धेदकानां स
 मसमुद्राणामुपानः तौरोदः ॥ अथात्मं अत्रमयः ॥ आत्माप्राणमयस्तु रंदिमप्राणमयभेदेनद्विवि
 नत्रस्वयंप्रभादेवीनित्यवसतिशंखोत्ती ॥ उत्तरेणतुसंगस्यसमुद्रांतेजनाधिप ॥ १॥ वर्षमेरावतंतस्मा
 त्तस्मात्संगमतः परं ॥ नतत्रसूर्यस्तपतिनजोर्ध्वतेचमानवः ॥ १॥ चंद्रमाश्चसनत्तत्रोत्पत्ति
 र्भूतवावृतः ॥ पद्मप्रभाः पद्मवर्णः पद्मपत्रनिभेदणः ॥ १॥ पद्मपत्रसुगंधाश्चजायंतेतत्र
 मानवाः ॥ अनिष्ठादाश्रयंथानिराहाराजतेदिगाः ॥ १॥ देवलोकेयुताः सर्वेनद्याविरजसो न प
 त्रयोदशसहस्रारिवर्षाणतेजनाधिप ॥ आमुः प्रमाणांजोवृत्तिनराभरतसत्तम ॥ तौरोदस्यसमुद्रस्यतथैवा
 नरतः प्रभुः ॥ हरिवंसतिवैकुण्ठेशकटकनकामय ॥ १॥

परतिहोचनर्थी मनोमयः ॥ पंचमोवित्तनमयः ॥ षष्ठ्या नंदनयः ॥ सर्वकारणभूतः सप्रमः ॥ अद्वैतदेवितितत्रतीतोदा
 त्परतोमहाविष्णोर्जगन्मादिदेतोः स्थानमस्तिपारिदं ॥ इरायुषासकेः प्राप्यते ॥ पत्रारस्यणश्चार्णवौ ॥ यत्र
 प्रभुविमित्तिदिराणमयवैश्वर्यवैश्वर्ययत्राप्यथाः ॥ सामसुवनरतादिचिह्नमुक्तं ॥ अतोप्रसिद्धं प्रभुरंतर्पामीह
 रिः ॥ सर्वसंहर्ताचेकुण्डितसामर्थ्यः ॥ शकटेशकटवदचेतनेकनकामयकनकवद्भास्वरज्योतिर्मये ॥ अने
 ओषिदृश्यत इतिहीर्तुः ॥ चिन्मये शरीरेवसति ॥ १॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ अग्रेष्वर्थाग्र्यः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

महेशमलयः सद्यः शुक्तिवान्तवानपि ॥ विंध्यशुपरियात्रासमेतकुलपर्वताः ॥ १॥ तेषां सदस्येण
राज्यवतास्तैः समीपतः ॥ अविज्ञातः सार्वभौमविपुलाश्चित्रमानवः ॥ १॥ अन्यतमो पीरसातादुःखाद्वैता
पञ्चविनः ॥ आयां नैऋत्यां चैको रयां तैर्मिथ्याः ॥ शुक्राविभो ॥ १॥ नदीपिबतिविपुलां गंगां सिंधुसरस्व
ती ॥ गोदावरी नर्मदा च वाङ्महा नदी ॥ १२॥ शतडु चंद्रभागा च यमुना च महानदी ॥ दशहती वि
पाशा च विपाशां स्यात्सालुकां ॥ १३॥ नदीवेत्रवती चैव कृष्णवेणी च निम्नगां ॥ दरावती चित्तलान्तरयणे
सी देवकामपि ॥ १४॥ वेदस्ततो वेदसिनी त्रिदिवा मित्रलाकुमि ॥ करीषिणी चित्रवाहं चित्रसेनां च
निम्नगां ॥ १५॥ गोमती भूतया पांचचंद्रनां च महानदी ॥ कैशिकी त्रिदिवा कृष्णानि चित्तलान्तरयणे
राणी ॥ १६॥ रदस्यां शतकुंभां च सरयु च तथैव च ॥ चर्मस्वती वेत्रवती हस्तिताम्रदिशं तथा ॥ १७॥
शरावती यणे सी च वेणी भीमरथी मपि ॥ कावेरी पुलकां चापि वाणी शतवली मपि ॥ १८॥ नौवारी
सहितं चापि सप्रपागां जनाधिप ॥ पवित्रां कुंडलीं सिंधुं राजनीं पुरमाहिनी ॥ १९॥ पूर्वाभिरामां वी
रां च भीमां च वती तथा ॥ पाशाशिनी पाषाणहरो महेशं पाटलावती ॥ २०॥ करीषिणी मसक्तो च कुशाची
रं महानदी ॥ सकंदी प्रवरामेतां हेमाचूतवती तथा ॥ २१॥ सुवराती मनुस्मृतां चैवां कावेरी च भारती
सदानो रामधृष्टा च कुशाधारा महानदी ॥ सदाकांतो शिवा चैव तथा वीरवती मपि ॥ चस्त्रासवस्त्रा
गौरी च कंपनां सहिरावती ॥ वरावोरकरं चापि पंचमी च महानदी ॥ २२॥ रथचित्रां गोतिरथा विष्ठा
मित्रांकपि जलां उपेक्षां वदन्तां चैव कुङ्कुमां वीरां बुवदिनी ॥ २३॥

रदलोकेतरेकेनेत्तुवेदेशस्यतेराशुद्रवेमेवादिक्मपिनालिकित्सर्वरह नष्टस्वभावसेकल्पमात्रेण्यंकितदिशस्यत
मलिनरोनारायणश्चेतिजीवशरीरेवसाधनैस्माह उभयमिलित्वाएकएवसर्वतःसर्वभूतदत्तमेवेश्वरदेवावेकु
दमाह ॥ प्रविष्टं सपववेकुं वयतिरिचतत्तथे ॥ नराजीवास्तुतमेवविष्णुप्रधातुं अंतः प्रविष्टं जनानां कस्तमे

सृजतेचपुनःसर्वेनेहविद्यतिशस्यते ॥ नरेनारायणश्चेवसर्वेशःसर्वभूतहृत् ॥ १ ॥ देवावेकुं दमित्याहुनरा
विसृमितिप्रभं ॥ २ ॥ तिथी क्वा ले जंबूतंडनिर्मणोअथायः ॥ ५ ॥ धृ रा उ च ॥ यदिदंभारतेवर्षेय
उदेसृष्टिनेचते ॥ तत्रातिमात्रलुब्धोभ्यं प्रजोदयोधनोमम ॥ ५ ॥ एतदथाः फोडुपुत्रायत्रमेसृजतेमनः ॥ एत
स्मात्तत्त्वमाचलत्वेदिमेतुदिमात्मनः ॥ ५ ॥ सं यउच ॥ नतत्रयाउवाग्दथाः एताराजन्वचोमम ॥ एत
दुयोधनस्तत्रशकुनिश्चापिमेवलयः ॥ ५ ॥ अथरेतत्रियाश्चननानजनपदेशराः यमराभारतेवर्षेनसृष्टं
तिपरस्परे ॥ ५ ॥ एतरेकीर्तयिष्यामिचर्षभारतमारते प्रियमिदंस्पदेवस्यमनोवैवस्वतस्पच ॥ ५ ॥ एषा
स्ताराजन्येणस्पतयेत्वाकोर्महान्मनः यथातेरं वरीषस्यमापातनेद्रुबस्पच ॥ ५ ॥ तथेवमुचुकुदस्पशि
चिरौकीनरस्पच ॥ एषमस्यतथैलस्यनगास्पनपतेस्तथा ॥ कुक्षिकस्पचउर्ध्वगः प्रेक्षेवमहात्मनः ॥ तौ
मकस्पचउर्ध्वदितीपस्पतयेवच ॥ अनेषाचमहाराजतत्रियांमवलोपसा ॥ रविषामेवराजैरप्रियंभा
रतभारते ॥ तत्तेवर्षेप्रवत्तामियथायथमरिंदम ॥ एतामेगदतेताननयन्तात्परिदृष्टमि ॥ ५ ॥

अष्टचक्रस्यशकटस्यचालकंअहः ॥ तथापिप्रभं कृत्वापिलेपयन्तेअतस्तिरस्पचिकोर्धत ॥ तत्रतयोमास्पदे
षजननकरतिभावः ॥ ५ ॥ जंबूतंडनिर्मणोअथायः ॥ यदिदं ॥ ५ ॥ एतदथाः लोभयुक्तः ॥ एतत्तपनस्पतेमपुनन्व
याधि ॥ ५ ॥ ५ ॥ प्रियमितिकर्मभूमित्वादिदादौनामिदं प्रियं ॥ ५ ॥ ५ ॥

गेमेतामेदकाखंडाविभर्दारुपवादेकाः ॥ असकाः सोमराश्चैव गेपराष्टाकरीतयः ॥ ४० ॥ अधिराज्यकुशातश्च
 मलराष्ट्रं चैव लं ॥ तारवास्मावदारश्च वक्रावक्रातयः शकाः ॥ ४१ ॥ विदेहा मगधा स्वतामलजा विजयमल
 याः ॥ अंगवगकलिगश्च कलामानवच ॥ ४२ ॥ मलाः सदेहाः प्रह्लादामाहिकाः शशिकातयाः ॥ वा
 द्रीकावाटधानाश्च आभीराकालतोषकाः ॥ ४३ ॥ अणशेताः पराताश्च येतालाश्च मिमंडलाः ॥ अवरौशिवरा
 श्चैव मेरुभूताश्च मारिष ॥ ४४ ॥ उपाह्वगानवराश्च सराष्टाः केकयातयाः ॥ कुदपरातामाहेयाकाहाः सोम
 इनिशराः ॥ ४५ ॥ अधाश्च वद्वोराजन्नंतर्गियाकलयेवच ॥ विगर्दिहो गमलजामगधामानवजंकाः ॥ ४६
 संपतराः शास्त्रेषयाभार्गवाश्च जनाधिप ॥ सेशः लार्गः किराताश्च सुदेहायामनातयाः ॥ ४७ ॥ शाकानिषा
 दानिषयास्तथैवानंतनेर्जताः ॥ दुर्गताः प्रतिमत्ताश्च सदेहायामुवास्वयोकुंतलाः केकयातयाः ॥ ४८
 याः ॥ तोरप्रदाः शूरसेनाश्चिन्ताः कन्यकाः गणः ॥ तिलाभारामशोराश्च मधुमताः सुकंदकाः
 काशमोराः सिंधुसेवीरागंधारादशकातयाः ॥ अमोसाराउलकाश्च शैवलावाहिकातयाः ॥ ४९ ॥ दवी
 चवानवादवीवातजामरयोगाः ॥ बह्मवापाश्च कैस्वसुदमानः सुमलिकाः ॥ ५० ॥ वभाकरीषकाश्च
 पिकुलिदोपतिकतयाः ॥ वानायवोदमापाश्च रोमाणाः कुशविंदवः ॥ ५१ ॥ कलभोगातलकताश्च जं
 गलाः कुरवणाकाः किराजः वर्वरासिद्धावेदाहातामलमकाः ॥ ५२ ॥ आद्राः म्लेच्छाः सैसिरिभाः
 पार्वतीयाश्च मारिष ॥ अथापरं जनपदाः दक्षिणभरतधर्मः ॥ ५३ ॥

चिनदोषितलोवेणंगुंगवेणंगमदानंदो॥विदिशंकुसुवेणंगुंगचतासंतैवकलामपि॥२॥खलंतयामोवेदांधारि
पाचोमहापंग॥२॥पिचोचपिचलंतैवभारहजोचुनिस्त्रंग॥२॥कैशिकीनिस्त्रंगेशंगवाइदमथच
इमा॥३॥गंसंजशिलाचैवत्रसुवपाचददतो॥२॥यवलामथरोहोचनयानोबुनदोमपि॥सुनसंतमसंरा
सोवसामस्योचरागसो॥२॥नोलाभुतिमतिचैवपल्लोचोचमदानंदो॥सल्लोवोवृषसोचैवत्रसुमेपाचद
दतो॥२॥पताआज्याचवदधामदानंदोचनोपि॥सदानिरामयोकुसुमदंगमदवादिनी॥२॥ब्राह्म
लोचमदगोरोडुर्गामपिचभारत॥चित्रोपलोचित्रयांमनुलोवादिनीतया॥२॥संदकिनीवैसर
एमेकोशगुणिमदानंदो॥मुक्तिमतोसतगचतथैचवृषभादुपा॥३॥लोहितपाकरतोयाचतथै
ववृषकादुपा॥कुसारीमसिकुल्लचमारिषोचसरस्वतो॥३॥संदकिनीसपुल्लचसंवांगंगचभा
रत॥विश्वस्वमातरःसर्वाःसर्वाश्चैवमहाफलः॥३॥नयानयस्वप्रकाशःशालशेयसदत्तशः॥इत्ये
ताःसरितोराजनसमाख्यातयथास्मृतिः॥२॥अतऊर्ध्वजनपदात्रिवोधगदतमम॥तत्रमेकुरुपा
चालःशालासाद्रेयजंगला॥२॥शरसेनाप्रतिदाश्ववोधासालातयवच॥मत्स्यःकुशल्पःसौरा
त्याःकुंतिथःकान्तिकोश्रुतः॥२॥विदिमत्स्यकृष्णायवोधासालातयवोभाजःसिंधुप्रतिदकः॥३॥न
माश्रुदशार्णमामेकलाचोत्कलेःसर॥२॥पंचालःकोशलाश्चैवनेववृष्टाधरंपराः॥योथामद
कलिगश्चकाशोपरकाशः॥२॥नद्याःकुंकुराश्चैवसदृशमसुभारत॥कुंनयोवेतपश्चैवत
थैवापरकुंतयः ३५

परस्पर नये विद्या ॥ १॥

पञ्चानिसेव्यः ॥१२॥

५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥
यथाग्राह्यत्वमिति यथाग्राह्यसत्त्वादिगुणान्न प्रवृत्तिक्रम्यत इत्यथावत्तं शैव्ये वानिति
क्रमत्रिवर्गस्यार्थकामात्मकस्यमहाफलं उत्कृष्टं फलं देवराणां पदं प्राप्यते समगन धित्ता समकपालिता भूमि

द्विदाः के रत्नाः प्राचाभूषिकाः वनवासिकाः कर्णरुका माघदिकचिकत्मा मूषकास्तथा ॥ ५५ ॥ जित्तिजाः
कुंतलाः शैवस्यै हृदानभकाननाः कैकुटकास्तथा चोलाः कैकला मन्वानराः ॥ ५६ ॥ संगमः कारकाश्चै
व कुंकुरांगारमारिषाः ॥ ५७ ॥ धेनियुत्सवं संकेतगिरिगर्तः शाल्वसेनयः ॥ ५८ ॥ युकाः केकवलाः प्रोष्टाः समवे
गवशास्तथा ॥ ५९ ॥ जयैव चिप्रचुलिकाः प्रलिदाचल्कलैः सह ॥ ६० ॥ मालवामलवाश्चैव ये वापरपलवाः कु
लिदाः कल्पाश्चैव कुंडलाकरकास्तथा ॥ ६१ ॥ त्र्यकास्तनवन्नाभ्युनारी याचदिसेजयाः ॥ ६२ ॥ प्रलिदायाः शि
वाराभ्युतनयाः सुतयास्तथा ॥ ६३ ॥ जरधिकर्षिदभौकांकास्तगणः परतंगणः ॥ ६४ ॥ उत्तराभ्यापरे
छाः कुराभरतसतम ॥ ६५ ॥ पावनाश्रीनकांकोजादाकणा मृदुजातयः सहकुट्टा कुलप्याश्च हृणाः पार
सिकैः सह ॥ ६६ ॥ तथैव रमणशीनास्तथैव दशमादिकाः ॥ ६७ ॥ त्रिपोषानिवेषाश्चैव श्रद्धकुलानि च ॥ ६८ ॥
शूराभीमाश्च दरदाः काशमीराः पशुभिः सह ॥ ६९ ॥ लाणीराश्च तचाराश्च पलवागिरिगक्षराः ॥ ७० ॥ प्रात्रेयाः
सभरहाजास्तथैव स्तनयोषिकाः ॥ ७१ ॥ प्राघकाश्च कुलंगश्च किराता नचजातयः ॥ ७२ ॥ तामरादन्मानाः सु
तथैव करभेजकाः ॥ ७३ ॥ पतेचान्ये जनपदाः प्राचादीनास्तथैव च ॥ ७४ ॥ उरेशमात्रेण मया देशः संकी
र्तितानि भोः ॥ ७५ ॥ यथाग्राह्यत्वं चापित्रिवर्गस्यमहाफलं ॥ ७६ ॥ इत्येतथेनः कामयुक्तभूमिः समगन
धित्ता ॥ ७७ ॥ तस्यादर्थं तिराजानः शूराथर्माथैकोविदाः ॥ ७८ ॥ तेमज्जनाद्वेप्राणान्न वसतस्त्वरस्त्रिनः

इत्येतप्रप्रयेतथेनुरिव कामान्न प्रन्याश्च दुग्धे रतिकामयुक्त ॥ ७९ ॥ तथैति अभिकोलां कुर्वन्ति वसुगदाः नल
व्याः ॥ ८० ॥ देवकाया नोयं नमानु वकायानां मभितप्रसवेन भूमिः परापरांशरत्न ॥ ८१ ॥

नैनस्येनसंयुक्ताः क्रोधाः परुषान्तरपुत्राश्चरन्त्येवतिष्ठन्त्येतिभारत॥१॥
 याक्रोधासायासयातयेवच॥मिथोभुजिभुजानोरगागलाभयभारत॥२॥
 थिप॥प्राणैर्नरेदेमयतंहीरवधेतनःपर॥३॥
 च॥नचैवउत्तपापोकोयथावोददसंजयचिह्नंभमस्यप्रद्विपरिमाणात्तत्त्वतः॥४॥
 एचसम्पत्तिदृष्टने॥कायहीपचमयदिकृपाहीपचसंजय॥५॥
 च॥चदिगावल्गाणोसाहंराहोःसोमार्कयेभक्तय॥६॥
 समहीपान्यवत्यामिचंद्रादित्येप्रदोक्तया॥७॥
 एनचिह्नंभोजेनुपर्वत॥८॥
 त्वयस्सममुद्रसाचिह्नंभोद्विगुणःसरतः॥९॥
 नानाजनपदाकीर्तिमोक्षविदु

[illegible]

३५ ॥ ३६ ॥ अध्यायः उत्तरेषु ॥ १ ॥ २ ॥ मानः शिलोमनः शिलासयः ॥ ३ ॥ ४ ॥

मानसाश्च महाराजवैश्यमौजोविनः ॥ सर्वकामसमायुक्तः ॥ आधर्म्यनिश्चिताः ॥ १ ॥ नमत्रराजा
राजेंद्रनदंशनचदेविकाः ॥ स्वधर्मोवधर्मलात्तरत्तिपरस्परं ॥ २ ॥ एतावदेवराकंतेतत्रहीयेप्रभाषि
ते ॥ एतदेवचैतव्यंराकहीयेमदौजसि ॥ ३ ॥ ३ ॥ श्री ॥ ४ ॥ अध्यायः ॥ ५ ॥ संनयउतच ॥ उत्तरेषुच
कौरव्यहीयेषुअयतेकथ ॥ एवंचत्रमहाराजबुवतशुनिवोधमे ॥ ६ ॥ एतमौयः समुद्रोत्रदधिमंडो
दकोपरः ॥ सरोदः सागरश्चैवतयान्णरोदसागरः ॥ परस्परेणहिगुणाः सर्वहीयानराधिय ॥ पर्व
ताश्चमहाराजसमद्वैः परिवारिताः ॥ १ ॥ गौरस्तमधमहीयेगिरिमानः शिलोमदान् ॥ पर्वतः म
श्चिमेकसोनारायणसखीनय ॥ २ ॥ नत्ररत्नानिदिवानिस्वयंरत्नकेशवः ॥ प्रसन्नश्चभवतत्र
प्रजान्त्वदधत्तव ॥ ५ ॥ कुशलेभः कुशहीयेमध्येननयदैः सरः ॥ संप्रज्यतेसात्मलिहीयेमेधेज
नयदैः सहेरात्मलिकेनयः ॥ ६ ॥ कौंचहीयेमहाकौंचगिरिरत्नचयाकरः ॥ संप्रज्यतेमहाराजचा
तवंपेननिगदा ॥ ७ ॥ गोमतः श्वेतोराजन्तुमहान्सर्वथातकः ॥ पत्रनिस्सनिवसतिश्रीमान्कमललेख
नः ॥ ८ ॥ मोलिभिः सगतेनिस्सप्रभुर्नारायणगद्गिरिः ॥ कुशहीयेतराजेंद्रपर्वतविदुमेक्षितः ॥ ९ ॥ स्वनाम
नामाइंद्रीद्वितीयोदेमपर्वतः ॥ युतिमात्रामकौरव्यद्वितीयः कुमुदोगिरिः ॥ १० ॥ चतुर्थः पुष्पवनाम
पंचमस्तुजशायः ॥ षष्ठोदरिगिरिर्नोमपर्वतेपर्वतोत्तमाः ॥ ११ ॥ त्रयमंतरविष्णुभेदिमणः पूर्वभाग
शः ॥ श्रीइंद्रप्रथमवर्षद्वितीयेरणमउल ॥ १२ ॥ तृतीयसरथाकारचतुर्थकंबलसूत ॥ युतिमलेचमंवर्षवर्ष
वर्षप्रभाकरः ॥ १३ ॥ सप्तमकापिलवर्षवर्षवर्षप्रभाकरः ॥ १४ ॥ सममकापिलवर्षसप्तमवर्षलेभकः

॥ १ ॥ नमत्रराजा ॥ २ ॥ एतावदेवराकंतेतत्रहीयेप्रभाषि ॥ ३ ॥ ३ ॥ श्री ॥ ४ ॥ अध्यायः ॥ ५ ॥ संनयउतच ॥ उत्तरेषुच ॥ ६ ॥ एतमौयः समुद्रोत्रदधिमंडो ॥ ७ ॥ कौंचहीयेमहाकौंचगिरिरत्नचयाकरः ॥ ८ ॥ गोमतः श्वेतोराजन्तुमहान्सर्वथातकः ॥ ९ ॥ स्वनाम ॥ १० ॥ चतुर्थः पुष्पवनाम ॥ ११ ॥ त्रयमंतरविष्णुभेदिमणः पूर्वभाग ॥ १२ ॥ तृतीयसरथाकारचतुर्थकंबलसूत ॥ १३ ॥ सप्तमकापिलवर्षसप्तमवर्षलेभकः

कारसंगणः कार्यसंगणः नैरभत इति न्यायेन रणमपवन्त प्रभवः रणमवर्णः रणकायन्य परिणामेन मनुष्याश्रुति
से यः च सर्वेष्वेवमदाराजदोषेषु कुरुनेदनः ॥ १० ॥ कुरुक्षेत्रे पतंगस्तपेर्वर्णनो नयः ॥ ११ ॥ रणमोचस
त्प्रवृत्तौ चैतस्माच्छ्रामो गिरिः स्मृतः ॥ ततः परं के रवेन्द्रादौ कैलेयसदोदयः ॥ १२ ॥ केशरी केशरपुत्रो य
तो वातः प्रवर्तते ॥ तेषां योजनविंशं भोदि गणः प्रविभागरः ॥ १३ ॥ चर्वाणितेषु कैरव्यसमेकानि मनो
विधिः ॥ मदा मेरु मेदाकाशे जलचः कुमुदोत्तरः ॥ जलधारे मदारान्तरं ॥ करशति स्मृतः ॥ रैवतस्य मे
मारः रणमस्य मणिकंचनः ॥ १४ ॥ केशरस्याय मीदाकोपे रणतमदानुमानं ॥ परिचार्य तु कैरव्यदेव
इत्यमेव च ॥ १५ ॥ तच्च द्रोणेन संख्यातस्तस्मिन् दमदादुमः ॥ रणको नम मदारान्तरं तस्य मदानुगः ॥ १६ ॥
तत्र पुण्यजनपदाः प्रपते तत्र शंकरः ॥ तत्र गच्छति सिद्धाश्च रणदेव तस्मिन् ॥ धार्मिकाश्च प्रनाराजन्
चत्वारो तो च भारत ॥ १७ ॥ चरैः स्वकर्म निरतान् चत्वेनात्र दृश्यते ॥ दोर्घा युधामदारान्तरा मस्मिन् वि
जिताः ॥ १८ ॥ प्रनाराजत्रिचर्पे ते वधस्त्रिच समुद्रगः ॥ नयः पुण्यजलात्तत्र गच्छन् वधपरागतः ॥ सुकुमा
रीकुमारो च शैलशौचेणिका तथा ॥ मदा च दोच कैरव्यतया मणिजलान्तरं ॥ १९ ॥ चत्तुर्विधं नि काचैव न
दोभरतसत्तमः ॥ तत्र प्रवृत्ताः पुण्यदानयः कुरुकुलोद्भूतः ॥ सदस्मात्तत्रान्तरं यत्तव धर्मितासवः
॥ २० ॥ नतमं नानामधेयानि परिमार्गं तथैव च ॥ साकते परिसंख्यातं पुण्यलादिसरिद्वरा ॥ २१ ॥ तत्र पुण्य
जनपदाश्च तारो लोकसंमतः ॥ मगधमशकाश्च वमावसां मेदगास्तथा ॥ २२ ॥ मगधः वादराणभूयि
ष्ठाः स्वकर्म निरतान् ॥ मशकैश्च तत्रान्तरं धार्मिकाः सर्वकामदाः ॥ २३ ॥

रणमते गतारण्यः ॥ यस्यात्तस्मात्तस्मात्तस्मान्तरं रणमोचर्गः ॥ प्रवर्तत इत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ ॥ ॥

श्री
२५

३॥ चतुरस्रं चतुर्दलकमलाकारं जंघमं तलमिति शेषः । तस्य सर्वं आस्तां परिधि रक्तः । अष्टादश सदस्यगिषद
शान्तिचमनेति । इदं त्रयं मध्यमं तलपरिधि रक्तं त्रयं शान्तिचमनेति शेषः । ततश्च पंच सदस्यगिषदस्यवान् यत्राग्र
मगोवरिहं हिस्रं च वत्रयस्त्रिशते ग्रंथं सदस्यगिषदस्यवान् भेभागज नयोनं जेपः । तत्र च त्रयं धिस्थानेषु चतुर्षु
तस्य गजचतुष्टयस्य धिस्थानेषु चतुर्षु तस्य तत्कस्य परिवर्तते रतिर्द्वैचनेन ईश्वरशो वैदग्गजाः धियंत

भोजनं चात्र कैरवप्रजः स्वयमुपस्थितं । सिकुमेव महाबाहो तदिभं जतिनिमित्तवाः । ततः परं समा
नामश्च ते लोकसंस्थितिः । चतुरस्रं महाराजत्रयं स्थितं तलमं तलं । तत्र त्रिष्टुति कौरव्यचत्वा
रो लोकसंमताः । दिगाजभरतश्चैष्टवामनेयवतादयः । त्रयं प्रतीकस्तथा राजन्यभिन्नकरदम्भ
त्वाः । तस्यादपरिमाणं न संख्यातुमिदं तलमं । असांवातः सति तर्हि दितिर्यं गच्छं मधुस्तथा त
त्रैवाधवा पानिदिग्भ्यः सर्वाभयवदि । असंबद्धा महासज्जता त्रिगहं हति ते गजाः । पुष्करैः
पद्मसंकाशैर्विकसद्भिर्महाप्रभैः । शतधा पुनरेवाशुनेतान् चंचलितित्तयः । सुतद्भिर्मुच्यमा
नास्तदिगजैरिदमारुतमः । आगच्छति महा राजतलं त्रिष्टुतिवै प्रजाः । पुनरापु उवाच । परो
वै चित्तरो तं च त्वया संजय कीर्तितः । दक्षिणे द्वाप संस्थानमंतरं द्वा द्विसंजय । संजय उवाच । उक्त
द्वापमहाराज गृहान्ते शाश्वतवतः । स्वर्भानोः कौरवश्चैष्टया च देवप्रभावतः । परिमं दुलो महारा
ज स्वर्भानुः श्रूयते ग्रहाः । योजनानां सदस्यगिषदस्य भो ह्यदशस्य वै । परिमं देन धिं शदि
पुनस्तेन चानतः । धिमाद्रः शान्तान्यस्युधाः पौराणिककल्या ।

इति भावः सगजसमूहः । वातरज्जुभिर्गच्छा वद्धा तैस्तलानां तदंतर्दोषहृषयति । तत्रैति प्रसूतवायो रेव नि
गदंते कुर्वन्तीणां । तानिति । इक्ष्वरेः पुत्राग्रैः । उत्तरस्यै दुराडु प्रमाणाः । परिमाणं देन परिधिना
धीं शान्तसदस्यगिषदस्य पुनस्तेन ततो धिमाद्रः योजनानि परिमाणं देन देनैः ।

२५

विहरन्ते रमेते च न तेषु / मयते न नाः ॥ न तेषु दस्यवः संति स्ते सुजाते मयि वा न प ॥ गौरप्रयोजनः सर्वाः सवु
 मारयु पाथि च ॥ १९ ॥ अथ विष्टेषु सर्वेषु वक्ष्यामि सन्तु श्रु ॥ यथा प्रते म हारा जत दय प्रम नाः ॥ २० ॥
 कौच ह्रीपे म हारा ज कौचो ना म म हारि रिः ॥ कौचा त्परो वा म न के वा म ना दं थ का र कः ॥ २१ ॥ अथ का
 रा त्परो वा ज के ना कः पर्वतो ज मः ॥ मे ना का त्परो वा ज न रो वि दे गि रि रु त मः ॥ २२ ॥ गो वि दा त्परो वा ज
 नि वि शे ना म ए व तः ॥ प र ह रि ग ण ले षो वि ष्णु भो वं पा व र्थ नः ॥ २३ ॥ दि शं स्त त्र प्र व त्प म स त न्ने नि ग द तः ॥ २४ ॥
 कौच स्य कु शा ले दे शे वा म न स्य म ने नृ गः ॥ २५ ॥ म ने च ग त्प र शे षो दे शः कुरु कु ले ह रः ॥ उ स्मा त्प रः प्रा व र
 कः प्रा व रा दं थ का र कः ॥ २६ ॥ अथ का र क दे श म त मु नि दे शः प रः स्म तः ॥ मु नि दे श त्प र ये व प्रो च्य ते ड ड
 मिः स्वनः ॥ २७ ॥ सि ष्ठ चा र ण सं की र्णो गो र प्रा यो ज न ना पि य ॥ ए त दे श म हारा ज दे व ग ए व से वि ताः ॥ २८ ॥ पु ष्क
 रे पु ष्क रो ना म प र्व तो म णि र त्त वा न् ॥ त त्र नि त्प प्र भ र्ति स्व यं दे वः प्र ज्ञा य ति ॥ २९ ॥ त प र्ये पा स ते नि त्प दे
 वा सर्वे म ह ष यः वा मि भ मे ना न कृ त्वा मिः प्र ज यं ते ज न ना पि य ॥ ३० ॥ जं व ह्री पा त्प र्व तं ते र ता नि वि वि धा न्
 तः ॥ ह्री पेषु ते सु सर्वेषु प्र ज्ञा नं कुरु स त म ॥ ३१ ॥ ब्र ह्म च र्ये ण स ते न प्र ज्ञा नं हि दे म न च ॥ आ रे भ पा थुः प्र मा
 ण म्हा रि मु रं हि ग णा त तः ॥ ३२ ॥ ए को ज न प दो रा ज न ह्री पेषु ते सु भा र त ॥ उ क्त ज न प दा येषु ध र्मे षु
 कः प्र द ष्य ते ॥ ३३ ॥ ई श्व रो दं मु ष म्पा स्य मे व प्र ज्ञा य ति ॥ ह्री पा ने ता न्मा हारा ज र त्ते रि त्ति ह ति नि त्प दा
 स ग ना र्ण रे भा ज न स पि ता प्र पि ता ग रः ॥ गो पा य ति न र प्र प्र ज्ञाः स ज डं प डे ताः ॥ ३४ ॥

मो
२६

26

६। अथ संभवे निमित्तः ॥ १॥ अथ दकोटिदशकलत्वाष्टसंयुतस्य प्रत्यहं प्रतिज्ञानात् ॥ १॥ ॥ अथायः ॥ ६॥ अथ
यः सर्वान्ध्रिष्वीपात्मान् समवेतान् समदास्ये ॥ जिगाये करये नैव कश्चिपुंघोमदभयः ॥ १॥ नामदं प्ररो
रा संयोयुधदपसंभमः ॥ नद तो नामदं न सर तो यो यो र्खड्गना ॥ २॥ सदेदसरशः सैवैस्यैव च हिमवानि
व ॥ समदं वगंभीर्ये सदिसुत्थरासमः ॥ ३॥ शारदेस्ये पनुवंजः खड्गनि के डरा सदः ॥ नरसिंहः पिताते
यथा चालेन निपातितः ॥ ४॥ पांश्वा नो मदा सैन्ये दं दृष्टा यत्तमादवे ॥ प्रावेप नभयो हि ग्रं सिंद रं वग
गाः ॥ ५॥ परिरत्नसंसेना नुदशरात्रमनीकदाः ॥ नगमा स्तमिवादिपः कृत्वा कर्मसुदुकरं ॥ ६॥ पः
सशक्रा वा लो भो वधं न्वा एग न्दसराः ॥ तान पु थियो धाना मर्बुदे दश मिदिनेः ॥ ७॥ सशते निद
तो भूमौ वात भद्रा वडमः ॥ तव डं मे तिते राज न यथा नादः समारतः ॥ ८॥ मो य प व अ यः ॥ ९॥ ध
नराष्ट्र उवाच ॥ कथं कुत्र एग मय भो ह तो भो धमः शिखंडिना ॥ कथं रथा न्द न यजत पिता मे वाम के
पसः ॥ १०॥ कथमा च त्वं मे यो धा दीना भो धो एग संजय ॥ बलिना देव कल्पे न रा वै र्यं ब्रह्म चारिण ॥ ११॥ तस्मि
न्नेमदा प्राप्ते मदे सा से महा बले ॥ महा सत्ते नर व्याघ्रे किमु आ सो न्य नस्तदा ॥ १२॥ आर्ति प्ररामा वि शीत
यत्रः शंसि मे दंत ॥ कुत्र एग मय भो वीर म के पं पुरुष धर्म ॥ १३॥ केतया ते मनु प्राणः के वा स्या त्पु रोग
माः ॥ केतिष्टुक्ते न्य वं र्तत के त्व व र्तत संजय ॥ १४॥ के पुरारथ रा हेल मद्रुते तत्रिय धर्मं तथा नी के गा
मानं सद साष्टु तो न्वपुः ॥ यस्तमा के रवा पो ह न्य र से न्य म मित्रदा ॥ १५॥ सदस्त्र र शि प्रतिमः परे धां
भयमादयत ॥ अकरो डु करं कर्म रोगा यं इ स ते सुयः ॥ १६॥ अथ मान स नौ का न्तिय पत्ते प्रत्यवारय
त कृति नंतं डरा धर्म संजया स्य त्व संतिकं ॥ १७॥

त्वमेतिके स्थित्वा सर्वं दृष्टवानसीति शेषः ॥ १८॥

२६

४३॥ पतंगः शीघ्रगः विभावसः सूर्यः ॥ ४४॥ ४५॥ इति नौल कंदीये भरतभाचदीपे जंबूद्वीपः ॥ ४६॥ सप्तमः ॥ ४७॥ अथ गग
 चेदमास सहस्राणि रात्रिः कादशस्मृतः ॥ विष्णुं भेन कुरु प्रेष्टुं यतिशतमंडलं ॥ ४८॥ एकेन घटि विष्णुं भे
 श्रीभरतं मर्महात्मनः ॥ सूर्यस्तुष्टौ सदस्राणि देवाने कुरु नंदन ॥ ४९॥ विष्णुं भेन ततो राजन्मंडलं त्रिशता
 ससं ॥ अष्टपंचशतं राजन् विपुलत्वेन चानय ॥ ५०॥ अथ ते परमोदारः पतंगो वै विभावसः ॥ पतत्रमा
 एमकं स्पतिदिष्टमिह भारत ॥ ५१॥ सराहं च दयते तौ यथा कालमहातपाः ॥ चेददिष्टो मदार राजसंज्ञे
 यो यमदाहताः ॥ ५२॥ इत्येतन्मदार राजसंज्ञाः शसु च नया ॥ सर्वमुक्तं यथा तत्तत्स्मात्तु मम वा मुदि
 यथोदिष्टमया शोक्तं सनिर्माणाभिर्दंनरात ॥ तस्मादाश्वासकं मया पुत्रं दयाधनं प्रति ॥ अत्वेदं भरत प्र
 हृष्टमिषं मम नो नृणां ॥ श्रीमान्भवति राजन्ः सिद्धार्थः साधुसंमतः ॥ ५३॥ सा पुर्वत च कीर्तिश्रुत
 स्थते तस्य वदंते ॥ ५४॥ अरण्येति मदीयान्ः पंचमो देयतव्रतः ॥ ५५॥ प्रीयेते पितरस्तस्य तथैव च पिताम
 हः ॥ इदं तु भारते वर्षं यत्र वतंसं देवयं ॥ ५६॥ प्रीयैः प्रवर्तितं पुण्यं तत्तु वै कर्तव्यं नृणां ॥ इति श्री ॥ ५७॥
 प र्वे ति जंबूद्वीपे विष्णुं भेन सप्तमः ॥ ५८॥ वैष्णवा यन उवाच ॥ अथ गगनं लीयते विष्णुं भेन सप्तमः ॥ भारत
 प्रतापदंष्ट्रो सर्वस्य भूतभक्ष्यविषयित ॥ अथ ते धृतराष्ट्रस्य सदस्राणि रात्रिः ॥ अथ हृदि दंतो भो
 षा भरता नापितामहः ॥ ५९॥ सप्त य उवाच ॥ सप्तयो दं मदार जनसंज्ञा भरत धर्म ॥ इतो भोष्मः प्रगलनवो भ
 रत नोपितामहः ॥ ६०॥ ककुदं सर्वयो धानां धाम सर्वेषु ध्यातं ॥ अरतं त्यगात् सा यवो ते कुरु पीतामहः ॥ ६१॥
 यस्य वीर्यसमाश्रितं शूतं पुत्रस्तवाचरो गत ॥ स यो ते निदतो वा जन्तुस्तस्मै भोष्मः पावति नृणां ॥ ६२॥

वल्गुलिः ॥ १॥ ककुदं शोभते धृतं तत्तु ककुदं ककुदं शोभते धृतं वरेरिति मेदिनी ॥ पामनेन ॥ ६॥

२॥ मोवीघोषस्तनयितुः पुष्टक पुष्टतोमहाशः ॥ धनुर्द्वयमहाशः मोमहाशः ॥ २१ ॥
 सुनिरूपोयस्य ॥ २२ ॥ २२ ॥ कामुकेमिणं चापेमि नंतमदोपं निराश्रयं असुवंतरणे पापदानं ॥ २२ ॥ २२ ॥

मोवीघोषस्तनयितुः पुष्टक पुष्टतोमहाशः ॥ धनुर्द्वयमहाशः मोमहाशः ॥ २१ ॥
 योभ्यवर्धनकौतेयास्तथाचात्तान्तरजयाच ॥ निगुण्यरथान्वीरोदानवनिववजधत् ॥ २० ॥ इष्टस्वसागरं
 शोभंवाणयदंडरासदं ॥ कामुकेमिणमतिप्यमदोपं समरेत्तवं ॥ २५ ॥ यस्मिन्मकरावाहं दयावर्तगजकुलं
 पदानिमत्स्यकलितं शशुडं भिनिस्वनं ॥ २४ ॥ दयानगजपदातीश्वरं शशुतरसावहनं ॥ निमज्जयंतं स
 मरेपरवीरापहारिणं ॥ २३ ॥ भीष्मोयदकरोत्कर्मसमरे संजयारिह ॥ इयं धनदितार्थाय केतसास्य
 परोभवत् ॥ २४ ॥ कैरतिन्दितिशं चक्रं भीष्मस्यामिते जसः ॥ एष्टतः केपरात्वीरानयासीधुन्यतव्रतः
 १२ ॥ केपुरस्तादवर्तते रत्नतोभीष्मसंतिके ॥ कैरत्नतुनरंचक्रं वीरावीरस्य युधत् ॥ १५ ॥ वामेचक्रैव
 साबाः कद्रुन्संजयसंजयान् ॥ अग्रतोयमनीकेषु केभ्यस्त्वडरासदं ॥ १४ ॥ पार्श्वतः केभ्यस्तं तगात्रं
 तोडुगं मागतिं ॥ समरेकेपरात्वीरान्याप्य युधत्तं संजय ॥ १५ ॥ रथमागः कथं वीरगोपमानस्य
 तेन ते ॥ दुर्जयानामनीकानि नाजयंतं समस्युधि ॥ १३ ॥ सर्वतोकेभ्यस्त्वैव परमेष्ठी प्रजापतिः ॥
 कथं प्रदत्तमपि ते शकुन्संजय पांडवाः ॥ १४ ॥ यस्मिन्दीपे समस्युधत्तं ते कुरवः परैः ॥ तंतिमद्यं न
 व्याघ्रं भीष्मशंसति संजय ॥ १५ ॥ स्ववीर्यं समाश्रित्य समस्युधत्तं बृहद्बलं ॥ न पांडवानां गालकं
 संनिहतः परैः ॥ १३ ॥ यः पुरा विबुधैः तवैरुदायेषु हड्डमदः ॥ कान्तिनोदानवान् वृद्धिः यत्तामसम
 राव्रतः ॥ १४ ॥

१३ ॥ अथासेयत्रिवारयन् ॥ १४ ॥ यः प्रजापतेर्दत्तादेः परमेष्ठी परमेष्टेति ॥ तौतिनयादिरणगर्भश्चतसि

॥ १४ ॥ १४ ॥

१॥ प्रचिन्तनपुष्पावदाददानं ॥ १॥ समचेष्टितमियमाणापुष्पकस्तपादचित्तेपंकजवत् ॥ १॥ १६ ॥ १॥ १॥ १॥

कथं शान्तनवं प्रदेयांश्वाः प्रत्यवारयन् ॥ निहन्तं तमनी कानि शारदं हं मनस्विनं ॥ १॥ चायथात्ता
ननं चैव स सिनिहं रासं ॥ अनंदं पुरुषं च दीप्तं तमपरान्तितं ॥ १॥ पातयामास कोतेयः कथं त
मुचितं युधि ॥ उग्रपत्नानमप्रेषुवर्तमानं रथोत्तमं ॥ परेषामुत्तमां गतिं प्रचिन्तयन् तथेयुभिः ॥ १॥ पांड
वानां मदस्यैव यं यं दृष्ट्वा च तमादत्ते ॥ कालाग्रिरिव दुर्धर्षः समचेष्टितनित्यशः ॥ १॥ परिहृष्टास्येनात्त
दशारात्रमनीकदा ॥ जगामास्तिमिवादिशः कृत्वा कर्मसुदुकरं ॥ १॥ यः सशक्रश्चास्तिष्यं वर्षशर
मयं लिप्यत ॥ जज्ञानयुधि यो धानां मनुदं दशभिर्दिने ॥ १॥ सशते निहतो भूमौ वातभग्नश्च ह्रस्वः
मम हर्मि त्रिहोना जौ यथा नार्हति भारत ॥ १॥ कथं शान्तनवं दृष्ट्वा पांडवानां मनीकिनौ ॥ प्रद
त्तं मया कतजभीष्मभीमपराक्रमं ॥ १॥ कथं भीष्मसंग्रामं प्राकुर्वन्तं रुद्रं नमः ॥ कथंचना ज
यद्रीष्मोद्गारे जीवति संजय ॥ १॥ कथं स निदिशेत्तज्ज्वरं जालजं तथा ॥ भीष्मः प्रहरन्तं प्रेषः कथं
सन्निधेन गतः ॥ १॥ कथं चातिरथेन जपां चात्मेनीशं विदित्वा ॥ भीष्मो विनिद्रतो युद्धे देवैरपि दुरासुदः
यः स्पर्धते रणे नित्यं तामदं मदाबलं ॥ अजितं जामदग्रेन शक्यं तत्पराक्रमं ॥ १॥ तदंतं समरे भीष्म
महारथकुलोदितं ॥ संजया च त्वमेवोरं येन शर्मन् विचरे ॥ १॥ मामकाः केमदं स्यान्ना जेतः सं
जया युतं ॥ इयं धनसमादिष्टाः केवीराः पर्यवारयन् ॥ १॥ यद्विचिंसे मुरवाः सर्वपांडवाभीष्म
सम्पुः ॥ कश्चित्तेकुरवः सर्वे नाजहुः संजया युतं ॥ १॥ अश्वसारासपेन न हृदयं सहृदमम ॥ पद्भ्या
पुरुषं चाश्रुदत्तं भीष्मं तदीयते ॥ १॥

आजहुः त्यक्तचेतः ॥ १॥ १॥ १॥

यस्मिन्साराणिमेधाचनीतिचुपुरुषधर्मः। अग्रमेधातिदुर्धर्षकचंसनिहतोयुधि। ५३। नचासेराचशैर्मेधा
नपसामेधयानच। नधत्मानपुनस्तपान्मत्तः कश्चिद्विमुच्यते। ५४। कालेननेमदावीर्यः सर्वलोकेड
रत्नयः यत्रशान्तनवभीष्मदत्तसंसृजय। ५५। पुत्रोशोकमिसंतपोमददः रवमचितयन। आशेसंदेप
रेत्राभीष्माच्छान्तनुनेदनान। ५६। यदादिममिवापरायनतितंभुविसंजय। दुर्योधनः शान्तनवंचिकितद
प्रत्यययत। ५७। नोदस्त्वेषांपरेषांवाबुधासंजयचितयन। षोडशकिंचित्परायणमिप्रत्यनीकेमदीहितं। ५८।
दारुणः तत्रधर्मायमृचिभिः संप्रदर्शिताः। यत्रशान्तनवदत्ताराजोभिक्षुंतिपांडवाः। ५९। वयंचाराजमिच्छा
मोक्षानपित्वामदाव्रतं। तत्रधर्मस्थिताः पाण्डवापरायतिपुत्रकाः। ६०। एतदर्थेणकर्तव्यंक्रुद्धास्वा
पत्संसंजय। पराक्रमः पराशक्तितत्तुतस्मिन्प्रातिष्ठितं। ६१। अनीकानिचिनिप्रनेदीयंतमपराजितं क
यंशान्तनवतातपोपुत्रान्वारयन। ६२। यथाशुक्लावनीकर्तिकचंपुहंमहात्मभिः। कथंचानिहतो
भीष्मः पित्तसंजयमेपरैः। ६३। दुर्योधनश्चकरोत्पुत्राकुनिश्चापिसौबलः। दुःशसनश्चकितवोदत्तभी
ष्मकिमब्रुवन। ६४। यत्पुत्रोरेकयास्त्रीर्णनरवारणवाजिनो। शरशक्तिमदावदुतोमराणांमदाभयो। ६५।
प्राविशत्किंतवामंदाः सभासथोदयामदं। प्राणघातेप्रतिभयेकेक्षेयंतनरर्षभम्। केजीयंतेजिह्वास्तत्रकृ
तलंत्तानिपातितम्। अनेपभीष्माच्छान्तनवातन्ममाचक्षुसंसंजय। नदिमेषंतिरस्तीहअत्वादेवव्रतंदत्तं
पितरंभीमकसांगंभीष्मासादवशोभितं। ६६। अतिमंददयेरुहामहतोपुत्रहातिजा। नदिमेषमिधे
वायिमदीययसिसंजय। ६७। मंदंतंभारसयम्यविश्रुतंसार्वभौमकिंकं। हृष्टाविनिहतंभीष्म
नेशोचेतिपुत्रकाः। ६८। आद्यामितानिदुर्वाणिदुर्योधनकृतान्यहं तस्मात्तेसर्वमाचक्षुयहंतं
त्रसंजय। ६९।

पुत्रे लक्ष्मिपुत्रे तमे लक्ष्मिचिह्नप्रधाने चेति विश्वः ४३ प्राक्तं लोकैः ख्यातं ४४ सर्वास्त्रविनयेपेते सर्वास्त्रशिक्षाय

यस्मिन् ज्ञाने महावीर्ये दंतचं लोकविप्रतरः ४५ शक्यं दंतचं च दंतचं च प्रातः सत्रं लक्ष्मि ४६ प्राक्तं पराधारां
प्रातः स्वयं निरतिशयं चिह्नं वेदं दंतचं तत्त्वज्ञं कथं शंसि मे दंतं ४७ सर्वास्त्रविनयेपेते शतं दंतं मनसि न
दंतं रंगतं न च त्वामनेपेते दंतं बलं ४८ यमो दधमो बलवान् प्रामादति ममति ४९ यत्र दंतं गुरुं दत्ताराम
मिच्छति पांशवाः जामदग्न्यः पुरारामः सर्वास्त्रविदनुजमः ५० अवाधं सुगतः सर्वभोक्ता यथितितितः ५१
नमिंदं समकर्मणो कुरुदं सर्वधत्तिना ५२ दंतं शंसि मे भो कौकिनुडः खमतः परं ५३ असकृत् तत्र यत्रा
ताः सोपेये न विनिमित्तमः ५४ जामदग्न्येन वीर्यापरवीर्येति च तितना ५५ न दंतो मे महाबुद्धिः स दंतो य
शिखरिना ५६ तस्मात्त्रं महावीर्याङ्गारं चापुङ्गुदं दानं ५७ त्रिजोवीर्यं वलैर्मयस्त्रिखंडो दुष्टदान
जः ५८ यः भूरं कृतिनं पुङ्गुं सर्वं सास्त्रविशारदं ५९ परमास्त्रविदं वीरं ज्ञानभरतं मे भः ६० के वीरास्तम
मित्रं मन्वयुः शत्रुसंसदि ६१ यं समेत यथा चासौ पुङ्गुं भोक्ता संपादये ६२ यो धेव दंतवीरामे मे नापुत्र
स संजय ६३ शोभापि वचो दंतं मे कुलं न दंतं मम ६४ कुरुषुं सर्वलोकस्य परं यस्मिन् महा दधे ६५ परा
सक्तं च वस्तु निचक्षमासौ नैनं सदा ६६ नीचिनेषां यथासंयं किमिवास्मात्संजय ६७ चतपित्वामहा
वीर्यपितरं लोकधामिकं ६८ अग्रायं सलिले मग्नं न च दधे सुधारणः ६९ भो धेव दंतो मे शत्रुः खान्मन्य
शोचति पुत्रकाः ७० अद्रिस्तारमयेन न हृदयं मम संजय ७१ तस्मै त्वापुरुष व्याघ्रदंतं अन्ननदीपते ७२

पुक्तं चिनयेत्तव वलं योस्त्री शिखायां ७३ प्राक्तं पुमान् निमिदिनी ७४ परासक्तं परलोकप्रिये ७५ ७६ ७७ ७८ ७९

३५

१६॥२॥ अध्यायः सुक्तसप्तदशशेषतः सर्वप्रकारैः ॥ ४॥ ५॥ ६॥ ७॥ ८॥ ९॥ १०॥ ११॥ १२॥ १३॥

तस्माद्भीष्मरत्नेतयोविशेषोक्तिमेवमिति ॥ शिवेतिनेवथेयत्तः सर्वेतिष्टुतमामकाः ॥ १५ ॥ तत्रप्राचाः प्र
 तोवाशुदातिस्तेनोत्तरापथा ॥ सर्वस्वसुपुत्रशालास्तरत्तुपितामहं ॥ १६ ॥ अरत्तमागंदिहकोदना
 त्सिंहवल्गवले ॥ मासिहंजवकेनेवचातयामः शिवेतिने ॥ १७ ॥ वामचक्रं युधामसुरुजमोजाशुद
 क्षिणं ॥ ममोरोफलाजं प्राप्नोफलास्तेपिशिवेतिने ॥ १८ ॥ संरत्तमागः पार्थिवभौकोराचविवर्ति
 तः ॥ पथानदन्वाहंभोयं दुःपमसन्तथाकुरु ॥ १९ ॥ ३॥ शिवी ॥ कपवैति ॥ अध्यायः ॥ १०॥ सप्तपञ्च ॥
 ततो रजनां युष्मांसाशुः सप्तभून्मदान ॥ क्रोशन्तं भूमिपालानां पुत्रतां पुत्रतामिति ॥ १॥ शिवेतिने ॥
 दौषाश्वसिंहनादाशुभारत ॥ दयदोषितनावेशुरथनेमिस्वनेस्तथा ॥ २॥ राजानां हृदतो चैव यो पानो चा
 पिर्गजितं ॥ त्वेतितास्फेरितोत्तुष्टुस्सुलः सर्वतोभवत् ॥ ३॥ उदतिष्टुन्मदाराजसर्वे सुक्तमशेषतः
 सूर्योदयेमदत्तेन्यकुरुपांडवसेनयोः ॥ ४॥ राजेद्रतवपुत्राणां पांडवानां तथैव च ॥ ५॥ प्रष्टुष्माणि
 चास्त्राणि सशस्त्रकवचनानि ॥ ६॥ ततः प्रकारो मेन्या निसमदृश्यंत भारत ॥ त्वदीपां नो परेषां च शत
 वंतिमदंति च ॥ ७॥ तत्र नागारथाश्चैव ज्ञातुं न दपरिष्कृतः ॥ विभ्राजमाना दृश्यंते मेघा इव सविद्युतः
 रथानो कानि दृश्यंत नगराणीव भूरिशः ॥ प्रतो वशुभे तत्र पितृते शर्णा चंदवतः ॥ ८॥ पञ्च भियंष्टिभिः त्वे
 र्गदभिः शक्तितोमरेः ॥ योधाः प्रहराणः शुभेस्तेषु नीकेषु वीर्यताः ॥ ९॥ राजाः पदातारो यनस्तुर
 गाश्च विशापते ॥ अतिष्ठत्तमुराकाराः शतशो यमदस्तथा ॥ १०॥ अजावद्विधाकारा प्रदृश्यंत समु
 द्रिताः ॥ संधांचैव परेषां च पुमंतश्च सदस्तथा ॥ ११॥ कांचनामणि विभ्रागाज्जलंत इव पावकाः ॥ अचिक्वतो
 व्यरोचंत ध्वजारोहाः सदस्तथा ॥ १२॥ महेंद्रकेतवः शुभ्रामहेंद्रादनेष्टिवः ॥ सन्नद्धास्ते प्रवीराश्च ददृशुर्गुहका

29

विष्णुः ॥

२५

ॐ नमः शिवायः ॥ त्वद्युक्तं त्रैलोक्यं ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

मद्यविषयगः सोमस्तुदिनं प्रत्यपयते । मद्यविषयं न तत्र तस्य विषयो देशः पितृलोकः तद्भूतः सोमः कृतपां उच्यते
भूतिनसुक्तं भारतस्य विष्णो देवते प्रथमं सोमस्य सुक्तं पतेन यो दशो प्रवृत्तं भारतं युद्धे न तत्र यमदेवते । प्रथमे सोमो
शौर्वे अत्र यो दशो यो न तं युक्तं चतुर्दशे वशा एव । अर्जुने न दत्तो भीष्मो मातृमासे सितार्जुनीति । त्रयोदशे
तु संध्याह्ने भारद्वाजे निपातित इति । तत्रैव पुनरुत्पद्यमाने पंचदशे वा द्वादशे तपो भीष्मो मातृमासे सितार्जुनीति त्रयोदशे
संयोगदर्शनात् । अत्र पुष्पे पिमां च शस्त्रां मकरायनाभिप्रस्थेणातृतीयं तत्संभवात् । असितार्जुनीति त्रयोदशे
न यथा समस्तौ द्वादशे रेवतयोर्देवतं न प्राप्नोति यत् । अमावास्यायां दुर्ध्यायनं न तत्रैवोक्तं । तत्राप्यमावास्या
शब्दः इष्टिदिने प्रतिपद्येव प्रसूते वेदितव्यः यमदेवते इति भरणी मश्यायां किं तु युगं देवते मरुगोर्ध्वं प्रवा
याद्यंतस्य दिग्बलं सुक्तं देवतत्वादासुरं उत्तरां देवतं भवदेवतत्वादेव तत्तत्रासुराणां सुपरमा देवानां मभ्युदय
मद्यविषयगः सोमस्तुदिनं प्रत्यपयते । दीप्यमानां सुसंयतेर्देविसममहाग्रहाः ॥ २ ॥

असिधत्ति किंच चत्वारिंशदहान्यद्यदेवमेविस्रतस्य वै पुष्पेण संप्रयातो स्मि अत्रो पुनरागत इति युद्धारं
भादशादेशे द्वादशे पात्रात् आगतस्य बलदेवस्य वचनात् । अत्रो पुनरुत्पद्यमानां मिदं पतेन तः प्राचीनेषु
दशैर्मरुगोर्ध्वं वयुद्धारंभः संभवति न च कविशोभराणां अष्टादशदिनमभ्येन तत्र यस्य कल्प
यितं । प्रयुक्तत्वात् कार्तिकी कृतिका योगानुपातेन तर्जुण्या मरुगस्य वसंभावना च पतेन युद्धारंभं प्रकृ
त्यमद्यविषयगः सोमस्तुदिनं प्रत्यपयतेति भीष्मपर्वणि सजयवाक्यात्तद्यो यो युद्धारंभ इत्यपि तिरस्ते
बलदेववाक्यविरुद्धत्वात् शब्दाद्यंस्तु मद्यापदेन तत्सहचरा पितरो लक्ष्मणेन युद्धेन मृतानो उत्तमदेहप्र
तिपादनाय चेदंस्तदा पितृलोकं मन्त्रिदितो भूदिति स्वर्गिणं दिव्यदेहलाभं श्रुत्वा पीन इति शक्तुं प्रसिद्धं
तथा द्वादशारात्रि युद्धे चंदो

नलवहाः नलकाचातत्राणवडं येन कलपिनः तत्रावेतः ॥ १५ ॥ १५ ॥ १५ ॥ तयाविधः संमर्दशिशेषः ॥ १५ ॥ प्रथा
यः ॥ यथास ॥

उपतेरायुयैश्चित्रास्तवराः कपालिनः ॥ अस्मात्तमनध्यादायसमवगातावम् ॥ १५ ॥ शकुनिः सौबलः
शस्त्राचं तोयजं यदयः ॥ विद्वान्विद्वैवैकेयः कांचो जस्य सदीताः ॥ १५ ॥ क्रत्यापुथश्च कालिगजय
त्सनश्च पार्थिवः ॥ वरदुलाश्च कौशलः कृतवर्माश्च सान्वतः ॥ १५ ॥ दशैते पुरुषाश्च शूराः परिचवाह
वः ॥ अतो रिणी नोपतयोपत्तानो भूरिदक्षिणः ॥ १५ ॥ एते च न्यचवद्वोदयो धनवपानुगाः ॥ राजा
नेमान् पुत्राश्च नीतिमते मदावराः ॥ १५ ॥ सत्रहाः ससद्वपतते पुनीकेषु वस्थितः ॥ वडकृष्णाजि
ताः सर्ववर्त्तिनो युद्धशालिनः ॥ १५ ॥ हृष्टा दधी धनस्यार्थे त्रस्तो कायदीक्षिताः ॥ समर्था दशवा
हिन्यः परिग्रह्य च स्थिताः ॥ १५ ॥ एकादशैः धानैराष्ट्रैर्कोरवाणामदाचमः ॥ अग्रतः सर्वसैन्या
नां यत्र शान्तनवं नवो ॥ १५ ॥ येनोत्तमैः सेतदयं सेतवर्माणामच्युतः ॥ अथ यमिमदारा जभीष्मचंद्रमि
वोदितः ॥ १५ ॥ हेमतालध्वजे भीष्मराजते स्यंदने स्थितः ॥ येनाभ्यवर्त्तते ह्यस्यः ददृशुः कुरुपांडवाः स
सजयाश्च मदेष्टा साधुषु सचरागभाः ॥ जन्ममाणां मदासिंदुहा च दमगायकाः ॥ १५ ॥ एषु शुभमुखा
सर्वसमुद्भिविजो मरुः ॥ एकादशैः शौनशावाहिन्यस्तव पार्थिवः ॥ १५ ॥ पांडवानां तस्य सप्तमदाशु
रुषयाक्षिताः ॥ उन्नतमकरावर्त्तते मदाश्वदसमाकुनो ॥ १५ ॥ युगं ते समवेतौ नौ दंष्टते सागराविव
नैव नस्तारणे राजनरुष्वेव न च अतः ॥ १५ ॥ अनीकानां समेतानां कौरवाणां नद्याविधः ॥ १५ ॥ श्री
भीष्मपर्वे ॥ अथायः ॥ १५ ॥ सजय उवाच ॥ यथासमगवाचासः कृष्ण देवाय नो प्रवीत ॥ तथै
व प्रदिशः सर्वसमाजगममदीक्षिताः ॥ १५ ॥

[illegible]

भी
३३

32

निष्कृष्टाकंदाभरणेन ॥ ३२ ॥ अध्यायः ॥ ततोमुद्गते ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥

अथमेकेतुमरेखनपादपेनकलिराकः ॥ ३३ ॥ केतुमानपिसातंगं
विचित्रपरमांकुशं ॥ आस्थितः समरेराजनमेतस्यावमानुमान ॥ ३४ ॥ तेजसादीपमानस्तवारणेन
मसास्थितः ॥ भगदतोययोरानायावज्जथरस्तथा ॥ ३५ ॥ राजस्वधरातावास्तभगदतेनसमितौ ॥ वि
दानुविदवावेतौकेतुसंतमनुव्रतौ ॥ ३६ ॥ सरथानीकवान्यदेरुसंगोन्मयशेषवान् ॥ वाजिपत्तः
पतस्युग्रः प्रदसस्तर्वतोमावः ॥ ३७ ॥ दोणेनविहितोराजनराजागतनवेनच ॥ तथेवाचार्यपुत्रेणावा
हीकेराकपेराव ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥
ददयकंपनः ॥ अथयतमहाराजयोधानांप्रययुक्ततां ॥ १ ॥ शाखेड्डमिशोषेचवारणानांच
दितैः ॥ नेमिशोषेरथानांचदोयंतौववसंधर ॥ २ ॥ दयानांइषमाएतानांयोधानांचैवगजैः
जगोनैवनभोभूमिः शस्त्रेनाश्रितेनदा ॥ पुत्राणांतवड्यधोपाउवानांतथैवच ॥ समकंपनसैन्या
निपरस्परसमागमे ॥ ३ ॥ तत्रनागरायाश्चैवजावूनदीवभूमिना ॥ आजमानाचदृश्यतमेवाश्वसविशु
तः ॥ ४ ॥ अजावड्विधाकारास्त्रावकानांनराधिपः ॥ कांचनंगदितेरिजुर्ललिताश्वपावकाः ॥ ५ ॥ त्व
षांचैवपरेषांचसमरंशतभारत ॥ मंदैकेनवः ॥ अथमहंदसदनेश्विवः ॥ कांचनैः कवचैर्वी
राजतनाकंसमप्रभाः ॥ सत्रहः प्रत्यक्षतग्रहाप्रत्यहता ॥ ६ ॥ कुरुयोधवराराजविचित्रायुध
कार्मुकाः ॥ ७ ॥ उपतैरायुधैश्चित्रैस्तत्त्ववद्वाः ॥ पताकिनः ॥ अथभात्तामदेधासाश्चसुसुखगताव
भः ॥ ८ ॥ एष्योगास्तमीकास्पुत्रास्तवनराधिपः ॥ ९ ॥ शासनाडविषये ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

३३

मोवासनः तदेषः ॥ २॥ २१ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ अंगपतिनाकरोपुत्रेण हृषिकेन ना ॥ २७ ॥ वरादेण केतुमुखेनेति संबंधः ॥ २८ ॥

सतगेवासनः शैवः सदिनः सर्वराजभिः ॥ यथोक्तांगरातेन राजा देहापताकिना ॥ २९ ॥ यद्यवगच्छनीका
ना सर्वेषामयतः स्थितः ॥ अश्वत्थामाय योयतः सिद्धलागलकेतना ॥ ३० ॥ अनायुधश्चित्रसेनः पुरुमि
त्रेति विंशतिः ॥ शालेभूरिश्रवाश्च विकर्णायुमहारथः ॥ ३१ ॥ एते सममदेष्टा सा देहापुत्रपुरोगमाः स
दनैर्वचर्मणो भीष्मस्यासन्पुरोगमाः ॥ ३२ ॥ तेषामपि महोत्तथाः शोभयंतोरथानमान ॥ भानमाना
वरोचतेजो वृन्दमया ध्वजाः ॥ ३३ ॥ जा वृन्दमया वेदोक्तमंडलवर्धन ॥ किंनराचार्यमुख्यस्य द्वासा
धनुषा सदः ॥ ३४ ॥ अनेकशतसदसमनेकमनुकषितः ॥ महान्द्रयोधनस्यासीत् नाराजो मणिमया
ध्वजाः ॥ ३५ ॥ तस्य पौरवका लिङ्गकं वोजः ससुदतिम् ॥ तेमथना वृशालश्च तस्यः प्रमुखतोरथाः ॥ ३६ ॥ स
नेन महोदेण केतुना हृषिकेन च ॥ एकैवेव सेनाग्रंथमागथसकृदययै ॥ ३७ ॥ तदंगपतिना गमंडुमेण च स
सिना ॥ यगरदाभतुन प्रख्याप्य चानां समुद्रदलं ॥ ३८ ॥ अनेकप्रमचितिस्तु न वरादेण मदायसाः सुशुभे
केतुमुखेन राजतेन जयदयः ॥ पातं रथसदस्योक्तस्य सच वशवर्तितः ॥ अहो नागसदस्यगिरयान्
मयुतानि षट् ॥ ३९ ॥ तन्निपुणपतिना राजा पालितध्वजिनीमुख ॥ अनेतरथनागा समशोभतमद
लं ॥ ४० ॥ षष्ठां रथसदस्योक्तनागानां मयुतेन च ॥ पतिः सर्वकलिगानां युयोकेतुमता सदः ॥ ४१ ॥
तस्यैव तस्यैकाशवरोचतमदारथाः ॥ यंत्रतोमरतर्हरेः पताके च सुकोमिताः ॥ ४२ ॥

॥१॥ स्पंदराजकिंचित्तलेनो ॥१४॥ १५॥ १६॥ २०॥ एतराष्टमदापादद्विजनेन ॥ तैवेवेते भाग इति सूचयते ॥ २१॥ २५॥

यः सवातरवोद्भूतः समरेडुः सदः वरैः ॥ सनः पुरोयोत्पत्तैवभीमः प्रदरतां वरः ॥ २॥ तिनंसिरीपुसैनानां
महस्यरुषसममः ॥ अथेप्रणिर्थास्पतिनोयुद्धेपायविचाराः ॥ १॥ यंदष्टाकुरवः सर्वेड्येधनपुरोरा
माः ॥ निवर्तयिष्यति संजस्ताः सिंदहृदमर्गयथा ॥ १॥ तं सर्वेसं प्रविष्टासः प्रकारमनुतोभयाः ॥ भी
मंप्रदरतां यष्टेदेवराजमिवासरः ॥ १॥ नदिसोस्तिपुमानलोकेयः संकुडं वृकोदरे ॥ द्रष्टुमत्प्रकर्मणां
विषदेतनरधमं ॥ २॥ एवमुक्तामहाबाहूतयाचक्रेधनं जयः ॥ अथानिबलान्यायुप्रययोफलाज
स्तया ॥ १॥ संप्रयातान्कुडं हृष्याडवा नांमहाचर्मः ॥ गंगेवपूर्णस्तिमिमास्पंदमानाद्यदृश्यत ॥ २५॥ भी
मसेनोप्राणीलेषांयष्टुमश्चवीर्यवान् ॥ १५॥ भीमसेनोप्राणीलेषांयष्टुमश्चवीर्यवान् ॥ नकुलः स
देवश्चयष्टुकेतश्चपाथिवाः ॥ १५॥ विराटश्चततः पश्चाद्वाजायालौहिकोदृतः ॥ भ्रातरिसदपुत्रैश्चसो
भ्यरतदृष्टतः ॥ १५॥ चक्ररत्नौभीमस्यमादौपुत्रौमहायुतौ ॥ दौपदेयाः ससौभद्राः दृष्टुगोपात्तरासि
नः ॥ १॥ एष्टुमश्चपांचाल्यसेषांगोमामहाश्चः ॥ सदितः एतनायुरैरथमुद्यैः प्रभट्कैः ॥ १५॥
शिवंतीतुततः पश्चावर्जुनेनाभिरहितः ॥ यतोभीमविनाशायप्रययौभरतधमे ॥ १५॥ एष्टुतप्यनं
नस्पसीयुयुधानोमहाबलः ॥ चक्ररत्नौपांचाल्येयुधामन्युतमोजसौ ॥ १॥ कैकेयोष्टुकेतश्च
चेकितानश्चवीर्यवान् ॥ भीमसेनोमहाविभहृज्जसाराभ्यीदृताः ॥ २॥ चरन्वगेनमहतासमुद्र
मपिशोषयेत् ॥ एतेतिष्ठंतिस्मात्मायाः प्रहंतस्तेजनाधिप ॥ २॥ एतराष्टमदापादद्वितीम
रवोक्ते ॥ भीमसेनं तदाराजन्दर्शयस्महाबलं ॥ ५॥ बुवाणंततथापांथेसर्वसैन्यानिभारत

अस्मिन्पुस्तकेवास्तिरनुक्ताभिरादौ राजतेमप्रमानंकेडु
नीपुत्रायुधिष्ठिर ॥ २५॥

१॥१॥४॥२॥ शतानामपुनानिषदातान्युनयानिषदलक्षणतोतिवावत॥२॥ अष्टादशः अष्टौ ॥१॥३॥

विविशतिश्चित्रसेनोविकर्णमहारायः सप्तमः पुरुमिजो जयो भूरिश्रवाः शतः ॥२॥ योविंशतिसाहस्रान्तथै
यामनुपायिनः ॥ अभीषादः शूरसेनाः शिवयोथवसात्रयः ॥१॥ एतत्समस्त्यास्तथावष्टात्रैरगतीः कैकयास्त
था ॥ सौवीरः केतवाः प्राचाः प्रती चोद्येच्युसिनः ॥३॥ हादशेतेजनपदाः सर्वे दुरास्तनुमजः ॥ महाराष्ट्रवंश
नतेररतः पितामहः ॥४॥ अनौकंदशसाहस्रं कुंजरारामतरसिनः ॥ सागपेयोचनयतिस्तदंशानो कमन्वयात ॥५॥
रथानांचक्ररत्नाश्च फादरत्नाश्च दंतिनः ॥ अभवान्महिनी मये प्रातानामपुनानिषदः ॥६॥ षड्गताश्चाय
तोगच्छन्नुच्युर्मासिषाणयः ॥ अनेकप्रातसाहस्रान्निवरप्रासयोधिनः ॥७॥ अष्टौ दिशो दशैकाचतयपुत्रस्य
भारतः ॥ अदृश्यतमदाराजगंगेवयमनांतरा ॥८॥ इति श्रीभीष्मपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥९॥ अष्टौ राष्ट्रउवाच ॥ अष्टौ
दिशो दशैकाचवदं दृष्ट्वा युधिष्ठिरः ॥ कथमल्पेन सैन्येन प्रत्य वदंतं यं उवाच ॥ पोवेदमानुषं वदं दैवं गंध
र्वमासुरं ॥ कथं भीष्मसकौंतेयः प्रत्य वदंतं संजय ॥१॥ संजय उवाच ॥ धार्तराष्ट्राण्यनोका निरुद्धा वरुनि
पां उवाच ॥ अभ्यभाषत धर्मोत्तम धर्मराजो धनंजय ॥२॥ मदर्थं वचनाता तवेदयेति वृद्धसते ॥ संहतान्ये
धयेदत्पान्कामं विस्तारयेद्गुरुन ॥३॥ सूचीं मूर्धमनो कं स्फुटत्पानां बद्धभिः सह ॥ अस्माकं चतयसैन्य
महतीयः सुतरांपरैः ॥४॥ एतद्गुह्यं माज्ञाय मदर्थं वद पांडव ॥ एतज्जुत्वा धर्मराज प्रत्य भाषत यं उवाच ॥
यथक् दामिते वदं राजसजमदुर्जयं ॥ अचलं नाम वनाखं विदितं व जपागिना ॥५॥

हतानि अष्टौः संहतैव यैरुद्यं वद भित्तविषकलितैरपि योऽरुं ॥ एकमित्यर्थः ॥६॥ अदृश्यं दं कुरु ॥७॥

भी
३४

34

ग्राह्यस्य आस्फाटः ॥४३॥ मन्त्रान्तरितोऽस्माकं यो धानो मन्त्रः धानविशेषान् यः संतरेति यो ज्ञः ॥ भीमसेनं दृष्ट्वा यवस्थि
ताः ॥ ३४ ॥ अध्यायः भीष्मो नैतानि नो वाये धाने भीष्मनेत्राः ॥ ३५ ॥ तं पुष्कलं यथा स्यात्तथा बहिर्मेव गति
किं किं लोकात् बहूनां कांचन स्वस्वरो वरैः ॥ मद्गतां स पताका नामादित्य समतेजसं ॥४६॥ सर्वं भुङ्क्तां भु
ङ्क्तां भूतमासीता लवने क्षिप ॥ यवते पुरुष व्याज्जाः पांडवा युद्धे नरिनः ॥४७॥ अथ स्थिताः प्रसक्त्युत वपुत्र
स्य वादिनी ॥ संसतश्च मन्त्रातो यो धानो भरतर्षभ ॥४८॥ दृष्ट्वा यतो भीमसेनं गदापाणिं सवस्थितं ॥४९॥
भीष्मपर्वणि अध्यायः ॥५०॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ सर्वोदये संजय केतु पूर्वपु पुत्रवो दृष्ट्वा मां एवा सन् ॥ सा
मकाः वा भीष्मनेत्राः समीपे पांडवा वा भीमनेत्रा लदानी ॥ केषां जनुषो सोमसूर्यौ स वा प्रकेषां सेनाः
आपदाश्च भवन्तः ॥ केषां युनां मुखवर्णाः प्रसन्नाः सर्वं मे त्वं ब्रूहि तेन यथा ततः ॥५१॥ सेन्य उवाच ॥ उभे से
ने तत्पक्षिवोपयाते उभे च दृष्ट्वा त्रपे नरे ॥ उभे चित्रे वनराजि प्रकाशे तथैवोभे नागराश्च शरीरं ॥
उभे सेने हृदयो भीमरूपे स यैवोभे भरत दुर्विषये ॥ तथैवोभे स्वर्गजया पट्टे तथैवोभे सत्पुरुषो यजुष्टे
॥५२॥ पश्चान्मुखाः कुरवो धार्तराष्ट्राः पश्चात्पार्थाः प्राङ्मुखोऽस्य मानवाः ॥ दैत्ये दैत्ये नैव चक्रे रवाणं देवं
इसेने वच पांडवानो ॥५३॥ चक्रे वायुः पृष्ठतः पांडवानां धार्तराष्ट्रान् आपदाया हरेतं ॥ गजे द्राक्षामदं धां
युतो वात्र सेदिर तव पुत्रस्य नागाः ॥५४॥ दुर्षाय नरेति ने पप्रवर्णो सुवर्णक संजालवते प्रभिन्नं ॥ समा
स्थितो मधगतः कुत्राणं सत्तयमानो वदिभिर्मागये ॥५५॥ चदप्रभं चेतमया जपत्रं सोवर्णं स्यात्तानि
चातमागराः संसर्वतः शकुनिः पार्वती ये सार्धं गोपारैर्यातिगोपारराज ॥५६॥ भीष्माग्रतः सर्वं सैन्यं सचक्र
सेतपनः सखि ॥ येनो सीधः पांडुरेण ध्वजेन येनैरथैः सेतशैलप्रकाशैः ॥५७॥ न स्य सेने धार्तराष्ट्राश्च
सर्वे चाली कानामेकदेशः शलश्च ये चो वष्टाः तत्रिया ये च सिंधोस्तथा सोवराः पंचनदाश्च पराः ॥५८॥
मिव ते पुष्टार्थं स यत्रिंशं गोदालि दृष्ट्वा दानं रेकत्वं यति सर्वसेन इहि मे त्वं यथा वदिति ॥ २ ॥ दृष्ट्वा त्वं त्वं रतिपोषः ॥३४॥

३४

१५॥१॥ चारणराजानमन्त्रपुरितिसंघः ॥ अचलाः निष्कपाः ॥ १॥ जीमूताः पर्वताः जीमूतोः द्रवितिसेदिनी ११ १४ १५
 वृद्धिः कुंजरैर्मनैश्चलद्विरचलैरिव ॥ अतो हिरण्यपांचालेयत्सेनाः ॥ १॥ विराटमन्त्रयात्पश्चात्पा
 उवाच पराक्रमी ॥ तेषामादित्यचंद्राभाः कनकोत्तमभूषणः ॥ १॥ नानाचिह्नधराजानरथेषु सन्महाध्वजः
 समुत्सार्यततः पश्चाद्दृष्टुं तामहं यः ॥ २॥ मातृभिः सह पुत्रैश्च सौमिरत्तयुधिष्ठिरं ॥ त्वदीयानां परेषां च
 रथेषु विप्रलब्धेनान् ॥ ३॥ अभिभूयार्जुनस्यैके रथे तस्यैव महाकपिः ॥ पदात्तस्तप्रतो गजान् असि शत
 हिषाण्यः ॥ ४॥ अनेकशतसाहस्राभीमसेनस्पर्द्धिणः ॥ चारणदशसाहस्राः प्रभिन्नकरटामावाः ॥ ५॥
 परादेममयैर्जालैः दीपमानाश्वाचलाः ॥ तरेतश्च जीमूतामहारीः पद्मगंधिनः ॥ ६॥ राजानमन्त्रयुः
 पश्चात् जीमूताश्च वार्षिकाः ॥ भीमसेनागदोभीमां प्रकर्षन् परित्रोपमां ॥ प्रचर्षमहोत्सवं दुराधर्षा
 महामनाः ॥ ७॥ तमर्कमिव दुःप्रत्यतपंतो मववादिनी ॥ न शेकुः सर्वयोधास्तप्रतिवैहिति संतिके ॥ ८॥
 वज्रोनामैष सख्यदो निर्भयः सर्वतोमुखः ॥ चापविप्रधतो ह्येतो गंगो गङ्गादीव धन्वना ॥ ९॥ यं प्रतिवृ
 द्धस्तिष्ठति पांडवास्तववादिनी ॥ अनेनोमानुधेलाके पांडवे रभिरहितः ॥ १०॥ सिंहांतिष्ठन्तस्यैव
 सुसूर्यसादृश्येन प्रति ॥ पावात्सृष्टतो वायुः निरभे क्लानयितुमान् ॥ ११॥ विसृज्यताश्च विचवुनी
 चैः शर्करकषणः ॥ रजश्चोद्भूयतमदत्तमश्रुद्धादयज्जगत ॥ १२॥ पपातमहती चोत्क्राष्टा द्यु
 त्वाभरतर्षभ ॥ पुंते सूर्यसादृश्यवशीर्यतमदा सना ॥ १३॥ अथ सजो यमाने सुसैन्येषु भरतर्षभ
 निः प्रभो भूय यो सूर्यः सतोषं भूय चाल्च ॥ १४॥ अशीर्यतसनादा च भूत्तदा भरतर्षभ ॥ निर्घाताव
 दवोराज नदित्सर्वोत्सवाभवत् ॥ १५॥ पांडवासी दज्जलो जेन प्रातभयतं किंच ॥ अनायासं यमानानां
 ज्ञावात्प्रववौ स एष्टतः संविदुः ॥ १६॥ चानाहतावापवः ॥ १७॥

॥ १८॥ विष्णुसंज्ञा ॥ ॥ १९॥

गुणभक्तोदासभक्तः ॥१॥ अकुंठसायकः अतिदितायुधः ॥१॥ १२॥ अथायः तने ॥ १३॥ पुरस्पमये स्थिते इतीतीतमिति

प्रतयाभधिकं छरानयणयुक्तान्वरुजयि ॥ जयं सत्पतरायेन तत्रिवो धविशायते ॥ १॥ तत्रने कारं राजन्य
वत्पमनस्यवे ॥ नारदत्ताम्रविर्वदभीष्मदोहोचपाउव ॥ १॥ एनमेवाद्यमाश्रित्य युद्धे देवास्तरेवोत् पि
तामहः किल पुरासदेदादो न्दिवौकसः ॥ २॥ नतयावलवीर्याभां जयंति विजिगीषवः ॥ यद्यमस्त्यनशंसा
भां धर्मो वो धमेन च ॥ ३॥ सात्वाधर्ममथर्मचलोभे चोत्तममाश्रिताः ॥ युधध्वसनदंकरायतो धर्मस्तेता
जयः ॥ ४॥ एवं राजन् विजानीदिप्रवोसाकं रणे जयः ॥ यथातु नारदः प्रादयतः कृष्णस्तो जयः ॥ ५॥ अने
तते जागेविंदः शत्रुपूगेषु निर्ययः ॥ पुरुषः सनातनमयो यतः कृष्णस्तो जयः ॥ ६॥ पुरायेषु हरिभू
त्वा विकुंठो कुंठसायकः ॥ सुरासरनचस्मै तत्र ब्रवीत्ते जयंति ॥ ७॥ कथं कृष्णजयो मेति ये रुक्ते
तत्रैजितं ॥ तत्पसादाद्विद्वे लोकं प्राप्तां शक्रादिभिः सुरैः ॥ ८॥ तस्य तेन च यं कांचिदिदं पश्यामि
भारत ॥ यस्य ते जयसायकस्ते विशुभकत्रिदिवेशुरः ॥ ९॥ भीष्मपर्वणि ॥ अथायः १५॥ सजयउत्त ॥
ततो युधिष्ठिरो राजा सांसेनो समनो दयत ॥ प्रतिबुद्धत्रनी कानि भीष्मस्य भरतर्षभ ॥ यद्योदिहान्य
नी कानि प्रत्यवदंत पांडवाः ॥ स्वर्गपरममिच्छंतः स्वयुद्धं कुरुत नचाः ॥ मयो शिखंडिकेनो कंरत्तितं स
यसा चिना ॥ १०॥ युधुस्त्रय रत्रमेभीससेनेन पालितः ॥ ११॥ अनी कंदतिगां राजन्युयुधानेन पालितं
श्रीमता सात्वताग्रेणाशक्रेणो वधनुष्मता ॥ १२॥ सदेदयान प्रति सरयंत सोपस्करं दाटकरत्ता चित्रं युधि
ष्ठिरः कांचनभांडयो जं समास्थितो नागपुरस्पमये ॥ १३॥ समुज्जितं दंतशलाकमस्य स्वपांडुरेच्छत्रम
नोवभाति ॥ प्रदक्षिणां चैव मृषाचरंतं मरुध्वयः संस्तुतिभिर्मदेदं ॥ १४॥

भावः तत्र विदितं च ॥ १५॥ १६॥

[illegible]

रथोत्तमं स्थापयित्वा चोत्तिष्ठत्योः संचयः ॥ ३४ ॥ महीक्षितं पृथिवीश्वराणां ॥ ३५ ॥ पितरन्पितृव्यादेन भूरिचवः प्रभूतो न पित
महानोष्णादीन्मातृलान् शालादीन्मातृनद्वयोथनादीन्पुत्रान् लक्ष्मणादीन्पौत्रान् लक्ष्मणादिपुत्रान् सखीन् अ
श्वत्थामादीन् ॥ ३५ ॥ सुहृदः कृतवर्मादीन् ॥ ३६ ॥ कृपया त्वेदेन सचक्रजनमिति विशेषेण प्रदर्शयते ॥ ३७ ॥ सीदंति नि

॥ संयय ३४ ॥ एवमुक्त्वा हृषीकेशो गुडाकेशो नभरत् ॥ तेन पौरुषं योर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमं ॥ ३४ ॥
भीष्मदेवा प्रमुखातः सैवैवाच महीक्षितं ॥ उवाच पार्थ परेण तान्समवेतांशुः कुरुनिनि ॥ ३५ ॥ तत्रावश्य
नित्यतात्पर्यः पितरन्पितृव्यादेन ॥ आचार्यान्मातृलान्मातृनद्वयोथनांश्चोत्रान् सखीन् ॥ ३५ ॥ अश्व
रान्सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि ॥ तान्समीक्ष्य कौन्तेय सर्वान्त्वनवस्थितान् ॥ ३६ ॥ कृपया परया
विष्टो विषीदन्निदमब्रवीत् ॥ अत्रिन ३४ ॥ ३५ ॥ रथे मत्सृजनं कृत्वा युयुत्सुसमुपस्थितं ॥ सीदंति म
म गात्राणि मुले च पराश्रयानि ॥ वेपथुश्च शरीरे मे रमदध्वं मुजायते ॥ ३७ ॥ गात्रैश्च स ते हस्ताश्च
कैव परिदहते ॥ न च शक्रो मय वस्थान्मम सती वच मे मनः ॥ ३८ ॥ निमित्तानि च पश्यसि विपरीतानि कैरा
न च श्रेयो न पश्यसि देव स्वजनमाहवे ॥ ३९ ॥ न कौन्तेय जयं कृत्वा न च राज्ञ्यं सखा निच ॥ किं नो राज्ञ्यं न गोविंद
किं भोगैर्जीवितेन वा ॥ ४० ॥ येषामर्थे कश्चित्तेन राज्ञ्यं भोगाः सुखानि च ॥ तस्मै वस्थिता युद्धे प्राणा न स्य
त्काय नानि च ॥ ४१ ॥ आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ॥ मा बलाः शत्रुराः पौत्राः शालासंब
धि न सखा ॥ ४२ ॥ एतां न दंतु मिच्छन्ति तु तोषि मयुः सदन ॥ अपि त्रैलोक्यं राज्ञ्यं स्पृशेताः किं नु महीक्षिते ॥

अष्टानि भवंति रोमहर्षारोमं चः ॥ ४३ ॥ निमित्तानि लोकतय करणि भूमिकं पादौ नि ॥ ४४ ॥ श्याला इति
स्यात्पराहोऽप्यदिः ॥ विना मातृरुतवाद्या स्यात्पराहोऽप्यदिः सत्रवर्णात्तस्यात्पराहोऽप्यदिः सत्रवर्णात्तस्यात्पराहोऽप्यदिः
पादकः ॥ ४५ ॥ दंतु इच्छा पिममन भवति ॥ किमु न दंतु त्वमित्यर्थः महीक्षिते पृथिवी ॥ ४६ ॥

तस्यैवं वदतोऽयं पितृसंज्ञयवाकमिदं लिखन्तं भित्तिगुलं तं तेन विनयेत्स्यन्नुप्रयोगः ॥ कृपादितात्त्विकमूलकं
कथितं सदैव तात्त्विकमिव ॥ कुरुहृष्टोभीष्टः प्राप्तिवरादनगरादौ रह्यप्रभावा न्याउचान्द्वारात्तेभ्यं साभिरिति शैलदधौ
यै प्रहोत्सोदजनयन ॥ इत्यर्थे यान् प्रत्ययः दूषेजननार्थमिति ॥ अभ्यहन्ते ॥ प्रभिरताः कर्त्तव्येति प्रयोगः ॥ १५ ॥
काचस्थितान्भयौ प्रजयाद्येभ्यो परागवस्थितान्कपिधनपाउवर्भापदाभ्यंभ्योभ्यजन्त्येवैवै च प्रदर्शते ॥ १६ ॥

तस्य संजनय नदं धेनुकुरुहः पितृमहः ॥ सिंदनादेवि नद्योच्चैः वांस्त्रिदधौ प्रतापवान् ॥ ११ ॥ ततः शाखाश्च मे
यं शुपाणवानकगोमूलाः ॥ सदसैवाभ्यहन्त स राक्षसमलेभवन ॥ १२ ॥ ततः च तैर्दधैर्मुक्तैर्महीति स्पंदनीस्य
तैः साधवः पांडुचक्रैर्वादेकैर्वादेकैः प्रदधतः ॥ १३ ॥ पांचतन्यं दधीकैरेण देवदत्तं धनं जपः पांडुदधौ महारंभं भी
मकर्मार्हकैर्दर ॥ १४ ॥ अनंतविजयराजा कुंती प्रजे प्रविष्टिः ॥ नकुलः सहदेवश्च सुद्योतमोऽप्युष्यकैः ॥ १५ ॥
काश्यश्च परमेष्ठासः शिखंडी च महारथः ॥ धृष्टकेतुश्च विराटश्च सान्त्विकश्च पराजितः ॥ १६ ॥ इषदो दैवदे
याश्च सर्वशः एषिवीपते सोमश्च महारथः ॥ शाबान्धमः पृथक् पृथक् ॥ १७ ॥ सप्तैषो धार्तराष्ट्राणां
हृदया निखादारयन् ॥ नभश्च एषिवीचे वत्समुत्तमं नृनादयन् ॥ १८ ॥ अथ च वसिष्ठान् द्रुपदान् धार्तराष्ट्रान्
कपिध्वजः ॥ प्रहृते शत्रुसंपाते धनं रुधिरं पांडवः ॥ १९ ॥ हवीं केतुं दावाकमिदमाह मदीयते ॥ सेनयो रुभ
योर्मध्ये रथस्थापय मे चात ॥ २० ॥ यावदेतां त्रिरीत्यहं द्योदकमानवस्थितान् ॥ केसिया सदये ह मस्मिन् र
ण समुपमे ॥ २१ ॥ यात्स्यमाना नृवं ह्येय एते त्रससागतः ॥ धार्तराष्ट्रस्पर्द्धुं ये मुहे प्रियचिकीर्षवः ॥ २२ ॥

शं सर्वेषां मिदिया एव प्रवर्तकत्वेन परिचितं सत्वाकमेवाद॥ नत केचिदर्थमिति यो न नार्थं वा वापदं वाकमेवाद॥ से
नयोरिति॥ १॥ ॥ यस्यापनप्रयोजनमाह॥ याचदिति के॥ तदमयापोरुच्यं मया सदवाके पोरुच्यमिति॥ ३॥ भयत्र सदरा
सुसंख्यः॥ केवासां जेतं यतं ते मया वा केनेत आ इत्यालोचनार्थमिति॥ यः॥ योत्समानान्न तत्तयां निकासान्न यतो दुर्व

बुधमननमौलसौम्यद्वैः भिमनः पंचशैषदेयाः प्रतिविंधादयश्चेति ॥ अष्टौचकारान् पांडवाचटोत्कचादयश्चेति प्रसि
 द्वाद्याः सर्वेषामहारणपवनलक्षणान् ॥ एकैदशासदस्त्राणां धातुपेयस्त्वध्वनिना ॥ शस्त्रास्त्रप्रवीणसमवेप्राक्तम
 हारथः ॥ अमितान्येधयेयत्नाप्रोक्तेतिरयस्त्वसः रथत्वेकेनयोद्गुह्यतत्त्वज्ञो ह्येव स्तनः ॥ ५ ॥ विशिष्टाः श्रेष्ठाः निवेध
 बुधस्त्वभौवादिकस्वपरस्मैपदिनोबुधेरिदं रूपं संज्ञार्थं ॥ अस्मत्त्वत्पिभूराः संतौतिहापनाघं परेषु प्राबल्यं रष्टवत
 स्त्वोत्सादभंगेमाभूदित्यर्थः ॥ ६ ॥ विकर्णः स्वभावात्सौम्यदन्तिर्निरिग्रवः ॥ नयदशपदस्थानेतयेवचेति क्वचि

युधामन्युश्च विक्रान्तेऽतमो जायते यवान् सौभद्रो द्रोणे दयायुः सर्वपवमदारथाः ॥ ५ ॥ अस्माकं ब्रवि
शिष्टायेतन्निबोधि ज्ञोतस नायकाममसैन्यसा संज्ञार्थं तान् ब्रवीमि ते ॥ ७ ॥ भवान्नोष्मस्य कर्णस्य कृ
पस्य समितिं जयः ॥ अश्वत्थामा विकर्णस्य सैम दत्तस्तथैव च ॥ ८ ॥ अन्ये च बहवः शूरामर्दयन्त्यक्तजो
विताः ॥ नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविष्णुरदाः ॥ ९ ॥ अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरत्तितं ॥ प
र्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीष्माभिरत्तितं ॥ १० ॥ अयनेषु च सर्वेषु यथाभारमवस्थिताः ॥ भीष्मेनैवाभिर
त्तन्तु भवंतः सर्वपवहि ॥ ११ ॥

त्पादः ॥ १ ॥ अनेशाल्पकृतवर्मप्रभृतयः ॥ शस्त्राणि विदारणकराणि च द्वादीनि प्रहरणान्तिके च लं प्रहारार्थानि
 कैः प्रादादीनि नानाविधानियेषां तेनानाशस्त्रप्रहरणः ॥ २ ॥ पर्याप्तपरित आप्तपरिवेष्टितं पादवसेनोदिसप्तौदिस
 णीमितं तेनास्मत्सैन्येन वेष्टितं शक्यं ननु तदीयेनास्मदीयमित्यर्थः ॥ एवं च पर्याप्तमित्यस्य पारणोपमित्यर्थः ॥
 अयनेषु बहुरचनया सैन्ये प्रवेशमागेषु सैन्येषु स्थानेषु स्थिता येषमथास्य भोक्ता भवाभिरक्षतं अस्मत्सैन्यपतेः
 चाचलेषु सर्वापि सैन्या आकुली भवेत्तन्सैन्यं स्थिराच भवेत् ॥ अतः स एव रक्ष इत्यर्थः ॥

अनेमोत्रसादिमोत्रसाविद्यासंप्रदायकर्तृभ्यो वंशप्रविभो नमो नमः ॥ प्रणम्य भगवत्पादान् श्रीपरां दीप्तिं स हू-
 नं प्रदायानुसारेण तैलाद्यां समा रमे ॥ १ ॥ भारते सर्वे वेदार्थभारतार्थश्च कृतः ॥ गीतायां मस्तितेन च सर्वशास्त्र-
 मयी मता कर्मोपासि ज्ञानभेदेः शास्त्रं कांड उपात्मकं ॥ अनेन पासनाकांडाजतीयो नातिरिच्यते ॥ २ ॥ तदेवं ब्रह्मवि-
 द्भिः वेदेयत इयासते ॥ इति श्रुत्वा च वेद्यस्या उपायादप्यतेरित ॥ ३ ॥ इयमष्टादशाध्यायी कृता तद्वर्तिके सा हि-
 कर्मोपासि ज्ञानकांड उचितपात्मानि गणते ॥ ४ ॥ तत्र पुत्रेद्यमं श्रुत्वा तत्कादपि मसुतां तं बुभुत्सुर्धनराष्ट्र-
 उवाच ॥ ५ ॥ मत्ते जाति ॥ तत्र वेदे ते पां कुरुते वेदे वयं जनमासेति कर्मकांडप्रसिद्धं कुरुते उभयतः ॥ अविमृत्ते च कुरुते वेदे वा-
 नां देवयजनं सर्वं भूतानां ब्रह्मसदनमित्यविमृत्तां ब्रह्मप्राप्तिस्थानं भूतं कुरुते वेदे उभयतः ॥ यस्तदनन्तं चास्य

एत राष्ट्र उवाच ॥ ६ ॥ मत्ते वेदे कुरुते वेदसमवेता युष्मावः ॥ मामकाः पांडवाश्चैव किमकुर्वत संजय ॥ ७ ॥ संजय-
 उवाच ॥ ८ ॥ दृष्ट्वा तु पांडवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ॥ आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥ ९ ॥ पश्यतां पां-
 दुराणामाचार्य महेतुं चमं ॥ व्यूढो द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण भीमता ॥ १० ॥ अत्र परामर्शं दद्यात्सा भीमार्जुन-
 समा युधि ॥ युयुधानो विराटश्च दुपदश्च महारथः ॥ ११ ॥ एकेनैव किं जानः काशिराज श्रुत्वा यवान्

अत्र हि जेतोः ॥ मातंगीश्वरसमाये पुरुदत्तात्कं वसवाचुष्टे पुरुजित्कुंतिभो न्ययैश्च नरपुंगवः ॥ १२ ॥
 येनासावस्तौ भूतलोत्तौ भवति वाक्शेषेण सुभादित एतद्याहृतं धर्मं तेन प्रतिविशेषां कुरुदेरां जगते दिप-
 मत्ते उभे वनतु तत्र ब्रह्मसदनं प्रवर्णिकां इतस्पर्धते तत्र त्वमात्रं अचरन्त तत्र समवेताः मिलिताः सुभुत्सवेभ्यो-
 दुमिच्छवः पांडवानां पृथग्दृष्टान्तेषु ममत्वाभावात्सूचनाय ॥ १३ ॥ अथैव दृष्टं न पश्यते ॥ आचार्यो ह्येव राजा दर्श-
 यनो ब्रवीदित्यवहे वचनपदेन सति मंत्रं कथं तादिगुणवत्त्वात्वात् सत्यं च ॥ १४ ॥ इदं पुत्रेणोति पूर्ववैरसचनेन
 क्रोधादीपनायै विषादणं ॥ १५ ॥ नरेखासाः महान्तःखासाः धनं विषयांते युयुधानः सात्यकिः दुपदश्च महारथ-
 इति कः ॥ १६ ॥ एकेनैव दयः पदं ॥

श्री
५

पुस्तक रिट्ट देवता नंदवामे नाना नाना के नाना सज्जति रिट्ट मेवे रि
नाना नाना के रिट्ट मेवे रि

38

कथं तर्हि नाम रश्मि न रा मेरा लवि ये पु हने पुत स्थि यः पुन पुनः ब्राह्मणेभ्यः जनय मा सरि मु पाया एते कथं वा धृत राष्ट्रादीनां अ
संकर जन्ते मित्ता शंकाह ॥ पतंतीति दिष्ट है वैदिकी प्रसिद्धि योतय निसा दिन रोषो अत्रा अ न्य ज्ञा त म ली ति अति ॥ अ न्य सान्ना
तं शेषो पत्न्या लीति न दधः ॥ अ न्ये दधी म न सा पि न मंत को म सा ये पु त्र श ति वा ल्क व च ना च ये य ज्ञा म द श ति श ग त्वा त ॥ ये व गं स
ते व पं य ज्ञा म द श त य ॥ का त र श्म सा न स्य पु त्रा देः ॥ स श य श क्ता द यं म म पि ते वे ति नि श्रु य त्वा दुः सा ध त्वा न्ते त्र शु पा ह म मि स
न्य ज्ञे ब्रा ह्म णे ग यं वा द श्च न च त ब्रा ह्म ण स्या च य म ज्ञा ह्य ण वे ति न स्या ही ज प ते रे व पिं डा रि पा मि ने त्व ज्ञे त्र प ते रि ति ल म पिं डे
द क क्रि य त्वा द व शं धि त र ण पा लो भ च ति ते त्र त पु त्र स्य ति स्मृ र द लो के च श स्था प न मा त्र प रान त ते न ते त्र प तेः क श्चि द्वा

संकरे नरका ये व कु ल द्रा नो कु ल स्य च ॥ पतंति धित रो रो धां ल म पिं डे द क क्रि य ॥ ४४ ॥ दो धै रे तेः कु ल द्रा नो त्वा मि सं
कर कार के ॥ ४५ ॥ यं ते जा ति य माः कु ल य मां च य म य त्वा ॥ ४६ ॥ उत्त त्र कु ल य मां च य म न य मां च य म न द न ॥ न र के नि
प ते वा से भ व ती त न पु त्र म ॥ ४७ ॥ अ द व त म द न यं क ते च व ति ता व य ॥ य द न्य स्य ति लो भे न हे तं त्व न न मु य ताः
य दि मा म प्र ती कार म श स्त्र श स्त्र पा ण य ॥ पार्त रा ह्म रो ग द मु क्त नो हो म त रं भ वे त ॥ सं ज य उ वा च ॥ ए व मु क्त न
नः स त्वा र यो य स्य उ पा वि श त ॥ वि स न्य स श रे चा यं शो क से वि य मा न स ॥ ४८ ॥ इ ति श्री भ ग व द्गी ता स प नि ष त्सु ॥ ४९ ॥
वि द्या यं गो ग ता त्र श्री कृ सा न वि द्या यं न म य ॥ ५० ॥ सं ज य उ वा च ॥ ते त या कृ ष ण वि ष म कृ ष ण कु ले त मा
सं वा दे अर्जु न वि द्यो दे त मि दं वा स्या म वा च म धु स द न ॥ ५१ ॥

मृषिक उपकारोस्ति उदाहृत प्रति विरोधात् अयं च संकरोस्माभिः त्वपेकृतश्चेदवश्यमस्मान्त्वपिष्यत्येवेति भावः ॥ ४० ॥ ए
तदेव विदुर्मेति द्वाभ्यां दोषैरिति ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ संत्वा संश्रमे ॥ ४३ ॥ भीष्मपर्वण्यं प्रकारेभ्यो वहीतप्रथमोऽध्यायः अर्जु
ने युद्धे परते मत्पुत्रानिःकटकराजं पाशं लीलायाम्बेन शजानं प्रति संजय उवाच ॥ तेन येनितमर्जुनेन तं तथा सज्जनैरिह
चंदवितासृजिनः स्याम माधवेन त्वत्प्रकारेण कृपया त्वेदेन ननु दयाया परदुःखप्रदारेण त्वत्प्रयातस्याः परदौर्बल्य
निश्चयात्तरमाविनाः अर्जुने यदि त्वानेजयेयुरितिस्य पराजयमाशंकमाने दुर्भगात्वात् त्वानेव दत्तानि जीविषामिति

हेतु निष्पन्न सच कवा क्ये विरोधात् अयं च संकरोस्माभिः त्वपेकृतश्चेदवश्यमस्मान्त्वपिष्यत्येवेति भावः ॥ ४० ॥ ए
तदेव विदुर्मेति द्वाभ्यां दोषैरिति ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ संत्वा संश्रमे ॥ ४३ ॥ भीष्मपर्वण्यं प्रकारेभ्यो वहीतप्रथमोऽध्यायः अर्जु
ने युद्धे परते मत्पुत्रानिःकटकराजं पाशं लीलायाम्बेन शजानं प्रति संजय उवाच ॥ तेन येनितमर्जुनेन तं तथा सज्जनैरिह
चंदवितासृजिनः स्याम माधवेन त्वत्प्रकारेण कृपया त्वेदेन ननु दयाया परदुःखप्रदारेण त्वत्प्रयातस्याः परदौर्बल्य
निश्चयात्तरमाविनाः अर्जुने यदि त्वानेजयेयुरितिस्य पराजयमाशंकमाने दुर्भगात्वात् त्वानेव दत्तानि जीविषामिति

आततायिनः॥ अग्निदेगदयेवशस्त्रपाणिधनपदः॥ सेत्रदरदरयेवषडेतेआततायिनः॥ आततायिनमायांतद
 न्मादेवाविचारयन॥ आततायवधेदोघोहेतुर्भवतिकथनेति॥ यद्यप्येवंतथापिपुनरन्त्याअस्मन्मापसेवआश्रयेन
 आततायिचोदिअर्थरासुविंदतः॥ नहिस्मात्सर्वभूतानेति॥ तथमंशस्वतचएवस्मात्सर्वतंयथोक्तंयासवत्वेन
 न॥ स्मत्तोविरोधेन्यायस्त्वत्त्ववान्चद्वारतः॥ अर्थशस्त्रात्त्वत्त्वदमंशस्त्वमितिस्थितिरिति॥ अस्मात्तदत्वापता
 न॥ आततायिनः॥ पापमेवाश्रयेन॥ एतदपराधेनजातयाचपनेएवमस्मदधेनवृष्टंनवचयमेतेषांवधेनवृष्टम
 इतिभावः॥ १५॥ ननुआहतेननिवर्तेतएतादपिरणदपीतिचिन्तितंलत्रियस्यतिच॥ पुनरुदनिवृत्तिः॥ दिस

निदत्तधार्तराष्ट्रः॥ काशीतिस्मान्नादेन॥ पापमेवाश्रयेदस्मान्दत्तैतान्नाततायिनः॥ १५॥ तस्माच्चाह
 वधेदंतेधार्तराष्ट्रान्तत्वापवान्॥ स्वतन्त्रेदिकथेदत्वास्तुचिनः॥ स्माममायव॥ १५॥ यद्यप्येतेनपश्यन्तिनो
 भोपदतचेतसः॥ कुलदयकृतेदोषमित्रदरेचपातके॥ १५॥ कुचनतेयमस्माभिः॥ पापादस्माच्चिन्ति
 ते॥ कुलदयकृतेदोषग्रपरपदितेनादेन॥ १५॥ कुलदयेप्रणश्यतिकुलधर्मः॥ सनातनाः॥ धर्मनष्टकु
 लं॥ कुलधर्मोभिभवत्युत॥ १५॥ अथस्माभिभवात्कस्मिन्पदधेति॥ कुलधर्मः॥ तौप्रदष्टासुवास्मिन्पदधेति॥

याचयति॥ तत्रियस्यपुनरुदनिवृत्तिमिदृशोमाशंककद॥ कथमिति॥ सादितो॥ तंकर॥ १५॥
 भूमलिकारुतिः॥ कुलदयदेशविधिनावाधते॥ यथाओडंबरीएवोद्गायेदितिस्पर्शनविधिनाचिरुद्रासमे
 ओडंबरीसर्वावेष्टुयितव्येतिमार्गवेष्टुनस्मृतिर्वाधते॥ तौभूमलिकत्वात्तद्वत्॥ नद्विचिधिमात्रायत्किंचित्कृतंयं
 शेषनादीनांअधर्मरूपाणामप्यवश्यंनुष्टयत्वायते॥ तस्मात्पुनरुदनिवृत्तिमिदृशोमाशंककद॥ तद्वत्कमेदितिकथ्यतश्चिन्तेनादिव
 चयथोक्तंफलतोपिचयत्कमेदितिकथ्यतश्चिन्तेनादिव॥ पुनरुदनिवृत्तिमिदृशोमाशंककद॥ तद्वत्कमेदितिकथ्यतश्चिन्तेनादिव॥
 दिव्यंयंशधर्मलोकात्॥ अथस्माभिभवति॥ १५॥ इहासुप्रजार्थंसांस्वर्गतरमुपमा

१५॥

एवमहिमेत्यमेव तत्र यथाशब्दादिति चेन्निति । यद्यप्यत्र त्रिषु स्थानेषु मेव हेतुना धिनः अस्माकं त्रिषु भागं भैत्यभोगयोर्मध्ये
 कतरत गरीय इति वयं न विमः । तन्नक्तं युद्धमेव गरीय इति तत्राह । एहेति । यदि वा वयं जयेमेषां न नयदिवा नोस्मान्नरात्र
 वयं जयेयुः इदमपि न विमः । अत एव ते पुनर्मरणमप्राप्यन्ते भैत्यमेव वाप्युत इति भावः । ननु मयि सहाये सति तव ज
 ययवनिश्चितमन आह । यानेवेति । इष्टनाशकजोपि पराजय इत्येव त्वयः । यत्तु निश्चितेपि भैत्ये यत्ते पुनर्युद्धमेव
 योः कतरत अय इति संशयो नोचितः । अतो न अस्माकं मध्ये कतरत मे न गरीय इति व्याख्येयमिति तदसत्तथमं समुद
 चेता इति वाक्यदोषा इत्तु संशयस्यैवेति तत्वात् तमेव गरीय इति संशये नैव जय संशये न्यथा सिद्धे । नतर संशयवैयर्थ्या

नचैतद्विदुः कतरत्रे गरीयो यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः । यानेव ह त्वानजिजीविषामस्ते वसिष्ठाः प्र
 मविधानं राष्ट्राः । ५ । कार्येण दोषो यद्वत्सभावः शुद्धामित्वायमिसंमूढचेताः । पञ्चैयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि त
 मे शिष्यस्ते हं शाधिमां त्वं प्रपन्नः । ६ । न हि प्रपन्नमिममपनुयाय क्लोकमुक्त्वा घातिद्विषाणां अवा
 प्य भूमावसपत्नसदृशं सूर्याणामपि चाधिपत्यं । ७ । सं यउ च । एवमुक्त्वा हृषीकेश उवाच । परंतप । नयो
 न्यर्थितो गोविंदमुक्त्वा तस्मै व भवद्वः । ८ । तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निवभारत । स न यो मभयोर्मध्ये विद्योदती मदेव च ॥ ९ ॥

न । विशेषाभावाद्दोषाच्च । ९ । उक्त संशयवानेव पृच्छति कार्येणेत्येति । कार्येण दोषो न त्वं स्वभावः । शोयंते तो धृतिर्दास्यमि
 त्यादिना वत्समागतत्वात् । शेषं स्पष्टं । १० । ननु तद्देहदयवो वत्स्यत्येति ह्यपरंतपेति युद्धमेव अयं युक्तं किं पुनः पृच्छसी
 त्यत आह । न हीति । वंशनाशनिमित्तः शोको रात्र्यात्ताभेन चानतिवर्तते । विषम इति । युद्धादयं केचित् निवृत्तिरूपं वा
 मोपायं ब्रूहीत्याशयः । अत्र नैव विषादवाजेन ब्रह्मविद्याधिका रिविशेषां भैत्यचर्या इहामुत्रार्थफलभोगविधि
 अदर्शितः । ११ । १२ । तमिति । प्रहोष्ययमसूठोप्ययमसूठवद्वदतीति प्रहसन्निदं वत्समाणां ॥ १३ ॥

अनेन उच्यते न प्रीतिमयानवाचः कुतश्चि । कस्मिन्नेव कस्मिन्नेव विषये समुद्रसकटे अनाद्यैर्भीरुभिर्जुहोति चित्तं न तत्कारणैः पुरैः न
 आद्यैर्न ह्यस्मिन्निवापत आद्यैरन ह्यस्मिन्निविप्रहोदयितः । तत्तदर्थं केपि पदव्युत्क्रमदोषादुपेत्य अतएव स्वर्गसमीकर्तृकरं च है
 अनेन स्वस्वभवेनैतत्पुत्तमिति भावः ॥ ५ ॥ तदेवाह । कैव्यमिति । कैव्यमिति वीर्यं तत्तच्च शक्रोऽस्य वस्पातमित्युक्तं रूपमागः
 नैतत्तद्विषयमहादेवप्रतिभेदेयुक्तं अतः । तदं न तदं ददय कृतमेव तव दैवत्वं न तव शक्तिसहाय्यभावकृतं तत्पत्ता उतिष्ठ पुद्ग
 पपरंतपरात्रुतापन ॥ ३ ॥ ननु शत्रवावास्वभावदुष्टावातापनीयाः न तवापवाः साधवश्चेत्यनेन उवाच । कथमिति म
 प्रसदना रिसदनेति संवोपयनतवापिरुष्टानपिशत्रुतापयतः ॥ इति ह्येव प्रहृष्टागश्च भीष्मद्वैभोजेन हीति वक्तुमशक्तः

श्री गान्धर्वः च । कुतस्ता कस्मिन्नेव विषये समुपस्थितं । अनाद्यैर्न ह्यस्वर्गसमीकर्तृकरं मर्जुन ॥ ५ ॥ कैव्यं
 मास्मगमः पार्थ नैतत्तत्पुपपराते । तदं ददय दैवत्वं तत्पत्ता उतिष्ठ परंतप ॥ ३ ॥ अतः न च । कथं भीष्मन हं संखिद्रोणं
 च मधुसूदन । सुमिः प्रतियोज्यामि मृज्जनादी वारिसूदन ॥ १ ॥ गुरुदत्तादिमदानुभावान्न अयोध्याभोक्तृमैत्यमपीदृशो
 के दत्तार्थका मांस्तु गुरुत्रैहवभुंजीय भोगान् गुरुधिरप्रदिशान ॥ ४ ॥

मिति । समानार्थकमिदं संवोपनदयं वक्तुः शोकेन विह्वलत्वात् तज्जो न रुतमादोषात्तदस्मिन्नेव सुभिरिति ताभां सहावाचपि
 योऽमुमशक्तं किमुतवागैरिति भावः ॥ ४ ॥ मनुष्यद्वेषतानां गुरुणा अपि वधः ॥ अथानिमाशंकारः । गुरुनिनि यद्यपि तदुक्तं प्रश
 क्तमेव तथापि मदानुभावान् गुरुन अदत्ताभैरस्मिन्नेव भोक्तृ अयः प्रशस्ततर एव नदिगुरुत्वात् । इयं धनादीनेव दुष्टान्न
 हीत्याशंकारः ॥ अथ कस्मानिति पनाधिना गुरुवो वधं दुष्टाधनसहायं करिष्यति तेन तदुद्योगिप्रसक्त एवेत्यर्थः । तृश
 हः पक्षान्तरोपनासायः ॥ रदैव न तुषारत्वे केभुंजीयेति संप्रश्रुतिः । मनुजगुरुत्वाभैरुद्योगः । उत दत्ताभोगां सपादनं
 अयश्चित्ते संप्रश्रुत्य मेवोत्पत्तेरुद्योगमाह । गुरुधिरप्रदिशानिति ॥

अथ न स्पष्टं नारायणं नाम नारायणः स्वयमेव पुंस्त्वं वापि नारीति मे हृदयं तत्राद्यं त्रसविद्यासूत्रम् नैवेद्यं नारायणं कैरपति
नीचम् ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अशेषान् च न चक्षुः स्वमिति जीवापेतं वावचित्ते दंस्त्रियते न जीवाप्रियतरीतकृतेः ॥ दे
हयुगधिनाशेणाक्षयस्य त्रापरिदिरतत्वेन अशेषान् च नोपात्तमोषादीनन्त्यशेषः ॥ कथमेतेषां रवो मया देवाः क
थं वा तेषां सृजं विष्णो मिति शेषं कंकृतवानसि एवेगदेष्टितं प्रसादात् न नरके नियतं वासः ॥ पतंति पितरो दे
वामिमादीन् भाषसे परंतु न प्रसादान् सततं देतुं ॥ गतास्तु निति गतास्तु न्यातमाणा न देहान् नान्यथा चेति प्रसृतं नि

ॐ श्री गणेशाय नमः ॥ अथोक्तं प्रज्ञावादाद्यं
भाष्ये ॥ गणेशाय नमः ॥ अथोक्तं प्रज्ञावादाद्यं ॥ १॥

[illegible]

यथोपवेतयायोसुदेहवियोगजः सेकोभवत्यवस्थायाददेहिनरति देहोऽस्य तस्यैव विद्येतेऽस्य सदेहीचिदा
 त्मानस्य यथास्मिन् स्थूलशरीरकौ सारायवस्थासु देहभेदेऽपि एक एवाहंवाल ग्रासमिदानीं हृद्देहोऽस्य भेदप्रत्यभि
 ज्ञानादेकांवासादिशरीरेभ्योऽन्यत्वं च वाहतेभ्योऽनुवृत्तं भिन्नं कुसुमेभ्यः ॥ सूत्रमेवेति न्यायादेवं देहांतरप्राप्तिर
 पि स्थूलशरीरादन्यत्वं लिङ्गशरीराणां सत्त्वाणां स्थूलशरीराकारिणोऽपि ॥ अयमर्थः ॥ यथा एकमपि
 स्थूलशरीरकौ सारायवस्थाभेदादनेक रूप एव नित्यमपि लिङ्गशरीरप्राणिकर्मभेदान्तरनरतिर्धमाय
 वस्थाभेदादनेकं भवति ॥ तन्मात्रं न्यायेन ॥ स्थूलदेवसत्त्वादपि शरीरादात्माविविक्त एव एवंचराकारि
 धर्मिणो लिङ्गादपि चिभिन्नस्य तत्वरूपवियोगजः सेकोऽपि न पुनः ॥ अतएव तत्र तस्मिन्निष्ठे योरोनमुपनि

दोहो नोस्मिन् यथा देहकौ सारं यो वनं जरा
 तथा देहांतरप्राप्तिर्धो रत्नजनमुपनि ॥ ३ ॥

आभिसानिकौ सेकोऽस्य देहदृष्ट्या तस्मान्मागतयोरेन वापेते अतस्तमपि योरो भवेति भावः ॥ पूर्वश्लोकं ये
 गीतासु नित्यं यमिति च ब्रह्मवचनं उपाधिभेदाभिप्रायः सूत्रतु देहिन इत्येकवचनं उपाधेयचिदात्मव्याभि
 प्रायमिति ज्ञेयं तथा च कतिरेकस्यात्मनोऽपि कर्मभेदभाद ॥ यथा स योऽपि तिरात्माविवस्वानयो भिन्ना
 ब्रह्मैकानुगत्य न ॥ उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः तत्रैव समजो यमात्मेति ॥ तत्रैव सुवृत्तमागलत
 तोऽस्य स्थूलसूक्ष्मदेहदृष्ट्यात्मकेषु ॥ एको देवः सर्वभूतेषु गतः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मेति च ॥ एकत्वा
 च चिभूत्वमप्यस्य सिद्धं ॥ तेन देहादीनामनित्यानामपि भूतानां च पराभिसत्तात्मात्वं प्रत्याख्यातं वे
 दितव्यम् ॥ ३ ॥

भो
४४

42

भवसंतरेणतयोः परामर्शसंभवात् ॥ अतः सतोः सत्त्वं नास्ति अतिरिक्तसु मिकेव त्वयोर्मात्राभावंदशानि स
त्वंचादयद्वैतत्रयस्यतिष्यन्तेतत्रयस्यतिनदिरष्टद्वैविधिमिलोपोविद्यतेः विनाशित्वमत्रतद्विज्ञेयम
स्मिततो न्यदिभक्त्यत्पश्येदितियदिमात्रादिः सिद्धित्वादि सतोचस्य सत्त्वादावुदर्शने सात्रिधाभावाद्दृष्ट
इत्येषाद्वावक्तव्यनायः आत्मरष्टसुभावस्यान्यत्रसद्भावकत्वायोगात् ॥ नात्यः उदाहृतयाश्रयेवत
त्रिषेधात्तस्माद्भयोरस्यत्वेनामिथ्यात्वेनवासास्यद्वैचमंननुसतश्रुकाशगदेः क्वचिदपिदेशकाल
चाभावोपपत्तिनास्तितापिसतपवपरमागेर्देशात्तरेभावाल्लिप्रागसतोपिचदादेर्भावश्चदृष्टः तत्कथ
मुच्यते ॥ नासतोविद्यतेभावोनाभावोविद्यते सतश्चाप्येकविद्बुद्धनुभवेननिरस्यति ॥ उभयोरपीति अ
तोपाशात्म्ययथासमेनभः कुंभरज्जुगादयो नित्यत्वानित्यत्वसमत्वादियमेपिततयानिश्चितश्चपि
वोयेनस्यतितदुजाग्रदृष्टाश्रितेतत्त्वज्ञानेनवाधतेननुमाश्रद्वासनावशात्तत्त्वमनभश्चादौनित्यत्वा
दिनिश्चयोभमर्शितचेतश्चानादिकालप्रवृत्तप्रामवीयसंस्कारवशात्तजाग्रतमभ्यादावपिसमभमर्शिततुल्य
ननुस्वरूपसदेवरजतादिकं शुक्लदावप्यस्यतेनत्वसत्त्वशापाशंगादिकंरामनादिकंत्वत्तद्वैत्यास्वरूपे
सदपिकथमात्मन्यप्यस्यतश्चित्तेन अथासेदिष्टवान्भवमात्रमपेक्ष्यतेनत्वमनभस्तत्स्वरूपसत्त्व
त्वमपिदर्पाश्रयतिविचितेगगनेपिनेत्याद्यासदृशनातनचगरानेनेत्येवस्वरूपेणसत्यमस्तिशुभ
वान्यत्राश्रयते ॥ तस्माद्भूमपरंपरायाः संभवात्समष्टिभिरिवास्याभिरष्टमपिसदसतोया
यात्वेप्रबुद्धैर्दृष्टशकमेव ॥ तथाचअतः नेदनात्तात्त्विकिचनअस्तीत्येवोपलब्धव्यः अतो
न्यदार्तमित्याद्याः अनात्मनोः सत्त्वमात्मनश्चसत्त्वंप्रतिपादयन्तिपंचसतोज्ञानेनासतोवाधानै
वल्पसिद्यतीति भावः ॥ १५

४४

तितित्ताफलप्रत्यक्षमेवेत्याह॥ पदेति॥ एतेमात्रासंज्ञाः प्राकृत्यात्मातरेणान्विविधाअपि यंतायातस्वेसंप्रसा॥ स
 माधोवानव्ययंति सस्यानात्र प्रच्यव्यंति पुरुषं प्रसासुव सतीति पुरुषं पुण्यं कर्मैदियादितुल्यं च
 नयापराणि ज्ञानेदियाणि मनः प्रादिचमयं च प्राणदिपंचकमयाविद्यदादिकंच कामश्च कर्मचतसः पुनर
 प्रमोक्षरिति प्रसिद्धाः॥ यदा स्थूलसूक्ष्मपापि मध्यम एव इतरासां अंतर्भावान्॥ प्रप्रश्रितित्तम एव प्राप्यतेन कार
 एण पापे रपि॥ आत्मनो विचिक्तं दर्शितं पुरुषं भवति तत्त्वमणे तदनुभवितुं योगे सिसर्वं पुरुषं प्रसादीतस्
 चयति उपधिप्रयमागादेव समे सतः॥ स्वयं सतं नदि स साधिस्य स सुखाय दुःखाय वा कीर्तेः स्वसाक्षात् भवत
 इति युक्तमस्य समः॥ स्वसात्वतं धीरं ध्यायितुं योगिने न व्ययंति सा मृतत्वाय कल्पते योग्या भवति॥ १५॥ न
 नुमुमिसमाधादेत्यक्तो वाधेरात्मनः समः॥ स्वसात्वते पि साध्याधिकरणाया तमायः विदस्य दगृह्यत्

चेदिन व्याययंते पुरुषं पुरुषं भ॥ समः॥ स्वसात्वतं धीरं सा मृतत्वाय कल्पते॥ १५॥
 नासतीति घते भावो नाभावो विद्यते सतः॥ उभयो रपि इहा तत्त्व नये सतत्त्व दर्शितमिः॥ १६॥

मि वत स्यादः खिते इवां उपधिप्रमूलप्रकृते र्वाधिकार्ये मात्रा रूप इति॥ तत्सत्त्वेन निर्मूलो ज्ञेयसहस्रतः स्यात्
 तत्त्वाय कल्पत इत्यनुपपत्तिमात्राकारः॥ नासत इति॥ प्रमात्रा देवागमायाधित्वेन कादाचित्कत्वात् रजः रगादिव
 सतः भावः सत्ताकालत्रयेपि न भूत अयमर्थः॥ प्रासादमिर्मलानेन न चिदात्मनिकल्पितः सत्तात्मानस्य वा
 त्मज्ञानेन निवृत्तौ कारणभावात्सुन॥ प्रमात्रा युद्धो स्मीति निष्पत्तिरदम सतत्त्वज्ञानात् सिध्यतीति॥ नन्वप्र
 तीतिमात्रात्मात्रादेर्मिद्यात्वापरा म आत्मनो पिसुप्रादाचिप्रतीयमानत्वाविशेषात् सिध्यत्वात् मत्सर
 त्याशं कराद॥ नाभावो विद्यते सत इति सदस्तुनः॥ प्रभावो सत्त्वकदाचिदपि न विद्यते सुप्रादाचिपि
 अनुभूतयोः॥ स्वसात्वतयोः स्वसमदमसासंन किंचिदवेदिष्यमिति उक्ताने परा मशं दर्शनात्॥ सतत्त्व

एवं सत आत्मनो नित्यं असतो देहादेर नित्यं चोक्तं मुण्डं देह एनं पुद्गलं मुखं करोति ॥ अतः वत इति ॥ यद्वा सतो वि
पते भाव इति असतो देहानां कालत्रयेऽपि सत्त्वं नास्तीति ॥ परमाद्ये देहा उक्तं ॥ तथापि तां देहिं प्रतीत्यमान
स्य नरकादिभयमनुरुध्यमानस्य नरकादिभयमनुरुध्यमानस्य व्यवहारमिष्टायेपानित्या नित्यविभागाभि
प्रत्येदेहानामंतवत्तमुच्यते इति न दोषः ॥ नित्यत्वं कालापरित्यक्तं तच्च व्यवहारेण न भोक्तव्यं तत्तु ॥ अना
शिन इति ॥ नाशे दर्शनं तद्वा न हि आकाशः न भ्रातृत्वा नित्यं सति स्मरते अपि तु न तथैव नाशी सर्वदेवप्र
काशमान इत्यर्थः ॥ एतदपि च दृष्टव्यं तेनेत्याह ॥ अप्रमेय इति तथा च चक्रतिरात्मनः ॥ अप्रमेयत्वमाह ॥ एत

अतः वत इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरेण ॥
अनाशिनो अप्रमेयस्य तस्या पुंस्युत्तमारेत ॥ १॥

दप्रमेयं प्रवमिति ॥ अप्रमेयमित्यर्थः ॥ एतच्चात्मनि प्रमाणप्रसरान्ते येन तच्छक्ति येन सर्वं विजानाति
तं केन विजानीयाद्विज्ञानारमरे केन विजानीयादिति प्रसिद्धिस्तस्य प्रत्यगात्मत्वादेव यत्साक्षादपरो
हाद्वा ह्यय आत्मा संवीतरिति श्रुतेः ॥ उक्तं च ॥ प्रमाणं प्रमाणं च प्रमाभासस्तथैव च ॥ यत्साक्षात्प्रसि
धं तितदसंभावना कुत इति ॥ तस्या पुंस्युत्तमारेत भीष्मादिदेहानां मिथ्यात्वादान्नित्यत्वस्यैवमेव
पुत्राय तया देहनां निवृत्त्या तया स्वधर्माननाशनीय इति भावः ॥ १॥ ॥ ॥

यथाभावेनास्तित्वसतः सत्त्वे किं मानमिदं शङ्करः ॥ अविनाशोति ॥ तत्रैव प्रकृतं सत परमपणं तेन सत्त्वं देस
वेचियदादिभवेतं वा ज्ञेयः सत्पदः सन्नितिसर्वस्य सदभेदानुभवात् ॥ यथाक्षरं सत्पदं वाच्यं सत्त्वं देस
दभेदानुभवान्तरादानकत्वं वा सदुपादानकत्वं वा ॥ ननु सद्भूतं दापि किंचिदाकम्बुवत्त्वत्त्वं वा ॥ अ
विनाशोति ॥ तत्तत् अविनाशोति विदुः प्रमथः ॥ पूर्वावस्थापरित्यक्तोऽविनाशः ॥ सद्भूतिं दाकारतां त्यक्त्युत्तरी
भवति ॥ अतः सात्त्विकमार्गोऽविनाशोऽप्युत्तरी भवति ॥ अतः सात्त्विकमार्गोऽविनाशोऽप्युत्तरी भवति ॥ अतः सात्त्विकमार्गोऽविनाशोऽप्युत्तरी भवति ॥
रं भवति स्वकीये च सत्ता स्वरूपेण कार्यं प्रयति अतोऽविनाशोऽप्युत्तरी भवति ॥ अतः सात्त्विकमार्गोऽविनाशोऽप्युत्तरी भवति ॥
नमायते को न च जनेषु न ॥ अतः सात्त्विकमार्गोऽविनाशोऽप्युत्तरी भवति ॥ अतः सात्त्विकमार्गोऽविनाशोऽप्युत्तरी भवति ॥
नका लोकदृष्ट्या ज्ञाते तदादि कार्यं परमार्थदृष्ट्या न जायते ॥ परिणामपदान्तराभावात् ॥ सदादेस्तत्त्वप्रमदादि

अथिनाशिततरि शिष्ये न सर्वमिदं ज्ञतं ॥ चिनाशमवाचयत्वात् न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥ १० ॥

वत्तुत्वात् ॥ अतएव तदोदिकान्वतनयेन्नकोपि कृतस्तदिसभासत इति चेत् ॥ रमरगादिबन्दिनिदं हेतु रमेतत्तत्तथा
प्राणवैराग्यतेषां मेघसंयतस्य भासा सर्वमिदं विभातोति सतः सत्यत्वेन प्राणवैराग्यललितस्य प्रपंचस्य सत्यत्वे
सतो भाजमेव प्रपंचस्य भातमिति तया च प्रपंचयते सताम्भूति सतः सत्वे प्रयागमित्यर्थः ॥ अति ॥ अत्र
न सोम्य शुगे नापो मूलमन्वि छ अद्रिः सोम्य शुगे न ते को मूलमन्वि छ तेन सोम्य शुगे न सन्मूलमन्विक
सन्मूलाः सोम्यमाः प्रजाः सदा यतनाः सतीति एतन्निमित्तोद्गोदपादानत्वं कार्यं लिंगे न दृश्यतिसतेष्वेव
नाशित्वं च चिनाशहेत्वभावादित्याह ॥ चिनाशमिति ॥ नलोति नापलोयत इत्यर्थः ॥ एतेन सर्वविकारमन्यस्य वि
नाशेनालोत्यर्थः ॥ अतएव हि जन्मादिविकारवत्तएव भवतीति सबवात्र सर्वविकारोपलक्षणतया बोध्यः
न कश्चिदित्यनेन तदनास्य चिनाशहेतोरेवा बोधितः इतीयाहे भयं भवतीति प्रुतेः ॥ १० ॥

५५ विनामशरीर तौलकापसेकाशगालनः प्रसंगल गितेनलापमेनवा सि
यतरतिपको भलाप्रभविनास टनहिकापिल अतेन सिप्रहरतिमा

ननु नासतो विद्यते भावति न्यायेनाः सतो मा अरे विद्याते नतिः सत्यत्वात्कहेतुं न संभवति अतः सत्यवकहेतुं चे
 धमात्तभाक्त्वाच्च ॥ अथ योः तः करोति चेत्तथा आत्मन्युक्तो सति तयोर्वेद्याधिकरणं प्राक्तनं ॥ तथा येन सर्वे सिद्धं तं तिस
 तो देहायुपादानत्वं चोक्तं तथा च दत्तं न क्रियायां प्रत्येकं स्वकर्तृत्वं कर्मत्वं चाप्यतितत्त्वं विदुः स्वात्मनि आपादायोगात्
 नदिषु रूपादिर्देहतीति युक्तमित्याहुः ॥ यथैवमिति ॥ यद्यतः किं कादिरेवमात्मानं देहादेरनर्क्यायाः कर्तारं
 मन्यते यद्युवाच कादिरेव देहं देहं न न क्रियायाः कर्मी भूतं मन्यते तत्तु भावपिन जानीत आत्मतत्त्वमिति शेषः यस्मा
 त्नायं देहो न दृश्यते नोदियः कर्तारं स आत्मानादिदेह आत्मा तयोः प्रागेवात्मा तत्त्वावधारणात् ॥ अथैवमिति ॥ यथायः
 पि देवद्विषयत्वादेव दग्धत्वं न तस्य तः एवंमात्रा पुरश्चमनियतं कर्तृत्वं मात्रादिधर्मेष्वनात्मनः ॥ आत्मनित्कहेतुत्वं
 तोति मां जादिसंवेधादेव प्रतोमात्रादि विविधसंवेधान्केवलस्य मातृत्वात्मात्रादिविको गपवेति न वेधमात्रायां वेध
 यिकरणं न च मात्रादेनिः सत्त्वं न सति सत्त्वात्माभावात्तत्त्वं च नो यस्य अवधारणाय त्रैलोक्यानेकवाधस्य स
 यच्च वेति देहादेर्यथैव न मन्यते दत्तं ॥ ३ ॥ भौतौ न विजानीतौ नायं देति न दृश्यते ॥ १८ ॥

प्रमायागेधर्चनगरादितुल्यतत्त्वं तस्य त्रयस्यायुष्मात्तत्त्वं तस्मात्कर्तृत्वमात्मधर्मः ॥ यथातः ॥ आत्मकर्तृत्वादि रप्येनाकां
 लोक्तं हि मुक्तं ॥ नदिस्वभावेभावा नां चार्त्तं तो स्यावदेव शितिके च कहेतुं रागदेहादिविकारवत् ॥ एव संभव
 तितद्वांतयुः ॥ एवेति आत्मनेन भूयमानं साचित्तं वाच्यते ॥ यथातः ॥ नर्तस्यादि क्रियां दुःखोऽर्थात्तत्त्वात्काविका
 शिणः ॥ यो विक्रियासदस्मात्तत्त्वात्तदोदमविक्रियति ॥ न च सतो देहायुपादानत्वं न दत्तं न क्रिया कर्मत्वं संभवति चि
 वत्तवादाभ्युपगमात् ॥ न पुनस्तस्य धर्मैरपि हाने विकारो दृश्यते यथातः भावः ॥ यत्र यत्र पदधस्तसतत्कृते
 न युगो न दोषाणाणा मात्राणां पिन संवेधान्ति विज्ञतं चेत्तद्देहः ॥ नदिभूमि रूपावतौ सृगज तवादिनी स
 रितं समुद्रं हि मृगवारि शरपरि शरवती न नदी तयोऽवरभुवं स्पृशतीति एतेन कहेतुत्वं कर्मत्वं चारनात्मधर्म
 त्वादेनात्मन आनिकरूपत्वादेकजात्मनितुभयविरोधाद्वाचनमपि निरस्तं वेदितं चैवं चार्त्तं कर्तारिके काभि
 मतो देहात्मकजात्मावा दो देता च तन्मते देतं दत्तं यत्तन्मते दत्तं ॥ ३ ॥ भौतौ न विजानीतौ नायं देति न दृश्यत इति का

॥ १८ ॥ भौतौ न विजानीतौ नायं देति न दृश्यत इति का

मो
५

45

कोदशहोदेहोततग्रहः नैनमिति॥ एनंशस्वाणि नहिंदंतिनदेधा कुर्वंतिस्सुललातर्दिपाशिवपरमाएवसाक
जउपायाअयोभविष्यतोत्पाशंकराद॥ नैनंदरतिपावकरति॥ अनलात्वात्॥ आपचुनंनैदयेतिअस्यशला
तस्यशोवद्विदेवामद्विरादीकतेयनत्वस्यशोनरोषयतिमारुतः अस्त्रेदत्वात्॥ एतनअसूलमनरु अश
हमस्यशोनरूपमवायंतयारसंनित्यमराधवचयदितिअतिप्रसिद्धानामदीसोत्पाशहवादीनामोपेस्यदे
नयः॥ २॥ कुतोदेतोस्स्यशस्वाणिछेदादीचकुर्वंतीत्पाशोवातस्यछेदाद्योपत्यभेदत्वादः॥ अछेयोभयिनि
अजछेयत्वादेःपूर्वीकानेवअसूलत्वादीनिकारणानिरेयानिजेयानिपेवमछेयत्वादिनासूलत्वाद्यभा
वरूपान्नगुणानुक्ताभाववृषानपिगुणानाद॥ नित्यशति॥ सर्वविशेषणोराखेदेकरसस्यववस्तुतोत्पाशत्वात्
नित्यत्वादिसि रूपायत्वादिकंनिराक्रियते॥ एतेनित्य॥ अतोपदवदन्नुत्पाशः यतःसर्ववातः॥ अतोग्रामव
नैनंछिंदंतिशस्वाणिनैकंदरतिपावकः॥ नचैनंछेदयेत्पाशोनरोषयतिमारुतः॥ २॥ अछे
छेद्योयमहाद्योयमक्षेयोशेषपवच॥ नित्यःसर्वगतःस्वापरचलोयं सनातनः॥ २॥

दप्राप्यः यतःस्वागः पूर्वरूपापरित्यागेनस्थिरस्वभावः अतःतीरादिवदविकार्यः अचलः यथादर्पणः
सतः स्वाक्यादप्रच्युतोपिमलइयेणवरोनह्युक्तात्प्रचायतपवस्वयेस्यागुरपिअन्यसंयोगाच्चोच
त्यमअवीतसचरोवापकघणालतारांसंस्कारमपेक्षतेअयेनअचलत्वान्नमशापवंचउपत्याप्रिविकृति
संस्क्रित्पचतुर्विधक्रियाफलमात्मनिनमभवतोत्पत्तेः॥ तत्रदेतुःसनातनइतिसनात्पवायनेवेन
येतच्चदेशतःकालतोचस्तस्यपरिच्छेदरादित्यपरमतेपरमप्राज्ञांकालतःपरिच्छेदाभावेपिदेशपरि
षेदोक्तिकाशस्यादुभयाभावेपिवस्तुतःपरिच्छेदोक्तिसोपिप्रविधः॥ सज्जानीयविजातीयसगतभेदे
पः॥ यथावृत्तस्यसगतभेदः पत्रप्रप्यकलादितः॥ वृत्ततरात्सज्जानीयोविजातीयः शिलादितः॥ ततश्च
सनमिरंतयेतादिविधपरिच्छेदरादितेनभवति॥ अतोतिसनातनोःखेदेकरसोयस्यानस्मान्मोत्पाश
अयश्चयः २५

५३

[illegible]

वेदादिनादिनेनापेयपनमनमसाये ॥ कयेसपुरुषः पार्थकं तातयतिहेतिकं ॥ २॥ वासंस्तिनीर्हं नियया
चिदायनकातिगरह्नातिनरोपराणि ॥ तथापारौराणिचिदायनोर्हंमन्यानिमपानिनवानिदेही ॥ २॥

सापेक्षैः कर्मभिः सह समुच्चयेन निरस्तः परस्परविरुद्धस्वभावत्वेन शोभास्योर्वचद्वयोरेककर्मकारित्वस्य साधनत्वा
येनासंभवादित्यत्र उच्यते तत्र सारं शब्दं नानुमानकत्वे विधाते शब्दं नानुमानात्वात्तत्वादेः प्रयुक्तवर्णविधायकस्य
पितृत्वादागमिकर्मणामसंश्लेषाच्च न दोषः ॥ तथा च वक्ष्यते इत्यापि सदसंज्ञाकात्रादतिन निवर्धते इति ॥ २५ ॥ न
नु ब्राह्मणाय जेतनानां पुत्रः कृष्णकेशो ग्रीवा दधीतेति आत्मने यथोक्तं निर्दिष्टो घातवत्तमेव अधिकृतकर्मवि
धयः ॥ प्रवर्तते तेन नीत्या दुःखत्वा मित्रदेहादन्य आत्मा च धारयितुं न शक्यत इत्याशंकाद् वासासीति ॥ दंशे प्रेषा
वानन्नादेति ॥ देउ स्थविशो घातयेति न प्रेषानुवक्तृ स्वरूपात्तर्जिते एव ब्राह्मणत्वादरयितुं सर्गका मस्तत्र
तर्जितत्वमिति वक्ष्यते देवदत्तयोर्वचजडा न्नयेर्देहात्मनो रत्यतचित्तत्वात्त्वमस्तेति वक्ष्यते नानादेव दत्तनाश
मन्वानस्य वतदेनानादात्मनाशं सन्नाशस्यात्तत्त्वमोक्षास्पृष्टमिति भावः स्पष्टार्थः श्लोकः ॥ २५ ॥

अस्मात्तमेवेच्छातेतथापिष्टदेदविनाशतः कोकोभवत्वेवत्पञ्चकसकारस्यदेहोदमिच्छातेसाधयति। अथात्मा
दीनोति भूतानि विद्यदः दीति तद्विकारभूतानि जरायुजादीनि च न वाक्त स्यात्कृत्युतानं तदेव आदिदेयं वा तया विधा
निवाक्तः स्पष्टः मध्यः उत्पत्तिमादयः सरस्यत्वागवस्थापञ्चो अवाक्त एव निधने लया येष्वास्ति अथ मध्यः ॥ रजः
गादिकारणमस्तानं रज्ज्वद्वरगावद्वा न वाक्त स्यात्कृत्युतानं तदेव आदिदेयं वा तया विधा
नः सूर्यः स्तत्रैव लीयते न रज्ज्वा एव आत्मनि कल्पितानां भूतानां आदिरं तथा वाक्तमेव तेन आदावेतेन च यत्र
तिवर्तमाने भित्तयेति न्यायेन मध्यो भासमानो न्यपितानि रज्ज्वद्वरगावद्वा न वाक्त स्यात्कृत्युतानं तदेव आदिदेयं वा तया विधा
कापरिदेवना को वा चित्तापः ॥ नदिमरुमरीचिका इदो नष्ट इति कश्चित्त्ववित्तवित्तयति ॥ अत एव भूतानां र

अवाक्तादीनि भूतानि वाक्त मध्यानि भारजः ॥ अ
वाक्तनिधनात् एव तत्र कापरिदेवना ॥ २८ ॥

जरागादीनामिव प्रतीति समकालिको रूढि मभिप्रेत्य को वीत किं त्रास्येण स्वापप्रबोधयोर्जगत्त्रयो दयौ पलेने सय
दास्यपितितदेन वा क्तवैनामभिः ॥ सदाप्येति च त्रः सर्वे रूपैः यस्य सदाप्येति त्रैत्र सर्वैः शब्दैः सदाप्येति मनः
सर्वैर्धानैः सदाप्येति सयदा प्रबुध्यते ॥ येतस्मादस्मनः सर्वे प्राणपञ्चायतेन विप्रतिष्ठेते प्राणो भो लोकारति प्राण
चक्षुरादीन्द्रियाणि देवास्तदनुग्राहकाः ॥ सूर्यादयः लोकाः रूपादयः नन्विहान्यत्र च आत्मेव सर्वं भूतानां ल
योदयस्यानमित्युच्यते ॥ नान्यतस्तथ मेष्वा मवाक्तं लयोदयस्यानमित्युच्यते ॥ सत्यमस्तानां अयत्नाद्वा सुखि
तया त्ववापदेशेन वस्तुगमनदिग्रयति एणमिनः ॥ कूटस्थस्य सृष्टतत्त्वकथमेष्वा मवाक्तं लयोदयस्या
नसंभवति यथा क्तः ॥ अस्मिन्नेतद्भूतानि स्य यदुपादानकारणं ॥ अतानं तदपाश्रित्य च ह्यकारणमुच्यते इति ॥ २९ ॥

पितृत्वमसौ तागमोत्पयात्राकाशतः कश्चिद्ब्रह्मविद्यायाश्चकर्तारमभोजनमानंदचनेन सत्तित्वम
संगमन्तमप्यशेहो करोतीति मद्दाभ्युपयत्तपतितदाभ्युपेयवैतिक्रियाविशेषावाचाविद्यकमपि रक्षणम
विद्यां स्वात्मानं च कृतकुरजो वचिबर्तयतीति यदायः पश्यति स आभ्युपेयवदितिकर्तृविशेषणायत् ॥ एक एव
विद्वान्सापिबुत्थानयाः परस्परविरुद्धमात्मनो ब्रह्मभावजो वभाववृत्त्यावदारब्धकर्मक्षयमनुभवतीति त
थावाचनसातोतमप्यात्मानं बुद्ध्या बद्धोततदप्याभ्युपेयमगदोतसंगतिकेन विज्ञानेन यथा सप्र-प्रवाधते
तद्वत् ॥ यथोक्तं वार्तिके ॥ अगदीत्येव संबन्धमभिधानाभिधेययोः ॥ हितानिदं प्रबुध्यते सुषुप्तौ वा
यित्तपरे ॥ जाग्रद्वानयतः शब्दे सुषुप्तेति कथ्यते ॥ अस्तेतो ज्ञानेनोः ज्ञाने ब्रह्मास्मीति
भवेत्फलं ॥ अविद्यायातिनः शब्दायादं ब्रह्मेति धीर्भवेत् ॥ नश्यत्विद्यया साहं ह
त्यारोगमिवौषधमिति ॥ तथापः स्मृतेति ॥ सापिआभ्युपेयवत् ॥ अति दुर्ल
भ इत्यर्थः ॥ अवलगायापि बद्धभिर्योनलभ्य इति श्रुतेः ॥ अगवतो
विवहवोपत्रविद्युरिति श्रुतिः ॥ हितो यथा दार्ष्ट ॥ संग
यते ॥ अत्वाप्यनमिति ॥ आभ्युपेयवत्ता कुशलो
मालभाभ्युपेयता ता कुशलेनानुसिद्ध
इति उतराहं सज्ञेय कर्षवै न संगदोत
इति नेपेडविसेयमात्मतत्वं तद्ज्ञाना
च्यततेति भावः ॥ २५ ॥

प्रकृतमर्थमयसंहरति ॥ देहीति ॥ सर्वाणि भूतानि कथं तद्दीना अत्यवलाः ॥ चलचतरेण भयादेन व्याः कथं मेघो अत्राद
 यपते विना जीवित्यतिकथं वा देहीणादिभिर्गुरुभिर्विना जीविष्यामीति शेषं चित्तं न देहीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ अर्जनसमग्रना
 त्मनि देहे आत्मधौ त्रयो मोहे निवारितः ॥ इदानीं स्वधर्मं पुद्गे अर्धमधौ त्रयं नो देहि निवारयति स्वधर्ममधौ त्यादिना पुद्गे
 तत्रियस्य स्वधर्मः तमवेत्यामि विचि कं पितं च लि तं न देहि यस्यात्तधर्मादनपेतात् पुद्गादुत्पत्त तत्रियस्य अयः प्रण
 स्ततरं नाकि ॥ ३४ ॥ किंच ॥ यद्वज्रयागुप्रार्थितमसुपयत्रे उपस्थिते स्वर्गद्वारं अणुहृतमहोदितं ये तत्रियाः लभन्ते ते स
 विना भवन्तीति संबोधः ॥ ३५ ॥ पुद्गत्यागे एनापेगानिष्टप्रतिष्ठ भवतीत्याह ॥ अथ चेदिति ॥ ३६ ॥ अथ यो देवैकां ॥ ३७ ॥

देहीति तस्य च धो यं देहे सर्वस्य भारत ॥ तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं रोचितं मर्दसि ॥ ३१ ॥ स्वधर्ममपि चावेत्ता
 न विचि कं पितं मर्दसि ॥ धर्मोऽपि पुद्गे अयो न्यत तत्रियस्य न विद्यते ॥ ३२ ॥ यद्वज्रयागोपपन्नं स्वर्गद्वारमपाह
 तं ॥ सोऽव नः तत्रियाः पाथं लभन्ते पुद्गमो द्यौः ॥ ३३ ॥ अथ चेत्त्वमि मं धर्मं स्यामं न करिष्यसि ॥ ततः स्वधर्म
 कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥ ३४ ॥ अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति ते कथं ॥ संभावितं स चाकीर्ति
 मिरण्णदीति रिच्यते ॥ ३५ ॥ भयोऽण्डप रतं मस्य ते त्वं मद्ग्राह्यः ॥ यथा च त्वं वदसतो भूत्वा यास्यसि तां च यं ॥
 अवाचावादां च वदन्त्वदिष्टं तिलवादिताः ॥ निंदन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नृकिं ॥ ३६ ॥ इतो वा प्राप्य
 सि स्वर्गं कित्वा वा भो ह्ये मर्दं ॥ तस्मादुतिष्ठ को ते य पुद्गय कृतं निश्चयः ॥ ३७ ॥

अकीर्तिमेवाह ॥ भयोऽदितित्वं वदसतो भूत्वा यास्यसि तां च यं ॥ अति आत्मा हृतः स न त्वा यं वलं पुभावं कान्तर्याम्ये यं अत्र
 तां यास्यसि ते मद्ग्राह्यं भयाद्वाण्डप रतं मस्य तं नृनि योजनं ॥ ३४ ॥ किंच ॥ अवाचावादान् वक्तुं मयोग्यान्
 प्राहान् च रति लोर्जन इत्यादीन् सामर्थ्यं निरुतः शिरास्यो यं यो भो ह्यदि भयात् ॥ पलायितां तं इदं वचनं सरणाद्
 वि अथि क दुःखं न इति न्यात दुःखं तं रमयि क दुःखं किं किं मयी पथः ॥ ३५ ॥ यद्वज्रय मयदि यानो जय पुरि म क

न तत्राह ॥ इतो चेति ॥ रेलि स्थिरस्य स्वर्गं च तत्राजं कस्मिन् दुःखं तत्राह ॥ ३६ ॥
 मर्दं दिक्वा च रति लोः ॥ ३७ ॥

उत्तरार्थमेव विवृणोति ॥ यामिसामित्वादिना ॥ अथ वसायिको मूढः ॥ यद्युचितं पुष्टितुमवदुदने रमणीयां वाचं आह्वयेद
वैचातमीत्यजातिनः सकृते भवति ॥ अयं सोमसमृता अभूमेते वैदुषा प्रवदन्ति अविषीष्टतः ॥ अथ वसायिको मूढः
यतो वेदवादरताः वेदांतर्गु अर्थवादेषु यस्यापार्गमयी नृह भवति न स पाप ५ श्लोक ५ ॥ यामितो मेव मादिचुरताः
बहुश्रुवाः ॥ अतएव कर्म लोपत ॥ आत्मज्ञानं तत्त्वज्ञानं च न स्तीति वादिनो बदनशीलाः ॥ ४ ॥ तथा भोगैश्च यथ
सुखं च तयो गतिः प्राप्तिः तां प्रति न दद्यात्तथैः ॥ कामात्मानः कामप्रलुचिताः अतएव स्वर्गपराः ॥ कोदुर्गो भोगैश्च य
गतिं जन्मकर्मफलप्रदां भोगैश्च यैर्दिपुरुषस्तदा स नावाप्तः पुनर्भोगैश्च यं प्राप्नुयै जन्मलभते तदर्थं कर्मैराचक्र
रुते फलं च ततो भोगादिकं प्राप्नोति च क्रमनिष्ठा मावर्तते न निष्ठा तेषु तं भवतीत्यर्थः ॥ किंच क्रिया विशेषेण बह
लायथायथा वित्तव्यायासाधायिकं तथा तथा भोगैश्च यं प्राप्ते रप्यादिकमित्यर्थः ॥ एतन्नास्ते ताया स साधेऽधिक

अवसायात्मिकबुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥४१॥

मिसुफलतोभात्तजंतइत्युक्तंभाष्येभोगैश्चर्यागतिप्रतिसाधनभूताः यच्चिप्राचिरोवाअप्रिहोत्रादयः॥ नहृद्वलाजन्त
पंयत्कर्मफलतत्पद्यचवाचमेवेतिवाख्यातं॥ ४५॥ भोगेति॥ त्रयाप्रुषितयावाचाअपहतचेतसामुसाबुद्धिः समाधौस
माधनृष्टानकालेअवसायात्मिकाअवसायाज्ञानंतदात्मिकाअुद्धचिन्मात्राकारेणविधीयतेनभवति कर्मक
नैरित्यकाराचिरक्तस्यबुद्धिः समाधौचिन्मात्राकाराभवति॥ नतुभोगायासकस्येति॥ भाष्येत्॥ समाधौअंतःकरणे
अवसायात्मिकाबुद्धिर्नभवतीतिवाख्यातंयद्वासमाधनृष्टानार्थमेवनिश्चयात्मिकातेषांबुद्धिर्नभवतीति
आख्येयं॥ ४५॥

एतद्वामपादयोः न ह्येतत् इह कर्मसंयुक्तान् एकं चामेव नृणां यमनेग्रहि क्रियते चाप्यतस्मिन् क्रमः कर्मोत्तरमः कर्मवशात्
सनापोन्नोत्तु अनात्तु फलं दत्तान् यमनेन चिदंति हृत्फलस्याननगात् नन्वेतस्याधिकार्यतः यानित्तथा नित्याकराणां नति
तः प्रत्यवायउत्तु यतैयसहदनुष्ठितस्य वेधप्रहाण प्रत्यवायुपनिदारात्तु फलत्वं यदेतत्ता योगादितापशंकाह ॥ प्रत्यवायो न चिद्यत
नितमेवेदनुवचनेन न ज्ञात्वा विविदिषति ॥ एतेन दत्तेन तमसा नेति प्रत्या संयोग एव कृत्या येन दधेदिय कामस्य जुद्धा
दित्यनेन नित्यस्य दधो वीर्यायेत्वनित्यानामपि कर्मणां विविदिषायेत्वे विनि यो मवत्तात्स्यनित्यतत्तु कामेनैव प्रयोगे
एतन्नित्यस्या सिद्धेन नित्याकराणां नित्यतो वा का स्यात्तात्त्वो गान् यमसंहर निमित्तं वा प्रत्यवायो विद्येत नित्यानामवतिनि
योगात् नित्येषु यथा यत्तु यथेयस्यानुज्ञातव्यतां कृत्यानां मध्यम विनियोगे इष्टः ॥ यथा वेदानुवचनादी नमेकात्तु
ज्ञानजन्यनेतमेतमिति वा केन नित्यानां वस्तुते विधिः ॥ यथा विविदिषायेत्वे कामा नानामपि कर्मणां तमेतमिति वा केन संयो
गस्य एव कृत्यंति प्रोक्तं नैकस्या नामपि नृत्तु फलत्वात् नित्यवपथा प्रानुपवेधो भविष्यतीति तसंयोगानुपसंहर नि

नेराभिकसनरोस्तिप्रत्ययोन्निराते॥सत्यमप्यस्यधर्मस्यत्रायतेमदतोभयात्॥४॥अव
साधानिकाबुहारेकेरुकरनदन॥वज्रयाचोस्तेनाशुभयोववसायिना॥४१॥

[illegible]

तच । सर्वकर्मणि लक्षणं ज्ञानेन विरुद्धं स्यात्तेति गंगा तु तद्वद्वानेदया त्वागोचकृपा नि कर्मणि कर्म चानोति रतिश्च तस्य । अ
स्मिन्ने एवार्थे अनेकस्मिन् पद्यान च भवतीति पदचक्रं प्रकाशयति । पावा न्ना वा जपतयो रन वेगश्च दांहीनिके द
ष्टव्यः । ४९ । ननु मया पित्रोपनिषदात्मज्ञानार्थिनः प्रमदं वेदलक्षणं माधु प्रवेति प्रेरयतीत्याशंका । कर्मणो वेति क
र्मणो वाधिकारो न ता निष्ठायां मा फले सुसंगे त्वाप कृपा न कर्म फलसु गी पश्चादि हेतुः कर्मसु प्रवर्तकं यस्तत्तरे
साभः अकर्मणि कर्मकरोण पितृसंगे सात्तु । ५० । एतदेव विदुः कर्मणि योगस्य उति योगस्य सत्संगे फलतमं कर्म
त्वाभिमानं च तत्ता कर्मणि ज्ञानार्थं कुरु । देयं न जय । सिध्य सिध्योः कर्म फलस्य विविधादेः सिद्धौ वा समो ह्ये विद्या
दभ्युत्थ भूत्वा कर्मणि कुरु विनि संबंधः । ५१ । दमेव सिध्य सिध्योः समत्वयोगात्तु च ते । ५२ । दमेव बुद्धियोगो स्तेभि
हरेण ति । कर्म फल कर्म नी क्रियमाणं बुद्धियोगात् पूर्वोक्तानि स्यान्तात्कर्मणः हरेण दिप्रसिद्धं अथ रं स्य तनि
कर्मणो वाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन । सा कर्म फल हेतु मर्मो ते संगे सत्कर्मणि । ५३ । योगस्य कुरु कर्मणि संगे स
त्ता यने नय । सिध्य सिध्योः समो भूत्वा समत्वयोगात्तु च ते । ५४ । हरेण सत्वरं कर्म बुद्धियोगात्तु न जय । बुद्धौ शिरास
निष्कृष्टपणः फलहेतवः । ५५ । बुद्धि युक्तो न हाती दउ भे सुकृतं डुक्ते । तस्मा योगा यदुत्तम योगः कर्मसु कौश
कृष्टं अतो बुद्धौ योगा यान्तात्कर्म भूता यां सांख्य रणयां वा तन्निमित्तं शरणां रतिता रे आश्रये वां सुरमन्त्रि चार्थं यस्तत्त
प्रीत्यर्थं कर्मणि कुरु विमर्शः । एतः फलहेतवः फलमेव हेतु प्रवर्तकं यथा तादृशः फलतत्त्वावेतः कृपाणाः दीक्षाः भवेति
यो वापत दत्तरे गार्ध विदित्वा सग्लोकात्वे तिस्रुपण रति । ५६ । किं च बुद्धीति । बुद्धि युक्तः यमगयसमतु बुद्धियोगा यमुत्त
सत्वरस्य योगः सिध्य सिध्योः समत्व बुद्धिः कर्मसंबंध के अपि कौशले वेधनि चर्तं कत्व संपादनं ननु बुद्धि युक्तः कर्मणिः डुक्ते
तान्नतु पर्मणा पायमनु दतीति अने । सुकृतं तु सत्ता नीयत्वा ते उः परैर्हर्मि तिकथं उभे सुकृतं डुक्ते न हातीत्युच्यते सत्त
शुद्धिता तो त्वाति हरेति प्रांच अर्वाचल डुक्ते तत्ता ग सुकरीत्या भुपेत्य फलत्वा गत्सुकृतं त्वा गोपि कर्मयोगिनो भवति
डुक्ते फल यन्तो ता । तिवं पकत त्वा स्यान्त्या दान्यत आपस्तवोक्तः । हस्तनि दर्शने न नातरीय के सुकृत फलसु
ते न तत्त लत्वेनोपपद्यते नातरीय कत्वा देव तत्ता फल हारा मोत्त प्रनिबंध के क्रियमाणे । ५७ । सुकृतं डुक्ते कर्मयोगी
न हाति तत्ता तसंचिते अमिते न हातीति तर्था विरोधात्पादः ५८ । ५९ ।

[illegible]

जैगणविषयावेदानिखिगाणमचर्चन॥ निर्देशानिपुणसत्यस्यैव निर्णयहेतुमप्राप्तवान्॥४५॥ एवानर्थउदपा
 नैसर्वतः संस्तुतेदं॥ तावानर्थेषुवेदेषु प्राप्तासाधिविज्ञानता॥४६॥

[illegible]

एतेषां क्रमेण उक्तं राणादः प्रज्ज्वालात्तद्वत् । अत्र यान्येव कृतार्थं लक्षणानि तानि न साधयान्तीति मत्तः यदस्ति ते
स्थितप्रज्ञत्वं लक्षणं नित्यं तेषां मत्तं कृतार्थं यद्यत्र साध्यता । कृतार्थं पुनस्तथाविकृतत्वं । पञ्चमे उक्तं त्रयमप्युपस्थिति
सुखादयो गुणः भवन्त्यत्र तत्तत्स्थानं साधयन् कृतार्थं यद्यत्र साध्यता । पञ्चमे उक्तं त्रयमप्युपस्थिति
कामान् कामस्य सान्निध्यं विषयान्त्रयं कृतार्थं समुत्पन्नं दानि तज्जति को रणं न कामान् नो गतान् न मनस्येव संवत्स
विकल्पान् के स्थितान् न तव हिः । यथा कृतमत्तं पादाचार्यः दोषनिमित्तं त्रयादयो विषयाः संकल्पकता इति न
जस्य लानं कामान् त्रयं कृतार्थं तमेव मात्रा इव तैस्ति सत्यं वाचने वीहीनं करणं यामस्य समं न स्वयं
ग्रहासनामयः स्वमेवे कामाः स्फुरन्ति तेनः सन्निधौ गेभगवत्या तादिश्य सहासनाभ्यासवलेन भवति चे

श्री भगवन्वाच ॥ पञ्चदशति यदा कामान् सर्वान् पार्थ सने गतान् । आत्मन्येवात्मना बहः स्थितप्रज्ञस्तदा
च्यते ५५ इति विष्णुर्वादिग्रन्थः । सुविष्णुविगतस्य ॥ वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ ५६

तपसं हतकरणं संप्रज्ञातसमाधिकाले दिव्यः कामः संकल्पमात्रेण तत्तादृशं विद्यासुप्रसिद्धं तेषां मधिसाजी
संप्रज्ञातसमाध्याभ्यासवलेन भवति । एवं त्रिविधा क्रान्त्युत्काश्रमैर्वा एवै करसे आत्मना त्वेनैव त्रयानं
देन तवः वाद्यविषयं न रये होयदा भवति । तदा ये स्थितप्रज्ञा इत्युच्यते ॥ ५५ ॥ इति विष्णुशस्त्रपादादिषु ॥ ५६ ॥ त्रयं
पनेषु प्राप्तेषु । अत्र विग्रमना अचंचलमनाः वक्ष्यति च । यस्मिं स्थिते पि ॥ ५६ ॥ त्वेन गुरुणापि विचात्यमर्ति स
विस्मयसाधनेषु सकृदनादिषु प्राप्तेषु विः । गतस्य हे निवृत्तिकत्वा इवति । अतएव वीताः रागभयक्रोधा
यस्मात् सत्त्वान्ति तस्यामवस्थायां रागादयोः स्वादये वासं भवति । एवं विधः समाधिस्थः स्थितधीः
स्थितप्रज्ञ उच्यते ॥ ५६ ॥

पतदेवाह कर्मनमिति बुद्धि युक्तः समत्वबुद्धि युक्तः क्रिय ॥ १॥ न संफलत्पत्तामनो विरेगमननिगुह
समयो भूत्वा नमरूपेण च येन युक्तः संतोः नाम संनिरु पद्वे पद्वे मोहाभ्यां गच्छति ॥ १॥ न दामनी विरेग भव
तोत्पन्न आह ॥ पदिति ॥ नितवमोहः इष्टानि हविषाग संयोगात्परित्याज्यं वैचित्त्यं न देव कलिलमिव कलिलं क
लुष्यं बुद्धिगानं बुद्धिर्वाति न विद्यति चति क्रमिष्यति बुद्धिः प्रसज्जाम विद्यति तदा प्रेतव्याश्रय भागस्य प्रकृत
स्पच निर्वेदं वैराग्यं गता सि अये भावः ॥ मलिनानां बुद्धौ असकृद्द्रोतस्यापि प्राज्ञायां स्फुरणत ॥ प्रो
न चां प्रकृतं च वृत्ते च तद्वत् सहायामपि बुद्धौ सद्यः शास्त्राये स्फुरणत तपो वैद्ययां मिश्रभय चापित्तं निर्वेदाचितः प्रस
ज्जच बुद्धिनिर्गदो तु योग्या भवतीति प्रचक्षते दिकं सत्ता प्रा न निष्ठयव भवेदिति ॥ ५५ ॥ ननु बुद्धिप्रसादेऽपि केन लि

कर्मनं बुद्धि युक्तमिफलत्पत्तामनो विरेगः जन्मवर्धचिनिर्मृताः पदं गच्छन्त्यामयं ॥ ५५ ॥ पदोते मोहकलिलं
बुद्धिर्वाति न विद्यति ॥ तदा गता सि निर्वेदं प्रोतव्यस्य प्रकृतं स्पच ॥ ५५ ॥ अतिविप्रतिपत्तौ ते यदा स्यात्प्रतिनिष्ठ
ला ॥ समाधौ च चला बुद्धिस्तदा योगसंवाप्यसि ॥ ५६ ॥ अ ॥ न ३ ॥ च ॥ स्थितप्रज्ञस्य काभावा समाधिस्थस्य के
राव ॥ स्थितधीः किं प्रभाषेत किं सा सीत व जेत किं ॥ ५७ ॥

मनस्य इत्यत आह ॥ अतीति ॥ अति भिन्नं न भविष्यति प्रवर्गे विप्रतिपत्तौ चात्मानितो अनितो वा नितोऽपि कर्ता अ
कर्ता वा ॥ अकर्तृण्ये काने के वे से वमादि संशय प्रसा सती यदा असमावना ॥ चिप्ररोत भाव नानिरास पूर्वकं प्रकृतिता
त्यर्थं विषयी भूतेन द्या है ते निष्कृता पुनः कृतं के रना स्कंद नीयानि विचिकित्सपरात्त निचयवता भूत्वा समाधौ नि
विकल्पके प्रत्यगात्मनि अचलात्पवित्रे पशूना स्यात्प्रति स्थिरा भविष्यति तदा योग चिवक प्रज्ञा प्राप्स्यति निष्ठुल
समाधित्वा भयव बुद्धिप्रसादं लिंगमिति भावः ॥ ५७ ॥ लब्धसमाधेः स्थितप्रज्ञपरिणामोत्पन्नानि बुभुत्सार्जुन उवा
च ॥ स्थितप्रज्ञस्येति ॥ स्थिता प्रत्यगात्मनि प्रति स्थिता प्रज्ञाय स्थितस्य स्थितप्रज्ञस्य स सा पिस्य स्पस साधो स्थितस्य
काभावाभावां च चने कथमसौ परैर्भाष्यते एकः प्रश्नः स्थितधीः स्थितप्रज्ञः अर्थाद्युत्पन्नः सत्किं प्रभावे

न केचंचरति कथमसौ कथं वा जनेति विषयान्तरं ॥ ५८ ॥

३०
५४

52

यद्यप्येवं तथोपमानि निर्यंतानां चान्यथास्थितप्रसक्तस्यैवास्ति रिरमाह । तानेति संयम्यवशो कृत्य युक्तः सत्रुः स
त्परः अदमेव सर्वेषां प्रत्यगन्तापरः स्थापितो वा हेतुभेदे हेतुिद्यादिभाषांतरे भाष्य उक्तं च । प्रयत्नस्य स्वसमत्परः स
नास्तीति हि यस्यानुरोधे सहायांशो संस्पृष्टः ॥ ८५ ॥ यदायं चावतिष्ठते तज्जानानिमनसा सह । बुद्धिश्च न विच्छेत्तत्तामाहः परम
गतिमिति चेत्तैर्इन्द्रियमनोबुद्धीनां निप्रदेपरमपदप्रामिरित्युक्ते । तत्र उपसदतकराण्यवधारणशब्दादीनां ह्रस्व
मनोमात्रेण बलवत्त्वस्येयमिति न । मनसा प्रतिप्रदे किं स्थापितमाह । ध्यायतीति । हाभ्यां विषयान्नशब्दादिना ध्यायतीति
तद्यतः पुनः पुरुषस्य ते पुनरादिष्टसंगः संबंधो जायते वा पार्थमेति न गृहीतात्मा यो इन्द्रियाणि मनो दोषान्युन
न वायायां न गृहीतात्मा यः तत्संगत्कामः तस्मिन् विषये प्रमिलायः संजायते कर्मात्कृतं चिदेतः प्रतिदत्ताद
भिन्नतनात्मा को यो भिजायते ॥ ८६ ॥ तत्तत्को यो संमोदः कार्यकार्यविवेकाभावो भवति । ततः सति विभंशः सा

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः । तथेन्द्रियैर्इन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता । ध्यायतो विषयान्यु
सः संगस्तैश्च पुनर्याते संगतं संजायते कामः कामात्को यो भिजायते । को यो इति संमोदः संमोदात्स्थिति वि
भंशः ॥ सति भंशो दुहिनाशो बुद्धिनाशो न्याय इति । रागद्वेषविषयैस्तु विषयानिन्द्रियैश्च न । वात्मव
स्वाशानुसंधानस्य विभंशो नृपे चलने भवति । सति भंशः ॥ ऐष विधेयात्मा प्रसादमपिराजति ॥ ८७ ॥
दुहिनाशः शास्त्रार्थास्य निष्ठितस्यापि तिरोधानं भवति । तस्मिन् यथाज्ञेपरो लज्जानेपि न ह्ये पुरुषान् रपति पुरुषार्थ
योगो भवति नो हि तारुण्यः स न ह्येवेमित्येव वदति ॥ ८८ ॥ तत्र विषयान ध्यायतो पियोगिना बुद्धाने प्रमाणात्
भाषादिन्द्रियाणां विषयेषु संगो दृष्टविदस्त्वतश्च । कुरीत्यातस्यापि नाशप्रसक्तिरिच्छाशंकाद । रागद्वेषेति । विधेया
त्मा किं कुरीत । मनसा तु आत्मवश्ये मनोयाने रिरिद्यै । स्वाभिनिष्ठितत्वा किं कुरीत तस्य कामको यदीनत्वा
त्सयमपिरागद्वेषविषयैः विषयान् ध्यायति तत्तत्तदो निवानास्य पाचरन् रपन्नपि । प्रमान्त उक्तमाय
नुदयात् प्रसादं संकल्पचिकल्पपंकलेषु प्रज्ञात्तनेन मनसः सास्यमभिगच्छति मनसः सास्यमेव प्रसगा
त्मनः सास्यतस्य ह्युपासारत्वात् । इति मनस्कमिव जितमनस्कं विषयसंगो न वाधते ते मनो जये च

संस्कृतस्य रसः ८७
५४

परायणवति ह्येतत्सदाहृतप्रतिः । तस्माद् परमागतिमित्येव च तर्थापदेया च ॥ यानिरेति । सर्वेषां भूतानां सत्त्वानां
यानिरेव निश्चयस्य मध्ये दिनेऽलं कद्वानं धाणं धाणं वसुधैव कुटुम्बकम् । तस्मात्परमागतिमित्येव च तर्थापदेया च ॥ यानिरेति । सर्वेषां भूतानां सत्त्वानां
इदियमनोबुद्धीनां निश्चयस्य मध्ये दिनेऽलं कद्वानं धाणं धाणं वसुधैव कुटुम्बकम् । तस्मात्परमागतिमित्येव च तर्थापदेया च ॥ यानिरेति । सर्वेषां भूतानां सत्त्वानां
याच्यतिः । नदिऽष्टु ईष्टु विपरितोषो विद्यते विनाशो न विद्यते । तस्मात्परमागतिमित्येव च तर्थापदेया च ॥ यानिरेति । सर्वेषां भूतानां सत्त्वानां
प्रवृत्तिकायां सर्वेषां भूतानां निश्चयस्य मध्ये दिनेऽलं कद्वानं धाणं धाणं वसुधैव कुटुम्बकम् । तस्मात्परमागतिमित्येव च तर्थापदेया च ॥ यानिरेति । सर्वेषां भूतानां सत्त्वानां
शान्तवतो योगिनः प्रारब्धकर्मणां च देहकैवल्यप्रतिष्ठापनं यतो नुवर्तमाना बुद्ध्या न कालेन च देहस्य

यानिरेव सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी
यस्यां जाग्रति भूतानि सानि शययन्तो मनेः ॥ ८९ ॥

वापकारवतो निशेव क्लेशकरो भवति । अतिसूक्ष्ममादि योगिनः वायव्यवहाराद्विजृम्भते नराश्रवागंधक
रथरासंचारात् । यथोक्तं योगभाष्ये । अतिसूक्ष्ममादि योगिनः वायव्यवहाराद्विजृम्भते नराश्रवागंधक
तिष्ठाकरकचवहारे हि शुद्धवस्तुनवीच्यते शुद्धवस्तुनि सिद्धे च कारकत्वात् अतिसूक्ष्माकाकोलकनिशेवा
यं संसारोऽज्ञानमवेदिनोः । यानिरेव सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी । अतिसूक्ष्ममादि योगिनः वायव्यवहाराद्विजृम्भते नराश्रवागंधक
याच्यते । अतिसूक्ष्ममादि योगिनः वायव्यवहाराद्विजृम्भते नराश्रवागंधक । अतिसूक्ष्ममादि योगिनः वायव्यवहाराद्विजृम्भते नराश्रवागंधक
रिक्त । एतदेतन्न ग्रंथे न स्थितं प्रज्ञः । सदा सत्तापि मनुतिष्ठन् परमागतिं प्राप्नोति ॥ ९० ॥

किंचित्तस्य प्रसादे हि अस्मत्सं सवेदुः स्वा नो काम तल कानो कामा भावदातिः परिहारो नायने कामाचुदये हेतु मा
ह प्रसन्नतिः । ह्यस्मात् प्रसन्नचेतसः संतोषो बुद्धिर्ज्ञेयान्तेकानि च यः प्राप्नुयौ ज्ञेयं चतिष्ठते सुरदा भवति तस्मिन्
सति प्रसादाभावात्तका मोदयुत्पद्यते ॥ १५ ॥ तस्मिन् स्तब्धनामिन्द्रियाणां निग्रहे दोष उक्तः बुद्धेरप्येव वक्ष्यानेके दोष इव
न आह नास्तीति । अयुक्तस्य अत्राणमननयोरनासक्तस्य बुद्धिर्ज्ञेयान्तेकानि चतिष्ठते नास्ति प्रसादा विषयसंभाव
नायाः प्रमेयविषयासंभावनायाश्चातिरासात्तथा अयुक्तस्य अस्मादित्यनसः भावना अस्याकारांतः क
राण इति प्रवादेनास्ति मनश्चा चेत्येन बुद्धे रपि चा चत्वात् अभावयते अत्रानम कुर्वतः संतिः सवेदुः एव परमम
नास्ति चेत्तस्यो न च स्थितमेव नदुःखा वरं भवति ॥ अस्मात्तस्यानुपपत्तसवेदुः स्वस्य सत्त्वं प्रत्यगाह्या न दान्म के कुतः

प्रसादे सवेदुः एवा नो दानि रसोपजायते ॥ प्रसन्नचेतसो प्राप्नुयौ बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ॥ १५ ॥ नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न
चायुक्तस्य भावना ॥ न चाभावयतः संतिरसं तस्य कुतः साव ॥ १५ ॥ ऐन्द्रियाणां हि चरतां यत्तनो न विधीय
ते ॥ तदस्य हरति प्रसादायुर्नो नो भवि ॥ तस्या यस्या मदावादे निरर्हता नि सवेदुः ॥ ऐन्द्रियाणां हि चरतां यत्तनो न विधीय

न कुतश्चिदुःखित्वादेव आद्यं अयुक्तस्य निषेधं पुनर्योगो रसस्य रूपं हि तौ ये युतसमापाचि तस्य प्रसा प्रतिष्ठित
तस्य न ह्यनुपेः पर्यवसानमावश्यकं ॥ १६ ॥ तदभावो दोषमाव ॥ ऐन्द्रियाणां हि चरतां यत्तनो न विधीय
प्रवर्तमानानां कर्मणि प्रतीयत रागादिक लघुमनः ॥ नाप्यनुलौकिक विधीयते प्रवर्तते कर्मकर्तृरित्कारः
प्रवर्तते रसार्थः ॥ तद्विद्यमानुसारि मनः अस्यासाधकस्य प्रसादात्तत्त्वविषया बुद्धिर्हरति तस्याः मनोनुसाधित्वा
त् ॥ इहान्तः स्वरार्थः ॥ अनेन ऐन्द्रियाणां प्रयोगो दोष इत्यमन्युलौकिकमनः प्रवर्तते तद्विद्यमानुसारि मनः अस्यासाधकस्य मन
सोवा प्रसादो रतेति चोक्तं तस्मात्तत्त्वविषया प्रसादो ह्युक्तमनोविषयं कर्तुं नोति भावो व्याप्नोवनीयः ॥ १७ ॥ यत्ततो ह्य
पीत्यत्रोपजातमर्थं वदुषा उपसाद्य उपसंदरि ॥ तस्यादिनि ॥ यस्यादिन्द्रियाधीनं मनोमनोनुगा च प्रसातस्या
तदेव महावादे ॥ यस्यायतेः ऐन्द्रियाणां सर्वशः सर्वप्रकारेण स्वकारेण न मनसा सहितान्तेति यावत्तद्विद्या
द्यभ्यः साक्षादिन्द्रिये निरर्हता नि भवति तस्य प्रसा प्रतिष्ठितेति विधिः ॥ १८ ॥

श्री
५०

अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच ॥ लोकैस्मिन्निति ॥ पुराणेष्वपि धर्मनिष्ठायाः केवलेष्वपि सत्तत्त्वसादिविधादिप्रकाराण्येक
स्याथवब्रह्मनिष्ठायाः प्रकारद्वयस्यैकस्यधिकारिभेदेन न तत्र ब्रह्मप्रत्ययपरस्परनिरपेक्षत्वं गृह्यसक्तमिति भावः
देः न च विप्रमुक्तैः कथं समुच्चयनस्यार्थसम्पत्तौ च येन च ॥ न देवप्रकारद्वयमाह ॥ ज्ञानयोगेनेति ॥ सांख्येन
प्रकृतिपुरुषविचिक्त्वज्ञानेन ॥ आत्मनात्मविचिक्त्वज्ञानयोगः ॥ सांख्येन च वेदान्तप्रवरा मनननिदिध्यासन
त्मकत्वेन ज्ञानयोगेन ब्रह्मनिष्ठं परिस्मृत्तिमाह ॥ आमुयं तौ तर्कः ॥ योगिनो स्थितियोः समो भवत्यसमत्वेन
उच्यते इति ॥ उक्तलक्षणयोगवत्तौ कर्मयोगे न संयोगासनादि निर्विकल्पकसमाधनुष्ठानात् सिद्धकर्मकर्मयोग
पदार्थः ॥ तेन योगिनो ब्रह्मनिष्ठा आमुयं तौ तर्कः ॥ अर्थभावः ॥ इह जन्मनि जन्मोत्तरे वा ईश्वरीयैः सन्निहितैः क
र्मभिर्विमुक्तसत्त्वैर्विकल्पैर्विमुक्तैः सादिविद्वादेन योगेन समुत्तः प्रत्यक्षवशाच्चित्तः अवगमननाभ्यासैव क
न कृत्वा भवति स चेत् अवगमादेः प्रागप्याहितचित्तसादिविनिदिध्यासनस्यापि कृतसुक्तं सोयं सारथ्यमार्गः

५५

श्रीभगवानुवाच ॥ लोकैस्मिन्निति विधा निष्ठा पुराणोक्तमयानय ॥ ज्ञानयोगेन सांख्यानं कर्मयोगेन
योगिनो ॥ १ ॥

तथा सर्वसिद्धि कर्माणि परमगुरुवर्षेण ॥ अवगमननात्मकविचारमन्तरेणेव केवलं ब्रह्मज्ञानप्रतीतिवि
षयब्रह्मत्वं गुरुवाच्यते निश्चिन्तासंभावनादिदोषरहितप्राचार्यत्रिगुणब्रह्माणां प्रकरमपि गुरुकर्मसि
द्धेषु समाध्यासं कुर्वन्निष्कृतं प्रत्यगात्मस्वरूपं साक्षात् करोति सोयं योगयोगः ॥ तेन ऊहायादकोपात्तयेषामस्ति
तेसां व्याः येषां तज्ज्ञातीमे योगिन इति ॥ अत इयं द्विप्रकारानिष्ठानतरे निष्ठेति भूमितया ॥ यथा क्वचिद्विदुः
हो क्रमोचितनाशययोगज्ञानेन च गुरुवयोगेन निरोधो दिज्ञानसम्पत्तावेत्ता ॥ असाध्यः कस्यचिद्योगः क
स्यचित्तस्थनिष्ठः ॥ प्रकारो हो ततो देवानां गदपरमः शिव इति ॥ चित्तार्थो नोपलक्षितस्य ब्रह्मसाक्षात्कारस्य
हो क्रमो चित्तार्थेन ध्यातव्यत्वेन न मेव यथा रजः गदिसम्पत्तावेत्ता नैव नश्यति ॥ तद्वत्तत्त्वसत्त्वत्वमेवो
गपव ॥ पथासम्यग्दर्शः संज्ञादिना निरुद्धप्रचारः स्वयमेव नश्यति तद्वत्तत्त्वमेवो नश्यति ॥ तद्वत्तत्त्वमेवो नश्यति
तस्य निरन्तरयोगे दत्तप्रारब्धकर्मात्तेषां तद्वत्तत्त्वमेवो नश्यति ॥ ३ ॥

५०

शिवायामरवत्प्रसादसमयादाधुरधरचतुधरवरावतेश्रीगेविंदसरिसुतोः श्री लीलकेवस्युक्तोभारतभावदोषोक्तयव
 गिभगवद्गीताप्रकारेणित्तोयोभायः २ सर्वस्मिन्नप्येयसातेभिदिनासोरेवुद्विगोतिमं सतिवति देवुद्देप्रदर्शयवस
 योमकावुद्धिरितिज्ञाकेनसंभयनिष्ठावतोपलाशंकानास्तिकमैयोगानिष्ठावतोतसातोतुत्तायावानष्टउदात्तने
 तिस्त्यानिष्ठायां सवकमैकलंभं वप्रवत्तनमेव रामात्मिकां सायापानुक्तंमन्वानेर्जुनउवाच ज्ञायसीति
 हेतनादेनकर्मणेनिष्कामकर्मयोगवेत्तयवुद्धिः संभयनिष्ठा तत्तत्तातानं ज्ञायसीप्रशस्ततयाचेतवमातातम
 रिमोभैतुता ॥ ननुप्यंतोरेदं उपपत्त्येकमैकिकिनकुतेहेतोर्नियोजयसिधुनः सुन युधस्त्विति वदन ॥ १॥

अर्जुनउवाच ॥ ज्ञायसीचेत्कर्मणातेनतवुद्धिर्नेनादेन ॥ तत्किं कर्मणि शौरेमानियोजयसिकेश
 व ॥ ॥ कामिप्रयोगेववाकेनवुद्धिर्नोदयसीवमे ॥ तदेकंवदनिश्चितयेनधेपोरमागुय ॥ २॥

तवज्ञाननिष्ठाया मनधिकारत्वात्कर्मैवकुर्वितित्वावोमोक्तशंकार ॥ कामिप्रयोगे ॥ प्रविचिक्तेनेवशयेनविचिक्ते
 पिबुद्धिदेवादेविचिक्तेनगरह्मासीतिसत्तयति ॥ तेनवाकेनत्रैयणविषयावेदानिहैमणोभवर्तुनेतिकचि
 हेदनिष्ठाताजयसिकर्मणेवाधिकारैतरित्तामेवचशारयसि ॥ तयानिहैहोतित्सत्तयेनियोगत्तमया
 त्तवान् ॥ भवेत्तित्तुतिमार्तउपोरशपिपस्याद्विपुहृष्टेयोत्तत्तत्रियस्यनविद्यतर्तितप्रवृत्तिसम्युपरिश
 सिनष्टेत्तन्मयापुगपदुभयस्थितिगतिवदनृष्टांशके ॥ अतोमेममवुद्धिर्मादयसीववस्तुतस्तमममोदंनरा
 यित्तेप्रवृत्तौसीतिरवशहेनेत्यनेतनयोर्मयोयदेकंप्रधानंमयोगंपततिश्चित्तवदयेनानुष्ठितेनादेयेयः क
 र्माणासाधुयात् ॥ २॥

एतदेव प्रपञ्चयति नदीति अथः कर्मजशुभमन्त्रात् प्रजितचितः कश्चिदपि जन्तु कदाचित्समाधका लेपितगामवि
 अकर्मकृतकर्मणि दुर्मेन राधादेनि अकुर्वन् दिप्रसिद्धेन तिष्ठति दिवस्मान्ती पिलोकः प्रकृतिजैर्गणैः सत्वरत्नमे
 मिः सभावप्रभावेः रागादेषादिभिर्वीकर्मकथिकं वाचिकं मानसिकं वा कर्ममेव संवत्तत्र प्रवर्त्यते ॥ ५ ॥ ननु पूर्वभावेनैव
 चित्तशुद्धिमविवेकादीयक्षासीति किं कर्मभिरित्याशङ्क्यते ॥ कर्मैर्दियालीति ॥ योचिन्मृदात्मा रागाद्या क्रान्तचित्तः कर्म
 द्विप्राणिवागादीनि यद्यप्यनिरुद्धास्तेषां कर्मणां पदेनेनोपविशति सुमिच्छाचारः तस्य तदा सनादिकं आचर
 णमिच्छा अलीकं एव निष्कलत्वात् ॥ तत्र हेतुः इन्द्रियाणां मनसा स्मरन्नित्यत इन्द्रियाणां नशद्वादीनश्चात्रादिभिर्दि
 ह्नात्मनसा च स्मरन्ति अतो मीमांसाचारः सविषयान् चित्तयनयेमानि ह्यात्मनो लोके शिष्यनक्ति अतः कपटीस
 नदिकश्चिन्तनगामपि ज्ञातुमिष्टं कर्मकृत कर्मैरेव वशः कर्मसर्वः प्रकृतिजैर्गणैः ॥ ५ ॥ कर्मैर्दियालिसं
 यम्य यथास्मिन्मनसा स्मरन् ॥ इन्द्रियाणां निमृदात्मा मिच्छाचारः सञ्जाते ॥ ६ ॥ यस्मिन्नेकात्मनः सान्निध्या
 रभते तेन ॥ कर्मैर्दियैः कर्मयोगमसक्तः सौचिषिष्यते ॥ नियतकुरु कर्मसंज्ञकर्मयोग्यकर्मणा ॥ ७ ॥ एतदर्थ
 अचिन्तेन प्रसिद्धे कर्मणाः ॥ ८ ॥
 र्यः ॥ तस्मात्कर्मव्यतिरिक्तश्चित्तशुभप्रायेनास्तौतिभावः ॥ ९ ॥ यस्तत्सर्वस्मान्मिच्छाचारात् विल्लताः पुरुषयोगैः
 द्विप्राणिमनसा सह नियम्य रागादेषु चित्तशुद्धिं कर्तुं कर्मैर्दियैः कर्मयोगमारभते हेतुर्न सः कर्मफलसुखीदोषेदिपैरा
 हादौ असक्तो न सक्तो चिषिष्यते पूर्वस्मादधिको भवतीत्यर्थः ॥ नियतमिति यस्मादेवं तस्मात्तनियते संशयोप
 नादिकर्मैव कुरु यद्वनियते नियमेन त्वं कर्मनिष्कम्पसाधारणं यत्ना विनिवर्तकसभावतदेव कुरु दिवस्मान् अकर्म
 णः सकर्मैर्दियैर्नियदेष्टान्तरकस्यात्तचित्तजयशून्यात्कर्मवन्मायः प्रशस्ततरं अपि चित्तवत्तत्रियस्य अकर्मणः स
 त्वा मविचित्तशुद्धे सर्वकर्ममगिनः शरीर्यात्रा व्यवहारः न प्रसिद्धतमेव च यथा मनधिकारात् तस्मात्तः पुत्र
 प्रणाय शुभप्रायश्चित्ता चर्पचरंतीति सन्नासविधायके वा वेराज्ञा राजस्येन स्वाराज्यकर्मोपजेतेत्यत्र राजपदव
 त्वात्वासायपदस्य चित्तित्तत्वात् ॥ चत्वारश्चाश्मात्राश्चास्मात्तत्रोपराज्यस्य दयो वेश्यसेति तस्मै ॥ अन्वजाशु

कं प्राप्नुयुः सन्मन्त्रात्तस्मै वै सदेवैरागारावाग्मिनातिष्ठानां नानाचर्पमि

अगच्छन् प्रवृत्तिरेतत्तादृशकर्मकलेयमित्याह ॥ अत्रादिति ॥ अत्रात्तरेतोऽप्येवापरिणतान् भूतानि प्राणिशरीराणि भ
वेति ॥ अत्र च पञ्चैव ज्ञात ॥ एतत्तस्मिन् देवयज्ञाद्भवति यज्ञेन ॥ अत्रोपायाद्भवति ॥ सम्यगादेवमुपतिष्ठते ॥ अत्रेदस्याजायते ह
विर्देवैरन्नतः प्रजायति सूरतेः ॥ यतो देवता राधनजो धर्मः ॥ कर्मभ्यामागदो स दानादिभ्यः समुद्भवतीति कर्म समुद्भवः
॥ १४ ॥ कर्मत्रयोद्भवं वेदोद्भवं वेदवधर्मप्रसादान्ननु पापं वडादि प्राणिनामः ॥ ब्रह्मवेदोपि अक्षरसमुद्भवं अस्य महता
भूतस्थानिः सुमितमेतद्यद्देवदेवजुचेदृणादि कृतेः ॥ साक्षात्परमेष्ठिना देवउत्पन्नः ॥ अतो न तत्र भ्रमविप्रलभत्वा
दिदोषा कौतुपावडादिवाक्यवदप्रामाण्यशक्यत्वात्तिभावः ॥ यस्यादेव तस्मात्सर्वस्मिन्नेवोक्तकाले च वर्तमाने ब्रह्मवे
दः ॥ एतेन देवस्थानित्यंशान् स्थविभूतं च दर्शितं नित्यं नियमेन यत्ने प्रतिष्ठितं तान्मर्थानां पर्यवसन्ते ॥ १४ ॥ भवन्ते

अत्राद्भवन्ति भूतानि पञ्चैव ज्ञातसंभवः ॥ यस्याद्भवति पञ्चैव यज्ञः कर्म समुद्भवः ॥ १५ ॥ कर्मत्रयोद्भवं
विदुः ब्रह्माक्षरसमुद्भवं तस्यान्वर्गगतं ब्रह्म नित्यं यत्ने प्रतिष्ठितं ॥ १५ ॥ एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुव
र्तयतीदृशः ॥ अद्यापि विदित्वा रामो मोक्षं पाथं स जीवति ॥ १६ ॥

वैतनः किं फलितमित्यत आह ॥ एवमिति ॥ भूतानां मादौ वेदाधिगमस्ततः कर्मज्ञानं ततः कर्मनुष्ठानं ॥ ततो देवा ज्ञा
तमिति ततो हविस्ततोऽन्नं ततो भूतानि तेषां वेदाधिगमस्तत्पंचैव चक्रमिव चक्रं निरंतरमावर्तमानं जगत्पात्रा
निर्वाहकं ॥ नानुवर्तयन्ति नानुतिष्ठन्ति सः ॥ अत्रायुः पापजीवनः ॥ इदियमा मोक्षं त्रुषं रास आत्मारामो वा मो
क्षं यथेदं शमशकादि वत्त जीवति यत्किं दमनुवर्तयति स जगदुपकारको धन्य इति भावः ॥ तथा च अतिः अ
थो अथवा आत्मा सर्वेषां भूतानां लोकः स यज्ञो होतिय यजते तेन देवानां लोके ॥ यमदनुवर्तते तेन ऋषीणां
मथ यत्तपितृभ्यो निष्ठानां तिय त्रिजासिद्धिर्नित्यं पितॄणां मथ यत्तनुष्यान् वासयते पदेभ्यः शनंदद
ति तेन मनुष्याणां मथ यत्तनुष्याणां दकं वेदति ते तपसूनां पदस्य गरहेशु आ पदी वयां स्यापि पीति
काभ्युपजीवन्ति तेषां लोक इति ॥ १६ ॥

अत्र शिष्टाचारं प्रसंगायति । कर्मणोति । कर्मणो वसुदसं सिद्धिं अवाप्तिं साध्यां ज्ञाननिष्ठां गंतुं प्राप्तिताः प्रवृत्ताः जन
कादयस्तदाहः तत्रिधाः । ननु संन्यासेन ननु शुद्धचित्तस्य न भवति कर्मणो हेतुत्वात् । लोकेति । लोकस्य संश्रयः स
धर्मो प्रवर्तते ननु स प्रयोजनभावेऽपि केवलं लोकसंश्रयं चेत्कर्मकत्वेन तदा विदुषां प्राप्तिनामपि संन्यासे
न स्यात् । यतो नैव संन्यासधर्मो न्यादयितुं तेषां संन्यास इति चेत् । प्रज्जने पितृभृत्यैः चारितमस्ति । ननु तत्रिष्य
संन्यासाधिकारो नास्तीति चेत् । लिङ्गाधारोऽपि कारभावेऽपि भरतः अथ भादिवद्विदोऽपि कर्मसागमात्रेऽधिकारात्
वार्तिके । सर्वाधिकारविच्छेदोऽस्ति चेदभ्युपेयते कुतोऽपि कारनि यमोऽप्यनेन क्रियते बलादिनि विदुः संन्यासेन
त्रिधा देवपि कारस्य साधितत्वात् । प्रतो लोकसंश्रयेन मत्वा कर्म प्रयोजनो मिति चेत्सत्यं । न मे पार्थ क्लिकते

कर्मणो वदिसं सिद्धिं साध्यां ज्ञानकादयः । लोकसंश्रयमेवापि संश्रयत्वेन मर्हसि । ॥ १५ ॥ यद्यदाचरति प्रवृत्त
न देवेतरो जनाः । स यत्प्रसादां कुर्वते लोकस्तदनुवर्तते ॥ १५ ॥ न मे पार्थ क्लिकते चेत्त्रिषु लोकेषु किंचन । ना
नवाप्तमवाप्तवान् नैव च कर्मणि । ॥ १५ ॥ यदि ह न वर्तते यं ज्ञातुं कर्मण्यत इति । समवत्त्वं न वर्तते मनुष्यः
पार्थ सर्वशः ॥ १५ ॥ उत्तो देवुरिते लोकत्रयं कर्मवेदहं । सकरस्य च कर्ता स्याम्युपदेन्यमि साः प्रजाः ॥ १५ ॥

यमितिसंश्रयतेन अधिकारिकत्वादनेन एवैवं निषेज्यते न तत्रिषु सात्रिमितितुष्यतु भवान् ॥ १५ ॥ कर्मणि वर्तते एव अ
हं कर्म करोम्येवेत्यर्थः ॥ १५ ॥ यद्यहं कर्मणि न वर्तयामि नुष्ठाः ममेव वत्सं न वर्तते अनुवर्तते रक्षकं न कुर्वीरति
त्यर्थः अत इति । न लभः सर्वशः सर्वः प्रकारः ॥ १५ ॥ ततश्च किमित्यत आह । उत्तो देवुरिति । यद्यदाचरति स
देवराजो जनां न केवलं लोकसंश्रयं प्रणय कर्तुं मर्हसि अपितु अष्टाचारत्वादपीत्याह । यद्यदिति । तथा च
मम प्रवृत्त्यपारश आचारस्तदाहो मदनुवर्तिना तया अनुष्ठेयः । न त्वानं प्रणयत्यर्थः । कोटशस्तवा
चारो यो मया न वर्तनीय इत्येकांक्षायो न मे पार्थ सादि भिक्षुभिः शोकेस्तत्प्रदर्शनमिति मधुसूदनोपादाः ॥

यदिमाहशब्दे कर्ता धीमि । तथापि यानुशब्दार्थकमीणि कुर्वन्ति । सत्कारति । कर्माणि कर्मफलकुर्वन्ति कर्माणि । शब्दः
असक्त इति शब्दः । विद्वान्प्रज्ञानो कर्मस्वारत्तानां बुद्धिभेदे बुद्ध्या लानेन नयेत तोत्वादयेत । किन्तु नानुसर्गित कर्माणि
नोपयेत्संशयेन कथं युक्त आह तो भूत्वा समाचरेत् ॥ २५ ॥ अविद्वान् कथं कर्मसु मज्जत इत्यत आह । प्रकृतेरेति । प्रकृतेः पार
मर्श्याः सत्वरत्नसो गृह्णीत कर्माणि । देवात्म्यास्तिस्रस्तुति । इति तिस्रस्तुति प्रसिद्धायाः शान्तिस्तुतिः कथं करणं स
यात्मनः कैः क्रियमाणाति कर्माणि अहंकारेण सृष्टिः । एतेन मूढः नदीयान् नदरेत्वा दीनात्मनः मित्वेन यथं स
त्मनश्च असंगानं दंसेत् । इह मरणं न आत्मा अहंकारेण विमूढः सासावा ज्ञेति विग्रहः । अहं कर्माणि कर्माणि कर्तुं ति
मन्यते कर्तृत्वात् । सैन कर्ता इति तित तत्प्रत्ययः । तिन न लोकावधिनिष्ठा । तल्लघेन नानि विषयानि विषयः । अन्यथा तत्प्रत्यये
कर्माणि कर्तुं इति तिस्रस्तुति । ॥ २५ ॥ एवं सक्तस्य कर्मचरणं प्रदर्शकं सक्तस्य तदर्थं भवति । तत्त्वविदिति । गुरुविभागस्य
सक्तः । कर्माणि विदुः स्यात्पथा कुर्वन्ति भारतः । कुर्याद्विदुः स्यात्पथा सक्तस्य कुर्यात् । कुर्वन्ति कर्माणि । ॥ २५ ॥ तदुद्धिभेदेन नयेद
तान् कर्मसंज्ञितान् । मोक्षयेत्सर्वं कर्माणि विद्वान्प्रज्ञः समाचरेत् ॥ २६ ॥ प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि स
र्वशः । अहंकारेण सदात्मनो कर्तुं इति मन्त्रोक्तः ॥ २७ ॥ तत्त्वविदमहाबाहो गुरु कर्मविभागयोः । गुरुगुरुत्व
नैते इति मन्त्रोक्तः । ॥ २८ ॥ प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जेते गुरुण कर्मसु । तान् कर्तुं विदुः सदात्मनो कर्माणि विदुः । तत्त्ववि
कर्मविभागस्य च तत्त्वविदिति भावो नानुसर्गित कर्माणि कर्तुं गुरुण भूत्वा नो विभागः । तदहं कर्मात्मकरीति
कर्मात्मक इति कर्मभूत्वा तन्ने विभागस्योक्तं सत्त्वं वेतीति औधरः सधु सदनं लुगता देहं दिव्यातः करणदीनि
हंकारास्पदानि गुरु कर्माणि इहैकवद्भावः विभज्यते । सर्वं वाज्रानां भासकत्वेन पृथग्भवतीति विभागस्वप्रकाशानुरो
ः संग आत्मगुरु कर्मच विभाग इति हेतुः । तथो जेडाजडयोस्तत्त्वयोवेति सः गुरुणः करणस्य काः गुरुणश्च विषयेषु
वर्तन्तीति मन्त्रोक्तं सज्जेते कर्तृत्वा निविष्टो न करोतीत्यर्थः । गुरुविभागस्य कर्मविभागस्य च तत्त्वविदिति पक्षे गुरु
कर्माणि रित्येव सिद्धे विभागस्य हेतुर्धर्मिति यद्वा यस्तत्त्वविदसमुल्लङ्घ्य गुरुणश्च वर्तन्तीति मन्त्रोक्तं विभागो कर्मविभा
गो च न सज्जेते रित्येव जेडाजडयोस्तत्त्वयोवेति विभागः बुद्ध्याहंकारादीनि विषयवृत्तेषु विभज्यावस्थानेन तस्मि

मयेति त्वत्प्रहोममृत्तुमपिसर्वोतयोमिणिसर्वोणकर्मणि संयस्यसमर्थप्रधानचेतसा आत्मानमधिकृतप्रवृ
त्तेश्चप्रधानेतत्रप्रवृत्तचेतसायाकपाधिवादिबन्धस्यदत्तोपीसमासः॥ आत्मानात्मविवेकवनेत्यर्थः॥ ईश
रप्रेरितोदेकरोमोत्पन्नयावुपानिराश्रीःफलमन्तिहृन्निर्मोलायमसत्ताभिमानभूतचभूतायुद्धासविगतम
रोविनाकःसन्॥१॥यिसरतिः॥येनोचितारथाःमेममममंछसत्ताकर्मनृपानमनुतिष्ठतिप्रनुवर्ततेमानवा
प्रदचेतःअनुसृत्येतोअत्रदेवमपश्यतःतेपितृकर्मभिर्भसांछायेःप्रनुवर्तते॥२॥विषतेदेवसार॥येतिस्ति सर्व
शरीररवाचीसर्वसमागोष्ठिततोसिसर्वैतिनिवेचनात्॥तस्यज्ञानेविषयेविशेषेणानुष्ठानपाराहेरणमिते

मपिसर्वोणकर्मणि संयस्यप्रधानचेतसा निराश्रीनिर्मोलायुपस्थविगतज्वरः॥१॥येमेमनमिदंतिमस
नुतिष्ठतिमानवा॥प्रदचेतेनसृत्येतोमुच्यतेतेपिकर्मभिः॥२॥येतेतदभ्यस्येतो नानुतिष्ठतिमेमते॥सर्वे
ज्ञानाचमृतांस्तानुतिष्ठितज्ञानचेतसः॥३॥सारं चैष्टनेतस्याःप्रकृतेर्ज्ञानचक्षुषि॥प्रकृतिर्धर्मभूतानिति
शूरःकिंकरिष्यति॥४॥देव्येष्टेष्टियस्याधैरमादेवावाचस्पिते॥तयोनेवशामागतेनोपस्पपरिपेयिनौ
१४॥श्रेष्ठान्प्रपन्नोविद्यागःपरधर्मात्तनुष्टितान् स्वधर्मेनियनप्रुषःपरधर्माभ्यावरः॥१५॥अनन्यवच॥
अथकेनप्रयुक्तोयथापंचरतिप्ररुषः॥अनिक्रत्रपिवाक्येपचलादिबनियोनितः॥१६॥श्रीगान्तच॥काम
पथकेपथवरजोगाणसमृद्धवः॥महाशक्तोमहापाप्माविधेनमिदवैरितं॥१७॥

शूरमजानंतोदेहमाज्जिह्वास्ताननहान्तुर्गणवर्गभक्षान्अचेतसः॥विचकभूत्मान्॥१८॥ननुतेचेतवमंतनानुति
ष्ठितनदिकयंतवांतयोमित्तमिदमनज्जाद॥सरशमिति सस्याःप्रकृतेःस्वकीयस्यप्रगभचीयधर्माधर्मसंस्कारस्यसरशम
नृपंज्ञानतानधिचेष्टतेकिमुमूविषयादिभिश्चाविशेषादिनिष्पाततस्मात्प्रकृतिर्धर्मभूतानितिप्रनुसरतिभूतानिप्रणि
नःतत्रममवाःन्यस्थतिश्रुःकिंकरिष्यतेनौकमपिअदमपिपूर्वकर्मपेक्षयेवतान्यवर्तयामोतिभावः॥१९॥एव
नोईप्रहस्यस्यानंआभावादिदुष्टिनिषेधशक्तंवाच्यमित्यापांकार इद्विचयेति द्विवचनंवीषामंप्रतीदियंसेत्वे
शाद्यादोवचनादौचविषयेणगदेवोअनुकूलोरागःप्रतिकूलहेवअवस्थितोनिमसेवधौनवनयोनेवरागवै
दितिशस्त्राभावनताप्ररुषस्यचतदनुष्ठानेज्ञानंअमिद्विषयःतेरागदेवावेदास्यप्रहितःपरिपेयिनोदृष्टद्वारे

64

न केवलं वा हे दिव्यगणनयेनैव कृतं यत्किं तमनो बुधो रीतिजयः कर्तव्यः कामस्य समलो ह्येत्यत्रिप्रकारकदुर्गाश्रय
समं तस्य वा भ्यंतराकारदयजयेनैव अतोमनो बुधो जयार्थयोगेदं यतिः **इदियातीति** । अत्र परत्वं कारणात्तेन स
हस्येन च बोध्यं इदियातीति च त्वरादीनि यथा हि **स्वविषये भ्राष्ट्रि आदिस्तथा यमहिने भोगे धारिभ्यो विनमुत्र शरी**
रभ्यश्नुते वा तत्कारणत्वात् । तथा च कैः कीं तकि नः समानोति । **कारणभोगे देवादेव भालोकारिनिबुधं रंतीत्यनुषज्य**
ते । प्रामेभ्य इदियः देवास्तदधिष्ठाता देवताः युज्येते देवेभ्यश्च लोकाः भूतिभैतिक इत्युच्यते इति श्रुत्यर्थः । **इदियेभ्यः परं मनः**
मनसाद्येव पश्यति मनसा एवेति तति श्रुतेरिदियाणां मनोविचारत्वात् तनेन वा एवैभ्य इदियाणां कृष्णमनसि प्रविलापनी
यानीति दर्शिते केवलं परत्वमात्रप्रतिपादने प्रयोजनभावात् । **मनसस्तु यराबुद्धिस्तस्माद्वयतस्मान्नो मया त** । अतो न
रश्चात्मा चित्तानमय इति श्रुतेः । **मनसः शोचिन्त्यापनेत करणे बुद्धेः कर्तव्यमित्यर्थः** । **समस्तबुद्धिरप्यत्रैवातर्भावः** । यो बुद्धेः
परतस्तु सः यस्तु तया होभास्यवर्गीत बुधो देर्भासकस्य ज्ञानस्य वैलक्षण्यमयति यो बुद्धेरधिपरतः सत्त्वानमदाभिधेयः

इदियाणि पराणाम् इदियेभ्यः परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेः परतस्तु सः ४२ एवं बुद्धेः परं बुधा संस्तु भात्मानमा
त्मना न हि दशांशं महाबाहो कामस्य इन्द्रासदं ॥ ४३ इति श्री ग ह्री त्ति त्त ह्य या यो शा श्री सा न वा

कामेन शब्दतश्चित्तवदितेन संबधः । तथा च श्रुतिः **यज्जैह्वा यानसौ प्राजस्तपज्जैह्वान** क यो ना त यो यः ॥
आत्मनि ज्ञानमात्मनि मदतिनि यज्जैह्वा त आत्मनोति एतदुक्तं भवति । वागो देवाद्ये दिव्य व्यापारानुत्पज्जमनोमात्रेण वसिष्ठेन
मनोपि विषयविकल्पाभिमुखता नात्मशब्दे दिताया बुद्धेः धारयेत् । तानपि महत्वात्कनिहमपि बुद्धेः धारयेत् । उक्तं महत्मा
त्मानं शंतेति छले परस्मिन् ज्योति विप्रस्य मात्मनि धारयेदिति । योगफलमाह । **एवमिति** । आत्मानं मनः दाही कशेषितथा
निस्त्रान कामान कामयमानं श्रुतेरिदं विद्यायां दाही कशं प्रकृत्य यथा स्पेहं क्लियचुना क्लिसर्वतदग्रत्वा सिद्धतश्चित्त
जत्यानां कामानां तेषां च तस्मै सत्ताः कामा इति श्रुतेः । आत्मानं मनः । आत्मना मनसे व बुधैव वा संस्तु भ्यनिवृत्ति कृत्वा बु
द्धेः परं परमात्मानं बुद्ध्या समूलं वा तं कामशंशं शृणुत यितारं न हि नाशय हे महाबाहो इति संबोधयत् । तत्राशेतवमास
र्धमस्तीति दर्शयति अयमर्थः । पावत्कामसमूलस्य अज्ञानस्योद्धेदः आत्मनस्त्वज्ञानेन क्रियते तावत्पतं कामस्य निमित्तोद्धेदो
न भवतीति बुद्धेः परं बुद्ध्या कामानाशनीयः । तस्मिंश्च नष्टे सारांशो ह्येदो भवतीति इन्द्रासदं परबोधनं चिनाडः त्विनापि ना
शयितुमशक्यं उपायः । कर्तुं नैवामशक्यं उपायः । तस्मिंश्च नष्टे सारांशो ह्येदो भवतीति इन्द्रासदं परबोधनं चिनाडः त्विनापि ना

॥ ४३ ॥ इति श्री ग ह्री त्ति त्त ह्य या यो शा श्री सा न वा

किं तदियोगिनो सर्वज्ञत्वप्रसिद्धे त्वं न तस्मिन् यो जीवो सीता शंकराद् अत्रास्ति देहा त्रिहृद्यस्य जन्ता वा यत्वेन त्वेवादेजातु नास
मित्यत्र साधितो दत्तरेह विविक्तस्यैव तैः ३ चेते ईश्वरो धीमनेन देहानि हृद्यस्य सदा देहो चरन्त तत्त्वमस्य देव आसीत् आदि
अनिमित्तमते देहविनिर्मुक्तस्यैव जन्तुनि जन्तुनि त्वत्वे रीतिर्येनैव जन्तुचरत्वं प्रसंगात् न सादिमान्यो मिताः परमे
श्वरस्य हिरण्यमश्रुतादि विविक्तो देहो जन्मवायवा निमित्तं केशा कंशुकर्म जन्मात्मकं फलस्य देहो काश्चादेराप्यर्थं
शरीरशक्तिः न च पुरुषो देवै नारायणो कामयत अत्यन्तं पुंसं वाणिभूतानि अहमेवे देसं वंस्यामिति स एनं पुरुषं
मेधेयं च रात्रयं क्रतुमप्यपदि त्वादिना शतपथेनारायणत्वात् परमात्मनः सदस्योर्वा पुरुषः सदस्यात्तः सद
स्य पातस्य मृमिचि यत्ने त्वत्वात्पतिष्ठदंशं मलमिति ॥ पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यास्य ते दिवोति च पुरुषसूक्तं प्रति
अज्ञेयि सत्रवायात्मा भूतानां सौ चरोपि सन् ॥ प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवात्मात्मसायया ॥ ६ ॥ यदा यदा हि धर्मं
स्य दानिर्भवंति भारत ॥ अभ्युत्थानमधर्मं स्य तदात्मानं सृजाम्यहं ॥ ७ ॥ परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दु
ष्कृतां ॥ धर्मं संस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥ ८ ॥ जन्तुकर्मचक्रं दिव्यमेवं यो वेति तत्त्वतः ॥ तत्कादेहं
युनर्जं जनेति मामेति शोर्जन ॥ ९ ॥ वातरागभयकोधामनायामासुषाश्रितः ॥ चरवो ज्ञानतपसाश्रितौ
पापस्य सर्वाणि भूतानि ॥ अति कृष्णस्थितस्य श्वरस्यापि शरीरं चराचरक ॥ मद्भावमागता ॥ १० ॥
मविशेषकलमिति श्रूयते इति वाच्यं ॥ तत्र नारायणशब्देन हिरण्यगर्भस्यैव विवक्षितत्वात् ॥ नदिपरमेष्ठ
रस्य पूर्णकामस्य सर्वान्ति कृष्णस्थितस्य पुनरत्यन्तं पुंसं सर्वाणि भूतानि नितिकामना भवति ननु परमे
श्वरेण कामना रह्या सो कामयत ब्रह्म प्रजायेयेतीति चेत् ॥ आवनोपप्रहो देवानां प्रियो यतः ॥ आत्मकामस्य
काश्चेति अनेनोक्तं वत्सीला कैवल्यमिति न्यायाच्च निस्पृहस्य लौलये वत्स्योऽकोटीः ॥ सृजतो भगवतो राज
गोपालस्य सर्वं किं करुणं कर्मणः सर्वं त्वां प्रार्थयतां सां स्यात्पातयति त्वां स त्रकर्मफलं भगवतः शरीरं ॥ अतए
व न भौतिकं विराट् सूत्रात्मातिरिक्तस्य भौतिकस्याभावात् तस्माद्युक्तं अज्ञेयं स त्रिति ननु तदिभगवच्छरीरस्य

किं पण्डितं प्रविष्टं ॥

भर्तारवाधितोयोगोत्तमार्थतद्वैश्वर्यः सासुपाधिताः ताननपसाः तानमपंतपत्रातोचनंममजन्मकर्मणःस
रुपस्यचनिरंतरचितनंयस्यज्ञानमर्थतपश्चिप्रसिद्धं ताननपः तेषां संतोमज्ञावेमतादोत्प्राप्तास्यर्थः ॥
ननुसाध्यासाध्यासाविनाशो कुर्वतस्तत्रैषमनैर्गुणैर्योततः किंतवासादादितुल्यस्यजन्मकर्मतुल्याजो
स्वरुपाणां विचित्तैरेतेसायंकराः यथयायेमनुष्याः सां सर्वे सरीरं यथायेनप्रकारेण सञ्जतेनमित्रत्वेनवा
प्रपद्येतेप्राप्नुवन्ति तानेतेनैव प्रकारेण दमपिभजा मिश्रानुसरन्ति येनममवर्त्तमानं ध्यानप्रणिधानात्
कमनुवर्त्ततेतान्यमात्मभूतानुतेष्वेव सर्वशः सर्वैः प्रकारेणनुवर्त्ततेमितिप्राज्ञता ॥ ततश्चमद्विबभूतेप्राप्ति
ज्ञानेयोयथाश्रीतिहे वंचाकरोति तस्मिन्निविबभूतेरमपितथैवश्रीतिहे वंचकरोमिविबभूतेप्राप्तिमपिभौग्री

येथयासांप्रपद्येतेतांस्तथैवभजास्यहे समवर्त्तमानुवर्त्ततेमनुष्याः पाद्यं सर्वशः ॥ काहेतः कर्मणो
सिद्धियजेतदेवाः ॥ त्रिप्रदिमानुषलोकेसिद्धिर्भवतिकर्मजा ॥ १॥ चानुवर्त्ततेमयासृष्टुगुणकर्म
विभागशः ॥ तस्यकर्तारमपिसाविद्यकर्तारमप्ययं नसां कर्मणि लिप्यंति नमैकर्मफलस्यदः ॥ ॥
सांयोभिजानातिकर्मभिर्त्रैसवध्यते ॥ वंचात्वाकृतं कर्म पूर्वैरपिमुमुक्षुभिः कुरुकर्मवतस्मात्तत्पूर्वैः

निविचेसंक्रमतो नममवैषम्यनैर्गोपतस्तस्यात्रयेयोधिनासर्वस्यकस्यागोपवपः सर्वेत्तरं कृतं ॥ १॥
नित्यमितिभावः भाष्येतु येयथायेनप्रकारेणयेनप्रयोजनेन आर्तोक्तिः सवार्थार्थिनेतानि नोवाप्रति
पद्येतेतांस्तथैवपीडापरिहारेणानदानेनामाह दानेनवानुग्रहः मिसवैधातेमैववर्त्तमानुवर्त्ततेमिति
ग्रन्थद्वयतामत्ता अपिसमैवभक्तारतिचेतवाच्यते ॥ काहेतः इति दियस्मात्फलं पुत्रपश्चादिकं लिप्यं सा
नुषे लोके कर्मजातिद्विः काम्यकर्मफलं पुत्रपश्चादिकं लिप्यं भवति ननु निष्कामकर्मजाचितशुद्धिः अति
येकर्मणोसिद्धिं फलं देवसिद्धिं काहेतः काहेतः साक्षात् देवः ॥ इहादीनयजेतेतेमिममैवममवर्त्तमानुवर्त्त

तस्यातीदृशत्वापत्तिः तस्मात्किं सा लब्धेनोपभोगवदेहेदेवकीर्णमप्रवेष्टुं तन्न न बाल्यकौमार्ययोः उच्यते न हि प्रती-
तिविषयवृत्तिचेतसापि प्रकृतिसाम्यविषयसंभवात्सात्मसाद्ययेति प्रथमं यः जीवात्मानोर्द्विभूतात्मभूता प्रकृ-
तितेजोवज्रात्मिकोपचभूतात्मिकोवाप्रविष्टाय संभवेति तन्मादौ न लभते अदेतत्प्रकृतिप्रत्यक्षैतन्नमेवेत्य-
र्थः । तदेवापिष्टाय न तत्पादान्तरं । आत्मसाधया स्वीयपासाय य उभयमिष्टया कश्चित्पायावी सयेत्यस्यानादप्र-
सुतस्वभावोपि अदृष्टेपासात्स्वल्गलसूक्ष्मभूतात्मन्युपादायेव केवलया साययादितोये सायाविनस्वसदृशमेव सत्तमा-
गीतागमनमारेहेनेसृजति । एवमदं कुरुचिन्मात्रेः प्रथमः स्वसाययाचित्तयात्मनः । शरीरं सृजति तस्य वात्स-
यवस्याशुसृजसदृशादरेः यामि । एतच्छब्दविशेषः लौकिकमायावीसायासुपसंदरनदितोये सायाविनम-
पुपसंदरति । अदेततामनपसंदरनस्वविषयमपि नोपसंदरा मीजियवेदिसतिदिशामपमप्रकृत्यादिविलसतावि-
प्रदयोगिन येतनस्याप्रतस्तु मीपदेमार्गदृष्टादित्यायसिद्धेचिदपुपादानत्वत्वात्तां सर्वेश्वरत्वे प्रपतेनात्मयेति
तस्मात्सिद्धे एवेमेष्टुरस्य सायाविनः शरीरं नित्यमिति य केनेव देहेन विवस्वतेन मुपदिष्टत्वात्समुपदिष्टगमोति
अन्यत्रापेति नैव सा जगन्मार्गमिति सा वधारणं प्रकायते । देवानां कार्येति प्रथं माविर्भवति मयदा । उत्पत्तिरिति
दाताके सान्निपाप्यमिपीयत इति निश्चया अप्याविर्भावापेत्तया सूर्यसेवकाल्यादिकं उत्पत्त्यापुपगम्यते भ-
वेत्तत्त्वाप्रकृतिवैस्यो विगतात्मिकं मायसपिष्टाय वशो कृतमप्रम मायया संभवा मदेहवान् जातश्चान्न
तोमायया न परमार्थतो लोककवीदिति आगवाते । १॥ कदा संभवतीत्यपेत्तया साद । यदेति । सानिर्देशः अभ्यु-
त्पन्नं सृष्टिः । २॥ किमर्थं सायया सृजतीत्यत आह । परित्राणयेति । दुष्कृतादृष्टं कर्म कुर्वन्तोपाधिनं न पणयच
संभवा मी आविर्भवामि । ३॥ तन्मायामयंकर्म सा प्रजापतिं प्रकृतादृष्टं अकृतपोवति सापत्कादेहं पुनर्जन्म
न प्राप्नोति किंतु मासेव प्राप्नोति एतेन भगवते जन्मनि कर्मोपाच भगवत्प्राप्तिकामेन गेयानीति दर्शितं । ४॥
एतस्यापि भगवत्प्राप्ते हेतुमाह । वीतेति । सागेविषये प्रोतिः भये सौ सृष्टाकाकोपः स्वपरपोडा हेतुमिज्ज-
लनं तेजयोवीताः ये भवेत्तौ तन्मभयकोपाः । अतएव मन्मथानदेकप्रधानाः किन्तु रिसैयथा जगत्सृष्टि

आवश्यकत्वेष्वपि कर्मणा वगाता चानि कृत्यानुष्ठानं कर्तव्यं किं तन्नाम कर्मणि कुर्वन्तीति वचनात् । कर्मोचितं किं
चिद्विशेषता एव यत्तु उपाहुतयति किं कर्मति । यतः कर्म कर्मणि कर्मोपायमपि उक्तिरूपेण तस्मात्तत्तु कर्मप्रक
र्मचाकारप्रभेदेणाप्राप्तते उभे प्रवक्ष्यामि यद्दृष्टं तात्पर्यं शुभात्तं सारात्तमे । १५ एतद्ज्ञानमावश्यकत्वतः क
र्मणा गतिः । तत्त्वं बोद्धव्यमस्तीति स्थलत्रयेष्वित्यस्य स्तीति पदद्वयाध्याहारः कर्मणः सात्त्विकविहितस्य विकर्मणः
प्रतिषिद्धस्य प्रकर्मणस्तत्त्वोभावस्य गदना कर्मणा गतिरिति प्रेरणालक्षणां कर्मविकर्म कर्मणो गतिरिति यावत्तत्त्वं
गदने ॥ १० ॥ एतत्तत्त्वं देवतत्त्वं वक्ष्यामीति । प्रतिज्ञाते तदाह कर्मणा गतिः । कर्मणि कर्मविकर्मोक्तकदेहेन्द्रियव्या
पारेऽप्यविद्याया प्रत्यगात्मनि आरोपिते सति तत्र प्रकर्म कर्मोभावं नोत्पन्नती रतरे चलने आरोपिते सति तत्र

किं कर्म किं कर्म कर्मविकर्मवयोप्यत्र मेरितः । तत्तत्कर्मप्रवक्ष्यामि यद्दृष्टं तात्पर्यं शुभात्तं ॥ १५ ॥ कर्म
णेऽपि बोद्धव्यं बोधव्यं च विकर्मणः । प्रकर्मणा शुद्धोद्भवगदना कर्मणा गतिः । १० कर्मण्य क
र्मयः प्रपदकर्मणि च कर्मयः । स बुद्धिमान्मनुष्यश्च स पुनः कृतत्वं कर्मकृतः ॥ १८

बुधान्तत्रचलनाभावमिव यः पश्येत्तथा च त्वं गणहृत्तमिति न्यायेन त्रिगुणगत्तकेषु देहेन्द्रियदिषु नित्यं क
र्मवत्त्वयं च दत्तारकादौ गत्यभावमिव तत्त्वोभूतोद्भवमस्मिन् किंचित्करोमीत्यधस्तः कर्मणि कर्मोभावे क
र्मण्यप्रपंचयः येषु तस्मनुष्येषु बुद्धिमान्मनुष्यश्च दृष्टोद्भवगदना कर्मणा गतिरिति तत्रापारस्वभ्युत्पत्तौ निचत्तादृशस्य
निर्वाणारत्नस्य बाधात् स एव च युक्तो योगी कृत्यकर्मकृत्य कर्मयोगाफलतत्त्वज्ञानस्य प्राप्त्या गीतस्तीति
मात्रं आत्मनो कर्तृत्वं संज्ञातस्यैव कर्तृत्वमिति भावपता कर्मणि कर्मव्याप्तौ तथैः । एतत्तत्त्वं दृष्टं तात्पर्यं
तत् । अथ तेऽपि नित्यादौ तथैव तत्त्वस्य उक्तं यत्तात्पर्यं पुनरुच्यते गीतं प्राञ्चः । यत्तु कर्मणि कर्मव्याप्तौ तत्त्वस्य

[illegible]

वाक्यदेवरज्जतत्वाविदतिनतस्यप्रत्ययावृत्तिलक्षणयाउपारत्नाप्रयोजनमस्ति एवमकर्मण्यधस्तकर्तृत्वादितत्त्वम
सीतिवाक्याहायित्वाकर्मप्रतिपत्तिर्भवति अहंसात्तस्य अन्यस्यतु कर्त्रीदोनेचाकर्मदृष्ट्याउपासीनस्यभाव
नादाहंसात्कर्त्रीदिउपतिरोधानेनाकर्मतत्त्वप्रतिपत्तिरिति॥१५॥ अहंसात्तु कर्मण्यभावनाददोयतुविडवाक
मदर्शनेनलैति॥ यस्यसर्वसमारंभादत्वादिति॥ यस्यविडुषः सर्वसमारंभतरति समारंभाः॥ कर्मणि कामे
नफलंश्रया॥ संकल्पेनअहमिदेकरोमीत्यभिमानवर्जिताः॥ तज्ज्ञानाग्निनाकर्मदावकर्मदिदर्शनेनत
दृग्धाति॥ अंकुरीभावात्॥ वंचितानि कर्मणिश्रुभानियेनतंघडितंबुधाः॥१६॥ ननुप्रायश्चित्तेनेव
ज्ञानाग्निनापूर्वकर्मदादेषिक्रियमाणतत्त्वत्वायभवेदित्यत आह॥ त्यक्तैति॥ आत्मत्वाभेननित्यतत्त्वत्वात्

यस्यसर्वसमारंभाः कामसंकल्पवर्जिताः॥ ज्ञानाग्निदग्धकर्मणांतभाहः घडितं बुधाः॥१६॥ त्यक्त्वाक
र्मफलसंगेनित्यतमोनिराश्रयः॥ कर्मण्यभिप्रवृत्तौपिनेवकिंचित्करोति सः॥१७॥ निराश्रयतचित्तात्म
त्यक्तसर्वपरिश्रमः॥ एतरोरेकेवलंकर्मकुर्वन्नामेति किल्विषम॥१८॥

लासंगत्यक्त्वाकर्मणि लौकिकेनिराश्रयत्वात्॥ अहंकाराद्याप्रयणादिकर्मक्रियतेनिराश्रयानिरहंकारो
यस्मात्ततो कर्मसंगे अहंकारोमीत्यभिमानं च त्यक्त्वा कर्मणि लौकिके वैदिके वा अभितः सर्वांगेन सह
रेण प्रवृत्तौपि सन्नैव किंचित् करोति॥ अतोऽस्य क्रियमाणमपि कर्म न फलदायकं भवतीत्यर्थः॥१९॥ नन्वेत
स्माद्गोलात्कर्मकराणां दकाराणां मूलमेव तद्वरमित्याशंकाह॥ रदस्यस्य तत्त्वत्वायावदमित्य
तिरेकमुखेनानिराश्रोरिति योनिवारिग्रहः॥ आदिपरिश्रमरहितः सन्नालोमचेतोनराशोः योगेश
यमप्यनिच्छन्नयतंचित्तबुद्धिः॥ आत्माचदेहं द्वियसंघातोयनसयतंचित्तात्मासमाधिकालेनिरुद्धवासा

[illegible]

श्री
६०

66

नलिष्यतरत्तुर्मेयतोयत्तायेव यथार्थमेवाचरति अतर्ह्युरप्राप्तिफलस्य ज्ञाननिष्ठास्वरूपस्य लाभात् गत
संगस्य मुक्तस्य यत्ताय कर्माचरते ज्ञानावस्थितस्य सर्वकर्मक्रियादिकं सर्वप्रकारानिष्पद्योजनं सम
ग्राणफलं न वा सन्नया सदसमग्रप्रकर्षेति रन्वये विलीयते न श्यत्यतो न कदाचिदपि प्राडर्भयति अयं
चक्षिणमाणकर्मप्रलये विहृष्टो वत्साभाविकस्य तेष्वाफलजननसामर्थ्यस्य वज्रोस्य वदप्रसादो
यत्तात् ॥ अतएव ज्ञानेन रतितं विदित्वान्न कर्मणा लिप्यते पापकैनेति च तस्य पुत्रादयमुपयोजितसु
हृदः साधु कृत्यादिषु तः पापकृत्यामिति विदुषो धनस्य वकर्मणा मण्यत्र गमनदर्शनात् न तेष्वा
वल्लभ्यप्रलयेतीति प्रयेयं ॥ २३ ॥ कतो विदुषा कर्मणा प्रचितीयं तत्प्राशं वार ॥ ब्रह्मापेगमिति ॥ पतस्ते विदो
सः सविकल्पसमाधौ सर्वजगत्प्राप्तिशक्तिनिमित्तं प्रयेति ॥ तथा च श्रुतिः ॥ किं कारणमित्युपक्रमक

ब्रह्मार्पणं ब्रह्मदधिर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्माणाहुते ॥ ब्रह्मैव तेन गंतव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ २४ ॥

लः स्वभावश्चित्कालादीनि लोके दृष्टाने कान्तिकारणत्वं पत्तिपकारणनिर्णयने ध्यानयोगानुवाता अ
यश्च ॥ देवात्मशक्तिसंयोगे निगूढा मिति समाधिना दर्शयति ॥ तथा च समाधिना सर्वस्य ब्रह्मणो कल्पि
तत्वे पश्यतां तेष्वापदपेगमर्षणासाधनं संव्रति ह्लादित इहैव पवशाह ॥ सर्वज्ञानुषेजनीयः ॥ यदर्थ एतं यद
विस्तदपि ब्रह्मैव यत्तु ते ॥ इव न क्रियाहुते तर्पिते देव ब्राह्मणदिचातदपि ब्रह्मैव यदग्रे हुते तदपि ब्रह्मैव हुते
तेदपि ब्रह्मैव हुते ॥ अत्र ब्रह्मणो तिष्ठदमप्यारुते ॥ यद्यजमाने तद्गते तद्ब्रह्मणो वहुते यत्तेन कर्मणा गंतव्यं प्रा
प्रयं फलं तदपि ब्रह्मैव किं बहुना यि केचित्तस्य कर्मशयनासनादिकंत सर्वं ब्रह्मैव तेन कारणं समाधिना
समाधिजनात्मसात्ताकारेण यतः सर्वमस्य ब्रह्मात्मकं ब्रह्म च प्रत्यागमनं अतः प्रदेयस्य फलस्याभा

६०

[illegible]

यद्व्यालभसंतुष्टोद्देहालोतोविमलरः॥समःसिद्धोवसिद्धोचक्रत्वापिजनिवध्यते॥२॥गतसंगस्य
मुक्तस्यज्ञानावस्थितचेतसःयस्यायचरतःकर्मसमग्रप्रविलोयते॥३॥

मास्यादेति तात्कर्मणः सिद्धेतासमेति वि कर्मणं भूत इत्यादीनि कृत्यमिति नूनं त्वर्गदिना निबध्ने अपि
शब्दोपेतकेन प्रत्ययेन निबध्ने वेद्यदेतोः कर्मणस्तत्त्वज्ञानेनैव दाहते ॥ तथा च स्पष्टिः ॥ माया रतय नला
त्वज्ञाननिष्ठेति श्रियः ॥ आहु कृत्स्नचादीचर हस्यापि चित्तुचत इति भाष्ये त्वयं शोकः संप्राप्ते परत्वे
नैव व्याख्यातः ॥ २५ ॥ एका कर्म फल संगमित्यादिना शोकत्रयेणाविधान कर्माणि कुर्वन्नेति करोति ॥ अ
तो न लिख्यते ॥ लोकाभावाच्च न च यत्तत्तत्तत्किंकर्मणा फलदान शक्तिप्रतिष्ठा वा ज्ञानेन प्रित्यते
उत निरन्तराच्छेद दृष्टव्यं साकारे सुकल्याणि पुनः संसार प्रसक्तिपरपन्न हि तो पक्षभुषण के निगतसा
स्पष्टतः विहाजगतसंगतः करेत्वाभिमानशून्यः तो न करोतीत्युक्तं यतो मुक्तः फलका मतः अतो

करोत्याप्यसंदृष्टानेतांनिर्द्वयचित्तकान्यकृत्योक्तंवायवीये। दशमन्वतराणो हतिष्ठंतीद्वयचित्तकारति॥१॥ तौवि
शिष्टयोगांतरमाह। सर्वाणोति। इंदियाणां कर्मणिप्रदुष्णानि प्राकुंचनप्रसारणश्चासप्रश्नासादीनि। प्रपरेयोगि
नः आत्मनि बुद्धेः सयमः स एव योगो म्रियुतस्मिन्नज्ञानेन देहेद्वयप्राणमनोप्रातिरिक्तात्मज्ञानेन दोषितेप्रका
शितेजुद्धतिप्रविलम्बयति। इंदिययोगिनानां हि सुमाविवप्राणो नृपसंदृष्ट एवात्ततत्सदचरस्यमनसो नृपसंहा
रात्॥ बुद्धियोगिनस्तमनसो नृपसंदरात्॥ तदायतस्यप्राणस्य सुयसंदरो भवतीति विशेषः। एतेषामपि
बुद्धेर्वोदकाभावात्पूर्ववत्तानायाः समाधिबुद्धिर्यत्ननत्वेत्तु हेरन्यत्वेन आत्माज्ञातेनापि तस्मिन् बुद्धिरुप
संदृष्टा अतएवेतान् प्रकृत्योक्तंवायवीयेवौह। दशमदशमितिष्ठंतिविगतज्वराहिवौहः। बुद्धेः लीनाः दश
संदृष्टाणिमन्वतराणोत्यनुषंगतः॥२॥ एवयत्तपंचकंशोकत्रयेणोक्तं। अथैकेनैवश्लोकेनपंचयज्ञानाह
सर्वाणोद्वयकर्मणिप्राणकर्मणिचापरे। आत्मसंयमयोगागौजुद्धतितानदोषितेः॥३॥ इत्यप
हात्तपोयज्ञायोगयज्ञास्तप्यपरे। स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्चयत्तयः संशितव्रताः॥४॥

इत्येति। इत्यसाध्याः वापीकृपाराभाः तीर्थं वहिर्वेदिकायां वादानंश्रौतयज्ञानांप्राणानांप्रागेवप्रदाणतः। न
एवयज्ञायेषांतेइत्ययज्ञाः तथातपः। रुद्धचाद्रायणमासोपवासादितदेवयज्ञस्थानीयेषांतेतपोयज्ञाः। तथा
योगयज्ञाः संगफलत्यागपूर्वकसंयोगासनादिनिर्विकल्पसुमाधेतानां कर्मणामनुष्ठानेन ततोयाया
याक्तोयोगः स एव यज्ञोयेषांतेयोगयज्ञाः। यहायमनियमानसंप्रमाणमप्रमं। शरधारणध्यानसमाधि
योः षांगोपेतोयोगश्चित्तवृत्तिनिरोधरतिसूत्रितोयोगएवयज्ञोयेषांतरति॥ तथास्वाध्याययज्ञाः नित्यंवेदा
ध्यायनरतातेस्वाध्याययज्ञाः। तानेस्वाध्यायार्थस्यपूर्वोत्तरमौसोसर्वविचारः। स एव योगोयेषांतेस्वाध्याय
यज्ञाः। ज्ञानयज्ञश्चेतिस्वाध्यायः। ज्ञानयज्ञरतिसमासः पत्रशीलाः संशितव्रताः सम्प्रकरणेनैतौताव्रतेभ्य

इदं स हि केनैव विदितं स हि केनैव विदितं स हि केनैव विदितं

सर्वेषामेतेषां संप्रत्यक्षं न समस्य नृणां नृमशक्तं प्रतिप्राह यत्नेति यत्नाः पंचमहायज्ञाः तेभ्यः शिष्टं सवशिष्टं तत्
समस्तारब्धये भुंजते ते पिचि तपुदि हारा सनातनं ब्रह्मयाति प्राप्नुवन्ति अप्रजस्य सर्वोक्तेश्च दशान्यतमो वनि
त्यां च वायस्य यज्ञानं सति सप्रयत्नः तस्य प्रयस्यपि लोको नास्ति यथा परलोकात् तत्तलोको वा कुतो भवेत्तु
तद्विदित्यर्थः ॥ ३१ ॥ एवमिति ब्रह्मणे वेदस्य मूले द्वारेणेव चित्तं विस्तरिताः गुरुभिरुपदिष्टा इत्यर्थः ॥ कर्म
ज्ञानकायिकवाचिककर्मज्ञानजननैश्च संपूर्णानपेक्षात्वा अस्मादभ्युभा तमो लसेत नृणां नोत्पत्तिद्वारेण त
र्थः ॥ ३२ ॥ यदर्थमेते यत्ना उपन्यस्तारं ज्ञानयत्नं लोति ॥ अथानिति ॥ इयं वाया भंतरं चेदेहं दिपादितस्तथा

यत्तशिष्टास्तभुजोयाति ब्रह्मसनातनं ॥ नायं लोको रूपयज्ञस्य कुतो न्यः कुरु सततम् ॥ ३१ ॥ एवं
वद्विधा यज्ञा चित्तं ब्रह्मणे मूले ॥ कर्मज्ञान्विदितान् संचानपेक्षात्वा चिमो ह्यते ॥ ३१ ॥
अथानद्वयमया यज्ञा तज्ञानयत्नः परंतपः ॥ सर्वकर्मोत्पत्तिं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥ ३२ ॥
तद्विदुः प्रणिपातेन परिश्रमेन सेवया ॥ उपदेहं निते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३३ ॥

तद्वयमया यज्ञा तज्ञानयत्नाः निशेषवाच्यनः कायप्रवृत्त्यपरमात्मकः अथानप्रशस्ततरः यज्ञः
न प्रतियेनतेषां सपिप्रशस्तत्वे यो तत्वे तत्र देतः सर्वमिति ॥ कर्म कर्मफलं सर्वं अखिलं सर्वो गेपमं
द्वारादियुक्तं ज्ञाने परिसमाप्यते अतर्भवति यथा कृतापि जिताया धरेः पासं यत्नवसर्वेन सर्वतद
भिममेति यत्किंचित्प्रजासाधु कुर्वन्ति यस्तद्देदयस्तवेदशति ॥ तद्विदुः तिसानिनः प्रयत्नाः तत्त्वदर्
शिनः अनुभववतः ज्ञानं ब्रह्मस्यार्थः शोकः ॥ ३४ ॥

एकादशपत्तमाह॥ अथानेति॥ अपरेअपानेअपानवृत्तौतद्वृत्तिप्रतिपत्तिप्राणप्राणवृत्तिप्रकारांअपानप्राण
कुर्वेतीत्यर्थः॥ तथाप्राणोअपानं प्रतिपत्तिरेव कांअपानप्राणयामकुर्वेतीत्यर्थः॥ प्राणपानगतौरुद्धमावना
सिकाभ्यांवायोनिगमनं प्राणस्पृगतिः तद्विपर्ययेणयोगमनंअपानस्पृगतिः तेषांअपानगतौरुद्धा
प्राणयामपराधामः प्राणयामंततराकुंभकालप्राणयामकुर्वेतीत्यर्थः॥ २५॥ द्वादशपत्तमाह॥ अपरे
इति॥ नियतोनिगरोत्तमादौविषयभोगेयैकेनियतादाराचैरापारंभंतः प्राणेष्विनिमनश्चिताहंकारा
एकान्यतरिंदिराणिप्राणयान्नगरंतेद्वितीयांतप्राणयान्नप्राज्ञादीनिवागादीनिचरंतेतान्प्राणान्प्रा

अपानेनृद्धतिप्राणप्राणपानेतथापरे॥ प्राणपानगतौरुद्धप्राणयामपराधामः॥ २५॥ अ
परेनियतादाराः प्राणान्प्राणेषुमद्वृत्तिः॥ सर्वेष्वेतेयतविदोयततपितकल्मषाः॥ ३॥

तेषुमनश्चित्ताहंकारादिसंतःकरणवृत्तिभेदेषुबुद्धेः प्राकृष्टरीतत्वात्अग्ररांजद्विप्रविलापये
तिइंदिराणिसंकल्पात्मकेमनसिसंदृष्टमनोविस्मयात्मकेचित्तेसंदृष्टतरपिअहंकारेसंदर्शित
सचाभिमानरूपेअहंकारेभिमंतयाभावात्तयमेवदग्धयनानलवद्विलोयते॥ तत्रयेषांसमाधिवृद्धिरिति
तेआभिमानिकबुद्धियोगेभ्यः श्रवणैर्भोगैः कृष्टाअतएवतान्पतनप्रकृत्योक्तवायवोयेसदंस्वना
भिमानिकगतिरसदंस्वमनंतराणीत्यनुबंगः॥ भौतिकस्त्वयोगोत्रनोक्तः॥ पदनुष्टात्प्रकृत्यतेनैवो
क्तभौतिकस्त्वगतंशार्गमित्यत्रापिशतंमनंतराणीत्यनुबंगनीयं सर्वेष्वेतेयतविदोयतलवारेय
तेनहपितकल्मषेयांतेतथाविधमभवन्तिस्वयंयत्नाः कल्मषतयायैवभवेतिनपुनःसत्तालोहा

अथ

अज्ञरति॥ अज्ञः सुखेनचिकित्सितंशुचः अश्रुधानोयज्ञेनसंशयात्मात्वसाध्यापवयतः मित्रादिप्रपितं
शयंकुर्वेत्तोऽप्ययंलोकोपिनास्तिनापिपरः वेदवाकोपिसंशयात्॥ अतएवसर्वदासंशयाकुलत्वात्त
त्समपितस्यनास्तिनस्मात्संशयो नकर्तव्यः॥४॥ किंच॥ योगेति॥ योगेनकर्तव्यकर्मदर्शनात्मकेनस
न्यस्तानिफलतः स्वरूपतोवाप्यन्यस्तिकर्माणिचेनतंयोगसंन्यस्तकर्मसांख्यज्ञानेनसम्पृक्छिन्ना

अज्ञश्चाश्रुधानश्चसंशयात्माविनश्यति॥ नायंलोकोस्तिनपरोनसुखेसंशयात्मनः॥४॥
योगसंन्यस्तकर्मसांख्यज्ञानसंछिन्नसंशयं॥ आत्मवतंनकर्माणिनिवर्त्तयन्तंनय॥४॥
तस्मादज्ञानसंभूतंहृत्स्थज्ञानासिनात्मना॥ छिन्नैर्नसंशयंयोगमातिष्ठेतिष्ठेभारत॥४२॥
**इति श्रीभगवद्गीतासप्तमोऽध्यायः समाप्तः श्रीकृष्णार्जुनसंवादेवकर्म
हेतुशान्तिर्योगो नाम चतुर्थोऽध्यायः॥४॥**

संशया आत्मादेहेन्येवा अन्तेवपि विभुरविभुर्वा विभुरपि कर्ता अकर्ता वा अकर्ताप्येकोऽनेको वा
एकोपि सगुणो निर्गुणो वेत्तेवमादयः यस्य स ज्ञानसंछिन्नसंशयत आत्मवतं शमदमादिपरं क
र्माणि कृतानि निवर्त्तयन्ति देयं न जय॥४॥ तस्मादिह हृत्स्थ बुद्धिस्थ ज्ञानासिना ज्ञानखड्गेन योगसं
म्यग्दर्शने पायेनिक्राम कर्मकुरु इति ह्युच्येति शेषः॥४॥ इति श्रीभगवद्गीतासप्तमोऽध्यायः समाप्तः॥४॥

यत्तत्तात्वेति यत्तत्तन्मात्रं स्वस्वरूपं ब्रह्मज्ञानात्पदं रदानीमिव पुनर्मोदं नया स्वस्थोऽपि च येन ज्ञानेन भूता
निब्रह्मादिसंख्यपर्यंतानि प्राक्तनानि मयि त्वं पदं लब्ध्वा र्थादनन्तं भूते परमेश्वरे प्रतीचिदस्य सिद्धान्तोक्तोक्ति
दष्टेति प्रतीचो न्यस्य दष्टुं निषेधकं भाष्यं तस्य द्वात्मात्मन्यस्य निभूतानो मा नोति दष्टसि अथो अथि म
थि वासुदेवे परमेश्वरे रसानोति ॥ तत्र तेष्वरे कत्वं सर्वोपनिषत्तसि दृष्टस्योत्पत्तिरिति ॥ १५ ॥ अथि
चेति ॥ वृत्तिनं वृत्तिनामं वंथर्मो पीदमुमुक्तोः प्रायमिच्छते ॥ १६ ॥ यद्येति ॥ एषां सिकाष्टानिक

यत्तत्तान् पुनर्मोदं सेवया स्वसि पांडव ॥ येन भूतान्यशेषेण दृष्टस्यान्मन्यथो मयि ॥ १५ ॥ अथि
चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृतमनः ॥ सर्वज्ञानरुचेनेव वृत्तिनं संतरिष्यसि ॥ १६ ॥ यद्ये
षां सिकाष्टानिकं त्रिभंस्मात्कुरुते ज्ञानं ॥ तानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ १७ ॥ न
दिज्ञानेन सरंशो विप्रमिद विद्यते ॥ तत्त्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विंदति ॥ १८ ॥ अथा
वान् भजते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ॥ ज्ञानं लब्ध्वा परं पंगतिमचिरेण धिगच्छति ॥ १९ ॥

मोक्षप्रारब्धादन्तानि ॥ १० ॥ न हीति योगेन निष्कामकर्मो नृत्तानेन समाधि योगेन वा संसिद्धः संस्कृते
योग्यतामापन्नः कालेनेति चिरप्रयत्नसाध्यत्वं ज्ञानस्योच्यते ॥ ११ ॥ अथावा ज्ञानं लभते अथावा
जपि संदप्रयत्नामाभूदित्याह तत्पर इति ॥ तत्परेण ज्ञानेन द्वयोः साभूदित्याह ॥ संयतेन्द्रियः परं पंगतिं वि
देर कैवल्याच्चिरेण प्रारब्धकर्म समाप्नोति ॥ १२ ॥

५२

[illegible]

ज्ञेयः स नित्यसंन्यासो यो न द्वेष्टि न कांक्षति ॥ नि
द्वेष्टे हि सदा वा हो सति वै ध्यात्यमुच्यते ॥ ३ ॥

सस्तरीदतः सात्यः रागायुदयहेतुवृत्तान्नस्यात्यन्ते छेदात्सर्वकर्मकरणायां संविनापि वेधात् संसारात्के
वलेन नानेनैव मुच्यते न कर्माण्यप्येते यद्वा निहं हं हं वैमिश्रुनंतस्मान्न हं हं मिश्रुनंत प्रजायते इ
ति अनेहं हं स्त्री पुंसयोर्मिश्रुनंत इदं हितः स्वादितागौ संन्यासी अन्नयासेन मुच्यते रागादित्यसौ भ
यचतुल्यत्वात् अत्र च कुटुंबभरणवैयाघ्राभावात् सर्वमुच्यते इत्यर्थः ३ ॥

۵۲

न्यासमिति॥ हे कृष्णाय नमः एवमेतत्तु तानादिने संन्यासं कर्मयोगं च मुख्यं परस्परविहंक्यं शास्त्रिकथ
यसि पुनरित्यनेन प्रागपित्वा वेदकर्म इदं ह्येति दित्तमस्तीति गम्यते॥ तथाच श्रुतो भवतः एतमेव प्रब्रजि
नो लोकसिद्धंतः प्रब्रजेति संसारमेव निःसारं दुष्टासादि रक्षणम्॥ प्रब्रजंत्यक्ते महापापं वैराग्यमाप्ति
ता इति च तथा ज्ञमेतं वेदानवचनेन ब्राह्मणा विविदीषीत्येतन्नदानेन तपसानाहाकेनेति॥ अथाप्यैश्व
र्यैश्च ब्राह्मी यं क्रियते तन्मुरिति च ब्राह्मी ब्रह्मादर्शनयोगाद्यत एतयोः॥ प्रतिविहितत्वेन प्रशस्तयोर्म
योपकंश्रेयः॥ प्रशस्ततरं यत्तन्मै सनिष्ठितं॥ ब्रूहीति॥ प्रप्रः प्रयेतरेभमवान्नवाच॥ संन्यास इति तिः प्र
सक्तरो ज्ञानो त्यतिदे तुत्या तत्तथाधिकर्म संन्यासात्॥ अविरक्तहेतुगतकर्मयोगाद्यवचिति स्थिते चित्तमुद्दे

द्वारा वैराग्यदिहेतुत्वात् । ।

योगोऽपि निमित्तः। अथ अष्टावृत्तप्रत्ययान्ते यं योगशब्दः स्थाने सोऽन्तां एके प्रतिब्रं स ह्यपो जनाङ्गो कटयसः। न
नैवे निर्विकल्पस्थान प्राप्तये न द्वौ मार्गौ युक्तौ स्यातां तच्च नान्यः पञ्चा विधुतेः पनायेति प्रतिविरोधेन नित्याशं
कारः। सन्त्यासत्त्विति। सन्त्यासो नैव सन्त्ये अथो गतो योगो विना प्राप्तुं इव हेमदावादे अपसर्गः निर्विक
ल्पसमाधिरप्यितत्वमसौ त्वे तद्वाक्यं प्रतिपत्तुयाय भूतपचत्तनः। पुरुषार्थ इति द्वितीयो योगो स्यात्मावा
वादादस्य प्रतिविरोधः सन्त्यासो तदुपरतस्ति तितः समाहितो भूत्वा तन्मेवात्मानं यश्च तैति प्रत्येवश
मादिवत् समाधिरप्यत्मा दर्शित्वं नार्थत्वस्य दर्शितत्वात्। तथा च समाहितपदं वार्तिककारे व्याख्यातं स

यत्संयोगोऽप्यते स्थानं तद्योगोऽपि गम्यते। एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति॥
संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्मन चिरं गच्छति॥

तंत्रं ये युक्तः स्वात्करणाकरां प्रतितात्पवत्तु निविद्वानिकर्माहं दशमादिभिः अस्याने अंतयेषु सा
त्करणाकरां प्रति समाहितोऽन्ताः ये दान्ती तन्निरोधो विधीयते। अस्याने अंगरूपदेशयेत्यने ये
मानमेव व्यवहारनिरोधेषु पिंडी कृत्येन्द्रियग्रामबुद्धावा रोप्य निश्चलं चिदर्थं यात्स्य तित्पत्तातेषु चि
दनरोपतः। एषो भूपायः सर्वत्र वेदांतेषु प्रतिष्ठितः तत्त्वमस्यादिवाक्यं तान्ते तत्त्वार्थमादरादि
ति। एवं चतिरेकमुक्तान्वयमाह योगयुक्त इति मुनिसंन्यासी। चिरं गच्छति मेव ब्रह्मापि गच्छति
वाक्यप्रवणमात्रेण न त्वेव त्वसंन्यासी पथोक्तं। न च संन्यासो देवसिद्धिं समपि गच्छतीति॥

नन्वेकत्रपाताशंका एकत्रकसंश्रमस्तदनयेः योः कतरः श्रेयानि साशंकादुपेक्षितफलतः साम्यामित्या
 दः साख्ययोगादिति साख्यान्तिमित्येकोभावातिशयः एकैभावेनात्मानमन्यते नत्या तैः। व सते वस्तु
 रूपमनयेति साख्यस्य लक्षणकारणप्रपञ्चस्य निर्विकल्पकत्वप्रत्यगन्तविचित्रपुनर्न उदितचित्तवृ
 त्तिः तत्साधनभूतये साख्यः सन्त्याहः सचदादिबुद्धेता नाना पदार्थानां सात्म्येकीभावेन न सन्तानां
 प्रविलापनं तथा योगे पि प्रविष्टोऽसंख्येयसनादि निर्विकल्पकत्वसाधनं तन्मनुष्यानेतज्जुल्लस्ययोगा
 स्थलसंयोगात् श्रुतवृत्तिनिरोधश्चेति वृत्तयश्च प्रमाणाविर्पर्ययविकल्पनिद्रास्मृत्यपत्तिपंचतत्र प्रत्य
 त्तानुमानागमाः प्रमाणाभिनतेषु प्रत्यक्षे इदियं तज्जुतिश्रुत्यादि विषययायाद्येन नाना विषययत्न

संख्ययोगोपपन्नकलाः प्रवर्तते न पदेताः
 एकसंख्यास्थितः साम्यगुणयेर्वर्तते फलतः ॥ ५ ॥

तत्रैव रजतादी विषयं भांति त्रुपं तानं संशयोपि इयं शुक्तिर्वारजतं वेत्यविर्भांति तासतरं तं तानं सवि
 पर्थय एवांतर्भवति ॥ विकल्पस्तु साख्यस्य लक्षणं नान्यत्तीव लक्षणः ॥ यथा पुरुषस्य चेतने न हि पुरुषचेत
 न्यतत्तं वं धाना एयत्न मूर्ति किं तचेतन्यते वदिशब्दत्रययोगाच्चाते ॥ नापि वधासुतस्य लक्षणं रूपमस्ति अ
 योपि शब्देना नित्यप्यते सापे विकल्पः ॥ साख्यस्य लक्षणं नान्यत्तीव लक्षणः ॥ एकस्मिन्नेति बुद्धिरसति च सद्
 द्वितीयेति निद्रास्मृतौ लोकाप्रसिद्धे एतासां निरोधे निर्विकल्पः प्रत्यगन्तैवा विराजते तावेतौ फलभूतौ साख्य
 योगोऽतसाधनभूतौ संपासकसंयोगात् साख्यतत्रांतयोः साम्यत्वम् ॥ तस्मिन् संपासी इत्यनेन सर्वचित्तप्र
 पयोऽनेकसंज्ञाचाते ॥ आस्थितश्च नृतिवृत्तिफलानिर्विकल्पकत्वसाधनं वसिाति त्रुपं ॥ ५ ॥

मौ.
७३

नलिप्यतेन उपकारयति नैवेति दाभं तत्तचित्तग्रहेनैव किंचित्कारोमीति मने तस्य तेन ज्ञेयः इदियागि उपल
लागिदं प्राणदेरपि इदियादय इदियाद्युविषयेषु वंते तस्मिन्धारयन्ति चिन्तनं अद्विषयेषु न वंते इति मने
धारयति तरेतौ यत्प्रत्ययः अत्र दर्शनादयः पंचकाने इदियां वाकारागमनविमर्गप्रत्यापग्रहण निर्वर्मे
इदियां लानि च मनस उपलक्षणानि सति त्रिप्राणस्य सयति विबुधैः उभेयानि मेघेण कृमां वा प्राण
स्यति विभागः कस्य स्वविचरितः एतानि कुर्वन्निन लिप्यते इत्यर्थः ॥८॥ एते विद्वान् लिप्यते तस्माद्वि

नैव किंचित्कारोमीति युक्ते मने तत्तचित्त पश्यन् प्राणस्पर्शानि पुत्रश्रुताश्च न सपन्नस्य
सन् प्रत्ययानि सन्त न ह्यनुमिषति मियत्रापि इदियां लोदियाद्युविषयेषु वंते तस्मिन्धारयन् ॥९॥
अस्याप्यथ कर्मणि संगत्यत्का करोति यः लिप्यते तस्य मेन पप्रवति वांभसा ॥१०॥ एतेन मन
सावुष्माकेवलैरेदियैरपि योगिनः कर्म कुर्वन्ति संगत्यत्कालसुदरे ॥११॥

हानपि त्रहसिगसर्वातर्कमिहिकलाणि अथ अथमेव कारयित्वा न त्वदं कर्तैति समर्थयः कर्माणि करो
ति सः पापेन लिप्यते अभसापप्रवति ॥ कायेनेति केवलैरिति विपरिणामेन सर्वत्र संबधनोयं
केवलेन कायेनाह सांगिषु वेत्तथासूत्रेन एव मन्त्रापि संगत्यत्कादेहादिभ्यो विविक्तेषा
त्मनितार्किकावदं करे ॥ त्वाभिनिवेशं ता योगिनः कर्म कुर्वन्ति आत्मशुद्धयै चित्तशुद्धयै तस्मान्वा
धितत्रैवापि करोन्तीति तदेव तत्कुरु ॥१॥

योगेति॥ योगेन निर्विघ्नं समाधिना युक्तो योगयुक्तः अतएव विशुद्धात्मा इति सा रूपदोषेणादीनः आ-
 त्माप्रत्यक्चेतनरूपो यः अतएव कल्याणस्थायो केवल एव चेत्ततोऽस्ति नात्यदे मुक्तं तदा इष्टं स्वयं वाचानेह
 तिसां रूपाभितरेति तद्वत्त्वभावेति तत्रैव त्रिकालेति॥ तत्र यदहं पार्थः॥ अत्र हेतुर्गोचरो विनिर्दिष्टो नित्यं दिशु
 एवं पुनः॥ त्वं यदाहं उक्तः तस्य तत्त्वदाहं भेदमाह॥ सर्वभूतात्मभूतेति॥ सर्वेषां भूतानां व्यापारिस्त्वं यथैवाकां
 चेत्तना चेत्तना नां आत्मभूतः कनकमिव कुंडलादीनां स्वरूपभूतः कारणतमत्वात्कार्येषु सर्वभूतात्मभू-
 तआत्मप्रत्यक्चेतनो यस्यैवैवा सर्वेषां भूतानां आत्मभूतः कनकमिव कुंडलादीनां आत्मभूत आत्मा यस्येति भा-

योगयुक्तो विशुद्धात्मा विनिर्दिष्टात्मा नित्येति दिशुः
 सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते॥

अं सर्वभूतात्मभूतेत्यादिना वने चार्थलाभादात्मभूतेऽप्यधिकमिति दक्षितं स्वयं च सर्वभूतआत्मभूतआत्मा यस्येति
 विप्रदोर्दिशतः॥ तत्र संकेचे कारणाभावात्॥ सर्वपदेनैव चित्तद्वयोर्गदे परस्यापि आत्मभूतत्वाधिकमेव सर्व
 भूतश्चेतनप्रत्यक्भूतआत्मयस्येति॥ तत्रापीहार्थलाभात्॥ सर्वं च आत्मानश्च तद्वत्त आत्मा यस्येति विप्रदे
 सर्वात्मभूतात्मभूतेत्यादिना वने च सिद्धे प्रथमभूतपरस्यैवार्थं च भाष्यमते च स्वदीनां प्रत्यक्भूतआत्मा यस्येति विप्र
 मेव नैवेद्यभागे दूयते॥ परस्य तदुपादानत्वं लिङ्गेन कुंडलादीनां व्यापारो न तौ वस्तुवत्त्वाभावे दोगम्यतरति विहृदि वि-
 नयः॥ ततश्चः एतेषां सर्वेषां प्रत्यक्भूतआत्मभूतेऽपि विसर्गोऽपि कुर्वन्नपि न लिप्यते असमात्मता नात्मा॥ कर्तुं देवाधिपत्ता

नन्वेवं तद्वत्कर्मसंस्कारविचार्यित्तं वास्पमास्तप्रयत्नात्तद्विचार्यैव सतः कर्तृत्वादिधर्म्यं कर्मादि
प्रवर्तकत्वमस्ति साशङ्क्यः न कर्तृत्वमिति न कर्तृत्वमहंकारस्य कर्मणि हेतुत्वात्तद्वचनादनादीनि
लोकस्य लोकात्प्रकाशयति लोकैर्जडवर्गः प्रभुश्चिदात्मा ह्येवास्तदादीनां प्रकाशकपिनकर्मा

न कर्तृत्वं न कर्मणि लोकस्य सृजति प्रभुः
न कर्मफलसंयोगं सभावस्तप्रवर्तते ॥ १५ ॥

दौ प्रवर्तकस्तद्वत् अस्मकर्मफलसंयोगवानसृजति किंतु येषां कृत्यस्य स्वभावः स तथा प्रवर्तते य
था सूर्यो भूदितः कर्मलानां प्रकाशकपिनकर्मादौ प्रवर्तकस्तद्वत् यवमातृनि प्रकाशमाने चराद
यो न चैष्टे मनुष्यादयस्तु चैष्टे न ज्वात्मा कस्यचित्प्रवर्तको नितर्तको वल्लोहायस्तान्यो रिव समान

तयोरात्मनो लोकोत्तमो सवयवभाव इति भावः ॥ १५ ॥

किंच युक्त इति पक्तेन प्रमाणं यत्कर्मणि तदादिना उक्तं लक्षणं कर्मणि फलं सत्कारं चरेत्समर्थं इति कैवल्ये
 धिकी सत्वमुद्यदि कर्मणा तत्रैव फलं भूता प्राप्तेति अयुक्तः तदिदं रीतः कामकारेण फलसंकोचो न
 कः सन्नितरां च यत्नेन यत्समविहन् फलं सत्त्वानां क्रियावशतः कर्मनिवेद्यते चेत्तत्तत्विहं कृतं परोत
 इत्यादि सर्वकर्मोक्तिं वशीति तच्चित्तः समः ॥ १५ ॥ यो यो नो न बहरे तवेव च ज्ञाने दिपातिषष्ठः प्रभातेने
 च तत्प्रवर्णनां कर्मदिपाति संश्रुतः बुद्धिं कारं चित्तं नीतिन वपत निहाराणि पुरपते जौ वस्य भोगा र्थं वि
 षय प्रवेशा स्थाना नित्यमिन्न च हारे शरीरा एव पुरे विचित्र वासना कल्पितानं तं विषयवति अनेकै कर्मणि

युक्तः कर्म फलं सत्कारं शान्तिमाप्नोति नै धिकी ॥ अयुक्तः कामकारेण फलं सत्को निवपते ॥ १२ ॥ सर्व
 कर्मणि सन्नितरां सत्त्वस्यास्ते सुखं वशो ॥ न च हारे पुरे देहो नैव कुर्वेत्र कारयन् ॥ १५ ॥

वेरधिष्ठिते सत्वदुःखादिना न भोगा वति मनसा सर्वहारे हारन कुंचिकया सर्वाणि पुरपति दिवरा न कार्याणि
 सन्नितरां सत्त्वो विचित्रं सत्त्वो विचित्रं सत्त्वो विचित्रं सत्त्वो विचित्रं सत्त्वो विचित्रं सत्त्वो विचित्रं सत्त्वो विचित्रं
 तिः ॥ पुरे रे पापने दिव्येति सर्वहारे ॥ सकृत्तो मंदते चिरांतत ॥ १५ ॥ यो यो नो न बहरे तवेव च ज्ञाने दिपातिषष्ठः प्रभातेने
 त्पाने पीतार्थः ॥ तदिदं नैव कुर्वेत्रास्ते नाधिकारं यत्रास्ते ॥ रात्रे वासा मे मुनिदि तभारः ॥ समाधौ तेने न महा
 लानः संबंधा भावदर्शनात् ॥ यद्वा न बहाराणि च तत्रा ज्ञाना साविल हं हानिषट् सप्तमे मुखे प्रधलने हेरति अ
 स्थित एते दिव्याणि धिक्कारिकः ॥ विदिरमासः ॥ अहं करो मुव राजा इत्यादि विदुषः कर्मसंबंधपवनातिहरेन

ॐ

ननु दुष्टय इति॥ यत्परं ब्रह्म प्रकटितं तत्रैव बुद्धिरिति॥ ब्रह्मेति निश्चयो ये वां माया तथाः क्रमार्थविदां ते न दुष्टयः न
देव आत्मा प्रापक्त्येवांश्च वनमननात्मकविचारेण प्रमाणप्रमेयता संभावनाविदौ नास्तीति तदात्म
जाते वैबुध्या विज्ञातौ सद्भूतिर्नेतरितसज्जनो ये बुद्धिप्रवाहे पेष्ठा देहादावन्नात्मनि॥ आत्मयोगो विद्य
ज्ञाननिर्भूत कल्मषमुक्ता ज्ञानसंसारवीजधृतये बाते ज्ञाननिर्भूत कल्मषाः॥ ८५॥ एते वा जगति दृष्टमाह
विद्येति॥ उत मन्त्रस्यापि च डालादौ दुष्टादौ वा ससंब्रह्मे वा ससंब्रह्मे वा सद्रूपेण स्फुरात् रसेण भासमानर
संश्लेषेण लयेष्वाते समदर्शिनः॥ यथा ह्यग्निभाति प्रियेरूपं नाम चेत्वं पंचके अग्रं त्रये ब्रह्म रूपं जगद्
पंत तो रुयामिति चराचरे जगद्ब्रह्म द्रष्टुं व पश्यंतौ त्वर्थः॥ १०॥ ननु समासाभां विषमसंज्ञात

ननु देयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणः ॥ गच्छं पशुनराज्ञतिज्ञाननिर्द्वैतकल्मषाः ॥ १५ ॥ विद्या
विनयसंपन्ने ब्राह्मणो गविर्हृतिः ॥ मुनिश्चैव मुपाके च पंडिता समदर्शिनः ॥ १६ ॥ देवैस्तैर्जितः
सर्गयेषां सामोऽस्थितं मनः ॥ निर्दोषं हि सत्तं ब्रह्मतत्त्वाद्ब्रह्मणोऽस्थितः ॥ १७ ॥

इति तत्पञ्चतरीत्ययत्रस्याहद्विषयविषयसंज्ञाप्रयुक्तवतः तथा अतुल्यपञ्चतरीत्यायत्राह्या
यचिसंज्ञाप्रयुक्तवशाभाज्यान्तर्गतैरेयस्मर्यते तत्कथंवाह्याचंशालयोसमदर्शित्वयुक्तमि
त्याशंक्यादहैवेति नियेषामनः सर्वभूतेषु साम्यब्रह्मावेति नैतिश्रुतं तैहैवजीवद्विरेवसर्गेज
न्मनितावशोकृत्यः हियस्मात्तन्निर्दिष्टसं सर्वत्रविषयसंज्ञापीत्ययथादिशामययोदेवतातत्प्राप्त्या
रादकुसास्यपश्यतिपूजकत्वाकारइत्कारित्तियस्येति तद्वत्प्रजासृतिर्भूतिरुत्तारात्तमेविषय
सादृष्टित्वाविषयेतिभूतः यस्मादेवतैसास्यपश्यति तस्माद्ब्रह्मापि अत्रैवउकरेतैतैरुष्टारः स्थिताः य

कीर्त्तनसमाप्तिगत् ॥२॥

ननपद्येवासाधकर्मकारयतिनंतयसधोःननोषतइतिप्रत्ययपरमेश्वरेकारुपितत्वेवाप्यतेतत्कथययतेसम
चत्प्रवर्ततइतित्राह॥नादतइतिकचित्कर्त्तृण्यंयंयंयादेतेनापित्कर्त्तृयादेतेकार्येयत्वाभावात्ततो
विभुःसाधकः॥निष्क्रियरतिशयवत्सत्क्रियेयानंयत्तदीपेयायंप्रमाणंवातभते॥अयेतुननथाकिंतन
नथाकिंतसूर्यवत्प्रकाशतपवनतेस्यकायानोकर्त्तादीनांकर्मणंसंबधातइतिभावः॥कारयित्त्व
मप्यसत्तासात्रेणसूर्यवत्॥यथाघटःप्रकाशतेसवित्प्रकाशयेतिनिरोधाः॥कथंत्हिंश्वराधनांशिक
मीणिक्कुर्वन्तिनदकरयमर्चाविभक्तोत्प्रांकाह॥अज्ञानेनेति॥यथादिमहाराजस्यसार्वभौमस्यादे॥तर्हि
सुरेनिहृतोस्मैकितानेअज्ञानेनसासमेनानृणोचत्सतत्रिविधानिचक्रादीनीमहंतिसेकदशतानिचक्र

नारदेकस्यचिन्मापेनचैवतद्वृत्तंविभः॥ अज्ञानेनाज्ञानंज्ञानंतेनसुखंविजितवः॥ १५॥ ज्ञानेनतत्तद
ज्ञानंयेषांनशितमात्मनः॥ तेषामगदीदपवत्तानंश्रकमायनितत्परम्॥ १६॥

निश्चये अद्वैतोन्मेषोति च सुयति तद्देति जंतवः ॥ स्वस्वदेव स्यात्सोति प्रमाणेन च स्वभावभजनं तस्यैव
दात्तात्मानं ह्येकस्य स्यात्तां ईशात्मनो मेव सवकभावं च पश्येतां सुयति तथा च प्रति अथा यो न्यां
देवता मुपासेते साव न्योदमिति ॥ न स वेदयथा पश्येव स देवानामिति एव सेवेति प्रति ॥ एषि भां जन्त
व्यवहारविषये चेति भावः ॥ १५ ॥ ततः आत्मनि आवरकमज्ञानं येन तानेन च स्यात्सोति प्रमाणेन जन्त
शिततेषां तत्तत्तानं कर्तृ आदित्यवत् ॥ आदित्यो यथा कृत्स्नं दृश्यं प्रकाशयति तद्वत् ॥ परे परमात्मन तत् पर
मार्थवस्तु प्रकाशयति अज्ञानकानां चेति ह्यर्थं ज्ञानमेव यमिति भावः ॥ १६ ॥

श्री
७५

ननु सप्रभितत्पस्य मोक्षसाधनार्थकः प्राप्तमेव वा यदि वा तत्रापानगीतवाद्यादिसंन्यसेदित्याशंकावाद्यस
 विप्रतिपत्त्यात् ॥ निंदित्येदं ॥ संसर्गशरीरवयसं संबंधजाडुःखयोनित्वेदेव ॥ आद्यंतवंत इति ज्ञाते प्रत्युक्त
 त्वत्तस्मिन् हेन श्रुतिसचमदस्य च तौ निते सुभोगेषु बुधः परिणकदर्शितरमते ॥ २४ ॥ कः पुनर्मुखासुखो
 न्यायः शक्योतीति ॥ इदं वजीवत्पवदेहं प्राक् शरीरविमोक्षणात् ॥ पाचदेहपातमया कामक्रोधो जितवितिवि
 भोजनकर्तव्यस्य ॥ अतरेष्टे अनामिते वा विषये योगबद्धस्वस्वपात्रा ॥ अतस्मिन् सकामः क्रोधस्तद्दृष्टे एव वि
 षये हेतुस्तौ कामक्रोधोद्भवौ यस्य वेगस्य सरोमाचतुष्टये न च कलिंगे अतः करणप्रतोभत्रयः कामाद्भवेव

ये हि संसर्गशरीराभोगाडुःखयोनय एव ते ॥ आद्यंतवंतः कौंतेय न तेषु रमते बुधः ॥ २४ ॥ शक्योतीति हेतुयः स
 त्वं प्राक् शरीरविमोक्षणात् ॥ कामक्रोधोद्भववेगसमुक्तः स सुखी नरः ॥ २५ ॥ योतः सुखी नरारामस्त
 यो तर्जोतिरेव यः ॥ स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतेषु गच्छति ॥ २५ ॥ तमेते ब्रह्मनिर्वाणस्य यः सोपा
 कल्पयः ॥ छिन्नदेहाय तान् न स विभूतिरितरता ॥ २५ ॥ कामक्रोधविपुक्तानां यतो नायतचेतसः ॥ अमि
 तो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विदितान्मनां ॥ २५ ॥

तात्र प्रकंपसेदं दहोष्टुष्टरक्तनेत्राद्यदि लिंगक्रोधोद्भववेगलं कामक्रोधोद्भववेगो सो बुधः शक्योति सपचयुक्तो
 योगी सुखः समुखो सुकृतत्रादः ॥ यतिः ॥ त्वं विषयसंगजा शोति हेतुस्तदितिः सह क्रोडा ज्योतिः क्रोडा प्रक
 रणानां प्रकाशतदा ॥ ज्योतिर ॥ अतरेव सोतः सुखी नरारामो तर्जोतिश्च न चिद्विद्यद्धारक इति एव शशार्थः यय
 चं भूतास्येमी किमतो यये वं ब्रह्मनिर्वाणं गतपाप्यपरमानंदं ब्रह्मदेवापि गच्छति यतो तस्मिन् भूतो जीवने
 ववस्वदरीनेन ब्रह्मभावगतः ॥ तमेत इति अविद्यः भूय कदरी न छिन्नदेहा छिन्नसंशयः यतात्मानो जितवि
 ताः ॥ २५ ॥ किंति कामेति ॥ अमि तो जीवतानां मृतानां ज्ञात्वात्मनत्वात् ॥ २५ ॥

७६

न प्रहृषोदिति पलातुनिंदोषसंतवहानसाः प्रियं पुत्रादिप्राप्य प्रहृषेत अग्रियं शत्रुदुःखदं प्राप्य नो हिनेतुं इति
तिरुवेदनानुष्ठेयति कापयितुं भयं त्रिप्रयोगः स्थिरबुद्धिः प्रत्यहेतुप्रतिसृक्तिं प्रोक्ष्योक्तप्रसाद्य संत
राधानजसात्तात्करेण निर्गतमोहः सुतपस्वस्रचित्तस्रभाषस्य लब्धस्रभावे गतः स्वयं च ह्योपवप्रत्य
गदयं युस्यानचस्थापमणिरिस्थितः सर्वस्रस्येव वपश्यतीत्यर्थः ॥ २ ॥ न ननु भूतान्सात्वं भयाप्रसिद्धं वा एतत्वं
नक्तमथाकमनोन प्रहृषेदयति संगतमनसा दवासेति तदिभीषाः वासास्पशं चिषयोंदयसंवेधास्तेषु
सक्तात्मा अनासक्तचित्तः सत्प्राप्तिप्रत्यगदयानंदस्मिकाले स्थित्यापत्प्रबोधिं दित्मभते साहजदेवसात्वं च

नप्रदृष्टेतिपंचप्राणनेत्रिजेत्याप्यचप्रियं स्थिरबुद्धिरसंमूढोवह्मविद्वह्मणिस्थितः २१
वायुसार्धं सुसक्तान्माविदन्मात्मनियत्सत्त्वं सत्रस्ययोगाशुक्तान्मासुखमलयमभ्युते २२

[illegible]

एवंफलवस्थायां भविष्यतीति चेत्तथा हि । संश्रुतानां तत्समाधिक्यं लभ्यते साधु सत्यायोगभूमे स्थिते योगिने प्रति
 दिव्याकासा उपीतं ह्येतत्तत्रापि विगतं तद्वत्त्वमिष्टं तथा यस्यात्तपसं त्रैलोक्यं संगम्य पाकरां पुनरतिष्ठेत्संगम
 दिजिस्तुतिं स्थानि नो देवा नैः । उपनिमंत्रणं दह्यते तत्र मेरुम्यावतया । रमारम्यारामा । रमानिजरासर
 गादरं गिरसायनानियमवयं किंकराः स्वपुण्याजितमिदं स्थानं त्वया भूमतामिति प्रायेणाप्यं क्रियमाणा
 यामासां पालिशतत्रयं कर्तव्यानापितत्तामेनात्मनो महाभगवं देयं प्रायेण सत्त्वागर्वाधिक्यं कर्तव्या तया
 संगम्य यो भोगो देतुं तदिति सूत्रार्थं तत्राभयमपि विविधं योगांतराय न विवर्तकं चेत् । तत्राये वा शिष्या
 न संशयप्रमादालस्या विरतिभ्यां तिदृशं नालं वा भूमिकत्वात् न वस्थितत्वा निश्चितवित्तपात्तेन रायाः दुःखा
 दोर्मनस्यांगमेजयत्वया साविदोष सदभुव इति सूत्राभ्यां सुक्तं स्यात्तत्र प्रकर्मण्यतां अविरतिरवैराग्यं त्रैलोक्यं
 तयत्वं कंपवायुवितर्कं ही सादयत्तत्तं च भयं प्राप्स्यति वारं एव सुरप्रतिष्ठानेन तत्तथा च सूत्रितं वितर्कवाध
 ने प्रतिपत्तिभावनाभिनिवितर्कं हि सादयः कृतिकारितानुमेदिनभेदेन त्रिविधा नैपि स दुःखमधिमां धिमां
 त्रभेदेन प्रत्येकं त्रिविधाः ते मूलभूता वितर्काः त्रयाश्चत्वारः । पंचाधिक्यं वा त्रित्विगुणितं वा पकाशोरुहोत
 रं शतं पंचविंशदधिकं शतं च अधिका वा भवेति । शाखाप्रशाखाभेदानां तत्तदुःखरूपं च अनंतं फलं येषां
 तदुःखानां नंतफलं इति नया प्रत्ययत्तभावनया ते निवर्तनीया इति एवं यमनियमचित्प्रसाधनप्र
 तिपत्तभावने ये निरंतरायै मूढकृष्यां चित्तोयोगी विवर्तके देशी आसीनः स भवादिति न्यायेन स्थिरसि
 एवमासनमध्यासेत् । तत्र देशगमने श्रूयते । समे श्रुचौ शकं रावद्विवा लकः विवर्जिते शब्दजा श्रयादि
 मिः मनो नृकृते न तत्तत्तयां नो गृहानिवाता श्रयने प्रयोजयेत् । त्रिरुतस्या यत्तमं शरीरं रूदीदिषा
 रिमनसा संनिरुप्य । ब्रह्मांडेन शतरेतुविहानघोतां सिसर्वाणि भयावहानीति चतुरीत्ये त्रिविर्गलो
 पसुंदसा निरुत्तं कटिचतुर्कंदराप्रदेशे प्रवृत्तं तत्रोत्तिता सना प्राणायाममभ्यसेत् । तेन हि संदरातो प्रा

एवंसायगदर्शननिष्ठानां सद्योभक्तिरुक्ता च तेषां गच्छसंगफलतागेन ईश्वरीयार्थगानुतिष्ठानः सत्त्वशुद्धिस्तान्प्र-
मिहारेणानुलोचयमवर्तमानः ॥ अथेदानीं सत्त्वदर्शनस्यान्तरंगसंपन्नध्यानयोगवित्तरेण च सत्त्वमीति नवसुत्रभूतान्न-
वीजलोका नुपदिशति अत उक्तार्थेन प्राप्ताया मउक्तः ॥ स्वर्गं कृत्वा च दिवा एतानि प्रसादमउक्तः ॥ अथोरेतरे च तत्त्वो-
क्तानि पारणउक्ती विगते छात्रभक्तोपरति साधनभूतः फलभूतश्चैव विधायमाउक्तः ॥ एतौ द्वयवितर्कात् ॥ यतमा-
ना ईतोति विचारात् ॥ यतनुदि ॥ एतौ द्वा द्वितीयात्मा मेतत्प्रज्ञानरसासंप्रदानउक्तः ॥ शेष एवैव फलमिति भावः
पादक्रममनुरुधार्थकमेव प्रत्यक्षार्थः ॥ स्पष्टा क्रियते तत्र विगते छात्रविगतभयो विगतकोपरतिसंबंधः ॥ यो दि-
शरीररक्ताच्च ॥ स रक्षासिद्धीदिसान्नतनेपत्तौ पौरप्रद्वीनत्वेतत्प्रतीतिगते छपदेन तद्विपर्ययान् ॥ अदिसास

सप्तमः अध्यायः

प्राणायामोत्तमोक्तानामाभ्यन्तरादिभिः ॥२॥

[illegible]

नितेन्द्रियमिति यस्मिन्कस्मिन्स्थितस्यतेविषयेसूर्येतरश्चिपुवाविस्त्रुप्रतिमायायांवाशरतधनेवायत्रवाचत
रायन्यतमदाशमतेपारयेत॥तत्तत्तद्विषयाकारतोप्राप्तैतत्रैवविराभ्योसनविज्ञानेस्वदेहमपिनपश्यतिमे
यंमहाविदेहानामपारगम्यस्यासिद्धयामिन्द्रियगणस्त्वस्त्वविषयेनगरङ्गानिसाचंवर्द्धिविषयाप्रत्याहार
पूर्वोक्तस्वातरतिभेदः॥अतएवद्वयोक्तत्वंसूत्रितततः॥हीणायतेप्रकाशवरणमितिततःअभ्यन्तरप्रका
शरात॥तथाचदिरकल्पितावृत्तिर्महाविदेहातत्संयमात्प्रकाशवरणस्यशतियदाचित्तदेहमविसृजति
चदेहेनपुनरस्थितिमूर्त्ययाकारमात्रक्रियतेतदासाचित्तस्यमूर्त्योकारत्वरणहृत्कल्पिताइदानीनिष्का
षणदेहेविस्तरचेतः॥केवलंयथाकारमात्रंभवतितदासामहाविदेहानामपारगम्यस्यासिद्धयामिन्द्रियगणस्त्वस्त्वविषयेनगरङ्गानिसाचंवर्द्धिविषयाप्रत्याहार

नितेन्द्रियमनेबुद्धिर्मनिर्माहपरायणः॥ वि
गतेछाभयक्रेयोयःसदामुक्तश्चसः॥२८॥

तत्संयमात्तत्संयमचेतसोनिग्रहात्॥प्रकाशवाग्लयोभवतिस्मयेवायविषयासमाधिवितर्कपेयादिविधः
सवितर्कात्पेयादिविधःसवितर्कनिवितर्कभेदात्॥तत्रायस्यलक्षणंसूचितंशब्दाद्यज्ञानविकल्पसंकीर्णं
सवितर्केनिसवितर्कानामसमापतिःसमाधिरित्यर्थः॥पदाविसृजतिमादौपूर्वापरानुसंधानशब्दाद्यो
लेखेनचभावनाप्रवर्ततेतदासवितर्कसमाप्तिःअस्मिन्नेवालेखनेपूर्वपराननुसंधानेनशब्दाद्योलेखनं
तरेणभावनाप्रवर्ततेतदनिवितर्कानामपरिशुद्धोत्तरपशूनेवार्थमातिभासानिवितर्कास्मृतः॥याद्यर्थ
स्मरणस्यपरिशुद्धोत्तरंनेनसतिभावयितुस्वरूपेणशून्यातदाह॥मिदंभावयामौमेवमाकारवृत्तिरपिभा

प्राणिसततदनमनेति वाच्यमिति नो चेद्वा युवितोपायवित्तिप्यते तत्र प्रपणजयप्रमाणं प्राणन प्रपौअ
 हसयुक्तचेष्टः ॥ तेषां प्राणनासिकयोः कृत्वातिश्रुमक्तमेव संभ्रूयति प्राणपानौ समौ कृत्वा नासाभ्य
 तरचारिणौ ॥ श्चिप्राणपानौ समौ तल्लोकाध्यागतिविच्छेदेन नासाभ्यतरचारिणौ कुम्भकेन
 कृत्वा ततो वायुः नवदिर्भावात् स्पर्शान्नविषयसंभवात् वधानेन्द्रियद्वारान्निगच्छन्
 बुद्धौ क्रियमाणान्नयोर्गोद्विषाणं प्रमादरणेन तान् न च हिरेच कुर्यात् ततो विषयेभ्यो
 हृतेषु करणेषु स्वप्रकाशे रवातर्मनोमात्रेण वर्तिष्ठेतेत्यर्थः ॥ ३ ॥ संप्रत्याहारं कर्तुं
 तं मशक्तस्य कागतिरित्यनयाद् ॥ चक्षुष्येवांतरेभ्यो रित्तिचशब्देनार्थं
 चक्षुरेव वा मत्तोरंतरे कुर्यात् ॥ ऐचरो मद्रा मभ्यसेदित्यर्थः ॥ साचो
 क्ता ॥ योगागारे तं विकल्पस्थिते गते निद्रा व्यावृत्तपारयेत् ॥
 दृढासनिश्चिरेति पृच्छन्मुदेकादेव चरीमता ॥ च मध्याह्नि
 रप्येषामहारेनेन कीर्तितेति रसं सर्वेषां वाये
 विषये सर्वादे संयमौ यथा क्तं प्रहस्य
 नष्टात् मशक्तान्नयोपदिश्यते
 ति शेषं ॥ २०

जन्मांतरदेतरेषां समाधिर्भवतिः यद्वा जन्मांतरे यत्तेषां जन्मैव समाधिसिद्धिः पक्षिण्यमाकाशगमनीसिद्धिचंद्रवतीति सूत्रार्थः सर्वथापितेयामयमुक्तिर्नास्तीति सिद्धं यदा तु अस्मिन्मात्रेण विचिक्ते चित्तात्रेणैव भवति तदा यं विद्वान् कैवल्यं धर्ममेव समाध्यात्वा मनोभवति यमधिकृत्य श्रूयते तदगमैककृतशतस्य चतुः सप्तस्य यमस्तददेवा प्राप्तीति अयमेव मोक्षायाः परं श्रूयते प्राप्यं स्यात्तयस्य समुत्तिर्माह पुराणारस्य चते यतो अस्यामेवावस्थायां योगी जीवन्मुक्त इत्युच्यते विगतैर्जाभयक्रोधशतिपादः प्रागेव व्याख्यातः ययवभूताससदा मुक्तः बंधप्रतौतिका लेपि मुक्त एवास्ति प्रज्ञानमात्रस्य यानामुक्तिः एतेनादेकारादेर्वयस्य कालत्रयेऽपि असत्कौत्समिथ्यात्वं दर्शितं २५

वर्षितनालोवैतियतोयमात्रनिभायसाध्यायमात्रसस्याभासतेनत्वन्नादितिसुत्रार्थः ॥ अस्यासिद्धांशो
गोतिनैदियत्सुच्यतेनितमनाशित्युभेतरप्रसादपर्यवर्तकंपदामनः कल्पितेसुखविषयेष्वेववत्तत्तत्तत्
लेखएवैकतदुक्तंमनसाभावनाप्रवर्ततेतदातेउभेसमायांतौसविचाराख्यभवतः ॥ तथाचसुत्रेयवतंयै
वसविचाराविचारसंज्ञविषयाख्यातेति ॥ अत्रसुखविषयेतिश्रुत्वाएवसाख्यलीववयवंगम्यते
एतयैवद्विविधवितर्कसमायत्तेनिर्विचारसमायायतौदृष्टायेयोगीतितमनाशित्युच्यते ॥ यदापुनश्चेतसोमनसा
कारतापमित्यत्रासक्तौतेदेकोदितकाममृगमनामयविषयाग्रदमेवेदंसर्वमित्येवविषयवेदनमंतरेणास्मिन्ने
तावन्मात्राकाराभावनाप्रवर्ततेसमास्मिताः साकाराभावनाप्रवर्ततेसोयंज्ञानंदः समाधिः ॥ यदातनामपि
भावनापरित्यक्तविषयवेदनमंतरेणास्मिन्नेतावन्मात्राकाराभावनाप्रवर्ततेसमास्मिताः ॥ अस्मिताहंकाराया
भेदस्तुक्रमेणविषयवैमुच्यतदातदाभिमुख्यमात्रकृतम् ॥ यथैकपदपूर्वाभिभावः ॥ पश्चिमाभिमुख्येति
तद्वत् ॥ अस्यामवस्थायांयोगीबुद्धिः ॥ निर्विकल्पपदार्थसाक्षात्कारात् ॥ नित्यबुद्धिरित्युच्यते ॥ तदेतदुक्तं
नैदियमनोबुद्धिरितिपदानेवसमसाधनानिगणपयर्काण्युच्यते ॥ तथाचिसुत्रेविशेषविशेषलिङ्गमात्रादि
गानिगुणपर्वणिगीतितत्रविशेषास्पृष्टभूतानिपकारोदिर्याणिचप्रविशेषाः ॥ पंचतन्मात्राणिअहंकार
अलिङ्गमात्रमदत्तत्वं ॥ अलिङ्गप्रधानं तत्रविशेषाद्विशेषंशेषंप्रविवक्षतेयोगेनोदेनंदिनपाभासात्
समनस्कांशोदियाणिलिपतेसत्तयाचिदृमृत्वाण्येववाभवंतिसविज्ञेयः ॥ एवंप्रविशेषेभोर्लिङ्गमात्रंप्र
विवर्तितेपित्तयवितेपयोस्तलिङ्गमात्रात्परंपुरुषंप्रविवर्तितेपित्तयवितेपयोस्तलिङ्गमात्रात्परंपुरुषं
प्रविवर्तितेमित्येताः ॥ तावेवैतल्यवितेपयोऽप्येतिलयवितेपरिहितमनः ॥ कृत्वासुनिष्ठयंयदायात्तमनो
भावेतदातत्परमंपदमिति ॥ एतेषुत्रिषुलोकेष्वप्यः समपर्वोदितोयविगलितदेहाहंकारत्वादिदेहसंसृ
तोयः ॥ प्रवृत्तिलयवितेपयोसमाधिर्गोणः ॥ अतएवसुत्रसंभवप्रतिपेचिदेहप्रकृतिलयान्तेभवप्रत्ययो

केन साम्येनायं संन्यासी योगी चिति स्वरूपेः अत आह यमिति यो हि त्यक्त सर्व संकल्पः संन्यासी तादृशश्च
ध्यानयोगी अतो न तयोर्भेदः नि संकल्पस्तदस्य हि हेतुतन्मोहलक्षणमिति मैत्रायणीयोपनिषत्तस्य
मोहलक्षणमितिः मैत्रायणीकेत्यन्वयो भवति त्रयितुल्यत्वात् अतो अथ मपि कर्मयोगो फलसंकल्प
त्यागतनिःसंकल्पत्वसंन्यासी योगी च भवतीति नित्यत इत्यर्थः योगाधिकारसिद्धये नि
ष्कामकर्ममप्यनुष्ठेयानीति श्लोकद्वयतात्पर्यं ॥ तत्र कर्मनुष्ठानस्यावधिमाह आरुरुहो रिति पा
वद्वियोगं यमनियमाष्टांगोपेतमन्येत्कंदेयादारोहमिच्छति तावत्कर्म एव नतिष्ठेत्तस्य आरुरुहो
मनेरा रुरुहता कारणं प्रति वैराग्येन्यादनं हरा कर्म भवति तस्य वै योगा नृदस्य योगा गानुष्ठाने प्र

यं संन्यासमिति प्रादुर्योगं तं विद्विषां उव नय संन्यस्तसंकल्पो योगी भवति कश्चन ॥ २ ॥ आरु
रुहो मनेर्योगं कर्म कारण उच्यते योगा नृदस्य तस्यैव शासः कारणमुच्यते ॥ १ ॥ यदादिनेन्द्रिया
श्च सुन कर्म स न यजते ॥ सर्वसंकल्पसंन्यासी योगा नृदस्तदोच्यते ॥ ४ ॥

वृत्तस्य वित्तेषां सद्योगो रोहे कर्मणं शासः संन्यासकारणमुच्यते न हि कर्मसंन्यासो न न चित्तयोगमनि
ष्टातुं तमः ॥ ननु योगपदेन मुख्यपाठ्यानिर्बीजः समाधिरुच्यते तमा नृदस्य कर्मणं त्यागः ततः सिद्ध
त्वादविषेय इत्याशं चार प्रकृते योगा नृदपदस्यार्थमाह यदाहीति इन्द्रियाश्च बुद्धिश्च रसमणिषेव कर्म
सूचत त्यागितदर्शनमनसज्जते वैराग्यदार्ढ्यत्वेन न भवति नापि मनसा इदं मे भूयात्पतदर्थमहमिदं
कर्म कुर्यामिति संकल्प इति तादृशश्च सर्वसंकल्पसंन्यासी तदा भवति तदा योगा नृद इत्युच्यते तथा तोत्रबुभु
हयोयेतोः तत्र रामो व्यास गानरं त्यक्त्वा भोजनानृद एव भवति तथा तोत्रारुरुहतावान् सर्वत्र वीतरागस्य कस

तं च कर्म योगा नृद एव भवति तावत्कर्मणि कर्मका नित्यतः परं तादृशं
॥ ४ ॥

योगीति योगीयोगाभासपरः रदसिणकोत्स्थितः सन्नात्मानं बुद्धिं युञ्जीत समादधानात् सततमिति वैरत
यं मुक्तं निराशौः योगसिद्धेरन्यदप्रार्थयान् तदेकनिष्ठ इति यावत् तेन सत्कार उक्तः एकाको असहाया सं
न्यासीत्यर्थः यतो स्थिरे कृतो वित्तं आत्मा संद्रियं शरीरं येन यत्र चिन्मात्रा तदा अपरिग्रहः एकचित्तपिक
यां शुक्लकादिबहुपरिग्रहाभ्युप्यः ॥१॥ योगं युञ्जीते मुक्तं तत्कथमित्याकांक्षायां न देगान्ना समादौ न्याह ॥ सु
चोदेशात्पदिना सुचोत्सभावः संस्कारतां बाधुण्ये देशे स्थाने प्रतिष्ठाप्य सुस्थितं कृत्वा स्थिरं निश्चलं मिति
नेन तत्त्वयमेव स्थितिं न तत्काष्टमयं पीठं आत्मानं प्रतिपद्यमाना इत्यर्थं नात्युच्च नर्तनौ चैवलाजिन

योगी युञ्जीत सततमात्मानं रदसिस्थितः एकाको यत्तचित्तात्मानिराशौरपरिग्रहः ॥१॥ सुचोदे
श प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ॥ नात्युच्चं न नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरं ॥२॥ तत्रैकाग्रं
नः कृत्वा यत्तचित्तं त्रियक्रियः ॥ उपविश्यासने युञ्ज्या येनामात्मविशुद्धये ॥३॥

कुशोत्तरं ॥ अजिना उपरि चैतं कुशोभ्य उपरि अजिनं स्थित्वा स्थोपरि कुश इत्यर्थः ॥१॥ प्रतिष्ठाप्य किं कु
योदितित्तराह ॥ तजेति ॥ तत्रासने पद्यस्तिकायन्यतमेतासनेनोपविश्य यतः निरदोता चित्तस्य
क्रियाः विषयास्मात्सरणान्तिरेद्रियक्रियास्तेषां ग्रहणं येन सोपेतचित्तं त्रियक्रियाः ॥ अतएव वा
याभ्यंतरविषयान् परततया एकं यमेव प्रत्येकत्वं अथेयस्य स्फुरति नान्यततदेकाग्रं सततं
न त्रैकाकार इति प्रवाद कृत्वा ॥ आत्मविशुद्धये चित्तशुद्धये योगो इति प्रवादस्यापि निरोधं पुन
त ॥ अन्तिष्ठेत्तचित्तं स्थित्येतापादेन ॥२॥

उद्धरेदिति एवंक्रमेण कर्मद्वारा चित्तशुद्धिसंघाद्ययोगादयोः भासवैराग्यवृत्तेन आत्मानं उद्धरेतदियं साधना
वद्यात्मनो वेषः न पुत्रादय उद्धतं तमानत्वेन शत्रवः संसारे मज्जति तमेनैव साधनार्थः आत्मात्मनः आत्म
नामनसा अनात्मनश्चित्तं चेतस आत्ममन एव शत्रुः ॥ ५ ॥ मनसो जयेत्फलमादः नित्यात्मन इति श्रुति
स्मोदेषु प्राप्तेषु नित्यात्मनानि विकारचित्तस्य आत्मवित्तं परं उक्तं ध्यान समादितः समाधिप्राप्ते भवति च
तः समाधिसिद्धिर्धर्ममनो जेतव्यमेवेत्यर्थः ॥ समाधिसिद्धे रीतिके फलमत आदः सानेति ज्ञानं शब्देनापदे
शता बुद्धिः विज्ञानं शब्दार्थ ध्यानन पप्रमा चोऽनुभवः ताभा रमः संज्ञा तात्पर्यमय आत्मचित्तं यस्य सत्ता

उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् आत्मैव यदात्मनो वेषपुरा तैव विपुलात्मनः ॥ ५ ॥ वेपुरा
त्मात्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः शुकात्मनस्तशत्रुते वते ता तैव शत्रुवत् ॥ ६ ॥ नित्यात्मनः प्र
शान्तस्य परमात्मा सहितः श्रुतिस्मृत्युक्तैः तेषु तथामाना यमात्रेणः ॥ ७ ॥ ज्ञानविज्ञानतत्मात्मा
कुरत्येव चित्तं तैदियः शुक्रात्यजते यो मी सम लेखा एव कंचनः ॥ ८ ॥ स ह निमज्जापुथासीन मथस्य
देव वेपुषु ॥ सापुष्पो च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥ ९ ॥

न विज्ञानतत्मात्मा यतस्तत्मात्माः तः कुरत्येव प्रकं पं संसारनाशनात्कदितो भवतीति समाधिफलं अस्म
लोकप्रसिद्धं लक्षणमादः ॥ जितेन्द्रिय इति ॥ समलोकादस्य कंचन इति एवंविधो यो मी स युक्तः प्राप्ते योगशत
चते विद्विहः ॥ ५ ॥ समत्वमेव तैतीति ॥ सद्धरीति ॥ सद्धात्मन्यकारमनुष्ये सनुष्यकते मित्रं ते देवान् अरिः श
त्रु उलसीता उभयत्र पक्षपातशून्यः मथस्यः उभयदतैषी देव आत्मनोः प्रियं वेपु संवेपीतेषु पुण्यकृत्
पापेषु पापाचरोषु कस्याचित्किं कर्मिण्यनालोचयनः नित्य सर्वेषु यः समबुद्धिर्विशिष्यते ॥ ९ ॥

अस्याफलमाह पुंजत्रिति एवमनेन प्रकरेण सदा निरंतरं दीर्घं कालं च आत्मानं मनो पुंजन समादधा
ना योगी नियतं त्वत्ति फलं दधि निररुहौ तं मानं संघेन स नियतमानसः शान्ति परं वैराग्यं वला ज्ञात्वा न
मपि निरुध्य निर्विकल्पं दं निर्व्याणं मोक्षं देव परमा निष्ठा यस्याः शान्तेतामस्तस्या मये वसंस्था एकी
भावेनावस्थानं समाप्तिं यस्यां अधिगच्छति प्राप्नोति आति फलं च सूत्र कृता दर्शितं प्रसाद्यानेन
कुसौदस्य सर्वथा विवेकत्वात्ते धर्म मेधः समाधिरिति परं पुरुषात्वात्ते ररा वैरस्य मिनि सत्त्व पुरु
षात्वात् आतिमात्रात् सर्वज्ञात्वं सर्वभावाधिष्ठात्वं चेति सूत्रेण प्रसाद्याने धाने अकुसौदस्य

पुंजत्रेवं सदात्मानं योगी नियतमानसः शान्तिं निर्व्याणं परमां मत्तं स्या मधिगच्छति ॥ १५ ॥ ना
त आत स्तु योगीति न चैकांतमनश्चितः न चातिस्वप्रणीतस्य ज्ञाग्रतो नैव चार्जुन ॥ १६ ॥ युक्ता
हारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ॥ युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखदा ॥ १७ ॥

वर्णितां च फलानि ह्येः सर्वथा विवेकत्वात् निरवभवति तस्या अफलं धर्म मेधः समाधिस च प्रागेव व्याख्या
ता तदेवागं परं परं सत् पुरुषात्वात्ते फलं तस्य लक्षणं लक्षणं सुदिखादि व्याचिष्ये सुवैरस्य परं स्पष्टं विनात
रीयकं फलं कैवल्यमिति योगावदेति ॥ तृतीय सूत्रोक्तं फलं सर्वज्ञादिकं तत्र अभिप्रेतं अयत्ने कस्य युभग
वो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञाते भवतीति सर्वस्य ईश सर्वस्य शक्तः सर्वस्यादियतिरित्यादिकं ॥ १५ ॥ एवं योग
भासनिष्ठस्यादा रादि नियमाह दृष्टां नाप्यत्र तदिति एकान्तं अतिशयेन अतिजाग्रत रस्य जाग्रतिरुद्धो यो
जः ॥ १६ ॥ युक्तापरिमितः आदा रादयो यस्य सतथा ॥ १७ ॥

आसनमुपविश्य सुक्तं तत्कथमित्यत आह सममिति कायाः शरीरमाधंशिरः शीवाच कायशिरोश्रीचं समं मू
 लाधार आरभ्य मूर्द्धांते च तले निक्षेपं धारयन् स्थिरः भूत्वा संप्रेत्य नासिकाग्रं स्वमिति नासिकाग्रावेदं शरीरं न वि
 धीयते किं तु निमो लनील यभयं उन्मीलिते चित्ते यभयप्रतोदरे शिखादि विक्षेपक विवयदर्शन भयादन वलो
 कयत्र दोन्मीलितनेत्र आभीत इति उत्तरेणान्वयः ॥१३॥ एवमासने उपविष्टेन यत्कृतं चंद्रदरः प्रशंसातेति यो
 गयुक्तेषां गोत्रस्य चारित्र्ये ते भैतचर्यायां स्थितः संन्यासीत्यर्थः ॥ मच्चित्तो मयि परमेष्ठिनं यस्य स एव भूतो म
 येव मनः ॥ स यम्यमत्तर आसीत् स प्रशंसात्मा भूत्वा विगतभीर्भवति नित्यो जना भवति दिक्पिदात्म

समं कायशिरोश्रीचं धारयत्र चलं स्थिरः ॥ संप्रेत्य नासिकाग्रं दिश्या नवलोकयन् ॥१३॥
 प्रशंसात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ॥ मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत् सत्तरः ॥१४॥

नो निमोक्षं मत्वा तच्चित्तस्थितमेवाराधतेनाभिगतः तत्रैव च मनसा संयमं करोति न तु सत्तरः ॥ त
 मेव परमपुरुषार्थं तथा प्राप्य तेन मन्यते किं तु तत्प्राप्तौ त्यागदेव फलं काम इति अयं तु मच्चित्तो म
 येव मनः संयम्य मत्तरो मावसं चैतरे प्रत्यगादयं कामयते इति यतो मन्यते अत एव प्रशंसात्मा
 प्रकर्षणवाद्याभ्यंतरे विद्यमानो न समाधिमुक्तादप्यगोचरं न तदपरज आत्मा चित्तं यस्य सोऽस्मिता
 मात्रा विशेषो विगतभीर्भवति इयमेवावस्था सत्त्वपुरुषात्प्राप्त्यातिरिक्ता स सात्तात्कार इति च
 विकल्पसंवेद्यात्वं स्यात् सिद्धयं पुरुषः परमपुरुषार्थं भावयति ॥१५॥

श्री
८३

इति न शस्यमानादिलक्षणानां कृष्णसहस्रं ॥ तस्मिन्निष्ठोपरमते चित्तमिति दिना उक्तलक्षणं तेऽऽत्वं योगसा
धियं कर्तुं करणसंबंधविधौ योगमेव संते विरुद्धलक्षणा योगसंज्ञितं विद्यात योगफलसुखसंस्तुयं न त्रिभुवा
वेदयोसाधनत्वविधानपूर्वकं तमेव शतकृतो वरुणवेदिन्यस्मिन्निष्ठेन विद्यते सऽन्त्यादिना सयोगानि
श्रुयेन श्रुयवसायेन ॥ अतिविज्ञेति च दृष्टिं चेत्तौ यस्मिन्नेन योगकयोभासनीयः ॥ यदा शंते दातुं पार
तस्मिन्निष्ठसमाहितो भूत्वा न्येवात्मानं यथेति अतिविदितं अतंतरं अहं चित्तपदोपेतं शास्त्रादिकम
हममक्रमते विधीयते तत्र निश्चयेनेति गुरुवेदवाक्यादौ कृता वरुणभावनिश्चललक्षणशब्दाविति श्रुयपद

४२

येन चाचापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ॥ यस्मिन्निष्ठोपरमतेऽऽत्वं तन्महत्त्वापि विचाल्यते ॥ २२ ॥
ते विद्याऽऽत्वं योगविधौ योगसंज्ञितं ॥ सनिश्चयेन योगकयोयोगो निर्विस्मयेतसा ॥ २३ ॥ संक
ल्पप्रभवान्कामान् त्यक्त्वा सर्वान् शेषतः ॥ मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य संतेततः ॥ २४ ॥

नगरातेतथानिर्विस्मयेतसेति वैरोपपादं हसदिस्मृतलक्षणानि तिलविधीयतेति ज्ञेयं ॥ २३ ॥ अथ शस
दमोपरमसमाधानानि क्रमेण श्लोकद्वयेन विद्यते संकल्पेति संकल्पश्च दमेभूयः दिति चेत्तौ अतितत उद्
वोयेषां दान् कामान् विषयान् अशेषतो वामनो ह्येदं पूर्वकं संकल्पनिरोधेन त्यक्त्वा एतेनात सिद्धि
यनिग्रहलक्षणाः शमउक्तः चोद्यं दियं निग्रहलक्षणं दममाह ॥ मनसैवेति विषयदोषदर्शिनः मन
सैव सर्वतः सर्वप्रकारेण शब्दादिकमैन्द्रियग्रामं ततः सर्वेभ्यो विषयेभ्योऽपरमोदितुं नरेण त्वयः
॥ २४ ॥

८३

शनैः शनैरिति भूमिकानय क्रमेणादिव्याविषयेभ्यः उपरमेतन्वाहतामवेतकथं प्रतिरहीतया बुद्धिर्भूमि
 त्वायथापारयेते मनः प्राणैर्गोश्रियाः योगेनावाभिचारिण्याधितिः साधारणसन्निकोत्पलद्वयानयागरीतयावरीक
 तया बुद्ध्यापुपरमेतत्तथावचमुपरते मनः ॥ आत्मनि स्वरूपे संस्थाप्य न तद्वेषः प्रविद्या न तया आत्मिकाकारमेक
 प्रमित्यर्थः ॥ इष्टदृशेण परकेचित्तं सर्वार्थं सर्वार्थं करतयोः ॥ तथेह ये चित्तस्यैकप्रतयापि मम इति त्वजित्तमेक
 प्रप्रापयेत् ॥ सूत्रार्थस्तु अहमिदं पश्यामि मनो भवेद्विष्टारं न तन्मासते ॥ तत्र दर्शनमानसप्रणयैव मतोऽप्यु
 रिदृशेण परकेचित्तं सर्वार्थं भित्ति न तद्वर्गानोपरकत्वात् त्वार्थं तापसाहित्यात् तदभावे चित्तस्य नाशयतेः
 इष्टदृशेण परकाभावेण कार्यतु चते यथा स्वप्ने तद्वद्वर्गानोपरकत्वेति यावत्संसाधनमावात् ॥ आत्मैश्वर्यमनेषुक्तं

शनैः शनैरुपरमेदुयाधितिगरीतया ॥ आत्म
 संस्थमनः कृत्वा जीकंचिदपि चितयेत् ॥ १॥

भोक्तेति आत्मेव भोक्तृत्वं स्यादियं संचित्तो गच्छिषु त्वात् किं नुर इष्टदृशेण सित्तवा सिने चित्रपरसाशने कं मनः
 वाहितं स्वयं ज्ञेति या प्रवृत्तेण सासासापत्रं ज्ञातमिति ॥ इष्टदृशेण परागे प्रकाशयति तद्वह्निना वासि
 त्वात् ॥ एवमिति यदि सर्वार्थं तयाः त्वयः सर्वार्थं एकार्थं तया उदयश्च तदा चित्तस्यैकप्रतारुणाः परिशमसा
 भवतीति तदेव सात्त्विकं संस्थमनः कृत्वेति संयत्नात् समाधिकः ॥ तत्रापि पूर्वाभासवशात् चित्तस्य इष्ट
 दृशेण परागे वासनासंयोगात् तत्तन्निवृत्तं न प्रज्ञातं समाधिमाह ॥ तकिंचिदपि चितयेदीति ध्यात
 यानयेत्यर्थविभागात् सचनस्मरेत् किं तु अस्मै करसंविदात्मना तत्सर्वं निष्ठेदित्यर्थः ॥ २५ ॥

नयेगयोसमचापावगमात् नचशौचयौक्तिकविवेकः सात्राः जडाजडायोदेहात्मनोः एचक्रांभव
 तिस्रोपाधिनिवृत्तिर्नसंभवात् तिस्रोतिवृत्तिर्नसंभवात् आदर्शगुणित्वेनैवपिप्रतिविंबादिभूमिनिवृत्त्या
 यंतैः अतएवाधिष्ठानज्ञानदादेर्मासितित्तकल्पतस्यचित्तस्यचादर्शनमनायासेनै
 वोपपद्यत इति निरुक्तं योगाधिष्ठानज्ञानस्यैवासंभवात् पदं वृत्तः स्वसंवेद्येदित
 इहकुमारोत्तीसुखयथा अयोगो नैवजानातिजात्ययोदियथाचरमिति
 यथातत्कं भगवत्स्वपादे ब्रह्मविद्याकुत्रापि योगोपेक्षानव्युत्पादयो
 वभूवुरितितदथातो ब्रह्मनितासेत्यत्रायशसृचित्तममुक्तविशे
 षण्णभूतसाधनचतष्टयातर्गतं शमादुपेयं समाधिमदृष्टवोक्त
 मितिनदोषः दोकमाविति विशिष्टवाक्यतात्पर्यं नुपरस्पर
 निषेत्तमार्गिद्वयोपगमेनामः पंचादिति अतिवादायत्ता
 प्रतिपत्तिक्रमभेदमात्रपरतया प्रागेवर्णितमिति
 दिक् किंचयोगप्रकरणे योगानपेक्षमार्गितर
 प्रतिपादनमसंगतं नचतत्सर्वकौत्रकश्चिद्ध
 होवर्तते संभवति वा उक्तयुक्तेरतैरतोयो
 वासमदर्शन इति वापदप्राहारोप्य
 संगत इति दिक् ॥ २५ ॥

द्विविधस्याविशेषोऽप्यलमाह सर्वेति सोऽपि निरुपाधिग्रहेऽप्यविदुश्च तेऽपि कः स्यात्सर्वोत्तमानिरुपा
 त्मानुपाधिकरतिवर्तिको भूरी सारप्रकृतेश्चात्मनः सर्वोत्तममनुभवयोगो सर्वभूतेषु पादयनतया स्थित
 आत्मानं ईतनेपश्यति तया असंप्रकृते सर्वोत्तमभूतानि त्रसाधिकं वपर्यंतानि आत्मनेकतंगतानि र
 जामिवाधससर्वदेउधारादीनि तद्वत्पश्यति योगयुक्तात्मा योगेन समाहितचित्तः प्रस्युत्तमानाव
 स्यामाह सर्वेति सर्वेषु त्रसादिस्थावरंगतेषु विधमेषु भूतेषु समंति विशेषं त्रसात्मैकत्वविषये दर्श
 नेऽप्यसर्वत्र समदर्शनः तथाच प्रत्ययः पश्य सर्वोत्तमभूतात्मात्मनेवानुपश्यति सर्वभूतेषु चात्मानं

सर्वभूतस्यात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि
 ईतने योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥ १९ ॥

ततो न विजुगुप्सते सर्वस्यात्मा भवति त्रसा सा त्रसा मेतवा डन इदं सर्वं यदयमात्मेत्यादय एतमर्थं प्र
 तिपादयंति यत्तयो योगयुक्तात्मा योगासर्वत्र समदर्शनः स आत्मानमोक्षत इति योगो समदर्शनाच्चा
 त्मे त्रसाधिकरी रासुक्तो यथादिचित्तवृत्तिनिरोधः सा हि साक्षात्कारहेतु तत्पश्यत उ विवेकेन सर्वानुस्म
 ते चे तन्मृष्टक करारा मपि नो वरेण योग एवावहित इति तत्र समाहितो भूत्वा तन्मेषमात्मानं पश्यति
 तत्तत्कृते पश्यति निष्कलं ध्यायमानः इत्यादि श्रुतिभिः समाधि ध्याना परपर्याययोगस्यैवात्मदर्शन
 हेतुत्वप्रतिपादनात् तत्कारणं साक्षाद्योगाभिपन्नं विद्यामेतं योगविधिं च कृत्स्नमिति हि गच्छत

यद्यपि निषिद्धकर्मणा विप्रात्मचित्तवृत्तये । तथापि शीलवानेव योगीश्वर इत्याह ॥ आत्मोपस्थेनेति ॥ यथासंस्थ
मुत्तमिष्टं तदुत्तरं स्यात्तु विवक्षा यो न्यस्येति श्रुतिदुःखेन प्रचक्षति ॥ असौ हि स कः परमायोगी मत्त इत्यर्थः ॥ १२ ॥
सामायोग्यमशक्तं मत्तान उपायं तत्र बुभुक्षुर्गर्भेन उवाच ॥ यद्यपि ॥ यद्यपि योगस्तथासंस्थ नमो नैको हि सा
प्राधान्येन संस्था सर्वकतया वर्णिता ॥ हे मधुसूदन तस्य योगस्य सर्ववृत्तिनिरोध उपस्थितिनपरकमिम
मनश्चैव ललाटदिशि शेषः ॥ १३ ॥ यतदेवाण्यप्यदयति ॥ चंचलहीति ॥ प्रमाद्यि बह्वदसु बदेकस्य प्रमथनशोले ॥ १४ ॥
मनसो दुर्गदत्वमभ्युपैति ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ यद्यबलं तथापि अभासवैराग्यसमुच्चयं न भवति ॥ इदमपि न

आत्मोपपन्नसर्वत्र समेष्वपि तिथोर्जनः॥ सावेवायदिवाडः॥ त्वं स योगोपरमो मः॥११॥ अर्जनः वाच
योगयोगस्तथा प्राक्ता साधनमपुंसदनः॥ एतस्यादेनपश्चात्तिचचलत्वात्स्थितिस्थिरः॥१२॥ चंचलं दि
मनः क्लृप्तप्रसाधिवलबद्धं॥ तस्यादेनिग्रहं मन्यवा योरिव सुदुष्करं॥१३॥ श्रीभगवानवाच॥ असंश
यं लब्ध्वा होमनोदनिग्रहं चले॥ अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते॥१४॥ असंयतात्मना योगो
डः प्राप इति मे मतिः॥ चक्ष्णात्मना तु यतता शक्यो वाप्तुमेष्यतः॥१५॥

नानिगद्यते तत्र अभ्यासेन सायंक स्याच्चित्त शुद्धौ समान प्रत्ययावृत्तिः वैराग्यं तदुद्धारहेषु भोगेषु समा
धनेषु दोषदर्शने वैराग्यं तत्र यथा कैदारिकः ॥ कैदारेषु कुल्यात्कुल्यं संचरन् यकस्य दारं पिथया पर
स्योदाहरति तद्वत् वैराग्येण विषयसोताः विवलीक्रियते ॥ अभ्यासेन कल्याणसोता उद्भावातिहापोरपि
आवश्यकतया च सत्रं अभ्यासैराग्यं भाति त्रिरपि ॥ १५ ॥ असंयतात्मवान् अनित्यचित्तेन वरपात्मना
नित्यचित्तेन उपायता अभ्यासे वैराग्यं ॥ १६ ॥

अस्यात्मैकत्वदर्शिनस्यापि यत्तमाह यो मामिति सर्वत्रात्मछद्मः प्रत्ययात्मपरः यो योगी आत्मानं
सर्वत्र परिपतिसर्वं चात्मनि पश्यति तस्य योगिनः तान् आत्मानं प्रपश्यति अदर्शनेन गच्छति तान्
आत्मानं पुनस्तिरोभवति सकृन्नृपस्य मूलाज्ञानस्य बीजाभावेन पुनरुदयासंभवादित्यर्थः ननु कार
णं संचाताभिमानिताशुक्तिरूपवद्वासापथ्येन तदभिमानन्यागपूर्वकं ज्ञानत्वादिन भूतं तत्र समा
तिरोपायिषु देहात् पक्षपातित्वात् तत्र स्थित्या तमुक्तं नैव यो स्थानिरचयो ह्येदो भवतीत्याहुः कार स
च मेमन प्रपश्यतीति सचैव ह्यनमेममन प्रपश्यति नतिरोभवति मदभिन्नत्वात् भवेदेतदेव य
दि तेनैवामिष्यस्यस्योचामप्रचिकारो भवेत् तदा तैरन्वयो ह्येदं प्राप्नुयात् अरमेव तसः तत्त्वमस्याहं

योगी पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति तस्माहं न प्राप्यमीमं स च मेन प्रपश्यति ॥ १ ॥ सर्वभूतस्थितं पे
मां भजते कत्वमास्थितः ॥ सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥ २ ॥

ब्रह्मास्मि अथ सात्मा ब्रह्मैव तदिह सात्मा तस्या युक्तमूले स च मेन प्रपश्यति यस्मात् सर्वं तैकत्वदर्शी अरमेव
न अतो नास्मै लः प्रतिबध्यतरत्वात् सर्वभूतेति सर्वोपादानतया सर्वेषु भूतेषु सत्तात्वेण सात्मा भूषणच
स्थितं सां परमात्मानं एकत्वतो ब्रह्मणो रेका मास्थितः स न भजति निर्विकल्पेन समाधिना सेवते स योगी युता
नदशा यो प्रारब्धकर्मवशात् बाधिता ब्रह्मदेहमाकुरुः सर्वथा सर्वप्रकारेण यावत्समादित्वात् कर्मसागेन
बाधोऽष्टमनकादिबहिर्दितकर्मण्यवादेतात्रेयादिव त्रिषधकर्मण्यतावनन्मानेनैव बहुरतत्रिषमये
व वर्तते स तद्युतो भवति यतो देवभाषणात् स भवतीति अयमेतस्मादहं वाच्यता भूत्या ईशत आत्मा एषा स
भवतीति च नेन तावमर्थं देवा कथितस्य ब्रह्मविद् अभूत् अन्यैश्च यो यन रक्षते न संमिधा भवति यतो यमेवा

॥ १ ॥ सर्वभूतस्थितं पे
मां भजते कत्वमास्थितः ॥ सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥ २ ॥

मनसो दुर्निग्रहत्वापेक्षासिद्धौ विज्ञेयं पश्यन्नर्जुन उवाच ॥ देहसु योगात्कर्मयोगाच्च हितमानसतत्कर्मसंन्यासो
 तस्य ॥ अहु उच्यते योगमार्गोऽपि चिह्नोऽपि अयति ॥ अयुधोऽप्यन्नादावेराग्यदोषं त्वादा ॥ अत्यप्रयत्नः प्रत्यवगा
 यवागमिति ॥ वदत्यर्थेन न स कदाचित्तो योगसंसिद्धिं योगफलसम्पदं न ममाप्यस्य तेषु तत्कर्मगतित्वात् ॥
 १॥ कश्चिदिति ॥ कश्चिन्नाभयविभक्तः कर्ममार्गोऽपि योगमार्गोऽपि विभक्तः द्वित्राभिमिव प्रवृत्तमपरे वा मेतु सं
 गमप्राप्त्यस्यैव न श्यति तदतः अयति ह्येति राप्रयः ॥ देमहाविम्वदेन स्यात् ॥ यथि स ह्यप्राप्तिमार्गो ॥ ३२

अर्जुन उवाच ॥ अयतिः अहु उच्यते योगाच्च हितमानसः ॥ अप्राप्य योगसंसिद्धिं कर्मगतित्वात् कस्मात् ॥
 कश्चिन्नाभयविभक्तः द्वित्राभिमिव न श्यति ॥ अयति ह्येति महावाहो विम्वदेन स्यात् ॥ यथि ॥ १॥ एतन्मे
 संशयं कस्मैतन्मदं स्पष्टं वदतः ॥ तदनुः संशयस्यास्मै तन्न न सुपययते ॥ १॥ **श्रीभगवानुवाच ॥**
 पार्थ नैवेदनामुत्र विनाशस्तु विद्यते ॥ न हि कल्पात्कृतं कश्चिदुर्गतिं तात गच्छति ॥ २॥ प्राप्य पु
 ण्ण कृतं लोकानुचितं कृतं कृतं समः ॥ अर्चो नोऽपि मतो गदे योगाभ्यासाभिज्ञपते ॥ ३॥

एतत्तत्तस्यैव मनसः ॥ अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच ॥ पार्थेति ॥ देततेति वा त्वात्कृतं बोधयति तस्यैव विनाशे
 नोच्यतेति प्राप्तिः ॥ अमुत्र विनाशो नरकप्राप्तिस्तत्तु भयमपि न जायते दिपतः कल्पात्कृतं अभक्तं
 दुर्गतिं नैव प्राप्नोति ॥ २॥ इहामुत्र च तस्य सदस्यमेवास्तीत्युवाच ॥ प्राप्येति ॥ उचित्वा वा संकृत्वा एव सतीः समा
 नि तान् च त्वात्कृतं योगाभ्यासाभिज्ञपते ॥ अल्पकालाभ्यासयोगेन श्रीमत्तो गदेनाप्येतत्तत्रापि श्रीमदवती
 माशं कश्चो नोऽपि मतो गदे योगाभ्यासाभिज्ञपते ॥ अल्पकालाभ्यासयोगेन श्रीमत्तो गदेनाप्येतत्तत्रापि श्रीमदवती

भी
२६

४५

पूर्वाध्यायंतेयोसंभजते समेषु कृतसोमसतत्त्वकं॥ तत्र कौशं पूर्वोक्तं निष्कर्षकं यो गपे च पाचिलत्वं त
व भजने तेन वासु यो न पूर्व जयेत्तया तस्य युक्तं तमिति मते तामज्ञं न स्यात् शंका तस्य मेव परिरदनं श्री भग
वानुवाच॥ तयोति॥ कश्चिद्वा ज्ञाया यनमा ता सक्तमनो भवति अयं तमदो प्रमेव परमपुरुषः संभजं या
मिच्छन् रत्यर्थः॥ इदं योगो यज न शमाधि मनुतिष्ठन् न संपदा र्थं विवेक काले यपि सार्धं तमस्ति सर्व
भूतस्य मात्मनो मित्या दिवचना तयापि स्वसामन्य ईश्वरोऽस्ति न वेति या तं तल्लिका पिलयो विवादस्त
किं कसौ सोमस कयो वा से श्य निरौ चर्यो मन्त्र भेदा तस्य शयः कारणान् जाना च समग्रं तत्त्वं वेत्तमिति मत्वा
उग्र संशयं समग्रमिति मत्तत्पदार्थमनौ चरं यथाहा स्य सित तत्प्रकारेण यत्र वस्य माहारी न्या सर्व

श्री भगवानुवाच॥ मया सक्तमना पार्थ योगो यं जन्मदाश्रयः॥ असंशयं समग्रं सोमं यथाहा स्य हि
तच्छ्रमः॥ तानं ते देमचित्तानि मिदं वक्ष्याम्यशेषतः॥ यद्वा त्वाने ह भूयो न ह्या तव्यमवशिष्यते
मनुष्याणां स हं सु कश्चिद्यत्नमिदं ये॥ एतन्ममपि सिद्धान्तं कश्चित्तां वेति तत्त्वतः॥१॥

ब्रह्मा वासुदेवात्मकमिति भजने वै तत्तत्करणान् तत्त्वमस्य योगिनः पूर्वयोगे ज्ञायाऽपि गम्यतेति भा
वः॥ तदेवाह॥ तानमिति॥ तानं बहु प्रज्ञानं ब्रह्म सत्त्वज्ञानमनं तेन ब्रह्म चिज्ञानमानं देवद्वैति अस्त
भ्यमदेव क्षामि॥ अशेषतः साधनकलापसहितं दमशमस्त्वमसीत्यादौ शब्दादप्यपरोक्षज्ञानेन पात्रस्य स
विषये परोक्षज्ञानजनकत्वं निगमादिस्मां शब्दाह॥ सचित्तानं अनुभवोति सदितं दमशमस्त्वमसीत्या
दौ शब्दादप्यपरोक्षज्ञानोत्पत्तिदर्शिनान्तर्कस्यानुभवाविविज्ञानेनैव तद्विज्ञानं मिति परोक्षज्ञानात्तत्वे वि
ज्ञानप्रतिज्ञां श्रोतुमेव दर्शयति यत्तत्त्वतः तिनगत्कारणं विज्ञानस्य ज्ञानरूपस्य ब्रह्मज्ञानेन संशयो ह
दात सर्वस्यात्ममात्रत्वेन ज्ञानज्ञानवशेषो यत्कश्चिदर्थः॥ एतदेव ज्ञानं ह्येव प्रदर्शनेन तत्त्वमिति मनुष्याणां

स्मिन्निष्ठतत्त्वतः सत्त्वमिति॥२॥

४२

एवं योगिनस्तैति तपसि भवति तपसि नेत्रकृच्छ्रं चंद्रायणमायापवसादिकर्तारः ज्ञानिनश्च शस्त्रीययोगी
तंचतः अस्मिन्नेष्टि होत्राय नृणां तारः तेभ्यः सर्वेभ्यो यो यतोधिकस्तस्माद्योगी भवार्जुन ॥५८॥ तस्मा
सः च संप्रदानं त्यक्त्वा यो विवेकः अतः परं उपासनाप्रधानेन तत्परायै निरुपयितुं कामस्तदुपासनां स
ह फलत्वेन तैति योगिनामिति देवमेवापरेपत्तिसादिनायं च साध्याये प्रोक्तः इदं योगास्तद्वैते

तपसि योऽधिको योगो ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः कर्मिभ्यश्च अधिको योगो तस्माद्योगी भवार्जुन ॥५९॥
योगिनामपि सर्वेषां मद्भक्तेनांतरात्मना यद्ब्रुवान् भजते योगोऽसंयुक्ततमो मतः ॥६०॥ इति
श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मसूत्रप्रकरणेनैकविंशोऽध्यायः समाप्तः ॥६॥

योगिनो सर्वेषां मध्ये योगमहीति सविवास्तदेवे समर्पितेन अंतरात्मना चित्तेन ब्रह्मवानसं नो भजते स
मे समयुक्ततमो अतिशयेन युक्तः आत्मोऽसंयुक्तो तस्मात्तद्वैते भवेति भावः ॥६०॥ इति श्रीमत्पदवा
क्यप्रमाणं समाप्तं ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥
योगीन्द्रसहस्रनामस्तोत्रं सूत्रनिषत्सु ब्रह्मसूत्रप्रकरणेनैकविंशोऽध्यायः समाप्तः ॥६॥

एतदाह ॥ एतेषां चरेते त्रैलोक्ये प्रकृतिर्भूतिः उत्पत्तिस्तथा नान्यथा भूतानां तावन् एतयोनीति चतुर्विधा
नित्ये तत्तथाधारय सम्पत्ता नो हि किंदादगत्तं जलमिव एते प्रकृतिरीश्वरादन्वे रत्नाशेकारः ॥ इति कृतस्य
प्रकृतिसहितस्य जगत्तोज्ज्वलतुल्यस्य भगवतः प्रभवत्वादिप्रभवः उत्पत्तिकारणतया प्रतीयते हि
त्रिप्रलयः लयस्थानं च अतस्तु भूतप्रकृती गतानातिमयेते ॥ ८ ॥ एवमेव विज्ञाचात्सर्वविज्ञानं प्र
कृतिश्चात्मनो अगदुपादानत्वेनोपपाद्य एवात्मनो निर्विकारत्वात् प्राप्ता इत्यतः प्रकृतिः कारणम् ॥

एतद्योनीनिभूतानि सर्वाण्येव पथारय ॥ अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलय
स्तथा ॥ सतः परतरं नान्यत्किंचिदपि धनं नय मयि सर्वं तदहं प्रोक्तं तत्रैव शान्ति
एव ॥ ७ ॥

परं यद्यकभूतं सदा दिव्यचहारेण योर्भेदात् भवति ॥ परतरं तु गवाद्यादि रदनुपादानकत्वात् एवं ब्रह्म
 एव परतरं तदनुपादानकं किंचिदपि नास्ति हेतुना न जय ॥ एवं प्रपंचब्रह्माव्यतिरेकं प्रदर्शय ब्रह्माणं प्रपंच
 व्यतिरेकं महेश्वरमाह ॥ मपीति मयि स इषेण स्फुरणेनूपेण च ॥ सूत्रवत् सर्वज्ञानस्य यत्ने यदिदं
 सर्वं मणिगणवत् सरस्वरव्याहृतं तत्प्रोक्तं तन्व्याहृतं भो नुहृतं मित्रमिति न्यायेन प्रपंचात्तौ तौ ह सौ
 नममविकारित्वमित्यर्थः ॥ ७ ॥

एवमेव विज्ञानात् सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाय उपपत्त्यः सर्वस्य ज्ञानस्य प्रपञ्चस्य ज्ञानात्मकज्ञानप्रभावत्वादिभिः
भूमिभिः। अत्र भूषादिषु देवतत्कारणस्यैव ग्रन्थे प्रकृतिरिति धिकारतस्तत्त्वभूषादेष्टुविहृतिमात्रत्वात्
तथा च भूमिभिः। यथैतन्मात्रे वाप्युचितिरिति स्पष्टं तन्मात्रे त्वमिति यावत् तन्मात्रे मनसि तत्कारणमहंकारः बुद्धि
रिति समष्टिबुद्धिर्महत्त्वं अहंकारोऽप्यनयेत्यहंकारो मूलप्रकृतिः करणत्वज्ञाते लभेत्तत्त्वात् तत्त्वज्ञानकान्त
होऽप्यसंभवे समतः। अत्रिज्ञाप्य कश्चिदाशुक्तिशकलादिव रजतेशुष्याशुष्यप्रकारप्रकृतिः। नरूपे चोपादान
भूतयद्वा नात्मात्मकदहंकारश्च तन्मात्राण्येवास्मात्तन्मात्रप्रकृतिरिति यथादीति नियमोक्तिमननसा
पच पश्यति मनसा शोणतोति न सरोद्विपातरप्रकृतिस्तत्त्वज्ञाननवापि प्रकृतयेः। नये चैवेयोऽन्ये ममद

भूमिराणेनलोवाप्राप्तमनोऽह्निरेवच । अहंकारः ततोयमेभिन्नाप्रकृतिरुत्पद्यते ॥

४॥ अपर्यमितत्वमप्रकृतिचिद्विषयः॥ जीवभूता महाबाहो यदेतद्वर्तते जगत् ॥५॥

भिन्नाप्रकृतिरचाकृताख्याभूमादिभेदेनाप्युपपत्तिस्तत्प्रकृतेरत्रभूमादिभिः॥सदृषाद्वान्यत्वमवगम्यते
नसंख्यानामिवाजन्यत्वंतस्मादवक्तुमन्यत्रेद्विगुणोद्विजसत्तमेतिश्रुवाक्तप्ररुधेन्यनिष्कलेसंप्रलीयत
तिचतस्याप्रपिप्रभवेप्रलययो॥५॥एवंतत्रात्मिकाप्रकृतिमुक्ताहोत्रज्ञात्मिकातासाह॥अपरयमिति रये
सायागुमासाप्रराश्राश्रेषुजडतात॥इतस्तुविलक्षणांमन्यापराचेतनत्वेनमदन्यत्वात्॥अकृष्टासेन
त्वाचेतिनीप्रकृतिर्जीवभूतं प्राणधारणनिमित्तभूताहोत्रज्ञात्वाविद्विजानीदिदेमदेमदावादे॥अथाप्र
कृत्याश्रितःप्रतिष्ठयार्देजगतस्यावर्जगमशरीरात्मकेधार्यते॥५॥

भी
२०

सात्विकज्ञानधर्मवैराग्यश्रद्धादयः राजस्योन्मेषप्रवृत्त्यादयः तामस्योन्मेषप्रवृत्त्यादयः तान् सर्वान् तत्परसत्तन्ना
ज्जिदित्यात्मज्ञानो निर्गताशक्तिविहितत्वेन तत्सर्वजगदात्मनो विकारित्वापत्ता केरिदृश्यहारित्याशंका
हः न त्वदंतेषु ते योतिः ॥ येषु वादेषु प्राक्तास्तु ॥ सत्त्वावयवभूतेषु रसादिषु अनृतजडरूपेषु आवाधितात्मचि
त्तात्रयै च दृश्याद्यो देवनादा विवर्तमानास्तु अमृतस्यास्पृशता स्फुरण एव सकीये प्रयच्छामी न त्वमृतता
त्ताभवा मीत्यर्थः ॥ ते तमये वाक्कास्मादनाज्जा ॥ यथारज्जामापास्या संपादयोरजनन्यः तदनन्तत्वमारंभरा
विकारो न भवति ॥ इति श्रुतिरित्यायात् ॥ अनन्तत्वं चातिरेकेण भावाः नावन्त न सत्वमिति भेदे भूमः किं त्वभेदे भूमः
किं त्वभेदे वारयामः ॥ कुतः आरंभात्तत्वाचारंभेण विकारो ना मये यमिति विकारस्य वागलं न वत्वेन

ये चैव सात्विकाभावा राजसात्तामसाश्च ये ॥ मनस्येवेति तान् विहितत्वं ते सते मयि ॥ १२ ॥ त्रिभिर्गुण
मयेर्भावेरेभिः सर्वमिदं जगत् ॥ मोदितं न भिजानाति सा मेभ्यः परमव्ययं ॥ १३ ॥

स्वप्नमाये इत्यालिकविषयसाम्यश्रुतेः ॥ न हि आत्मनो विचित्रप्रयंचात्मत्वेति मयी तं शक्तिरोयेपि न त्वदंतेषु त्वे
शक्तिरोपयिद्वारो ज्यते ॥ कार्यस्याकारणत्मकत्वावरंभावात् तस्माद्विचित्रत्वादाश्रयोत्तमस्य जगदु
पादानत्वं कूटस्थत्वे निर्वहति रतिसाधुक्तं ॥ न त्वदंतेषु ते मयीति ॥ १२ ॥ कथं तर्हि स्थूल सूक्ष्म प्रपंचवाधेन ज
ना आत्मानं नागच्छतीत्याशंका त्रिभिर्गुणैः पूर्वाक्तैस्त्रिभिर्विधैर्भावे प्रकाशप्रवृत्तिनियमायैर्गुण
मयेर्गुणमयैस्तत्परजस्तमोगुणविकारे ॥ तदं चराचरं प्राणिजानं जगत्सर्वं वाच्यमिदं सत्तत्त्वभोगगुणभ्यः पर
मात्मानं न जानाति ॥ यथारज्जामापास्या संपादयोरजनन्यजानाति तदपरने हेतुः अत्ययं एते
भावापरिणामित्वात् व्ययत्वंतः अदेशात्तद्विपरीतः सात्त्विकत्वव्ययः ॥ १३ ॥

ननेवेप्रपचपरमात्मनोमणिसहचर्यादानोपादेयभावोपिनस्यात्तद्विदुषादानं च अनुराजं चेति चरतेरह
 रादावदर्शनादिमाशंकास्यप्रमायेदं ज्ञानं ॥ जगत्स्यत्वे प्रपचस्योपायायोभयमपि विरुद्धमित्यपि दिष्टं वेदय
 दिष्टोभविष्यतीति मन्त्रादृष्टांताजरेरेवानुवृत्तिव्यावृत्तौ चिज्ज्ञेयो दर्शयति ॥ रसरति ॥ रसायययोरसोसुपयं
 निरंतराणानि एवमांकारेण सर्वे वाक्यं रसायति वा उच्यते तत्र प्रमावानुसृतिप्रवृत्तान्तराणानि संग्रथिता
 नि एवमाकाशेशास्वासाभूतस्तीक्ष्णान्मपि चोत्तमं च पुरुषस्यारं पौरुषं यैर्देयांति रूपं तत्र पुरुषाः प्रेताः
 पचमयेति रसश्च पुण्यपरितिरसादिष्वपि रसश्च अपुण्यस्य सर्वस्याविद्यामात्रविलसितत्वात् विभावसौ च ज्ञे

रसो ह मसकैते यत्तन्मास्मि शशि सूर्ययोः प्रणवः सर्ववेदधुशसः त्वेपो रुवं नृषु ॥ १८ ॥ घण्टा गंधः पृथि
 वा च ते जज्ञास्मि वभावसो ॥ जीवनं सर्वभूतेषु तपस्यास्मि तपस्विषु ॥ १९ ॥ वीजं मां सर्वभूतानां वि
 दिष्यार्थं सनातनं ॥ विदुर्वेदुर्मतामस्मि ते जज्ञे जज्ञेनामहं ॥ २० ॥ बलं बलवतां चाहं कामरागविजं
 ते ॥ धर्मा विरुद्धो भूतेषु कामोस्मि भरतर्षभ ॥ २१ ॥

तेजः दहनशक्तिजीवंत्पनेनेति जीवन्मन्त्रं विराज्यतत्र दिसर्वाणि भूतानि प्रेतान्येव ग्रन्थे तु तो वने आधुरिति
 आचक्षते तपश्चेति तयोधर्मः तद्रूपमपि तपस्विनः प्रेताः ॥ १८ ॥ वीजं कारणं सर्वभूतानां पिंड उद्भूतं
 कानां वीजमपि पिंडादिकं प्रोक्तं कनकं कुंडलादिवत् ॥ सनातनं नित्यं वीजांतरानुत्पन्नेषु दित्रूपमपि
 विमानः प्रेताः तेजः प्रागल्भ्यं तद्रूपमपि प्रागल्भ्यः प्रेताः ॥ १९ ॥ बलं रूपमपि बलवतः प्रेता कामरागवि
 वर्जिते कामरसारागः रंजनात्तैरिविद्यकैश्च तेन निर्वृत्तं वलवर्जितं पचधर्मा विरुद्धं कामरूपे म
 पितृदृशं कामवतः प्रेताः ॥ २० ॥

कृतस्तर्हि सर्वेषां प्रथमायां नंतरं तस्यां शकारः ॥ न मांमिति ॥ यतोऽहं कृतिनः यतो मायया प्रदत्तं तिरस्कृत्य
ज्ञानं प्राप्तं विदुषेऽस्य वांते ॥ अतश्चित्तस्य भावात्तदाः आत्मनात्मविवेकहीना अतएव न रायमां
न प्रथमं तं कुतोऽहं कृतिनः यतो मायया प्रदत्तं तिरस्कृत्य ज्ञानं प्राप्तं विदुषेऽस्य वांते ॥ एतन्नेतानां
न न मायया आचरणशक्तिरुक्ता किंच आसुरं असुराणां विराचनादीनां भावे चित्तमिष्टाय आत्मैवेत् ॥ मह
यत्प्रादिना अतदेहं इयं सत्ता तेषां सत्त्वमैतन्मैव चरते च विधेः आश्रिता एते न मायया चित्ते पशक्तिरुक्ता
तदेवं मायया स्वरूपानंदं आहृत्य देहात्प्रभवे जनिता सति तदभिमानादेहादिप्रसूयं दह्यते कुर्वीत ते न च म
दाः संतो न रायमां न प्रथमं तं सर्वं सर्वानर्थं मूलं मायैवेत्यर्थः ॥ ५ ॥ यतस्तत्पि देहाद्या समतो विभिन्ने म
तः प्रीत्यर्थं सक्तं मेवाचरति ते पि चतुर्विधानकेवलं सर्वं मदेककामाभ्यासयेनात् ॥ चतुर्विधा इति आर्त्तं

नमोऽस्तुतिनेमदाः प्रपद्यन्ते नरापमाः साययाय हतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥५॥ चतुर्विध
भजन्ते सोऽजनास्तुतिने जैनः प्राणैर्जिज्ञासुर्यार्थी ज्ञानी च भरतवध ॥६॥ तेषां ज्ञानी नित्यमुक्तय
कमन्ति विविधैः प्रपद्यन्ति नोत्पमहंसचममप्रियः ॥७॥

यदि नः पीडापरिहारार्थं जिज्ञासुः स्वाज्ञाननाशार्थं जिज्ञासुः स्वाज्ञाननाशार्थं धनाद्यर्थितानो चेति चतुर्विधा
 सा भजने ॥ १८ ॥ किं सर्वं पिससापतेन सुकृतिनरति साधारणविशेषणदत्त आह ॥ तेषामिति ॥ तेषां मध्ये ज्ञानी
 विशिष्यते यतो नित्ययुक्तः आर्तदयोर्दिक्कामिना कामपुर्तो नमद्भुतते युक्ता भवति अयं तनित्ययुक्त एक भक्तिश्च
 कंभावेन भजनं करोति तर्थादि आर्तो गेति एः सूर्य भजने जिज्ञासुः सः सत्सती अर्थार्थिनः कुवेरः दोनिते धाततक
 र्माद्यै नानेक भक्ति स्वरूपे तस्य नित्ययुक्तत्वे एक भक्ति स्वरूपे देतु हियत भक्ति नो दे भक्त्यर्थं प्रियः ॥ अतस्तत्त्वे
 आत्मा च प्रिया निरूप्य प्रिये समो चरत्वा तत्त्वे तत्त्वे प्रियः पुत्रा न्येयो विक्त त्रयो न्यस्यात्तत्त्वे स्मृतं देतारय मात्मेति अतः

देवस्यैतन्नश्येत्तत्तयाकीरतोममसर्वेधिनीयंदेवेदिप्रसिद्धावस्मिन्त्रयंउत्प्रेराविततायसामसचिन्मात्रस्यमा
 यामयनजानामितिस्तस्मिन्प्रत्ययेनापनापानहीअनृतस्यप्रपचस्पेदिज्ञातादेरिवप्रकाशकागुणसमीपसत्त्वज्ञ
 मोमामासयोदुरत्यादुरत्यक्रमापेमामेवसर्वभूतस्यभगवंतचासदेवंप्रपयतेविषयोकुर्वेति। नपवेतोसायंत
 रितिअधिष्ठानज्ञानेनैवसमूलस्यभूमसोखेदेभवतिनतज्ञानांतरेणवाहतिनिरोधेनवत्यर्थः। अयत्तथाजी
 वेश्वरविभागाश्चेत्युक्तचिन्मात्रोक्तितोसायादर्पणः चित्तातिविचित्रपंतोचंशोक्तविचैतन्यमनुरुपप्रच
 त्तिअयत्तजमनुरुपेवलोदशलाकारंदमेवईश्वरादेनत्तसायात्तानहारासर्वेसहस्रमपितथाचक्राति-

देवीस्येसागामायीसमसायादुरत्या॥सा
 भवेयप्रपयंतेमायासेतोतरंनिते॥१४॥

अस्यात्मायास्तत्तेनिसुमेततस्मिन्मायासाययसंनिरुद्धरतितयाचैकैवसायातोवेषुरयोत्पापिदर्पण
 र्वविचयोविंवप्रतिविंवभावनाकातमभयानसत्तेशुचिन्मात्रमनेतत्तत्ततीयंमुक्तप्राणजीवेश्वरौचउपाधि
 दर्पितपातदृश्याश्चसत्त्वसर्वज्ञत्वशास्त्रप्रामाण्यत्वादिभावे॥भजेतमेवतदभावेउपाधिप्रचारदर्शिनोउ
 दासीतोपपुतयातीवसालीश्वरसालीतिशास्त्राभावावहीयतेएवंचजीवःईश्वरायनावापप्रत्यक्तत्वा
 नेनसायायानह्यायानत्कार्यस्यापिनाशनसात्माभावान्नसंज्ञात्वमपिपौरुष्यविंवप्रतिविंचानस्मृतेषु
 हेतुतीयंचचैतन्यप्राप्तीतिनदिदमुक्तदेवीमापेतिचैकस्यापवजीवेश्वरसंवेधित्वेजीवस्येश्वरभजनन
 सायात्तयागमितिच॥१५॥

भी
२२

अत्येअथपत्रास्यत्यन्यनतेत्यदिनातिनदस्यमिति क्रतेः हेतुं अत्येतत्रैवमेधोयेषांतेवाद्यार्थाभिलाषागर
त्यर्थः तेषां तत्त्वस्येतवत् सर्वस्य वात्यार्थास्येतवत्वादेषां तद्व्याः भेदेनेश्वरभक्तिभ्योवैभेदाद्यांयतोदेवयतोदे
वाभजतेतिदेवयजः तेदेवान् अंतशुक्लानिवशानि सर्वयत्तरतोभक्त्यायत्तादीनि सर्वातिभूतप्रेतभक्ताशुभ
तादीनियेत्यपिदृष्टव्यंमद्वक्तास्तुमामेवानंतंर्यातिअतस्तत्त्वफलमात्रमत्रार्थः ॥ पंचतर्हिकृतस्वामेवसर्वेन
प्रतिपद्यंतस्वारांकाज्ञानादित्याद ॥ अथाकमिति ॥ अथाकंसर्वोपाधिभूतेनअसृष्टमपिवास्तुदेवशरीरागव
क्तिसापन्नंअस्मदादिवज्रयैराभिमानिनेमामबुद्धयोमन्तेयतः समपरंभावंपरत्वेउक्तंएतद्व्याजानंतःउक्तं

अंतवत्फलंतेषांतद्वयत्त्वमेधसां देवान्देवयजोयांतिमद्वक्तायांतिमामपि ॥ २३ ॥ अथाकंयक्ति
सापन्नंमन्यंतेमामबुद्धयः ॥ परंभावंमजानंतोममावयामनुतमम् ॥ २४ ॥ नादृशकशः सर्व
स्वयोगमायासमाज्ञाः ॥ महोद्येनाभिजानातिलोकोमामजमयये ॥ २५ ॥ वेदाहंसमतीतानि
वर्तमानानिचार्जुन ॥ भविष्याणिचभूतानिमातृवेदनकश्चन ॥ २६ ॥

एतमेवविशिनष्टिअव्ययंनयेतोत्पद्यंअविनाशिअनुतमंयस्मात्तदव्यतइत्तद्व्यतनातिनिरतिशयं
मावडेअयंइत्युमित्यर्थः ॥ २३ ॥ कृतस्वद्विषयमतानलोकस्वयंतआह ॥ नादोमोति ॥ हेयोगयातिनअश
आद्याचप्रत्ययानेभ्ययोगशब्दः ॥ आहंतत्त्वदार्थः ॥ सर्वस्वयोगिनस्त्वपदार्थमात्राभिज्ञस्वनप्रकारेणति
तत्रहेतुमायासमाज्ञातिभाष्यतयोगोयुक्तिः ॥ गुणानात्तदनसैवयोगमायाचितसमाधिवायोगो
भगवत्कृतकृत्यमायेतिभगवत्कल्पवशावर्तिनीमायेमर्थः ॥ २४ ॥ इतराईः स्पष्टार्थः ॥ २५ ॥ ननुमदभि
त्रेत्तोकंत्वन्मायासोदयतिहेतौकृतो नसोदयतीतिआह ॥ वेदाहमितिस्त्वसत्यपिलोकस्वममचाभेदपि
शेषाधिकभेदस्यसत्ता ॥ २६ ॥ अथिधर्माभिमानीत्वलोकोमहः तदभावाच्चाहसर्वज्ञतिविशेषः अतरार्थः ॥

॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

२२

अन्ते अथ पञ्चानामप्यस्य नान्येति चेन्न हि ज्ञानाति तदस्मिन्निति क्रतेः हेतुं अल्पेनैव मेधां येन ते वाचा र्थाभित्याचार
 त्वर्थः ॥ तेसां नक्तत्वे अतएव सर्वस्य वाच्यार्थस्योक्तवत्त्वादेवांतराहोः भेदेन अरभक्तिभ्ये प्रवभेदा र्थापतो देवपतेदे
 वाभजतेति देवयजः ते देवान् अंतश्च कानि वयं नि सर्वे यत्तरतो भक्त्या यत्तादीनि सर्वाणि भूतप्रेतभक्ताश्च भू
 तादीनि येन पितृष्टुभ्यं मद्भक्त्यस्तु मामेवा नंतर्थाति अतस्तेः नक्तफलभाज इत्यर्थः ॥ एवंतदेकं तस्मात्सर्वे न
 प्रतिपद्यंत रत्ना र्थां कान्तानां दिपाद ॥ अवाक्तमिति ॥ अवाक्तं सर्वोपाधिभूतेन असृष्टमापि वास्तुदेवशरीरात्म
 न्निमापन्नं अस्मदादिवस्त्रशरीराभिमानिनं मामवुरूपो मन्वते यतः समपरं भावं परत्वं उक्तं ह्येत्यजानंतः उक्तं

अतः च तत्फलं तेषां तद्भवत्यस्य मेधासां ॥ देवान् देवयज्ञोपांतिमङ्गलायां तिसामपि ॥ २३ ॥ अथ कंयन्ति
सायन्नं मन्यन्ते मामनुकुर्यः ॥ परं भावमजानन्तो ममाख्यमनुजतमम् ॥ २४ ॥ नाहं प्रकाशः सर्वं
स्पृश्यामस्यामासमावृताः ॥ सर्वोऽयं नाभिजन्मन्ति स्ते के मासजमख्यं ॥ २५ ॥ वेदाहं समीक्षितानि
वर्तमानानि चार्जुन ॥ भविष्याणि च भूतानि मातुर्वेदतदख्यम् ॥ २६ ॥

सुखमेव विधानं हि श्रुत्वा येन वेदो तत्पद्यं अविनाशि अनुतमं यस्मात्तत्तद्व्यतिरेकं च नानि निरतिशयं
सावेडेषां इष्टमित्यर्थः ॥ ३५ ॥ कुतश्चाह वयमत्राने लोकस्य भूत आह ॥ नाहमिति हे योगयोगिनश्चरा
आद्या च प्रत्ययान्तेभ्यो गशाद् ॥ आहतस्य दायी ॥ सर्वस्य योगिनस्तस्य दायी मात्राभिस्तस्य न प्रकारेण ति
तत्र हेतुमाया स माहृत्य इति भाष्यतयो गो युक्तिः ॥ गुणानां लटने सेवयोगमाया चित्तसमाधि वा योगो
भगवन्तस्तत्कृता मायेति भगवन्त्वं कल्पवशावर्तिनी मायेत्यर्थः ॥ उत्तरार्द्धः स्पष्ट एव ॥ ३६ ॥ ननु मूढनि
चेत्लोकं तन्माया मोहयति चेत्तौ कुतो न मोहयतीति आह ॥ वेदाहमिति स तं सत्यापिलोकस्य समचाभेदवि
शेषापिकभेदस्य सत्त्व ॥ उपाधि पर्याप्तिसामानित्वलोको मूढः तदभावाच्चाह संवेदज्ञानिविशेषः अत्रार्थः ॥

[illegible]

उदाहः सर्वेष्वैते ज्ञानीत्यात्मैव मे मतं ॥ आस्थितः स हि प्रकृत्या मामेवानुत्तमं गच्छति ॥ ११ ॥ ब्रह्मवांस्तन्म
नामं ते ज्ञानवान्मा प्रपद्यते ॥ चासु देवः सर्वमिति समदात्मा सुदर्शनः ॥ १२ ॥ कामैरेते हि ज्ञानाप्रप
द्यन्ते न्य देवताः ॥ ते ते नित्यमसमास्त्य प्रकृत्या नित्यतस्तथा ॥ यो यो यां यो जनुर्भक्तः ॥ अदुर्बान्मिच्छति
तस्य तस्यां चलां प्रकृतमेव विदधामहे ॥ १३ ॥ सततं प्रदुष्टा प्रकृतस्त्वा राध न मोदते ॥ लभते च ततः का
मन्मयेव विदितान्दितान् ॥ १४ ॥

[illegible]

एवंतन्मदार्थविवेकं सद्यो मुक्तिदे त्वेसमाप्यतन्मदार्थमभूतामुपसृज्य नानि कसमुक्तिफलानि विस्तरेण वक्तुं
कामः संतोषेण सत्प्रयत्नसिद्धिभूतेति अर्थिदेवं च तन्मदार्थसिद्धिं तन्मदार्थिभूताधिदेव तन्मदार्थिप्रयत्नेन सिद्धिं तन्मदार्थि
प्रयत्ने च मन्त्रिदुःखासन्तेत्युक्तचेतसायतः नित्यं समादितचित्तस्वतो मन्त्रिदुःखासन्तेत्युक्तचेतसायतः नित्यं समादितचित्तस्वतो मन्त्रिदुःखासन्तेत्युक्तचेतसायतः
केपि दुःखमावनादादां मन्त्रिदुःखासन्तेत्युक्तचेतसायतः नित्यं समादितचित्तस्वतो मन्त्रिदुःखासन्तेत्युक्तचेतसायतः नित्यं समादितचित्तस्वतो मन्त्रिदुःखासन्तेत्युक्तचेतसायतः
तन्मदार्थिभावः ॥ अर्थिभूताधिपदार्थं तन्मदार्थान्वयव्याप्यति नोक्तावयं ॥ ३ ॥ इति नैलकण्ठे भारतभार

साधिभूतयिदैवंसांसाधियत्तेचयेचिडः प्रयागकालेपिचसांतेचिडपुंलचेतसः॥१॥३तिश्रीभ
गवद्गीतासूपनियत्तत्रस्मविद्यायोगगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादेज्ञानविज्ञानवर्णनेयोगोक्त
मसप्रमोऽध्यायः॥१॥ अर्जुन उवाच॥ कितद्ब्रह्म किमध्यातुं किं कर्म पुरुषोत्तम॥ अधिभूतचकिं प्रो
क्तमयिदैवं किमुच्यते॥२॥ अथियत्तः कथं कोऽदेहोऽस्मिन्नायमदमः प्रयागकालेचकथं ज्ञेयमिदं नियतं
तन्मि॥३॥

दीपेभीषणपर्वणिगीतासुसप्तमाध्यायः ॥३॥ पूर्वाभिप्रथायेसायेपहितेब्रह्मजगत्कारणसुक्तैस्त्वउत्तमानासनुया
धिब्रह्मप्रतिपत्तयेउपलक्षणमथमानासुपांयचेतिमत्वाप्रतिपत्तयब्रह्मतद्विषयएकउपासनाविषयाश्च
षट्पदसप्तमसप्तविषयास्तेब्रह्मतद्विदुःसिद्धायांतेसाहुंशेकेनभगवतासूत्रतस्तद्वृत्तिरूपेयमथायश्च
रभ्यतेतत्रसूत्रानांब्रह्मादिशब्दानामर्थबुभुक्षुरजैर्नउवाचकैमिति किमेतत्कत्तं प्रहेतिप्रथमः प्रश्नः शेषः
मुद्यायेज्ञाकार्यः ॥३॥ अथिदमः कोत्रकारितस्वपुत्रप्रश्नः कथंतेयुरतिगदाकर्षणतत्तउपासनाप्रकारप्रश्नश्चेति

केनयुननिमित्तेनातीतादीनिभूतानिजज्ञानंतीत्यशंकाह इत्येति । रज्जुभागः देवः ताभासमुच्छिन्ने देह
 मोहः श्रेयभनाशे भनसत्त्वसत्त्व नित्यानिताज्ञानात्मसुविषयेषाः अश्रेयभने श्रेयभनाशुद्धिः श्रेयभने वाश्रेयभन
 नुद्धिरित्येवंरूपत्वेदेहेभारतभनसत्त्वसत्त्व सर्वभूतानि सौम्यसुविषयेषां मोहं शिविवेकं योति । हेपरंतप्य प्रभे
 भावायोदिसृष्टेरूपनेदत्वरूपं चतत्वेतोक्तान्मिति सत्रज्ञाचितसर्वज्ञत्वादतीतादीनां नानिहृष्टाच सर्वेषामोदोति
 अश्रेयभनेरुपादो श्रेयभनायासात् । असत्त्वप्रयत्ने सत्त्वतत्त्वयासात् । सत्त्वचात्मनो संगतसत्त्वत्वायासात् । अ
 नित्ये स्वर्गं दानि सत्त्वत्वायासात् । अनात्मनि देहादावात्मत्वायासात् । असत्त्वविषये येन सत्त्वज्ञाने प्रतिबद्धं तेन च
 सर्वज्ञेन तापतोसदादीनामिति । २० के योति हि साचेत्तं भवतीत्याशंकाह । यथामिति हाभा । यथाश्रुतः जनानोपपन्न
 कर्मणां पापं अतएतत्प्रतत्ताशश्रुतिरित्योति स मासः । तेदेहमोह उक्तत्वज्ञानेन निमित्तः सतः प्र

रज्जुहेयसमुच्छेददेहमोहेन भारत । सर्वभूतभित्तं मोहं सौम्यं यतिपरंतप्य । २१ यथात्वेतजगतं पापं जनानां
 पुण्यकर्मणां । तेदेहमोहनिमित्तः भनते तमोहवचनाः । २२ जगत्तमोहोत्तापमासाधितयन्तितये तेवद्यतद्विदुः क

यमोदवृत्ताः शमरवृत्ताशमदमादिदादीनां भूतामांभनते । २३ ततश्च ॥ तमयात्मिकं कर्म चावले २४
 जगत्तमोहोत्तापमासाधितयन्तितये तेवद्यतद्विदुः क
 अवाणदोतेतत्सर्वं वेदांतप्रसिद्धं कृत्यं वसाचिदावराडादुपासकाएकत्तजस्यविदुः सूत्रकारणोतिष्ठ
 च लप्यं ज्ञानात् श्री गणेश लवालोपासकास्तत्तद्वदत्तकृत्यं वसाचिदावराडादुपासकाएकत्तजस्यविदुः सूत्रकारणोतिष्ठ
 सर्वविदेभवंतीत्यर्थः ॥ अनेन यज्ञात्तानेदभूयो ज्ञातव्यमिति शिष्योत्तरं । यत्किंचिज्ज्ञानात्सर्वं वज्ञानप्रतिज्ञा
 या सर्वं कृतान्तस्याउपसंहाये दीक्षितः ॥ अथात्मि आत्मनि रादौ रक्षितं प्रसंगान्ति विषयवस्तु अहेतुपदार्थमिति
 र्थः ॥ कर्मचतत्त्वपदार्थं ज्ञानयोः साधनं अवाणदिकं सर्वं विदुः । २५ ॥

पितृव्येन कृत्स्नत्वेन वृद्धात्तत्तत्किंतत्कृत्स्नत्वेति प्रश्ने यदहं जीवात्तदेव अपीतोपाधि
 संबंधं सत्कृत्स्नत्वेति तत्त्वमसीति महावाक्यार्थः प्रतीचावस्थाभावः प्रतिपादितो भवतीति ह्ये
 तथा सो नागं कीभावः स्वरूपं स्वभावः शुद्धं पदार्थः ॥ साध्यात्म उच्यते भाष्ये तत्तत्स्वभावः परस्पर
 ब्रह्माणां प्रतिदेहं प्रत्यगात्मभावः स्वाभावः स्वभावोपात्तमच्यते अध्यात्मशब्देनाभिधीयते इति
 चिर्मः देवतो देशेन इव्यगात्मको यागः ॥ चिर्मसंसितः तमेव विशिनष्टि भूतेति भूतानां भा
 वः सात्विकादिस्वभावः ॥ उद्भवश्चतयोः करणान्तरं भूतभावोद्भवकरः ॥ तथा दिव्यद्विः कर्म
 नसारित्वं भावस्य स्मर्यते तथा उद्भवोपिकर्म तपव स्मर्यते अग्रे प्राप्ताहुतिसमगादिति सुप
 तिष्टते आदिना जायते वृष्टिः वृष्टेरन्नंततः प्रजा इति ॥ १ ॥

कमेरातेषां प्रधानासुतरमाह अक्षरमिमांसादिभिः तत्र किं तद्वद्वत्प्राप्तत्वरं परमं च स्याति यत्परं च स्या
ति योजनानां अक्षरशब्दस्य वर्णेषु उच्यते ॥ ३ ॥ इति तदक्षरमिमांसादिभिरुक्तैर्लोकोक्तिभिरुक्तं तद्वद्वत्प्राप्तत्वरं परमं च स्याति यत्परं च स्या
च दर्शनेनापि प्राणावस्थाक्षरशब्देन प्रकृतौ प्रसक्तैः परममिति विशेषणं प्राणावस्थापरं च स्यात्वा संभवान्
अतश्च एतद्वैतद्वत्त्वं गतित्रास्यमाणं अभिव्यक्तं स्यात्तमन एव द्रव्यमदीर्घमिति प्रकृतिसिद्धमिति
करसंज्ञस्य अक्षरशब्देन तद्वद्वत्प्राप्तत्वरं च ॥ यद्वा अक्षरशब्देन जीवः कुर्यात् तद्वत्त्वं उच्यते उक्तं मधुसू
क्तं इति गीतासंक्षरप्रधानमस्ति तद्वत्त्वं शरात्मा नावी शते देव एकरिति प्रकृतौ च कुर्यात्पदेन

श्रीभगवानुवाच ॥ अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभा-
वोऽप्यक्षरं च ॥ भूतभावाद्ब्रह्म कर्षणसर्ग-
कर्मसंश्रितं ॥ ३ ॥

मृतपदेनचविशेषितस्याक्षरपदस्यजीववाजोववाचितर्दोर्ज्ञानात्तद्वतोत्तरमितिपेक्ष्यत्वाभाव
 श्रुतदसः तथाचाक्षरंजीवात्वापरं ब्रह्मपरममिति विशेषणो न सोपाधिकस्य पूर्वाप्यायोक्तस्य वा
 ह्यतिनर्दिजीवस्य सोपाधिकस्य ब्रह्मभावः सभावव्यावर्तकोप्याप्योसायादर्पणो जाग्रतितयो रभेदा
 योगात् किंतु इत्येति प्रश्ने परममिति विशेषणभावेणोक्तं ब्रह्म नर्दिः कृत्स्नमिति प्रश्नोत्थापकस्त
 त्रे परमतवाचिना कृत्स्नपदेन ब्रह्मण्यविशेषतत्वादतोपि ब्रह्मणः परममिति विशेषणो युक्त एव प्रश्ने

नीतिनडपाएव कस्यामृतत्वस्य अचणतयस्तु सुदः ॥ त्वयदार्थस्य मध्यात्मवत्तमात्रं वेद अमोत्र स्यात्मे
 क्यज्ञानाभावाच्च तस्याप्राणउत्क्रम्यतीत्येनद्वावविषयानभवती किंतु शतचेत्येतस्यैव विषयान
 नतस्यानुपासकत्वात्कथमेतिदितिचेतननदिकत्वात्कृत्स्नश्चिदुर्गतितातगच्छतीतिन्यायेन
 तस्योभयमप्युत्तासंभवात्कटवलीषुनिष्कलप्रपगात्मविदंकेवलंयोगिनंमकृत्यपानंचैकचि
 त्तत्वावाचवेदांतविज्ञानसुनिश्चितार्थासंन्यासयोगाद्यतया सुदसत्वातेब्रह्मलोकेतयरापरं
 तकालेपरामृतात्परिसुच्यतइतिश्रुतेनिश्चितार्थानांशोपितत्वयदार्थानामेवक्रमसमुक्तिरवग
 म्यतेनचात्रसुनिश्चितार्थाइत्यनेनब्रह्मात्मैकानिश्चयवंतोत्तरीतुशकाः ॥ तेषांरात्मभावस्यप्रो
 कत्वात्तन्नाप्युपासकाः असंभवात्उपासनादिनामश्रुतास्मिस्तदुद्दिष्टयाशालयामेविस्मृति
 र्वंसूत्रविशदंतर्कामिद्यात्मबुद्धिरितनतदंतःसुनिश्चितार्थाइतिवक्तुंशकंतस्यादधानावि
 दंब्रह्मात्मैकस्यानवगम्यात्तुनुपासतेनांसप्रत्ययाभावेपिअचिरादिगतिप्राप्तिरलौकिसर्वम
 नवयं ॥५॥

तरोभावो न निमज्जस्तु कर्मफलभूतं तत्तु येन भूतं च तदपि भूतमित्युच्यते ॥ अधिदेवं पुरुषः सर्वं संप्रपूज्य
 तीति सर्वं कारणं नांशादकः ॥ सकलदेवतात्मा हिरण्यगर्भः ॥ अधिपत्यो यत्तामिमानो विस्मरन्त यो मोक्षो
 रमेव देहे सिद्धिं देहभूतं वरः ॥ ४ ॥ अत्र षट्प्रश्नान्तरेषु प्रथमो जीवस्य च स्यात्भावउक्तः तेजानां प्रया
 णमेव नास्ति न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयेते त्रैलोक्ये सन्त्येषोतीति प्रतीतिरिति ये शुद्धं
 पदार्थं उक्ता न तजानस्यापि च स्मृत्विशेषयत्नात्तत्र भावनामेव तात्तीति न भावनाफलभूतकालेन
 त्प्राप्योपेतत्वे ततो यच्च तथोक्तं कर्मफलभूतं च न चैव तत्तत्संज्ञेन भावनापेक्षाति

अधिभूतं तरोभावः पुरुषश्चाधिदेवतं ॥ अधिपतो रमेवात्र देहे देहभूतं वरः ॥ ४ ॥ अंत
 काले च मा मेव स्मरन्मुक्ता काले वरम् ॥ ५ ॥ प्रयातिसमझावेयातिनात्पत्रं संशयः ॥ ५ ॥

अंतकाले प्रवलेनैव कर्मणा चित्तस्यावरोधात्तत्स्थानफलभूतस्यैव स्मरणवशं भावेन तत्र भावना
 यावैष्णव्यात्परिशेषात् ॥ अंतयोरेव कार्याकारणब्रह्मणो सायाधिक निरुपाधिकपोरन्यतर
 स्थाभावना सरवात्ते देतकालेन तत्प्रत्ययोः वशं भावीति तयो रन्यतरं नुपं परमात्मानं स्मरन्त्यः
 काले वरं मुक्ता चिरादिमार्गेण प्रयातिसः ब्रह्मलोकप्राप्तिद्वारा क्रमेण सझावे मोक्षे यातो मा
 ह ॥ अंतकाले चेति ॥ अष्टाष्टा जना नाल्लुप्तं संशय रितिसंकाधिक ब्रह्मणो पातिप्रकृतिशतैका
 च हृदयस्य नायकांसां मूर्धानमभिनिस्तौकादयोर्धमापत्रस्तत्त्वमेति विषयद्वया उत्क्रामणे भवं

भी
६६

७५

एतदेव श्लोकत्रयेण विबोध्यते अत्र प्रभाषेति सशुक्लेन तत्र स्थितौ यत्ने भासति सूचितो भासः तत्र यथेव स्तुतिचि-
तस्य स्थिरीकरणार्थाय तत्र सच प्रत्ययानेन तमितसजातेय प्रत्यय प्रवादे करणरूपः सोऽत्राभासः तत्र वा-
यो विषयः सिद्धः चित्तप्रतिमादि विरादादि वा अ सिद्धस्तमान सप्रतिमादितत्रा सिद्धे मनसः प्रतिमाकरणा-
संघादन तत्र चित्तस्य स्थिरीकरणं चेति विषयभेदात् तद्दिग्गणे यत्नः कर्तव्यो भवति सिद्धे तच्चित्तस्थिरीकरण-
त्मक एक एव यत्नः तत्र यथा सत्यतः स्वच्छः स्फटिकः जपाकुसुमोपरागात्लोहितः स्फटिकश्चित्तत्रलौहित्याभा-
सः तस्यावल्यात् तत्रैव स्फटिकत्वेनाप्रमोघेपमरागात्वाभासः पद्मरागोपि चंद्रिकायां इदानीं तत्वाभास

अभासयोगशुक्लेन चेतसानान्यगमिना ॥ परमं
शुरुषे दिव्यानि पार्था न चिंतय न ॥ ८ ॥

स्तत्रैव तदीमेव किंचिदस्मिन् स्थितौ तत्त्वत्वाभास इति उत्तरोक्तवाभासक्रमेण शुद्ध एक एव स्फटिकः पंचविधो-
भवति एवं सतः शुद्धं चेतनं मायोपरागात्तदेव सुरः माया प्राबल्ये तस्यैव सुरत्वात् प्रमोघे तत्रैव सूत्रात्मा-
भासः सूत्रेऽपि अज्ञानदाढ्यादिराउपभासः तत एव विराटे कदेशे बुधशरीरादिषु आत्मत्वभ्रमः तत्र यथा-
चुटोत्तगतः प्रदीपः चुटमात्रं भासयते चट्टिच्छिद्राद्वहिर्गतः किंचित्त्वप्रभया स स्फटिविषयमवभासय-
ते स वा त्मना चट्टाद्वहिर्गतस्तत्कृत्तं भवने द्रवति पदार्थतात्तं प्रकाशयति तद्देहोत्तगीता सती सोऽवि-
तिरुहं किंचिद्विषयं रूपं रूपादिकमवभासयते स वा त्मना गरुडप्रकाशे द्रवति परितो दाभिमाने स ते सु-
शीरोक्तसती कृत्तं विराडात्मानमवभासयते यथोक्तं चात्मग्रंथेऽपि मरिचकतवह्ना रासात् ८

६६

न केवलं कार्यकारणस्य साधनेनैव भावनात्प्रत्ययवशात्तद्भावप्रामिदेव शेषतः कोटस्य वीजवत्त एव भावनात्
 तान्न वस्तुभावप्रामिदेव तद्विदिके श्वरस्य च स्मर्यते सहि महादेवं भावयन्त तस्मात्प्रत्ययदेहांतरे विनैव प्रामाति
 योगशस्त्रेऽपि प्रसिद्धं तत्र किमवक्तव्यं अतः प्रत्ययवशात्तद्देशान्तरे भावप्रामिस्तोति मत्वा तमेवार्थमवत्रापि
 दर्शयन्ति यं यमिति तद्भावभावितः भावाकारवासनया जित इत्यर्थः ॥ ५ ॥ यस्मादेवं तस्मात्सर्वेषु कालेषु

यं यं वापि स्मरन् भावेन जन्ते ते कलेवरः ॥ तं तमेवेति कैते य सदा तद्भावभावितः ॥ ६ ॥
 तस्मात्सर्वेषु कालेषु भासन् स्मरन् पुष्पच ॥ स प्यपि तमने बुद्धिर्मा मे वै व्यसंशयः ॥ ७ ॥

भासन् स्मरन् अंतकाले मत्स्मरणमद्रवशात्प्रत्ययवशात्तद्विचकारात्कर्मोपात्तः समुच्चये वागम्यते ता
 न कर्म समुच्चयकर्तरी वत इभयानुष्ठातरि एकस्मिन्नेवाधिकारिणिकर्तृत्वाकर्तृत्वप्रत्ययकृतविशे
 याभावात्तमपि प्रपिते मदेकनिष्ठतंगते मने बुद्धौ येन समप्यपि तमने बुद्धिस्तं प्रसंशयं मा मे वै व्य
 सिशाश्च अंतकाले स्मरणेनेति शेषः ॥ ८ ॥

शामनुष्यायनतमेवनदीसमुद्रनायेनकातिदेवायेतयचअति॥ यथानिधिः स्पंदमानासमुद्रस्तं
गच्छतिनामहूपेविद्यायतयाविद्यानप्रणयपापेविधूपपरात्परंशुरुषमुपैतिदिव्यंमितिपरान्न
सुखात्परंश्रुतयोमिमां॥ ८॥ तदेवउपासनायासुर्यमुक्ताउपास्यस्वस्वूपमारकविमिनिक
विष्कांतदर्शिनं सर्वसंपुराणचिरंतनं अनुष्ठासितारं जगतोतयोमिमांश्रुतेन सुखादय्या
काशदे अणीयांसं सुखतरं योनस्मरेण अचिंतयेत् सर्वस्य कर्मफलस्य धातारं विभागेन प्रद

कविंपुराणामनुष्ठासितारमनोरणीयांसमनुस्मरेद्यः॥ सर्व
स्थधातारमचित्स्वरूपमादित्यवर्णितमसः परत्वात् ॥ ९ ॥

तारं अचित्स्वरूपं नास्वरूपं विद्यमानमपिकेनचिंचित्तयितुं अशकं आदित्यवर्णं आदित्यस्य
वर्णितप्रकाशरूपोवर्णोदोष्यमानतापस्यत आदित्यवर्णं सर्वजगदाभासकमित्यर्थः ॥ त
मसः देहं द्रियादावनात्मनि आत्माभिमानरूपाविद्यातः परत्वात् पराचीनं सति देहाभिसा
नेन प्रकाशते योगयुतात्पकेन तस्मिन्त्वयमेव प्रकाशत इत्यर्थः ॥ ९ ॥ ॥

मसूर्योदयोपिदितिविषयमिहाहं वातमुद्योतयेति सदृजलयसमुत्थं योतयेति संसिभुवन
मपि सत्त्वस्थलभेदक्रमेणोतिस सदृजलयः स्वाभाविकः देदकृतपरिच्छेदाभिमानस्तस्य लयाजादे
रुत्थितं क्रमेण संकल्पाक्रमेण सदेष्टमात्राभिनिर्मुक्तत्वात्सर्वेष्वप्युक्तसंकल्पास्य दसत्वात्तथा
च प्रकृतिः ॥ सयदापितलोककर्मोभयतिसंकल्पादेवाप्यपितरः समुत्तिष्ठतीति कृते दोषनिमित्तम्
पादयोविषयासंकल्पकृत इत्यतः पादसूत्राच्चेष्टाः रागादयः तदयः तदेवं प्रकारमाने विराजिअ
दमेवेदं सर्वास्मैतिसम्यक्ते सोऽप्यपरमोलोक इति कृतप्रामाण्यादुपासकेन गृहीतो दंशदः यद्य
पि वस्तुतत्वापेक्षया भ्रान्तिर्यथापि स्वाभाविकदेहादंशदसत्त्वः यथा स्फुरिकेनोत्प
लत्वं गृहायेतया इदं नोलत्वं गृहकृततथा च स्फुरिके प्रणिधोयमाने चत्तुरुत्तरात्तस्य प्रवृ
द्धौ इदं नोलत्वं वाधित्वाप्यस्य गतेन हायेन लोहितस्फुरिकत्वं तदायेन अदृत्तं चावगच्छति एवं
रुक्कगच्छताश्रयाप्रत्यगत्तमनिप्रणिधोयमाने मनोवायं प्रययौ पञ्चातरेव निष्ठिते च रसं वि
शुद्धं प्रपन्नतत्त्वयमेव विलीयते यथा क्लेयेन त्यज्यते त्यजेति येन मनसा त्यज्यते विराडादिभा
वंतदोषमनः तज्जोत्पद्यते ॥ तदेवं नित्यं वावहा रापेक्षया मिदं सुचिरात्सुजातयो मिदं मनसः स्थिरी
करणार्थं यतोऽभासस्तत्त्वमभितो योगसमाधिः धीयश्च स्तन्यवचेतसः ॥ स्थिरं तेन गूणायुक्तं
यचेतस्तेनान्यान्मिना अनन्यान्मिनाः नैकयेति वत्समासः तेन चेतसा परमं सर्वं त्वष्ट
पुरस्तात्तिरशेषदोषयत्सर्वेषां पुरस्तात्तसर्वान्मिना न डौ न तस्मात् पुरुषरतिनिर्वचनात्
दिवा योतमानं अनचितयन् ॥ अदमेव भगवान् सर्वात्मा वासुदेवरतिमतं ॥ आचार्योपदे

भूवोर्म्ये प्राणमावेरेणु कंत किं कत्वा कर्तं वा तत्कत्वा च किं कर्तव्यमित्येतत्तद्वयं विदिष्यत तत्र प्रतीकत्वे
न चितं प्राणं वेतावहा च वाचकयो रभेदा विवक्षया लैपति पदं हारमिति पदं तरे प्राणवाख्य वाच के वेद
विदे वंद्य द्य पदं हारं त्रस्यते हा च पतं हेय दत्त राणि त्रस्यमाण अभिव दंति स्थूल मन एव त्रस्य मदी त
मित्ये वं लक्षणं वा वेद विदे व दंति य च पतयो वि शंति त्र स्य प्रतीकत्वे न शरलो कुर्वंति पत्ते सम्पदं
ने सरित्सागरमायेन यत्प्रविशंति यतः यतस्तरमिच्छंती त्र स्य चयं चरंतीति पत्तद्वयं पित्तमानं तत्तत्तद्वयं
वर्णा त्रयात्मकं पदनीयं वा स्थानं विक्षेप रमं पदं संश्रुदेण प्रवृत्त्ययं च वाच्य वाचक यो रभेदः ॥ सु
ति ज्ञायया गम्यते अन्यत्र धर्मादप्यत्र धर्मादप्यत्रास धर्मादिति सर्व धर्मा तौ तत्र स्य प्रकृतिसर्वं वेदाप

पदत्तरं वेद विदे व दंति वि शंति य यतयो वीतरागा ॥ यदिच्छंती त्र स्य चयं चरंति तत्तत्तद्वयं पदं संश्रुदेन प्र
वृत्ते ॥ सर्वं हाराणि संयम्य मनो हृदि निरुपच ॥ मूर्धा धायान्ननः प्राणमास्थितो योगधारण

दमामनंति तयोसि सर्वाणि च यद्वदंति यदिच्छंती त्र स्य चयं चरंति तत्तत्तद्वयं पदं संश्रुदेण त्रवीम्यमित्येतदित्यं
कारणेण पसं हारात्फलं च प्रतिभावात् ॥ कारं प्रतीकत्वे न प्रकल्प्य तद्वारा शुद्धं शवलं वा त्रस्य प्रति
पत्तं वा तया च कृतं तरेण तद्वे सत्य काम परं त्रस्य देव कारं त्रस्य प्रकल्प्य तस्मादेवं विद्वानेतेनै वा पतनेनै
कतरमतीति तौ तद्वयं आयतनं शाला ग्रामवत् प्रतीकत्वेन ॥ भूवोर्म्ये कथं प्राणं आवेशयेदित्यत
आदसर्वं तिसर्वाणी प्राणा दिविषय प्रहारात्तद्वाराणी दिवाणि संयम्य निगद्यत आहृदि मनोपि निरुप
तयो केवु क भर्तुं प्राणं मूर्ध्नि नादया सुषुम्णा वापामूर्ध्नि भूवोर्म्ये आधाय कथं योगधारणा योग
शास्त्रात्ता धारणां मनोमादेश विरोधनिर्वंधनी अस्थितः अनुतिष्ठन्न सन् ॥ १९ ॥

उपासनायाः फलमाह ॥ प्रयागं गतिप्रयागात्काले मनसा चलेन नृतेन रवर्जितेन भक्त्या भवति वासदेवे
 आराधनं चलेन च युक्तो योगवलेन योगः मनः प्राणोद्विग्नक्रियातिरोधः दृढयुग्मरेकेतेषां च शौकरा
 मित्यर्थः ॥ तस्यैव चलेन च युक्तो भक्तिकान्तपक्षे मे एव प्राणोत्सृज्य द्रव्यं तस्यानेषु आशुहः चरोद
 क्रमेण संचारित एव नोतकाले भक्त्यो मध्ये आशुचक्रे प्राणा आवेश्य स्यापयित्वा स्यापनप्रयोजनं अ
 न्यविस्मरणं पूर्वकं दिव्यपुरुषचित्तनयं च भक्त्या उपयुक्तं नो यमानो वा यो मनो मन्त्री सा पद्यतरजित
 स्यात्तव स्यापनं भवतीत्यप्यस्तत्रैव संपाद्य चरुतोगैर्वरादिमार्गे पूर्वकं मानवस्य स्थानविशेषं प्राय
 कस्य प्राप्स्य स्थानं च तस्मिन्नेव स्मरणं कर्तव्यं तद्वा सना वसिते मनः भक्त्या योगिना दुर्धया नाशः

प्रयागात्काले मनसा चलेन भक्त्या युक्तो योगवलेन चैव ॥
 भक्त्यो मध्ये प्राणमावेश्य सम्पत्कसंतपः पुरुषमपैति दिवं ॥ १ ॥

तस्मिन्ने प्राणे मुक्ते सुखं हृष्टं उत्तमं च भित्वा प्रचलिते सति मनो लब्धवृत्तिकं भक्त्या पूर्वसंस्कारप्राचल्य
 तयो गमादात्मा च दिव्योपायैतमचिरादिपर्यदेव तामिरभिपूजमानं उत्तरोत्तरं स्थानं प्रत्यतिवाय
 मानममानवेन च न पुरुषाणां संगच्छमानं तेन च यथा मिलितं स्थानं प्राप्स्यति मानं पश्यति तदि
 दमुक्तं भक्त्यो मध्ये सम्पत्कप्रमाणं अवेर्यति स एव कृत्या योगी कर्त्तुं पुराणमिमुक्तं लक्षणं परं पुरुषदे
 गणपगर्भाख्यं सर्वस्य भक्ततात्प्रजननवितारं नारायणमदिशद्दृष्टिं प्राप्यं उपैति समीपे प्राप्तेर्भक्तलो
 कं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ नदिपेराणि कानां भिन्नं वैदिकानां मते च ह्यविस्मृरुद्रलोकानां उपयुक्तं चरुतना
 स्ति किं तदि सचैदिशरणं भक्तो काले सतलोक एवातर्भवेति परादि सोपासनकर्मैव तदिशरणं प्रा

वैतति हृदयं केतनं प्रारं विहं

32

पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यते नन्यथा ॥ यस्मात्तः स्थानि भूतानि येन सर्वं सिद्धं तत् ॥ २२ ॥
 यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः ॥ प्रयाता यंति तं कालं वत्सामि भरतर्षभ ॥ २३ ॥
 अग्निर्ज्योतिरदः शुक्लः पाण्मासा उन्नरा यगाः ॥ तत्र प्रयाता गच्छंति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥ २४ ॥

विदोक्रमसुक्तिभाजोत्र सप्रतिपत्तयो मार्गो च क्वचित्प्रादयत्रेति आहतिमार्गो विद्यासो अनाहु
तिमार्गस्तु इत्यर्थः ॥ योगिनश्चित्तयोगिनः ॥ कर्मिणश्चाच्यते तेषां यथायोग्यं मार्गं हयविभागः शेष
(निमार्गस्तु इत्यर्थः) स्पष्टं ॥ २७ ॥ तत्रोपासकानां देवपाने पंचानसा द्वापरेति अग्निर्ज्योतिरित्यचिरमि
मानिनी देवता लक्षते एवं अदरिति दरमिमानिनी एवं अज्ञपत्तस्पष्टगमा संसंमितस्योत्तराय
णास्पृचाभिमानिनी नो देवते एव पतच्चान्नासामस्य साल्लक्षणं तत्र प्रयाता उक्ता ताः ब्रह्म
कार्यं ब्रह्महारा परं न गच्छति ब्रह्मविदो ब्रह्मोपासजनाः ॥ २४ ॥

कृतज्ञानाकृताभ्यागमदोषापनुत्वेवेधसोत्तरासुप्रभृतिसाफल्यप्रविद्यादिवशादिवशेषंभूतग्रामः
 पुनःपुनर्भूत्वापुनःपुनःप्रलीयतेइत्यादिवैराग्येमादनायेभूतग्रामइतिअद्वयजमेप्रलीयतइतिगोचना
 सपवभूत्वाप्रलीयतेइतिगोचनायाभिन्नवोभवतीत्यर्थःकृत्यतेअवशःअविद्याकामकर्मोपनस्तस्या
 सर्वानर्थवीजभूत्वायांअविद्यायाउत्पेदेनन्मरणाप्रवाहवितेदायावशेषतितस्यमित्यर्थः॥१॥एवंब्रह्म
 भवनांतानासावृत्तिंआत्माययत्यामानासावृत्तिर्नास्तिदत्तरंषरेत्रसेसुपक्रांतैवल्ललत्तयतिपरस्तस्या
 दितिरितिःपरइतितस्यादव्यक्तातभूतग्रामवीजभूतादविद्यालक्षणात्॥अनन्तातअतोआतंतविलक्षणा
 भावःसत्तातुशब्दात्पराभिमतंसत्तासामान्यचारयतितस्यसामान्यादिभोयावृत्तत्वात्अस्यचसर्वज्ञान

भूतग्रामःसपवायंभूत्वाभूत्वाप्रलीयते॥राआगमेवशःपार्थप्रभवत्पदरागमे॥१॥परस्तस्या
 त्वभावनोवाक्तेवाक्तात्तनातनः॥यःसर्वेषुभूतेषुनश्यत्सुनविनश्यति॥२॥अवक्तोचर
 इत्युक्तस्तमाहुपरमांगतिं॥यंप्राणननिवर्ततेतद्धामपरमंमम॥२॥॥॥

गतत्वात्सनातनोनित्यैकरूपपातउपाधिसान्निध्यविशिष्टायातित्येविक्रियतदवभातिअयंत्वनृप
 धित्वात्रित्यैकरूपपवयोसःभावःसर्वेषुभूतेषुविद्यदोदुनश्यत्सुनविनश्यतिकेवलसनात्पत्वात्तपते
 नतस्यकालत्रयावाधतनित्यत्वंचोक्तं॥२॥अवक्तोचरवाक्तातइतिइत्यसंनिरस्तश्रुतरोश्रुतिप्राप्तोति
 त्रिविधपरिच्छेदशून्यत्वमुक्तैर्भावंपरमांगतिंब्रह्मलोकैतांगतिपरमाकार्यत्वात्तथाहपद्यास्यपरमा
 गतिरित्यादयःश्रुतयःयंभावंप्राणननिवर्ततेपुनः॥ससारेस्यपतेतितोदितिविशेषामिहोचत्तंसप
 चममविहोपरमउपाधिसिद्धधामप्रकाशः॥तदिहोपरमंमदमितिक्रान्तप्रसिद्धेनिष्कृतंब्रह्म॥

म. भो
११

५००

पूर्वाध्याये किं तद्दृष्ट्यादिसप्रश्नाश्चरं त्रसपरमित्यादिना संक्षिप्य व्याख्यात तत्तत्तानस्य प्रत्यक्ष
योजनकात्तया कर्मविशेषादिभिर्भोक्तृकं प्रसादिसार्गिकं यथास्तान्निहितं यथान प्राप्य प्रापका
दिविभोगोर्दशितः ॥ तेन कर्माधिभूते व्याख्यातं ज्ञासुत्रांतर्वा भिन्ने रूपासकस्य चिरादिसार्ग
राश्रममुक्तिस्थानाप्रतिष्ठितं तेन अपि देवाभियक्तं व्याख्यातं उमित्येकाक्षरमित्यादिना
अतः कालेकं यं ज्ञेयं मीत्यस्योत्तरं व्याख्यातं तदेव यद्यत्र यद्विद्यासंगानि नृधितपरिशिष्टम्
यं ज्ञेयं यत्र यद्विषयं प्रश्नद्वयं किं तद्दृष्ट्या किमध्यात्ममिति तद्विचाराण्यनवमोऽध्यायश्चरभूतेन
केवलं चिरादिगतिशमाकालांतरे एव मुक्तिरस्ति किंचिदेव स एव मुक्तिरस्तीति विशेषं वक्तुं

श्रीभगवानुवाच ॥ इदं तत्ते गुह्यं तमप्रवक्ष्याम्य न स्य वे ॥ ज्ञानं विज्ञानं सदितं यद्गुह्यं मोक्षसं
श्रुभाते ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥ इदं तत्ते इति इदं वक्ष्यामि तत्पूर्वस्यात्तथेयात्तविलक्षणं ज्ञेयं तेन भंग्यं न ममि
ति गेयं प्रवक्ष्यामि न स्य वे प्रसंगो बुधेयाविष्करणं तद्विज्ञानं ज्ञानं सप्रिमात्रसंज्ञं त्रस्य वि
ज्ञानेन अचभवेन सदितं तेन केवलं यारोक्षाय तत्ज्ञानं ज्ञात्वा साक्षात्कृत्य अश्नुमात्संसारान् ॥
मोक्षसंज्ञं यत्समाप्तमादौ ज्ञानं तेन संसं विज्ञानमिदं वक्ष्याम्य शेषतरतिप्रतिज्ञानं यस्य च ॥
विज्ञानाय शाखा चंद्रन्यायो न्याये तोपलक्षणं भूतं जगत्कारणं वृक्षतत्रैव निरूपितं यद्विज्ञा
नेऽधिकारं संपत्त्यं तस्यैव गुणसोपासनं मुक्तं तद्विदुः सर्वे शेषि भूतं वृक्षवत्तव्यमिति तथै
व प्रतिज्ञा नीते वचनमात्रेण बापराक्षं ज्ञानं जायत रति तच्च तत्रैव व्युत्पादितं न प्रस्मर्तव्यं ॥ १ ॥

११

एतेन धूमरात्रिरित्येवोपि धूमादिमार्गः कर्मणामप्ययोगिनां च उचितफलं स्यात् ॥ ३ ॥
 मार्गानुसंधारतिशक्तेति शक्तेति युक्ताज्ञानदेवत्वादचिरादिगतिपक्षपाशकृत्यापुनर्याह स्यात्
 २५ ॥ एते सन्तो मार्गो आहूतियुक्ते ज्ञाननो योगिनः सुप्रतिष्ठो गम्यते यतिरल्पप्रयत्नश्च योगेन भवति
 कश्चन कोपिय सादेवं तस्मात् सर्वे विनादि स्युः ॥ २५ ॥ पुनः अहं भिदुदये योगे ज्ञेयं विवेकधिति वेदेषु स

धूमरात्रिरित्येवोपि धूमादिमार्गः कर्मणामप्ययोगिनां च उचितफलं स्यात् ॥ ३ ॥
 अल्लकुले गतो ये जगतः शम्भुर्गते ॥ एकया यात्रया नृतिमन्त्रया वर्तते पुनः ॥ २५ ॥ नै
 ते सन्तो पार्थ ज्ञानच योगी सुप्रतिकचन ॥ तस्मात् सर्वे युक्ता लेषु योगपुक्ते भवार्जुन ॥
 वेदेषु यज्ञेषु तपः सचैव दानेषु यत्न एव फलप्रदं ॥ अनेति तत्सर्वं मिदं विदिता योगी
 परं स्थानमुपैति चाद्यं ॥ २५ ॥ एतौ श्रीभगवद्गीतासु १८ त्वं वसुधैव कुटुम्बकम् ॥ श्रीकृ
 णा नमः ॥ २५ ॥ अहं भिदुदये योगे ज्ञेयं विवेकधिति वेदेषु स

मगधीते पुनः सचपः ॥ सचसम्पगन्धितेषु च सम्पगतेषु यत्न एव फलप्रदं ॥ अनेति तत्सर्वं मिदं विदिता योगी
 वैषसमुचितेषु यत्नप्रदं ॥ अहं भिदुदये योगे ज्ञेयं विवेकधिति वेदेषु स
 तीत्यत आह यत्नानि विविधेषु स ३ ॥ एतौ श्रीभगवद्गीतासु १८ त्वं वसुधैव कुटुम्बकम् ॥ श्रीकृ
 णा नमः ॥ २५ ॥ अहं भिदुदये योगे ज्ञेयं विवेकधिति वेदेषु स

मं श्री
१२

101

एवं कृत्वा भिन्नालोक्तमयद्वक्तव्यं तदाह मयेति मया रदं सर्वं जगत् तत्तं व्याप्तं उपादानत्वात् कनके
वकुंडलादीनि ननु प्रागेवेतदुक्तं ॥ अदं सर्वं स्पजगतः प्रभवः प्रलयस्तथेति तथा च राजविद्येत्या
दिस्तुतिरस्यानेष्वक्तता स्यात्तव कृत्वा विशेषाभावादिति चेत् अत्र ब्रूमः यथा यतो वा इमानि भूता
नि जायंते येन जातानि जीवेति यत्प्रयंत्य भिन्नं विंशति तद्विजित्तसस्तद्वृत्तेति ज्ञेयं स्पष्टं स्पष्टं गल
त्तां जगत्तात्मा दिदेत् तत्त्वमका तस्मान्नामं अत्रादिशब्दशब्दितेषु विरादिषु रशयति अत्रादेवार्थं
मानि भूतानि जायंते प्राणश्चैवेत्यादिना तस्य निमित्तं यवोक्तं अत्रादेवार्थं वल्लिमानि भूतानि

मया ततमिदं सर्वं जगद्वक्तव्यं मूर्तिना ॥
मत्स्थानि सर्वं भूतानि न चादं तैष्ववस्थितः ॥५॥

जायंत इति सैषा भार्गवी विद्येति तत्रैव विद्याया पर्ववसानाभिधानात् एवमिहापि सममेभूमि
रापो नलो वायुरित्यादिना सर्वं भूतान्मात्मकं स्पष्टं विराजो जगत्तात्मा दिदेत् तत्प्रदर्शयं चादं सर्वं
स्पजगतः प्रभवः प्रलयस्तथेति नेन मायाशब्देन लेपितं प्रदर्शयित्वेदानीं मुद्दे प्रत्यगात्म
मेव तद्दर्शयति सूत्रात्तु यतीत्यायेन प्रतिपत्तिः सौकर्यार्थमिति गम्यते राजविद्येत्यादिना
स्तत्वात्रयथा कश्चिदुल्लेख्यं मरुधतौ दिदर्शयिषुस्तत्समीपस्थां सूत्रात्तासां मरुधतौ तिग्रा
हयति प्रतिपत्तिचानेनेव क्रमेण प्रतिपत्तापवमिहा

१२

एतदेव सौतिराजवियेति विद्यानां राजा इति राजावेशः अप्यात्मविद्यागणानां राजा इति राजगुणं
 राजदंतादिषु परमिसुपसर्जेन स्पष्टं निपातः पवित्रं पावनं उत्तमं पूर्वापर इति तन्नामकं शब्देन
 त्वात्प्रायश्चित्तादिप्रेतपात्रेषु प्रत्यहं निष्ठापरोक्षपतप्रत्यगात्मवस्तुतदेव पाद्यात्म्यनावेगम्यते
 ननेति प्रत्यक्षावगमं प्रत्यक्षावगमं प्रत्यक्षावगमं प्रत्यक्षावगमं प्रत्यक्षावगमं प्रत्यक्षावगमं प्रत्यक्षावगमं
 दितमिति विशेषणं प्रत्यक्षावगमं प्रत्यक्षावगमं प्रत्यक्षावगमं प्रत्यक्षावगमं प्रत्यक्षावगमं प्रत्यक्षावगमं

राजविद्याराजगुणं पवित्रमिदमुत्तमं ॥ प्रत्यक्षावगमं धर्मं सत्सर्वकर्तृमयं ॥ २ ॥ अत्र
 दधानाप्रकृष्टाधर्मस्यास्परेतप ॥ अप्राप्य संनिवर्तते तस्मिन् ससारवर्तते नि ॥ ३ ॥

दत्तश्चादिधर्मोयदित्तश्चादित्तामपि प्रत्यगात्माकारत्वं तौ संताम्यते तत्तामेककृतं ससत्तायत्न
 लंतदवामोतीति तदिदं तां प्रत्यक्षावगमं प्रत्यक्षावगमं प्रत्यक्षावगमं प्रत्यक्षावगमं प्रत्यक्षावगमं प्रत्यक्षावगमं
 प्रत्यक्षावगमं प्रत्यक्षावगमं प्रत्यक्षावगमं प्रत्यक्षावगमं प्रत्यक्षावगमं प्रत्यक्षावगमं प्रत्यक्षावगमं
 तश्च नंतफलं नंतु कर्मफलं वज्रशक्ति ॥ ३ ॥ तदिदं कुतपतते ज्ञाने सर्वे न संपादयंतीत्यादौ अद
 धाना इति स्पष्टार्थः श्लोकः ॥ ३ ॥

तमुक्तमाकाशशरीरेणभगवता कथितमेवमपि

पि कार्यकारणप्रतिपत्तिद्वारा अकार्यकारणस्य अद्वयप्रतिपत्तिरुक्ता अतएव भगवान्माय्यकारो म
यामयाततमिदं सर्वमिति तत्र मयाममयः परोभावस्तेन तत्तत्त्वानामिति वाच्यं न त्वहं सर्वं सृजगतः
प्रभव इत्यत्र ममयः परोभावः स सर्वं सृजगतः प्रभव इति स च भगवतः कारणान्न च परोभावः
परानंद एव तेनैव चेदं तत्तत्त्वानां दाशेवेत्युदाहृतं अतस्तेनैव जगदुपादानं तेन तदीयसत्ता स
तिभ्यां जगतो व्याप्तत्वात् अतएव अकारणमूर्तिनेति विशेषणं माया शब्दं हि कारणं बुद्ध्याय
त्वात् कारणमेव चरः शुद्धं दिव्यं परत्वात् कारणमेव चर इति किं भूताकारो नानंदः नपि माया
मत्पत आह मस्या नीति मयि प्रत्यगनंदे रज्ज्वांस्तृकसर्पदंडं धारादयः सर्वं भूतानि स्थित्वा
नि प्रतो मस्या नीतु यथा राड्यते अथिष्ठा नाध्यस्तयोर्वा स्तव संध्यायोगात्तपत देवादन च
तिन चाहं परमानंदस्तेषु भूतेषु स्थितोऽस्मि सदा विवस्वतपरिणामित्वा देव ॥ ४ ॥

म. भो
१४

103

एतदेवाह प्रकृतिमिति स्वयमविद्यालक्षणं प्रकृतिं अवष्टभ्य आश्रितं विना केवलं स्वस्वत्वा संभवात्
रमे भूतग्रामं पुनः पुनरिदं सजातिकं भूतं प्रकृतेर्वशात् स्वभाववशात् ॥ अथ शंका गच्छाय धीनं ॥ ननु
विषमामरं कुर्वन्तस्तु येषाम्यनैर्गुणैः सजाता मता आह न चेति तानि विषयसृष्टिभिरपि कर्माणि निव
प्रति तत्र देतु उदासीनमिति यथा पर्जन्यो न वीजं विविशेषं पुराणं केचु विदेयं वा कृत्वा उदासीनः ॥ स न च
धितिपवंशे अरोपिषुण्यवत्सरागं पापिषु देयं वा कुर्वन् न जगत्सृजति तत्र दस्यवराण कर्मवीजवशात् जने
विभिन्नफलं प्राप्नुवंतीति नेश्वरस्य वैषम्यादौ तत्तु ॥ १५ ॥ ननु विसर्जामि उदासीनमिति परस्परविरुद्धं

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसर्जामि पुनः पुनः ॥ भूतग्राममिमं कृत्वा मवशं प्रकृतेर्वशात् ॥ न च मां
तानि कर्माणि निवर्तयन्ते जय ॥ उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥ १६ ॥ मया ध्येतोऽहं
कृतिः सृजते सचराचरं ॥ देतुं नाहेन कौंतेय जगद्विपरिवर्तितं ॥ १७ ॥ अवजानंति मं भूतमानं
योनं तु माश्रितं ॥ परं भावमजानंते मम भूतमहेश्वरं ॥ १८ ॥

अतश्चांशकाहमयेति मया कृतं न अद्यतोऽहं अपस्कृतकल्पेन प्रसृतकेन प्रकृतिसचराचरं ज
गत्सृजते उता दयति अनेने अद्य तत्वे नैव देतुं नाहेन कौंतेय जगद्विपरिवर्तितं तेजन्मादिवस्था सुभ
मति अपस्कृतवदहमुदासीनश्च सृष्टिप्रवर्तकश्च भवामीति भावः तथा च मंत्रवर्णी ॥ एको देवः सर्व
भूतेषु गतः सर्वं व्यापी सर्वं भूतं तरात्मा ॥ कर्माध्वजः सर्वभूताधिवासः साही च ताकेवलो निर्माणश्चेति
एकस्य देवस्य सर्वा ध्यतत्वे साहित्यं च प्रतिपादयति ॥ १९ ॥ एवं भूतं मां संतमूढाः अविजानंति यतो मा
तु वी आश्रित्य मनुदेहेन वचरेत मम मरं प्रकृष्टं भावेन तत्तु अजानंते भूतानां महेश्वरं मामवजानं

हिति संवेद्यः ॥ १९ ॥

१४

शोकदयोर्धरं तमाह पथेति ॥ यथा लोके आकाशे स्थिते नित्यं सदा वायु सर्वत्र परिमाणान्तरं सदा न
तथा सर्वाणि भूतानि सर्वगतं मयि असे शेषेण वस्थितानीत्येवमुपधारयेति प्राचे किं तद्व्यतिप्रसक्तं
नरमुक्तं अत्र परत्र सेति अत्र संज्ञः शुद्धः त्वं पदार्थ एव निर्णयार्थं किं तद्व्यतिप्रसक्तं कदयेन वा स्थानं रदा
नी तथा चरा न जीवेनाभेदे सदा तत्पूर्वकमाह पथेति वायुः सत्त्वात्मा वायुर्वैतमतस्तत्र मितिक
ने सर्वत्र मरति समश्चित्तिगत्वा तत्सर्वगतं तन्महानित्यवायुवायुत्वात् त्वयै सयथा आकाशस्थि
तः अवाकृताकाशे स्वकारणेन स्थितः नित्यमितिकालत्रये पितृत्वाकाशमेव धुक्तः सर्वाणि भू
तानि उपाधि निष्कृष्टं पदार्थं चोचत नवर्गः बहुत्वं लोकाभिप्रायेण यथा कार्यं सर्वं इत्यनेन प्राकृता

यथाकाशः स्थिते नित्यं वायुः सर्वत्र गममान् ॥ तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय
सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं याति मामका ॥ कल्पत्ये पुनस्तानि कल्पादो विस्मजाम्यहं ॥ ७ ॥

आह र्ध्वं मध्ये च स्वकारणेण वाभेदेन तिष्ठति पंचसर्वोपि जीववर्ग उपाद्यते तेषां कृतत्राशह र्ध्वं मध्ये वा
चटाकाशे सदा काशादिव परस्माद्भूतकालत्रये पिनातिरिच्यते तदर्थः एतेन जीववर्गस्याभेदक
यनेन स्वभावो धातुसु च तस्मिन् तत्प्रागुक्तं सर्वं जीववर्ग इति तद्विद्वत् ॥ ८ ॥ नन्वेवं उपाधि रहिते स्येव
स्मृतिगत्ये उपाधेः कागतिरित्याशंक्याह सर्वेति सर्वाणि भूतानि स्यावर्जगमशीराणिक
मिकानि सममायाविनः प्रकृतिविमलानि का अपरासूक्ष्मभूमायात्मिका याति प्रविशति क
दायाति कल्पत्ये पुनश्च नान्येव भूतान्येव भूतानि प्रकृतौ स्वमाविवसेत्कारात्मनानि स्थितानि
कतागतानि कल्पादो विस्मजामि विधिचरणसूजाम्यहं कारणात्मायावो ॥ ९ ॥

म.मी.
१५

104

इदमेवपासनंविज्ञाणेतिअदमितिकृतसंकल्पेदेवताधानत्रयः यज्ञः श्रोतस्मार्तश्चयज्ञः देवतोदेशेन
द्रव्यत्यागः स्वधापितृणांमंत्रं औषधंमनुष्याणामंत्रंमंत्रोयेनदोयतेसः शब्दंरुचिश्चिह्नंतेप्रहेपक्रि
याइदं सर्वंयस्यादहमेवातलेषांविद्यतोमुखंउपासनंयुक्ततरमित्यर्थः ॥१५॥ धाताकर्मफलानांकर्तावे
द्यंवेदितंयंत्रंस्वपवित्रंयावन्तत्पञ्चादिकं ॥१५॥ गतिर्मुक्तप्राप्यस्थानंभक्ताकर्मफलदानेनयाधि
कः प्रभुः अंतर्धामोसाहो कृताकृतावेतकः निवसंत्यामितिनिनिवासश्चाश्रयोयजमानादिःश

अदंक्रतरदंयज्ञः स्वधाहमहमौषधं ॥मंत्रोहमहमेवान्यमहमग्निरदंहुते ॥१५॥ धिताहम
स्पृजगतेपातायातापितामहः ॥वेद्यंपवित्रंमोकारंरुक्कसामयजुर्वच ॥१५॥ गतिर्भंतां
प्रभुः साहोनिवासः शरणंसुदत्त ॥प्रभवः प्रलयः स्थानंनिधानंवीजमवयव ॥१५॥ त
पाप्यहमहंवर्धनिरहणाम्युत्सजामिच ॥अमृतं चैवमृत्युश्चसदसश्चाहमजेन ॥१५॥

रणंरक्तकः सुदत्तउपकारंअनुपेक्षउपकर्ताप्रभवउत्पत्तिस्थानंप्रलयस्थानंस्थितिस्थानंनिधा
नंकर्मफलसमर्पणस्थानंकालांतरेफलप्रसवायंवीजंप्ररोहकारांप्ररोहधर्मिणांअवयवावत
संसारभावित्वात् ॥१५॥ अदंतपामिश्रादितोभक्ताअदंवर्धयिः तानिरहणामिअष्टसुमासेषु
कैश्चिदितिअमृतजीवनंमृत्युमरणंअमृतंदेवात्रंवासत्तायुअमृतंअसायुपतत्सर्वंअहमे
वतलेषांविद्यतोमुखंममभजनं कुर्वतां सर्वत्र्येणहअनुभावंग्रहं करोमीतिभावः ॥१५॥

॥१५॥

॥१५॥

१५

मद्रवज्ञानात्ते मोक्षः ॥ इत्येव आशा अशिष्ये पाते मोक्षः तथा मोक्ष कर्मणः निष्कलोपायः मोक्ष
ज्ञानानिष्कलज्ञानाय तो विचेतानि विवेकाः यतो राक्षसो आसुरो चरतस्तमसः प्रधानं मोक्षिनी मोक्षिनी
मोक्षकरो प्रकृतिश्चितः क्षिप्रमिधिपिवादादयपरसमपदरेत्येवंशीलाकरकर्मोत्तमभवेतोत्तमः त
थायेमहात्मानः ॥ अस्तुद... तेन एवेभ्यो अतन्तेचित्तलक्षणं भजंति यतो देवा प्रकृतिसत्त्वप्रधाना अग्नि
ता अनन्यमनसा एकाग्रचेतसो किं गतानुगतिकतया देहेण वा भवेति न किं तर्हि मां भूतादि सर्वभूत
कारणं अथप्यमन्वाज्ञात्वा भजंति ॥ १३ ॥ भजनस्वरूपमाह सततमिति पतंतः इत्यापसंहरंशमदमा

मोक्षो मोक्ष कर्मोत्तमो मोक्षज्ञानाविचेतसः ॥ राक्षसो आसुरो चैव प्रकृतिमोक्षिनीश्चिताः ॥ १२ ॥ स
हात्मानस्तमां पाये देवो प्रकृतिमाग्निः ॥ भजंत्यनन्यमनसा ज्ञात्वा भूतादिमवयं ॥ १३ ॥ सत
तं कीर्तयंतो मां यतंतश्च दृढव्रताः ॥ नमस्यंतश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥ १४ ॥ ज्ञानयत्नेन
चाप्यन्ययजंते मामुपासते ॥ एकत्वेन ह्ययं कृत्वेन बहुधा विद्यते मुखे ॥ १५ ॥

दिशुप्रयतंतमनाः इहान्यदिमादीनि व्रतानि एव तेन दृढव्रतानमस्यंतश्च मां हृदये शयं प्रतिमादि रूपं
वा भक्त्या नित्ययुक्तानि त्वमवदित्वा संत उपासते ॥ १४ ॥ ज्ञानयत्नेन निर्विकल्पसमाधिना पातं जलाप
कृत्वेन अहमेव भगवान्वा सद्वनौपनिषदाः अथ कृत्वेन अयमीश्वरो मम स्मासीति बुधाप्रा
कृताः अन्येषु न बहुधा बहु प्रकारं विद्यते मुखे सर्वे द्वारेः यत्किंचित् दृष्टं तद्भगवत्स्वरूपमेव
यज्जुतं तन्नामैव यदन्तर्भुक्तं वा तज्जदिति मेवेत्येवं विद्यते मुखे यथा सा तथा मां उपासते ॥ १५ ॥

म.भी.
१६

द्वितीयः सर्वज्ञानामदमेव सर्वदेवता रूपेण भोक्ता प्रभुः फलदाता च एवं सन्ति ते मा प्रत्या भिज्जन्तत्वेन या
द्यायै न वा जानन्ति अतश्च वेति ज्ञान निष्ठा मलवु धा संसार गते यतंति ॥ २४ ॥ सर्वभक्ता यथा भजनं प्राप्नु
वंति सारा ध्यासा निष्ठा भित्ता दयांतीति भूता यं मिजायेषां ते भूते ज्ञाः ॥ २५ ॥ सद्भक्ति सन्निभु कुरा देव तं त
रभक्तिस्तबद्ध विज्ञा यथा सा साधये ता शये नात्र पत्रमिति भक्तिरेव केवलं समाये तितानान्यादितभा
वः भक्त्यपत्तं भक्ता समर्पितं ॥ २६ ॥ अतः सर्वमदर्वेण कुर्वीत्यादयत्करोषिगमनादिकेतद्भवत

अद्वैतसर्वज्ञानांभोक्ताचप्रभुरेवच॥नतुसामभिजानंतितत्वेनातश्चावेतिते॥२४॥यांति
देवव्रतादेवानपितृन्यातिपितृव्रताः॥भूतानिघांतिभूतेन्यायांतिमद्याजिनोपमा॥२५॥
यत्रंपुष्पाफलंतैयंयोमेभज्याप्रयच्छति॥तददंभक्त्युपहतमश्रामिप्रयतात्मनः॥२६॥
यत्करोषियदश्रामिपुनरोषिददासियत्॥यत्तपस्यासि कैंतेयतत्कुरुश्रमदयं॥२७॥शुभा
शुभफलैरेवमोक्षसंकर्मबंधनैः॥संन्यासयोगशुक्लात्माचिसुक्तोमामुपैष्यसि॥२८॥

एवप्रदक्षिणादिकं करोमीति तत्पत्तौ तत्तर्पणं मेव तदर्थं कुरुविते । एवं वचनादिष्वपि नासकौ तेनादि
 द्याउद्यं ॥ २५ ॥ एवं कुरुवतः कलमादशुभाशुभेति शुभाशुभफलैः इष्टानिष्टफलैकर्मैरपैर्वैयर्थ्येनैव
 कुरुवन्तमेव मोक्षमेव गवर्षणवृत्त्यायत्किंचित्कर्म कुरुवतः कर्मलोकोनास्तीत्यर्थः ॥ अथ यम
 वाक्यलक्षणाः कर्मफलसंन्यासयोगोत्तरपः ॥ तत्र युक्तात्मा सद्वचिन्तः सन् विमुक्तः कर्म
 बन्धनैर्विमुक्तः सन्ना सर्वेषां प्रत्यगात्मानं उपैष्यति ॥ २६ ॥

येषु नरुक्तेषु अन्यतमेनापि सोमभजेतेतेकेवलं कर्मदाः कंगतिं प्राप्नुवतीति श्रुत्वा वैविद्याशितित्वा
अग्नयः सोमपाः विद्यायेषांतेत्रिविद्यातपत्रियाः सोमपाः सोमपापिनो यत्तयायसैर्मादृष्टवास्वर्गातिं
फलं प्राप्स्यंते दिवान् प्राकृतान् सकल्पसात्रेण तान् नदुःखा संभिन्नः ॥२॥ त्रयो वेदत्रयीतस्यासक्तं पंमे
कामयजमकाः विषयकामुकाः गतागतं लभंते तद्यच्च प्रतिः ॥ अवाद्येते अदृष्टाय तत्रा अष्टादश
कमवरं येषु कर्मयेतत्रेयोभिनेदंति सुदाससंते पुनरेवापियंतेति अष्टादशोडश अन्विजः यजमा
नापत्नीचेति हे ॥२॥ एकं कर्मिणं दत्तं फलं चत्वार्यजते भक्ता नामपि भजने नैव सर्वमिदिरित्वा

वैविद्यामां सोमपाः एतयायायसैरिष्टास्वर्गातिं प्राप्स्यंते ॥ तेषां मासाचसुरेन्दो कर्मयंति
दिवान् दिवि देवभोगान् ॥२॥ तेन भक्तास्वर्गलोके विद्यालं हीतो प्रणेमन्त्य लोके विंशति
एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामालभंते ॥२॥ अनन्याश्रितयं तोमं ये जना येषु पा
सते ॥ तेषां नित्याभिपुक्तानां योगक्षेमं वदामहे ॥२॥ येषां न्यदेवता भक्ता यजंते अदृष्टान्वितः
तेषां मांसेव कैंते ययजंति विधिपूर्वकं ॥२॥

ह अतन्मार्तिनास्ति अन्यउपासोयेषां अदमेव भगवान्नासुदेव इति अभेदेन चितयेतरत्यर्थः ये ज
ना येषु पापारितः साकल्पेन कालेनादेतदृष्टान्वयः ॥ उपासते तेषां नित्याभिपुक्तानां सततः मि
योगो नां योगः अत्राप्रस्य अत्रादेर्योगभूमिकाया प्रापकां लेमातस्य वत्राप्रस्य सरत्तगाततद्वयं अद
मेव वल्लभिनिर्वहामिते रत्नाद्यर्थवायोनिभूमिपूर्वार्थभूमिभाभायैवाचितान कर्तव्येत्यर्थः अनन्य
चेतसां तेषां मदभिज्ञानात्सर्वे सन्त्यतात्पर्यं तथा चोक्तं ज्ञानोन्मात्मेव मेमममिति अविधिपूर्वकं वि
धिर्भेदबुद्धिस्तद्विद्यादविभिन्नपूर्वकत्वं तदो ययजन्त्य ॥२॥

म. भो.
१७

106

भुज न प्रकारं दर्शयति मन्मना इति पञ्चम नो य स न पुत्रा दौ स मन्मनाः समैव भक्तो न राजा देयना
पार्थ सम इति ॥ मया जीमयार्थं मेव यज्ञ ते न स्वर्गं यर्थं समया जीता देश भव मा मे व न म स्तु रु श
वर्णं व्रज न तन्वा त एव म नो न प्रकारेण युक्ता यो गं कृत्वा मा मे वा त्मा नं सर्वो तरे पय सि प्राप्स्य सि
अभेदेन वृटा का शस्व महा का शय त तो य त्प रा य ण अद मे व सर्वो पा धि च न्य शि दा त्मा य रं स
वो त्क सुं प्रय नं प्राये य स्य स म त्प रा य णः ॥ तथा च श्रु ते य यान द्या स्प द मा ना स मु द्रे स्त्र ग स्त्र ति
ना म रूपे वि दाय त णा वि द्या त्राम रू प दि मु क्तः प रा त्प रं पुरु ष सु पे ति दि व्य मि ति ॥ १४ ॥ इति नैल कं
देय भार त भा व दी पे भीष्म पर्वणि जी ता स न व सो ध्या यार्थः प्र का शः ॥ १५ ॥ सप्त मो त्व त्प द वा चा र्थो

मन्मना भवम इति मया जीमां न म स्तु रु ॥ मा मे वैष्णु सि यु क्तै व मा त्मा नं स म त्प रा य णः ॥ १४
इति श्री भगवद्गीता स प नि प त्त व स वि द्या यो योग स ह्ये श्री कृष्णार्ज न सं वा द्रे रा म वि धा रा ज
जगत्प्रयोगेना म न व सो ध्या यः ॥ १५ ॥ श्री भग व नु वा च ॥ भू य ए व म हा वा दौ श्वा ण म परं मे व

चः ॥ य ते हं प्रो य मा णा य व दामि रि त वा

नि रू पितः त दु पा स ना च क्र म मु क्ति रि त्प ह्ये मे प्रो क्तं न व मे त त्प द ल त्पार्थ उ क्त त्प ह्य ॥ १५ ॥
प्र मे व वि श्व तो मु ख स र्व त्र भ ग व द्भु ज न मु क्त त रा ग दै ष क ल्प त म न सा म श वा मि ति म त्वा नो
भ ग वा न त त्ति ह्ये स वि भू तो के शु चि दे व प दार्थं शु भ ग व दु द्वि वि धा ना र्था स्ता व डु प वि श्र भ ति द श
मे त क ल भू त वि श्व तो मु ख स्था णा स न ते न चो व श्रु प दर्श न मे का द शे पु न स्त त्प द ल त्पार्थ वा क
यो णा स नं त दु पा स क ल त्प त्प ति चो क्त उ पा स ना कां उ त्प दार्थ शे प ना र्थं स मा प यि ष्य ति त त्र वा
त्प त्प त्प य मे व श्री भ ग वा नु वा च ॥ भू य ए वे ति हे म हा वा दौ भू यः प्रा गु क्त म पि पु न मे परं नि रू ति
प्रा प व त्त नः प्र का श कं व त्तः ॥ श्वा णो व मा णा य अ म न पा ना दि व स ह्ये च ना त्मो नि स न भू व ति व

शुभं भवति नमो भगवते वासुदेवाय

१७

यतो भक्तानेवानुग्रहातिनेतरानि सत्तोरगादेव वात्मा गवावन्ति तत्तथा हसमो हसिति यथा शिरागादिषु
नोपि समीपस्थाना मेव शीतेनाशयति न हस्तस्थाना तदुत्सवे त्रसमो हंशरागात्तामा मेव च धना
शान्त्येषामित्यर्थः ॥ अतो नमसरागो देवो वेति भावामपि ते ते सुवते अभक्तचित्तानां रागाद्याक्रान्त
तेन तत्र समविशेषतो भिद्यन्ति नोत्तीर्णभावः भक्ते मोहात्मसादप्रपि चेदिति अचित्तपापिष्टोपि माय
य न न्यचेता मनभजे तथापि ॥ स साधुरेव संतव्यादियतः स सम्पद्यवसितः सम्पद्यवतः ॥ २ ॥ स

समो हं सर्वभक्ते पुनर्मे देवोस्ति न प्रियः ॥ ये भजन्ति तं सो भक्त्या मयि ते ते सुचाप्यहं ॥ २९ ॥
अपि चेत्सदुराचरो भजते सा मनन्य भाक् ॥ साधुरेव संतव्या सम्पद्यवसितो हि मः ॥ ३० ॥
तिष्ठं भवति यो मां त्माश्रयच्छान्तिं निगच्छति ॥ कौंतेय प्रपन्नो नो हि न मे भक्तः प्रपन्नपति ॥
सांदिग्यार्थव्याप्यति योपि सुपापयो नयः ॥ त्रियो वैश्वल्यं यथाशुद्रस्तेपि यो न परां गतिं ॥ ३१ ॥
किं पुनर्जीस्येष्टा प्रपन्ना भक्ता राजर्षयस्तथा ॥ अति तमस्तत्त्वलोका मिसं प्राप्य भजतु मां ॥ ३२ ॥

सम्पद्यवसितत्वादेव त्रिप्रशो ज्ञेयमात्मा भवति शान्तिं च प्राप्तुं निगच्छति प्राप्ते हि कौंतेय त्वमेव मदा
तथा प्रतिज्ञां कुरु मम भगवतो हरेर्भयको न नश्यतीति ॥ ३३ ॥ किं च रिणार्थं हि प्रसिद्धं सांख्यपात्रि
तयेत्यंतर्थाय यो नयः ॥ त्वादयस्तेपि परां गतिं याति ॥ ३४ ॥ ज्ञास्यमदयः पुनः प्रपन्ना महाप्रयेणापरा
गतिं यांतीत्यत्र किंचिदंश्रुतत्वं मंदस्त्वलोकं अति तं न शरं अस्मात्स्वमुखेन शरीरं प्राप्य परमा
त्मानं भजतु लोकं २ भजं न न भविष्यतीत्यर्थः ॥ तद्यच्च अति ॥ ३५ ॥ इदं वेदोदयसत्यमस्ति न चेदवेद
मदतीति न हि रिति ॥ ३६ ॥

स. भौ.
१८

अदिंसाप्राणिनामं पीडासमस्तमिजामिजदौ समचित्ततातृषिः संतौषः लब्धेपयं मवुदितपरं
द्वियसंयमं पूर्वकं शरीरपीडने सजं यथाशक्ति संविभागः पक्षेयं धर्मनिमित्ताकोति ॥ एतदुच्यते ॥
द्वयेवं शक्तिर्भावात्मन एव शक्तिना भवति पृथग्विधाः प्रत्येकनात्मा प्रकाशत तउत्तममगुणात्मा
भावादमेव त्वया शरीरणी करणी य इति भावः ॥ ५ ॥ एतदेव शिष्टाचारप्रदर्शने न दृष्टयति मर्ह्यं य
इति समभगवाद् चत्वारः सन्कादयश्च पूर्वप्रसिद्धमर्ह्यं इति सर्वं पतया मनवश्च तद्देशप्र
सिद्धाते सर्वमानसाः दिरण्यगर्भचपस्य सममनसो एवोद्भूता ॥ अयोनिजाः जाता उत ज्ञात्मा

107

अदिंसासमस्ततृषिस्तपोदानं यशोयशः ॥ भवति भावाभूतानां मन एव पृथग्विधाः ॥ ५ ॥
मर्ह्यं यः समं पूर्वं चत्वारो मनवस्तथा ॥ मद्भावा मानसा जाता ये धौलोक इमा प्रजा ॥ ६ ॥
एतां विभूतिं योगं च समयो वेति तत्त्वतः ॥ साविकं पेन पुन तेनात्र संशयः ॥ ७ ॥

चतुर्विधः अयं लोकश्च तदाधारभूतः तदुभयं येषां यत्संबन्धिष्वेषां सततिरित्यर्थः पृष्टायेवामि
तिषष्टौ पंचम्यर्थे भूमा प्रजा अमं लोकश्च जाता इत्यर्थः ॥ तेषामद्भावा मयेव भावो मनो येषां
ते प्रसिद्धमर्हमानोपेतं तस्मिन्पि मासु यावेति भावः ॥ ६ ॥ उपास्त्वा वयं कारणा माह पतामिति प
तां वत्समाणां विभूतिं योगं च विभूतो मां विभगवति मनः समाधानं यस्तत्त्वतो वेति सम्यन्
ष्टांतं तातं च समर्थं भवति सः कविकं पेन वष्टाया या केन सदिष्येन पिना पुन ते तश्च कृत
कृतो भवति नात्र संशय इति प्रहृत्यतिशयायां प्रागुच्यते भगवद्वचसि संशया संभवात् ॥ ७ ॥

१८

उर्येयत्वाच्चमत्सरूपस्याहंतांशवीमीत्याहनमेतिप्रभवंप्रकृष्टमवंपेयंविषयसिद्धिसाम
 र्थ्यंनविदुःतत्रदेतःअहमितिअयंभावादेहोत्पत्त्यंतरंहिदेवादीनांअध्यादित्त्वमः॥नवावीचीनेचउष्मा
 दिभिः॥सात्यनिआकालीनोत्पद्यः॥परिकृतेशकातयित्यदार्थःस्वष्टा॥५॥कस्तदित्वावितोतआह
 यानियः॥असंसृद्धः॥समाभेतिअथवचसर्वेषामुच्यतेतिसंवधः॥जडाजडयोर्बुधात्मनोरको
 भावेनअन्योन्याध्यासलक्षणो नमदासंसृद्धतादिपरीतोअसंसृद्धःतत्त्वज्ञानेनवाशिताध्यासः॥स
 पचात्मचित्तान्तेरस्पृष्टनमनभवनमाप्रत्यागत्मानंलोकमदेयंअनारिःकारणोतच्छून्यअतएव

नमेविदुःसुरगणःप्रभवंनमदर्थयः॥अहमभिर्हिदेवानांमहर्षीणांचसर्वशः॥२॥यो
 मामजमनादिचचेतिलोकमदेयं॥असंसृद्धःसमर्थेषुसर्वेषामुच्यते॥३॥बुद्धिर्ही
 नमसंसोदःक्षमःसंपदमःशमः॥सर्वतुल्यंस्वभावोभावाभयंचाभयमेवच॥४॥॥

ज्यंअजातंवेतिसः॥सर्वोक्तैकियमाहोवापापेषुमुच्यतेमर्तेषुमध्ये॥३॥मममदेसुखत्वादेवमजो
 बुधादयोभवतोत्पादबुद्धिरितिबुद्धिः॥अतकरणस्यसूत्रार्थावबोधनेसामर्थ्यानंआत्माना
 त्मादियदार्थवबोधःअसंसोदःप्रत्यक्षेषुबोधवेषुअथाकुलतयाविवेकपूर्वकाप्रतिपत्तिः
 तमाअकृष्टस्यतारित्यकाअधिकृतचित्ततासंप्रमाणोनावगतस्यार्थस्यपथायत्वेन
 भाषणंदमोवाद्यैरियनियमः॥सामानातिप्रसूतिअद्भुतदयः॥३॥स्वतापोभवत्यतिभावः
 सताअभावोद्वेगव्यवसायाअभयमेवचेतदिपरीते॥४॥

म. मी. १५
 १०८
 तत्त्वज्ञानविमर्शसंग्रहः
 संस्कृतः

किंच तेषां भक्तानां मुपधं नृकं यार्थं न सप्रयोजनमिहार्थं राजवत्तुद्विप्रधानेन अज्ञानजं ॥ अविद्ये
 का इति तं मिथ्या प्रत्ययलक्षणं मोक्षार्थकारं ततो नाम कं सर्वानर्थानि दानं मत्ताज्ञाननाशेन
 नाशयामि आत्मभावस्य ॥ आत्मनो भावो तः करणग्रहणं तस्य ज्ञानरूपेण भासता प्रवलेन
 अयं भावः तत्त्वमसीति वाक्यज्ञात्रस्य कारणं तत्करणवृत्तिः यो तत्तये अवगमनं न ध्यानाति
 शमादीनि कर्माणि चापेक्षते यथा दीपं स्वोत्पत्तये तैलवर्त्यादीनि उत्पन्नान् ततो नाशेन त्ववि
 षयप्रकाशनार्थं सप्रत्ययावृत्तिलक्षणां प्रसंख्यानं च कर्मभिन्ने प्रकारं नापेक्षते न हि ज्ञानेन नदा
 कारप्रत्ययावृत्तिर्वा कर्मापेक्षोक्तानां नदादीनां अपेक्षते प्रमाणाद्याभिमात्रसापेक्षत्वात् तज्ञानस्य

तेषां भवानुक्तं यार्थं मदसंज्ञानजं तमः ॥ नाशयामि आत्मभावस्यो ज्ञानदीपेन भासता
 अज्ञानं उवाच ॥ परं ब्रह्म परं धाम परं विभुं परं संभवान् ॥ पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं
 विभं ॥ १२ ॥ आह स्वामि स्वयः सर्वदेवविर्गो रदस्तथा ॥ असितो देवलोकांस्तस्वयं चैव त्र

योऽत्यत्र ज्ञानानां नाम विप्रसंख्यानोपेक्षोक्तं कर्मभिन्ने प्रकारं तत्तये वदंति ते वत्सारेव मातुस्तत्कृते
 कतामनित्यतां च प्रार्थयंत इति दिक् ॥ १३ ॥ एतां विभूतयो गच्छेत्पुनर्देवविभूतिज्ञानस्य फलोदकं अ
 नानुत्पात्तकः प्रथमस्तथा आगतं तन्मा जीवय त्रैजं न उवाच परमिति परं ब्रह्म न त्वपरमुपास्य तदे
 व ब्रह्म त्वविद्विनेदं यदिदमुपासत इति श्रुतेः परं धाम मज्जातिना त्वपरं त्विति नृपं ज्ञानं तस्य दीप्तीभो
 रित्येतत्सर्वं मन एवेति श्रुतेर्नृपत्वात् परमं परं विभुं न तु तौ यो दिव इपरं परं विभुं न तु तौ यो
 दिव इपरं संभवान् तत्र मानसादपुरुषमिति सादृशं पुरुषं देहांतस्य शाश्वतं नित्यं दिव्यं दिवि

प्र
 सादृशकं शाश्वतं दिव्यं सत्त्वं तत्त्वज्ञानं

उपासनास्य रूपमादहाभ्यंशुदमिति बुधाः ॥ सांप्रत्यात्मानं इति मज्जेते इति कथं अहमेव सर्वं स्पष्टं ग-
नः प्रभवः अत्यन्तमजः सद न अहं प्राणैवे सर्वं बुधादिकं स्वस्य कार्यं यत्प्रवर्तते अहमेव जगत् ॥ कर्ता
नर्थासीति चे अहं प्राणत्मानं उपासीति भावः भावसमन्विता भावना युक्ताः एतच्चोत्तरार्थः ॥
एवं याने भावना प्रकारमुक्ता बुध्यानामादमचित्ता इति अहमेव चित्ते ये वा ते सचित्ताः ॥ तथा अहमेव
गते चित्ता माना ये पुन मद्गतत्वाया चित्ता प्राणा इन्द्रियाणि ये वा ते सद्गतिप्राणाः चित्ते नैन्द्रिये वा य-
ते तत्सर्वं प्रत्यात्मा वा स देव इति भावयेत् इत्यर्थः ॥ इममेवार्थं परस्परबोधयंतः ॥ अतिशुक्तिप्र

अहं सर्वं स्पष्टं प्रभवो मजः सर्वं प्रवर्तते ॥ इति मत्वा भजंते सां बुधा भावसमन्वितः ॥ १॥
मचित्ता सद्गतिप्राणा बोधयंतः परस्परं ॥ कथयंतश्च सां नित्यं तेषां तिचरं मतिच ॥
तेषां मज्जेत युक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकं ॥ ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥

दर्शनेन समाप्तं समुदाये ज्ञापयंतः ॥ कथयंतश्च शिष्या न्यति तेषां तिते नैव ज्ञाने नैव न त्वमि-
ष्टादिना संति च तत्रैव न त्वस्यादावित्यर्थः ॥ २ ॥ उपासनायाः फलमादत्तेषां मितिस-
तत युक्तानां नित्ये त्सादवतां प्रीति प्रेमात् त्वैकं भजतां सेवमानां ते भो ददामि तं बुद्धि-
योगं ताननुपसमाधि ज्ञानरूपा मित्यर्थः ॥ तां ददामि ते न यथा निष्ठुपाते मामुपयान्ति स-
मुद्गमिव न यो भेदेन प्रविशन्ति ॥ १० ॥

म. मी.
१९

संतेषां योगमाह अहमिति गडा केशदेजित निरुद्वेज न के शति वा अहं वा सुदेव आत्मा अततोत्पत्त्या
आपकः ॥ अतएव सर्वेषां भूतानां माशयः एको भावस्यावृजत्वा नातिवकासात् तत्र लक्षणं स हृद
देसर्वभूतः शयस्थितः अचलाशयः राखरिवाविमर्गलोपावृत्तव्यतिवातिको नपदेविमर्गलो
पः ॥ भाष्ये तसर्वेषां भूतानां माशयेतदेति स्थित इति व्याख्यातसर्वभूताशयत्वादेव अहं आदिः ज
न्मकारणं मध्यस्थितिकारणं भूतानां अतः लयस्थानं सर्वमिदं ब्रह्मा उभयेवास्तीति भावः ॥
योगयुक्तविभक्तो राह आदिना ना मित्यादिना पावदद्याय समाप्ति ॥ आदिना ना हादशानां मध्ये

अहमात्मा गडा केश सर्वताशयस्थितः ॥ अहमादिभ्यु मध्यं च भूतानां मंत एव च ॥ २॥ आ
दिना ना मदेविमर्गो ज्योतिषां रविरं शुभान् ॥ मरीचिं मरुतां मस्मिन् न तत्राणमहं शशी
२॥ वेदानां सामवेदास्मि देवानां मीस्म वासवः ॥ इन्द्रियाणामनश्चास्मि भूतानां मस्मि च
नमः ॥ २॥ रुद्राणां शंकरश्चास्मि चित्तेश्वर इत्येतत् ॥ वसूनां पावकश्चास्मि मेरुः शिख
रणमहं ॥ २॥

विष्णुना मा आदित्यो हं वासना वतरो वा ज्योतिषामश्रादीनां मध्यो रविः ॥ अं शुभान् अतं तं प्रत्य
यनशो लो निद्राय मया ज्ञेती व्रता पवान् ॥ रविरहमेवेत्यर्थः ॥ सदते सप्त सप्तकानां मध्ये म
रीचिरहं तत्राणां ताराणां अत्र शश्याणि पीर गोषही भूतानां मस्मि चेतनेत्यादौ संवंधे पिश
शीचंद्रमाः ॥ २॥ सामवेदो गाने न रमणीयत्वात् वासवो देव राजत्वात् ॥ अत्र मन इन्द्रिया तत्र प्र
वर्तत्वात् चेतनाया वृत्तिश्च तदभिव्यक्तिहेतुत्वात् ॥ एते वेदादीनां मध्ये अष्टाः ॥ २॥ रुद्राणां मे
कादशानां वसूनां मष्टानां शिखराणि रत्नविशेषास्तद्वत्तां मध्ये मेरुर्हं सप्त इन्द्रम ॥ २॥

२१०

पुरोपसां प्ररोहतां नानुहस्यति देवराज प्ररोहितना तमेना नानां सेनायतो नानां संदः ॥ कार्तिकेयाः सरसा
जलाशयानां ॥ २४ ॥ एकं अक्षरं उक्तं काराख जययतो हि मायु न्यता तस्या वराणां स्थितिप्रता ॥ २५ ॥ २६ ॥
अमृतोद्भवं अमृतमथना च मुना इवोपस्पते ॥ २७ ॥ प्रजनो यत्प्रजनयितुं कंदर्पः कामः ननु च या मैषु न
रूपः ॥ २८ ॥ नानागामर्षाणां पवातरभेदानां यादसां जलचसाणां सनियमनकतरेणां ॥ २९ ॥ काल

पुरोपसां चमुखां मां विदिषार्थं नुहस्यति ॥ सेना नानां महं संदः सरसामस्मिन्सागरः ॥ ३० ॥
महद्योः एतां भगवदंगिरासस्मै कमक्षरं ॥ यत्तानां जययतो स्मिन्सा वराणां हिमालयाः ॥ ३१ ॥
अश्वत्था सर्वं वृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः ॥ गायत्र्या चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः ॥ ३२ ॥
उच्चैश्च समस्तानां विदिषाममृतोद्भवं ॥ पेरवतां गजेन्द्राणां नगाणां च नराधिपं ॥ ३३ ॥
आयुधानां महं वज्रं येन तामसिका मयुक्ता ॥ प्रजनयामि कंदर्पः संपाणां मस्मिन्वा सुकिं ॥ ३४ ॥
अनेन स्थास्मिन्नागानां वरुणाणां दसां मरुतः ॥ पितॄणां मयै मां चास्मिन्मः संयमता महं ॥ ३५ ॥
प्रह्लादश्चास्मिन् देवानां कालः कलयता महं ॥ मृगाणां च मर्गं द्रोहं च नेयस्य पतिणां ॥ ३६ ॥
पवनः पवनमस्मिन्नामः शत्रुभक्तमहं ॥ कक्षाणां मकरश्चास्मिन्नामसामस्मिन्ना इवौ ॥ ३७ ॥

कालपतांगणानं कुर्वतां ॥ ३८ ॥ एवतां पावपितॄणां च वतां चारामोदाशरधिरामादीनां परमे
श्वराणां मयि विभूतिमये गणानं ध्यानां कृष्णानां मत्स्यादीनां मकरे जातिभेदा सोतसानं
दीना ॥ ३९ ॥

चवसायेनिचयउद्योमोवा॥३८॥ हलोपांयादवानांउशानःशुक्रः॥३९॥ दमयानांराजादीनांदम
नसादनंदेहमस्मिजिगीषतांजेतुमिच्छतांजयसाधनंनोतिरस्मिभोनंचाचो॥४०॥ सर्व
भूतानांचीजमितिनेनसर्वभूतानिमिदुभतिरितिदोर्शतं... वोपपादयतिनतस्तीर्तमया
चिनाभूतंकिमपिनास्तिउपादेयस्यदेयमंतराणीस्यत्ससंभवात्॥४१॥ नांतेस्तीतिउपदेशतः
एकदेशेनविभूतोचिक्लरोमयाप्रोक्ताः॥४२॥ सर्वभूतानांचीजमिदुभित्तुक्तासर्वसाचींमोक्ते

शूतंकुनयतामस्मितेजस्तेजसिनामरे॥ जयोस्मिचवसायेस्मिसत्त्वसत्त्ववतामरे॥४३॥
हृसीनांचासदेवोस्मिपांउवाचाधनंजयः॥ मुनेनासपदेव्यसःकवीनामुशानाकविः॥
देउदमयतामस्मिनीतिरस्मिजिगीषतां॥ मोनंचेवास्मिगुणानांज्ञानंज्ञानवतामरे॥४४॥
यचागीषसर्वभूतानांचीजेतदरमजेन॥ नतरस्तिचिनायत्स्यान्मयाभूतचराचरे॥४५॥
नांतेस्मिन्मदिवांनाविभूतानांपरंतप॥ एपतेदेशताप्रोक्ताविभूतेर्विनाशमया॥४६॥
यद्यदिभूतिसत्त्वन्तंश्रीमदुजितमेववा॥ तजदेवावगच्छन्तेममतेजोशसंभवे॥४७॥

सर्वस्वविभूतिरित्युक्तमेवतथापितदुदृष्टांशं कं प्रतिप्रादयपदितिययत्तत्वंप्राणिविभूतिस
तयेत्यर्थपुक्तंश्रीलक्ष्मीःशोभावात्पुक्तंउजितंवलापतिशयपुक्तंतजस्त्वंममतेजसःचि
हृक्तेरंशसंभवेअशक्तवैभूतत्वमवगच्छजानौदिलोकेयपतिरमणीयंतद्गवतोउपमितिप्रा
येदित्यर्थः॥४८॥

म.भी.
११३

एवं श्रुतिः स भगवान्वाच ॥ पश्येति शतशः इत्यादिनाः नंतानोक्तं नानावर्णानि न कृतानि
च ॥ ५ ॥ दिव्यानि तावदादृश्यानि दिव्यानि ति श्रुदृष्टपूर्वाणि श्रुदृष्टानि च तमेव च मुख्यं च मुख्यं
एव तावदीति ॥ ६ ॥ देवता केराजितं निद्रममदेह एकस्य एकस्मिन्नेवावयवेन स्वाग्रमात्रे स्थितं कृतं च
तैसा न जगत्पश्येयं वाच ॥ अतो तमना गते विप्रहृष्टं च विदितं स्थूलं सूक्ष्मं वा तत्तत्तैमिह पश्य ॥
यत्तत्तैमन्यस्य दितं जगत्तु मया दृष्टमिति तत्राह नातिनिशकते शक्रे विद्यद्विकरणाय तस्य

श्री भगवान्वाच ॥ पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशो यसरसशः ॥ नानाविधानि दिव्यानि नाना
वर्णानि कृतानि च ॥ ५ ॥ पश्य दिव्यान्वसूक्तं रुद्रान्धि नो मरुतस्तथा ॥ बहूनि दृष्टपूर्वाणि य
श्याच्चर्याणि भारत ॥ ६ ॥ देहकस्य जगत्कृतं पश्य दिव्यं चराचरं ॥ मम देहं देवता केराज
चात्पदं दृष्टमिह सि ॥ ७ ॥ न तमं शक्यं मे दृष्टमनेनैव त्वचत्तथा ॥ दिव्यं ददामि ते च त्वपश्य
मे योगमैश्वरं ॥ ८ ॥ स ते य उवाच ॥ एवमुक्त्वा ततो राजन्महायोगेश्वरो हरे ॥ दर्शयामास
पाशं य परमं रूपमैश्वरं ॥ ९ ॥

धः अनेन प्राकृतेन दिव्यमप्राकृतं ईश्वरं ईश्वरं संबंधितं योगं विद्या अपत्तलत्तां सामर्थ्यं ॥ ८ ॥
एवमुक्त्वा भगवान्जनाय दिव्यं रूपं दर्शितवान्स्वचरं दृष्टानि विस्मयया विष्टा भगवते विज्ञा ॥
पितवानि तीमं वृतां त एवमुक्त्वा दिव्यं श्रुतिः श्रुतिः कथं तराष्ट्रं प्रति सजय उवाच ॥ एवमुक्त्वा ततः
दिव्यं चतुष्पादानं तं तं राजन धृतराष्ट्रं मदीं चासौ योगेश्वरश्चेति विप्रः सह तो योगस्य ईश्वरं प
रमं दिव्यं ईश्वरं माया वि संबंधितं तं सोपातीतं दर्शयामास ॥ ९ ॥

११३

दृष्टो माये मां चित्तं गच्छ ॥ १४ ॥ देवान् आदिता दीन भूत विशेषः चतुर्विधा जगत्पुत्रादयः । तेषां संया-
त समुद्रान् अस्मात् चतुर्मुखं ईशं ईशितारं कमलासनस्थमित्यनेन हरदर्शनं मुक्तं उरगानां
नालस्यानं अनेता दीनो दिव्यान् कैलासादीं स्थितान् वासुकिप्रमुखान् एतेन व्यवहितदर्शनं
मुक्तं ॥ १५ ॥ अनेकैः अनेता वाहवः उदराणि वक्राणि च यस्मिन् तदनेकवाहूदरवक्रनेत्रं सर्वतः

ततः सविस्मया विष्टो दृष्टो मायानं जया ॥ प्रणम्य शिरसा देवं कृतं कृतं निरभाषत ॥ १६ ॥ अ-
नेन उक्तं ॥ पश्यामि देवांस्तव देवदेहे सर्वान् स्तथा भूतविशेषं संचान् ॥ अस्मात् सौंशं
कमलासनस्थं मुखं अस्मात् नुरागं सुदिव्यान् ॥ १७ ॥ अनेकवाहूदरवक्रनेत्रं पश्यामि त्वां
सर्वतो नंतं रूपं ॥ ज्ञातं न मयं न पुनस्तवायं पश्यामि विषे शरीरं अरूपं ॥ १८ ॥ किरीटिनं
गदिनं चक्रिणं च तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमत् ॥ पश्यामि त्वां दुर्निरीतं समं तात दीप्तानला
कं युतिमप्रमेयं ॥ १९ ॥

चतुर्दिक्षु उपर्यदिक्षु अनंतमपरिस्त्रिजं रूपमस्य तं अनंततमेवाहं ज्ञातमिति दीर्घं रज्जा इव तवायं
तो दैशिको न स इत्यर्थः ॥ १५ ॥ किरीटिनगदाचक्रधारिणो दीप्तिमत्त्वादेव दुर्निरीतं रूपं दृष्टुमशकं
समं तात सर्वतो ये दीप्ताः अनलाः अर्काः अतद्वत्पुतिर्यस्य तं समं तात ॥ दीप्तानलं कं युति-
मित्येकं पदं अतएवाप्रमेयं दृष्टुमशकं अपरिच्छेदं ॥ १६ ॥

म. श्री.
१५

११५

यथा मीवाद् अमी रतिरिति तः अमीत्वात् अस्वरसंज्ञाः ॥ अस्वरसंज्ञाः इत्येव नादयः त्वेति तं गः या
वकं मित्रं अदृष्टं प्रेरितं विशन्ति मरणेन येन येः केचिद्भौता प्रोज्जलितो बह्वजलये भरतं गतिस्तु वे
ति ॥ २॥ किंच येन रनारहोत्वा रुद्रादयस्तेषां विस्मिताः संतः सर्वे त्वावीर्यं तं रत्नाद रुद्रादिना रति
साध्या शिवे च देवगाणाः विश्वेषां रुद्रादिभ्यो बतत्तयोऽङ्गमाणाः पितरः गंधर्वाणां यक्षाणां मसुरा
णां सिद्धाणां जातिभेदाः नां सत्ता संसृता एते शेषे स्पष्टं ॥ २॥ पुनर्लोकानां मात्मनश्च यथा
मादृशमिति सदत् आदिमर्थात् तद्दीनं हेमदावाद्देवतवकरात्वं मदात्पुंरश्चालो व्यधितारु

अमीरित्वा सूरसंज्ञा विशन्ति केचिद्भौताः प्रोज्जलितो रं गतिः ॥ सत्त्वोत्तमसमर्था सिद्धसं
द्यास्तु वंति त्वास्तुतिभिः पुष्कलाभिः ॥ २॥ रुद्रादिना वसवो ये च साध्या विश्वेशितो म
रुतश्चाप्यप्य ॥ गंधर्वे यक्षा सूरसिद्ध संज्ञावीर्यं तत्त्वा विस्मिता चैव सर्वे ॥ २॥ पुं
मदते बह्वज्जनेन मदावाद्देव बह्ववाद्देव रुपादं ॥ बह्वदं बह्वदेष्टा करालं रश्चालोका
प्रव्यधितारुथादं ॥ २॥ भः स्पृशं द्यो मने कवर्णं व्यातान नंदो प्रविशालनेत्रं
रश्चालित्वा प्रव्यधिता तरात्मा धीतं न विंध्यामिशमं च विष्णो ॥ २॥

शादं च यथ तत्तियो जनाः ॥ २॥ करालत्वं प्रपंचमेन यथा मेवाहनभरति नभस्पृशं यो मचा यपुरा
पल्लवाः तेन नभस्पृशं योः कारांतः दीपं अग्निवज्जाला मानं व्यातान नं विलसन्तं मुखादी
प्रविशालनेत्रं रक्तनेत्रमित्यर्थः ॥ प्रत्युत्तं त्वात्तारु प्रव्यधितां तरात्मा प्रकर्षेण व्यधितचित्तं ॥
तिथेयं न विंध्यामिन लभेशमं शतिसास्य च न लभे विष्णोर्वा एकमयानकं त्वदाक्रांतं देशं यथा

२४
प्रत्युत्तं त्वात्तारु प्रव्यधितां तरात्मा प्रकर्षेण व्यधितचित्तं ॥ २॥
११५

एवं तव योगोऽप्यदर्शनात्तन्मात्रमेव मत्तुपीति वदन् प्रमेयत्वविच्छेदोक्तिस्तमेव परमं अक्षरं अस्मत्कारित्व
 एव अक्षरं परमं च होतुं तत्र प्रागुक्तं निष्कलं त्रयं तदेव तत्त्वमेवास्मिन्नेन समुदायस्य स्थितिगुणसापेक्षं अतएव
 वेदितव्यं वेदांतप्रमाणेन तत्त्वोपपन्नतया सनीयं समुदायं त्रयापित्वमेवेत्यादत्त्वमस्तीति विधानं न
 यस्यानेनेन का स्यात्त्वमुक्तं अथ तदः अस्मत्तदेवत्वात् शाश्वतस्य वैदिकस्य धर्मस्य गोप्तेनेन का
 येषु स्मृततः स्मरणपरमं त्रयत्वमुक्तं सनातनं चिरंतनो नादिपुरुषो जीवात्मा सौमित्रमेव मे म
 मतः ॥ १८ ॥ देशतः कालदद्यादिमथां न हीनत्वात् अनादिमथां तदो मो दता सो वक्त्रेयस्येति भास्वरं

त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं त्वमस्य विश्वस्य परं निधानं ॥ त्वमव्ययः शाश्वत धर्मगोप्ता सनातन त्वं
 पुरुषो मतो मे ॥ १९ ॥ अनादिमथां तमनेतवीर्यमनेतवाङ्मशिस्यते त्रं ॥ पश्यामि त्वां दी
 प्रदता शबक्रं स्वतेजसा विश्वमिदं तपंतं ॥ २० ॥ या वा एयि चो रिदं मत्तरे दिवा मत्तये के न दि
 शा श्च सर्वाः ॥ दृष्ट्वा द्रुतं त्रयमुद्यंत वेदं लोकत्रयं प्रचो यितं महात्मन ॥ २१ ॥

देवत्वं यज्जाते स्वतेजसा चैतन्यजोतिषा इदं विश्वं विश्वरूपं तपंतं प्रकाशयंतं अनर्दिता सर्वविशेष
 एव विशिष्टं विश्वं तपिकर्मो भूतं तापयंतं तत्कारणं त्रिपुण्यं पश्यामि त्वां ना मिचित्रपदस्थानीयं वि
 श्वरूपं सकंकारकात्मकं यो वा स नो पेते येन ज्योतिषा प्रकाशत देवत्वमसीति ज्ञाना मोतिभावः
 ॥ १९ ॥ एवं सर्वत्र पश्येनेन कृतं कृतं भूत्वा तद्वयं सदा रमिष्यते नैवेति ॥ या वा एयि चो रि ति हे म
 हात्मन दि प्रतापं त्वया एकै न दृष्ट्वा वा एयि चो रं तं रं मथां सर्वो दिशश्च या ताः अतस्त्वेदं अद्रु
 तं उग्रं त्रयं दृष्ट्वा लोकत्रयं प्रकषेण चो यितं अतः ॥ परमिदं मुपसंहरत्यभिप्रायः ॥ २१ ॥

मभा
१६

येचपतंतस्त्वास्त्वेकराणावानपिनवातिथितमिच्छसिचेत्यादलेलिपसेभूयोभूयोःतिशयेनवा
स्यादयसिकौरुशस्त्वेसमेतात्तज्जलाद्रिवंदनैर्लोकान्समग्रान्प्रसमानाःपवेतिशृणुतासापित
वतेजानदीयतेप्रत्युतवर्द्धववेत्यादतेजोभिरितिदेविस्त्रोवायनशौलसग्रजरातेजोभिराभ्यु
तवउग्राःसृष्टुमशकाःभासःदोषःतपतोषियोजनापदार्थःसृष्टः॥३॥एवंदोमग्राकुलो
भूतोर्जनःभगवान्अयमितिनिस्सृतादग्रात्वादीतिपवसुग्रयःकरकसोभगवान्केसोत्ता

लेलिपसेप्रसमानासमेतलोकान्समग्रान्प्रदनेर्जलद्विः॥तेजोभिराभ्युजरात्समग्रभा
सस्तुवाग्राप्रतिपंतिविस्त्रो॥३॥आत्मादिमेकैर्भवानुग्रयोन्मोक्ततेदेववरप्रसीद॥
विज्ञातुमिच्छामिभवंतमाद्यंतदिप्रजानामितवप्रवृत्तिः॥३॥श्रीभगवानुवाच॥कालो
स्मितोक्त्यकृत्यकृत्यहेलोकान्समादत्तुमिदप्रवृत्तः॥अतैषित्वानभविष्यंतिसर्वेये
वस्थिताप्रतिनीकेषुयोधाः॥३॥तस्मात्त्वमुनिष्ठयशेलभस्वजित्वाशत्रुभुंत्तराज्यं
ससृष्टुः॥मयैवैतेनिदतापूर्वमेवनिमित्तमात्रंभवसम्यसाचित॥३॥

त्वादियमुकोसीतिकथयप्रसीदशंतेभवतामहंविज्ञातुमिच्छामियतस्तवप्रवृत्तिचष्टानजा
नामियवमर्जनप्रायितःश्रीभगवानुवाचकालयतिइहस्मिन्संश्रामेलोकान्समाद
तेभूतितप्रवृत्तःप्रवृद्धोमहान्लोककृत्यकृत्यकारोनामपरमेष्ठोस्त्रियस्मादेवंतस्मात्प्रजेपि
त्वाविनर्षसर्वेनभविष्यंतिकेतैसर्वेयुप्रत्यनेकेषुशत्रुनेयुयोधापराभीष्मादयोःवस्थिता
स्त॥३॥तस्मादितियस्मात्प्राविनाप्यतेसरिष्वाततस्मात्त्वउतिष्ठयुद्धायशर्वसृष्टुः॥३॥

तद

कालनलः॥ प्रत्याशितनलानिप्रसौदप्रसन्नः॥ सखदोभवेत्यर्थः॥ २१॥ असीत्वाविशंति तत्रिमशोकाद
यत्कृष्णतेतभीष्मः द्यः उन्नमो गेक्षितोऽभिः अयंभावः॥ धतराष्ट्रस्यपुत्रापापिष्टाभावात्तमेव त्रैलोक्य
रीरेविशंतिपापाचुःपंतस्यपापस्थानस्थितान्॥ नरकानेकाकृतितीकितत्रात्विशंतीतेवोक्तभी
ष्मादयस्त्वभक्ताः यतोऽत्रिकोपाणविद्वद्भ्यप्रसूतास्तद्भवतोमुखप्रविशंतीतिवैषम्यगतसूचना

दंष्ट्राकरालानिचतेमुत्पुनिरुष्टेवकालानलसत्रिभानि॥ दिशेत्तज्जानेनलमेवशर्मप्रसी
ददेवेशजगत्रिवासः॥ २२॥ अमीचत्वाधतराष्ट्रस्यपुत्रासर्वेसदेवावनिपालसत्तैः॥ भीष्म
द्रोणःसूतपुत्रस्तथासौसहस्रदीप्यपिपयोधमुखैः॥ २३॥ वक्राणि ते त्वरमास्मावि
शंतिदंष्ट्राकरालानिभयात्किंचानि॥ केचिद्विलग्रादशकांतरेषु संदृश्यतेचूर्णितैरुन्न
मोः॥ २४॥ पथानदीमांवरवोववेगसममवाभिमुखाद्वंति॥ तथातवामीनरलो
कवीराविशंतिवक्राणिमिविज्वलंति॥ २५॥ यथाप्ररोपंज्वलनं पतंगविशंतिनाश
यसमृद्धवेगः॥ तथैवनाशयविशंतिंलोकालवापिवक्रानि स मृदवेगः॥ २६॥

यंतोऽसंतराष्ट्रस्यपुत्राविशंतिभीष्मादयस्त्ववक्राणिविशंतीतिविभागरक्षितंशुक्रमिति॥ २७॥
यदमेवसदृष्टातमादययंनितवक्राणिविशंतीति संबंधः॥ अत्रविज्वलंतिमवतंजाजस्य
मानानि॥ २८॥ बुद्धिपूर्वकमेवतत्त्वद्वक्राणिप्रविशंतीतिसदृष्टातमादययाप्रदीपमिति॥ २९॥

म.भी.
११७

११८

कुतामांसिदुसंज्ञानसंयतेयतकोपिअदमेवअसाउशानानिस्तुष्टमर्दतोत्यतआरकस्यादितिदेसदा
त्तानकस्यादेतोस्तेत्ताननमेरन्अपितनमेरन्नेवतत्रदेतःगरीयसीतेपिसरुत्तमपिगरुत्तया
पित्तंअतिशयतेगरीयसीत्यर्थःकुतोममेवातिशयातेषाममेवसमानेपिसत्संकल्पादोस
तिअतश्चादत्रस्येणदिराणगर्भस्यापिआदिकर्त्रीपितामहायंपचमराभतेसखिद्वारात्रसा
णसृज्यतेत्यर्थःजगद्यापारवर्तेशक राणदसंनिहितत्वाचेतिन्यायेननित्यसिद्धेश्वरस्यतवता
पानेसर्वेष्वर्थभाजोभवन्तिनतत्तत्समास्तैअतएवत्वदेअनंतदेवानांईशजगन्निवासज
कस्याच्चतेननमेरन्महात्मानगरीयसेवस्येणप्यादिकर्त्रे॥अनंतदेवेशजगन्निवास
त्वमंतरसदसन्नतरंचतः॥१॥त्वमादिदेवःपुरुषःपुराणस्त्वमस्यपरंनिधानंवेत्ता
सिवेद्यंचपरंचधामत्वयाततंचिश्मनंतरूपं॥२॥वायुर्यमोग्निर्वैरुहाःशशकःप्रजा
पतिस्तृणपितामहश्च॥नमोनमस्तस्मत्सकृत्वापुनश्चभयोपिनमोनमस्ते॥३॥

गतामालयभूतत्वेअतरेअद्वैतस्वकीदृशंअतरेयत्तदसन्नतरंचसदसत्त्वसदसतोताभ्यांय
रंचसदसत्त्वरेकार्यकारणतउभयातीतंचेतित्रिविधमित्यर्थः॥४॥अनरपित्तैपित्तमितिश्रदि
देशेजगतःसृष्टत्वात्पुरुषःसर्वशरीरकायीशरीरापुराणःशरीरनाशदिनायाचिनरपन
विश्वस्यत्वेपरंनिधानंनिधिः॥मिस्मिन्निहितयस्यानेकिमाख्यानंजडांप्रकृतिवास्पतिवेत्ता
जातातावेद्यंरश्चत्वमेवपरंचवेत्तत्वेवदाभ्यामन्यथासंचेतन्यत्वयाविश्वंनंत्यामंससतास्त
तिभ्यांदिअनंतत्रंप्रविधपरिल्लेहश्चन्यस्वरूपः॥५॥सर्वदेवतानममेनन्त्यानिवायुरितिप्रजा

पण्डितकदिवृत्तमरेवावाप्रविष्टमहःचलम
त्वयिहा ३२

देवनेतवीर्ययतासर्वसमाधिपकेभावेनासमेतात्तयोप्रोविततोदेतोसर्वतितवनामपुरसा
त्कर्मणासादोष्टतस्तेषां समासो सतः सधेपितेन मोक्षः ॥४॥ एवं स्तुतान् सापराधान् रुमां प
तिस्मवीतीति ॥ अयमसामिदं तिस्रस्तु प्रभवं लोकधर्मविष्णुना प्रवेकं यतमया उक्तं देहस्य पाद
वदेसवेति शब्देन पुनः संधिरार्थः कुत उक्तं तव इदं पवित्रं मर्दिमानं मादात्तं अजानना कदाचि
तप्रमादात्तचित्तवितेपात्तकदाचित्प्राणयेन लोके न च ॥५॥ तथा यच्च अयसार्धं विहादिषु अस

नमः पुरसादष्टष्टतस्तेन मोक्षने सर्वत एव सर्व ॥ अनंतवीर्यामितविक्रमस्त्वसर्वं स
माधिपतितोसि सर्वः ॥६॥ सवेति मत्ता प्रसभं य उक्तं देहस्य देयादवदेसवेति अजा
नता मदमानं तवेदं मया प्रमादात्प्राणयेन वापि ॥७॥ यथा वदात्तार्धमसक्तोसि वि
हा रणाया सतं भोजनेषु ॥ एको यवाण्युत तत्समं तत्तत्तामपेत्तामदमप्रमेयं
॥८॥ पितामहलोकस्वराचरस्य त्वमस्य पूज्यस्य गुरुर्गोया न नन्वत्समोऽस्य भधिकः
कुतोऽन्योलोकत्रयेण प्रतिमप्रभावः ॥९॥

त्सुतोसि परिभूतोसि एको वा सखे मां वियोगकाले वा त्वमसंतः सक्तोसि तत्तत्तामपेयत
स्त्वप्रमेयोचितसमवः ॥ कुरुणः परः यतः यात्रुभोपिशिशुपालादिभ्य उत मागतिं दत्तवा
नसीत्यर्थः ॥१०॥ अप्रमेयत्वमेवादपि तासीति यत्तत्तमस्माकं पितामहप्रतोऽस्माभिः शिषु
भिः कृतापराधास्तथा तत्तथाप्येति भावः ॥११॥

म श्री
११९

११८

अस्य विश्वपदशतस्य दोलं स्पंदशयनं श्री भगवानुवाच सुदर्शमिति दर्शनं कांतिराः दर्शनं कांतिने
पवनतुल्यं ते ॥ ५५ ॥ नादमिति न वेदयज्ञाद्यप्येनैवित्यनेनोक्तं पदार्थः पुनरुच्यते विश्वरूपदर्शनं
स्मात्तिलादौ लभ्यसत्त्वनाशति यस्पर्शार्थस्योक्तः ॥ ५६ ॥ कथं तर्हि इष्टं शक्यं मम तत्र आरभ्यते किं भक्त्या
आराधनं न अमन्यया अथ भिचरितया आचरणं तर्ह्यः अहं एव विदोक्तं तां शक्यं एव पदार्थस्योक्तः
शास्त्रतः इष्टायां न त्वानन्तेन याथात्मने प्रवेष्टुं शक्यं तत्त्वमसि वाक्यं जज्ञानतः देवपुत्रज्ञान
शत्रुत्वं पयतीति परंतप ॥ ५७ ॥ एतत्सर्वं स्वसंग्रहणं तिमिक्तमिह कुरु इति मदर्थमेव कर्माणि कुरु
श्री भगवानुवाच ॥ सुदर्शं मिदं त्र्यं दृष्टवानसि यन्मम देवा अण्डस्य स्थितिं दर्शयन् ॥
कांतिराः ॥ ५८ ॥ नादं वेदेन तपसा न दानेन न चैव यथा ॥ एवमप्येव विधौ दृष्टं दृष्टवानसि मम
यथा ॥ ५९ ॥ भक्त्या न त्वया एकाग्रमेव विदोक्तं न ज्ञात्वं दृष्टं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप
॥ ६० ॥ मत्कर्म कृत्वा त्वरमो मद्रक्तं संगवर्जितः ॥ निर्वैरः सर्वभूतेषु यः समासीत पाउव ॥ ६१ ॥
इति श्री भगवद्गीतासु निषिद्धात्सर्वपापयोगो नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥
तीति मत्कर्म कृतं च दमेव परमो निष्कलः प्राणो यत्नेति स मत्परः एतेन कृत्वा कर्मयोगात्प्राप्तं योग
श्रुत्व पदार्थं यथोक्तं मम भक्तिपराधनं कुरु इति उपासनाकांक्षां संग्रहः संगवर्जितं तु मनेन
एकान्ते भगवत्प्राप्तं निष्ठुं तु कुरु इति विधिः भगवत्प्राप्तं प्राप्य भगवत्प्राप्तं प्राप्य भगवत्प्राप्तं प्राप्य
रत्नां संभावात् एवमभ्युद्यः समातप्य दलितार्थं भूतमावदानं दनैक्येन प्रतिप्राप्नोति प्रतिप्राप्नोति
कथं न प्रतिप्राप्नोति प्रतिप्राप्नोति भगवदेन देवा उव विष्णुर्वै स जन्तुमैव तत्तदा तु नराकेशीति भावः ॥ ६४ ॥
भीष्मपर्वणि गीतासु यथा ॥ ११९ ॥

११९

यागेककारणायतत्कर्मणां दुःप्रायमिमाह न वेदति चेदन्तं यज्ञानां च प्रथियन्ते रथिमास्यैः न
चरन्तेः न च क्रियाभिस्मत्पुत्राभिरापूर्णादिभिर्वाप्योरासादिभिः तपोभिः कृत्वा चाश्रयणाद्यै न
लोके एवं रूपो दंष्ट्रं न शकः रोदन्ताभावश्चायुः तन्मदमेन कुत्र प्रवीर ॥ ४८ ॥ इदमिति दुर्लभं दर्शय
नं रूपं दृष्ट्वापि चेदयं सेतुर्हि उपसह रासो दमित्यशयेनादमाते इति मम इदं रदक चारं च यं दृष्ट्वाते त
वयथासाभदिति शेषः विमृष्टभावापोरदृष्टते स्म भूते वापी तभीः निर्भयः प्रीतमनस्य पुनस्तंभ

न वेदयत्ताथायने न दानेन च क्रियाभिर्न तपोभिरुग्रैः एवं रूपः शक्यश्च दंष्ट्रं लोके दृष्टं न
दमेन कुत्र प्रवीर ॥ ४८ ॥ माते वयथासाच विमृष्टभावापोरदृष्टते स्म भूते वापी तभीः
प्रीतमनस्य पुनस्तंभे देवमेव प्रमिदं प्रपश्य ॥ ४९ ॥ संयतु च रत्नं न वासदेवस्तथा कास
कं रूपं दर्शयत्तासासभयः आश्वासयत्तासासच भीतमनेन भत्वा पुनः सास्यवपुर्सेहात्ता ॥ ५० ॥ अ
नउ च ॥ दृष्ट्वा दंष्ट्रं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनादन ॥ इदानीं मस्मि सचतः सचताः प्रकृति

त्वातदेव यत्त्वया दृष्टं प्रार्थितं मे मदं रूपं प्रपश्य ॥ ४९ ॥ संयतु च रत्नं न वासदेवस्तथा कास
वा अर्जुनं प्रति इति पूर्वोक्तं गोत्पाउक्ता पद्या पूर्वमासीत् तया सकमानुषं रूपं भयः पुनः दर्शयत्तासा
सयदं जनेन प्रार्थितं च तं भजं धारण विषयं रूपं तदपि निरुदधे इत्यर्थः ॥ तथा महात्मा वापको
पि स न सोऽप्यवपुर च यदेहो भूत्वा भीतं एनं आश्वासयत्तासासच ॥ ५० ॥ ततो निर्भयं सन्नर्जन उवाच द
ष्ट्वेति सचताः अथाकुलः प्रकृतिगतः स्वास्या प्राप्तः सचतामातो स्मि ॥ ५१ ॥

सभी
१५

112

एवमुपासका नृणां अथ क्वचिदाज्ञानिनो दोषो भवेत्तत्र येन द्रव्ये मिति तत्राह ॥ सगुणो हेतुः स
 गुणः ॥ अत्रापि तद्वैतदत्तरे गगर्निबुद्धाणां अभिवदन्त्यस्य लेमन एव द्रव्यमेतद्वैतमिति आदिश्व
 सर्वधर्मस्युत्पत्तिर्ज्ञापितं अतएवानिर्देशं निर्देशुमशकं वाचा अथ कंच वाचामसौ चरत्वा उचैर
 प्यविषय इत्यर्थः ॥ तथा च अतियतो वाचो निवर्तते तै अप्राप्य मनसां सदैवित्र स्य रागवास्य न
 सातो तत्वं दर्शयति येषु पासते त्वसर्वप्रकारेण पासते ॥ उपासनमिदं अनात्मनो दर्शय
 मेव यथोक्तं अनात्मदर्शनैव परात्मा तमुपास्यते इति ननु त्वस्यैवं विधस्य शून्यकल्पस्य सत्त्वं
 किं मानमत आदसर्वत्र गमिति मन्त्रादेषां स्फुरणं रूपेण सर्वत्र गतं यस्मात्तया सर्वसत्ता वद्व
 निकथं तस्या सत्त्वं वाच्यमिति भावः न चैवं तार्किकोक्तिमत्तं सत्ता सामान्यमुक्तं स्यात्ततो द्वयः

येनतरमनिर्देशमवतेंपर्यपासते॥ सर्वत्रगमचिंत्यचक्रस्यमवलंभवं॥३॥

सन्निधिसर्वत्रानुगतं तद्वशात्तेषां शंकरादश्रुचित्त्वमिति सत्तासामान्येदिप्रत्यक्षे तदपि ब्रह्मस
तानुवेधेनैवात्मानं लभते न स्वतः ॥ सिद्धं सामान्यं तत्तज्जातिः सतीद्यद्वत्वं सदिति प्रत्यक्षात्मा
नस्य सदिति प्रत्यक्षागोचरत्वे तु तस्या असत्त्वापत्तापदाद्यत्वं मेव न स्यात् तत्तत्सामान्यं पिष्टानभ
तं ब्रह्म उपादिहो न त्वर्चिः पितृमशकं हरेतस्य स्वर्गगतत्वेन प्रत्यक्षगोचरत्वमित्यर्थः ॥ ननु स
त्वादिति प्रत्यक्षस्यान्यथाप्युपपत्तौ सत्तासामान्यवाधिनं प्रतीतेनापिष्टानभ तं ब्रह्मणसापयितुं
शक्यमत आह कूटस्थमिति चस्तु तौ सदपि सदिवारभासमानं कूटं यथा कूटकार्वापणं कूट
तुल्येति तद्वत्कूटः अहंकारप्रतीचीश्रमेदेन भासमानत्वे सति कदाचित्कत्वात् योयदभेदेन
कदाचिद्भासत इति मियाकल्पितः यथा रजः रगस्त्रयाच्चापमहं करोमीति मिथ्यात्वात् कूटं

[illegible]

[illegible]

अर्चन उवाच ॥ एवं सततयुक्ता ये भक्तस्तु भव्यपासते ॥ ये चाप्यहमचात्ते जेषां के यो ग
विनमः ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ॥ श्रद्धया पर
यो ध्यातव्यं ते मे युक्ततमा मताः ॥ २ ॥

[illegible]

म. भौ
१२१

एवंविधमन्तरं कथमुपासनीयमित्यत्र सन्निधौ तिष्ठत्वं उक्ताने सर्वदा एतेन ध्यानस्य नैरन्तर्यं भुक्तेः
द्विष्यामं समनस्कां नृं दुष्पाणिसेयम्पक्वोभावेनात्मनि वशं कृत्वा स्वकरोति प्रविशति एतर्थाः ॥
समाचारं च लोकावुद्दिष्टं तं समुद्दिष्टं यथेभवंति तेषामेव निर्विकल्पपरं त्रयं प्रकाशं प्राप्नुव
ति अतिशयदापेचावर्तितं निजानातिमनसा सरबुद्धिश्च न विवेक्षितं सादृशपरमातिमिति स
र्वभूतहिते रता रतनेन सर्वभूताभयदानेन संन्यासोपि ध्यानं गमिति विधायते ॥ ५ ॥ अस्या गतिदुष्टाय
नामादत्तेशांतिविधयिसगुणाविदामधिकः क्षेत्रे स्ववतर्थापितसालवनाः धारयंति सायानरे

120

सन्नियमं द्विष्यामं सर्वत्र समुद्दिष्टः ॥ तेषां भवति सामेव सर्वभूतहिते रतः ॥ ५ ॥ क्षेत्रेण वि
कतरं तेषामवकासकचेतसां ॥ अवकादिगतिर्द्वैतदेहवद्विरवाम्यते ॥ ५ ॥

दक्षमेण परंकां प्रविशंति येषां तं निरालं च ध्यानं आकाशायुद्धं समेतेषां निर्विषये चेतास्थि
रीकरणं पिकारतः क्षेत्रेण क्लितत्रक्रमक ध्यानप्रयोगः ॥ अहं चिन्मात्रे विश्वरूपमायया धारं त
त्र च केवलमातिवदिकं कृत्वा तज्जमाभौतिकमध्यस्थं यथा त्वं वसिष्ठे न आतिवादिकपवाये त्वादेशे
श्रुतदेहकः ॥ आधिभौतिकयत्तु ध्यानं रतं होतश्चिरभावनादिति अतिक्रम्य पाबाणादौ न्वदतिरुद्धे
शान्तयत्पमिमानि नमित्ततबाय सर्वत्र प्रतिरतिगतिकं भूतसंस्तननिर्घतप्रतिवाद्यकौ य
कृत्वा प्रपंचः यः चित्तदेहकः चित्तमेव देहः स्वरूपस्य तिस्रमतुल्यवसनचिरभावनात् ॥

१२१

भाति तद्भासकस चेतन्यंततो न्यतयथा च तद्भासकोर्कचरादन्यत्तदप्येते जचित्तापरे दृश्यं दृष्ट्या सा
धितेन न्वहमनुभवति ये वा तन्विषये तो हमनुभवति ये वा तन्विषये तो हम ये पवात्मानततो न्यद स्तोमा
शंकाद अचलमिति अहमर्थे हिसुखी पीरुम सी अचिर्भा वतिरे भावरी लयात संवतः ॥ आत्मा तु न त
यात स्य त या त्वे निर्मा चायने वयो च त डः एवादि धर्मिण चात्पतिक डः विना शस्य मोक्ष स धर्मिना श
मते रेण संभवा तद्य देया व रूप ना पण दर्शना त ॥ आत्मनो किरो भावे च जगदो ॥ असने त सुप्रभा
वपित च त्सुखात्मान साहित्वे ना त रित स्वरूप पवात्मा लि अ न्यथा सुप्रो मित स्य सुख म द म सा
शमिति पराम र्श योगात् न न सुप्रमौ स त्र मि आत्मान प्रकाशते तत्प्रकाश कृष्ण मनः ॥ संयोगस्य
भावात्कर्तव्यापिय मां दि क राणां क्रियां साधयति न च सुप्रमौ क राणां पापारा क्तित स्मा अस्नवा
स्यते देवात्मा सुप्रमौ जाना दिराणां दोषा प्रकाशमानो ह्ये वेत्ता शंकार ॥ भवे क्रियां साधयति न
त आत्मा किं सता मा आत्मयत्कं त च त्क राणां नि प्रवृत्ते यति ड त चा पा रा दि
ष्टः ना यः ॥ एषा पतेः त्वन्मत्वे च आत्म नाः कर्तृत्वा सिद्धिः ॥ ना तः ॥ अ
निमत्ता सतेः ॥ आणो रिरि स्पंदः ॥ स च परिछिन्न स्य वपु म्
तेन विभो विभु त दाने चाणत्वा न भूषण मात ॥ मथ
म परिमाणे य रा दि व द निमत्ता पतिः ॥ तस्मा
प्रव अ प्रपु न स भा व स त र मि त र्थः ॥ ३॥

न च यत्कसक्तचेतसां क्लेशादिवेपि क्लेशांते स यः ॥ कैवल्यासिद्धिरस्तीति किं विलंबमापेन वक्तव्यम् ॥
 नेसाश्वकादयेति हि तद्वाभां सर्वोपि नित्यनैमित्तिकत्वाभावादीनि सन्त्यस्य समवेमसराः ॥ अहमे
 वपरा सर्वकर्मणि ॥ प्राप्तिं येषां ते मत्परा ध्यानापरा वा भूत नैनं अहमेव भगवान्वा स देव इति प
 रमेश्वरः ॥ इन्द्रहलन्तेन योगेन चेतः समाध्यायेन अध्यायेन इयासते तत्रैव ध्याने स्थिरं लभ्यते ॥
 तेषां ध्यापिनां न चिरात्तस्मै हं समुद्भूतं कर्तव्यं तस्मै नपि सगणविश्वरूपे आवेशितचेतसो
 भवेति ॥ अतः व्यक्तासक्ता अपि शक्नुमवयदसारानुसारीति नावक्तुः तन्नामिनिवेष्टव्यमिति भा
 येतु सर्वोपि कर्मणि सयि संत्यस्य सत्वरः ॥ अत न्येनैव योगेन साध्यायेति उपासते ॥ ६ ॥
 तेषां हं समुद्भूतं सत्सु संसारसागरात् ॥ भवामिन चराचरार्थमयावेशितचेतसो ॥ ७ ॥ स
 येव मनः प्रापत्समयि बुद्धिनिवेशय ॥ निवेशिष्यसि मये व अत ऊर्ध्वं न संशयः ॥ ८ ॥ अथ
 चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरं ॥ अभ्यासयोगेन ततो मा भिक्षां प्रयत्नं न जय ॥ ९ ॥
 वः ॥ १० ॥ यस्मादेव न समासये व विश्वरूपे ईश्वरे मनः संकल्पविकल्पात्मकं प्रापत्स्य पदमये वाय
 वसायं कुर्वन्ती बुद्धिनिवेशय तत्कलं चानि वसिष्ठसि निश्चयेन म हृदा तन्नामये वा संकरिष्य
 सि अतः शरीरपातादूर्ध्वं न संशयः ॥ ११ ॥ विश्वरूपधारणया सशक्तं प्रतिपादु अथेति मयि विश्वे
 श्वरे विश्वरूपे यद्यपि चित्तं समाधातुं निवेशतु अवलंभारयितुं न शक्नोषि तत्तर्हि अभ्यासयो
 गेन चित्तं एकस्मिन्नाम्यंतरे वा संप्रतिमादावा लंबनेन सर्वतः समाहृत्य पुनः पुनः स्थाप्य पुनः पुनः
 भासत सर्वको योगः समाधानलक्षणः तेनाभ्यासयोगेन सा विश्वरूपं प्राप्तुं शक्नुमि यस्मिन् ह्यनं

12)

॥ १२ ॥

च नृपंजरवत्कादिनेनोपेति अधिभौतिकस्य लभत प्रभवयाग्दीतारतिज्ञाकार्यः ॥ एवं च तयाती
 नाभिनिवेशनविरीत्यमाएगर्जरागः स्वयंशम्यतितरधिष्ठानभतारनुष्ठाविभवंतितयावलनश्चि
 सामपिसाधवादिमूर्तौजाग्रमथस्थतामेवाभिनिवेशनौचरकालेचर्मित्तुषेवपश्यन्तस्यामूर्त
 नाग्रंतिरोपीयतेचेतनसाविर्भवतिअतएववामादयः साराधेः साधंस्यामिभृत्यन्यायेनअव
 दंतीतिसर्वजोपात्तायतेपवेचेतस्यामूर्तैरपितत्वेविश्वरूपमेतिमेवात्मादेरातपश्यन्तस्यामूर्तत्वं
 विश्वरूपमवगच्छति ॥ यदपश्यत्यरोदावासदेवदेहेयवदेववितर्कज्ञप्रत्यक्षप्रकृतोक्तंभावातापे
 रपयोगभाष्यकारेणावादरायोगेन ॥ ततोन्पत्यरप्रत्यक्षमितितच्च अन्तान्नमानयोगात्तमितिस्य
 लालंचनः ॥ समाधिचित्तकः विश्वरूपस्यापिअस्मत्तासात्रमवशिष्यते ॥ अस्मितायामपिशुद्धा
 याचित्तवध्यातत्वातस्यामपिसमाहितेसनसिसदेवमनसास्मितातिरोपीयतेशुद्धाविति
 रेवावशिष्येतेतिपवंत्याक्तसक्तसोनारोदक्रमेणपरांकाष्टाप्रतिपद्यंतेयेतप्रव्यक्त
 सक्तः यत्सिद्धकस्यादर्थपदमादकृत्यंतिनेलयेनवित्तेपेतावभशंवधंतेलयमे
 वचकदाचित्समाधित्वेनाभ्युपगच्छंतीतिनेषांपराभवसंभावनाप्यसंपत्ति
 तंज्ञेतेधिकरंतेषामव्यक्तसक्तचेतस्यामितिदियस्याव्यक्तानिरालंब
 नागतिः ॥ पदशामिदेहवद्विदेहाभिमानेभिः ॥ दुःखंयथास्या ॥
 तथाअवाप्यतेनतुसाडःखप्राप्येतिभावः ॥ ५ ॥

परमकृतस्यान्तरोपासकं कौतितुं कथनेदिस्माथकानांते शुभगोष्ठादोभविष्यतीतिवुधादश्रुदेष्टे
तिअहेष्टाचैडदासीनः स्यातेत्राहमैत्रमित्रमेवमैत्रेनत्सदासीनः कदाचिदपिनाम्यस्मिन्शत्रुमैत्रि
कथंमैत्रत्वंस्यात्त्राहकरुणइतिङ्खलदातारमपिकरुणयानवाधितमीष्टः पित्रातुमेवेत्यतिपतेन
सर्वभूताभयप्रदः सत्यामीउक्तः अतएवतत्पनिर्ममइतिविशेषाण्युज्यतेमुखासहृदिविदोत्तसां
तिरइति॥ अहेकारोदिसर्वा नर्थनिदानंसपवमिगतोयस्मात्सतिरहेकारः॥ अतएवसमेडुःखस
खयस्यतत्रकोमोदः॥ शोकमनुत्पण्यतइतिअन्तेः॥ तमीहमावानपरिभवप्राप्तावपित्वस्यचित्त

अहेष्टासर्वभूतानांमैत्रः करुणाएवच॥ निर्ममोतिरहेकारः समडुःखसखः तमी॥ १३॥
संतुष्टः सततयोगीयतात्माइदतिअयः॥ मय्यर्पितमनोबुद्धियोमेभक्तः समेप्रियः॥ १४॥

अन्योपिमुसहरेतातधर्मान्प्रनुतिहेदित्यर्थः॥ १५॥ संतुष्टायदकात्माभेनैवसंजातात्प्रत्ययास
ततंसर्वदायोगीश्वराणांदेसमादितचितः यतात्मासंयतशरीरेन्द्रियारिसत्तात्तदः स्थिरः आत्मन
त्वविषयेनअयोयस्यसः इदतिअयः असेभावनाशून्यः इदंअह्वाचानमपिनिर्मितात्रस्यारिअर्पि
तोनिदतेप्रविलापितेवामनः संकल्पादित्रयंबुद्धिरथवसायस्तुभयेनसम्यर्पितमनोबुद्धिय
तादृशेयोमेममभक्तः समेममप्रिय॥ आत्मत्वादेवसपरप्रमास्पदंज्ञानोत्वात्मेवमेसतमित्त
कंपतेनपूर्वज्ञाकोक्तः निरहेकारतायासाधनान्यकार्ति॥ १६॥

अभ्यासेपीति अभ्यासे सर्वेभ्यो को ते मत्कर्म अवगच्छीति न विमोक्षसां पादोऽस्य न चर्चनं वेदनं दासं सख
 मात्मनि वेदनमिति न वचिथ भजनात्मकं भावतु तथैकं मत्कर्म शब्दितं देवपरमं आचरणं यस्या
 दृशो भवकर्मणि अवगच्छीति सिद्धिं सत्त्वयुद्धि ॥ १२ ॥ स योगं अवगच्छीति श्रुतिं पूर्वोक्ते श्रुतिस्मार्तं सर्व
 कर्मफलत्वात् कुरु ॥ १३ ॥ अकर्मफलत्वात् ननु श्रुत्योऽप्येव तत्वात् अभ्यासादिद्विधा सनात्तज्ज्ञानं अव
 गच्छामननं ज्ञेयं तं श्रेयः तज्ज्ञानं विज्ञानं विमोक्षसां अवगच्छीति नादिविशिष्टं तेन ततोऽपि कर्मफलत्वात्

अभ्यासेषां समर्थं मत्कर्म परमो भव ॥ सदर्थं मपि कर्मणि कुर्वन्वसिद्धिं मवाप्स्यसि ॥ १४ ॥
 अथैतदपि शक्तेः सिकर्तुं योगो माश्रितः ॥ सर्वकर्मफलत्वात् ततः कुर्वन्वसिद्धिं मवाप्स्यसि ॥ १५ ॥
 श्रेयोद्विज्ञानं मभासात् तज्ज्ञानं तद्व्यानेन विशिष्यते ॥ ध्यानात्कर्मफलत्वात् तस्यागच्छातिरन्तरं ॥ १६ ॥

श्रेयान्नयसादन्तरं अवधानेन शोतिर्मोक्षोक्तिचित्तचित्तस्थसाधुत्वादनहाराद्यत्रवात्वं साधनं स
 करत्वात् पूर्वपूर्वापेक्षया प्रशस्तमित्युच्यते तत्रैव प्रवृत्त्यातिशयाय यद्वा अवगच्छाभासतज्ज्ञाने
 ३ तं निश्चयात्मकं श्रेयः ॥ ततोऽपि ज्ञानस्यार्थस्य साक्षात्कारार्थं ध्याने श्रेयः ततोऽपि कर्मफलत्वा
 तः ॥ योगो हि सर्वकर्मतां प्रवृत्त्यातिशयात् साधनं प्रोक्तः ॥ अथ मपि कर्मफलत्वात् न कासा
 न्न जहाती वेतेन समर्थं स्तुयते ॥ १७ ॥

म.भौ.
१२४

सर्वा रमणीयानि जेतुं याचयेत् तत्प्रेति शिष्टेषु विजितेन स्यादिति वा लोके प्रख्यातः ॥ स्यादिति वा
उदंभपायिनि वा काययमानः किंचिद्वारभते न तु त्वनिंदास्तुतिना सतुष्टत्वाच्च मोक्षो न संन्यासी अ
तपवति केतः निकेतः शून्यः कुटीरमपि चात्मार्यं नारभते यतः स्थिरमतिः स्थितप्रज्ञोऽद्वैतं अद्वैता
सर्वभूतानामित्यादिना ग्रंथेन प्रतिपादितं यमं जातं तं देवा मृतस्य मोक्षस्य सादृश्यादस्य तं यमं
मृतं यथोक्तं उक्ताः न तु क्रमेण पुरुषासते साकल्येनानुतिष्ठति अद्वैतानां अद्वैतपुत्रा मरत्वरमा
अद्वैतवभगवान्वा सुदेवो ताराख्यः सर्वविशेषरहितः परमानंदरूपः परमः पारमार्थिकः प्राणायाम

तु त्वनिंदास्तुतिर्मोक्षो संतुष्टो येन केनचित् ॥ अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिप्रान्ते प्रियो नरः ॥
येन यम्यास्यतमिदं यथोक्तं पुरुषासते ॥ अद्वैतानां मत्परमाभक्तास्तेऽपि वसेषियः ॥
इति श्री भगवद्गीतासूपनिषत्सु अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ भक्तियोगो नाम महा

ने मत्परमभक्ताः मत्परमाशीतिदंता मत्पदिसन्तो मद्भक्तौ शीलारतेः तीव्रमेव मम प्रियाज्ञानो न भ
गवान्वा तैव परिशेषादतीव प्रियत्वं भक्तैश्च वयं वसन्त्रयो मुक्तानां सा भविको धर्मः समु
त्पाद्यते न तु यत्तु यत्तु ॥ यथोक्तं वर्तके उत्पन्नात्मप्रबोधस्य अद्वैतत्वादयोग्यं अथ ततो
भवंते वनतु साधनत्रयिण्यनिसमाप्तुपासनप्रदानस्तदर्थं विवेकः ॥ अतः परं वाक्यार्थं वि
चारो जीवन्नृभेदप्रतिपादको भविष्यति ॥ २ ॥ इति श्रीमत्परवाकप्रसादमयी द्वापुंरथरचनर
थरवशात्तसंगो विंदसुरी सन्तो श्रीनीलकण्ठस्य कृतो भारतभाष्ये भोक्तव्यं भगवद्गीता

॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥

१२४

सच निरंकारादिचयः॥ समाधिस्थो युष्मिन् अतपो रंसां क्रमेण दृढाभाय सात्त्विकाधिस्थत्वेन काष्ठ
 समातलोको नोद्विजते तत्र स्थिति लोकादपि यो मनस्तत्त्रोद्विजते अतएव दर्श इत्याभसति मनस
 उत्पलत्वा अमर्षे प्रसरिष्यतामं य आत्मोच्छेद शंका उद्देगस्तत्कृतौ वया कुल तैप तै निमित्तै स्तत्पत्ता
 देवस्य मेव मुक्तस्तत्कः॥ न तैता न सयं तत्क रते साधकत्वे तद्दर्शो यो मे भक्तः सच मे प्रियः॥ १५॥
 अथैव युष्माना वस्यामाद अनपेक्षति स्मरु शमैः इव हाने वा तत्साधने चालिष्या स्यान्नेयतः शु
 चिः कात्यांतर शौचवात पुण्या पुण्या भासति मोचादत्तः॥ भावद्वज न दौ अनल सः उदासी नो मानाय

यस्या त्रोद्विजते लोको लोका त्रोद्विजते चयः॥ दर्श सर्व भयो देवो मुक्तो भः सच मे प्रियः॥ १५॥
 अनपेक्षति शुचि देत उदासी नो गतवायाः॥ सर्वारंभ परिमार्गो यो मे भक्ता स मे प्रियः॥ १६॥
 यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न कांतति॥ शुभा शुभ परिमार्गो भक्ति मान्यः स मे प्रियः॥ १७॥
 सप्तः शत्रो च मित्रे च तथा मानापमानयोः॥ एते ते सप्त खड्गः स्वपुंससः संगवि वर्जितः॥ १८॥

मानादौ समवृत्तिः॥ अतएव गतावायाचेतः पीशय स्यात्स गतवायः सर्वारंभ परिमार्गो स्यात्ति
 ता देवयो मद्रक्तः॥ स मे प्रियः॥ १९॥ एत मेव शोकं व्याचष्टे त्रिभिः शोकैः यो नेति इत्याभसति न द
 ष्यति अतिष्टा शौ न द्वेष्टि इष्टवियोगा मति न शोचति इष्टसंयोगं अनिष्ट परिहारं वा कांतति अनेप
 क्षतात् अमेकत्वात् शुभं च अशुभं मम संगलयापेक्षत उभं परित्यक्तं शौ लेप स्य मम शुभा शुभ
 परिमार्गो गतेन शुचि तं व्याख्यातं भक्ति मान्यं भक्तो सततं युक्त इति दत्तं तर्कः॥ २०॥ उदासी न
 ने व्याचष्टे सम इति गतवाय च त्वं सुपपादयति संगवि वर्जित इति सप्तोक्ति च यत्नेन ननु तद् द्विजित इत्यर्थः॥

स्थावजन्मादिवस्थापि सत्त्वतीति न पुरुषवद्भवत्वं तत्त्वतश्च जीवीशयोरीक्षणकारभेदे सि
द्धे किमुत्तरग्रंथे न तस्यातिपादनार्थेनेति चेत् ॥ सत्त्वपञ्चत्वस्य सर्वमात्मैवाभूतत्वेन कं पश्येदिति
श्रुतेर्विद्यावस्थायां श्रुतः ॥ प्रविष्टः शुक्लाज्जननं पश्येच्च सायु कर्मकारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य
उत्तिनीषत इति व्यावहारदशम्यां शास्त्रश्रुतिभावेन कर्तृकारयितृभावेन प्रसक्तस्य जीवेश
रयोर्भेदस्य निरासार्थत्वात् उत्तरग्रंथस्यारम्भोपपद्यते तत्रानुपदेशेन तत्त्वदार्थेन सदास्थामे
देवत्वं योगात्तायैव भास्यकभावेन क्षेत्रक्षेत्रज्ञस्यैव भाङ्गास्य तत्त्वविवेकं दर्शयति इदमतात्म
त्वेन भासं च दृष्टव्यं कर्तव्यं ॥ शरीरे विशराणां यमिदेकौ ते यक्षौ त्रिणोत्पत्ता नमविषयात्रा
यति च विद्यते तत्क्षेत्रकर्मबीजप्रज्ञेदज्ञानं क्षेत्रज्ञेनाच्यते एतयोर्वै भासयौ तच्चिदात्मानं ते
त्रह इति त्वर्थं संज्ञा प्राहुः ॥ क्षेत्रज्ञः ॥ तद्विदः क्षेत्रज्ञे तत्र विदः ॥ एतेन गच्छामि पश्यामि भुंजते श्रु
भवादेदेन्द्रियादेकभ्याः प्रतीतिता भासककारि निविष्टा इव भांतितया पितृयांतत्त्वतो भासत्वं
लक्षणमात्मभावं सिद्धः ॥ २ ॥

[illegible]

अथ नमो च ॥ अहंति प्ररुषं चैव ते ज्ञेयं तत्र मेव च ॥ एतदेदितमिच्छा मिहानेद्रेयं च केशव ॥ श्री ॥ ग
वानवच ॥ इदं शरीरे कौंतेय ते ज्ञेयं तत्र मेव च ॥ एतदेदितमिच्छा मिहानेद्रेयं च केशव ॥ श्री ॥ ग

दिव्यवस्थान् यानुपपत्त्या तु निर्विशेषेषु भेदः ॥ सिध्यति यथा क्तं सोऽव्यावृद्धैः ॥ जन्मसंसारकायां प्रतिनि
यमादयुगपत्प्रवृत्तेः सप्ररुषवद्भूतसिद्धेः त्रैलोक्यविपर्ययाच्चैवेति जन्मादिव्यवस्थातः ॥ युगपत्प्रवृत्तदं
ना तस्मात्किं राजसदिभेदाद्येण रूषेकमित्यर्थः ॥ ननु व्यापकात्मना देहभासा कथं प्रसंगात् नरोक्तं
जातः ॥ करणसुखादिनृपेण परिणामते तत्प्रति संवेदीय क एव च तजयति निपेतं शक्यं सर्वेषां सानिध्या
विशेषे प्रति संवेदनात्मने रवर्जनीयत्वात् तत्रा तस्यैकापि सर्वोऽशुक्लो नृपोऽपि भेदात् एकस्याप्यात्म
नाशश्च प्रदिव्यवस्थाव जन्मादिव्यवस्थापि सत्त्वतीति न प्ररुषवद्भूतं कर्तव्यं तस्य जीवी शयोत्तम

ब्रह्मगावताष्टनेति नमस्तथा ॥६॥

योगस्वरूपः पत्याभावश्चतयोपपन्नः स्यात् ॥

[illegible]

इदानीं ज्ञानसाधनानिः शिथिले अमानित्वमिति अमानित्वादयोपि चोक्तविवेकादृश्यत्वात् तत्र विचारः एव
सर्वः सत्यमग्नौ कार्यत्वात् तत्तान् साधनभूता अपि उद्यमाना तत्तान् पदवाचा भवति ॥ एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमि
त्युपसंहरात् तत्र विद्यासाधनैर्मग्नौ रात्मनः आसित्वलाभप्रज्ञायां स्वधर्मस्पर्शकरीकरणदमित्येकार्यका
त्मनोभिः प्राणिनां पीडनदिमात्रेणां वर्जिते अमानित्वं अदमित्वं अदिमाचरणा यकृते पितृस्य निर्विक
रं हन्ति अर्जवं अकौटिल्यं आचार्योपासनं स्पृष्टं चैव मज्जलाभां वायं भावश्चिद्विद्वत्तरोऽप्येयं मोक्षसाधने

अमानित्वमिदं मित्वमदिमात्तं तिरार्जवं ॥ आचार्योपासनं शौचं स्यैयं मात्मविनिग्रहः ॥ ८ ॥
इन्द्रियाण्येषु वैराग्यमनहंकार एव च ॥ जन्ममृत्युजरा व्याधिः खेदोषानुदर्शनं ॥ ९ ॥ असक्त
रनभिः श्रेयः पुत्रदारगृहादिषु ॥ नित्यं च समचित्तत्वं मिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥ १० ॥ मयि चान
न्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ॥ विविक्तदेशस्यैवित्त्वमरतिर्जनसंमतिः ॥ ११ ॥

प्रकृतस्य विग्रहसद्भावे पितृद्वयाने आत्मविनिग्रहः ॥ देहेंद्रियादिप्रचोरे संकोचः ॥ ८ ॥ इन्द्रियाण्येषु रूपांश्च अनुसु
विविवेकेषु वाशब्दादिषु वैराग्यं रागाभावः अनहंकारः दयारादित्येव योग्यविवेकैर्दार्ढ्यं एव कर्मः समु
द्देशार्थश्चकारः जन्मादिषु यथायमाने दुःखे दोषाश्च हेतूनादयस्तेषां परस्य विना अनुदर्शनं ॥ ९ ॥ असक्ति
रितिससक्तिषु त्रैलोक्यममलामात्रं अविषंगत्वेन सह दोषोत्पत्त्याभिमानोपमेवादमिति च पुत्रादेमवै अहमे
व सुखी तस्य दुःखेहमेव दुःखी तिसंगमिषंगोत्पत्तिर्जनमिषयः समचित्तत्वं हर्षविषादराहितं कुत्रैव स्थितिषु

पति पुत्रपुत्राभेदार्थभावः अतिप्राकाशो विवर्धयते ॥ १२०

यतश्च विकारतयतश्च तदाह्यत्वेति च्छासुवेतसाथजीवास्पृहाभूयोचितवृत्तिः॥ इदं भूयान्ति तत्कामः
 तिचोचते हे घडः तितत्साथने च इदं समाभूदिति स्पृहाविरोधिनी चेताः वृत्तिः॥ सुखदः त्विप्रसिद्धे संवातः॥ आत्मे
 दियमनोयुक्तं भोक्तव्याहर्मनीषिता इति अतिरिद्रियमनश्चिदात्मनामवलेकोभावयोभोक्तव्ये तनाया
 प्रवीक्षा बुद्धिसेवश्रुतासत्त्वमयतार्द्धमत्तादर्शचिचित्यतिविंवशादस्मीतमयापिंडो वारित्वमिव स्वयमेव चे
 तनात्ते प्राप्ता व्याप्ताः स्थूलपिंडोपि चेतनयवप्रतीयते सयं चेतनामयी संज्ञिता सैव रक्षादि रूपा परिणति
 तथा अतिकामासंकल्पाविचिकित्सा अडा अडा धृतिरपीतहीरिते तत्सर्वमनयवेनिकादीनां मनोवृ

इच्छादेयसुखदः त्विसंवातश्चेतनाधृति
 यतश्चेतत्रं समासेन सविकारमुदाहृतं॥॥

तितत्साहयतत्तत्रं मवात्ताव्यं सविकारं विकारेण मरदादिना॥ तद्विकारेण मरदादिना तद्विकारेण चेत्सा
 दिनासहि जे उदाहृतं उक्तं तत्तिल्लादयोः इंप्रत्ययविषयस्यात्मनो धर्मा शतिकाणां वावदेति सत्त्वमेव वदंति
 ते ए रंनुस्माकं मुखा आत्मेव न भवति तस्य शुद्धायां चिति अभेदेनाप्यस्तत्वादिप्रयोगे वाक्तव्यं अतः तेषां
 तर्गतस्याहमर्थस्य इच्छासत्तादृशाण्यवरणा इच्छादयो धर्माः संतु न नः॥ किंचिच्छिन्ने आत्मनो संगत्वं
 मरंकारस्यानंतत्वं च अनुभवसिद्धे शुभे अयमवदतः॥ अतस्ते ह्ययं प्रकृषति अन्तर्जनदिप्रत्यक्ष
 ति॥॥

एवं स च इत्येतत् तत्र तत्र स्वस्व रूपमया तन्ममस्त्ववशेषमुपया - यत्प्रभाव इति प्रतिज्ञातं तस्य प्रभावं वैश्वरूपलक्ष
णाभासमुपयादयन्ति सर्वे तद्वृत्तिर्यत्तु सर्वतः सर्वो मुदितुं श्रुतवैदिश्याण्यपादाश्चास्पृशतीति सर्वतः श्रुतौ लिखि
तौ सिद्धाव्यानि यस्यातस्तत्सर्वतोति शिरोमुखं सर्वतः श्रुतिमतश्च वारावतलोके सर्वत्राहृत्याप्यतिष्ठति तथा
स्वप्रदृक्तेजसो वासनामयै नैव प्राणिना दादिना स्वात्तं प्रपंचमनुभवति तस्य वज्राग्रतः कालउपाधिभूतं
पिंडगतं जांकु रुन्मायेत न पारं न्योन्यसद्भावो अन्योन्यसद्भावो अन्योन्यकारणत्वं चास्तीति एवं सकल प्रा
णिधीवा सना यरक्ताशानो पाधिकं चैतन्यं सकल प्राणिधीवा सना मयं समष्टि सत्त्वप्रपंचमवभासय
ति अस्याचा पाधिभूतं त्रिंशोऽगतं मम सकल प्राणिना दादिकं भवपंचवश्ववत्सूलसत्त्वयो रपि समष्टि

सर्वतः पारिषादंतत्सर्वतो दिशिरो मुखं ॥
सर्वतः अतिमलोके सर्वमाद्यनिष्ठति ॥४॥

प्रपञ्चयोरन्योन्यवैजात्यं कुरुत्यायेन कार्यकारणभावस्येनास्मिन्भावे चाभिप्रेतोक्तं भगवता भाष्यका-
राणां सकलप्राणिषां धिद्वारेण ज्ञेयब्रह्माण्डसित्वं प्रतिपादत इति कार्यद्वारा सित्वसिद्धौ च कारणाभ-
वाप्यधायते अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तत्रासद्व्यतिथे इति ननु प्रचालनाद्विषयकस्य हरादस्य शनैव रमि-
ति न्यायेन व्यथारुहिकारो गमन्यास इति चेत्तत्र तं विबुद्धाभगम्याया गतशक्त्या च न्यायेन नदिमगुणा-
निर्माणा स्य च स्वतो ज्ञापकं यथोक्तं भाष्ये उपधिरुक्तं मिथ्या रूपमप्यसित्वाधिगमाय ज्ञेयधर्मवत्तत्प-
रिक्त्वं च ते सर्वतः प्राणिषां मिथ्यादित्यादिसंप्रदायविदां वचनमप्यारोपायवादाभ्यानिष्पद्यते
प्रपञ्चत इति ॥ ५४ ॥

मभी
१२५

128

इदं तद्विषयति न त्वेवं प्रपंचस्य मिथ्यात्वमापत्तिरिति याचकमोपातिविषयउपरुधेरननद्वयमात्रे
कालज्ञानेन यावत्तदेतन्न वाच्यते तावत्क्रियाकारकाधिसर्वव्यवहारस्य सत्त्वेन पगमात् प्राणा वै सत्त्वं ते
षामेष सत्त्वमिति श्रुत्यापि प्राणोपलक्षितस्य कृत्स्नस्य प्रपंचस्याव्यवहारिकं समत्वं मुक्ताततोपि धृ
परमार्थसत्त्वं ब्रह्म इति दर्शितं सत्त्वं च वाच्यं तत्किंचित्कालं प्राणानामातिब्रह्मणा स्वसार्वदिक
मिति यथाभ्युपगम्यते न भूपरित्यक्ते पृथग्व्यवस्था भूयस्तत्कालो भेदस्य पृथग्व्यवस्थापि दृष्टव्यं तस्माद्ब्रह्मणा
सविशेषत्वं निष्कलात्मबोधात् प्रागेव न तर्ह्यमिति अवश्यं तन्न ज्ञानेन वाचित्वं शक्यमिति नृणां
धिकं ब्रह्मणा केनचित्कार्यशेषतो न तं शक्यं तदधिगमे क्रियाकारकादिदैतरेषामर्थादुपासोपासके
पासनाभेदस्य वा पितृत्वात् तस्माद्युक्तं उपाधिकृतं रूपमिच्छति किंच निर्गुणं गुणभोक्तृत्वमप्यस्य
चिदात्मसं रूपस्योपपद्यते प्रतिविंबोपाधिकं चलनादिकं तथा च श्रुतिः ॥ ध्यायितो वलौलायते वेति
त्वं ध्यायितो तत्र प्रविष्टश्चिदाभासो ध्यायतो विविषयान् बुद्धौ लोलायते विषयान् देशं गच्छते सोऽपि लो
लायतो वनतुषतो ध्यायतो लोलायते अत्र प्रतिपादयति यत्तेन अप्रमाणप्रादो जवनादरहो नाप
श्य स च तः स एवोक्तकारण इत्यपि ब्रह्मण उपाधिगुणानुगुणमजनशक्तिमत्त्वेनैव व्याख्येयं ॥ अथादो
पि प्रादो जवति जववान्भवतीति श्रुत्यो मणिमविदधिदितादिवा केन जातं वा ज्ञानं संध्यते तस्माद्युक्तं
मुक्तं निर्गुणगुणभोक्तृत्वेति भाष्ये तु निर्गुणं सत्त्वादिसुगुणरहितमपि तेषां गुणं सुखदुःखमोहात्म
कत्वेन परिणतानो भोक्तृचउपलब्धचेति व्याख्याते ॥ १५ ॥

॥ ॥ ॥

१२५

ननु स्यादव नोपादिवत्सौक्तिकमवित्रस्य कर्षकभ्यां च विविधविचित्रमेव सवेतः काणि सादेततदित्या
 दिनाशस्त्रोक्तमत्रेषमया समर्थतेन च वाच्योपासनापरं स्यात् ननु सात्त्विके चित्रं परिपादयितुं मोक्षेति
 देवताधिकारिणां न्यायेन देवताविग्रहादिवत्तदेचित्रस्यापि अवांतरतात्पर्यविषयतया सिद्धेन च देवता
 विग्रहादेर्वावहारिकमेव सत्त्वं नापरमाधिकं ब्रह्मज्ञानेन तत्सत्त्वादिति वाच्यं सत्ताद्वैविध्यस्याप्रसिद्धेः त
 स्मात्सर्वतः काणि सादेतत्तदिकं जात्यालोवास्तु च मेवेति नापवादमर्हतीत्याशङ्क्यादसर्वेदियेति सर्वे काणि
 काणानि च त्रिधाणि मनोबुधवद्देहाचताण्यनिश्रोत्रादीनि चेति शक्यमानं सत्तद्वैविध्यमप्युच्यते
 अथ तः ॥ तेन श्रममात्रेण सत्संज्ञायां शब्दकवदाभासते ननु श्रमशब्दकस्वरूपं विचित्रं यथा ज
 लसूर्योऽप्यस्यैव कं पतश्चाभासते ननु वस्तुतः ॥ यस्य कं पते वात इत आत्मनो श्रमशब्दकाकारत्वं

सर्वेदियगुणभासे सर्वेदियविवर्जितं ॥ असत्त्वं सर्वभूतैवेति निर्गुणगुणभोक्तृ च ॥ १५ ॥

मित्यर्थः कुतश्च तत्तत्तः सर्वेदियविवर्जितं ॥ ३ ॥ इदियेति गुणनामप्रपन्नत्वात्तद्विषयस्य किंचित् श्र
 मं उपादिशब्दकं वा मनश्चादिवत्तदे अशब्दमस्य शब्दमप्यस्य यं अपादोदिमनः अभः यतददेश्यमश्र
 ममचक्षुः श्रोत्रं तदपाणि पादौ मित्यादिना स्नाततस्मात्प्रियं च वित्रं कथं तर्हि सर्वं ब्रह्मेति शक्तुमि
 त्याशङ्क्याद असत्त्वं सर्वभूतैवेति अत्र सर्वभूतितिसर्वाधारत्वेनासत्त्वात्तत्पुनश्च मित्युक्तं सर्वस्य
 ब्रह्माण्डसदाधारापेयभावोपकिंचित् रूपधारिवत्समवायसंबन्धेन कुडव रूपधारिवत्संयोगसंबन्धे
 वेत्याशङ्क्य संबन्धविनैव सर्वं भूतं ब्रह्माण्डं स्याद असत्त्वमिति ननु आदत्तमेतत् असत्त्वमिति च स
 र्वभूदिति चेति नैव दोषः ॥ ननु परममिदं शक्तिं देकेन संसृज्य अथ च तदाधारभूतापि भवेति त

म.भी.
१३०

१२२

॥ २॥ अ. २॥ अ. २॥ अ. २॥

१३-

एतदेवाप्यादयत्तयेन अविभक्तं चेति एक एव तत्तु भूतात्मा भूते भूते वावस्थितः एकपावद्गुपाचैव वरुषते जलचंद्र
वदिति अने भूते पुकार्ये कारणां संज्ञाताः एतेषु जलगात्रेषु चंद्रस्य वरुषाणः प्रतिविंबजीवाते चोक्ती सविंबा
दनत्या इति तदपेण भूतेषु अविभक्तं च विभागमप्राप्तमपि ते यवत्सु सदृष्टा विभक्तिमिव हृदयस्थ विवचात्
विभिन्नमिच स्थितं एवं तर्हि चंद्रादुदयात्राणां मिव भूतानां पृथक् सत्तापतिरित्याशंकादभूतभर्तृचेति अथिष्ठान
त्वेन सर्वा भूतानि पारयतीति न च तत्तेषां पृथक् सत्ता निरजत एव तदधस्तात् संपदं धारादीनामित्यर्थः
एतदेवाह यस्मिन् प्रभविस्त्वुचयश्च रजस्तत्त्वज्ञानदशायां संपादनीयसति अज्ञाने दशायां च तानेव प्रसूतेत
इहाने ग्रहसंवेभूतयस्मिन् यस्मिन् शीलं च तानं च सर्वभूतानां प्रभविस्त्वुत्पादनशीलः ॥२॥ एवं ज्ञेयस्य सदृ
ष्टत्त्वसमुक्ता स्वभूतलक्षणो ज्योतिषामिति ज्योतिषां वाद्यानां मादित्यादीनां मंतराणां च बुद्ध्यादीनां मितपवभा
अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितं ॥ भूतभर्तृ च तत्ते यं प्रभविस्त्वु प्रभविस्त्वु च ॥२॥ ज्योतिषामपि
तज्योतिस्तमसः परमच्यते ॥ ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगमं हृदिसर्वस्य पिहितं ॥२॥ सकलनामपि ते यं ब्रह्म ज्योति
रविभासकं चैतन्य ज्योतिस्तज्ज्योतिरवभासकतोः तथा च बुतयः येन सूर्यस्तपति ते जसेहः तस्य भासासर्वं
मिदविभातोत्पाद्यः ब्रह्मतिचयदादित्यगते ते जइति तमसो अज्ञाना भूतया सर्वदेतोः ॥ परं डरस्य तदुच्यते न
नयथा चां डरस्य ज्योतिषावभासकं तत्स ज्ञानो यं सौमं ज्योतिरासु प्रसिद्धे एव सौरादिज्योतिषामपि भासकं
किंचित्त्वा ज्ञातीयं ज्योतिरलौकिकं स्यादित्याशंकादज्ञानमिति वेज्जलज्ज्यमात्रं शरीरं यजोतीर्न तु भो
तिकं तदेव ते यं तस्मिन् अस्तत्वाज्ञानेन प्रातिमिष्ठतमं कुतस्तर्हिततत्त्वज्ञानमत आह ज्ञानगममिति यत्तत्त्व
तज्ञानेन अमानित्वादिना ज्ञानसाधनेन गमं प्राप्य किं तर्हि ज्ञानंतरवतदेशच्यवदितं वा वात्स्योचनमिव अ
वस्थांतरवतकालच्यवदितं वा तप्राप्य मत्तीत्यत आह हृदिसर्वस्य पिहितमिति स्वात्मभूते मेव तदं वेदधीनो स

न न स म स च पे चे त य म प ल वः स्फादि स शं का द च द हिति भूता नो प्राणि नो एका देशं गिया कि स्थल भूता
 नि के व ले वि कारि ते न च व दित ता त च द हिरि स च ते म द दं का र यं च त न्मा त्रा य क्ता न प्र कृति रपे ते न स नि
 दित ता दं त रि स चं ते च रा च र मि ति त भ य नि मू हा च रा च रो पा सु प ल तितः॥ अ व धि भू ताः पुरुषः च र म च
 र च ते न त्र च रा च रं ते य मि ति सा मा ना धि क रा ग तः॥ पुरुषाणां ज्ञेय मि ति षोडश स्त्र वि कारि षु अ षा सु प्र कृ
 ति षु च ते य स्य सं व थ उक्तः स च सं व थो या द शो या द स्ता र शं च लि रि ति ना ये न अ ध स्त प्र कृ ति वि कृ ति
 नि रू प त त्वे ना ध स्त ए व प वं च पुरुष स्य उ प ल वः मा त्र श री र मू र्तिः स द अ ध्या त्म सं व थ स ता त ग र्ग ए व ल
 वं ते यु ज त प या प्र का श मा त्र स रू प सा रे च॥ प्र का श सं व था ये तं प्र का श पि र त्वे त दि दि स र्थः॥ न नु नि
 त्वा प रो क्तः पुरुषः प्र कृ ति सं व थ अ त दि कृ तो न स र्वे र स त र ता शं का र स स्म ता त त त त्ते यं अ वि ज्ञे य उ

व द रं त य भू ता ना स च रं च र मे व च॥ स त्म ना त द वि ते यं द र स्यं चो ति के चित तः॥१८॥

वि ते यं य ज्ञा ज्ञा कु सु मो न दित स्य स्फा दि क स्य शं का सं नि दित म धि कृ पा त र वि ते यं गी ति रो द तं स त्र र द्य ते
 ष वं नि त्वा प रो क्त म पि अ सं गं अ र्ग ए वा ध्य प ये पा दि वि कृ त या न र द्दी नं शं कं किं त अ वा धि क प र्मं ये त मे
 व र द्य ते ष वं म द्वा वि द्वा द्वा क्ता धि प्र वि ला ष ने न स त्र र द्य ते म द्वाः वि द्वा क्ति स य पा धि प्र वि ला ष ने न स त्र र द्वा मि
 त्वा श यः ए त दे वा द र स्यं चो ति के चि दि ति य का म डो ज ले स र्वं वि ब स यो दि द र स्यं म न्ते वि द्वां स्तु अ वा धि
 प्रति द त न य र स्यो न्ना मु प व युं त्म न्त्स भ ता नी वि ब ग्रा दि त्व स्यं वि ब स्या दाः स्य तं य द र्ग त ए व प्र स त्ता यो
 मु ख द्वा तिसं स्कारा पृ त्ति मि ति जा ने न वि द द शो ष व प्रति वि ब प र्ण ति वि ब प व ज ल स्य त्व म ध्य स्य ने न
 त न ले प्रति वि ब र ति उ पा थो ध र्म था स क ल्प न्ता तः वि ब स्या धि सं स र्ग मा त्रा धा स क ल्प ने ला च वा
 त ए वं वि ब भू तं त्र स प्रति वि ब भू ता नी का त्म वा चि क पुं वि द्वां त अ त्प ते स नि कृ ष मि ति॥१९॥

उभयोरपि संसारप्रतिकारणत्वे द्वारमाह कार्यकारणशरीरतद्वारेभक्तानिभूतानि विषयाश्चकाराणां त्रयो
दशैदियाणि तदाश्रितानि सुखमादात्मकागुणश्चकारणमिति पादेयि सपवायाः एतयोर्कारणकारणकारणं कर्तृत्वे
निमित्ते सति कर्तृत्वेनेत्यर्थः ॥ हेतुसंसारस्य कारणां प्रकृतिर्भवति तथा पुरुषाः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे संसारस्य
हेतुरित्यदिह कार्यकारणसुखदुःखस्य हेतुफलतात्मना प्रकृतिनपरिणामततजदा पुरुषा किमुफलमे
ता अनुपलब्धावाक्यं संसारी स्यात् अनुपलब्धकावा प्रकृतिपुत्रो य पुन्येते तस्मादुपलभ्यो यलब्धसंयोगा
संसारकारणमिति यथा भाषा व्याख्यातं न यद्वा पुरुषस्य कार्यत्वे कारणात्वे कर्तृत्वे न प्रकृतिरेव पुरुषतादा
त्म्यं प्रादेतर्भवति तथा प्रकृते सुखदुःखं भोक्तृत्वे सत्त्वाप्रदाने पुरुषः कारणवद्विरिक्त्वैकस्य सत्त्वाया प्र

कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ॥
पुरुषाः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥ २॥

दानेन दग्धत्वे तथादिकार्यत्वादयः ॥ प्रकृतदेहेन्द्रियबुद्धिधर्मास्तश्चदात्मनारोप्येते गौरोहं मनुष्यपुत्रोहं वि
जोहं करोम्यहमकार्यमहमिति तथा चिन्मायापत्राबुद्धिते च यास्यहं सुखदुःखादेन उपलभे इति मन्वते सो
यं प्रकृतिपुरुषयोरन्योन्यधर्माध्यासः ॥ संसारस्य कारणाभिमुपादितं भवति साक्षात्सिमतं पुरुषस्य भोक्तृ
त्वमपि निरस्ता भवति अन्यथा प्रकृतिकर्त्री पुरुषो भोक्तृत्वे कर्तृत्वभोक्तृत्वयोर्वैयर्थ्येदिकारणमापद्यतेन
च भोक्तृः पुरुषस्य निर्विकारत्वमपि वक्तुं शक्यमिति न च विस्तराहं हंतिष्पमाणापदे प्रत्येकमभिसंबंध
इति त्वप्रत्ययस्य पूर्वाभासभिसंबंधे कार्यत्वं कारणात्वं कर्तृत्वं चेति विग्रहः ॥ हेतुवैकव्यं चावश्याति परकाय
लिंगपरिमाणवचनमात्रे प्रथमेत्यादिह तत् ॥ २॥

उक्तमर्थं ज्ञातमुपसंहरति रतिरिति चेन्न मदाभूतादिभिरसंज्ञाने ज्ञानसाधने प्रमानित्वादि तत्त्वज्ञानाद्यदृशनात्
 तेयं अनादिमत्परमितादिष्विहितमित्यंतं प्रतिभ्यस्यति भ्यस्य समासतः ॥ संचेपत उक्तमभक्तः पतत्रयं विज्ञापस
 मुद्रावायत्र स्य भवोपोपपयते यत्के भवति भक्तैव प्राप्य ब्रह्मयत्नाय ब्रह्मैव भवतीति च ॥ १८ ॥ तथा च प्रति
 यम्य देवेषु भक्तिर्यथा देवे तथारौ ॥ तस्यैते कथिता यथाः प्रकारं ते महात्मनो तत्र सविद्वद्भ्यैव भव
 तीति च ॥ १९ ॥ एवं चेन्न शरीराख्यस्य लभ्यते तत्कारणं मदाभूतास्यो विरतिः तद्विकाराश्च दयो

रतिरिति चेन्न तत्त्वज्ञाने ज्ञेयं चोक्तं समासतः ॥ स इत्त एतदिज्ञायमद्रावापोपपयते ॥ १९ ॥ प्रकृतिं प्र
 रुचं चैव विद्यतादी उभावपि ॥ विकाराश्च भगवन् चैव विदि प्रकृति संभवात् ॥ २० ॥

ज्ञानाज्ञानशब्दिना प्रमानित्वमातितादयः ॥ पुरुषश्च उक्तः इदानीं हेतुहेतुत्रये मध्ये यस्याप्यज्ञाया
 तेन च हेतुत्रयस्य प्रभावश्चेति रुचं चैव विद्यतादीति त्रिभिः प्रकृतिमिति स न्यमाध्यायेः ह्यथाया प्रकृतिर
 परा उक्ता सा त्र प्रकृतिर्यातु नो बभूता परा प्रकृतिरुक्ता सा त्र पुरुषश्चेनोक्तो तेषां तैरिति हेतुत्रये ससा
 रं जनयतः वियोगश्च तयोर्मतः तत्र तावुभावपि नादिविदितियोरादिमत्त्वं संसारस्या कस्मिन् कत्वाया
 तान् कृतदा ना कृताभ्यामस प्रसंगश्चेत्यन्यत्रावस्तरः विकारान् उक्तादौ न वदोदियादींश्च प्रकृति सं
 भवान् विदि ॥ २० ॥

मभी
१३२

१३

सचयोयत्प्रभावयेति तैत्रितत्प्रभावोवाख्यायनप्रतिज्ञातैतत्प्रज्ञातैतत्प्रज्ञेप्रज्ञः प्रागेववर्णितः तस्यैव
नीप्रभावमारुउपदेष्टेति तत्र सर्वगुणसंगोजन्मकारणमित्युक्तं तत्र संगस्य तु विधः पुरुषा पत्न्यापेन गुण
मात्रप्रधानेन च मन्तर्भावा गुणप्राधान्येनेवेति तत्राद्यदेहं द्रियमन आदिभ्यः गुणसंज्ञातमेव आत्मत्वेन
पश्यन्मोक्षा भवति यथा चार्वाकादिदितीये गुणानां प्राधान्यादात्मनि वा त्ववकर्तृत्वाद्यभिमानेन क
र्मफलानां भर्ता स चेता भवति यथा तार्किकादि तृतीये गुणसमप्रधानेन गुणगतमपि भोक्तृत्वं असंगे
ष्यात्मनि वक्ष्यामि भलातकवदनुमत्पतेयथा सांख्योक्तं सर्वथापि गुणधर्माणां सात्मनि संक्रम्य
इत्यनुदासिनो यत्र यत्वेन गुणप्रचारवर्षी उपदेष्टा भवति यथा स्माकं साहोपनेषु च तेषु पि गुणसंगि
सु उपदेष्टा उत मा अनुमंतः मध्यमः भर्ता अथमः भोक्ताः यमाथमः स एव मग्न नवशो कृत्य यदा क्रीडति

उपदेष्टा नुमंतश्च भर्ता भोक्ता मदेश्वरः ॥ परमात्मेति चासुते देहे स्मित्पुरुषः परः ॥ २३ ॥

तदामहेश्वरस्य च तेयः सर्गस्थितं तर्कतो प्रभुर्जगदंतर्धामो स एव गुणः न यदायतत्साति तेन स्थितो
भवति तथापि तस्यैव संज्ञातांतरं प्रचारदर्शित्वा भावादयं कमलसंज्ञातप्रचारदर्शेति सर्वोक्तं
त्वात्परमोपमात्मा तमेन वक्ष्यति उतमः पुरुषस्तन्य परमात्मेत्युदाहृतः ॥ यो लोकत्रयसाविश्य
विभर्तव्य ईश्वर इति यत्तावपि गुणसंगिनो एवमेक एव देहे स्मित्पुरुषः सा नाघरो गुणः तीतासा
त्मनि गुणगतप्रविलापस्थितो अखंडैकरस आत्मा गुणसंगे न यदुपो भवति अयमेवा स प्रभावा
तत्र अनुमंत भर्ता भोक्तृभिः त्रिभीरूपैर्येव यत्ने उपदेष्टा मदेश्वर परमात्मरूपेण निरमुक्तपकपेव
तित्तये अत्र भाष्यार्थोपनुसंधेयो चित्तरभया तु न प्रदर्शितः ॥ २३ ॥ ॥

१३२

ननु योचोक्तं किं त्वं पुं सि प्रायेण त एवैषां भोक्तृत्वं बुद्ध्या वर्तमानं भवेत्तस्य त्विदं प्रमाणं
प्रकृत्यः ॥ देहं द्विषन्तः संयातमप्यात्र हस्तिनादात्म्यं गतं त्वयः प्रकृतिजानस्यैव उच्यते साहात्म्यं कान्
गम्यते भुङ्क्ते उपलभते पदं त्वं सुखं समाधिं सुखं दौ प्रकृतिस्थत्वं नास्ति तदा न सुखादौ नुपलभते तेन
उपाधिगतत्वेन सुखादौ निति भावेन प्रतीयते इति सिद्धं ॥ अतिरिच्यते द्विषन्तो यमनो युक्तं भोक्तृत्वात्
मनीषिणा इति द्विषन्तो यो गादेवात्मनि भोक्तृत्वं दर्शयन्तो अदृश्यकेवलस्य भोक्तृत्वात् त्विदं प्रमाणं
नस्तर्ह्यभोक्तृत्वं प्रकृतौ वैधर्तित्वात् कारणाभिनिमित्तप्रकृत्यस्य सद्वर्त्तमानं न स तत्र सदर्थेति
जन्मनो देवा अस्यो निजन्मानसार्थं वास्थावराश्च सदस्यो निजन्मानो मनुष्याः पतेषु त्रिषोपजन्त

शुरुषः प्रकृतिस्थो हि भूते प्रकृतिज्ञानगुणान् । कारुण्यगुणसंगे सदस्यो निजन्मसः ॥ २५ ॥

सुश्राप्येषु अथ पुनः गुणसंगसुखादिषु अभिसेगः कारणेन न तत्रादिसात्त्विकारे वा भवेति गजसामन
 यथात्माससा अथ शवः तेषां तथानिप्रतौ न तद्गुणप्राधान्यमेव कारणेन च उच्यते इति सत्त्वसारम्
 दिश्रजप्रकृतिस्थो विद्वान् विद्वान्वागुणभोक्तेषु आदिभिश्चाविशेषादिति न्ययतत्किं विद्वानपि कुतो
 वमस्यते अविद्वान् विद्वान्वा कुतो न वयते इत्याशं वागदकारणमिति गणेषु देहेदियौ वृषयेषु सं
 गः अहेमिदं समेदमिति निनिवेशः ॥ स एव जन्मकारणं विदुषां तत्तदभावात् जन्म समाप्तमिति चेद
 संख्येयदण्डो देहात्तिमानंदतेतदा स एव देहपीडाया पीयते न तदेह इति नोच ॥ यदा तदेहात्मिः स
 नेयते तदा तेनरः इति प्रसिद्धं संगे पक्षं न तु सात्रिधमात्रे वयं के अतो विदुषां विदुषां वा समानोपि
 देहसंवेधे संगः तदाभावकृतो मदाविशेषरतिभावः ॥ ११ ॥

म. भौ.
१३३

पक्षान्तरमादयन्त्यतिथिश्च अन्येऽदयोऽहौशस्त्वहीनातुशब्देन पूर्वोक्तेभ्यो विलक्षणः ॥ एवं पूर्वोक्तं
प्रकारेण ज्ञानंतः अन्येभिः आचारेभ्यः कृत्वा आत्मनो निविशेषत्रस्य चेतन्य रूपत्वं तदुपासनाचाधि
गते उपासने यथोक्तप्रकारेभ्यः कृत्वा आत्मनो निविशेषत्रस्य चेतन्य रूपत्वं तदुपासनाचाधि
चमत्सु संसारतरेतो व अपिशिस्तान् पूर्वोक्तोक्तं स्तरं तौ तत्र किमाश्चर्यं गम्यते एव शब्दो नैवामु
खसौ क्रमाभावे पितरौ संशयो नास्ति सुतिपरायणश्रुतिश्च वारांतदेतदेव परं श्रय न मोक्षसा
धनं येषां ते तथाप्याने प्रवृत्तिश्रया न्नैव चित्तशुद्धिर्कर्मोपेत्य वेदोक्तं न तत्तद्वदतिश्रुत्या संभ
वनानि इत्यर्थं श्रवणमननापेक्षेति भावः ॥ अथ च त्रससाक्षात्कारः संवादिभ्यः प्रपञ्चति न्ये तथा

132

अन्ये ते वमजानंतः कृत्वा न्येभ्य उपासते ॥ तेषां चान्ति तरेत्येव सत्त्वं श्रुतिपरायणः ॥ २५ ॥

दियथा कश्चिन्मणिप्रसंगमनबुद्ध्या पश्यन् भ्रातृपवतथा पितृया पितृद्रष्टा काले मणिं लभते तः
संवादि एवं त्वंपदार्थं तत्पदार्थं मणिप्रभाभूतं त्वदार्थं बुद्ध्या मावयन् अवधारतो भ्रातृपवतत्साक्षा
त्कारकाले तदनन्यस्य तत्पदार्थं साक्षात्कारोपि संवादभूमन्यायेन जायत इति तथा च वसिष्ठः
असत्ते सात्तत्मा साधोऽशुभो परिदृश्यते शून्येन ध्यानयोगेन शाश्वतं प्राप्यते पदमिति व्यवह
रतो निविशेष रूपत्वेन असत्ते आत्मनित्तं निविशेषत्वभावनं शून्यो निविषयो ध्यानयोगो
योषिति श्रुतिध्यानवत तथा पितेन ॥ शाश्वतो रत्नता प्राप्ता दृश्यत इति वसिष्ठवाक्यार्थः कस्य
डमाचार्यास्तु वेदांतवाक्यध्यानभावनाः पञ्चापरोक्षधीमूलप्रमाणद्वारेण न न भ्रमं तं प्रपद्य

तेति पादः ॥

१३३

एव यथा कलत्तमगन्तमानेनाह्यपवमिति योः सविकारे सर्वथा विदिते तन्निमित्तेन वाक्यमेवावर्तमानं
 नापि सभूयो न जायते पुनर्मेतन्मनभवतोत्यर्थः ॥ २४ ॥ एवं विधात्मदर्शनेऽपि कारिभेदेन उपायविकल्पानां
 रूपात्तनेनेति अत्रय आत्मानं विविदिष्यति तेन निष्कासकर्मणा परमेश्वरं आराधयेति कर्मयोगिनः तप
 कोत्पविविदिषावेदं न अत्रोपपद्यते तेन चाप्रसादात्ता संभावना निवृत्तौ सत्त्वान्तर्भावार्थस्य मनने
 प्रवर्तते प्रमेयगता संभावना यो निवृत्त्यर्थेनेतरं अनात्मनि देहादावात्मबुद्धिः उपायविपरीतभावना

य एवं वेति प्रकृतं प्रकृतं च गुरोरे सर ॥ सर्वथा वर्त
 मानेऽपि न सभूयो भिजायते ॥ २४ ॥ ध्यानेनात्मनि
 पश्यति केचिदात्मानमात्मना ॥ अन्ये सास्त्रेन प
 रान कर्मयोगेन चापरे ॥ २५ ॥

यानि वृत्तं निश्चिन्ता नैविजातीयतत्प्रयतिरस्कभर्ष्वकसजातीयप्रत्ययप्रवाही करणलक्षणं
 कर्तुं प्रवर्तते तेन तत्तत्परिष्कारे आत्मबलिवुद्धौ आत्मानं परमेश्वरं पश्यति तेषां यिनः तत्तये
 कर्मसास्त्रेण निष्ठातास्ते ध्यानेनात्मनि देहादात्मानं परमेश्वरं आत्मनावुधापश्यति अन्ये
 पुनः कर्मयोगेनैव पूर्वा कलत्तणेन सास्त्राधानादारापश्यन्तीति साधनत्रयस्य समुच्चयान्त
 विकल्पः ॥ २५ ॥

ननुविषयस्वाभावानिभूतानिभूतानिकः समबुद्ध्यापश्यन्प्रतिवर्तितवृत्तेत्याशङ्क्यादप्रकृतैवे
तिसर्वशः सर्वशकारेणैकमात्रिकारणवृत्तनाकारेणैवक्रियमाणतैर्द्वितीयः पश्यतीति
यः पश्यतीतिपः पश्यति तथा आत्मानं चाकर्तारं यः पश्यति पूर्वोक्तरीत्या स एव सर्वत्र समं पश्य
तीति सर्वत्रान्वयः ॥३॥ ननु कथं प्रकृतीरेव कर्तृत्वं न चात्मानं तत्प्राशङ्क्यादयदिति भूतानां व्य
यदा दोतांजरायजाद्रीनां च पृथग्भावना नामावेनावस्थानं परिरुपमानमिदं यदा एकस्मि

प्रकृतैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ॥ यः पश्यति तथा आत्मानमकर्तारं स पश्यति ॥३॥
यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ॥ तत एव च विस्तारब्रह्मसंपद्यते तदा ॥३॥

एकस्मिन्नात्मानि स्थितं रज्ज्वां सर्पादिवत् कनके वा कुंडलादिवत् विलीने शास्त्राचार्योपदेशम
नुपश्यति तत एव कस्मात् विस्तारं च पृथग्भावस्य बुद्ध्युत्पानावस्थामनुस्मृत्वा दिवत् पश्यति त
दा ब्रह्मसंपद्यते ब्रह्मेव भवति श्रयं भावः कर्तृत्वं हि क्रियापरिस्पंदः स च परिहृत्तस्य पृथग्भूत
स्य प्राकृतस्य बुद्ध्या देवसंभवति न तत्राप्येकस्य सर्वभूतपृथग्भावग्रसि स्मारात्मन इति ॥३॥

॥ ॥ ॥ ॥

एवंकार्यकारणकरतेतत्रचिदचितेपुंशुकृतेरन्योन्याप्राप्तसंज्ञकतत्त्वैवगमसंगत्यस्यकारणं
 गमसंगेतिनानाजन्मत्वेचाकृतद्विष्टिदयतिपावदितिसत्त्वोवृत्त्येगमसंगोत्ररूपाध्यासक्तिर्न
 किंतुदेवतेत्रयोसंयोगेनान्यात्मकताध्यासलक्षणोवाधः शेषस्य॥२०॥ तत्राशेषायमाहसममि
 तिसममपरिणामिनंकृतस्थितिं सर्वेषु भूतेषु देहायाकारेण परिणतेषु निष्ठेते यत्तेन देहवत्तद
 धिगमस्थानोपलब्धं परमेश्वरं अंतर्गमिणं सगं स्थितं तत्कर्तारं अतएव अंतर्गम्यत्वरूपा विनश्यत्स
 तेषु भूतेषु रज्ज्वादिवत्कल्पितत्वात् अदर्शनं गच्छत्स्वविभुत्वात् आत्मत्वाच्चित्तमदृग्पत्वाच्च अवि

यावत्संजायते किंचित्स्वत्वे स्यात्वरजंगमं॥ देवते तत्र संयोगात् तद्विष्टिभरतर्धम॥२०॥ स
 मं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठेत्परमेश्वरं॥ विनश्यत्स्वविनश्यतेत्यः पश्यति स पश्यति॥२०॥ समं पश्यन्
 दिसर्वत्र समवस्थितमोक्षरं॥ न हि नस्त्यात्मनात्मानं ते तेभ्यां निपरांगतिं॥२१॥

नश्यते सर्वास्यवस्थासु अदर्शनं गच्छतेत्यः पश्यति अन्यथा त्वर्थः॥२१॥ दर्शनं फलमाह सममिति
 स्वदेहवत्सर्वत्र देहमात्रे समवस्थितं ईश्वरं समं समतया पश्यन् द्रियतः स सर्वाभेददर्शी आत्मादिना
 देहादिना आत्मानं ईश्वरं न हि नस्ति नानाध्यानसंकटेषु पातनेन तत्पीडयति किंतु ततः परांगतिं
 मोक्षं याति यद्वा एकात्मदर्शित्वात् स्यात्मानमिवाव्यस्य न हि नस्ति सर्वत्र दयात्तु भवतीति भावः
 ततश्च परांगतिं याति॥२२॥

निर्गुणत्वाच्च करोतीति सिद्धं अ संगत्वात्रोपलिप्य तस्यादययेति यथा आकाशो भूमादिना न लिप्यते
सौ क्ष्मादसंगत्वाच्च भावत्वात् एवमात्मापुण्यपापादिना नोपलिप्यत इत्यर्थः ॥३३॥ न करोतीति न लिप्यत
इति ह्यसंख्यदृष्टान्तरेण प्रतिपादयति यथेति यथा सूर्यः स्वसत्तामात्रेण विषयप्रकाशयति न त
द्यापाराविष्टतया कुविंद इव वदं यथा चैष प्रकाशयति मे दुर्गं धादिभिर्न लिप्यते एवमयं होत्री होत्रज्ञः
सूर्यो वदेक एव स न अनेक यामृतं होत्रं मदा भूतानीत्यादिना चतुर्विंशतिनत्वात् कस्मिन्नादेवादि

यथा सर्वगतं सौ क्ष्मादाकाशं नोपलिप्यते ॥ सर्वत्रावस्थितो देहेतयात्मानोपलिप्यते ॥ ३३ ॥
यथा प्रकाशयति एकः कस्त्वैक कस्मिन्नेव ॥ होत्रं होत्री तया कस्त्वप्रकाशयति भारत ॥ ३४ ॥

विकारयुक्तं तत्सत्तामात्रेण प्रकाशयति हे भारत न तु व्यापाराविष्टतया संपादयति तद्मे वाच
स्पष्टपापादिभिर्लिप्यते सूर्यदृष्टान्तेन एकत्वमकर्तृत्वप्रयुक्तमलेपत्वं च दर्शितं तथा च श्रुतयः य
यथा स्वयं होतिः आत्मा विवक्षानपो भिन्नावद्भूपो नु गच्छन् उपस्थिता क्रियते भेदरूपो देवः ॥ हो
त्रेष्वेव गतो यमात्मा सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चतुर्न लिप्यते चाक्षुषे वा स दक्षिणे ॥ एकस्त्वया सर्वभू
तां तथात्मानं लिप्यते लोक इव न वा इति ॥ ३४ ॥

नन्वात्मनो विभूतेन रूपेण कर्तृत्वं मासीकारिदेहाद्यवच्छिन्नेन तत्र रूपेण तदुक्तं अन्वयानुभवविरो
 यादिसांशकादग्रन्थादित्यादिति अयं सर्वेषां प्राणिनां परोक्षः परमात्मा देहादिभ्यः परमेभ्य आत्माभ्यः
 न्यः कोशाय च कार्त्तः आत्मा परमात्मा अन्वयः नयेति परिच्छिद्यते देशतः कान्तावस्तुतयेत्य
 चयः अन्वये हेतुः अनादित्यादित्यदि अदिमदाकारादित्येव तन्न तत्राप्यनादित्यात् न त्वनादि
 भावस्थानं तत्त्व नियमेनात्मनः कालतः परिच्छेदो मास्तन आदेशतः परिच्छिन्नस्य नाशवश्यं भावाद
 नारित्यायेनाच्च देशतोऽपि परिच्छेदो न स्यात्तन्मास्तन तत्परमात्मा वद्विषयतीति चेत्तदशदिगवच्छेद
 प्रदेशो भेदेनोद्वेगस्थानिरवयवत्वत्पाणत्यासिद्धे न हि परमात्माः सर्वदिगवच्छिन्नो भागः पश्चिमा

अनादित्यान्निर्गतात्परमात्मा यमवयः ॥ शरीरस्थापिकौ ते यन करोति न त्तिष्ठ
 ते ॥ ३२ ॥

यां पवच्छेत्तुं शक्यते अन्वयविरोधात् देशतः परिच्छेदाभावो देवसजातीयवस्तुस
 शीवाकृतः परिच्छेदोऽपि मास्तन चापि विभिन्नशक्तियुक्तस्य अभिनवप्रपंचरचनाद्यदीयसः पर
 स्पसद्वैश्वरत्नसर्वज्ञत्वादित्यामायुक्तस्य स्वगतभेदावश्यं भावि सशक्तिमायावच्छिन्नेन रूपे
 ण जगत्कर्तृत्वं देहावच्छेदेनाग्निहोत्रादिकर्तृत्वावश्यं कदाचित्प्राणशंकादनिर्मुक्तत्वादित्ये
 दिगुणावानाकारादिः ॥ स संयोगविभागचोपस्थिप्राप्यसमंशं शब्दं आविकरोति न तु स्वस्मिन्
 सत्तत्त्वं शैकेन चिदपि उपाधिना दर्शयितुमीष्टे एव आत्मा सर्वगतादीनः सत्पवच्छेदला
 भे कर्तृत्वादिकं गुणमाविष्कृतं न समंशं इति फलितमादशरीरस्थापि स्याथ मेतत् ॥ ३२ ॥

[illegible]

श्रीभगवानुवाच ॥ परं भयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमृतमं ॥ यद्वा त्वामुनयः सर्वेषां सिद्धिं
 तैगताः ॥ १॥ इदं ज्ञानमुपाश्रित्य समसाधर्म्यमागतः ॥ सर्गे पि नोपजम्यंते प्रलये न व्यथीत च
 त्वपरां सिद्धिं मोहं यतः संसारात् संसारं विहाय गतः प्राप्ताः ॥ २॥ इदं ज्ञानं विषयत्रयं विकल्पविनि
 त्तं उपाश्रित्य समसं सारस्य साधर्म्यं सर्वात्मत्वं सर्वं नियंत्वं सर्वं भावाधिष्ठातृत्वं सर्वं भावाधिष्ठा
 तृमित्रादिधर्मसाम्यं साधर्म्यमागता तथा च अत्र याचपवे वेदाश्च ह्यासीति स इदं सर्वं भवति स
 स्पवर्गो सर्वस्योत्तमः सर्वस्यापि यतिसनसाधुना कर्मणा भयान्नोपवासाधुना कनीयानि
 ज्ञानफलं ज्ञानसाधर्म्यं प्राप्तमाह ॥ किं बहुमुं डिप्रभृतयो ज्ञानवलादेव सर्गे पि न जायंते प्रल
 ये च तत इत्यभावे गच्छंते न प्रलयग्राहिभिः ॥ व्यथंते व्यथं प्राप्नुवंति इदं श्लोक इत्यमा
 वत्प्राप्ता ज्ञानस्तु तथैव नैव व्याख्यातं तत्तत् ज्ञानमुपाश्रित्य ज्ञानसाधनमवस्थायेति पदार्था

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

अथाप्येकत्वमप्यसदस्ति चेति चेत्तत्र त्रयोः पूर्वोक्तयोरेव उक्तरीत्या अतरेभेदं जज्ञता जज्ञत कहे
 ता कर्तृत्वविकारित्वविकारित्वकृतवैलक्षण्यज्ञानचक्षुषाशाचाचार्योपदेशजनेन ज्ञानचक्षुषा
 येविदुस्ते परं मोक्षं योतिषां भुवति किं सांख्यनामिष्यस्माकमपि साक्षात्पुरुषांतरज्ञानादेव केवल्यमुक्तं
 तेन त्मशब्दादभूत्प्रकृतिमोक्षमिति भूतानां विषदादीनां प्रकृतिरूपादानं त्रिगुणमिका अविद्या
 तस्याः मोक्षे निरन्तर्योऽर्थे च ये विदुस्त एव परं योति न तदो ज्ञे ज्ञेयोरंतरमात्रविदुस्तर्थाः ॥ यथे

ते ज्ञे ज्ञेयोरंतरं ज्ञानचक्षुषा ॥ भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्नोति ते परं ॥ ३५ ॥ इति श्री
 भगवद्गीतासूपनिषत्सु अथर्वविद्यायोगोऽष्टादशोऽध्यायः समाप्तः ॥ ३५ ॥

कानिमाविभोचप्रकृतिरुद्दि विभूतामलप्रदशावहूणां पुरुषाणां मुक्तानामपि तदर्शनम
 परिहार्यं तथा च तेषामपि च प्रशक्तियदि न भिष्यात्तर्ह्यस्यैवात्मसाक्षात्कारो ज्ञातस्तद्व्यास
 वंथे वरजूरगल्लुपिता कालत्रये पिनास्ति इतरेषां त्वनादिरनताः स्तेवैविके शकं तस्मा
 त्प्रकृतिपुरुषांतरज्ञानमात्रा केवल्यं किंतु प्रकृतिवाथ न रजु दर्शनात्तभय निवृत्तिरिति
 सिद्धं ॥ ३५ ॥ इति नेलकंदीये भारत भाव दोषे योगोत्तरप्रकाशे त्रयोदशोऽध्यायः

म.भी.
१३०

तत्रकः केन संगेन वधातीत्युच्यते तत्रैते तत्रैषु मणेषु सत्त्वं निर्मलत्वात् ३ ॥ एते मोहाद्व्यसल इति तत्र प्र
काशिकं अलोकवत्सर्वार्थवचोतकं अतो अनामपरं जस्तसो भ्यामनभिभूतं तत्सत्त्वं संगेन चरं अवि
ययातिरोदित्यस्य रूपात्तानंदं अहं सुखी अहं जानीत्यभिमानिनो न अतरेण वृत्तिधर्मयोः सुखज्ञानयो
रात्मनि आरोपेण वधाति देहान्ननु अद्य मनः ॥ ५ ॥ रजो मूला रागो रंजनात्सा तदात्मकं विद्धि प्राग्भा
तिष्यपि अर्थेषु अत्र त्रिसंगः ॥ आत्मे विषये मनसा प्रीतिलक्षणः संज्ञेया तयोः समुद्भवनिदानभूतं

तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात् प्रकाशकमनामयं ॥ सुखसंगेन वधातिज्ञानसंगेन चानद्य ॥ ६ ॥ र
जो मूलात्मकं विद्धि रसासंगसमुद्भवं ॥ तत्रिवधातिकौंतेय कर्मसंगेन देहिनं ॥ ७ ॥ तमस्मज्ञा
नं जं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनं ॥ प्रमादालस्यनिदाभिसन्निवधातिभारत ॥ ८ ॥ सत्त्वं सत्त्वं
जयति रजः कर्मणि भारत ॥ ज्ञानमाश्रयत तमः प्रमादे संजयत ॥ ९ ॥

तत्र ज्ञोदे कौंतेय कर्मसंगेन दृष्टादृष्टार्थेषु कर्मसु संगस्तत्परता तेन निवधाति देहाभिमानीनं
॥ तमो मूलास्तु पूर्वाभ्यां विलक्षणं अज्ञानं मायाया आवरणशक्तिस्तत उद्भूतं अज्ञानं जं विद्धि
अतः सर्वेषां देहिनां मोहनं भाति देहप्रमादो अन्वदतत्त्वं सबसत्त्वायं प्रकाशिविरोधित्वा
लस्य जज्ञातत्त्वं रजः कार्यप्रवृत्तिविरोधित्वा भयकार्यनिरोधनो तमो मूला लंबना वृत्तिनिदा
ता भिरेत तमो नितरां वधाति देहभारत देहिनमिति न वतते ॥ ५ ॥ सत्त्वं मूला हं सत्त्वं विदुः एव का
राभाभिभूय सज्जनयति संज्ञेयं संजनयति यवमुत्तरं ज्ञाने प्रकारा आह तत्प्रमादे अत्राप्युक्तं

॥ १ ॥ रजः कर्मसंग

१३०

अथ दानो काच भूत प्रकृतिः किमा प्रयेण तस्या भूतजः॥ न कनेतदाहममेति ममपुत्रं हविनात्र स्योतिप्र
 वेशस्थानं मदतत्त्वस्य प्रथमकार्यस्य ब्रह्मदेहकं कारणमवकाशं तत्परपक्षायेति गुणस्य कस्य स्यात्
 स्मिन्नगर्भे स्वप्रतिबिम्बवत्संदर्भातिग्राया मिश्रदेहिदात्मा ततो मत्प्रतिबिम्बगतिताया सा पाततः सर्वेषां भे
 दानां भवनयर्माणां मददाहो नां च संभवोत्पत्तिर्भवति देभारत एतेन चित्प्रतिबिम्बसापेक्षत्वेन पपादनेन प्र
 कृते सांख्यमिमते स्थांते अतिरस्तः॥३॥ किंच सर्वेषु भूतेषु उदानां तेषु पृथिव्या माध्यावयः स जेयः श
 रीराणि सुरनिरतिथि कृवरात्मका चतुर्विधा निःसंभवेति तांसां मूर्तौ नां च समदत्तपूर्वोक्तं मदतो ब्रह्म
 च समदत्तानन्दतादित्वा दुपसर्जनस्य परिणामतः सापेक्षयोतिरित्यर्थः अदेतत्ता सा जीव प्रदक्षिताता

ममयोनिर्मदद्भुतस्मिन्नगर्भे ददास्पदे॥ संभवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत॥१॥ सवेयोनि
 युक्तो जेयसर्तयः संभवति यः॥ तासां ब्रह्मसद्व्योतिरदेवी जगदपि ता॥४॥ सत्त्वेरेजस्तम इति
 गुणः प्रकृति संभवाः॥ निवप्रतिमदावादे देदेहनमवयं॥५॥

सुखप्रतिबिम्बसापेक्षितापचापुरुषाभाषायां अनुशयसं प्रयत्नेरेतोतिपंचेति ततो भार्यातापिंडो मति
 रेतो शतस्तत्र चेतन्यविशिष्टस्यापि उद्विष्टता च मायेत्यर्थः॥४॥ एवं ईश्वराश्रेयण प्रकृतिभूता
 निरुजतोत्पत्तिरदानो सा कथं भूतानि वधातीति तदुच्यते सत्त्वमिति प्रकृतिः सत्त्वरजस्तमसां संश
 र्णावस्थाततः सकारात्परस्परगो गिभावेन वैषम्यात् उदीच्यमानाः॥ प्रकृति संभवा इत्यर्थे तेन
 नुप्रतीतोः नैवैशेधिकाणामिव द्रव्याणां अन्यथेते देमदावादे देदेद्यवयमविकारणमपि देहि
 तं सत्त्वाणां वासमिव रशनाभूताः गुणाः निवप्रति॥५॥

संभी
१३८

कर्मसंगिषु श्रोतस्मात्तैकमानुषात्तु मनुष्यपुमदानिषु तिर्यकस्थावरचंडादिषु ॥ ११ ॥ सकृत्
सामानिकस्य कर्मणः फलं निर्मलं दुःखाजानिमलशून्यं सात्त्विकं ज्ञानवैराग्यादेर्करजसस्य कर्म
णः फलं अज्ञानं सात्त्विकादिकर्मलक्षणं च नियतं संगरहितमित्यादिभ्यः दृष्टादेषो वक्ष्यति ॥ १२ ॥ एता
दृशं फलवैचित्र्यं पूर्वाकमेव देतुमादस्य तादिति ॥ १३ ॥ यतः सत्तादिभ्यो ज्ञानादौ निजायंते ततः
सत्तादिदृष्टकाले प्रत्ययं गच्छतः ॥ कर्मणो न तमस्य मायया सयोतिषु जायंते रत्नादुपमिति

रत्नसिप्रलयंगत्वा कर्मसंगिषु जायते ॥ तथा प्रलीनं लससि मृदुयोनिषु जायते ॥ १४ ॥ कर्म
णः सकृत्तस्या दुःसात्त्विकं निर्मलं फलं ॥ रजसस्तु फलं दुःखं मज्ञानं तमसा फलं ॥ १५ ॥
सत्तात्संजायते तान्तरजसो लोभश्च च ॥ प्रमादमोहौ तमसो भवतो ज्ञानमेव च ॥ १६ ॥
ऊर्ध्वगच्छति स त्वस्या मध्ये तिष्ठति राजसा ॥ जघन्यगुणस्तु तिष्ठति स्याद्यथो गच्छति तामसा ॥ १७ ॥
नान्यंगोभ्यः कर्तारं यदा दृष्टवानुपश्यति ॥ गुणोभ्यश्च परं वेति मद्भावं सोऽधिगच्छति ॥ १८ ॥

ऊर्ध्वदेवभावे मध्ये मानुषभावे अधः नरकतिर्यकस्थावरभावं कृत्वा तं निचं यद्गुणवृत्ते निश्चलस्य
प्रमादादित तस्यास्मा मसः ॥ १९ ॥ कथं प्रकृतिपुरुषं वधातीत्यस्योत्तरमुक्तं कथं वा ततोऽप्युत्तरमुक्तिं
रितस्योत्तरमादना न्यमिति गुणोभ्यः कार्यकारणविषयाकारयति तेभ्यो न्यदृश्यमात्रं आत्मानं
दृष्ट्वा जीवः कर्तारं नानुपश्यति किंतु गुणपवकर्तारं तेषु पश्यति न तदेकैतितया गुणोभ्यः पु
रोगात्वाप्यदसाहिभूतं मां यदा वेति तदा सवेदिता मद्भावं ब्रह्मभावं गच्छति अथ दानुगता भाव

गते भवति ॥ २० ॥

१३८

सत्तादयः कदाससकार्ये प्रभवन्तीत्याशंकारे तत्पर्याभिभवे सतीत्यादरजर्जितरजस्तमसी अभिभवस
त्तंभवन्तिचरुंतेष्वे रजोपिसत्त्वतमसी अभिभूयभवति ॥ तथात मापि सत्त्वरजसो अभिभूयभवतीत्यर्थः ॥ १ ॥
तत्तद्गुणोभवत्लिंगादत्रिभिसर्वेति अस्मिन् देहयदासंवेष्टुदारेषु वा संतर्करोतु प्रकाशः सत्त्व
विषयाचरणविरोधी परात्मनो विशेषा जायते तेन च तान् शब्दादिविषयस्य यथा तेन प्रकाशो यदा
जायते तदा सत्त्वं चिद्वृत्तिरिति विदुर्ज्ञानेयात् ॥ तत्र अपि सुखादति लिङ्गे नापि ज्ञानोपादित्यर्थः ॥

रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भार्ता ॥ रजः सत्त्वं तत्तत्तत्तमः सत्त्वरजस्तथा ॥ १ ॥ सर्वदारेषु
देहस्मिन् प्रकाशोपजायते ॥ ज्ञानेयदातदाविद्याविदुर्देहसत्त्वमित्यत्र ॥ १ ॥ लोभः प्रवृत्ति
रारभः कर्मणा मशमस्यदा ॥ रजस्येता निजायते चिद्वृत्ते भरतर्धम ॥ २ ॥ अप्रकाशो प्रवृत्ति
श्च प्रमादो मोदयवच ॥ तमस्येता निजायते चिद्वृत्ते कुरुनेदन ॥ ३ ॥ यदा सत्त्वे प्रवृत्ते न प्रल
यं याति देहभूत ॥ तदेतन्मविदं लोकान्तमलान्प्रतिपद्यते ॥ ४ ॥

भात्यादिके प्रवृत्तिरग्निहोत्रादौ आरंभो गृहहृदिः कर्मणा शुश्रूषा सत्तामसतो वा कार्याणामनु
परमः स्यदः रूष्टपरयनादौ उपाधित्वा रजसि विदुर्देहसत्त्वितानि लिङ्गानि जायते देहभरतर्धम ॥ २ ॥
सत्त्वविबाधकैर्गर्वादौ ॥ अप्रकाशः सत्त्वकार्यप्रकाशानुदयाप्रवृत्तिनिमित्तरजः कार्यप्रवृत्त्य
नुदयः प्रमादः कार्यकार्यविवेकरादित्येता निद्रान्तरादिभूता ॥ ३ ॥ प्रलयमराण्डजमविदादिर

130

उदासीनवदासीनेगणौघौनविचाल्यते॥गणवर्तेतत्रैवयेवनिष्ठजितंगते॥२॥स
मदुःखमावःस्वस्यासमलोष्टाश्मकंचन॥तत्प्रियाप्रियोपीरात्तत्प्रनिदात्मसंस्तौत

[illegible]

परसंवेद्यानि लिङ्गान्मुक्तानि ॥२४॥

कथं त्वद्वाचं गच्छतीति तत्राह गुणरिति तान् गुणान् नन्ददृष्टिः त्रयोविंशतिविकारात्मना यमैरात्मानं दे-
हसमुद्भवान्स्फुल्लरेहससमुद्भवो यमैस्तान् अतो तस्य जीवने चाति क्रम्योर्त्तविकल्पकसमाधिभासेन चापि
त्यासत्ते सोऽहं अमुते प्राप्नुति पते नानेदा चात्प्राणत्वय प्रयोजनमुक्तं यतो मुक्तो जन्मस्तु जरा दुःखे ॥
विमुक्ता सन्निति त्वं अनयं निवृत्तिरुक्त ॥ २ ॥ प्रतिज्ञा मुक्तिप्रकार उक्ते - मुक्तलक्षणानि पुच्छन्मुन उवा-
च कैरिति कैर्लिङ्गैश्चिद्रे स्त्रीनृणां न्याय्यात्तान् अतो तो भवति प्रमानेदप्रभो ससु ॥ किमाचारः को
साचारः कथं केन च प्रकारेण तान् गुणान् त्रिकम्पवर्तते ॥ १ ॥ तत्राप्येतात्तरमाह प्रकाराभिति प्रकाशप्रवृत्ति
मादा सत्वरजस्तमसा कां योऽपि बुद्ध्या तावस्था या तानि सम्यक् प्रवृत्तानि सा मा मे न पुंसकता संप्रवृत्तान

गुणान् मोतान्तीत्यत्रो नन्दे होरेहसमुद्भवान् ॥ जन्मस्तु जरा दुःखे विमुक्तो मृतमश्नुते ॥ २ ॥ अ-
न उवाच ॥ कैर्लिङ्गैस्त्रीनृणां न्याय्यात्तान् अतो तो भवति प्रभो ॥ किमाचारः कथं चेतां सो नृणां न-
तिवर्तते ॥ १ ॥ श्रीमान्वाच ॥ प्रकारं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पाठव ॥ नन्देष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि

हेष्टि नापि समाधि वस्थायां तानि वृत्तानि संसेतिकां तानि सायं नित्यसमाधि निर्विकल्पिते ॥ २ ॥
वस्थायां तानि वृत्तानि संसेतिकां तानि सायं नित्यसमाधि वस्थायां तानि वृत्तानि संसेतिकां तानि सायं नित्यसमाधि
चनश्चरमवस्थितमुत्पन्नवागिदो नययतीति अत्रागिष्टयोगाभूमय उक्तान् नमः शुभेच्छाया प्रथमा
सुहाहता विचारणादितोऽप्यानुत्तरोऽप्यात्तनुमानसत्वायति अचतुर्थी स्यात्ततोऽसेसक्तिनामिका पदार्थोभा
विनीषणी सप्तमैतयगा स्ततेति तत्रयथासाधनसंपत्तमुत्तमा प्रथमा अवागमननविचारात्मका रीदृता
यानिदिष्टा सप्तमैतयगा स्ततेति तत्रयथासाधनसंपत्तमुत्तमा प्रथमा अवागमननविचारात्मका रीदृता
योगीकृता योऽपि जीवन्मुक्तिरुत्पन्नपुच्छन्मुन उवाच ॥ किमाचारः कथं चेतां सो नृणां न-
भूम्योऽसत्तः स्वयमेव बुद्धिर्निवृत्तिरुत्पन्नपुच्छन्मुन उवाच ॥ किमाचारः कथं चेतां सो नृणां न-
विस्था प्रकाशमिति तनेन श्रीकैतवे ॥ १ ॥

स भी
१४

विषयप्रदर्शनद्वारा विचारणायां द्वितीयं भूमिमाह ब्रह्मणो हेति ब्रह्मणो भेदस्य प्रत्यक्षात् तथैवावस्था
ने अदमेयमस्तस्य कर्म ब्रह्मणो दर्शनद्वारा मृतस्याथ न स्पृश्यात् अनादिना दत्तत्वाच्चापौरुषेयत्वेनाप्र
माणां शंका कलंकेभूना स्पृशितः प्रमाणा भूतस्यार्थः ॥ एतेनोपक्रमोपसंहरादिपर्यालोचनयावे
दाविरुद्धतर्कौपकरणया कृतस्य वेदस्य तात्पर्यमदर्शनकामेन निर्मितव्यमिति विचारणाया
द्वितीया भूमिरुक्ता देतफलापदर्शनमनुवेन शुभेच्छायां प्रथमा भूमिमाह शश्वतस्यैवैकस्य
मिव कलदानेन नाशगभावात् भगवत्पण्डितो नित्यो धर्मशास्त्रतः विविदिषादिपारंपर्यात्माया

139

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठादमस्तस्यावयवस्य च ॥ शश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकं जिकस्य च ॥ १५ ॥
इति श्री भगवद्गीता उपनिषत्सु ब्रह्मविद्या पंचयोगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे प्रकृतिगुराभेदेना
मचतुर्दशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

व्यशश्वतलदेतत्वात् शश्वतस्य च धर्मस्य प्रतिष्ठापरमं शब्दं फलमदमेव तद्यापकांते कं विषय
मंगजनसुखस्य चाभिचारित्वमभूतं मोक्षमुत्तमस्यापि प्रतिष्ठापराकासादमेव एवं निष्कामय
मैवाविशुद्धतचित्तस्यैकं जिकस्य सुखस्याभवति मेये शुभेच्छायां प्रथमा भूमिश्च परा भूमिमा
ह उभयशक्तस्य पूर्वाश्रया भूमिर्नृपदिश्यते यथा ध्यानेनात्मनि पश्यंतीत्यत्र निदिध्यासनाशक्त
या कर्मयोगोऽपदिश्यते तद्वत् ॥ १७ ॥ इति तैत्तिरीय्ये भारतदीपयोगो नाम प्रकाशो चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

१४

अथ च तर्क्यो भूमे सत्त्वापत्ति संज्ञाया स्थित स्पयो गिनः समाधिमुखाभावेन स्वसंवेद्यलिङ्गभावात् तत्तन्नि
 श्रये न हेतु स्पवाधान लिङ्गमाचार्य पर संवेद्यपवनदाहमानेति यथादिपीरक्तकः कूटकाष्टापातस्य
 लाभे विनाशे वा र्ध्व विषाद शून्येन च तत्त्वां रत्नमारभते सुदस्तुताभ्यां वा र्ध्वेन तत्ताभा र्ध्वयत्तचारभते
 एवं विद्वान्महमरीचिकाद्भुदसमाने पश्यन्तत्र मानापमानयोवा मित्रारिपत्तयो वीजस्य पवनतन्य
 तरत्ताभा परिहाराय वा यत्नमारभते नो गुणातो तत्तत्त्वचते सर्वत्र पदार्थः ॥२५॥ अथ कथं जीनगुणा

मानापमानयोस्तत्पतुत्या मित्रारिपत्तयो ॥ सर्वारंभपुसि
 त्तागी गुणातो तः स उच्यते ॥२५॥ सां च यो व्यभिचारेण भजि
 यो गे नो स वते ॥ स ग्राह्य समतो त्पेता न्न ह भयापकत्वते ॥२६

नू अतिवर्तते तत्तत्त्वात्तरं विवर्तन साधन भूता सुति सुष्ठु भूमि सुतरतीयां नतमान सामादमां चे
 तियच्च साधकोमां प्रसंगता ननु कारत्वं यै पूर्व भूमि स्थापेतया स्पवे ललाण्य चोतपेति अभि
 चारेणानुत्तरानंतरतेन भूमि योगमपि भगवति तैलधारावदवच्छिन्नसृतिप्रवाहमनः प्राणि
 धानरूपेण योगे न सेवते ध्यायते स यत्तत्त्वका कृतचितः यत्तानुगुण समतो त्पचा नपरिपा
 काते स त्वमपि बाधित्वा ब्रह्म भयाय ब्रह्मभावा कल्पते योगो भवति भुवो भाव इत्यभवतेः काय

न रूपमस्य दत्तयोः पलभ्यते नानातो न चादिर्न च सं प्रतिष्ठा ॥ अथ सत्यमेनं सचिद्रूपमूलम
येन तत्रैव लीयते न चैष्ट्यापत्तिः ब्रह्माणः कौटस्य भंगः ॥ संगशस्त्रेण रदेन छित्वा ॥ ३ ॥
तेः किं तदित्युक्तं प्रज्ञानमस्यापादानं तस्मिन् प्रज्ञाने न विनष्टं समूलस्यास्योद्देशो भवति
ज्ञानस्य च तत्त्वत्वे तुल्ये न्याय्येऽपि दिते पदासीदिति श्रुत्वा तत्कार्यस्य रज्जुरगादिः प्रलये तदनु
लेभस्यानुभवेन च सिद्धं तस्यादस्य सं प्रतिष्ठानो पलभ्यतानि युक्तमेवात्तं सममथ सत्यवास
नोदाहृतं सचिद्रूपमूलं रदं तत्तममपि संगशस्त्रेण संगोदेहादिस्तदात्म्यबुद्धि
हर्जनमसंगः तेन रदेन परियुक्तं छित्वा ततः पदे तत्परिमाणं तद्व्यमिति उत्तरेणान्व
यद्यपि स्थूलसूक्ष्मयोः संसारयो रसंगः सृष्टुमौ स्वयमेव जायते तेन तन्मूलवासना
परम्यात्मनोः संगोऽनुमीयते तद्यपि वासनामूलस्य ज्ञानेनानुद्देशात्तना संगो रदः
वर्जितस्यात्रिर्विकल्पसमापिभ्यामेनकाराणशरीरस्याप्यसंगः साध्यः तेन वा संगशस्त्रेण स्योद्देशो मूलोद्देशः

सहणेकरवतरनरगवहाप्रवित्तापनइयःकर्नवःननुशाखा
नाभिवसइयेएसनप्ररिवर्जनमात्र॥३॥

श्री॥ गवाक्षुवाच॥ ॥ कर्णमूलमथः शरत्तमयात्प्रहृदयं॥ लोदोसिचस्पयर्गानियसं
वेदसवेदविता॥ ॥ अथश्रीर्षप्रहृतास्तस्यशरत्तामयाप्रहृदयिचप्रवाला॥ अथश्रीम

नान्ननश्चादयः सुदंमिवेदास्तु उपलब्धिता
यत्तादयः तयवर्णनानिपार्णं संज्ञातवत्तयाभादेतयोयस्यतरोः तमश्चात्थयोवेदमिष्यात्वनस्य
वेवेदवित्तविरितवेदइत्यर्थः अत्राशुत्युपेकाणसेसाशोचपते ॥ अथअमानुषम्यस्तियं
स्थाचरादयोअलीलांताः अचसन्ननुषम्यपवापरिचोपर्वयत्तादिहिरण्यगर्भपर्यंतप्रसूताः
प्रसूतप्रात्तातेस्यप्रात्तागोसत्कारिभिः प्रकृष्टागृह्णामरागृह्णः विषयापवरजकतयाको
मलपलवत्रपाणिप्रवालातियासातासेसावहकस्यपरमसंज्ञाउक्तंअथअइदमनुषलो
केनतस्यमदानिकासनात्रपाणिप्रवातरमूलानिसंततानिप्रवादनित्यातियतःक
मानुषेपीनिकर्मेवपमीधमीकाअनुवधः पञ्चाङ्गवेधेयातानिकर्मानुवधीनकासनमयः

कर्मोक्तिकर्मप्रभाषासनादपनवरसंज्ञाजोगंमुद्राशुभः २॥

म. मी.
१४२

141

ननु यदित इध पदगद्धित इति ततः पातेष्ववस्थावाच्यत नानातामसमुच्चय इति न्यायात् ततश्च यस्मिन्नातानतिवर्तेते
तन्नुपयत्तमिन्नाश्वरत्नस्य तन्नुपसादनतीदृशतत्पदस्यो न भासयति त्रुपादि हो न तेन च त्रुपात्पत्वात् तत्पतेन सर्वेषां च
होदियाणां नतिवृत्तिरिति त्रुपा च त्रुपां पतत्सर्वेषां च त्रुपा केन भास्य इदं न तथेति तर्कः नशां कश्चिदपि भास
यति यन्मनो ग्राह्यं च तत्तत्तदेन मनसा नु ग्राहकेन भास्य इदं न तथेति यन्मनसा न मनस इति श्रुत्याः स्य मनो
ग्राह्यत्वं तथेति तन्निषावकः भासयति यदि वा चा ग्राह्यतत्तदनु ग्राह्य केन वा इदं तत्तथा न्यदान भ्युदिति
मिति श्रुत्याः स्यावागे चरत्वा निषेधात् न च त्रुपा वा यतेनापि वाचेत्यादि श्रुत्यंतरे च यत्तत्तु मेनेत्यावाग
म्यते न स्थूल सूक्ष्मकारण प्रयंचातो तं प्रत्यगद्वयं नोतः प्रज्ञं न च हिः प्रज्ञा मिति अस्थूलमनात् इत्यादि श्रु
तिभिः सर्वविशेषा विदितं यत्प्रातिपादितं तत्परमपरमं धाम भुतिरूपज्ञानादपरमादभ्युदितं नोति श्रुत्या त्रम

नतद्भासयते सर्वो नशां कौ नपवकः ॥ यद्भासयति वर्तेते तद्भासपरमं मम ॥ ६ ॥

ममेति संवेद्यो ग्राहोः शिर इति च तद्रुपा चा यत्तदभिन्नं नोति स्वयं प्रकाश इत्यर्थः अतएव पदत्वा प्राप्य तत्वे
त्यर्थः नति वर्तेते निवृत्तिकारणस्य मूलाज्ञानस्याभावापवद्यात् ॥ न हि यदा यदा ये वेष पतन्मि न रक्ष
नात्मेति रुक्तेः न लये भयप्रतिष्ठा विंदतिः शुभोऽभयं गतो भवतीति अत्यर्था च गमादृश्यते अदृश्ये इति द
गयोगात्तेन सूर्य भास्यं पृथुदस्यते अनात्मना मनसा योगे आत्मतदभ्युदितं अनात्मैव प्रतिमनसा यथा
गत्वेन चंद्रभास्यत्वं निरस्यते अनिलये विलीयते स्मिन्सर्वस्थूल सूक्ष्ममिति न लिप्य न कारांत इति
अतएव निरुक्ते निर्वचना योगे बामगे चर इत्यर्थः ॥ तेन पाचकात्प्रकाशेति सिद्धं तत्संयोदि प्रका
शं अचिरादि मार्गं गम्यं सत्यत्वा कादस्य परित न अप्राकृतं वैश्वं मंदं नित्यं देशं तरे कितं इत्यादि पुनर्न नि
र्वर्तेत इति वाच्यं तत्तेषां न रूपमस्य दत्तं तौषलभ्यत इति दृश्यं तु असादेव तादृश्यस्यापि सत्वस्य परि
दृश्यं इत्येता विशेषा तस्या यथोक्तपवशो कार्यः ॥ ६ ॥

१४२

तस्मिन्मस्यत्यस्त्रिंशत्कित्तेयमतः आहततश्चिन्तनकेवनेन विविकल्पसमाधिना तदसंयोगमात्रेण कृतार्थता किं
 तद्विज्ञाने संगान्तरं तत्प्रतिप्रसिद्धपदं पदमोपेक्ष्य परिमार्जितं च प्रतिपुक्तिवलेनाहमेवमस्मात्प्रतिज्ञातं
 यस्मिन्पदे निर्विकल्पगता प्राप्ता संतो न निवर्तन्ते न पुनर्विवर्तन्ते प्रत्यगानन्तरमायं पुरुषं पुरुषाग्रे शयानम
 पि प्रपद्ये शयानगता स्मृतिभावयेत् भगवन् एव घातं च चनेनोक्तं शिवायं चर्तयेव च कर्मणि निवर्तको सौयतः
 पुरुषः यतः पुराणि आया प्रवृत्तिः साकामयत्नवद्गुणप्रज्ञायेयेति तेष्वेव प्रवृत्ता अस्मात्प्रवृत्ताः यतोच
 पमपि इदानीं कामयामदधनादिनावयं भयं सः सामप्रज्ञा प्रज्ञायेमहीति चेति येनेयं प्रवृत्तिर्देहिता प्रमाणा

ततः पदं तत्परिमार्जितं च यस्मिन् गतान् निवर्तन्तं भयः ॥ तमेव चायं पुरुषं प्रपद्येयः प्रवृत्तिः प्रवृत्ता प
 राणि ॥ ४ ॥ निर्माणमोहाजितसंगदोषा अध्यात्मविद्याविनिर्मुक्तकामाः ॥ इदं देहि मुक्तः सुखदः एव
 संतैर्गच्छन्मृदाः पदमव्ययं ततः ॥ ५ ॥

नैव सान्निवर्तं वा तदर्थः ॥ ४ ॥ एवं पकांतिकस्मृत्स्वस्वस्वाच्छादकं ससायस्य तत्केदकमसंगशसंचोक्तानस्य
 सुखस्य प्राप्ताधिकारी तस्य स्वरूपं चाह दृष्टान्तिर्मानेति मा नोदयेः मोहो विपर्ययात्तद्विज्ञाननिर्माणमोहा
 जितसंगकतां दमित्यभिमानः दोषारागद्विषये स्तेजितसंगदोषाः ॥ अध्यात्मनिष्पन्ननिष्ठावतः आत्मध्यान
 यरा इति यावत् विनिर्मुक्तिकामाः तत्तत्सर्वं शरीरग्रहादं दे सुखदः एव ति पल्लवा शीतो ह्लादीनामपि ते विम
 लास्ते ॥ तस्मिन्निष्ठावत इत्यर्थः ॥ अमृदा विद्यानां शङ्कतवंतः तत्पदं अवायं प्रनरावृत्तिगच्छति ॥ ५ ॥

कान्तिमनःषष्टिभित्तानिदोत्ताचार्यकिकेयैतित्तत्रादश्रोत्रेभिति अधिष्टाययापारवे
तिरुक्ताविषयावभाषणानशद्वादीनउपसेवतेप्रकाशयानिययादोषःसस्पष्टित्ताभायतेलव
वत्पापयेत्तमाहेतपिस्वविषयावभासतेस्वयमेवप्रभुःपुर्वजोवोद्यदाकारत्वाभायमनःषष्टिभो
द्वियाणि सूर्यादोद्यापेरुतेतथापिद्यदावभावंस्वयमेवकरोतिनेतराणिरेन्द्रियसूर्यादीनिस्वभाव
स्वत्वात्तैस्ववर्त्यादिवादिताशयः॥६॥ तमेवभूतमनःषष्टिभोद्वियाणां चाधिष्टायतेषामेकु
णोक्तोक्तमंतैषां स्थिते तेषां भागे न भुजानंतैषां सत्वरजस्तमोगुणयुक्तं तेन गुणान्ति तं ददाकार

श्रोत्रं चक्षुस्पर्शनं चरसनं घ्राणमेव च॥ अधिष्टायमनश्चायं विषयानुपसेवते॥६॥ उक्ता
मंतैः स्थितं वापि भुजानंतं वा गुणान्ति तं॥ विमूढानां तु पश्यंति पश्यंति ज्ञानं चक्षुषा॥७॥
यतंतो यो गिनश्चैतन्पश्यंत्यात्मनि च स्थितं॥ यतंतो पिकृत्वात्मानो नैनं पश्यंति चे तसं॥८॥

मिव वाद्यटगमनादिगमनमदिवतं सततं क्रमणादिभूत्यस्य विमूढात्मा तिक रूपं नाचुप
श्यंति ज्ञानं चक्षुषमनपश्यंति उपाधेरेवोक्तमणादिकं न तपहितस्यात्मन इति ज्ञानं त्वेव तथैः॥९॥
यतंतो यो गिनश्चैतन्पश्यंत्यात्मनि च स्थितं॥ यतंतो पिकृत्वात्मानो नैनं पश्यंति चे तसं॥१०॥
तंतोपि अकृतात्मना यसादिभिरशोधितचित्तमननपश्यंति यतः अचेतसाः अनिर्जितचित्तः पा
षाणतु ल्या इत्यर्थः॥११॥

म. मी
१४४

किंच सर्वे प्राणिना जन्मस्य हृदि संनिविष्ट आत्मेत्यर्थः ॥ अतो मत्त आत्मनस्तेषां स्मृतिज्ञाने च प्राणवतां
पापि नांतु तयो रथो दनं चि स्मरणमज्ञानं च भवति तया सर्वे वैद्रेः कर्मा पापि ज्ञानं कुंशलकै रदमेव पा
रमात्मा वेद्यो वेदांतोक्त विद्यां संप्रदायकृत वेदवित वेदा र्थविद्या रमेव यतेन वेदांत विदेद विचक्षस्व भ
तिरित्युक्तं भवति ॥ १४ ॥ सर्वे प्राण इदं संसार स्यान्निष्ठा विनिलोके प्रसिद्धौ रमोदावेव पुरुषोत्तरो विना
शो स च सर्वाणि भूतानि प्राणवत्कर्म तस्यै सप्रिप्रलयकै वत्पा उपाधिना शमनु विनाश शो लो जीवो
ब्रह्म प्रातिविंब भूतो जलको यमः ॥ प्रज्ञान एवेतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थावतान्नेवानुचि न एष तीति श्रु

सर्वे प्राण च हृदि संनिविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमयो दनं च ॥ वेदैश्च सर्वै रदमेव वेद्यो वेदांत कृदेद
विदेव चारे ॥ १५ ॥ ह्यविमो पुरुषो लोके हरया हर एव च ॥ हरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थो
हर उच्यते ॥ १६ ॥ उत्तमः पुरुषस्तस्या परमात्मे तदा दृता ॥ यो लोकत्रयमा विषय विभर्त्य य
ईश्वरः ॥ १७ ॥

ते ॥ कूटस्थो नि निर्विकरो मायो पाथिर हरः तदुपाधेर कर्म जते न नाश संभवा त उपाधि दोषेणा
वशी कृतत्वाच्च सो न र हति स त्रुणा न च वते इत्य हरः ॥ १८ ॥ एताभ्यां कार्यकारण पाथिभ्यामन्या
नि रूपाधिरुत्तमः ॥ पुरुषः यो सो परमात्मेति उदाहृता शास्त्रे यो सो मायया ईश्वरो भूत्या लोक
त्रयं उत्तम मध्यमाधम शरीर रूपं अवश्य धारयति शरीरत्रयं अथापि अय्यः सर्वज्ञ तेन ईश्व
रधर्मत्वेन जीवधर्म एवाणवोतिवर्धते तीयते वेत्यर्थः ॥ १९ ॥

143

१४४

कथं तदिसंयुक्तो नामपि भासकत्वेनोक्तं रूपतेतदपि महाविशालदेवतादयदादित्येति अत्राद्यादिपदेकरत्नाधि
 हात्रादेवतास्तदधिष्ठेयानिकरुणानिकोत्रोत्तरदधुतेयदादिष्टान्नसुतरधिष्ठेयेषु वायुकरणेषु च गतेषु दमा
 तां तेजोविषयप्रकाशानसामर्थ्यततेजोसामुक्तं मदीयोवोभुयेन सयत्नपतितेजसैकः येचक्षुषिपश्यन्ति
 दिश्रुतिभ्यः एवं मनश्चंद्रमसैर्यदेतरप्रपंचप्रकाशानसामर्थ्यतदपि सामकमेव तथापि बाग्यासर्वेजगडा
 सयते अथाकृतादिविषयप्रकाशानसामर्थ्यतदपि सामकमेव सयः अतरयोजनानास्पृष्टा ॥ १२ ॥ न केवलमत्रा
 दित्यादिगते प्रकाशानसामर्थ्य सामकं चापत्तु पृथिव्यादिगतभूतधारणाध्यायनसामर्थ्यमपि मदीयमेव
 सयः ॥ तां सति गच्छेच्चोद्यविशतां दृष्टाकृताभूतानि अहमेव धारयामि अजग्रावलन अन्वयाप्येतीति

यदादित्यगते तेजो जगडासयते त्विलं ॥ चंद्रमसि यचाद्योतते तेजो विदुः सामकं ॥ १२ ॥ गामाविश्वच
 भूतानि धारयाम्यहमाजसा ॥ पुष्तामि चोषथीसवाः सोमो भूत्वा रसात्मकः ॥ १३ ॥ अहं वैशान
 शो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ॥ प्राणान्नसमायुक्तः पंचास्यन्नचतुर्विधं ॥ १४ ॥

कतासृष्टिबद्धीर्धितयाचमंत्रवर्णः येन चौत्राश्रयि वीरुदेति सदाधारदधिविमिति च तथा हसेव सोमो रसात्म
 को जलात्मकः रसो जल रसो रस रसने काथे मजरी जलमयो भूत्वा सवांशोषथी पुष्तामि च रवती पुष्तामि करोमि
 सोमो हि स्वात्मरसानुप्रवेशेन सर्वांशोषथी पुष्तामीति प्रोसिद्धे ॥ १३ ॥ अथ वैशानरसजे उदरस्थोऽग्निर्भूत्वा प्राणि
 नां सर्वेषां देहं आश्रिता सन्नप्राणान्नमभ्यावायुभ्यामसमायुक्तः समुदीर्यतश्चतुर्विधमन्नमदनेयं भूतं दत्तं वा
 पारापेक्षमप्यादिभोजनं दत्तयेत्तं पायसादिलेह्यंगुडशर्करादिचाम्पति चोषा मज्जमानं दत्तं दंडादि
 तेन सर्वत्र सर्वांशं किर्यादृश्यते समदीयैवेति भावः तदेव भोक्ता ये शान्तोऽग्निभोजमानो सोमस्तदेव मुभ
 यमग्नीषामौ सर्वमिति पश्यते न दोषलेपो न भवतीत्यपि दृष्टव्यं ॥ १४ ॥

म. भि
१४५

१५५

नवमेथायेरा लसो आसरो देवो चेति तिस्राः संपदः क्ता सारा लसो मासयो मेवो तर्भो च देवस
 संपदा वत्र सुत्वा यते हयाद प्राजापत्या देवा आसरो येति सुतो अभय सत्व सं सुधादिपी सतये दे
 वाः देभदयो पा वृजयोः सुगारति कौरा शिदर्शना त प्रवाध्यायंते इदमुक्तं मया न दोष जनेन संवोथय
 ता न नय त्वदेव संपति मत्वं तद्विषयं क्ता सरो संपदंति दर्शयितुं श्री भगवानुवाच अभय मिनि सु
 भयं सो ह्येद बुध चाप्य त्वसं सुदिः चित्तने मत्वं ज्ञानं अवगादिजन्य योगे ज्ञाने ये चिति प्रणिधाय
 याव्यवस्थिति रक्षा निषका मृत्वा देवी संपत्तदानं यथा शक्तिः संविभागे ज्ञादो नांद मोचा सुंदियति
 यमः यतः श्री तस्मात्तं दिसा पायो वेदाध्ययनं तपो वल्यमाण ललाण शरीरादि विविधं आनं वं ऊय
 श्री भगवानुवाच ॥ अभयं सत्व सं सुदितान योगे वावस्थितः ॥ दानं दमश्च यतः सुखा ध्याय त्वयश्चा
 जेवं ॥ ५ ॥ अदि सा सत्यमक्रोथ ह्यगः शंतिरप्ये शुनः ॥ दया भूतेषु लो लत्वमादं वंदी रचा सलं ॥ १ ॥
 तेजः तस्मा धृतिः शैल च मद्रो दाना भिमानतः ॥ भवंति संपदं देवी मभिजात स्य भारत ॥ १ ॥
 त्वं सर्वदा ॥ १ ॥ किंच अदि सा प्रणिधायो दाव जनेन सत्यं अग्रिया न त्वव जनेन यथा भूता र्थभाषां अक्रोथः ॥
 रा सुस्मापित त्वस्य क्रोथ स्यापशमनं त्वगः सर्वकर्म संन्यासः पूर्वदा तस्मात्तत्वा त शंति शुनः करणयो
 यशमे अप्ये शुनं तदुर्जन मप्ये शुनं तपाडः गिवते शुभतेषु कृपा अलो लुत्वं इंदिया गं विषय सुनिधा वप्यो ज
 यामादं वेद तद्गो जेला अचाला पलं असाति प्रयोजने वाका शिपादा दोना मव्यापारयितुं किंच ते
 जः प्राग लभेन त्वप्रता त्मा आकृष्ट सतादि त स्य वा तवेत्कि या नुत्कि या विपतते उत्पन्नानो विक्रिया
 एतं प्रशमनं क्रोथ इत्युक्तं निरेदं दिये सुव सादं प्राप्तेषु तस्य प्रतिबंधकं तः करण शुति विशेषायेनात
 त्मभिना निरेदा दो निना वसेदं निशे चंदो विधं मज्जला भावां श्राभ्यं तरे मनो वृत्तं न मत्वं सा पाराग
 दिका लुष्पाभावः नातिमानि ता अततमान रादिना पनाति अमयादीनि देवी सत्व प्रथमे संपदं अमि

लक्ष्मणा तस्य सवभवेति हे भारत ॥
१४५

यस्मादितित्तरं उपायितीतो अनिक्रमस्थितो देवतो हारादपि चेति च श्रुतत्तरादपि पुनः सा सत्कृतसः तउः च
 रूपा उपायेः उक्तं पुनः उपायितीतो वशत नत्वा ततो यत्कृतसो मायो पापि सन्त उन्नात ततो यत्कृतसो मा
 नपापि अनागतं कृतं पत्वा तत्तरायेः स्पष्टः ॥१२॥ एतद्विज्ञानफलमपि भक्तिरेवेत्यादयो मा भिजि असे
 गतः समपुरुषोत्तमत्वे संप्रयुचि शायं सादिहीनः सपवसवेचित्तयो मां पुरुषोत्तमं जानाति तत्कलचमा सर्व
 भावेन सर्वात्मना सर्वे प्रकारैर्भजति ॥१३॥ अस्मिन् ध्याये भगवत्तत्त्वज्ञानमोक्षफलमुक्ता ये दानोत्तमस्तौ ति
 रतिपततगुणतमं श्रुतं तदस्य श्रुतं यच्च पिरयमहा ध्यायी कृत्स्न शस्त्रतथापि अस्मिन् ध्याये कृत्स्न स्मरण

यस्मात्तरमतीतो दमत्तरादपि चोत्तमः ॥ अनेस्मिन् लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ १४ ॥ यो मां मे
 वमसंस्तुते जानाति पुरुषोत्तमं ॥ स सवेचिद्वज्रजिमा सर्वभावेन भारत ॥ १५ ॥ इति गुणतमं श्रुतं
 दमुक्तमयानव ॥ एतदुद्धावुद्धिमान् ज्ञातुं कृतं कृतं सुभारत ॥ १६ ॥ १ श्री भगवत् ॥ १७ निवत्स
 अस्य विद्यायां यो ॥ श्रुतं श्री कृष्णं न संचारे पुरुषोत्तमं ॥ १८ ॥ २ श्री भगवत् ॥ १९ निवत्स
 अस्य विद्यायां यो ॥ श्रुतं श्री कृष्णं न संचारे पुरुषोत्तमं ॥ २० ॥ ३ श्री भगवत् ॥ २१ निवत्स

सार्धं प्रदर्शनात् ॥ इदमपि श्रुतं अत्र दि कार्यकारणविभक्तं सारं तस्या नित्यत्वं भगवतो विभूतयः
 यस्तु वेदसंवेदचित् वेदेषु सर्वै रदमेव वेद्यो ह्यदिना सर्वः शास्त्रार्थदर्शितोति इदमया उक्तं हि न घनि
 त्स न रदस्य बुद्ध्या बुद्धिमान् ज्ञातुं शक्यत ॥ आत्मा विद्वेता वता कृतं कृतं सर्वदिक्कृतं परमावराति
 पर्यंतं तत्रैव कृत्स्नपुरुषार्थं समाश्रित्य भवति जातः परं कृतं यमवशिष्टं तत्रैव ॥ २१ ॥ इति तैलकं
 हीये भारत भावदीये भोषपर्वणि भगवद्गीता र्थप्रकाशे च दशमोऽध्यायः ॥ १५ ॥

असद्गुह्यनवर्णकषिणानिचंजनकायसिद्धादिस्माधनेषु असमोचनेषु ग्राह्याः निर्वंधास्तानि
निवेशनतरदीत्याश्च सुचोत्तममपमोसादिगणेषु तानि निविशन्ति विशेषाय चोत्तममपमोः
संतः कुमार्गप्रवर्तनेन प्रवर्तते ते शास्त्रज्ञास्तथापि संबन्धः ॥ १ ॥ चित्तायोगश्चेत्तन्निविशन्ति
मरणवधिपतावतदेदपवात्माकामभोगएवपुरुषार्थ इति न्यासीति निश्चितानि श्रुयन्ते त
तथा हवारे स्यात्संज्ञं चैतन्यविशिष्टकामः पुरुषः कामपदैकः पुरुषार्थ इति च ॥ १ ॥ अन्यायेन परे

काममाश्रित्यः परंदंभमानमदान्वितः ॥ मोहाद्गुह्यतासद्गुह्यन्यवर्तते शुचिब्रतः ॥ १ ॥
चित्तामपरमेयां च प्रलयोतामुयाश्रिता ॥ कामोभोगपरमापतावदिति निश्चिताः ॥ १ ॥
आश्रयाशशतैर्विद्वाः कामक्रोधपरायणा ॥ ईदंते कामभोगार्थं मन्योयनार्थं संवयान्
इदमयमया लब्धमिदं प्राप्ते मनोरथं ॥ इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्यत्नं ॥ १ ॥ असौ
मया हताशत्रुर्निष्ठाचापराजपि ॥ ईश्वरो हं मदं भोगी सिद्धो हं बलवान् सुखी ॥ १ ॥ आ
हो भिज्जनवानस्मि को न्यासितसहस्रमया ॥ यत्पदास्मानिमोदिष्य इत्यज्ञानविमोहितः ॥ १ ॥

वचनादिश्रुत्य संवयान् धनराशौ ईदंते लिखन्ति आश्रयाशशतैर्विद्वा इति इदमप्येति ॥ १ ॥ क्रोध
परायणा त्वेकामपरायणां त्वेव प्रवर्तितराभ्यामदोभ्यामाह असाविति ईश्वरः समर्थः सर्वेषां निग्र
हे सिद्धः लब्धस्वित्त्वभोगसाधनावलवान् विषयोपभोगसमर्थः श्रुतपवसुखी ॥ १ ॥ अयं धर्मो
अभिज्जनवान् कुलीनः यत्तानीना विवेकेन मोहिता विवधं भ्रमं प्रापितः ॥ १ ॥ ॥

अथेदानीं रजस्तमोमयी आसुरी संपदुच्यते दंभ इति दंभो धर्मध्वज तदर्थः पना भिजनमित उक्तेः कः अभिमानः ॥ आत्मनि मरुता बुद्धिः कोपं प्रसिद्धः पारुष्यं निष्ठुरभाषणं अतानं विवेकजनितो मिथ्या प्रत्ययः य
 ते आसुरी संपदमभि नत्पजातस्य भवेति देवार्थः ॥ ३ ॥ अनयोः संपदोः कार्यमाददेवीति देवी रवींता अ
 ज्ञानस्य शंका किमहमासुरी संपदजातो स्मीतितामपनुदतिमा शुचरति ॥ ४ ॥ होदि संवो भूतसर्गे भ
 तानां स्वभावो मे मदचना तत्तत् ॥ ५ ॥ प्रवृत्तिं विधिवाक्यं निवृत्तिं नयेथ वाक्यं न विदुः धर्मा धर्मयोरिष्टा
 निष्टदेवत्वज्ञानरदिता इत्यर्थः ॥ ६ ॥ असत्वं सत्यवर्जितं जगत्प्राणिजातं तथा प्रतिष्ठं धर्मा धर्माणां प्रति

दंभो दर्पो भिमानश्च कोपः पारुष्यमेव च ॥ अतानं च भिजानस्य पार्थ संपदमासुरी ॥ ३ ॥ देवी सं
 पदोः कार्यमाददेवीति देवी रवींता अ
 ज्ञानस्य शंका किमहमासुरी संपदजातो स्मीतितामपनुदतिमा शुचरति ॥ ४ ॥ होदि संवो भूतसर्गे भ
 तानां स्वभावो मे मदचना तत्तत् ॥ ५ ॥ प्रवृत्तिं विधिवाक्यं निवृत्तिं नयेथ वाक्यं न विदुः धर्मा धर्मयोरिष्टा
 निष्टदेवत्वज्ञानरदिता इत्यर्थः ॥ ६ ॥ असत्वं सत्यवर्जितं जगत्प्राणिजातं तथा प्रतिष्ठं धर्मा धर्माणां प्रति
 भवंत्यप्रकमाणाः तस्यायजगतोदित ॥ ६ ॥

एवाश्रित्यस्तकृन् अनीश्वरं अनियंरकं आरुआरस्वरसंभूतं अपरस्वराक्रियासात्पेदतिसुदवीजो
 कुरवत्परस्परकारणी भूतानां धर्मा धर्मा तद्दा सजानां यत्तातयेतत्संजाते किमन्यलोके स्तिन किं
 चिदपि धर्मापि पतं वा उत्पद्यते किंतु सर्वकामदेवकं स्वीयं सयोमि शुनी भावः कामस्तुक्तसंभावा
 देवजतजोयतेनत इष्टादित्यर्थः ॥ ७ ॥ एतामनुषदोक्तानां कायतिकानां मिप्रतां हंष्टि अवष्टभ्यतामा
 श्रित्यनष्टात्मानः कादिबसत्तेनष्टुपेयाय तोल्य सुद्रेष्टुसत्त्वैव बुद्धियंताते शुल्यबुद्धयः ॥ अदितादिंसा

आसुरीयेति प्राते रषिफलमाह ॥ आसुरीमिति अथ सो नारकोति र्षि कृत्वा वरादि र्षं वा ॥ १॥ संते प
मा सूर्यः संयते राद्विविधमिति ॥ २॥ कामादिपरित्यागे किं स्यादत आह पतैरितित सो द्वारैः ॥ तम
सानरकसाडेः तमो दात्मकस्य ह्यारभते विमुक्तः ॥ सत्रात्मनः श्रेयः कल्याणं भगवदाशयनाधि
कं आचरन्ति तत अपरां गतिं मोक्षं याति तस्मात्कामादि त्रयं त्यजेदिति ॥ २॥ न केवलं कष्टतप

आसुरीयेति मापन्नामृदा जन्मनि जन्मनि ॥ मामप्राप्यैव कौंतेय तत्ते स्याति धर्मा गतिं
२॥ त्रिविधं नरकस्य देहारेण नाशनमात्मनः ॥ कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतच्च
येत्यजेत ॥ २॥ यतैर्विमुक्तः कौंतेय तमो द्वारैस्त्रिभिर्नरः ॥ आचरन्त्यात्मनः श्रेयस्ततो या
ति परां गतिं ॥ २॥ यः शशुविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ॥ न स सिद्धिं मवाप्नोति न सांवन
परां गतिं ॥ २॥

स्वित्कामादित्यागमात्रेण उच्छ्रासुवर्तौ सिध्यतीत्याह्य इति शशुविधिं शस्त्रेण दृष्ट्वा साधनतया
निष्ठसाधनतया च ज्ञापितं ब्रह्मण्येतेन तसुरापिवेदितादिना विदितं निषिद्धं च उत्सृज्य विदि
तमकरोण न निषिद्ध आचरणेन च उत्सृज्यो वर्तते कामकारतः उच्छ्राससिद्धिं चित्तशुद्धिं स
ख्यैराग्यादि जनिता तस्मिन् परां गतिं मोक्षं च नावाप्नोति ॥ २॥ ॥

अनेकनास्तिपंचिनीयं यस्य तत्तु अनेकं बह्विषयेषु पूर्वोक्तेषु लघुचिन्तेषां ते अनेकचिन्ताः ॥ ते च ते वि-
भांताश्च किमिदमादौ साधनोपमिरमादौ साधनोपमिति विशेषणभांताकुलाः अनेकचित्तविभांताः
मोदोसत्सोपसद्बुद्धिः तदेव जालं तेन आहताः ॥ असक्ताप्रकषणालयाः ॥ अशुचौ विरासत्त्रादिमये ॥ १५ ॥ आ-
त्मनैवात्मानं मन्यते ते आत्मसंभाविताः स्तव्याः ॥ अग्रगताः ॥ धननिमित्तोमानो गर्वो मोदो न्ततत्ताभ्यां अ-
न्विताः ॥ धनमानमदान्विताः नमयते नो ममात्रेयं ज्ञेयं देभेन धर्मध्वजितया अविधिपूर्वकं यद्योक्तं धनजा-
नस्य यमनिकपत्त्यादिशुद्धिरदिते युजते ॥ १६ ॥ अदंकारो दमेव सर्वश्रेष्ठ इति बुद्धिः बलं शरीरं जातिधनाभि-

अनेकचित्तविभांतामोदजालसमोदताः ॥ असक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरके शुचौ ॥ १५ ॥ आत्म-
संभावितास्तव्या धनमानमदान्विताः ॥ यजते नामयते स्ते देभेनाविधिपूर्वकं ॥ १६ ॥ अदंका-
रं बलं दयं कामं क्रोधं च संश्रिताः ॥ मत्तात्मा परदेहेषु प्रदिष्टो भवत्येकाः ॥ १७ ॥ जानदं हिषतः
क्रूरान्संसारेषु नराधमानः ॥ निपात्य जसमश्रुभावांसरीषे च यो निषु ॥ १८ ॥

जननिमित्तं च दयं परावृत्तं कामं क्रोधं च संश्रिताः ॥ मां सर्वदेहेषु आविष्टं आत्मदेहे स्तदेहशेषो न कर्ष-
येत् ॥ शरीरस्थं भूतशाममेतत्तसः मैत्रेयं तः शरीरस्थं तान्विद्यामूरुनिशपानितिवस्यमाणं दिशा-
परदेहे चारिणादिना प्रदिष्टं ॥ अभवत्येकाः सर्वत्र गुणेषु शमादिषु असक्ततादिलक्षणं दोषमादौ
पयेत् ॥ १७ ॥ तेषां फलमादत्तानि तिस्रस्तु भूतसमोप्यहंताः ॥ वेदाक्तं ज्ञानसनातिगान्धर्वं ज्ञेयं दौर्धरकरं
अदं संतरात्मानं तत्तदुद्दिष्टं न मे वेष्टास्य स्यात् ॥ पूर्वपूर्वसंस्कारो ते तद्येव पापं कुर्वन्ति तदनुत्पद्यं च प्रा-

सभी
१४८

एव समान्यतः ॥ एते समान्यमेवोत्तरं श्रीभगवानुवाच ॥ त्रिविधेति सभातः ॥ प्राभावीयोथ माधर्मोततो
जाता स्वभावजायादि प्राभावे सात्त्विको देवता पूजादि धर्मो ॥ नेनाचुक्षितस्तदितं स्पृष्टुं सात्त्विको वश्रु
भवति यदिराजसोपलादि पूजा रूपलादि राजस्यैव यदितो मसो भूतप्रादि पूजास्तदितो मसो अहो भव
ति एवं त्रिविधां अहो देहिनां देहाभिमानवतो भवति तं मया आख्यास्यमानं शृणु ॥ २ ॥ न न अहो वितो
भूतात्ममेवात्मानं पश्यदिति अहो या आत्मदर्शनसाधनेषु तरेणात्मसु चोक्तं कथं तस्मात् राजसत्त्वं
च्यते ॥ इत्यादौ सत्त्वेति प्राक् कर्म संस्कारोपेतं यदंशं बुद्धिसत्त्वं सत्त्वं कं राजसतामसं वा तदनु रूपे वसा
निकादि रूपदेवतादि पूजासु फलाय त्रयं भावति अथा अहो भवति ॥ तथा यं पुरुषोपि अहो मयः

श्रीभगवानुवाच ॥ त्रिविधा भवति अहो देहिनां सा सभावजा ॥ सात्त्विको राजसो चैव ताम
सौ चेति तं शृणु ॥ ३ ॥ सत्त्वा न रूपसर्वस्य अहो भवति भारत ॥ अहो मया यं पुरुषो यो यश्च हः स य

अहो यथा तोयो पल्लवो यथा अहो यो येतः ॥ स एव स इति सात्त्विका अहो या उपेतः सात्त्विकः
पंचराजं स्या राजसत्तामसस्य ता मस इति एवं सति यदितं कूपभक्त पूर्वप्रापसांतं देववन्मन्यते त
दितं सात्त्विकं पुंडरीकमिव देवा अन्नरसं तिनित्यकषणानि मितमपि दोषमस्यापनुदेति यदित्येनं
मंत्रं तत्रादिना सिद्धं पूर्ववासबावशाययत्तादि रूपं मन्यते तदा तं पलायवानुरसंतिना स्पृकामकप
वतो वित्यकर्म तागजं दोषमपनेतुमहातिनादि देवता पराधीयते स्वातंत्र्यं कथं ते यदित्यं प्रेतः ॥ यितामं कु
देवमावधिष्टेति सर्वं यं तत्कायनमस्य प्रियं कृपे पूजया सीति सम्यं तदा तं पितरिष्टे तत्त्व बुद्धि योगा

दिपयं संतामसमस्येजापवानुगरसंगित्तरुमोः देवांचल
केपातयेति ॥
१४८

यस्य तत्रास्ति गतिः ॥ अथादिकं त्रयं नास्तीति तस्मात्तेनैव अथादिकामस्य सास्त्रमिव प्रमाणां किं कार्यं किं नका
येमित्यस्यां च व्यवस्थायां यत्वेनात्याशंसुं इदं कर्तव्यमिदं न कर्तव्यमिति शासनं वेदादानत्रयं निधानं च तदुक्तं
तत्र निसमानं अत्रिदोत्राय करणेऽप्येदोषस्तत्परित्यागार्थमिदं कृद्वादिकं अयं धितं ब्रह्मादिसादिकरणोऽयं
सस्तत्परित्यागार्थमिदं वा अथमेधादिग्रन्थस्य प्रायश्चित्तं शास्त्रं च विधानं च ताभ्यामुक्तं कर्म इह मनुष्यलोके क
र्तव्यमिदं सिलोकांतरे कर्म स्वर्गप्राप्त्यर्थं पितृभित्तं तदेवं शास्त्रानुवर्तिनपर्वचित्रप्रथादिकं नान्यस्येति
मिदं ॥ २४ ॥ इति नैलकंठोपेक्षोपनिषद्गीता श्रवणं श्रोत्रं श्रोत्रं ॥ २५ ॥ तस्मात्प्रमाणां तत्र निसमानं ॥ २६ ॥

तस्मात्प्राप्तं प्रमाणं नेका यो कार्यं च वस्थिते ॥ ज्ञात्वा शक्तं विधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हम् ॥ २४ ॥
ति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मसूत्रप्रकरणे अष्टादशोऽध्याये ॥ १ ॥

मुपलभ्यार्जुनवाचयतिपुरुषः॥ एतन्निधिंशतस्यपदेनात्रकृतिस्मृतिसिद्धाचारकु रजस्तमः॥
 एताच्चागदृशतेसर्वेबांधर्मप्रमाणात्वात्॥ तत्रयोविधिर्विधेयंनडुन्दुपसकीर्तनापरित्यज्यजन्तेभूजयन्तेना
 तकेःपादोन्मथित्वाकृतोयंकुपानमथित्वाकृतोयंकुपानमाशतादप्यधिकोत्रेवस्नानपानागदृशान्नपरिच
 योप्रदत्तिप्रक्रमरुपादेतत्सर्वनादरूपंफलमवश्यंश्रवणातीतिइदतरयाअनुधान्तिताः॥ सतःतेषांनि
 द्धावुयंकाकोदशैकिंसत्सामितिकीर्वाणिकृपेअरुपिवांदशनात्किंरजःराजसीवांतेषांनिष्ठाशत
 निक्रमेणकासकारणत्वात्॥ अदोऽतिप्रस्येकिंतमः॥ तामसीवासातिष्ठारंतेरजतधीरिवारणस्वीया
 अल्पमहत्त्वुदेविषयाऽपायाःदर्शनात्तद्वितुभाष्यमुद्रवाचहारदर्शनादेवअनुधानत्वादेवादीन॥
 यज्ञतइत्युक्तंनत्राधिकीतयवहृदवाचारागदृशः॥ अविगीतेस्मिन्नन्नामसत्तादिकंकायाअयोगात्॥

अनुजीवनं सत्वसत्कारः बलं शक्तिः आरोग्यं रोगादितं सुखं चित्तप्रसादः प्रीतिः अभिरुचिः पयोविव
र्धनम् ॥ इदिकराते अयः सत्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनः ॥ रसाः रसापेक्षास्त्रिधाः स्वेदवतः स्थि
रा ॥ देहे रसांशो न चिरकालस्थायिनः ॥ दृष्टाः दृष्टमात्रा यवहृदयप्रियाः ॥ आहारात्तु तद्वै रसितदयः सा
त्त्विकप्रियाः ॥ १॥ कटुति अतिशब्दः सर्वत्र संवध्यते अतिकटुति वादि अत्यमृतिलवणसमाः अति
तीक्ष्णपरोचादिः ॥ अतिरुन्दः सैरभूतं कंगकोरवादिद्विंशतात्कालिको पीतशेकं पश्चाद्वा सिद्धे मने

आयुः सत्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनः ॥ रसः स्त्रिधाः स्थिरा दृष्टा आहाराः सात्त्विकप्रि
याः ॥ १॥ कटुमूलवणसमाः सतीक्ष्णरुचिर्दमनः ॥ आहाराय जसं स्पृष्टः त्वं शकामय
प्रदाः ॥ २॥ यातया संगतरसं प्रतिपद्युषितं चयन ॥ उच्छिष्टमपि चामेधमो जनंतामसप्रियं
अफलाकांतिमिधं ज्ञेयं विधिदृष्टेयं रज्यते ॥ पृथ्वमेवेति मनः समाधाय ससात्त्विकः ॥ १॥
अभिसेधाय तु फले देभायमपि चैव यतः ॥ रज्यते भरत अहते यज्ञे विदिरा जसं ॥ २॥

सं आमयोधातु वैषम्यापादनरोगस्तदा ॥ १॥ यातयामे प्रहरात्मा हतं रमेतलतागतमित्यर्थः या
तयाममर्दयकं निर्वीर्यं सगते ॥ सैनैवात्तत्वादिभिर्भाष्यगतं रसं रसविमुक्तं पूजिदुर्गंधिपद्युषितं
पकं सदा अंतरितं उच्छिष्टं अमेधं यज्ञानं भोजनं अत्रेतामसप्रियं ॥ २॥ यज्ञत्रैविध्यमाह ॥ अफ
लेति विधिदृष्टः अवश्यकतया विदितः ॥ पृथ्वमेवेति मनः समाधाय ससात्त्विकः ॥ १॥ राजसं यज्ञमाह अभिसेधायेति ॥ २॥

एतदेवैकल्यतेयसाज्ञसात्मातिकादयोदेवादीनेष यन्तेऽसायन्तैरित्यजन्तेषु जयेति ॥ सात्त्विकानां दोले
 भ्रममभिप्रेत्याह ॥ अशास्त्रेति शास्त्रे वेदपदितश्रुतिथनाकोल्लिगायागमेन विदितं चोत्तरं समासदोमेन वा सा
 एतदोदितदिनावादेवतासंतर्पणशाल्मकंदोजना ॥ तथस्तु यन्तेनासासुरनिशुयान्निदयोतिहयोः सं
 वंध ॥ दंभायमध्यजित्वाश्रंकारः ॥ स्वस्मिन्नजित्वाबुद्धिः तया संयुक्ताः कामरागे विषयाभिलाषः च
 संसाहसेनापि विषयसाधनेऽस्मानः ॥ ताभ्यो अनिताः ॥ ५ ॥ कर्षयंतः क्लृप्तकुर्वंतः मृतग्रामं का

यजन्ते सात्त्विका देवान्यत्तरहंमिराजसाः ॥ प्रतान्भूतगणंश्चान्येयजन्तेनामसाजनाः
 अशास्त्रविदितं चोत्तरं यन्तेऽप्येतजनाः ॥ दंभादेकारसंयुक्ताः कामरागवत्तान्तिताः ॥ ५ ॥
 कर्षयंतः शरीरस्य भूतग्राममचेतसः ॥ सांचैवांतः शरीरस्य तान्निद्यासुरनिशुयान् ॥ ६ ॥
 आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः ॥ यस्तत्तपस्तपादानंतेषां भेदमिमं शृणु ॥ ७ ॥

राणसमूहं अचेतसो मूढाः ॥ सांचैवांतः शरीरस्य भोक्तृरूपेण शरीरांतस्य तां परमेश्वरं वा भोगस्य
 शरीरस्य कृषीकरणेन सदा जालं च तेन वा कृषी कुर्वंतः ॥ तान्निद्यासुरनिशुयान् ॥ ८ ॥ अत्र सा
 त्तिकानां अहाराद्यहाराद्यस्तपोदायानां परिग्रहाद्यं राजसतामसानां च तेनार्थं चेतसु प्रत्येकं त्रै
 विध्यं विधीयते तत्रापि अहः त्रैविध्यं आराध्य त्रैविध्यं च प्रागेवाहं आहारादीनां त्रैविध्यं प्रतिज्ञा
 सर्वकमाह ॥ आहारस्त्विति आदिपतरत्नादयोऽत्रेयं ॥ परंप्रायेण सदा यं स्पष्टं तत्रापि कचिक

त्रैविध्यं विधीयते

दानवामेवेति बुद्ध्या यदानं प्रदेयद्वयं दीयते ननु फलमुद्दिश्य दीयते कस्मै अनुपकारेण प्रत्यपकारा
समर्थाय देशकाले च दौकाले संक्रात्यादौ दीयते तत्सात्त्विकमिति संबन्धः ॥ यच्च दानं पात्रे सम
र्थात्तदपि सात्त्विकमिति योजनानुपपन्नं च आद्यो दानशब्दः ॥ कर्मणा व्युत्पन्नः ॥ प्रदेयद्वयवाची
द्वितीयोपात्तः ॥ तत्सायोगात्संप्रदाने चतुर्थ्यपेक्षया द्वितीयस्तु भावव्युत्पन्नः ॥ त्यागमात्रवाची तेन तत्र भू
तेषु न चतुर्थ्यपेक्षा कर्मणा यमभिप्रेतिसंप्रदानमिति परे भाषिकः ॥ संप्रदानं सत्तया अत्र च

दानवामितियदानं दीयते ननु प्रकारिणो ॥ देशकाले च पात्रे च तदानं सात्त्विकं स्मृतं ॥ ११ ॥
यत्प्रत्यपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ॥ दीयते च परिक्रिष्टं तदानं राजसं स्मृतं ॥ १२ ॥
अदेशकाले यदानं पात्रे भ्यश्च दीयते ॥ असत्कृतं सवज्ञातं तत्तामसं मुदा हतं ॥ १३ ॥

मि विभक्तभावेनाप्रवृत्ते ॥ तेन पात्रे इति चतुर्थ्यर्थं सममीति वा पात्रशब्दस्य चतुर्थीयमिति वा
कल्पनं व्यर्थमेव दानशब्दस्यानुत्पाद्यदेशकालानुपकारित्वविशिष्टं न दानीमित्येका के भेदः
पात्रे दानमित्यपरा उभयसमुच्चये तु महानुभावा इति भावः ॥ १४ ॥ परिक्रिष्टं कथमेतत्तद्वत् इवा
वयः ॥ कर्तव्यत्वात्कुलतां युक्तं यथा सात्त्व्या दीयते इति क्रियाविशेषात् ॥ १५ ॥ असत्कृतं
प्रियभाषणाय ॥ प्रत्यालनादिपूजासत्कारसहितं अत्र ज्ञातं पात्रपरिभवयुक्तं दानं प्रदेयं हि
रूपमिदं ॥ १६ ॥

मभी
१५१

150

अमितिनासुः काष्ठाकास्यकर्मसाधारणनयत्तादौ विनियोगमस्तान्दितिनानिष्कामेषु म
सुसकर्मसविनियोगदर्शयतितदितिमेवकंतिभिः ॥ फलंअनभिसंधायविविधाः यस्तपः क्रि
याः दानक्रियाश्चित्रंते इतियोजनानन फलंचत्राभिसंधायतेतद्विकिसमभिसंधायक्रियंतइत्ताकंदा
यामादतदितिक्रियंते इतिसर्वाः क्रियास्तदितित्रस्यतक्रियंतेयथात्रसर्वादिभिर्विज्ञापणंत्रसह
विज्ञेयाग्रात्रज्ञाणंतेत्रैवतेनगतंयंत्रसकर्मसमापितेतत्तदिशसर्वाः ॥ समाधनफला

तदित्यनभिसंधायफलंयस्तपः क्रियाः ॥
दानक्रियाश्चविविधाः क्रियंतेमोक्षकंति
भिः ॥ २५ ॥

क्रियाः ॥ प्रसैवेदं सर्वमितिबुधाक्रियंतेतथासुसुसुभिरपीत्यर्थंयदेवहिमुक्तानांस्वभाविकंशो
लंतदेवसमुत्तणशस्त्राविधायतइतिप्रसिद्धेः फलमभिसंधायितिसानिधातदित्यत्रापि
मर्थेदभिसंधायेतिलभ्यतेतेनफलजभिसंधायतदित्यभिसंधायक्रियाः प्रवर्ततइत्यन्येषां
सुलभपवतदितित्रज्ञाभिधानमुद्धार्यतिभाष्येपिउदाहृत्येतिपूर्वज्ञाकोक्तक्रियानुवृत्तायेज
नमसदुक्ताभिप्रायेणैववाक्येयंउच्चारणस्यापित्रज्ञानुसंधानार्थत्वादितिदिक् ॥ २५ ॥

१५१

म २०
१५३

इदमेव तद्वयसा दत्ताज्यमिति एकैः सुखाः ॥ मनोषी एव मनो नित्यं समर्थः ॥ परमात्मनि उत्पन्न
विविदिषाणां दोषवत् ॥ सागो दिव्यो यथा त्वाज्यस्तद्वत् कर्म त्वाज्यमिति प्राहुः ॥ अपरे तु विविदिषा
धिना यज्ञादिकं न त्वाज्यमिति चात्मा इरित्यनवर्तते यच्च द्विविधाः ॥ अतएव उपलभ्यते न कर्मण्यन
प्रज्ञयापनेन त्वागे नैकेन अमृतं तन्मानस्यः कुर्वन् नैवेदकं माणि निजो विषेयं तस्मात्प्रायाः ॥ अ
विद्विषयमेवेतत्पुनश्च द्वयं विदुषां त्वकर्मसु प्रवृत्तिकारणं प्राज्ञानस्य नष्टत्वात् ॥ सतः सिरु एव त्वाग

152

त्वाज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनोविषाः ॥ यत्तदनन्तः कर्म न त्वाज्यमिति चापरे ॥ ३ ॥ नि
श्चयं सागमेतत्तत्वागे भरतसत्तम ॥ सागो हि पुरुषव्याघ्रत्रिविधा संप्रकीर्तितः ॥ ४ ॥

इति तत्त्वान्तिकर्मविधिर्वा तत्वागविधिर्वा न प्रवर्तते यथोक्तं न कर्मणि तज्ज्यो गो कर्मभिरुपजाते स
स्याविति निश्चयमिति तत्र कर्मण्यं त्वागा त्वागविप्रतिपत्तौ सत्त्वं प्रथमोपात्तत्वागे विषये मेमद
चाश्रयशाम्पद्वयस्मात्तद्देपुरुषव्याघ्रत्वागस्त्रिविधः ॥ सात्त्विकराजसतामसभेदेन त्रिप्रकारः
एव कीर्तितः ॥ शास्त्रे दृढवैराग्यपूर्वकः कर्मसंन्यासः सात्त्विकः ॥ आयासभयात्तत्वागे राजसः
सायात्तत्वागकामस इति तस्माद्देन त्वागागे निश्चयेन विचारणोपपत्त्यर्थः ॥ ४ ॥ ॥ राम ॥

१५३

अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच ॥ काम्यानां मित्रिका म्या संसागतः ॥ प्राप्तानां पुत्रकामेष्वादीनां ननु फलसकाम
 नाविषयात् ॥ सर्वेष्ववर्त्मनः फलवत्त्वनिर्घमात् सर्वकाममेवेति नित्यदीनामपि मुमुक्षुः सागः स्यादि
 तिसिद्धं नः समीदितमिनां शंकादसर्वेति सर्वेषां नित्यनैमित्तिकाने काम्यानां कर्मणां फलसागमेव सा
 गं विचक्षणा ॥ प्राहुर्न त्वरूपतत्सागं प्राहु रतो न त्वदिष्टः सन्यासः सिध्यतीत्यर्थः ॥ अथ साशयः यद्यपि स
 म्यासमागशब्देन निवृत्तमेवेकतः तथापि सावैराग्याद्वाकायलैशभयाहमोत्साहाभवतीति तत्कार
 णानां सात्त्विकादिभेदेन यि त्वा त्स्यापि सात्त्विकयानसतामसभेदेन त्रैविध्यत्रिविधश्चाप्रधानत्वं च
 दुर्वारेन चाविरक्तैः अद्वयानश्च तत्कर्ममिदं विद्वत्पदो नोदश्येत पयोक्तृवात्तिकाचार्यैः ॥ प्रमादि

श्रीभगवानुवाच ॥ काम्यानां कर्मणां न्यासं संजातं कचयोविदुः
 सर्वकर्मफलसागं प्राहु र्त्सागं विचक्षणा ॥ २ ॥

नोचदिच्छिताः ॥ मिथुनाः कलहोत्सकाः सन्यासिनोपि दुर्गते देवसंरक्षिताश्च्यारतितस्मादविरक्त
 कृतसन्नासापेलयानिष्कामकर्मचरणमेव श्रेयसाशयं न भगवता काम्यकर्मसागः ॥ सन्यासेन
 नमित्यादिकर्मणां फलानभिस्थाने च सागत्वेन क्लृप्त इति तस्मादश्रद्धया कृतः ॥ ससन्नासोऽप्यसं
 वेति सन्नासादुत्तराणाः ॥ स्यान्नमित्यस्मत्तः स्वफलं दातुं न समर्थ इति युक्तं मुक्तं भगवता अश्रद्धया कृ
 तं सर्वं व्यर्थमिति यत्तु नित्यानामेव यदि वा योगात् काम्यानां तत्संयुतोऽपि सागः ॥ प्रवीह्यार्थः ॥ सर्वेष
 कर्मणां फलतत्साग इत्युत्तरं देवैः ति व्याख्याने यत्तद्व्यश्रद्धादर्शनपरं न दधिमेगादौ केन दोनरुक्तमा

वदतीमुपलितं ॥

प्राक्प्रतिज्ञातं तन्मात्रे विध्यमादित्यतस्तत्तु शब्दः ॥ पूर्वोक्तं पक्षद्वयवैलक्षण्यं ॥ यस्मादधिकृतस्य
समुक्तोऽनियतस्य प्रवृत्त्यनुष्ठेयस्य कर्मणः ॥ स न्यासः स्वयमेवासाधनोपपद्यते न कस्यते अतस्तस्य
शुद्धापत्तत्वात्तत्पवे सति यो साहादज्ञानात्तस्य नियतस्य कर्मणः ॥ परित्यागः सतामसः परिकीर्तित
तः ॥ आवश्यकं च तज्ज्ञाते चेति विप्रतिषेधात् ॥ ॥ एवेतामसस्य पापराजसं त्यागमाह ॥ ३ ॥ स्वमि
ति दुःस्वरूपमेवेदं कर्मति मत्वा कायकेशभयात्तत्तज्जेत ॥ स पुमान् न तस्या देवदेतोः ॥ राजसं
जोगाणानि वृत्तत्यागं कृत्वा त्यागफलं चित्तशुद्धिममो नैवलभेत ॥ ४ ॥ एवं दृष्ट्वा शोकभयात्तमससरा
जस्यैव न मुच्यते न त्यागवृत्तौ तामससराजसयोरसंभवस्याभगवतैव मोहात्तस्य परित्याग इति काय

नियतस्य त्वसंन्यासः कर्मणो नोपपद्यते ॥ मोहात्तस्य परित्यागस्तमसा परिकीर्तितः ॥ ५ ॥
दुःस्वमित्येव यत्कर्म कायकेशभयात्तज्जेत ॥ सकृत्पाराजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत ॥ ६ ॥
कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियते नूनं ॥ संगं त्यक्त्वा फलं चैव सत्यागः सात्त्विको मतः ॥ ७ ॥

केशभयात्तज्जेदिति सूचनात्तत्तद्वैवं संभवति स दृष्ट्य करोति चेति विप्रतिषेधात् ॥ यदि करोति
नैव स त्वः ॥ यदि स त्वस्तर्हि नैव करोति एवं कायकेशभयात्तज्जेत नैव करोति यदि करोति नैव क
यकेशादिभेति तस्यात्करोति ॥ कायकेशादिभेति चेति विप्रतिषेधं प्रतस्तमसराजसयोरसंभवा
त्यागयोरसंभवा नो नैवोक्तो सात्त्विकस्य सात्त्विकताः ॥ संभवति यथा स्फुरिके जवा कुसुमाश्चिन्ते
लोहितं चिवि किं नो प्रतीतिरपवास्ति न वस्तुत एवमात्मनि ईश्वराधीने विवेकिनो कर्तव्यं प्रति
तिरपवास्ति न वस्तुत इति वक्तुं शक्यं एवं च कर्तव्याभिनिवेशश्च न्यः प्रमात्तप्रतीतिः ॥ करोत्येव न व
स्तुतः ॥ संभवत्तमुवापि सात्त्विकस्याग इति तमेव सात्त्विकतागधिकारदेतप्रथममाह कार्यमितिकार्यं

कर्तव्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियते नूनं ॥ १५४

सती कय हन्यायेन ताग स रूप कय ना त्या क म र म न म ताग प सं उ य न्य स ति य ज्ञे ति य ता दि कं क म ता
 तां किं तु कार्य मेव विधि र दो ते न पुं सा प्र व रं अ न क्ष य मेव व ते त अ क रणे प्र त्प वा य अ वा णा त च
 कारो हे त यैः ॥ य स्मा त्तं प तो दानं त य सै व म नी षि णं नि क्ता मा णं दं भा दि र दि ता यां पा व ना नि चि त्त श्रे ण का
 नि त था च अ ति त्र यो थ मं स्तां वां य ते या य नं दान मि ति प्र थ म स्त य प वां दु ते यो त्र स च र्यं चा र्यं कु ल वा सी त
 ती य स र्व य ते पु ण्य व ते भ वं ती ति य ता दी नां ग र ह स्त थ मी णं त य सो व न स्त थ मं स्त आ चा र्यं कु ल वा स स्त च
 स चा रि थ मं स्त च पा व न तं द श य ति अ त्र पि य स दान श रे ना र ह स्त थ मी रे या ॥ त प र ति वा ल प्र स्त थ मं

य त्त दान त यः क र्म न त्या त्तं का र्य मे व त त ॥ य तो दानं त य सै व पा व ना नि म नी षि णं ॥ ५ ॥ य
 त्म नि षि त्त क र्मा णि सं गं त त्का फ लानि च ॥ क र्ते वा नो ति मे पा र्थ नि श्चि त्त म त म त मं ॥ ६ ॥

परि शेषा त्त क र्मे ति त्र स चा रि थ मी च ते ॥ ५ ॥ ए व त्या ग प त्त मु क्त आ त्त का त्त थ मं स्ता भि म नं त्या ग त्त
 गं स मु च य प त्तं द शं य ति अ पि श स ए व श क्यं य त्तं च क र्मा णि य त्त दान त पं सि सं गं त त्का अ द मे
 ते षां क र्ता म पा व रं मे ता नि क र्ते वा नो ति मि मा नं व यो वं णं य था स ति मि तं त त्का प ते र नु शि ते
 र दं स्व गं वा चि त्त अ दिं वा सा नं वा प्रा ष्ण मी ति फ ला नि त्त का च का र दे शा म क रणे म म प्र त्प वा यो
 भ वि ष्य ती ते त म भि सं धि त्त का व स ति स व द सं ग त्त भा व न पु रू ष ण क र्ते वा नि श्चि त्त य च प्र का रं मे
 म म म तं उ न मं ए वं म त्त ॥ अ हं त त्र दि क र्ते त्वा भि मा न इ ष णं सं ग न प्र त्प वा यो ता द भ या च क र्म नु
 षा नं वि दि त्तं अ त्त त्त द भा वा द सं ग त्त वा य श न क र्म णं त्या गः ॥ स रू पे ण त त्प रा शि त्त भे दः ॥ ६ ॥

बहेष्टिकुशलेकर्मकुशलेनानुषज्जाते॥ त्वागीसत्त्वसमाविष्टोमेधावीक्षित्संशयः॥१०॥

न ह्यसौ कर्मणां तुल्यं सन्नासस्य महाभाग तन्तु ततो वेदे वेदचेतसा मयि कर्मसु न तिष्ठेत्तन्दि
दाहापशपतादीनि कटसंज्ञाज्वलीमहाद्भुतं ज्ञानं न प्रोक्ष्योष्णप्रतप्तया अक्षिपत्तत्तस्मात्तस्मात्तस्मात्
तिमंशयत्वे देहिदेतु सत्तस्य विष्ट इति यतः सत्ते नैव कत्रसि स्यात् विष्टायं न तत्र यं सत्तमाश्रित
इति महात्विशेषः ॥ एवं पूर्वश्लोके कस्मिन् सत्तस्य कर्मणां फलभूतो यं सुखः ॥ स
न्ये विविदिद्यागमनस्येयाय दहरे च विरजेत दहरे व प्रव्रजेत एवमेव प्रव्रजितो लोकमिच्छ
तः ॥ प्रव्रजंतीति श्रुतिभ्यः भाषेत ननु कर्मपातयागसि विधः सन्नास इति च प्रकृतः ॥ तत्र तामसो रा
जसश्चत्वागः ॥ कथमिदं साफल्यं गृह्णीयते नोच्यते त्रयो ब्राह्मण आगतास्तत्र षडंगविदो तत्र

संगचत्पत्काचेतिप्रवधारंगप्रागुक्तस्यात्मागपत्स्यवाच्यत्वेसपवेभूतस्यागः॥सात्तिकोमतःवेदे
 षुःतथाचक्रतिः॥इष्टावाप्तमिदं सर्वंयत्किंचित्तजगात्तजगतः॥तेनयत्तेनभुंजीछामागयःकस्याचि
 द्भुनक्तिइष्टपरमेष्ठुरेणसर्वकारणकर्तात्मप्रवर्तकेनइदंजगतस्यावरजंगमंजगात्तजगात्तजगात्तजगात्
 तेवासमाख्यादितंवाप्तयेनहेतुनासर्वतदधीनंतेनकारणेनयत्तेनत्यागेनकर्तृत्वभोक्तृत्वा
 भिमानवर्तनेनभुंजीछाः॥विषुषानभुंत्वमागयःगर्भकामार्घीकस्याचिद्वृत्तं कस्यापितत्रस्व
 मित्तमस्तीतिवृथैवतत्रगर्भुत्त्वर्थः॥एवैकमागपपियसादीनिकर्तृत्वाभिमानंत्पत्काकुर्वतत्वा
 वलोपोनभविष्यतिपतस्यतेरेकेणचउपपत्त्यांतरंनारितिति॥अग्रिममंत्रेणप्रदर्शितेकुर्वन्नेवेदः॥
 कर्माणिजिज्ञोविशेच्छतेसमाः॥एवंतयिनान्यथेतोस्तिनकर्मलिप्यतेनरेइतिइदमवमुखासु
 मतंभगवताप्रदर्शितंयत्तानिषितकर्मणांनिष्ठाकेनतुनित्यानांफलमेवनास्ति किंत्पत्कवमि
 तिचेत्॥इतएवभगवद्वचनातेषामपिफलमस्तीतिज्ञानोदनिष्कलवेदेनानुसंभवात्तथाचा
 यत्तंचःतद्यथास्त्रेफलाद्येनिमित्तेष्वयंगंधइत्यनयतेएवंधर्मंचयमागमर्थाग्रनुमयंतइति॥
 अनुमधिकंफलंनित्यानांदर्शयति॥प्रकरणेप्रत्यवायस्मृत्यापितेषांप्रत्यवायपरिहारः॥फलमि
 तिप्रदर्शनेधर्मंरायागमयनुदतीत्यादिनाचुनितेष्वपिकर्मसफलंरूपतेतदेववक्तव्यमिति
 नकोपि विशेषः॥८॥

स्वयमेवसात्तिकंत्वागच्छन्त्यतत्पपेजनमाहृष्टाभांनदीतिदेहभजादेहाभिमानिनादियस्मात्॥ अशेषतः
कर्मणिपुनर्कंनशकंअशक्तंश्राणयाश्राणेपप्रसंगत॥ तस्मात्तदधिकृतःसन्त्यःकर्मफलत्वागशो
लः॥ तथैवार्थःसर्ववत्प्रागित्यभिधीयतेयत्त्वशेषतः॥ कर्मणिपुनर्कंशक्रेतिपरमार्थदर्शनेसमु
त्पन्नमार्गोत्पद्यः॥ १॥ एवमेवतस्यत्वागस्यफलमाह॥ अनिष्टमितिअनिष्टंनरकतिथिगादित्रयंइष्टदे
वतादित्रयंमिथ्यमानुषभावश्चितिकर्मणः॥ कर्मजातियस्यफलत्रिविधंयेत्यसुराणानंतत्प्रागित्यो
पलोकस्वयंसंन्यासहीनानांभवेतिमुख्यसंन्यासिनानांनकचित्तइवेतितेषांकरंत्याभिमाना

नदिदेहस्तथाशक्तान्तकर्मण्यशेषतः॥ यस्तु कर्मफलत्यागो स प्राणी तन्मिथोयते॥ १॥
अनिष्टमिष्टमिष्टं च त्रिविधं कर्मणः फलं॥ भवत्यत्यागिनो प्रेत्य न तु संन्यासिनो कचित्॥ २॥

भावात् ॥ अनेतुगोणस न्यासिनामेवायं कर्मालेप इत्याहुः ॥ तथा च व्याख्याते कार्यमितेव यत्नमे
तस न्यासिनां गोणस न्यासिनो च विशेषा न स्यात् ॥ न चैवं मुख्यं स न्यासिनां गोणस न्यासिनो च
विशेषा पतिरिति वाचं ॥ उभयोषामुत्तरकर्मो शेषसाम्येऽपि पूर्वकर्मदादादादकृतस्य विशेषस्य
सत्वात् गोणस न्यासिनो जन्मोत्तरादिकमपि पूर्वकर्म भिरेव भविष्यति प्रापस्तं वोक्तप्रतिदर्शने
न योगमष्टगतिवत्तान्तीयकेन तत्तत्प्रधानं फलं स्वर्गादिभविष्यमदिति नुदिष्टत्वादि ॥ २ ॥

त्पागसामान्येवस्तस्य यत्वात्प्रतिकर्मसम्पत्तिसंस्थित्यागस्य चत्पागत्वसामान्यतत्र
राजसत्तामसत्वेन कर्मत्पागनिर्दयकर्मफलमिसंस्थित्यागः सात्त्विकत्वेन सत्यते सत्पागः सात्त्विक
कोमतरिति ग्रथेन त्पागत्रैविध्यं समाधाय पंचसंगफलत्पागपूर्वकं नित्यकर्म नृणां नेन
विशुद्धांतः करणस्य सत्तानाभिसुखस्य संनिष्ठा कर्मकथनाद्यं शोकरत्तुक्तः ॥ तथैव शो
कं व्याख्याय श्रवोक्तस्य कर्मयोगस्य प्रयोजनमनेन शोकेनोक्तमित्युपसंहृतः ॥ अन्ये तु फला
भिसंस्थिविशिष्टस्य कर्मणस्त्यागस्य विधिः ॥ विशेषणभावात् विशेष्यभावात् उभया
भावात् ॥ आद्योत्रैव त्रिविधिरिति ॥ द्वितीयस्तु तामसा राजसभेदेन द्विविधो यत्रैव नि
दितः ॥ तृतीयस्तु कर्मोपकारिणो विविधेषु एव च कर्तव्ययोगो द्विविधः ॥ तत्र यः स्थित
प्रज्ञस्तत्तत्तत्तदौ प्राग्व्यापानं द्वितीयस्तु नैसर्ग्योपसृष्टिपरमात्मित्वत्रवत्ताते तत्र भाष्ये तस्य
ज्ञत्पागविधाः ॥ प्रतिज्ञायदेययावत्प्रदर्शतृतीयापिकेनचित्सामान्यप्रतिपादनात्
त्रतुयकस्याह योरतमविंशत्तादेव विधेऽप्यारोहतृतीयाप्रदेशान्तरे प्रतिज्ञेति प्रकृते
प्रतिज्ञाया अनिवार इति शेषः ॥ १ ॥

शरीरेति न्यायं धर्मं शरीरे च विपरितो न मन्वाये अथ मन्वाये शरीरे न ननु शरीरादिभित्ति निराश्रयते यंचैते तस्य दे-
 तव शरीरं च विप्रतिषिद्धं मन्वाये नैषदाय ॥ अत्रापि शरीरं पदेनापि श्रुतं न स्य नरपदेन कर्तृत्वात् न शक्तिर-
 तास्य शरीरं भूतं इति चेष्टानां न्यायो मीतं यस्मात् यमं नृपस्य च संप्रदात ॥ सर्वं शुक्रमं स्रुयं चानां स मा नपि
 उपयोगविधिप्रतिषेधलक्षणं त्रिविधमेव कर्मणस्तु प्रसिद्धमिति इदं शरीरं कर्म देमानसमिदं वाचक-
 मिति च पदशब्देदादीनां प्राधान्यात् एतन्निन कश्चिद्दिशः ॥ १५ ॥ एवं प्रतिपादनफलकत्वेन शरीरपि
 तत्त्वसिद्धिर कर्तृत्वस्य स्वाभाविकमसिद्धिश्चेति ह्यभाश्रयकाभां दर्शयति ॥ तत्रेति तत्र तस्मिन् कर्म

156

शरीरवा अनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः ॥ न्याये वा विपरीतं वा यंचैते तस्य हेतवः ॥ १५ ॥ तत्रैवं
 सति कर्तारमात्मानं केवलं तयः ॥ पश्यत्यकृतबुद्धित्वात् तस्य पश्यति इमेति ॥ १६ ॥

तिपवं उक्तरीत्यापंचभिर्निर्वर्तेत्येति केवलं तं अकर्तारमपि आत्मानं चेतनं सारही चेतनं केवलं तानि
 गुराश्चेति श्रुतेः ॥ अधिष्ठानादिपंचकप्रचारदर्शिनमुदासीनमपि यः ॥ कर्तारं कर्तृत्वात् अपि पश्य-
 तिसुमिति ॥ पापाभिभूतमतिर्न पश्यति अथ एवं तः ॥ अदर्शने हेतुः ॥ अकृतबुद्धित्वादिति शक्त-
 चाची पदशशमदमादिसंस्तुता बुद्धिर्यस्य सकृत्त बुद्धिः ॥ तद्विपरीतोः कृतबुद्धित्वस्य भावस्तत्वेन ॥
 स्मात् ॥ यथा स्वभावस्योदपात्रं संसर्गितं पश्यतां जलं च चक्षुःमपि तत्रारोप्यते एवमात्मनो बुद्धिं
 संस्तुतं पश्यतां बुद्धिर्धर्मः ॥ कर्त्रादेरप्यात्मन्यारोप्यत इति भावः ॥ १६ ॥

ननु आत्मनः कर्म तेन निमित्तं यदकं तत्तावत्संभवे तत्किं योषिदग्निदद्यादिवदादायैतत्तत्वात्तवमेव स हि
याधयनतत्कर्म तेनोपातमिति शस्त्रदृष्टा कर्तृत्वमिति रोपातेनाकर्तृत्वमेव भाव्यते इत्याशंक्य प्रश्नेन
हृष्टायां योषितिदग्धत्वादशनेन कल्पितेनाकर्तृत्वेन वास्तवकर्मत्वेप्यसंभवात् ॥ अयं निरस्य हितीय
मुपपादयिष्यन् पीठिकासाचरति हेमदत्तवादे स च कर्मणां सिरुये इमा निवत्पुमाणा नि निवेत्ते कानि मे
महचनानि चोपयुक्तस्य च चने विद्यासाक्षात्तनायै कारणानां समुत्पत्त्यमाह सांख्ये कृतं ते प्राकानि निस
त्य कृत्वि विद्यावायते प्रकटीकृतं ते तत्त्वानि आत्मना तत्पदाथे इति पस्मिन् तत्साख्ये दातृपरात्वे
विशिनो कृतस्य कर्मणां नः ॥ परिसमाप्तिर्यस्मिन् सर्वकर्मणां पुनरप्यर्थज्ञाने परिसमाप्तिरिति आत्मना
ने सति सर्वकर्मणां समाप्तेर्ज्ञानात् तत्तस्मिन् साख्ये कृतं ते प्राकानि ॥ १३ ॥ तानेव च कारणानि अधिष्ठान

पंचैतानि महावादे कारणा नि निबोध मे ॥ सांख्ये कृतं ते प्राकानि सिरुये सर्वकर्मणां ॥ १३ ॥

अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधं ॥ विविधाश्च पृथक् च सांख्ये वाच्यं च मे ॥ १४ ॥

मिति अधिष्ठानं रक्षादेव सुखदः खराजादौ नाम निबोध के ता प्रयोदेहः ॥ तस्मात्तत्त्वत्वावा कृत्वि निरिक्त
समस्तवा सिद्धं तथा कर्ता बुद्धि विशिष्टा इति भासः ॥ समात्ता तेनाह प्रत्यय विषयो हकारः ॥ तद्यत्पुनः
तद्देव अनात्मते यत्तथा इत्युक्तं देहस्य च सर्वप्रत्यय च तस्याप्युत्पत्ति विनाशयोर्दर्शनात् ॥ एतच्च विशेष
षण्णानां हि विशिष्टतां विप्रोक्तानां तत्त्वावा विशिष्टा त्वमिति मभिप्रेत्य अयं ते विज्ञानं येन एव ते भ्योभूते ॥
भ्यः ॥ समुत्पत्त्यत आत्मानं विनश्यतेति यथाग्नेः ॥ तद्वा विस्फुल्लिगं युच्यते वमतस्मादात्मनः ॥ सर्वेषु त
आत्मानो युच्यंतीति विशिष्टस्य चानतिरेकादनात्मत्वं सिद्धं कारणं च शब्दाद्युपलब्धि साधने एव
पंदादशविदं च कर्मैरिवाणि च तानि रियाणि मनो बुद्धि अतथा विविधाश्च पृथक् च सांख्ये वाच्यं च मे
याः प्राणादिभ्यः देवैर्मुष्येणाप्युत्पत्तं तत्कारणं ननु यादृकस्यैव दिदेव न त्रयं च मे च तानां प्ररगां ॥ १४ ॥

स. भौ
१५८

१५७

समाप्तः सान्नि कल्याणोपपादनो योगो आत्मनो कर्तृत्वोपपादनप्रकारः ॥ अत्राह सांख्यः यदुक्तं
पंचैते तस्य देतव्यं त्रिचोक्तं न देतीति तन्महामदेन सपरिणामो चेतनः ॥ परिस्पदात्मकस्य का
यकारिभेदेन त्रिविधस्य कर्मणाः ॥ कर्ता भवतीति वक्तुं श्रुते यत्तु न निवध्यते ॥ इति भोक्तृत्वमपि प्र
त्याख्यातं तत्र मूल्याभेदेन रिक्तात्मा लादया सप्रमुक्ता एव च दादीति वर्तयंतिकित ॥ भोक्तृपुरुषप्र
युक्ताः ॥ अन्यथा भोक्तृणां सभावे कार्यवत्त्वमुच्यते रिक्त्या यत्तु नित्यं प्रथानमात्राभूताः कर्त्रादयः प्र
रुषस्य भोगोपवर्गसाधनप्रयुक्ताः ॥ सर्वोक्तिनिवर्तयंतितस्यास्य रुषस्य भोक्तृत्वसंभावत ॥ अकर्तृ
त्वानुसंधानपूर्वकमपि कृतं कर्म भोक्ताः वश्यमेव भोक्तृत्वमिति सान्नि कल्याणोपपादनम
ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञात त्रिविधा कर्म चोदना ॥ कर्मां कर्म कर्तृति त्रिविधः कर्मसंग्रहः ॥ १८ ॥

संगतमिति ॥ अत्र प्रतिविधितं ज्ञानं ज्ञेयं मिति ज्ञानं ज्ञेयं प्रकाशते वस्तुतत्त्वमनेनेति प्रसक्त्यादिप्र
माणजन्योत्पत्त्यादिप्रकाशः ॥ वर्तमानमतीतं वा ज्ञेयं चोपविषयात्तदादि ॥ परिज्ञातविषयो साभा
सधोरूपो भोक्तृमिस्य च ते एवं रूपप्रकारं त्रयवर्तयं त्रिविधा कर्मणा चोदना त्रयसमुच्चितं सत्कर्मणि
प्रवर्तकमित्यर्थः ॥ सत्यपि ज्ञेयज्ञातरि वा ज्ञाने प्रवृत्त्यनुपपत्तेः ज्ञाने ज्ञातरि च सति देशकालव
हिते ज्ञेये प्रवृत्त्यनुपपत्तेः ॥ सत्यपि सत्कारात्मके ज्ञाने ज्ञेये वसिनिहिते तथापि प्रमात्रभावात्प्रवृत्त्यद
र्शनादेतत्त्रयं त्रिदं विषयभेदो न्याये तं सत्त्वं कार्यजनयति हामोपासनापेक्षा बुद्धित्वात् ॥ ज्ञाना
द्यनुकूलेन आपरे प्रवर्तयंत्येति कर्तृपदाभिधेयमित्यर्थः ॥ चोदनातिकर्तृरिति न्यायिमात्स्यप्रयोगे ते

न चोदनापेक्षः ॥ कर्तृत्वविलिगमपि ज्ञेयं लोकाश्रयत्वं
न स्पष्टि वा तेषां कर्माणि सिद्धिं यं कर्म तेन क्रियमाणं विष
१५८

द्वितीयं प्रयोजनमाह यस्मिन् प्रमातृभावः ॥ प्रत्ययमात्रस्वरूप आत्मानादंकृतः अस्मिन् कृतोऽहं
 कारतादात्म्यं प्रापिनोदंकृतः ॥ तच्चानयस्मिन् बुद्धिर्लिप्यते आत्माभावेन रंजितान भवति यस्मिन् बुद्धेर्वातिरिक्त
 मात्मानं पश्यतो बुद्धिर्धर्माः ॥ कर्तृत्वादयो नात्मानं प्रतीयं इति कर्तृत्ववदितार्किक निरासः ॥ यस्य च आ
 त्मधर्माद्ये तन्मादयो बुद्धौ संसृजन्त इति बुद्धिमेव चेतनोचदतो बौद्धस्य निरासः ॥ चिदचितो रज्ज्यान्मस्मिन्
 ज्योत्स्नधर्माध्यासे यस्य नास्तीत्यर्थः ॥ अत्र न दंतोत्पत्तिनिर्वाहो दशितः न निवध्यते इति दुःख

यस्य नादंकृतो भावो बुद्धिर्धर्मस्य न लिप्यते ॥
 दत्तापि स रसो लोकात्रहंति न निवध्यते ॥ ५ ॥

दिसंस्पर्शनिषेधेन भोक्तृत्वाभावो दर्शितः ॥ दत्तापि स रसो लोकात्रहंति न निवध्यते इति तत्सुतिमात्रं
 कर्तृत्वस्यैव वाधेन दंतत्वायोगात् ॥ दग्धमठवत्कर्तृत्वानुहेतावधिदहनक्रियायां प्रवर्तकस्य रा
 गद्वेषादेरभावाच्च एतेन आत्मनस्त्वितिकमकर्तृत्वभावयनाकृतं कर्म प्रतीतिरुक्तं कर्तृत्वाभिमान
 निमित्तं स्वफलं संप्रोक्तं नादंतोति दर्शितं न हि रज्जुबुद्धिं कृत्वा प्रहरतः सर्पलोभजशदेन फलं भव

तिसंस्पर्शनिषेधेन भोक्तृत्वाभावो दर्शितः ॥ दत्तापि स रसो लोकात्रहंति न निवध्यते इति तत्सुतिमात्रं

पूर्वशोकोक्तज्ञानादिषु द्वेपरिज्ञाताकर्तृचैकपदेतिपरिशिष्टः ॥ यच्च ते वा प्राकृतज्ञेन त्रिगुणात्मज्ञेना
ज्ञेयकरणयोर्वैदकुटारकल्पयोः परिसंख्यार्थत्रयाणामेव प्रत्येकत्रिविधं विवरीतं प्रतिज्ञानो
त्ते ज्ञानं कर्म च कर्ता चेति त्रयमेव गुणभेदतस्त्रिधा न तु ज्ञेयकरणगुणसंख्यानैकापिलेशास्त्रेप
युषितत्रयकस्याप्रमदायां भर्तुः सखि जायते तं प्रतिज्ञाः सत्त्वाद्भूतत्वात्तत्तमविदतश्चैत्रस्य दुःख

ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिष्वेव गुणभेदतः ॥ प्रोच्यते गुणसंख्यानैयथावच्छ्रामतान्यपि ॥ १६ ॥

जायते तं प्रतिज्ञाः ॥ रजउद्भूतत्वात्तत्तस्यामेव सपत्न्यादेषः ॥ तं प्रतिज्ञा सत्तमसउद्भूतत्वात्
प्रमदयैव सर्वभावव्याख्यातारिकापिलानो ज्ञेयकरणयोरपित्रैविध्यं ॥ प्रसिद्धं तथापि प्र
मदादय एकस्यैव पुंसो निर्मितभेदेन प्रीतिदुःखद्वेषविषया अपि भवन्तीति ॥ पूर्वोक्तविवक्ष्य
यानिर्मलत्वात् ॥ प्रीत्यादिना कर्तृसमवायितया प्रतीयमानानां आलंबनभूतायाः ॥ प्रम
दायाः प्रीत्यायात्मत्वं कल्पयितुं न शक्यत इति न भावता तयोस्त्रिविधत्वव्याख्यायते अत
रार्थः स्पष्टः ॥ १६ ॥

तं सत्कर्मसंग्रहः ॥ ईशिते मस्य भोग्यस्य संग्रहः ॥ संग्रह्यते स्मिन्निति संग्रह्यस्थाने भोक्ते मर्थः ॥ सापि भोक्त
 रिकरसो चक्रिया विना भोग्यसंभवात् क्रियाया आश्रयं विना स्वरूपा लाभादाश्रयस्य करणं विना भोग्यक
 रणं नृपपतेषु पतत उच्यते ॥ मितं तं सत् भोक्ते मर्थः ॥ तथा च श्रुतिः ॥ आत्मेन्द्रियमनो युक्तं भो
 क्ते प्रादुर्मनीषिण इति इन्द्रियं प्रसिद्धं मनस्तत्तेन बुद्धिरेव गृह्यते युक्तं इन्द्रियद्वारा मते भोग्येन सह संवेध
 क्रिया ॥ इन्द्रियं च मनश्च युक्तं चेति विग्रहे इन्द्रियमनो युक्तमिति हेतुं हेतुं कवद्भावः ॥ एवं श्रयं भोक्ता आत्मे
 त्प्रादुर्मनीषिण इति श्रुत्यर्थः ॥ एवं श्रुतिस्मृत्या चोक्ताने तथा मूलमूलिभावाप्युपपत्तेनान्यथा
 तथा च कर्तृवत् भोक्तुरपि अनात्मगणपतितात्वात् ॥ भोक्तृत्वभोग्यकर्तृत्वभोक्तृभावमिति निर्वच
 नात् ॥ अरमकर्माः भोक्तेति चानुसंधानपूर्वकं कर्मणि कुर्वन्तः ॥ कर्तृत्वभोक्तृभावकृतकर्मलोपो
 नास्तीति सिद्धे भाष्यस्य चायमेवार्थः ॥ येन कारणा क्रियायाः ॥ साधकस्य दशविधं वायं मनो बुद्धि
 रूपमातरं कर्मसंग्रहः ॥ कर्मकर्तृरीशिनसंक्रियया वायमानुमत्या यसां च विकार्यं संस्कारार्थं चे
 ति चतुर्विधं कर्ता चातारप्रयोजकश्चिदानुरूपयतत्रयं कर्मसंग्रहः कर्मश्रयः ॥ कर्तृत्वार्थः ॥ इति
 न विमयप्रकाशनशक्तिः सैव विमयः ॥ परितोक्तानां नाश्रयो भोक्ता पतत्रयं कर्मणि प्रवर्तकमिति
 व्याचक्षते तेषामपि आत्मानं कर्तानापि सात्त्विकानां भिन्नभोक्तृत्वेन प्रकृतः ॥ प्रवर्तक इत्येवाशयः
 तथापि क्रियाया व्याप्यमानस्य ॥ वक्ष्यामि सात्त्विकानां दिने दानदीप्यदृष्टिकं यस्य कर्मणः कर्तृ
 कौटौ प्रवेशयोगः ॥ तस्य नित्याश्रयतमात्रविवक्षायां प्रकृतं कथमनुपयोगः अस्मभ्यः ॥ अस्या
 कर्तृवत्त्वादि व्यापकक्रियायाः कर्मशब्दवाच्यत्वं सात्त्विकोदितप्रवेशश्च क्रियाक्रियावतो धर्मधर्मिणो
 रभेदापेक्षया प्रवर्तततथाज्ञाने प्रकाशमक्रियेति मते क्रियारूपे स्मिन् प्रवर्तवत्त्वानंतरस्यापेक्षाने
 त्रतत्रेतेत्याप्यस्य हेतुन न वक्ष्यामि ॥ ५॥

अथ कर्मत्रे विध्यमाद निवृत्तमित्यादिना नियतं नित्यं संगरहितं शुभिसमानवर्जं रागद्वेषप्रोतिः दुषो
 ॥ निष्ठे अश्रीतिः ॥ ताभ्यं कृतं इष्टानिष्टप्राप्तिपरिदाराद्यै कृतं रागद्वेषतः कृतं तदप्यत्र अरागद्वेष
 तः कृतं निष्काममित्यर्थः ॥ फलवर्त्तयते वेति फले क्रियया प्राप्य मनावसृतदम्पदफलमनागं
 तर्कं परिपूर्णमविनाश आत्मतत्त्वितये सुना कृतं विविदिषति यजेनेति आत्मा आत्मलाभाय य
 सादे विनियोगात् ॥ तत्कर्म सात्त्विकमुच्यते ॥ २३ ॥ यत्तु कामे सुना फलाधिना साहंकारेण यद्यपि
 सात्त्विकाप्यनात्मवित् ॥ साहंकारस्तथापि अदमेव कर्म कुशले महाश्रौत्रिय इत्यभिमानोहंका

नियतं संगरहितमरागद्वेषतः कृतं ॥ अफलप्रे सुना कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥ २३ ॥ यत्तु
 कामे सुना कर्म साहंकारेण वा पुनः ॥ क्रियते बहुलाया संतद्राजसमुदाहृतं ॥ २४ ॥ अनुबं
 धं तयं हिंसा मनवेत्यच पौरुषं ॥ मोहादारभ्यते कर्म तत्तामसमुदाहृतं ॥ २५ ॥ मुक्तसंगो न हंवा
 दीष्टस्य त्साहसमन्वितः ॥ सिद्धसिद्धौ निर्विकारः कर्त्ता सात्त्विक उच्यते ॥ २६

रागावाशद्युक्तं क्रियते बहुलाया संश्रुतिश्रमकरं तत्कर्म राजसमुदाहृतं ॥ २४ ॥ अनुबन्धतेनेन स
 नुबन्धः ॥ फले तयं शक्ते र्थानां च नाशं हिंसा परयोऽपौरुषं सामर्थ्यं अनुपेत्य ॥ अनालोच्य केवलं
 मोहाद विवेकतोपदारभ्यते कर्म तत्तामसमुदाहृतं ॥ २५ ॥ कर्त्तृत्रे विध्यमादमुक्तेत्यादिना मुक्तसंगः
 तत्तामिनिवेशः ॥ अनुहंकारी गर्वोक्तिरहितः ॥ इति धैर्य उत्साहः साधयिष्यामेवेति बुद्धिनिश्चयः
 ताभ्यं समन्वितः सिद्धसिद्धौ कर्मणा आरन्ध्रस्येति शेषः निर्विकारः दधविषादशून्यः कर्त्ता सा

एवं ज्ञानादित्रयस्यैव विधेयं च कुं प्रतिज्ञाय ज्ञानत्रे विधेयं तावदाह सर्वभूतेष्विति तथा कटककुंडलादिषु व्या-
वर्तमानेषु तत्त्वविदेकं कांचनमेवेदमिति ॥ पश्यति एवं येन ज्ञानेन सर्वभूतेषु विभक्तैषु नाना रूपभेदमि-
त्रेषु अथ यमपरिणामिनमेकं भावचिन्मात्ररूपं इत्येते सर्वत्र द्वौवेति पश्यति तत् ॥ ज्ञानं सात्त्विकं विद्धि य-
कात्मज्ञानमेव सात्त्विकमित्यर्थः ॥ २ ॥ भेदज्ञानस्वरूपज्ञानसत्त्वमात्र एव तेनेति यत्तत् एव तेन भिन्नत्वे-
न ज्ञानेन तद्वाजसमिति संबंधः ॥ एव तेनेत्येतद्विज्ञानेति सर्वेषु पांचभौतिकत्वेनावसिष्टेषु नानाभा-
वानामुरनरनिर्येकस्थावरत्वभेदेन नानाभावातिविबद्भवचनं अत्यंतभेदप्रदर्शनाय प्रथमं विधातुं

सर्वभूतेषु येनैकं भावमवयमो ह्येते ॥ अविभक्तं विभक्तेषु तत्तज्ज्ञानं विद्धि सत्तिकं ॥ २ ॥ एतन्ने
न तयत्तज्ज्ञानं नानाभावाद्दृष्ट्या विधानं ॥ हेति सर्वेषु भूतेषु तत्तज्ज्ञानं विद्धिराजसं ॥ १ ॥ यत्त
स्तत्त्वदेकस्मिन्कार्ये सकलमेतत्तत्त्वं ॥ अतत्पार्थ च दत्तं च तत्तामसमदाहृतं ॥ २ ॥

कलातीक्ष्णिनरादिषु प्रत्येकं विभिन्नप्रकारानयत्नज्ञानं वेतीति विषयो करोतीति येन ज्ञानेन वेतीति
वक्तव्ये राधां हि पञ्चतीति च तत्ज्ञानं वेतीति करणं कर्तृत्वापचारे बोधः ॥ न आत्मनाप्यस्मभेदात्
षामीश्वरात् भेदः तेभ्यो ईश्वरादन्यो तश्च जडवर्गस्य भेद इति अत्रोपाधिकभेदज्ञानं कुतार्थिककारणं
राक्षसमेवेत्यभिप्रायः ॥ यत्तु ज्ञानं एकस्मिन् कार्यदेहप्रतिमादौ चाकृन्नावत् ॥ परस्मैवेदेनावा
नव आत्मा ईश्वरो वेति सत्त्वं अग्निनिवेशश्च सत्त्वं अदेतु कतिरुपपत्तिकं अतत्त्वाद्येवत् ॥ परमार्थयत्ने ॥
वनभूयं अल्पतत्त्वाविषयत्वात् अल्पफलत्वात् यदेव भूतज्ञानं तत्तासमादाहत् ॥ ॥ समाय ॥

रागी विषयलो लपः॥ अतएव कर्मणः॥ फलप्रे सतीतिकर्मफलप्रे सः॥ लब्धः परद्रव्यादौ संजातरवः
 तीर्थादौ वा द्रव्यापरित्यागो हि सात्मकः॥ परपीडाकरस्वभावः॥ अथ चिर्वाप्योतः॥ शैवचर्चितः॥ दृष्टा
 निष्टप्राप्तौ दर्शने कान्तिश्च यः॥ कर्तारानसः परिकीर्तितः॥ २०॥ अयुग्मवदितः॥ प्राकृतोऽसंते अ
 संस्कृतबुद्धिर्वालसः स्तब्धः॥ देवचक्रमशक्तिकस्मै चित्तशब्दः॥ शक्तिगहनकारी नैकृतिकः॥ पराच
 मानो बाधलसः अप्रवृत्तिशीलः॥ कर्तव्येषु विनिष्ठा दी सर्वदा अवसन्नस्वभावः दीर्घसूत्री चिरका
 लीयकारसाध्यकार्यमासेनापि करोतीत्यर्थः॥ यएवं भूतः कर्तारसत्तामस उच्यते॥ २१॥ बुद्धिधृतीत्रे

रागीकर्मफलप्रे सुखो हि सात्मको अचिः॥ दर्शने कान्तिः कर्तारानसः परिकीर्तितः॥ २०
 अयुक्तः प्राकृतस्तब्धः शब्देनैकृतिकालसः॥ विष्ठादी दीर्घसूत्री च कर्तारामस उच्यते॥ २१
 बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गगती सुविधं शास्त्रं॥ प्राच्यमानमशेषाण्यथ कृतेन धनं जय॥ २२॥ अथ
 तिच निवृत्तिचकार्यकार्यं भयाभये॥ वंथं मोक्षं च पावेति बुद्धिः सापार्थ सात्त्विकी॥ ३॥

विधेन व्याख्यातमाह॥ बुद्धेरितितत्र बुद्धिविशिष्टादाभासः कर्तारबुद्धिर्ज्ञानेन च॥ प्रागक्तं अत्र त
 केवला बुद्धिर्ज्ञानेन दीयते नरोपलक्षणार्थं तद्बुद्धिर्विषयो धृतिश्च कथ्यते त्रिविधेन कथ्यते
 इत्यर्थः॥ २२॥ प्रवृत्तिरिति नौरागसुविहितप्रतिबुद्धिर्विवेकयोगेन तत्सर्गकामः॥ न स रागपि वेत्यादि उपेका
 र्यकृतिसाध्यं सर्गादि अकार्यनित्यसिद्धं तेन निमित्तानित्यवत्त्वनी भयाभये कार्यनिमित्ते वंथं मोक्षं
 च पावेतीति पूर्ववत्॥ करणे कर्तारो प्रचारः॥ बुद्धिः सापार्थ सात्त्विकी॥ ३॥

म.भी
१६२

16)

पंचपंचदशसंसारश्चत्यमसंगशस्त्रिणांछित्वापरंपदंसर्जितव्यमित्युक्तं तत्रात्मनोः संगतोपपाद
नापक्रियाकारकफललक्षणस्य कृत्स्नस्य संसारस्य त्रिगुणात्मकस्य मुक्तं नद्यात्मानात्मनोः संगं
तीतं गुणात्मकयोः संगः संभवति नद्याकाशगतत्वेति पृथिव्यादिगुणो नगंधादिनाकाशः ॥ संसृज्य
तेन हरेत्सुक्तं समाप्तः श्लाघ्यः अथेदानीं सर्वगो नाशस्तार्थमुपसंदर्भमुसंगशस्त्रात्स पापंच
दर्शयितुं प्रकरणंतरमाभरतब्राह्मणोत्पादिशूद्राणामसमासकराणवेदानधिकारात् ॥ प्रवि
भक्तानि असंकोर्णानि तत्रेदं तमहस्तभावप्रभवेर्गोः ॥ स्वभावैश्च रस्य प्रकृतिस्त्रिगुणा
त्मिका सैव प्रभवादेतुयं धागुणानां ते स्वभावप्रभवान्ते ॥ यद्वा ब्राह्मणस्वभावस्य सत्त्वगुण

ब्राह्मणस्त्रिविधं शूद्राणांच परंतप ॥
कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवेर्गोः ॥ ४१ ॥

एव प्रभवः ॥ संगतत्वात् ॥ त्रिविधस्वभावस्य सत्वोपसर्जनं रजः ईश्वरः ॥ स्वभावत्वात् वैश्यस्वभावस्य तम उप
सर्जनं रजः ॥ कृष्यादिस्वभावत्वात् ॥ शूद्रस्परज उपसर्जनं तमः शूद्रः भावत्वात् ॥ शूद्रस्परज उपसर्जनं
तमः शूद्रः भावत्वात् ॥ अथ वा स्वभावः ॥ प्रारभवीयः ॥ संस्कारस्तत्र भवेः ॥ न तु जातिमात्रप्रभवे ॥ पत्ति
णामाकाशगमनवत् ॥ अतएव जातं तद्वत्वात् तानां धर्माणां शमादिषु पाठे न दृश्यते न हि शूद्राद्या
वृत्तं त्रैवर्णिकानां मध्यमादिकं चारुतरुदयाद्या वृत्तं ब्राह्मणनामधेयनादिकं चारुमध्यते किंतु स

स्वभावैर्जातीयानां साधारणधर्मः ॥
१६१

यत्तत्प्रसिद्धं सर्वं प्राणिप्रेमास्पदं अथैव समाधारं भक्तकाले मनः ॥ प्राणोद्विग्नस्य दन्तिरोधेन यत्तत्संज्ञायमानं
 सपश्येति विज्ञायमानं विषमिवातोववेदनाकरं परिणामे सान्निध्यं धृत्वा निरुद्धं समुत्पन्नं आदिक्रिया
 समुत्पत्तौ पश्यन् आत्मा ह्लादपरं आत्मनः ॥ स्वस्यैव बुद्धेः प्रसादो नैर्मत्परं रजस्तमो मलराहितं तज्जगत्समा
 त् ॥ प्राविभक्तं न तन्विषयं संगजनिदा लस्यादिजं वा तत्सर्वं सान्निधिकं ॥ १५ ॥ राजसंसारं माह विषयेति ॥

यत्तद्वैविध्यं विषमिव परिणामे सत्तत्तत्तत् ॥ तत्सर्वं सान्निधिकं विद्धि आत्मबुद्धिप्रसादजं ॥ १५ ॥ विष
 येन्द्रियसंयोगाय यत्तद्वैविध्यं सत्तत्तत् ॥ परिणामे विषमिव तत्सर्वं राजसंसारं ॥ १६ ॥ यद्वैविध्यं
 वंथे च सारं मोहनमात्मनः ॥ निद्रा लस्य प्रसादात् तत्तज्जगत्समादादत्तं ॥ १७ ॥ न तदस्ति
 एषि चांवादि विदेवेष वा पुनः ॥ सत्त्वप्रकृतिर्जैर्मुक्तं यदेभिः स्वाभिर्मर्माः ॥ १८ ॥

यैर्भोक्ता काले परिणामे विषमिव वियोगकाले इहामुत्र च डः खप्रदत्तात् ॥ १९ ॥ अथैव प्रारंभे अनवबंधे
 परिणामे मोहनं मोहकरं आत्मजा बुधेः ॥ यत्तौ निद्राजं ॥ २० ॥ प्रकरणार्थं सुष संहरन् नृत्तमपि सं
 गृह्णान्न तदस्तीति सत्त्वं प्राणिजातं मंत्रया जडस्यापि सर्वस्यापि सर्वं स्वविगुणविकारत्वात्
 प्रकृतिर्जैर्जन्मांतरौ यथार्थमसंस्कारजैः ॥ साया प्रभवैर्वाशेषं स्पष्टं ॥ २१ ॥

ब्राह्मणकर्मण्यदृशमस्ति श्रुतः ॥ करणप्रतिग्रहाः शमः वक्ष्येऽपि निग्रहोदमः तपः पूर्वोक्तेशरी
रादिभेदेन विविधं शौचं चायं मज्जलाभ्यां तर्भावशुद्धिः संति ॥ तस्मात्प्राजैव... कौटिल्यं ज्ञानं शास्त्रं
यं कर्म ब्रह्मविषया विज्ञानं तदनुष्ठानासु भवात्मकं आस्तिक्यं शुद्धा एतदात्मकं ब्रह्म कर्म ब्रह्मत्वप्रत्य
सि व्यंजकं कर्म स्वभावजं प्राचीनपुमं संस्कारं ॥ ४५ ॥ शौचं पराक्रमः तेजः प्रागल्भ्यं धृतिर्यथैव दास्यं
युद्धं कौशलं मुत्साहो वादानं शौचं दार्यं ईश्वरभावः ॥ उत्तमार्गवर्तिनो नियमनशक्तिः ॥ एतत्तत्तत्रकं

शमोदमस्तपः शौचं संति प्राजैवमेव च ॥ ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्म कर्म स्वभावजं ॥ ४५ ॥
शौचं तेजो धृतिर्दास्यं युद्धं चाप्यपलायनं ॥ दानमो ईश्वरभावश्च तत्रैकं कर्म स्वभावजं ॥ ४६ ॥
कृषिगोरक्षवाणिज्यवैश्यकर्म स्वभावजं ॥ परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रेष्वपि स्वभावजं ॥ ४७ ॥
सैवैकं कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ॥ स्वकर्मनिरतः संसिद्धयश्चाविंदति तच्छूरा ॥ ४८ ॥

मि स्वभावजं ॥ ४३ ॥ वैश्यशूद्रयोः कर्मण्यदृशं कौटिल्यं स्पष्टार्थः ॥ ४४ ॥ कर्मप्रविभागाफलमाह सैव
इति सैव मन्त्रादिभिरुक्तैः ध्यायता दौ आस्ता धरणे शमदमदमादौ साधारणे च कर्मणि श्रुति
रतः निष्ठावानसंसिद्धिं ज्ञानयोगफलं लभते नरः ॥ एतदेव विपरीतं प्रतिजानीते सैति सिद्धिं व
त्प्रागांगम्यासंन्यासलक्षणानैश्च म्यसिद्धिं यथा येन प्रकारेण ॥ ४५ ॥

शमादयोदृश्यं ते तथा हि देहादिषु ब्राह्मणेण पुत्रि शौर्यादिकं भारतादिषु क्षत्रियेषु पिशा
 मादिकं दृष्टं ॥ एवमिति रत्नतस्माद्यस्मिन् ॥ कस्मिन् चित् ॥ वर्णशमादयोदृश्यं ते सशूद्रो
 पियते लक्षणे व्रीह्याण्यवतत्तः ॥ यत्र च ब्राह्मणे पिशूद्रधर्मादृश्यं ते सशूद्रवतया चार
 एष के संपीभूतं नद्रुषं प्रतिपुष्टिश्चिन्वाकं सत्यदानं तस्मात्सीलमान् शंभ्यं तपोचुत्तमः ॥ दृश्यं
 ते यत्र नागो द्रुमश्चास्मादिति स्मृतः ॥ तथा यत्रैतदृश्यं ते सपर्वतं स ब्राह्मणः स्मृतः ॥ यत्रै
 तत्र भवेत्सर्पं तं शूद्रमिति निर्दिशेदिति जगति धर्मास्तु मयुना रक्षितः ॥ अथाप्यनचाधाय
 नं जयन्तया दानं प्रतियहं चैव ब्राह्मणनामकस्य यत् ॥ प्रतानं रत्नानां दानमिमा
 धय न मेव च विषयेषु पसक्तिं च क्षत्रियस्य समादिशत ॥ पशूनां रत्नानां दानमिमा
 धय न मेव च ॥ वाणिज्यं कुशोदच वैशस्य कृषिमेव च ॥ एकमेव तं शूद्रस्य प्रभुः क
 र्म समादिशत ॥ एतेषां मेव वर्णानां सुश्रूषामनसूययेति तस्मात् शमादयो यत्र चा
 स्मरणे ब्राह्मणे वा दृश्यं ते स पव ब्राह्मणस्य त्रिविवर्तिते स्वेवे कर्मण्यभि
 रतः संसिद्धिं लभते परमि तत्र तत्तु उक्तमध्यायनादीन् एव
 स्वकर्माणि याप्याणि न तशमादीनि निर्दिशत
 न विज्ञानवतोऽन्यासं विद्धि वैतक्या
 स्मिन् स्मात् शमदमादयो ब्रह्म
 निष्टसेव ब्राह्मणस्य सत्तामिति दिक् ॥ ४१ ॥

163

असक्तबुद्धिः सर्वत्रजितात्माविगतसद्वृत्तिः॥ नैकस्यसिद्धिपरमां संन्यासेनाधिगच्छति॥४५॥
सिद्धिप्राप्तेऽप्यथावहातयात्रोतिनिबोधमे॥ समासेनैवकौन्तेयनिष्ठाज्ञानस्यपरः॥४६॥

डिंकार्तेन स्वयत् । कर्मसागल्लक्षणपरित्यजसिद्धिपरमां पूर्वाकां सुखागायायेत्यातिशे
घानदेष्टुकुशलकर्मैति शोके बाह्यान्तश्च गच्छति प्राप्नोति ॥ ५ ॥ स्वकर्मभिरतः सिद्धियथा
विंदतीत्येतत्प्रतिज्ञातमुपपादितं इदानीं नैष्कर्म्यसिद्धिप्राप्तौ परिब्रूव शोकसंज्ञा वैराग्य
वान्तर्ग्रहणं ब्रह्मप्राप्नोति तथा यथा वक्तुं प्रतीयते सिद्धिमिति सिद्धिनिवेधवृथास्वमेव मूढचनात्
समासेन को ते यथावत् ॥ प्राप्य ब्रह्म विधेया ये तं स्तोत्रं ज्ञानस्य परानिष्ठा पश्येत्तथा भूतशेषं

नरहरं नारसीसर्षः ॥५॥

REV

रतः संसिद्धिं लभते परा मित्यत्र तु उक्तं मया यन्नादीन् च

स्वकर्माणि यासां न तदुपशमादीनि न हिता

नवित्तानवतोऽन्यासंविद्धिर्वक्तव्या

स्मिन्मन्त्रेण शमदमोदयोर्वह

निष्टस्यैव ब्राह्मणस्य सत्ता मितिदिक् ॥४॥

म. मी.
१६४

स्वकर्मणो मोक्षरे समर्थं कर्तव्यमित्युक्ताः नंतरं शोकद्वयेन स्वकर्मणा वाच्यं कत्वं मुक्तं तेषां
परमेश्वरेणैव न किं फलं स्यादित्यत आह ॥ असक्तबुद्धिः स न्यासी न कार्यं यत्कर्म नियतं क्रियते
ज्ञानसंगो तत्कालं चैव सत्यागः सात्त्विको मतः इति पूर्वोक्तेनामुखा सात्त्विकत्वात् न असक्त
बुद्धिः पुत्रदारादिषु सक्तिपदेषु आसक्तिर्वाजिता बुद्धिर्धर्मस्य सौः सक्तबुद्धिः विरक्त इत्यर्थः ॥ अत
एव जिज्ञाता आशं तच्चित्तं विगतस्पृहः विशेषात्तात्पर्यं ह्यतस्मात्तद्वशात् भूत्वा नैष्कर्म्यं सि

असक्तबुद्धिः सर्वत्र जिज्ञाता विगतस्पृहः ॥ नैष्कर्म्यं सिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति ॥ ४२ ॥
सिद्धिं प्राप्तेभ्यश्चावसातया प्रोतिनिवोयमे ॥ समासेनैव कौंतेय निष्ठा ज्ञानस्य परा ॥ ४३ ॥

द्विं कर्तव्यं न स्वयत् ॥ कर्मणा लक्षणां परित्यज्य सिद्धिं परमां पूर्वोक्तां मुखा तागा ये हयातिश्च
घानदेष्टा कुशलं कर्म निश्चोके बाह्या तं अधिगच्छति प्राप्नोति ॥ ४४ ॥ स्वकर्मभिरतः सिद्धिं यथा
विदतीत्येतत्प्रतिज्ञा तमुपयादितं इदानीं नैष्कर्म्यं सिद्धिं प्राप्नोति परिब्राह्मणं शौकं संतापैराप
वान्तर्यं व्रज्य प्राप्नोति तथाप्यथा वक्तुं प्रतीज्ज्ञाते सिद्धिं मिति सिद्धिं निवेद्य बुधा स्वमेव मनुचनान्
समासेन कौंतेय यथावत् ॥ प्राप्यं व्रज्य विधेया ये तं सौं ज्ञानं तत्तान्तर्यं परानिष्ठा यदये हयाः न्यतः शेषं

नंतरं नालीत्यर्थः ॥ ४५ ॥

१६४

तमेव प्रकारमाह्यतरतिप्रवृत्तिः॥ कायवायुनेनिर्वृत्ताचेष्टायतोहेतोः॥ अंतर्गमिणः॥ येणवागभ्युदति
तमेतमानवोमनुष्याधिकारत्वात्तास्यपरमेश्वरेनित्यकर्मणामेवमोक्षहारत्वमित्यर्थः॥ ४५॥ स्वकर्मणा
विशेषस्फलमाहश्रेयानितिस्वधर्मविगुणः॥ किंचिदंगदोनेपिश्रेयानप्रशस्ततरः॥ परधर्मात्तनुष्ठिता
त्सम्पत्तिविदितात्॥ उक्तंचस्वधर्मनिधनंश्रेयः परधर्माभ्यावदर्थसंभावनियतंश्रेयोक्तविधस्वभावाज्ज्ञे

यतः प्रवृत्तभूतानांयेनसर्वमिदंतते॥ स्वकर्मणातमभ्यर्च्यसिद्धिर्विंदतिमानवः॥ ४६॥ श्रेया
नस्वधर्मविगुणः परधर्मात्तनुष्ठितात्॥ संभावनियतंकर्मकुर्वन्नाश्रेतिकित्विष्य॥ ४७॥
सहजंकर्मकोतेयसदोषमपिनतजेत॥ सर्वारंभादिदोषेणाधुमेनाग्निरिवारुतः॥ ४८॥

कर्मकुर्वन्कित्विष्यदोषंवाणाश्रेतिविषयक्रमेणविषयमिवनदोषकरंतस्मान्नवभैरंदिंसाभूत्तमपिनस
क्तं॥ किंतुहिंसापुनोस्वधर्मएवप्रशस्ततरः धर्मत्वेनविदितेस्मिन्नग्रीषोमीयमशालंभवत्॥ एव
क्ततेसतिनकित्विषयसंगोलीत्यर्थः॥ ४९॥ किंचसहजंस्वभाविकंरात्रंकर्मसदोषंदिंसाभिग्रम
पिनत्यजेतदियस्मात्सर्वारंभादिदोषेणादिंसादिनाश्रुताभवेतियस्मात्परधर्माभ्याभवद
त्संज्ञात्सकर्मनतयेदित्यर्थः॥ ५०॥ यंपश्यालंभवत्॥

म. भो
१६५

कै. ज. स. भ. का. उ. क. त. म. ॥ ५३ ॥

एवं यत्त वाक्याय मानस्य यो गि नो योगाः सिद्धय उपतिष्ठन्ति ताश्च अत्र दर्शितः ॥ सुखाय ते जो नि
लखे समुत्थिते पंचात्मके योगगुणो प्रवृत्ते ॥ न तत्र रोगो न जरा न मृत्युः प्राप्स्ययोगागमि मयं शरी
रमिति तथा ये च लोकस न सा संविभाति शुद्धसत्त्वः ॥ कामयेते पांशु कामान् तं तं लोकं जयते तं
शु कामास्तस्मादा लं तं ए च ये इति कामः च संभाविति संकल्पति लोकं लोकं च न यमतो नानागत
मर्थं ज्ञातं कामान् काममानान् विषया न जयंते उपलभते इति श्रुतिपदानामर्थः ॥ तथा ना वि
रजो ह्ये श्वरिताना रंते ना समाहितः ॥ निरुद्धचित्तवृत्तिरपि श्रुतमानसो योगी श्रयं सक्तचित्त
एनमात्मानं न प्राप्नुयादिति श्रुत्यर्थः ॥ तदिदमास अहंति यदा त्वयोगी यतमानसोः स्मितामा

अहंकारं खलं दर्पकामं क्रोधं परिग्रहं ॥ विमुच्यतिर्ममः रंते ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ५३ ॥

उप्रत्ययो भवति ॥ तदानी मे वास्मिता स्थिति विषया भिसुखो हंकार इत्युच्यते विषय विमुखात्मम
स्मितेति तत्तत्तमहंकारं निरर ह्यणीया तत्तदनिग्रहे योगी च त्वं सत्य संकल्पत्यादिसा मर्थमात्मनः
पश्यन् दर्पं करोति न मत्तत्त्वा ज्ञातो निमग्नते तत्तत्तु दत्त्यो धर्मं स निष्कामतो त्या यस्तव वचना
तदिवाच कामा निग द्धति न उ के न चि विमि ते न काम प्रतिबंधे सति क्रोधवान् भवति ततः यरो न
सा यनाय भूयां संशिष्यादि परिग्रहं संपादयति ततो मशरणीति तस्मात्सर्वानर्थं मूलभूतमहंका
रमेव विमुच्यते एनात्सर्वान् ॥ विमुच्यति अहंकारविमो तेमिनिर्ममत्वं तत्प्रदर्शिते सुविषयेषु मम
ताभूत्यत्वं सत्तहंकारः ॥ शिथिलो भूतो विषयवैमवांशयस्य कारणोऽस्मितायां विलोपते ततः रं

हस्मिताया अपि प्रलयमिति यत्तदुपपत्ति
॥ १६५ ॥

तमेवमस्यप्रतिप्रकारमाहत्रिभिः॥ बुधेतिबुधावेदंतश्चवहामननपरिपाकोत्पया॥ अहं ब्रह्मास्मैतिपरो
 तनिश्चयत्रययाचिबुद्धयासर्वभूतेषुमे आदिभावनयाविशेषितयाधत्तायेयंरायो गहमादिनिमित्तवेय
 प्राणंदत्तेन आत्मानंदेरेन्द्रियसंज्ञातेनियम्यदृष्टासनेभूतेत्यर्थः॥ चकारात्प्राणंचनिष्पन्नस्यदीनवि
 षयान्तुक्ताततः॥ इन्द्रियाणिप्रसादयेत्यर्थः॥ प्रकादस्यकरस्मिन्प्रतर्जनस्यैवविषयान्स्मरन्तिनित्यरे
 त्पारासादरागद्वेषोद्युदस्यचेतिसंकल्पत्यक्तित्यर्थः॥ सविषययपरीतस्यतत्रागंजनयतीतिप्रसिद्धं
 आचात्तयादाचार्यसूत्रेदोषनिमित्तंरूपादयोविषयाः संकल्पकृता इतिदोषोक्त्यादिः चकारादयमह

बुधाविबुद्धयायुक्तेधृतात्मानंतिष्मच॥ शब्दादीन्विषयांस्तुक्त्वागद्वेषोद्युदस्यच॥५॥
 विविक्तमेवौलब्धाण्यतवाकायमानसः॥ ध्यानयोगपरोनित्यंवेरागं समुपाश्रितः॥५॥

मस्मीतेवमपिभावंबुदस्येतितेयंततोब्रह्मभूयापब्रह्मभावायतं॥ प्राप्तंकल्पतेयोपिभवतीतिरती
 येनसंबंधः॥५॥ केवसाधनजातेनयवंभूतेभवतीत्यत आदिविविक्तेतियतचब्रह्माध्याहारेणयोऽप
 नित्यमितिसर्वत्रसंबंधनीयंयोनित्यंविविक्तमेवौलब्धाण्यतवाकायमानसोभितशानशौलभ्यतथा
 नित्यंवेरागंरागाभावंसमुपाश्रितयुतयानित्यंध्यानयोगायरोयाभवतियतवाकायमानसोभव
 ति॥ यतकायः आसनदा- निष्पद्गतिवपेभ्यंइन्द्रियाणंप्राणदरण्यनयतमानसः॥ सर्वसंकल्प
 योनश्चत्रचतुर्भिःसाधनैर्यतवाकायमानसोभूत्याब्रह्मभूयायकल्पतइत्युतरोक्तवान्ययः॥५॥

सचिदानंदतनंजाता सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं यथा तेषां न जातत्वा साक्षात्कृत्य ततो जातो ब्रह्मा भावे ग
तो भवतीत्यर्थः ॥ ब्रह्मविदब्रह्मैवभवतीति श्रुतिः ॥ यदा तत इति कारणं ब्रह्म भावापत्तिः सर्वोत्प
त्त्या प्रथममुक्ता पदे वंदादं ब्रह्मा स्मर्यते स इदं सर्वं भवति स एव मेव पुरुषं ब्रह्म तत मम पश्यदिति
श्रुतिभ्यो मुक्तानां सर्वोत्पादगमात् तत मप्येकस्तस्मादस्या प्रक्रिया लुप्तो हृद्य इति श्रुतिभाष्यं
अनंतरं कारणभावात् परंतु पदमेव ततः ॥ ब्रह्मतत्त्वाभिधेयं तदिति वाप्येतस्य सदतो भूतस्य
नाम भवति ति श्रुते ॥ सुब्रह्मविशतीति दर्शयन् पाये प्रतिबिंबा विंबमिव प्रविशति कार्योपायो
नाज्ञानाकारणो प्राथम्ये प्राप्तिद्वारेण निष्कल ब्रह्म प्राप्तिरित्यावेदितं प्रागेव यद्वा मां ज्ञात्वा
तद्विशत इत्येतावज्ञानप्रवेशयोः पौर्वापर्यं सिद्धे तदनंतरमिति पदेन तच्छब्देन बुद्धिस्थे देहं पराम
श्यतया तानंतरमिति व्याख्येयं यतो जाते पितृत्वज्ञाने पावदेदपाते प्रारब्धकर्मणां प्रतिबंधादि
देहकैवल्यं न प्राप्यते अन्यथा ज्ञानसमकालमेव देहे पातापत्तिः स्यात् विमुच्यते भयं चाने वि
श्रमाया निवृत्तिरित्यादि मुक्तस्या मुक्ति निवृत्तायाश्च मायायाः पुनर्निवृत्तिं ब्रह्म ज्ञानं मु
क्तिशान्तिं च वाच्यं तस्यात् ॥ यथा तर्किकाणां नष्टेऽपि समवायिकरणोपदादिकं लक्षणमात्रमेव
निष्ठते एव मस्माकमपि ॥ अनादिकाया देहाद्युपादानभूतायाश्च विद्याविनाशेऽपि किंचित्कालं
देहाभियानं पुन्यते ईदृश्यमेव जीवन्मुक्तमप्येव भगवत्सु उक्ते उपदेत्यंति ते ज्ञानं शानं नस्तत्त्वं
शिन इति स्थितं प्रज्ञा लक्षणं स्मृतिरपि तत्तत्त्वं
मिथितैरेव प्रवृत्तेति दिक् ॥ ५५ ॥

अथ वंशं तस्य केवलस्य योगिनेषु स्थानावस्थामाह ब्रह्मभूत इति कोटि सप्तौ तथैवा संपद्योगोच्यते
 तस्यैव जडेदेहः ॥ तस्यो ग्रस्त इति तेन शरित्वेति ब्रह्मभूतत्वं प्रसन्नात्मा प्रसन्नचेताः त्वयुशरीरः ॥ असते
 नेव समाधिसुखे तस्य ॥ तदेकप्रवणेन रेणुचिन्तनं नायप्रसक्तं तत्तिदारादिसर्वेषु चतुर्विधेषु समः ॥
 सौ वेदं सर्वमिति बुधा वैद्यमवर्तितः ॥ स न परमं दृष्टिं दृष्टुं तं भावनालभते पाते जलयोगी
 त न परं दृष्टुं लभते मेदं शिवात् अयं च भक्तः ॥ श्रीभागेन दर्शितः सर्वभूतेषु येनैकं भागवद्भावमोक्षते भ
 तानि भागवत्प्राप्तं भागवतोत्तमं इति शेषं च तथैव भक्तो ज्ञानी त्वत्त्वमेव मत्त इति भगवत्तद्वर्णितः ॥ ५४ ॥
 प्रस्थादैता तस्मान्न लक्षणं यामभक्तैः ॥ फलमाह भक्त्येति सांस्कृत्यविधयामभक्त्या ज्ञानी अभितः ॥ साकत्वेन

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मानं शोचति न कंठति ॥ तस्यः सर्वेषु भूतेषु सम इति लभते परं ॥ ५४ ॥ भ
 क्त्या मामभिजानाति यावान्यथा स्मितत्वतः ॥ ततो मां तजतो ज्ञात्वा विशते तदनंतरं ॥ ५५ ॥

जानाति साकत्वेनैव तदा चानिति श्रुत्य परिमाणेन वा देहसंमितो वा तात्किकरणमिवाकाशवत्सक
 लमूर्तं इव संयोगितं ज्ञातुं भूत्वा प्रयोक्तव्यं प्रपंचाद्वैतवादेनामिव स्वगतभेदाच्चाः खंडैक रसावे
 तिसायावश्यादतस्तत्त्वतो मातृत्वादायै जानाति तथा यथासीति किं देहं द्विप्रमाणं तनसः ॥ सन्नप्य
 तः ॥ किं यत्कालं स्थायी वा ह्युक्तं विज्ञानं यथा वा न्येवाकर्तृभोक्ता वा स इत्थो वाचि इयो भोक्ता
 वा कर्तृभोक्तृत्ववर्जितं ज्ञानं दत्तं वा त्वेव सा मूर्तरः ॥ मम रमभयसंज्ञा के जानाति तथा च श्रुतिः
 भिद्यते हृदयग्रंथिः स्मियते सर्वसंशयाः ॥ सीयते चास्य कर्माणि तस्मिन् प्रपरावरे ॥ इति या त्मदर्शने
 सति सर्वसंशयो ह्येदे रशो यतिपंच तत्रैकमिमां बुद्धि सर्वं ते वैशुभारत इत्युक्तेः सर्वं ते वैशुभं विभुं

[illegible]

मस्तिनः सर्वदुर्गलिमन्त्रसादान्तरिष्यसि॥ अथ चेत्तमहंकारात्रप्रोष्यसि विनंत्यसि॥ ५५॥
यदहंकारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे॥ मिथैव व्यवसायस्ते प्रकृतिज्ञानयोत्पत्तिः॥ ५६॥
स भावजेन कौन्तेय निबद्धः स्वनकर्माण॥ कर्तुं नेह क्षियन्मादात्क रिष्यस्व वशे पितॄन्॥ ५७॥

संयुक्तं न करिष्ये इति मन्यसे एष ते तव वाचसा यो मिथ्यायतः ॥ प्रकृतिः सन्नियोज्यते ॥
प्रकृतियोति भूतानि निग्रहः किं करिष्यतीति ॥ चोक्तं ॥ ५ ॥ प्रकृतिस्तो नियोह्यतीत्येतदेव वाचसे
स्वभावजेनेति पूर्वोक्तं स्वभावेनैवैकदिना अवशेऽपि परवशेऽपि परवशेऽपि वत् करिष्यसि ॥ ६ ॥

ननु सद्यो कल्लमग्नौ प्रोत्तं प्रहयेते वेदास्य सर्वेषां मानः॥ अहं तं तं तं सर्वं कर्म एतन्नातेन प्रायश्चित्तेनेव स
तनाशप्रयोगान्नोत्तरकालीनानां कर्मणां नाशभावोत्तरकालोत्तरमपि देहधारणे स्वाभाविकानां कर्म॥
एवमेव न स्यात्संभवादवश्यं कालान्तेऽपि वंशः स्यादित्याशङ्क्य सर्वकर्मणां तिसृषु प्रायश्चित्तेभ्यः प्रोत्तं प्रहयेते
नः प्रत्यगात्मा चेयाश्च॥ आश्चर्येयस्य समुपाश्रयो ज्ञानी सर्वकर्मणि विहितानि निषिद्धानि वा सदा
कुर्वीते मत्प्रसादात् तस्मिन् प्रदत्तं श्रुतं नित्यं परमसमात्तकं पदं पदनीयं मोक्षमवाप्नोति न तु
नोत्तरमपि क्रियमाणैः॥ कर्मनिर्वधोत्तं तस्य पुत्रादयमुपपाति सुदृढसाधु कृतार्हिनः॥ पापकृत्यामि

सर्वकर्मणां सदा कुर्वीते समुपाश्रयः॥ मत्प्रसादादवाप्नोति श्रुतं पदमवाप्य॥ ५४॥ चेत
सा सर्वकर्मणि मयि संन्यस्य मत्परः॥ बुद्धियोगात्सुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव॥ ५५॥

ति न दवा एव विदिकिंचन रजःप्राध्वंसते विदित्वानलिप्यते कर्मणां पापकेन रजसादिशस्त्रेण तत्त्वज्ञा
निनः॥ कर्मलेपश्च वरणात्॥ ५४॥ एवं वर्णाश्रमादिधर्मपुरस्कारेण समाधानात्फलान्न स विना
निरूपिताः॥ प्राप्तेऽप्युत्तः साधनोत्तं न भक्तिमेव विधत्ते चेत्तस्य॥ चेतसा विवेकबुद्ध्या सर्वोपायानि नित्य
नैमित्तिकानि मयि भगवति वासुदेवे मन्यस्व यत्करोषि यदश्रीसौत्तुक्तरीत्या समर्थं मत्परः॥ अ
हमेव परः प्राणो यस्य सः॥ बुद्धियोगात्पूर्वं सिध्यति सिध्यैः समत्वे लक्षणं च कर्मणां मोक्षदेसत्वं संपा
दकं अथाश्रित्य मच्चित्तः॥ मदेकशरणः सततं सर्वदा भव॥ ५५॥

तमेव शरणांगल सर्वभावेन सवात्मना शरणमाश्रियंगल अयसतत ॥ प्रसादात्तदनुग्रहात्परांशं गतिम
परति समाधि मिति यावत् ॥ तथा च सूत्रं समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानादिति स्थानं च परं विस्मो-
पदे मोक्षं शाश्वतं नित्यं प्राप्स्यसि ॥ ६५ ॥ सर्वगोतायै मुपदेह रतिरतीति एवं प्रकारेण तु मया सर्व
ज्ञानपरमं कारुणिकेन ज्ञानं आख्यातं गुणतरे मंत्रतंत्र रसायनादि रूपात्त गुणतरे मया तरे अति
शयतरे रदस्य पतयथोक्तं शाश्वतं जातं विमलसम्यक्तागो व्ययथे लसितया कुरु ॥ ६३ ॥ एवं यथे

तमेव शरणांगल सर्वभावेन भारत ॥ तत्प्रसादात्परांशं गतिं स्थानं प्राप्स्यसि शस्यते ॥ ६२ ॥ इति
ते ज्ञानमाख्यातं गुणतरे मया ॥ विमलस्यैतदशेषेण यथे लसितया कुरु ॥ ६३ ॥ सर्वग
यतमं भयः शरणमे परमं वचः ॥ शेषे सि मे दृढं मति ततो वत्सामि ते दित ॥ ६४ ॥

एकरणमभ्यनुत्तावापि अतिवात्सल्यात्सो कदये नैव कृत्स्नं शाश्वतं मुपदेह्यत इदं शेषे काशम
स्यं संपादयितुं श्रद्धा सर्वेति सर्वभाः सुखेभ्यः अतिशयितरुमं भयः सुतः असकृड् कस्यि मे मम वच
नं शरणपरमं परमाय विषयत्वात् न लोभात्रापि भयात् नो वत्सामि किं तर्हि मे मम शेषे सि परमाप्नोसि
इति हेतोर्दृढं अतिशयिते ते तव दितं यत्तत्ततो वत्सामि तव श्रुत्वा तव विषयाश्च दितत्वात् तद्वचनं अत्ये
ना वशं कर्तव्यमिति भावः ॥ ६४ ॥

कासौपरमेष्ठरोयददमस्तीत्यतयाहंश्चरतिभित्तिंश्चाः ईशानश्रीलोतयासौप्रथिव्यादीनां सर्वभूतानां
 हृदेशोबुद्धिगदायां सर्वप्राणिप्रवर्तकस्तिष्ठति कोदशः ॥ सर्वभूतानिभामयन्नुपार्जोयामार्गेषु संसारयन्
 काष्ठपुत्रिकावसूत्रधारः ॥ यंत्रावदानिपेत्रमिवयंत्रं उक्तमनसायनं प्राणायामात्मकं निगतं यंत्रावदानि
 मायया स्वशक्त्या भामयन्ति तिसंबंधः ॥ हे अर्जुन शुक्लविभुदंतः करणमेषरोसीति भवः ॥ अत्राहंकार
 पूर्वकं यः कर्म करोति यश्च ईश्वरपरवेष्टेष्टे करोमीति बुधात् करोति तयो रत्यंतवैलक्षण्यप्रदर्शकं संज्ञाभा
 ष्ये उदाहृतौ अदृश्यकस्मदरर्जुनं च चिर्वर्तते रजसीवेद्याभिरिति भारद्वाजार्थे अदृश्यकस्मर्जनं चेत्प्राणि
 मारुतस्य प्रतिपादितब्राह्मणो न आश्रित्य मारुतस्य विनियुक्ता प्रथमेयस्मिन्निवसे सोमः सत्यतेयामार्गं

ईश्वरः सर्वभूतानां हृदेशो र्जुन तिष्ठति ॥ भामयन् सर्वभूतानि यंत्रावदानि मायया ॥ ५१ ॥

ते देवजन्मसाफल्यदिनं मुखं अहः ॥ शब्देनाभिधीयते अन्तर्दिनमेव निष्कलत्वात् ॥ तथाच स्मृतिः दशभि
 र्जन्मभिर्वेदाश्रयी तं शतजन्मभिः सोमं ब्राह्मणं यातुमदतीति सोमयागस्य दौर्लभ्यं दर्शयति तदयमः ॥
 शब्दः कालवचनोपि सोमो कर्मणि वर्तते तेषां दार्ढ्यं पूर्णमासशब्दो तदेव सति अहः ॥ यमा ॥ कृष्णं अविदुषा
 कृते अत्र काशमिव भवति तेषां त्रिभेदविद्वद्विद्वत् ॥ कृते अदनी रजसी प्रवृत्तिरूपत्वात् ॥ तोगाणकार्येषु
 पिवेद्याभिकर्माणां ब्रह्मणो सत्त्वरूपत्वात् अहंकारो सीत्यभिमानरूपत्वात् विद्यावित्तनानि तानि ॥ निवर्त
 ते चेपरीत्येन वर्तते सोमसं कर्मस्य तं परमात्मन तत्प्रकाशकं च पवित्रं ददेत् ॥ मृदुकृतकर्मकस्त्व
 रूपावरकं वंधदेतदित्यर्थः ॥ तदेवं भगवान्प्राणी अर्जुनेति संबोधयन् पतस्य स्वकांतः ॥ करणत्वेनात
 नेन शुक्लधर्मधिकारदर्शयति ॥ ५१ ॥

एवं नेमन यजन भजन कर्मणा साक्षात् निष्ठाया उक्ताया पूर्वधा नेनात्मनि पश्यतीत्यनेन श्रेय केन दर्शितः इदानीं श्रुत्यैव मज्जानेतः श्रुत्वा मे भगवन् सते ते पिचाति तरे ते वस्तु श्रुति परायण इति केवलं पाप्मनि निष्ठा योगात्मा उक्ता तामाह सर्व धर्मा नित्य सर्व धर्माणां नामाश्रमाणां देहं द्रिय बुद्धीनां च धर्मात् ॥ अग्नि होत्रादीन् सुख उः खादी श्रुत्वा तामा मे कं सर्वं शरं सर्वं शक्तिं सोपाधि निरुपाधि वां श्रुत्वा उक्ता कर्मानंदं च न परमात्मानं शरणं शरणं ति दिन रूप विद्या दीन क्लेशा निति शरणं माश्रये ॥ परायणं गच्छ प्राप्नुहि सदैक शरणं भवत्यर्थः ॥ अत्र अत्र भुक्ते वरप्यन तजलमात्रं पीतेति वक्तुं न तं उक्ता प्रत्ययार्थः ॥ सर्व धर्म परि त्यागेन मां शरणं व्रजेत्यर्थः ॥ यथा कं अनादर्शने नैव परात्मानं सुपा

सर्व धर्मात्परित्यज्य मा मे कं शरणं व्रज ॥ अहं त्वं सर्वं पापेभ्यो मोक्षयिष्यामि माश्रुच ॥ ६९ ॥

स्महे एतस्य भगवच्छरणं करणं फलमाह अहं त्वेति अहं प्रत्यगात्मा सूर्यामीनारायणः सकल पाप विनिर्मितः सम्पृक्तः ॥ स न त्वात्मा सर्वं पापेभ्यः संचित क्रियमाणेभ्यो गोत्र वधादिभ्यः मोक्षयिष्यामि माश्रुच ॥ शोकं मा कषीत यादित त्वज्ञान फलं पापास्पृशः ॥ शोकं तरां च सर्वं श्रुति स्मृति प्रसिद्धं आदि त्वा तर्वा तिनं नारायणं प्रकृत्य छांदोग्यं तस्य पक्ष सर्वं पापं भगवन् उदित उदति द्वैव सर्वं पापं भगवन् एवं वेद तं शिरो कमात्मवित ॥ तत्र को मोहः कश्चैक एक त्वमनुपश्यत इति उदितः ऊर्ध्वं ते गतः ॥ पापान्मुक्त्य गतो निष्ठा पति श्रुति पद स्पृधिः ॥ वरं अम धर्मं स न्यास सर्वं कषाया यो केन योगेन देहादीनां धर्मां श्रुत्वा तानि विक्लप्य मात्मानं साक्षात् कुर्वते न कर्म दोष इत्यर्थः ॥ ६९ ॥ मः

तदेव गद्यतमं हितमादमन्मनारति अहं प्रत्यगात्मानं देववनः ॥ परिश्रमः ॥ तदाकारं मनो यस्य मन्मनः ॥ भवपते
 न त्रह्मात्मा भेदेनापि साक्षात्करणीय इति उत्तरषट्कार्थः उक्तः ॥ कथमेवं विधातुं निष्कलम्पतः तत्रादमर्कः
 भवपतेन भगवदुपासनात्मको मध्यमषट्कार्थः उक्तः कथमस्य प्रत्यक्षमभिक्रुदेयात् इत्यत आह ॥ मया जी
 भगवदर्थं करणशो दो भवपतेन कर्म प्रधान आयषट्कार्थं विवृतः ॥ तनुयस्य भगवदप्यनित्यं न संभवति
 दारिद्र्यात् स्याय भावाद्वा तस्य भगवद्वक्तिः ॥ दोलं गच्छेत् साक्षात्कारेणोत्तिष्ठेत् संभवेत् साक्षात्कारेणोत्तिष्ठेत् संभवेत्
 रु ॥ प्राकृतमज्ञैव प्रतिष्ठादौ भगवंतं ॥ सर्वोपचारसमर्पणेन न मत्कारादिना सम्यगुपधारयेत् ॥ तथा

मन्मना भवमद्वक्तो मया जीमानमस्तु ॥
 मामेवैष्यसि संप्रति जने प्रियोसि मे ॥ ६५ ॥

वाञ्छलाय नो नमस्कारस्यैव यज्ञतत्त्वमुदाहरितो नमसास्त्वध्वर इति यज्ञो वेन मरुति हि त्रासाणां भवतीति
 च पवमुक्तस्य सोपानत्रयानुदस्य फलमाह ॥ मामिति मासेव तत्त्वदर्थं सर्वजगत्कारणं सर्वेश्वरं सर्वेश
 किमस्त्वदेकरसं त्वय्यसि प्राप्स्यसि विचरय प्रतिविंबं शुद्धाकारा इव महाकाशं शुष्मि त्रये ॥ एष यं क
 रोति ते तव धुरः ॥ सत्त्वं अवापितार्थं भूतं प्रीतिज्ञाने प्रतिज्ञां करोमि ॥ मामेवैष्यसीति प्रियोसि मे यत्नस्त्वमेव
 मप्रियोसि श्रुतः ॥ प्रतीक्षणं नाहं त्वयि सत्त्वं मया देवो मीतव्यः ॥ ६५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ननु अश्रुया कृतं सर्वं व्यर्थं मिति तत्रैवोक्तं कथं स भक्त्या पिपेत तत्रास्माभिधानतो भक्त्या दिलाभः सं
भवेदित्याशंकाह ॥ नचेति तस्मात् एतस्मात्प्रवर्तकात् ॥ अन्नामनुष्येषु मे समप्रियकृतमः ॥ नच
कश्चिदस्ति इयमेव सममदतो वाचिके भक्तिस्तं कृत्वा सोपा नारोदक्रमेण समप्रियतरो भविता भ
विष्यति अनिष्कृपापि संस्पृष्टादरेण वरिषावकश्चिन्नच भुवि पतस्मादन्यतरमार्थसाधनमस्तीति
भावः ॥ अत्रार्थः स्पष्टः ॥ ८६ ॥ अथाप्यकस्याफलमुक्ता ध्येतु फलमाह ॥ अध्येष्यते चेति ज्ञानयज्ञे
न निर्विकल्पसमाधिना ३४ः श्रुतिः ॥ सदियममेयनामा पुष्कलपुण्यवृष्टि करस्तद्देतस्य शस्त

नच तस्मात्तनुष्येषु कश्चिन्नेप्रियकृतमः ॥ भविता नच मेतस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥ ८६ ॥
अध्येष्यते च यश्च संयम्य संवादमावयोः ॥ ज्ञानयज्ञेन तेनादमिष्टः स्यामिति मे मतिः ॥ ८७ ॥
अद्वावाननस्य यश्चाप्ययादीपयानरः ॥ सोपि मुक्तः शुभो न लोका न प्राप्नुयात्सुखकर्म
णाम् ॥ ८८ ॥

साध्ययनमपीत्यर्थः ॥ इति मे सम सर्वं शरस्य मतिः ॥ तेनात्र स्तुतिमात्रमेतदिति न संतर्ह्ये किं तभ
नार्थानुवाद एवायमिति भावः ॥ ८७ ॥ प्रवक्तुरध्येतुश्च फलमुक्ता श्रोतुरपि फलमाह ॥ अद्वावानिति
स्वाप्यादपि अत्र अत्राकुर्यादपि किमु वक्तुमत्रादरेणार्थप्रदायः कुर्यात्स उक्तं फलप्राप्नु
यादिति स्पष्टार्थः श्लोकः तथा चोक्तं श्रीभगवते वासुदेवकथा प्रश्नः पुरुषांस्तीनपुनानिदिवक्ता
रं हृदयं श्रोतुं स्तुतादसलिलं यथेति ॥ ८८ ॥

एव शोकद्वयेन तान् योगेन सात्त्विकानां कर्मयोगेन योगिनां मिति सात्त्विकानां द्वितीयाध्याये दर्शितोऽपसंद-
 त्पनिपासप्रदायविधिमाह इदमिति श्रुत्य तपस्काय तप आलोचनं तद्द्वितीयं श्रुत्य तप शिलायेत्यर्थः ॥ शुभं ज्ञाय-
 अहो दीनायुसु श्रुत्य वेगुरुसेवामकुर्वते सोऽपरमात्मानं योऽभ्यस्यति स दीयमानसदि स्मृत्या सपिदो वा-
 रापयरो भवति ॥ तस्मै न जाग्रते कंसे वदत्वा देते यो विशेषेण स न्यतसाभावे विकदाचन सदस्यसि संकटे-
 रं न वाचं नोपदेष्टुं अत्र विद्यादेवैवाद्याणामाजगामगोपायमभिव्यधिसुहृदमभ्यस्य कायान्दजवेय-
 मायनसाज्यावीर्यवती तथा स्याद्यस्य देव पराभक्तिर्यथा देवे तथामरौ ॥ तस्मै ते कथिताऽर्थाः प्रकाशं ते-
 मदात्मनश्चि श्रवणतः ॥ अस्यारारिमाय आर्जवोपेतया स्यात्सहीत्यायमरुपरमेश्वराय न पराय चर-

इदं तेनातपस्कायनाभक्ताय कदाचन ॥ न चासुश्रुषवे वाचं न च संयोगो भिस्यति ॥ ६० ॥
 य इदं परमां सद्यं मद्भक्तैश्च भिधास्यति ॥ भक्तिं मयि पराकृत्या मामेवैष्यत्यसंशयं ॥ ६१ ॥

हस्यं देयं तान् तस्मै इत्यर्थः ॥ ६२ ॥ एवं सदायविधिमुक्तासंप्रदायकर्तः फलमादय इदमिति इदं परमं गुरुं
 यो भक्तिहीनो मान प्रजाघर्षं सिनमद्भक्तैश्च भिधास्यति साधितं ॥ मयि परमेश्वरे चिदेकरसे परां भ-
 क्तिं श्रद्धेतल्लक्षणं दुपासनां कृत्वा तत्रादरं प्राप्य तामनुष्ठाप्य च मामेवैष्यति मुक्तिं प्राप्स्यतीत्यर्थः ॥ अ-
 संशयं संशयोत्र नास्ति स्मर्यते हि अजामिलादीनां भक्तिगंधदीनानामपि पुत्रसंकेति ॥ तेन नारा-
 यणोति ॥ नाम्नास्ते देवशादहं यतं तावन्मात्रमुष्टे न भगवता सहतिं दत्ता किमु वक्तव्यं वाचाप-
 तावशात्सु इदं प्रतिपादयति तस्य भक्तित्वाभादिक्रमेण कृत्यं कृत्यं त्वं भविष्यतीति ॥ ६४ ॥ ॥ रामः ॥

समाप्तः सास्त्रार्थः इदानीं कथाप्रबंधमेवानुवर्तयेन्न जयउवाच इतीति अद्भुतं चेत्तस्यो विस्मयकरो
 गमदर्षणं रोमोचोद्भेदनकं ॥१४॥ कथमयं त्वया हस्त्यापि वासुदेवाजुनयोः संवादः ॥ अतश्च त
 आह व्यासप्रसादादिति भगवता व्यासेन दिव्यचक्षुः ॥ श्रीत्रादिकं मया दत्तं येनादेव वदितं विप्रकृष्ट
 वासवैकरतलामलकवह्निज्ञानासि श्रुतो व्यासप्रसादात्तच्छ्रोत्रं परं गंगायं अहं श्रुतवान्योग
 च यश्च मे योगमेश्वरमिति प्रतिज्ञापूर्वकं प्रदर्शितं वैश्वरूपं तमपि दृष्टवानिति शेषः स्वयंकथयत
 उत्सुक्ते अस्ममदतो भूतस्य निश्चितमेतद्यज्जवेद इति श्रुतेः ॥ स्वनिश्चयं वेदं शिष्याचार्य परंपर
 या कथयत इत्यायाजितदर्थं साक्षात्कथयत इति स्मृत्वा दौर्जालां प्रतीव इदानीं मज्जेनं प्रतिज्ञात्वा त्वा
 ययतः ॥ श्रुतवानस्मि त्वर्थः ॥ तेन भगवदनुग्रहात् तया त्रस्मृत्वा समन्वयमस्य योग्यते अत्र पतयोगानित्य

संजय उवाच ॥ शृणु हं वासुदेव परमार्थं स्वचमहात्मनः ॥ संवादमिममश्रौष्य मद्भुते रोमदर्षणं ॥१४॥
 व्यासप्रसादाद्भुतवाने तद्भुय महं परं ॥ योगयोगीश्वरात्कुसात्साक्षात्कथयतः स्वयं ॥१५॥
 राजन्संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिममद्भुतं ॥ केशवार्जुनयोः पुराणदृष्ट्यामिचमद्भुतं ॥१६॥

भेदेनान्वयेन गदापेत्यापदयोगमिति पुत्रं पुंसकलिंगयो रपि सामानाधिकरणं पशकंच यत्किंचिद
 सत्तापित्तु उपहंतुमित्यादाविव पूर्वप्रवृत्तिलेगसंस्कारप्राबल्यादुत्तरत्र भिन्नलिंगविशेषज्ञानेपि पूर्वसंस्का
 रो न निवर्तत इति सामानाधिकरण्यवलिङ्गयो रपि वक्तुं शक्यमिति ज्ञेयं ॥१७॥ केशवार्जुनसंवादश्च
 एवमिदं रूपं व्यायोगदर्शनं जेवाह्नादंक्रमेण श्लोकद्वयेनादराजत्रिति हेराज नरेतथुतराष्ट्रपुराणेषु
 एव करं पापहरं चेत्पथात् संस्मृत्य संस्मृत्य इति मम मीढकं केशवस्यार्थं ॥१८॥

सर्वतया मो सर्वतोपि भगवान् लोकशिक्षार्थं शिष्यसङ्गान्न वेति प्रकृतिश्च न्यथा पुनः ॥ स्वयमेव ३
 यदेवं कृतवतात्क भगवान्निदयश्च मया दंष्ट्रान् कृतो अयं देशे न कृतार्थः ॥ कर्तव्य इत्याशयेना कचि
 दिति कामप्रवेदने देपा र्थे तत्त्वया एका ग्रेण चेतसा श्रोतव्यं शब्दतो र्थं तच्च वाक्यमिति समका
 मोक्ति तत्तत्प्रच्छामि किमिदं तथा कृतमिति शृणु एव तोपि तत् अज्ञानकृतः संमोदविपर्ययः ॥ अनात्म
 न्यात्मधीरूपः ॥ स्वयमेव देवा धर्मो रूप इति सद्विधिपोपिनष्टः कचित्समञ्जसमाफल्यमिच्छंस्वामि
 एवामीत्यर्थः ॥ २॥ एवमष्टः स्वस्य कृतकृत्यतां साधयन् नर्जन उवाच नष्टो मोद इति मोदः ॥ पूर्वोक्तो विवि

कचिदेतच्छ्रुतं पार्थ त्वये का ग्रेण चेतसा ॥ कचिदज्ञानसंमो
 दः प्रनष्टो ज्ञेयनेन यः ॥ २॥ अज्ञान उवाच ॥ नष्टो मोदः स्मृतिलब्ध
 त्वत्प्रसादान्नया ॥ स्थितोऽस्मि गतसंदेहः करिष्ये वचनं तव ॥ २॥

धोपिनष्टः स्मृतिः रयमहमस्मि परं ब्रह्मेत्यात्मानं संभान नूपाश्रामतत्त्वविषया लब्धाय स्याः ॥ लाभे
 न सर्वदृश्यं शोनायावा न्य आस्मि तत्त्वत इत्यत्रो दाहता नो विज्ज्ञाडे कभमप्रभवानो विमो हो भव
 तितया च श्रयते स्मृतिलंभे सर्वं शोनां विप्रयोग इति त्वत्प्रसादान्नया श्रुतस्मृतिलंभे निसेवधः
 स्थितोऽस्मि गतसंदेहो नष्टसंदेह इत्यनेना नाम न्यात्मधीरूपो मोदो नष्ट इति दर्शितं करिष्ये वचनं
 तवेत्यनेन स्वधर्मो उपाधि मोदो नष्ट इति दर्शितं ॥ २॥

272

۱۳۳

नचेतिरेषंविश्वरूपंएतदृशंनिरवृत्त्याणामोशमितिदेशतोविप्रकृतंवक्राणिनेतरसाहचर्यसंज्ञा
 तिकालतोचवदितंभीषादितपंचकरतलामुलकचरएवानतच्चजगतोपिष्णाममेतदेतन्न
 संभवतीतिप्रतिपादितंवेदांतकतकेअतोनामतंवस्तुवोदनेकरवित्त्ववतयोगोसंकल्पमा
 त्रोत्थामितिप्रसक्तोपुडिंशिमःसायासर्वदासर्वसर्ववस्वमिदंजगतअस्तीतितदुपाधिचित्सर्वो
 त्प्राप्तसर्वमोक्षते॥१॥आरंभपरिणामाभास्वेनउपेयायउत्तम अतीतानागतंवस्तुयोगी

नचसंस्तपसंस्तपउपमत्तद्वृत्तरेः॥विमयोमेमहाराजनरुषामिचपुनःपुनः॥१॥
 यत्रयोगेश्वरःकृष्णायत्रपांथयनर्थरः॥नत्रश्रीविजयोभक्तिर्भक्त्यानीतिर्मतिर्मम॥२॥
 इतिश्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सर्वस्वविद्यायोगोराज्ञासुश्रीकृष्णार्जुनसंवादेसं
 मोक्षसंज्ञासंयोगोनामाष्टादोऽध्यायः॥१८॥

नहीतानंकथं॥१॥संकल्पमात्रभातंचस्तुतानादिप्रदायते॥नष्टस्तीर्शनाभंतत्प्रायोगि
 त्तानमप्रभा॥२॥योगोसंकल्पमात्रेणतत्प्राप्यतिपेदीकतेइहमेकलमात्रेणसर्वोत्पति
 क्लृष्टेयते॥३॥आरंभपरिणामेवादेशकालायतिक्रमः॥नैवदृष्टिकचित्सायंस्वप्रमाणा
 दिषुस्फुटः॥४॥पुण्यदृष्टतेकुभोजानादेशस्ययोगिभिः॥जलसूर्यवासाभिस्तेना

मभी.
प.
१०३

172

येन विज्ञायात्तेन प्रयोजनेन संपुष्टिद्विरः संग्रामे रद्वुद्धिः तत् सिध्यर्थं अभिप्रेक्ष्य लोचप्रथमं पितृ
मदं प्रतिप्रययौ रिप्रवादिनीं प्रविश्येति शेषः ॥ ८॥ १॥ दंशिते पुंस न देव ॥ १२ ॥ १५ ॥ गौतमं कृपं ॥ १० ॥ पुराक

अथ देवाः संगंधर्वाः पितरश्च जनेश्वराः ॥ सिद्धचारणसंवाचसमीयुस्ते रित्तया ॥ ५ ॥ नृवयश्च
महाभागाः पुरस्कृत्य शतक्रते ॥ समीयुस्तत्र सदिता दष्टं तद्देशं समदत्तः ॥ ५ ॥ ततो युधिष्ठिरो दष्टः
पुत्राय ससमुद्यमे ॥ ते सेने सागराख्ये मुहुः प्रचलिते नृप ॥ ६ ॥ विमुच्य कवचं वीरो निक्षिप्य च वरा
पुत्रं ॥ अवहृद्य रथात्तं पश्यामेव कृतं जलिः ॥ ७ ॥ पितृमदं अभिप्रेक्ष्य धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ वा
स्यतः प्रययौ येन प्रादुः सुवारिप्रवादिनी ॥ ८ ॥ तं प्रयातमभिप्रेक्ष्य कुंती प्रबोधनं जयः ॥ अवती
र्ण्य रथात्तं मातरिः सदितां भगवत् ॥ ९ ॥ वासुदेवश्च तं राजन दष्टतो न्वजगाम ह ॥ पार्थिवाश्चैव
राजानः जगमुस्तमजुरुत्सुकः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥
पश्यामेव प्रयातो सिप्रादुः सुवारिप्रवादिनी ॥ ११ ॥ भीमसेनश्चैव ॥ कृगमिष्यसिराजं इति
क्षित्य कवचाग्रयः ॥ दंशिते धरिसेन्येषु मातुस्तस्य पार्थिव ॥ १२ ॥ न कृतं दत्तं ॥ पवंगाते त्व
यि ज्येष्ठे मम भ्रातरि मारुत ॥ भीमे पुनोति ददं वृद्धिं तां भवान् कवच ॥ १३ ॥ तद्वदेव ॥ अ
स्मिन्नरागसमूहे वै वर्तमाने महाभये ॥ यो ह्येक उगतां सि शरान् भिमुवाच नृप ॥ १४ ॥ संजयः
वाच ॥ पवमाभाषमाणो पि मातरिः परिनेदितः ॥ नो वाच वाग्यतः किं विद्मस्तेव युधिष्ठिरः
तानुवाच महाप्राज्ञो वासुदेवो महात्मनः ॥ अभिप्रायोऽस्य विज्ञातो मयेति प्रहसन्निव ॥ १५ ॥ प
षभोऽस्ते यो ह्येवमो तमं शतमेव च ॥ अनुमानं पुरुन सर्वान यो त्सेते सदृशं भिः ॥ १६ ॥ अ

सुप्रचीनप्रासे १८

१०३

गीतासुगीताकर्तव्याश्रयादयः सार्धः पंचश्लोकाः तैरेर्नपद्यन्ते ॥ १ ॥ एवं गीतांते मन्त्रनामवेत्स्यारि
नानिष्टामानासात्मनिष्टायामनेवैष्यतीति तस्मात्प्रसिद्धतत्फलभूतादर्शितासकामानां तर्षादी
नां कामसिद्धिः श्रद्धेयसतामपि पां उवाच ॥ तस्मिन्वयु रूयथा रताया श्रद्धेयै र्वसिध्ति सोपि वलवर

वैशंपायन उवाच ॥ गीतासुगीताकर्तव्या किमन्यैः शास्त्रविस्तरैः ॥ याचेयं पश्यनामस्य सुख
पद्मादिनिःसृतः ॥ २ ॥ सर्वशास्त्रस्य गीता सर्वदेवमयोद्दिः ॥ सर्वतीर्थस्य गीता सर्वदेवमयो
मनुः ॥ ३ ॥ गीता गीता च गायत्री गोविंदेति हृदि स्थिते ॥ चतुर्गकारसंभक्ते पुनर्जन्म न विद्यते ॥ ४ ॥ षट्
शतानि सविंशानि श्लोकानां प्रादुर्के शवः ॥ अर्जुनः समये वा शतसमय हि स्त संजयः ॥ ५ ॥ धृतराष्ट्रः
श्लोकमेकं गीतायामानुष्यते ॥ भारता मृतसर्वस्य गीतायामपि तस्य च ॥ ६ ॥ संजय उवाच ॥
ततो धर्मजये दृष्ट्वा बाणं गोरीवधारिणं ॥ पुनरेवमहोनादे विस्मृतं तमदारयाः ॥ ७ ॥ पां उवाच ॥
जयाश्वे वयं चेष्टामनुयायिनः ॥ दध्नुश्च सुदिताः शंखान् वीराः सागरसंभवान् ॥ ८ ॥ तथा मे व्यंश
शंखाश्चक्रकचा गोविद्याणिकाः ॥ सदसैवाभ्यदन्त्ये तमशश्च सुलोभवत् ॥ ९ ॥

उग्रहादभ्येवां तर्कौ रवाण्य मित्रसाथमानो निरन्त्य यो ह्ये राय भवतीति दर्शयिष्ये न भुक्त्वा प्रधानं गुं य
सो प्रमपवीत रभारतेः ॥ यस्यानर्थहेतुत्वं विवरीतं ततो धर्मजये दृष्टेति ततः अर्जुनस्य करिष्ये वचनं त
वैत्येवं रूपं प्रतिज्ञानं तत्पुनर्जयं पुनरायं सचरुं दृष्टेत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ भैरवः शृंगारकाः ॥ पेशः कदलः
मृकचः जयमालाः गोविद्याणिकाः गन्धारिणा निमरसायुगपदेव ग्राह्यदन्त्ये तमवायेत ॥ १२ ॥ चरुयु

मियोन्योन्योपपोदीतिसलोपाभावग्रार्थः ॥ २० ॥ व्यक्तं निघतं भीष्मं भीष्मस्य संतिकं समीपं ॥ २१ ॥ २३ ॥ २४

अवस्तस्य जघो युद्धे भवेदिति मतिर्मम ॥ एवं ब्रुवति हस्ते तपाते राष्ट्रचमं प्रति ॥ २५ ॥ हाहाकारे म
दानासीन्निःशब्देन परे भवत ॥ दृष्ट्वा पुषिष्ठिरतीरापार्ते राष्ट्रस्य सैनिकाः ॥ २६ ॥ मिथः संकथयं
चक्रुरेषो दिक्कलपौ सनः ॥ व्यक्तं भीतं उवाच्येति राजा सो भीष्मं नतिके ॥ २७ ॥ पुषिष्ठिरः स सो द
र्शः शरणार्थं प्रयाचकः ॥ धनं जये कथं नाद्येषां उग्रैश्च कोदरे ॥ २८ ॥ न कुले सह देवेन भीतो भ्ये
ति च पां उव ॥ न नूनं दक्षिणकुले जातो घृष्टपितो भुवि ॥ २९ ॥ यस्यास्पृश्यं भीतमल्पसत्त्वस्य सं
युगे ॥ ततस्तत्कौरवे सैन्यं धिक्कृत्वा तपुषिष्ठिरं ॥ निःशस्त्रं मयत्तं रणे भनरेव विशांपते ॥ ३० ॥ किं
नु वक्ष्यति राजा सो किं भीष्मः प्रतिवदति ॥ किं भीष्मः समरस्यासी किं उक्तं सार्त्तना विनि ॥ ३१ ॥
विवक्षितं किमस्येति संशयः समदानमृत ॥ उभयोः सैनयोः राजवपुषिष्ठिरकृते तदा ॥ ३२ ॥ सो
वगाद्यवमं शत्रोः शरशक्तिसमाकुलो ॥ भीष्ममेवाभ्यगात्तं मातरमिः परिवारितः ॥ ३३ ॥
तामुवाच ततः पादौकराभ्यामी उपां उव ॥ भीष्मं शांतनवे राजा प्रदाप समुपस्थितं ॥ ३४ ॥ पुषि
ष्ठिर उवाच ॥ आमंत्रयेतां उर्थं तया योत्स्यामदे सद्य ॥ अवज्ञानी हि मां तात आशिष्यैव योजय ॥

धिकृताधिकृत आसमासग्रार्थः धिगित्य करोति वा ॥ २५ ॥ २० ॥ विवक्षितं वक्तुमिष्टं उचितं कर्त्तव्यं ॥ २५ ॥ ३४ ॥
परभावाय परकृतो निरलो भावः सत्ययज्ञः तस्यैव रणायेत्यर्थः पराशासावभावश्चेति विप्रदेहि

मभी
प.
१०५

174

हंत विषादे ॥ ५४ ॥ प्रायमतं मरणाय नियतं अवेतनं योगबलेन त्यक्तदेहं यो धानां मध्ये कश्चिदि

दोण ३ वाच ॥ ततस्ते विजयंता वद्यावक्कदा म्दं रो ॥ ममा पुनियने राजन्यत ससदसोदरैः ॥ ५५ ॥
पुधि ३ वाच ॥ हंत कस्मात् मदा वा दो वधो पायं च आत्मनः ॥ आचार्यं परिपत्यैष पृच्छामि ॥
त्वां नमोस्तुते ॥ ५६ ॥ दोण ३ वाच ॥ न शत्रुं ता तप प्रपा मियो मां दन्पादगो स्थितं ॥ युधमानं सुसं
रञ्जं शरवर्षो च वधिणे ॥ ५७ ॥ अत्रे प्रापगते राजन्यस्य शत्रुमवेतनं ॥ हन्त्यान्ता पुधियो धानां सस
मेतद्वीमिते ॥ ५८ ॥ शास्त्रं चादं रणे जयां क्रत्वा सुमददप्रियं ॥ अदेयवाक्यात् प्ररुषादितिस
त्यं ब्रवीमि ते ॥ ५९ ॥ पतञ्जला मदा राजभारदाजस्य भीमतः ॥ अनुमानं तमाचार्यं प्रायाच्छार
दतं प्रति ॥ ६० ॥ सोमि वाद्यकृपे राजन कृत्वा वभिप्रदक्षिणं ॥ उवाच उर्ध्वं तं वाकं वा कवि
शारदः ॥ ६१ ॥ अनुमानयेत्वां योत्सामि गुरो विगतकल्मषाः ॥ जयेये चरिहृत्स्वर्वा न ननु ज्ञा
तस्त्वपानद्य ॥ ६२ ॥ ह्रम उवाच ॥ यदि मां नाभिगच्छेथा पृष्ट्वा यत्कृतनिश्चयः ॥ शपेयेत्वां मदा
राज परमा वायसं वशः ॥ ६३ ॥ अर्थस्य प्ररुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् ॥ इति सत्यं मदा
राज बहो ह्यर्थे न कौरवेः ॥ ६४ ॥ तेषां मर्थे मदा राज यो दद्यमिति मे मतिः ॥ ब्रवीम्यतः त्वीव
वत्तां पुष्टा दन्यत किमिहृति ॥ ६५ ॥

निशेषः ॥ ५८ ॥ जयां त्यजेये अदेय वाक्यात् आदेयवचनात् ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६५ ॥

१३९

४३॥ आत्मनिः श्रेयसं सहितसाधने ॥ ४४॥ अहं रिष्टन कथं जयेत तं विगतकल्मषः सत्कथयेति शेषः ॥

ततोऽपि हिरोवाक्यं भीष्मस्य ऊरुनंदनः ॥ शिरसा प्रतिजग्राह भूयस्त्वमभिवाचय ॥ ४२॥ आ
गात्वनर्मदाचाङ्गराचार्यस्वरथं प्रति ॥ पश्यतां सर्वमैश्यानां मध्येन आत्मभिः सह ॥ ४३॥ सदो
लमभिवाद्या प्रकृता चैव प्रदक्षिणे ॥ उवाच वाचा उर्यं समात्मनिः श्रेयसं वचः ॥ ४४॥ आमेन
येत्तां भगवन् यो तं विगतकल्मषः ॥ कथं जयेरिष्टं तर्वा ननु तात स्वयायुरो ॥ ४५॥ दोषा ३
वाच ॥ परिमोनाधिगच्छेद्यायुदायकत निष्पद्यः ॥ शपेयंतां मदाराजपराभावापसवेणः ॥ ४६॥
तफपि शिराष्टोमि पूजितमत्तपानय ॥ अजजानाभिपुष्यस्त्वविजयं समवाप्नुहि ॥ ४७॥
करवाणि च ते कामं यदि मते विवदितं ॥ पतंगते मदाराजन युदादन्यत किमिच्छसि ॥ ४८॥
अर्थस्य पुरुषोदा सोदासस्तथैतकस्य चित् ॥ रतिसत्तमं मदाराजवदो स्मर्ये न कौरवैः ॥ ४९॥ अ
तस्त्वाक्कीवचदयो युदादन्यत किमिच्छसि ॥ यो त्वाभिकौरवस्यार्थे तवाशास्यो जयो मम ॥ ५०॥
अपि हि ३ उवाच ॥ जयमाशास्तु मेव ह्यनं जयस्त्वमसि ॥ पुष्यस्त्वकौरवस्यार्थे वारं वृत्तो म
या ॥ ५१॥ दोषा ३ उवाच ॥ भवत्ते विजयो राजन यस्य मंजीदरिस्तव ॥ अहंतामभिजाता मिराणेश
नूनं वितेभ्यः ॥ ५२॥ यतो धर्मस्ततः को लोपतः कस्तस्ततो जयः ॥ पुष्यस्त्वगच्छको ते यष्टु
मां किं ब्रवीमिति ॥ ५३॥ अपि हि ३ उवाच ॥ एवाभितो हि जग्रेष्टु ममैव दिवदितं ॥ कथं जयेयं

४५॥ ४९॥ भवो वश्यं भावी अभिजाता भिविमो द्यसे शून्यजीवितादिनिशेषः ॥ ५१॥ ५२॥ ५३॥

श्री.
मघ.
१०६

175

सुप्रसन्नमहाजगदिमांहावेनव

प्रतिजानेअंगीकरोमि॥८॥८९॥इदं वक्ष्यमाणं वचनं पुपिष्टिरं प्रतिश्रवणीत॥९॥भवतः भवत्स
 करिष्णामिदिते कामं अगिनेय यथेसितं॥अवीम्यतः स्त्रीववतां युद्धादम्यत किमिच्छसि॥९॥
 पुपिष्टिरउवाच॥मंत्रयस्वमहा राज नित्यं महितं सुतमं॥कामं पुपिष्टिरस्यार्थं वरमेतं ह्येणं स्प
 दं॥१०॥शाल्यउवाच॥किमत्र ब्रूहि संयते करोमि नृपसुतम॥कामं यो तस्य परस्परार्थं भूतो
 स्परार्थं न कौ रवैः॥११॥पुपिष्टिरउवाच॥सपवमेवरः शाल्य उयोगेयस्त्वया कृतः॥सूतपुत्रस्य
 संग्रामे कार्यस्तेजो वयस्त्वया॥१२॥शाल्यउवाच॥संपत्स्यते वते कामः कुंतीपुत्रपुपिष्टिर
 यथेसितं गच्छ पुपिष्टिरं प्रतिजाने जयंते व॥१३॥संजयउवाच॥अनुमान्या य कौंतेयो सा तु सं
 भद्रके प्रवरे॥निर्जगाम मदासैत्यात्मा तमिः परिवारितः॥१४॥वासुदेवश्च राये यमा हवे मि
 जगाम सह नतपवमुवाचे दे पां उवाचै गदागुहः॥१५॥अतमे भीष्मै कर्णसी कस्य देवा त कि
 ल नयो त्स्यसि॥अस्मान् वरय राधे यथा वद्मी आन हस्यते॥१६॥हते तभीष्मै राधे य पुनरेष्यसि
 संयुगं॥धार्तराष्ट्रस्य साहाय्यं यदि पश्यसि चे तस्वयं॥१७॥न विप्रियं करिष्णामि धृतराष्ट्रस्य
 केशव त्पुत्रं प्राणं दिमां विदिदुर्ध्या धन दितै विराणं॥१८॥तच्छ्रुत्वा वचनं कृत्वाः सत्यवर्तेन
 मारुत॥पुपिष्टिरपुनरो गैश्च पां उवैः सह संगतः॥१९॥अथ सैन्यसमभ्येतुं प्राक्रौ शत्या उवा
 च॥योऽस्मान् ह्येतां नित्यमहं वरये सद्य कारणात्॥२०॥अथ तांस्तु मभिप्रेक्ष्य पुपुत्सु रिद

वेधमिपत्तरेति पाठे पश्यतस्तेति शेषः॥८९॥

१०६

७०॥ परानप्रकृष्टान॥ ७१॥ प्रतिजाने अंगीकरोमि॥ ७०॥

पुधिसिउवाच॥ देनएवादिजेतंस्मादाचार्यंष्टायमेवचः॥ इत्युक्त्वाव्यपितोरानानोवा
चगतचेतनः॥ ७२॥ संजयउवाच॥ तंगोतमःप्रत्यवाचविज्ञायास्मविवर्तितं॥ अवधोहेम
हाराजयुध्यस्वजयमाधुहि॥ ७३॥ प्रीतस्तेभिगमेनाहंजयेतवनराधिप॥ आशाशिष्येसदी
त्यायसत्यमेतद्वधीमिहे॥ ७४॥ पतच्छ्रुत्वामहाराजगौतमस्त्ववचेत्तरा॥ अनुमान्महोपरा
जामययोयत्रमदरात्॥ ७५॥ सशल्पमैभिवाद्यायकृत्वायैवप्रददितं॥ उवाचराजाउदेध
मात्मनःश्रेयसंवचः॥ ७६॥ अनुमानयेतांउपेधयोत्सोविगतकल्मषः॥ जयेयत्परान
राजननुज्ञातस्त्वमर्हसि॥ ७७॥ श्रुत्वाउवाच॥ यदिसोनाभिगच्छेथाप्रदायकृतनिश्चयः
शपेधंत्वामहाराजपरामावायवैरिते॥ ७८॥ ज्येष्ठोस्मिहजितस्मास्मियत्कांससितद
स्तुते॥ अनुजानामिचैवतांयुध्यस्वजयमाधुहि॥ ७९॥ इहचैववचोवीरकेनार्थःकिंद
दामिते॥ एवंगतैमहाराजप्रशरम्यक्तिमित्सि॥ ८०॥ अर्थस्मप्रकृष्टोदासोदासस्त
थीनकस्मवित॥ इतिष्ठत्पमहाराजवरोस्पर्थेनकौरवैः॥ ८१॥

मभी.
प.
१७०

पवंचूदेष्टितारेदेष्टाभीमस्यविक्रममित्यंतस्यसर्वातिशायीभीमस्यपराक्रमतितामयोयः॥३॥
सिंहनादःसदंगाःसदलासुरजाःसदसदलाः॥४॥समाद्वनप्रत्योनसंगताअभूवन्॥५॥मदात्समुद्र

धृताशुउवाच॥पवंचूदेष्टनीकेप्रमामकेचितरेषुच॥केष्ट्वंयाउवास्तत्रकरवाःपाउवास्तथा॥२॥

संजयउवाच॥मातुस्तद्वचनंश्रुत्वापुत्रैः॥प्राप्तस्तत्तव॥सीमंश्रुत्वावतःकृत्वाप्रययौसेनयासद
तथैवयाउवाःसर्वेभीमसेनप्ररोगमाः॥भीमेणपुदमित्यंतःप्रययुद्दृष्टमानसाः॥३॥**द्वेलाः**कि
लिकिलाशयाःककवागोविषाणिकाः॥भेरीसदंगसुरजादयकुंजरनिःस्रजः॥४॥उभयोःसेन
योःराजंस्तस्मैसमाद्वन॥वयंतानप्रतिनंदंतसदासीतसुलभदत्त॥५॥मदात्सनीकानिमदा
समुद्रयेसमागमेयाउवधार्तेगृह्योः॥चकंपिरेशावसदंगनिःस्रजैःप्रकंपितानीववनानिवापु
ना॥६॥नरेदनागाश्वसमाकुलानामागच्छतीनामशिवंसुहृते॥वभूवचोषस्तुमत्तश्चमूर्त्तवातो
हुतानामिवसागराणां॥७॥तस्मिन्समुत्थितेशहेतुमुत्तरोमदृष्टेण॥भीमसेनोमदावाङ्मयाद
होवचोयथा॥८॥शावदुंभिनिर्दोषान्वारणानांवहंदितां॥सिंहनादेवसेनानांभीमसेनरवोभ
भूत्॥९॥दृष्टानांदेष्टमाणांअनीकेषुसदस्रशः॥सर्वानभिभवच्छद्वाभीमसेनस्यनिःस्रजः
श्रुत्वातन्निनंदंतस्सेनास्तववितत्रसुः॥जीमूतस्त्वनिनदःशक्राशानिसमस्तते॥१०॥वाहनानिव
सर्वाणिशक्रन्मूत्रंप्रसक्तवुः॥शहेनतस्यवीरस्यसिंहस्येवेतरेरगाः॥११॥

यःसंप्रहारोयत्र॥१२॥तोवृक्षोवलीवर्द्रेष्टः॥१३॥अभ्यभूतअभिभूतवान्॥१४॥सैमःसेनामुख्याःसं

नारयननादेष्टवन्॥१५॥

ततः संततिपिंः पितृयज्ञः अन्ये सर्वे मरिष्यंतीति भावः ॥ १६ ॥ भजस्तेति अभजमानः सर्वे पिपृक्षुः

पुपिपिः उवाच ॥ सद्येदिसर्वे योत्सामस्तु वत्सा तदनपि तान् ॥ पुपुत्सो वासुदेवश्च यं ब्रूम च सर्वशः
हृणो मितो महाबाहो युध्यस्व मम कारणात् ॥ त्वयितंतु अपि उभयतः राष्ट्रस्य द्रपते ॥ १७ ॥ भज
स्वास्मान् राजपुत्र भजमानान् महाकृते ॥ न भविष्यति उर्वृदि धातं राष्ट्रो यमर्षगाः ॥ १८ ॥ **ततोऽपि**
वाच ॥ ततो पुपुत्सः कौरव्यान् परित्यज्य सुतांस्तव ॥ जगाम पांडुपुत्राणां सेनां विश्राव्य उडभिः ॥ १९ ॥
ततोऽपि शिराज्जासु संदृष्टो महाभुजः ॥ जग्राद कवचं भूयो दीप्तिमत्तव चोत्तलं ॥ २० ॥ प्रत्यप्यं
तते सर्वे रथान् स्नानं पुरुषर्षभाः ॥ ततोऽप्युदं यथा सुवै प्रत्यक्षं दंतते पुनः ॥ २१ ॥ अवाद्यन् देउभीं
पातशस्त्रैश्च प्रहरन् ॥ सिद्धनादांश्च विविधान् विनेतुः पुरुषर्षभाः ॥ २२ ॥ रथस्थान् पुरुषवाजान्
पांडवान् प्रेक्ष्य धीमताः ॥ दृष्ट्वा क्त्वा दयाः सर्वे पुनर्न दृष्टिरेतदा ॥ २३ ॥ यौगवैपांडुपुत्राणां मान्या
नमानयतां चतान् ॥ दृष्ट्वा महीदितस्तत्र पूजयं चक्रिरेभ्यः ॥ २४ ॥ सौहृदं च कृपां चैव प्राप्तकालं
महात्मना ॥ दयां च जगति प्रवरां कथयामां चक्रिरेतदाः ॥ २५ ॥ सा प्रसाधिति सर्वत्र निश्चेरुस्तुतिं स
दिताः ॥ वाचः पुण्याः कीर्तिमतां मनोददय कर्षणाः ॥ २६ ॥ स्नेहाचार्योऽप्येतत्र दृष्टुः श्रुत्वा
स्तदा ॥ हंतं न पांडुपुत्राणां कुरुडले मगद्गदः ॥ ततो जमुर्महाभरीशतपाश्चैव प्रहरन् ॥ शोकांश्च
गोक्षीरनिभान् दध्मदंष्ट्रामनसिनाः ॥ २७ ॥ भीष्मपुत्रोऽपि ॥

पुत्रो न भविष्यति मरिष्यतीत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ पुष्करादीर्ललादीन् एकपुष्करानि तिपात्रे सुरजान् ॥ १८ ॥
यौगवैपाण्यत् ॥ १९ ॥ सौहृदं मे जीकृपां मे दं दया परः स्वप्रहारं च ॥ २० ॥ कीर्तिमता पांडवानां स्तुतिं दितं वा

च इति सर्वं ॥ १६ ॥ आर्याः कुलीनाः दंतं वरितं मरु मरुदं दंतं तदं तदं ॥
अध्यायः ॥

सभी.
प.
१७८

277

पदेति सप्तम्येते ॥ २५ ॥ २६ ॥ अंतर्धीयत अंतर्हितः अरभावः आर्षः सेनेन सेना भवेत् ॥ २७ ॥ २८ ॥ अति

करुणां वसेनेते दृश्यवश्य संकुले ॥ अशुभान्ते रोगी वपरे विवर्गते ॥ २५ ॥ तत्तत्तेषां धिवाः
सर्वे प्रगृहीतशरा सनाः ॥ सह सैन्याः समापेतुः पुत्रस्य तव शासनात् ॥ २६ ॥ तेषां मायावतां तत्रा
जाश्वकलिलोमदान् ॥ सिंदूनाश्चोमिश्रः शांतिभेरीसमाकुलः ॥ २७ ॥ सवोषवां चरगा द्योयनु
नागोसिकछपः ॥ आवलितपुगेवात आसीत् द्योविवत्सनः ॥ २८ ॥ युधिष्ठिर एवाच ॥ द्रुपः पा
र्थावस्ते सहस्रशः ॥ विनंदतः समापेतुः पुत्रस्य तव वादिनी ॥ २९ ॥ उभयोः सेनयोस्तीव्रः सैन्या
मां ससमागमः ॥ अंतर्धीयत चादित्यः सेनेन रत्नसाधतः ॥ ३० ॥ प्रवृद्धानो प्रभुगानां पुनरावर्तता
मपि ॥ न तत्तेषां परेषां च विशेषः समदृश्यते ॥ ३१ ॥ तस्मिन् सति मुले प्रदेवते माने मदाभये ॥ अ
तिसर्वाण्यनीकानि विज्ञातेषु विरोचते ॥ ३२ ॥ ३ तिर्भाष्यपर्वणि अध्यायः ४५ ॥ संज्ञया नां च ॥ ३
वीरैस्तस्मै दृश्यं प्रहमहा विज्ञापते ॥ प्रवर्तत मदाद्यो रराजां देहावकर्तनं ॥ १ ॥ करुणां संज्ञ
या नां च संज्ञा मे विजिगीषतां ॥ सिंदूनामिव संज्ञा द्योदिवसुर्वीचता दयन ॥ २ ॥ आसीत् किल
किलाश दृष्टलशंखरवैः सह ॥ जज्ञिरे सिंदूना द्योश्च नराणां प्रतिगर्ततां ॥ ३ ॥ तलत्राभिदूत
श्चैव ज्ञाशो भवतर्षभ ॥ पतीनां पदशब्दश्च वाजिनानां च मदास्वनः ॥ ४ ॥ तोत्रां कुशनिषा
तश्च आशुधानां च निःस्वनः ॥ छंदाशब्दश्च नागानामन्या न्यमभिधावतां ॥ ५ ॥

अतिक्रमः ॥ अध्यायः ॥ शर्वाद्देतस्य अहः पूर्वाद्देतस्य भागः ॥ १ ॥ संज्ञानां पांचालभेदानां ॥ २ ॥ तले

अष्टावतारणं १४ तोत्रं गतदमनं देहकाखं वेत्तुं पुत्रसमाकर ५

१७८

सोदर्याः रात्ता नुगाः ॥ १४ ॥ १५ ॥ निर्मुक्ताः मुक्तकेचुकाश्चाशी विधा उपसाधेष्वां तान् ॥ १६ ॥ १७ ॥ भीमाभ
यं करान्मानं तलानां वनिः स्वनायेतैः ॥ १८ ॥ लाववंदिप्रदस्तो निमित्तं लक्षणं ॥ १९ ॥ २० ॥ जात संभाषि

दर्शयन् वोरमात्मानं मदाभमिवनादयन् ॥ भीषयं स्तेसतां स्तत्रततपवान् समभ्ययात् ॥ २१ ॥ तमा
यांते मदेष्वा संसोदर्याः पर्यावारयन् ॥ लादयेतः शारजातैर्मद्याश्च दिवाकरं ॥ २२ ॥ २३ ॥ उर्योधनश्च
पुत्रस्ते उर्मिवाः सदः सदः ॥ २४ ॥ २५ ॥ पासनश्चातिरथ स्तस्मादुर्मिवाणो नृप ॥ २६ ॥ विविंशतिस्त्रिंशे
नो विकारिश्च मदारथाः ॥ २७ ॥ मित्रो जयो भोजः सोमदत्तिश्च वीर्यवान् ॥ २८ ॥ मदावा पातिपुत्रं तो
जलदाश्च विष्णुतः ॥ आददानश्च नाराचान् निर्मुक्तापीतियो पमान् ॥ २९ ॥ अथ ते द्वौ पदीपुत्राः
सोभदाश्च मदारथाः ॥ तक्रुलः सदरेवश्च धृष्टफम् अथार्धतः ॥ ३० ॥ धार्तराष्ट्रान् प्रतिपद्यु
दयेतः शितैः शरैः ॥ वज्रैरिव मद्वावेगैः शिखराणि धराभृतां ॥ ३१ ॥ तस्मिन् प्रथमं संग्रामे भीम
ज्जातलनिः स्वनैः ॥ लावकानां प्रेक्षां च नास्तीति कश्चित् पराः सुखः ॥ ३२ ॥ लाववंद्रोणश्चिष्वा
एवमप्यप्रभरतर्षभं ॥ निमित्तवेधिना राजं वराचुतस्तजता भश ॥ ३३ ॥ नोपशाम्यति निर्वापो
धनुषां कुजितं तदा ॥ विनिम्बैः शरान् दीप्तान् योतीं जीवनभस्तलात् ॥ ३४ ॥ सर्वे तन्मे मदी
पात्ताः श्रेयकाश्च भारत ॥ दृष्टुं दर्शनीयं ते भीमे ता निसमागमं ॥ ३५ ॥ ततस्ते जात संभाः प
रस्परं हतागसः ॥ अन्योन्यं स्पृष्ट्वा राजन्या यत्नं तमदारथाः ॥ ३६ ॥

२ संभृतकोपः कृतागसः कृतापराधः ॥ भीमो विवालो धार्तराष्ट्रान् दयन् कृतापराधो ह्नीत्सु

मभी.
प.
१०५

178

कृतिनौ युद्धकुशलौ ॥ २१ ॥ केतुं धनं ॥ २२ ॥ तदकारणं वागविशेषाणाम् ॥ २३ ॥ १० ॥ परासुकरणं मारणस्य
अन्योन्यं शरवर्षाभ्यां बहुधा ते रणाजिरे ॥ तौ वीर्यतमदात्मानौ कृतिनौ चित्रयोधिनौ ॥ २४ ॥ वि
सृज्यः सर्वभूतानां समपद्यत भारत ॥ २५ ॥ शासनस्तु कुशलं प्रत्युद्यमदाय ॥ २६ ॥ आविध्यन्नि
शितैर्वीरैः प्रदसन्निव भारत ॥ तस्मादीद्यतः केतुं वागं च सशरासनं ॥ २७ ॥ विद्वेदनिशितैर्वी
रैः प्रदसन्निव भारत ॥ अथैनं यं व विंशत्या तदकारणं समर्थयत् ॥ २८ ॥ पुत्रस्तु तव दुर्धर्षो न कुल
स्मदादवे ॥ शरेण भृशतीक्ष्णो न पातयामास सारथि ॥ २९ ॥ तस्यां चैव विद्वेदध्वं जं चैवाम्भ
पातयत् ॥ ३० ॥ सुददेव न प्रत्युद्यमदाबलं ॥ ३१ ॥ विद्याधशरवर्षेण यतमानं मदादवे ॥ ३२ ॥
सुददेवस्तौ वीरो उर्ध्वस्मदादवे ॥ शरेण भृशतीक्ष्णो न पातयामास सारथि ॥ ३३ ॥ ताव
त्प्राज्ञं समासाय समरे पुद्गुर्धौ ॥ शसयेतां शरैर्वीरैः हतप्रतिहतैर्वीरैः ॥ ३४ ॥ युधिष्ठिरः
स्वयं राजामदराजं नमभ्यात् ॥ तस्मिन्पतिश्चायं रिधा विद्वेदपश्यतः ॥ ३५ ॥ तदपास्य धु
ष्टिर्नकुंती पुत्रो युधिष्ठिरः ॥ अत्यतर्कास्तु कमादजवेगबदलवतरे ॥ ३६ ॥ ततो मदेश्वरं राजा श
रैः संनतपर्वभिः ॥ खादयामास संकुदलिष्टिष्टेतिवाव्रीत् ॥ ३७ ॥ धृष्टकस्मस्ततो द्रोणमभ्यद
वत भारत ॥ तस्मिन् द्रोणः संसंकुडः परासुकरणं ददे ॥ ३८ ॥ यत्र शिखेदसमरे पां बालस्मदात्मनः
शरं चैव मदाधोरेकालदेऽभिवापरे ॥ ३९ ॥ प्रेषयामास समरे योत्स्य कपेयं मज्जत ॥ अथान्य
धनं ॥ ४० ॥ ॥ ४१ ॥
द्विरादाय सायकांश्च तदंशं ॥ ४२ ॥ द्रोण उपदपुत्रस्तु प्रतिविद्याय संशुगे ॥ ताव
त्प्राज्ञं समासाय संकुदः सुभशं ददाम् ॥ ४३ ॥

१०५

परागमूर्ध निरांगगो ॥ १ ॥ महेष्टासो महानः सासो धनुष्यस्य ॥ २ ॥ आनर्द्धतः पीडितवन्तो

तस्मिन्समुदितः प्रादुस्तुमुल्लोभदृष्टाः ॥ वभूवराधनिर्वाषः पुर्नन्निनरोपमः ॥ ६ ॥ तेम
नः क्रूरमाष्टायसमभितक्तजीविताः ॥ पाश्चान्नभवंततसर्वेष्वोज्जितधजाः ॥ ७ ॥ स्वयंशो
तनवोराजत्रयपावदनेजये ॥ प्ररपकार्मुकं वोरं कालदंशोपमं रागे ॥ ८ ॥ अर्जुनोपिधनुर्म
हगंतीवलोकचिह्नते ॥ अभ्यधावततेजस्तीगंतीवरायसुदनि ॥ ९ ॥ तावुभौकुरुशार्हलोपर
स्वरवधैषिणो ॥ गंतीवल्लुरागेपार्थेपुडात्राकंपवहली ॥ १० ॥ तथैवपाश्चोराजनभौकमाकेप
यधृषि ॥ सात्पकिस्तुमहेष्टासुः कृतवर्माणमभ्यधात ॥ ११ ॥ तयोः सुतमुलेपुदेसमदलोमद
र्षणे ॥ सात्पकिः कृतवर्माणं कृतवर्मावसात्पकिं ॥ १२ ॥ आनर्द्धतः सनिर्वाधौ तदमाणौ परस
रम ॥ तौशरानितपर्वणौ शुश्रभातेषामातनौ ॥ १३ ॥ वसंतेपुष्पशवलौपुष्पिताविवकिंशुकौ
अभिसन्धुर्महेष्टासोसुदहलमयोधयन् ॥ १४ ॥ ततः कौशलकौराजासोमद्रस्यविशोपते ॥ धृजं
विजेदसमरेसारथिं चाम्पातयन् ॥ १५ ॥ सोमद्रस्तुततः क्रुद्धः पानितेरथसारथो ॥ सुदहलेम
हाराजविद्याधनवर्माः शरैः ॥ १६ ॥ तथावराभ्यामभ्यासिताभ्यामरिमर्दनः ॥ ध्वजमेकेन
विजेदपार्श्वमेकेनसारथिं ॥ १७ ॥ अन्यौत्वेवशरैस्तीक्ष्णोस्ततस्तत्तरिंदसौ ॥ मालिनं समरेदीप्तं
कृतवैरमदारथं ॥ १८ ॥ भीमसेनस्तवसंतुर्धोधनमयोधयन् ॥ तावुभौतश्शार्हलो कुरुषु

तदमाणौ तनूजर्वाणौ ॥ १९ ॥ पुष्पैः शवलौ विविशौ किंशुकौ पनसौ ॥ २० ॥ सिताभ्यानीक्ष्णभ्या

मभी.

प.

१८०

179

सुधेसंग्रामे॥४०॥ दृष्ट्याश्चेत्तिसंधिगर्भः॥५॥५६॥ तुभ्यंतव॥५॥ सुतसोमंमैमसेनि॥५॥ चेकि

जत्रतलौतदास्योन्यंशरैर्वदुविधैर्स्थे॥ भगदन्तरणेशरंविगरोवादिनीपतिः॥४८॥ अम्भ
यात्वरितो राजनतयोर्धुमवर्तन॥ विराटोभगदन्तंशरवर्षणभारत॥५॥ अम्भवर्षत्तसं
क्रुद्धोमेवोदृष्ट्याश्वावलं॥ भगदन्तस्तुतर्णंविराट्पथिवीपतिः॥५॥ आदयामाससमरेमे
यःसूर्यश्चोरितं॥ हृदन्तंवर्कैकेयकृपःशारदुतोययो॥५॥ तंक्रुपःशारवर्षणआदया
मासभारत॥ गौतमंचसंक्रुडंशरदृष्ट्याभ्यधूयत॥५॥ ततोस्योन्यंदयानदत्ताथतुष्टिता
चभारत॥ विरथावसिपुरायसमीयतरमर्षणो॥५॥ तयोस्तदभवकृडंशोरूपंउरासदं॥ उ
पदस्तुततोराजासंधंवेजयदर्थं॥५॥ अम्भुययोसुसंरुष्टोदृष्टरूपंपरंतप॥ ततःसंधंवेको
राजाउपदेविशिर्वेस्त्रिभिः॥५॥ ताउयामाससमरेसवतंप्रत्यविध्यत॥ तयोःसमभवकृ
डंशोरूपंउरासदं॥५॥ इत्तण्प्रीतिजननंशक्रांशारकयोरिव॥ विकर्णस्तुततःतुभ्यंसुत
सोमंसदावलं॥५॥ अम्भगाजवनैरश्चैर्तयोर्धुमवर्तन॥ विकर्णःसुतसोमंतुविधाना
कंपयच्छरैः॥५॥ सुतसोमोविकर्णंचतदुत्तमिवाभवत्॥ सुशर्माणंनरव्याघ्रमेकित
तोमहारथः॥५॥ अम्भद्वत्ससंक्रुडःपांडुवार्धपरक्रुमी॥ सुशर्माणंमहाराजवेकिता

नानोयादवः॥५॥६०॥

नेमहारथं॥६०॥

१८०

॥३४॥ रभसं सत्वरं ॥३५॥ वीरः शोखं जनुदेशे संसंयो ॥३६॥ एष्टकेतः शिशुपालसुतः ॥३७॥ स

सौमदतिराणेयां वीरभसं रभसोपुधि ॥ अभ्युपयो महाराजनिष्ठनिष्ठेति चावधीत ॥३५॥
तस्य वैदसिगं वीरो निविभेदराणो भुजं ॥ सौमदतिलतः शोखं जनुदेशे समाहृत ॥३६॥
तयोः समभवच्छंदयो ररूपं विशोपते ॥ द्रुमयोः समरेवार्णदैवदानवयो रिव ॥३७॥ वाह्नि
कंतराणे नृदः कृदरुमं विशोपते ॥ अभ्युपवदमेयात्मा धृष्टकेतुर्महारायः ॥३८॥ वाह्नीक
स्तुततो राजन धृष्टकेतुममर्षणं ॥ शोरेवद्रुभिरानवत्तसिंदनादमथानदत् ॥३९॥ चेदिराजस्तु
संकुडोवाह्नीकं नवभिः शोरेः समीयतः ससंकुडावंगारकवपाविव ॥४०॥ राक्षसं कुरक
मीणं कुरकमीचोत्तयः ॥ विष्णुपुत्रसमरे तर्कं मतो मतमिव दिपं ॥४१॥ तौ तत्र समरे कु
डो नंदं तौ च सुदुर्बलः ॥ अलंबुषं प्रत्युरिया वृलंशक्रं वाहवे ॥४२॥ चरोत्तवस्तु संकुडं राक्ष
सं तं महाबलं ॥ नवत्पासापकैस्तीक्ष्णोदीरयामास भारत ॥४३॥ अलंबुषस्तु समरे भैमसे
निर्महाबलं ॥ चद्रुधादारयामास शोरेः सन्नतपर्वभिः ॥४४॥ विष्णुजेता ततस्तौ तसंभुगे
शरविलतौ ॥ शोखं डी समरे राजन दोणमभ्युपयौ वली ॥४५॥ अश्वत्थामा ततः क्रुद्धः शि
खंडिनमवस्थितं ॥ नाराचैः सतीक्ष्णो नभ्रं विधाव्यं मयत ॥४६॥ शोखं रापित तो राज

मीयतः अमो नसदेया संमिलितौ ॥४७॥ सन्नतपर्वभिः अलक्षितं प्रपिभिः ॥४८॥ नदोण

मभी.
प.
१८१

१४०

दृष्टयोर्दृष्टोर्दृष्टं ॥ ८५ ॥ विपरीतं अतीतं क्रमेण निर्मलं अथैतदवधारं ॥ ८६ ॥ अध्यायः ॥ राजनप्रमुदनि
कैकेयाः भ्रातराः पंचगांधाराण्यं च मारिषः ॥ ससैन्यः सहसैन्मालयोधयामासुराहवे ॥ ८७ ॥ श्री
रवाङ्गुलैश्चो वैराट्सुतमुत्तमं ॥ उत्तरं यो धयामास विद्याधनवभिः शरैः ॥ ८८ ॥ उत्तराधि
तं वीरं विद्याधनिशितैः शरैः ॥ चेदि राट्समरे राजकुलं कंसमभिदधत् ॥ ८९ ॥ तथैव शरवर्ष
ण उलूकं समविध्यत ॥ उलूकस्यापितं बाणैर्निशितैर्लोमवाहिभिः ॥ ९० ॥ तयोर्दुष्टं समभ
वद्वोरूपं विशोपते ॥ दारुणं तोसं रघो वान्यो न्यमुपराजितो ॥ ९१ ॥ एवेदं दसहस्राक्षिरथ
वारणवाजिनं ॥ पदातीनां च समरे तव तेषां वसंकुले ॥ ९२ ॥ सुहृते मिततश्च द्रुमासीन्मपुर
दर्शने ॥ तत उन्मत्तवद्वाजत्रयाभ्यामपि किंचन ॥ ९३ ॥ राज्ञो राज्ञेन समरे रथी चरथिनं ययौ ॥
अश्वोऽसं समभिप्रेक्ष्य पदातिश्च पदातिनं ॥ ९४ ॥ ततो पुष्टं सुदुर्ध्वं व्याकुलं समपद्यत ॥ शू
राणां समरे तत्र समासाद्य परस्परं ॥ ९५ ॥ तत्र देवर्ष्याः सिद्धाश्चारणाश्च समागताः ॥ प्रैक्ष्य
ततश्चोद्यो रं देवा सुरसमं पुष्टि ॥ ९६ ॥ ततो दंतिसहस्राक्षिरथानां च विमारिषः ॥ अश्वैर्वावः
पुरुषौ चाश्च विपरीतं समापयुः ॥ ९७ ॥ तत्र तत्र प्रदृश्यं तथैव वारणपतयः ॥ सारितश्च नर
व्याघ्रयुधमाना मुदमुदः ॥ ९८ ॥ श्रीकृष्णपर्वणि अध्यायः ॥ संज्ञय उवाच ॥ राजा शतसह
स्राक्षिणस्तत्र तत्र पदातिनां ॥ निर्मलं प्रमुदनि ततेव त्यामिभारत ॥ ९९ ॥

१८१

६०॥ इरावानर्जनेपुत्रः॥ ६१॥ गदाप्रेणागदासुखेन॥ ६२॥ समसज्जतः संसक्तवभूता॥ ६३॥ तेपवरे

मदताशरवर्षेणावारणामाससंपुगे॥ चेकिजानोपिसंरक्षः सुशर्माणमदादवे॥ ६४॥ ववर्ष
शरवर्षेणमदामेवश्वाचलं॥ शकुनिःप्रतिविध्यंतपराक्रांतपराक्रमी॥ ६५॥ अम्भद्वतरा
जैरमतसिंदूरवह्निपयोधिष्ठिरः सुसंक्रुद्धः सोबलनिशितैः शरैः॥ अदारयतिसंप्राप्तेमव
वाइवदानवे॥ ६६॥ शकुनिःप्रतिविध्यंतप्रतिविध्यन्मदादवे॥ अधारयन्मदाप्राप्तेशरैः सत्र
तपर्वभिः॥ ६७॥ सुदक्षिणतुराजैरकांतोज्ञानामदारय॥ अतकर्मपराक्रांतमम्भद्वतसं
गे॥ ६८॥ सुदक्षिणतुराजैरकांतोज्ञानामदारय॥ विघ्नानाकपयतंवैमैवाकमिवपर्वते॥ ६९॥
इरावानथसंक्रुद्धः अतापुषममर्षणं॥ प्रत्यययोरणोपतयतरूपपरंतपः॥ ७०॥ अर्जुनि
स्तस्यसमरेदयानदत्तामदारयः॥ ननादवलवानराजनततसेनंप्रत्यसुरयत॥ ७१॥ अता
युस्तुसंक्रुद्धः फलानुनेः समरेदयान॥ निजज्ञानगदाप्रेणाततोभुद्धमवर्तत॥ ७२॥ विदालु
विदावावंतोऊंतिभोजमदारय॥ ससेनं ससुतं वीरं समसज्जतादवे॥ ७३॥ तत्राहुतमपप्रपा
मस्तयोर्वीरपराक्रमं॥ अप्रुथेतांस्थिरैर्भूतामदत्तासेनयासद॥ ७४॥ अनुविंदस्तुगदया
ऊंतिभोजमताडयत॥ ऊंतिभोजस्तुतैर्दुर्गाशरव्रातैरवाकिरत॥ ७५॥ ऊंतिभोजसुतया
पिपिंदविद्याधसायकैः॥ सचतंप्रतिविद्याधतदभुनमिवा

हेहाम्भमाद अनुविंदति॥ ७६॥

मभी-
प.
१८२

181

परश्वयैः कुशरैः भिरिपालैः परश्वयैः ॥ मद्राष्ट्राणां गोफकारतिप्रसिद्धैः ॥ परिचैर्दरैः निक्षिप्रैः त्वरैः ॥
इवमाणः धावतः ॥ १५ ॥ १६ ॥ अवक्षिप्तवधूतानामेषामर्मसुपतजामसीमिति संवधः ॥ १७ ॥ रुग्णाः
लीलावातार्ताः भिन्नः निवृत्तांगः ॥ १८ ॥ अवभिन्नतंगः ॥ १९ ॥ प्रेतानां नास्कारा ॥ २० ॥ दधेः कारणा

श्रुतिमोमरनाराचैर्निरुद्धावरवारणाः ॥ विनेडुभिन्नमसीणो निपेतप्रगता सवः ॥ २१ ॥ प्रधा
वंतिदिशः केचित्तनदेतो भैरवानरवान ॥ गतानां पादरक्षाश्च बुरकाः प्रहारिणः ॥ श्रुति
भिन्नधनुर्भिन्नविमलैश्च परश्वयैः ॥ २२ ॥ गदाभिर्मुसलैश्चैव भिरिपालैः सतोमरैः ॥ आय
सैः परिचैश्चापि निक्षिप्रैः विमलैः ॥ २३ ॥ सुगद्गीतैः सुसंरक्षितवसाणास्तनूतः ॥ अरुण
तमद्राजपरस्परजिघांसवः ॥ २४ ॥ राजमानाश्च निक्षिप्राः संसक्तानरशोणितैः ॥ प्रसर
श्यंतश्चराणां मन्योन्यमभिधावतां ॥ २५ ॥ अवक्षिप्तवधूतानामसीनां वीरवाहुभिः ॥ संज
हेतुमुलः शस्त्रैः पततां परमर्मसु ॥ २६ ॥ गदामुसलरुग्णानां भिन्नानां च वरासिभिः ॥ इतिरेता
वभिन्नानां सरितानां चंदेतिभिः ॥ २७ ॥ तत्रतत्रनरो वानोक्रोशतामितरेतरं ॥ सुश्रुवदी रुग्णा
वाचः प्रेतानामिवभारत ॥ २८ ॥ दधैरपि दधारेदाश्चामरापीडयारिभिः ॥ इंसैरिवमद्रावैर्गैर
न्योन्यमभिविदुतः ॥ २९ ॥ तैर्विमुक्तमद्राष्ट्राणां जंघनदविभूषणाः ॥ आश्रुगाविमलास्तीक्ष्णाः
भूतैः ॥ चामरपीडश्चामरकपालाः तच्चारिभिः श्रुतपवदं ॥ संपेतर्भुजगोपमाः ॥ ३० ॥
सैरिव अभिविदुताः सन्नुवमुपागताः ॥ ३१ ॥ मासादसुदोष्याः भक्ष्याः सैतीतिप्रसिद्धाः कुंताय

नेत्राश्रुगाः शीघ्रगः ३१

१८२

६०॥ इरावानर्जनपुत्रः ॥ ६१॥ गदाप्रेणगदाशुवेन ॥ ६२॥ समसज्जतः संसत्तावमूर्ता ॥ ६३॥ तेपवंहं

मदताशरवर्षेणवावयामाससंपुगे ॥ चेकिन्नानोपिसंरक्तः सुशर्माणंमदाहवे ॥ ६४॥ ववर्ष
शरवर्षेणमदामेवशवाचलं ॥ शकुनिःप्रतिविध्यंतुपराक्रांतंपराक्रमी ॥ ६५॥ अभ्यदवतरा
जैरमतसिंदूरवदिपंयोधिष्ठिरः सुसंजुहःसौबलंनिशितैःशरैः ॥ अदारयतिसंशामेभव
वाइवदानवं ॥ ६६॥ शकुनिःप्रतिविध्यंतुप्रतिविध्यन्मदाहवे ॥ आधारयन्मदाशजेशरैःसन्न
तपर्वभिः ॥ ६७॥ सुदक्षिणतुराजैरकांकोजानांमदारयं ॥ अतकर्मपराक्रांतमभ्यदवतसंपु
गे ॥ ६८॥ सुदक्षिणतुराजैरसादरेवमदारयं ॥ विध्वान्नाकंपयतंवैमैनाकमिवपर्वतं ॥ ६९॥
इरावानथसंजुहःक्रतापुष्पममर्षणं ॥ प्रत्यययोरलोयतयतरूपंपरंतपः ॥ ७०॥ अर्जुनि
स्तस्यसमरेदद्यानदत्तामदारयः ॥ ननादवलवानरातनततसैन्यंप्रत्यहरयत ॥ ७१॥ क्रता
पुस्तसंपुहःफलानैःसमरेदद्यात् ॥ निजवानगदाप्रेणततोपुद्मवर्तत ॥ ७२॥ विदालु
विदावावंतोकेतिभोजंमदारयं ॥ मसेनंससतंवीरंसमसज्जतगदाहवे ॥ ७३॥ तत्राद्भुतमपपपा
मस्तयोर्वीरपराक्रमं ॥ अपुष्पेतांस्थितैर्भूतामदत्तासेनयासह ॥ ७४॥ अनुविंदस्तुगदया
केतिभोजमताउषत ॥ केतिभोजस्तुतैर्तूणीशरज्जातैरवाकिरत ॥ ७५॥ केतिभोजस्तुतया

देहाभ्यामाद अनुविंदति ॥ ७६॥ पिपिंदविद्यापसायकैः ॥ सचतंप्रतिविद्याधतइदुतमिवा

मभी-
प.

१८२

२८३

परश्वयैः कुरारैः भिरिपालैः परश्वयैः ॥ मदाश्रमाणां गोफलातिप्रसिद्धैः ॥ परिचैर्दरैः निस्त्रिंशैः त्रैः ॥
इवमाणः धावतः ॥ १५ ॥ १६ ॥ अवतिमावधूतानामेषां मर्मसुपतनामसीमिति संबंधः ॥ १७ ॥ रुग्णः
तीव्राज्ञातार्ताः भिन्नः निवृत्तांगः अवभिन्नतार्तांगः ॥ १८ ॥ प्रेतानां नास्काणाम् ॥ १९ ॥ द्रव्यैः कारणा

श्रुतितो मरणागचैर्निहृदा वरवारणाः ॥ विनेडुभिन्नमर्माणो निपेतप्रगता सबः ॥ २० ॥ प्रधा
वंतिदिशः केचित्तनंदतो भैरवानरवान ॥ गतानां पादरक्षाश्च भूगोरक्षाः प्रहारिणः ॥ अवि
भिन्नधनुर्भिन्नविमलैश्च परश्वयैः ॥ २१ ॥ गदाभिर्मुसलैश्चैव भिरिपालैः सतो मरैः ॥ आय
सैः परिचैश्चापि निस्त्रिंशैः विमलैः ॥ २२ ॥ सुगदीतैः सुसंरक्षा इव माणास्तत्कृतः ॥ अदृश्य
तमदाश्रजपरस्परजिघांसवः ॥ २३ ॥ राजमानाश्च निस्त्रिंशः संसक्ता त्रशोणितैः ॥ प्रतद
श्रपंतशराणां मयो न्यमभिधावतां ॥ २४ ॥ अवतिमावधूतानामसीनां वीरवाहुभिः ॥ संज
ज्ञेतुमुलः शत्रुः पततामर्मसु ॥ २५ ॥ गदामुसलरुग्णानां भिन्नानां च वरासिभिः ॥ दंतिरेता
वभिन्नानां मरितानां च दंतिभिः ॥ २६ ॥ तत्र तत्र नरो वानो क्रोशतामिदं तत्र ॥ अश्रुतदीरुणा
वाचः प्रेतानामिव भारत ॥ २७ ॥ द्रव्यैरपि दृष्टा रोदाश्चामरापीरधारिभिः ॥ दंसेरिव महावैरै
न्योन्यमभिविदुतः ॥ २८ ॥ तैर्विमुक्तमहाप्राज्ञां ज्ञानदविभूषणः ॥ अश्रुगाविमलास्तीक्ष्णाः

भूतैः ॥ चामरापीराश्चामरकपालाः तच्चारिभिः अतएव दं ॥ संपेतर्भुजगोपमाः ॥ २९ ॥
सैरिव अभिविदुताः सन्तुल्यसुपागताः ॥ ३० ॥ प्रासादस्तदोप्याः भक्षाः सैतीति प्रसिद्धाः कुंताप

रश्मिमुखाः शीघ्रगः २९

१८२

जनेनातवात्तत्रकालेस्वस्वीयोभागितेयः ॥ २ ॥ आविष्टावभूतादिनाददीताश्च भुगानिअप्रव
 स्तं धारितानिदरुणि ॥ ५ ॥ रथेषारथदेशः कृवरः पुगकीलः संगतैः सन्ध्यावारतैः ॥ ६ ॥ प्रभिजाः

नपुत्रः पितरं जनेन पिता पुत्रमौरसं ॥ नमाता मातरं तत्र स्त्रियो न च मातुलं ॥ २ ॥ नमात
 लिष्य स्वस्थियेन साबायं सावातदा ॥ आविष्टावभूतं ते पांउवाः कुरुभिः सद ॥ ३ ॥ रथा नीकं
 नरयात्राः केविरभ्यपत नरथैः ॥ अभ्यं तरथैरेव भुगानि भरतषभ ॥ ४ ॥ रथेषाश्च रथेषाभिः
 कृवरारथकृवरैः ॥ संहतैः संहतः केचित्परस्परनिघांसवः ॥ ५ ॥ नशोकश्चलितं केचित्
 संनिपत्य रथारथैः ॥ प्रभिज्जालुमदा काया संनिपत्य मदागतैः ॥ ६ ॥ बहुपादरथनक्रुरा
 विषालैरितरेतरं ॥ सतीरणपता कैश्चवारणावरवारणैः ॥ ७ ॥ अभिस्त्यमदा राजवे
 गवद्भिर्मदाजवैः ॥ दंतैरभिदन्तास्तत्र कुशः परमात्तराः ॥ ८ ॥ अभिनीताश्च शिदाभि
 स्तोत्रां कुशसमादताः ॥ ९ ॥ अभिजाप्रभिजानां सुधावभिमुवाययुः ॥ प्रभिचैरथि सं
 युक्ताः केचिदत्रमदागताः ॥ १० ॥ क्रौंचवनिनरेकता प्रादवंतततेस्ततः ॥ सप्रकप्रणीता
 अतथाप्रभिन्नकरा सुवाः ॥ ११ ॥

श्रोतन्मदोविचारैर्देतैः ॥ ४ ॥ तोरणानि च तस्मै भमं रथा
 कारस्य गतपत्सा एव च वारीतिभाषायां प्रसिद्धस्य दाराणि च ताका अतवैरस्ते भरोषरथ ॥ ८ ॥ अ
 भिनीताश्च शिदित्तः ॥ ९ ॥ अभिजाः प्रमुहिगुमदः संमुक्ताभिमुवः ॥ अन्योनं संमुवा रथैः ॥

अलीताः प्रमुक्तः कथ्यः हस्तदेशः दक्षिणः विष्णुः करकोटीति
 प्रसिद्धः तोनपः दीर्घदेशः नागकः सदा प्रत्यः विलोकी फलकः ॥
 तः ॥

मभी.
प.
१८३

182

आतिष्ठ आकृष्य सर्वशृगाः ॥ सर्वेषामादोरणं शृगमनुगच्छन्ति ते तथा ॥ १२ ॥ शंकुभिः कंदक
देशदिगतैः ॥ १३ ॥ आक्रोशंतः आक्रोशं कृतवन्तः ॥ १४ ॥ वंशुभिः सतिभिः ॥ १५ ॥ भग्नसकथः भग्नो

अभिस्तुतमभिः कुदमेकपाश्वीरदारितं ॥ विदर्शयंतः संपेतः खड्गवर्मे परश्वयैः ॥ १२ ॥
केचिदातिष्ठ करिणः साश्वानपिरथान्कैः ॥ विकर्षन्तोरिशः सवोः संपेतः सर्वशृगाः ॥
शंकुभिर्दारिताः केचित्संज्ञिनाश्वपरश्वयैः ॥ दक्षिभिर्मरिताः केचित्ताम्राः केचित्ताम्रैः
रथचक्रनिपाताश्च निहन्ताश्च परश्वयैः ॥ आक्रोशंतमहाराजतत्र तत्र सत्वांथवान् ॥ १४ ॥
पुत्रानप्येपितृनप्येभ्रातृषु सद्वंशुभिः ॥ मातृताम्राग्निनेपाश्च परानपिवसंयुगे ॥ १५ ॥ वि
कीर्णोत्रः सुवद्वोभग्नसकथश्च भारत ॥ वड्भिक्षापरेक्षितैः पाश्वेषु विदारिताः ॥ १६ ॥
क्रंदंतः समदृश्यंत सुभ्रशंजीवितेः सवः ॥ तृषापरिगताः केचिदल्पसत्तविशंपते ॥ १७ ॥
भूमौ निपतिताः सखेः सगण्योचक्रिरेजलं ॥ रुधिरैश्च परिक्लिचाः क्लिष्टप्रमानाश्च भारत ॥
व्यतिदन्भ्रशमात्मानंतवपुत्रांश्च संगतान् ॥ अपरेक्षत्रिषाः शूराः कृतवैराः परस्परं नैवश
स्त्रविषु चंति नैव क्रंदन्ति मारिष ॥ तर्जयन्ति सुसंरुष्टालत्र तत्र विशंपते ॥ निर्दृष्टपदशनैश्चापि
क्रोधात्सरदनद्वैः ॥ अकुटीकुटिलैर्वैक्रैः प्रेत्यतेपि परस्परं ॥ अमरेक्षिप्रमानास्तु शरानाम
शपीरिताः ॥ १८ ॥ निहन्ताः समययंत दृढसत्तामहाबलः ॥ अनेचविरथाः शूराः रथमन्वसंयुगे ॥ १९ ॥

२० ॥ २१ ॥ तृषापिणसपाः सत्तमन्त्राः यैर्यत्निताः सगण्योचक्रिरेयावन्ते ॥ २२ ॥ २३ ॥ तदननुदोष्टं ॥ २४ ॥ नि

कुलाः निःशब्दः ॥ २५ ॥ रथमन्वसंयुगे तं मायेयानामये मां निपतिताः नि
कोत्त ॥ २६ ॥

१८३

अग्रजैरुतमवेगैः ॥२२॥ महैर्दीर्घफलैर्वीरैः ॥२३॥ २४॥ सद्सावलेन अर्तर्कितेवासतिविद्यमाने
अभितोवभसुः पुंस्त्वातवीर्येतातप्रतिसदत्तातउडिचमदत्तात ॥२५॥ प्रतिमानेषुमात्रेषुअंगेषुवारणा

अष्टैरग्रजैः केचिदास्तुमदूतोत्थात ॥ शिरांसादिरेवीतराधिनामश्रवसादितः ॥२६॥ बहून
पिद्वारोद्यानमलैः सन्नतपर्वभिः ॥ रथोज्ञानसंप्राप्यनागगोचरसागतान् ॥२७॥ नवमेघप्र
तीकाशाश्चाक्षिप्यतरगानगजाः ॥ सपादैस्वमद्वैतिमतः कनकभूषणाः ॥२८॥ प्रासैर्विम
थिताः केचिदिनेउः परमातुरः ॥ साप्रवरोद्धानद्वयानकेचिदन्मध्यवरवारणाः ॥२९॥ सद्
सासंतिप्रसन्नसंकुलेपरमेसति ॥ साप्रवरोद्धानविष्णोःपैरुतलिप्यतरगानगजाः ॥३०॥
रथोज्ञानवमद्वैतः सध्यानमिवक्रमः ॥ पुंस्त्वादनिमरत्तावकेचित्तमदागजाः ॥३१॥ सा
प्रवरोद्धाननरपानजसुः करैः सचरणैरुत्था ॥ प्रतिमानेषुमात्रेषुपाकेषुभिवचारणान् ॥३२॥
याशगाविमलास्त्रीक्ष्णः संपेतुर्भुजगेषमभः ॥ नराश्चकायानिभिपलोद्गानिकवचानिव ॥३३॥
निपेतुर्विमलाफलोवीरवाद्भिरिषिताः ॥ महोल्काप्रतिमाद्योरास्तवतत्रविश्रापते ॥३४॥
दीपिचर्मावनदैश्चान्नवर्कशतैरपि ॥ विकीर्णैर्विमलैः एवैरभितमः परानरणैः ॥३५॥

नभिराज्ञानामभितः षष्ठ्यर्थेदितीयाश्रयाः वा एतः ॥३६॥ शक्तः शक्त्यः कृत्वालोददेशस्त
प्लवमदोल्काप्रतिमाः ॥३७॥ दीपीचित्रव्याघ्रः विकीर्णैः प्रयोगकालैः ॥३८॥ अभीतस्याभिसुखेनसर्प
रांसादिभिसुतेतरेवसादिभिरुदंशेदंशादिमुत्तंवा मपलोभितंयानमेकपक्षविदारितं चम

प्रहारचारं हलरनिभाषायां प्रसिद्धः ॥३९॥

183

सुबलक्षणाकार्मिः अभिसन्धोः सत्त्वं तं बलवं तं ॥१५॥ अलातसरप्रभं मममाणां ल
कसमं उलाकारमित्यर्थः ॥१६॥ १५॥

४०॥ केतनेति सार्धः अत्र चंदकेतोः मेरुसदृशसरणीभीषयोऽपमानोपमेयभावः श्रीकृष्ण

पार्थयानानिपतिताः संदृष्टावरवारणैः॥ अशोभंतमद्वाराजसपुष्पावकिंशुकाः॥ ४१॥
संवभूवुरनीकेषु वद्वोभैरवस्वनाः॥ वर्तमाने मदाभीते तस्मिन् वीरवरक्षये॥ ४२॥ अद्व
न्यतपिता पुत्रे पुत्रश्च पितरं रणे॥ स्वसियो मातुलं चापि स्वसीपंचापि मातुलः॥ ४३॥ सावा
सावायं च तथा संबंधी बांधवांस्तथा॥ पक्षमे पक्षयो वृतः कुरुणा पांडवेः सदा॥ ४४॥ वर्तमा
ने भये तस्मिन् निर्मर्ष्य देमदाभये॥ भीष्मासायपाथानां वादिनी समकं पत॥ ४५॥ केतना
पंचतारेण तालेन भरतर्षभः॥ राजतेन मदावाद् रुद्धितेन मदारणे॥ वभौ भीष्मसदरा
जं श्रेष्ठमाश्च मेरुणा॥ ४६॥ इति भीष्मपर्वणि अष्टाध्यायः॥ संजय उवाच॥ गत एवाहू भूयिष्ट
तस्मिन् नृद्विद्वद्गुरुणा॥ वर्तमाने तथा रोदे राजत्रवरक्षये॥ ४७॥ उर्मिजः कृतवर्मा वक्रमः श
ल्यो विविंशतिः॥ भीष्मं तु पुत्रसायतवपुत्रेण चोरिताः॥ ४८॥ यतैर्मदारणैर्गुप्तः पंचभि
र्भरतर्षभ॥ पांडवानां मनीकानि विजगादे मदारणः॥ ४९॥ चेदिकापि कुरुष्वेषु पांचाले
पुत्रभारत॥ भीष्मस्य च दुपातालश्च तके तरुप्रपत॥ ५०॥ सशिरां सिरालो वीरैरघांश्च सपु
गध्वजान्॥ विचकर्त मदावेगैर्भलैः सचतुर्ध्वजैः॥ ५१॥ नृत्पतोरथमार्गेऽभीष्मसमभर
तर्षभ॥ केचिदार्तस्वरं च कुर्वाणस्तमर्कितारिताः॥ ५२॥

कारयतात॥ ५३॥ गतोऽतीतः पूर्वाह्णसमयिष्टो मातो यस्मिन् नृद्विद्वद्गुरुणा॥ ५४॥ नृत्पतः नृत्पमिव ऊर्ध्व

मभी
प.
२८५

पुत्रेण उत्तरेण ॥ १० ॥ केसरीसिंहः ॥ ११ ॥ १४ ॥ प्ररदीश दस्तेन कुंरलीकृतसुराग्रिण ॥ १५ ॥ तस्य वेग
मिति संबंधः रथेरथोपरि ॥ १६ ॥ तस्य प्रात्स्यस्य हतः प्रशानसाधुवाहितः सम्पगृह्णतशीलान

ततो दशमद्वेष्टासाः पांडवानां महारथाः ॥ रत्नार्थमभिधावंतसौभद्रं तरितारथैः ॥ २१ ॥
विशदः सदपुत्रेण धृष्टकृष्णपार्श्वतः ॥ भीमश्चकैकयश्चैव सात्यकिश्च विशंपते ॥ २० ॥
जवेन पततां तेषां भीष्मः प्रांतववोरणे ॥ पांचालं त्रिभिरानर्त्तसात्यकिं नवभिः शरैः ॥ २१ ॥
पूर्णायतविस्मयेन क्षरेण निशितेन च ॥ ध्वजमेकै न विद्धेदभीमसेनस्य परिणा ॥ २२ ॥
जाबूनदमयः कैतुः केसरीनरसत्तम ॥ पपातभीमसेनस्य भीष्मेण मथितोरथात् ॥ २३ ॥
ततो भीमस्त्रिभिर्विध्वाभीष्मं प्रांतनवैरणे ॥ कृपमेकै न विद्याथ कृतवर्माणमसृभिः ॥
प्ररदीता प्रदस्तेन वैरादिरपि दंतिना ॥ अभ्यदवत राजानमद्राधिपतिमुत्तरं ॥ २४ ॥ तस्य
वारणराजर्षेर्धृष्टवापततो जवात् ॥ शल्यो विचारयामास वेगमप्रतिमरतो ॥ २५ ॥ तस्य
क्रुद्धः सवागैर्दोहदतः साधुवाहितः ॥ पदाशुगमपिष्टाय जवानचतुर्दशान् ॥ २६ ॥ सह
ताश्वरथे तिष्ठन्मद्राधिपतिरायसी ॥ उत्तरांत करीं शक्तिं विदेष भुजगोपमां ॥ २७ ॥ त
या मित्रतनुत्राणः प्रविश्वविप्लवतनः ॥ सपपातगजकंधात् प्रसुक्तां मुकुटो मरः ॥ २८ ॥

१८ तमः सोदं प्रसुक्तं दस्तेन कुंरलीकृतसुराग्रिण ॥ २८ ॥

सतमासाद्यवेगेनभीमोनवमिराश्रमैः ॥ विद्याधसमरेत्तर्गमर्जेनपरवीरहा ॥ १८ ॥
जेचास्पत्रिभिभलैःचिल्लेदपरमोजसा ॥ सारथिंविभिर्वाणैराजवानयतव्रतः ॥ १९ ॥ तथे
वहतवर्मातकपःशस्त्रप्रमारिष ॥ विद्यानाकेपयतकार्त्तिकर्मेताकमिवपर्वते ॥ २० ॥ स
तैःपरिहतःशूरोधार्तराष्ट्रमदारयैः ॥ चवर्षशरवर्षाणिकार्षिःपंचरथानप्रति ॥ २१ ॥ तत
लेषामदासाणिनिवार्यशरद्विभिः ॥ ननादवलचतकार्त्तिकर्मीषापविस्त्रजनशरान
तत्रास्त्रसमदराजनवाहोर्वलमदृश्यत ॥ यतमानस्यसमरेभीषमर्दयतःशरैः ॥ २२ ॥ य
राक्रान्तस्यतस्यैवंभीषोपिप्रादितोच्छ्रान ॥ सतोसिलेदसमरेभीषचापच्युतानशरान
ततो ध्वजमसोलेषुभीषस्यनवभिःशरैः ॥ चिल्लेदसमरेवीरत्नतउबुक्राश्रुर्जनाः ॥ २३ ॥
सराजतोमहास्कंदस्वालोदेमविभूषितः ॥ सोमद्विशिवैश्चिन्नःपपातभुविभारत ॥ २४ ॥
ध्वजंसोमद्विशिवैःपतंतंभरतर्षभ ॥ दृष्ट्वाभीमोनददृष्टःसोमदमभिदर्शयन् ॥ २५ ॥
अथभीषोमहासातिरिक्वानिसुचक्रुनिच ॥ प्राडप्रक्रमदातैरेरातोतस्मिन्दावतः ॥
ततःशरसहस्रेणसोमदंप्रणितामहः ॥ अवाकिरदमेयात्माप्रातरांगानतपयैणो ॥ २६ ॥

मभी-

प.

१८६

185

ततो रुक्मरथो राजनसायके नरदं दतः ॥ निषसादरथो यस्येकश्मलं चाविशान्नरुत ॥
तं विसेहं विमनसं त्वरमाणं सारथिः ॥ अथोवा दलञ्च संतुः सर्वलोकस्पर्शयतः ॥ ५२ ॥
श्वेतो न्यातवदसमादाय वाजिनो देमभूषितात् ॥ तेषां बलामदा बाहुर्ध्वजशीर्षान्मया
तयत् ॥ दयांश्च शोषान्निर्मिथसारथीश्च परंतप ॥ ५३ ॥ शरैश्चैतान्समाकीर्ष्य प्रायाच्छुल्बरा ॥
यं प्रति ॥ ततो दलदलाश्वद्वयसैन्ये प्रभारतः ॥ ५४ ॥ दृष्ट्वा सेनापतिं तूर्णं वातं शल्बरायं प्रति
ततो भीष्मं पुरस्कृत्य तव पुत्रो मदावलः ॥ ५५ ॥ हतश्च सर्वसैन्येन प्रायाच्छुल्बरायं प्रति ॥ न
तो राक्षसनुग्रामं मद्राजमसौ च यत् ॥ ५६ ॥ ततो पुनः समभवत्तुल्यं रोमद्वयं ॥ ताव
कानां परेषां च व्यतिषिक्तं रथद्वयं ॥ ५७ ॥ सौभदे भीमसेने वसात्यके च मदारये ॥ कैके
ये च विराटे च धृष्टकृत्स्ने च पाण्डवे ॥ ५८ ॥ एते पुनरसिं द्रेश्चैरिसेन्ये च वैवह ॥ ववर्ष शरव
र्षाणि बृहः कुरुषित्तामहः ॥ ५९ ॥ **अतिभीष्मपर्वणि अथायः ॥**

१८६

समादाय च शल्पोसि मवसुत्तरयो तमात् ॥ वारणेंदस्वविक्रसविच्छेदाय मदाकरं ॥ ४० ॥
भिन्नमर्माशरवातैश्चिन्नदलः सवारणः ॥ भीममार्तस्वरं कृत्वा पपात च ममारच ॥ ४१ ॥
पतदीदृशकं कृत्वा मदराजो जनाधिपः ॥ आरुरोद रथं तूर्णं भास्वरं कृतवर्मणः ॥ ४२ ॥
उत्तरं तदन्तरदृष्टा वैरादिर्भातं रंतदा ॥ प्रवेतः सत्समदावीरान दृष्ट्वा क्रोध समन्वितः ॥ ४३ ॥
धनं पितृणां विच्छेदवाणैः सन्नतयर्बभिः ॥ निरुक्ता स्वेव तान्यस्ममदृश्यं तभारत ॥ ४४ ॥
ततस्तेन निमेषार्थात् प्रतिपद्य नृपि च ॥ सप्रचैव दृष्ट्वा त्वां सप्रवेत स्योपपद्य पातय नृ ॥ ४५ ॥
ततः पुनरमेयात्मा भलैः सप्रभिराश्रुगैः ॥ वित्तकर्तृमदाया द्रुलेषां चापानिधत्तिनां ॥
तेनिरुक्तमदाचापाः स्फुरमाणः सदारणा ॥ अयशक्तीः पतामृश्यविनेडर्भैरवानरवान
मुमुर्भारत श्रेष्ठसमप्रवितरथं प्रति ॥ ततस्माज्जलितः स तमदीत्काशतनिः स्रुताः ॥
अप्राप्ताः सप्रभिर्मलैः विच्छेदपरमास्त्रवित ॥ ततः समादाय शरं सर्वकायविदारणं ॥ ४६ ॥
प्राहिणोद्गरत श्रेष्ठप्रवेतो रुकरथं प्रति ॥ तस्मिन् देहे निपतितो वाणो वक्रातिगोमदान् ॥ ४७ ॥

मभी.

प.

१८०

186

मत्तो गजः पर्यपतद्वत्सारथिनो दयाः ॥ १४ ॥ सारथः रथिनश्चापि चिह्नं तः संसृतः ॥ संदनाद
पतत्कश्चिद्विदुतो न स्यात्कैः ॥ १५ ॥ दत्तसारथिरप्युच्चैः पपातकाष्टवदथः ॥ युध्यमानस्य
संग्रामे च वेरजसि चोत्थिते ॥ १६ ॥ धनुः कृजितविज्ञानं तत्रासीत्तत्पुध्यतः ॥ गात्रस्पर्शं न योधा
नां विज्ञातुं परिप्रेक्षितं ॥ १७ ॥ युध्यमानेश्वरैः राजन्सिंजिनी ध्वजिनी त्वगात् ॥ अन्योन्यं वीरश
हो वैनाशप्रयत्नभटैः कृतं ॥ १८ ॥ शत्रून्मात्रे संग्रामे परदेहकर्मधारिणि ॥ युध्यमानस्य संग्रामे
कुर्वतः पौरुषं स्वकं ॥ १९ ॥ नाशो वीनामगोत्रात्किं कीर्तेनेव परस्परं ॥ भीष्मचापयुतैर्बालैरातो
नां युध्यतां राणे ॥ २० ॥ परेस्परेशां वीराणां मनां सिसृक्ष कं पयत ॥ तस्मिन्निराकृते प्रदेहमुलेरी
मदर्षणे ॥ २१ ॥ शितां स्वमौरसं पुत्रेनाभिजानाति कश्चन ॥ चक्रं भग्नं पुगं चैव पकोप्यैरथो
दतः ॥ २२ ॥ आक्षिप्तः संदनादीरः स सारथिरजिह्वगैः ॥ विधुरेभिर्न च केच रथे वशा कलीकृते
तेन तेन स्मृत्प्रपंते बाध्यमानाः परस्परं ॥ यो दत्तः शिरसा छिन्नो मर्मभिर्निहतो दत्तः ॥ २३ ॥ अदत्तः
कोपिनैवासीद्दीर्घनिघ्ननिशात्रवान् ॥ सैनः कुरुणामकरोत्स्यं तस्मिन् द्वादशे ॥ २४ ॥ रा
जपुत्रांस्तथोदारानवधीच्छत्सं वशः ॥ विद्धे दथयिनां बाणैः शिरांसि शतं सं वशः ॥ २५ ॥ सां
दावादवश्चैव सधनं बिसंसृतः ॥ रथिनो रथवक्राणि कृत्वा राशिरथानि च ॥ २६ ॥ क्षुद्राणि
च सदादीणि पताकाश्च विशां वतैः ॥ दयौ वाश्चरथौ चाश्चनरौ वाश्च निभारत ॥ २७ ॥ वार

१८५

धृतराष्ट्र उवाच ॥ एवं श्रुत्वा मे देहासे प्रान्ते शतं यं प्रति ॥ कुरवाः पांडवे वा श्रुत्वा किमकुर्वन्त सं
जय ॥ १ ॥ भीष्मः शान्तवचः क्रुद्धस्तन्मा चक्षुःश्रुतः ॥ संजय उवाच ॥ राजन् शतं सहस्रं शि
ततः क्षत्रियपुंगवाः ॥ २ ॥ श्रुत्वा तं सेनापतिं शूरः पुरस्कृत्य स दारयाः ॥ राजो बलं दर्शयन्त स्तवपु
त्रस्य भारता ॥ ३ ॥ शिवांश्चिन्तयन् पुरस्कृत्य शतं मैत्रं नमस्काराः ॥ आप्यवर्तन्त भीष्मस्य रथं देमपरि
कृतं ॥ ४ ॥ जिह्वां संतोमुधांश्च शतं ददासीत् सुलं मयतः ॥ तत्ते देसं प्रवक्ष्यामि मद्रा वैशास सुडवं ॥
तावकानां परेषां च यथा प्रदुमवर्तत ॥ तत्राकरोदधोपस्थानं शून्या न शान्तवो बहून् ॥ ५ ॥
प्राकृतं तज्जमां गा निशोरैश्च न रथोत्तमः ॥ समाह्वानो व्यैरैर्वर्कमर्क्षं तत्प्रतापवान् ॥ ६ ॥
तदनसंमतात् समरे रविरुद्यन् यथा तमः ॥ ७ ॥ तेनाजौ प्रेक्षितौ राजन शराः शतं सहस्रं शः
क्षत्रियांस्तकराः सार्वभेदावेगामदावलः ॥ ८ ॥ पातयामास शूराणां शिरांसि शतशोरयो
राजन् कंदकं संनद्धावीरा विगतमस्तकः ॥ ९ ॥ रथारथेषु संसृता यदृश्यन्त विशांपते ॥ ए
को रथपथं वर्तन्त रगोन्यतरंगमं ॥ १० ॥ सबलं निहतं वीरं लंबमानं स्वकाशुकं ॥ उदीर्णा
शूरा राजन् न वदन्त शततस्ततः ॥ ११ ॥ बहवैरु निषण्णमविध्वस्ता शिरसो दृताः ॥ शत
शः पतिता भूमौ वीरशब्दा सुश्रोतैः ॥ १२ ॥ परस्परं रणधावन्तः पतिताः पुनरुत्थिताः
उत्थाय च प्रधावन्तो दंडधुडमवामुषुः ॥ १३ ॥ पंडिताः पुनरन्योन्यं लवन्तौ रणसूदं नि ॥ म

सभी
प.
१८८

१८५

जगत्तुः प्रजालो विमना भवन् ॥ ततोऽर्थो यतः क्रुद्धः पार्थिवैः परिवारितः ॥ ४३ ॥ सत्तैः न्यः पां उवा
नी कमभ्यश्च तसं शुभे ॥ श्वेतो गंगो यमुत्सृज्य तव प्रसवादिनी ॥ ४४ ॥ नाशायामासवेगे
न हृत्ता न वा पुरि वौ जसा ॥ द्वावयित्वा च संचैव वै रादिः क्रोधमूर्धितः ॥ ४५ ॥ आ यत तसम
हान भूयो यत्र भीष्मो व्यवस्थितः ॥ तौ तत्रापि गतौ राजन् शरदी तौ मदा बलौ ॥ ४६ ॥ अयुधे
तां मदात्मानो यथा बाहुत्रयासवौ ॥ अमो न्ये तमदा राजपरस्परवधैश्चितौ ॥ ४७ ॥ निरस
कार्मुकं स्ये तो भीष्मं विव्याथ सप्तभिः ॥ पराक्रमं ततस्तस्य पराक्रम्य पराक्रमी ॥ ४८ ॥ तरसा
पातयामास सतो मतमिव दिपं ॥ वैरादिः समरे क्रुद्धो मृशमायम्य कार्मुकं ॥ ४९ ॥ आजवा
न ततो भीष्मं श्वेतः क्षत्रिय नंदनः ॥ तं प्रत्यविध्दशभिर्भीष्मः पातन वस्तथा ॥ ५० ॥ सवि
द्वलेन बलवत्त्वा कं पतयथा बलः ॥ श्वेतः शान्तनवं भूयः शरैः सन्नतय र्वभिः ॥ ५१ ॥ वि
व्याथ पंचविंशत्या तदहृतमिवाभवत् ॥ अदस्य चरणे श्वेतः हृत्किंणी परिसंलिदन् ॥ ५२ ॥
ततोऽर्थो यतः क्रोधात् स्वमनीकमवोरयत् ॥ पत्माङ्गीं परीक्षध्वं रक्षमाणः समं ततः ॥
तानूचे पश्यमानो स्नातश्चे तो समथवाप्सति ॥ भीष्मः शान्तनवः पुरस्तथा सत्तं ब्रवीसिते
रात्तस्तु वचनं श्रुत्वा त्वरमाणो मदारयत् ॥ बलेन च तरेणेण गंगे यमच पालयन् ॥ ५५ ॥ वा
हिकः क्रुजवर्मा च शलः शल्यश्चमारतः ॥ जरासंधिर्विकर्णश्च विव्रसेनो विविशतिः ॥ ५६ ॥

१८८

एताः शतशश्चैव दत्ताः श्वेतेन संपुगे ॥ तेन श्वेतदद्याद्दीप्ता विहाय रथसुतसं ॥ २१ ॥ अथ सूतास्त
 थापय्याथ त्रयशपा मितदुरं ॥ शरपातमपक्रम्य कुरवः कुरनेदन ॥ २२ ॥ भीष्मं शान्तनवे पुत्रे स्मि
 ताः पश्याम सर्वशः ॥ अदीनो दीनसमये भीष्मो ह्यस्माकं महादवे ॥ २३ ॥ एकस्तस्योत्तरव्याघ्रो
 गिरिर्मरुतिवाचलः ॥ आददानश्च प्राणानसविता शिशिरात्पथे ॥ २४ ॥ गभस्तिमिरिवादि
 त्यंतस्योद्देममरीचिमान् ॥ ससुमोचमदेष्वासः शरसंवा ननेकशः ॥ २५ ॥ निवृत्तमिजानस
 मरेचक्रपातिरिवा सुरान् ॥ तेवध्यमाना भीष्मो एतद्भक्तं महादवे ॥ २६ ॥ श्वपूषारिव तेषु
 थानमुक्तानि मित्रदारुणाः ॥ तमेकमुपलभ्यैकोदष्टः प्रष्टः परंतपः ॥ २७ ॥ उद्योधनप्रिये
 युक्तः पांडवानवदृशो मयन् ॥ जीविताउत्थितं त्यक्त्वा भयं च समदा दवे ॥ २८ ॥ पातयामास सै
 न्या निपांडवानां विशांपते ॥ प्रदुरंतमनीकानि पितादेव ब्रतस्तव ॥ २९ ॥ दृष्ट्वा सेनापतिं भी
 ष्मो वेगितः सन्समभ्यधात् ॥ समीक्षं शरजात्तेवमदत्ता समवाकिरत् ॥ ३० ॥ श्वेतं चापित
 थाभीष्मः शरीरैः समवाकिरत् ॥ तोहपाविव नंदं तौ मता विवमदादियौ ॥ ३१ ॥ व्याघ्रावि
 वस्तुसंखावत्सो न्यसमिजज्जलः ॥ अस्ते रस्त्राणि संवाप्यंत तस्तौ पुरुषधर्मौ ॥ ३२ ॥ भीष्मः श्वे
 तस्तु पुपुधे परस्परवधे धिक्ते ॥ एकाद्रानिर्देहेद्भीष्मः पांडवाना मनीकिनी ॥ ३३ ॥ शरैः परम
 संक्रुद्धः श्वेतो यरिनपालयेत् ॥ पितामदंततौ दृष्ट्वा श्वेतेन विसृवीकृतं ॥ ३४ ॥ प्रहर्षं पांडवा

मभी
प.
१८५

188

विरघंरघिजांशेष्टंश्वेतंरुद्रापितामहः॥ताउयामासनिशितैःशरसंवैःसमेततः॥२॥
सताग्रमानःसमरेभीष्मचापच्युतैःशरैः॥स्वयेधनुकत्सजशक्तिजग्राहकावनी॥२॥
ततःशक्तिंरघोद्योरांशुदायोधामहामया॥कालंदोषमांशोरांशुतोअशमनदमां॥२॥
अब्रवीच्चतदाश्वेतोभीष्मंशान्तनवरणे॥निष्टेदानींसुसंरुचःपश्यमांपुरुषोत्तम॥२॥
एवमुक्तामदेष्टासोभीष्मंयुधिपराक्रमी॥ततःशक्तिममेयात्मावित्तेपभुजगोपमां॥२॥
पांडुवार्थेपराक्रांतस्तवानर्पचिकीर्षति॥दादाकागोमहानासीत्पुत्राणांतेविशंपते॥
रुद्राशक्तिंमहाद्योरांशुतोदंसमप्रभां॥श्वेतस्मकरनिर्मुक्तंनिर्मुक्तोरासन्निभो॥२॥
अपतत्सहसाराजनमहोत्केवनभस्तत्तत्॥ज्वलंतीमंतरीक्षेतांज्वालाभिरिवसंश्रुतां॥
संसंभ्रांतस्तराराजनपितादेवव्रतस्तव॥अष्टभिर्नैवधाभीष्मःशक्तिंविचेदपत्रिभिः॥२॥
उत्तुष्टदेमविकृता निकृता निशितैःशरैः॥उबुक्कृपस्ततःसर्वेतावकाभरतर्षभ॥२॥
शक्तिंविनिहतांरुद्रावैरारिःक्रोधमूर्छितः॥कालोपहतवैजाश्रकतेयंनाभ्यजावत्॥
क्रोधसंसृजितोराजवैरारिःप्रदसचिव॥गदांजग्राहसेरुद्रोभीष्मस्यनिधनंगतः॥२॥
क्रोधेनरक्तनयनोदंष्ट्रातिरिवापरः॥भीष्मसमभिःसावजलोचमिवपर्वते॥२॥
सवेगमसंवाच्यंमत्ताभीष्मःप्रतापवान्॥प्रभाववित्तमोचार्यसहसाधरांगीगतः॥२॥

१८५

तत्रमाणाल्लराकालेपरिवार्यसमंततः॥ शस्त्रवृष्टिं सुवड्गलां श्वेतस्योपरिपालयन्॥ ५० ॥
तानक्रुद्धान्निशितैर्बालैस्तस्मात्समाह्वयन्॥ अवारयदमेयात्मादर्शयन्पाणिगतावन्॥ ५१ ॥
सन्निवार्यततात्सकैकेसरीकुंजरानिव॥ मदताशरवर्षेणभीष्मस्यधनुराचिनत॥ ५२ ॥
ततोन्मद्वरादायभीष्मः शान्तनवोऽपि॥ श्वेतंविद्याधराजेंद्रकंकपत्रैः शिलाशितैः॥
ततःसेवायतिः क्रुद्धोभीष्मं वदन्भिरायसैः॥ विद्याधरसमरेराजनसर्वलोकस्यपश्यतः॥ ५३ ॥
ततःप्रव्यथितो राजाभीष्मं दृष्ट्वा निवारितं॥ प्रवीरं सर्वलोकस्य श्वेतेन युयिवैतदा॥ ५४ ॥
निष्ठानकश्चसुमहानतवसेन्यस्यवाभवत्॥ तंवीरं चरितं दृष्ट्वा श्वेतेन शरविलितं॥ ५५ ॥
तं श्वेतेन ममैतं श्वेतस्य वशमागतं॥ ततः क्रोधवशं प्रापः पिता देवव्रतलव॥ ५६ ॥
सुन्मथितं दृष्ट्वा तोचसेनां निवारितां॥ श्वेतं प्रति महाराजस्य सृजत्सायकानवहून्॥
तानावाप्यैरण्ण श्वेतोभीष्मस्यरथितां वरः॥ धनुश्चिह्नैर्दभक्षेन पुनरेव पितृसवः॥ ५७ ॥
उत्सृज्य कामुकं राजनगंगेयः क्रोधमल्लितः॥ अन्यत्कामुकमादाय विप्रलंबलवतरे॥ ५८ ॥
तत्र संधाय विप्रलानभलात्समशिलाशितान्॥ चतुर्भिश्च तस्मात् श्वेतस्य दत्तनाप
तैः॥ ध्वजं द्वाभ्यां ववित्ते रसममेन वसारायिः॥ शिरश्चिह्नैर्दभक्षेन संक्रुद्धो लघुविक्रमः॥ ५९ ॥
दत्ताश्च सूतात्सरथा देवसुतमदारयः॥ अमर्शं च पमापन्नो व्याकुलः समपद्यत॥ ६० ॥

मभी.
प.
१५०

189

वृत्तं तैर्वैरव्याघ्रैर्भीमसेनप्रयोगैः ॥ अभ्यवर्तत गांतेयः प्रवेतं सेनायतिं कृतं ॥ १५ ॥ आ
पतंतं महावेगं भीमसेनः प्रतापवान् ॥ आजग्रे विशिखैः वध्यासेनायं वमदारथा ॥ १६ ॥
अभिमस्य च समरे पिता देवव्रतस्तव ॥ वारयित्वा शरैर्घोरे रत्या नपि मदारथान् ॥ १७ ॥ आज
ग्रे भरतश्रेष्ठसिन्धुभिः सन्नतपर्वभिः ॥ सात्यकिं च शतेनाजौ भारतानां पितामहः ॥ १८ ॥
धृष्टकम्बं च विंशत्या कैकेयं चापि पंचभिः ॥ ताम्रसर्पान् महेष्वासान् पिता देवव्रतस्तव ॥ १९ ॥
वारयित्वा शरैर्घोरे र्शेत मत्पभिरुदुवैः ॥ नतः शरैर्मृत्युसमं भारसाधनमुत्तमं ॥ २० ॥ विह्व
लबलवाभीष्टः समदन्तुगसदं ॥ ब्रह्मास्त्रेण सुसंयुक्तं तं शरं लोमवादिनं ॥ २१ ॥ दद
मुर्देवगंधर्वाः पिशाचोरगरादसः ॥ सतस्य कवचं भित्ताज्जलदग्निस्तमोजसः ॥ २२ ॥ ज
गामथरिणीवाणो महाशानिरिव ज्वलन् ॥ अस्त्रं गव्यं न यथादित्यप्रभामादाय सत्वरः ॥
एवं जीवितमादाय चेतदेहजगाम सः ॥ तं भीष्मेण न रव्यामेतथा विनिहतं युधि ॥ २३ ॥
प्रपतंतं सपश्यामग्निभेः प्लंघमिव व्युत्तं ॥ अयोधाः पांडवास्तत्र क्षत्रिया ये मदारथाः ॥ २४ ॥
प्रदृष्ट्वा मृततः सर्वे ऊरवश्चापिसर्वशः ॥ ततोऽः शासनो राजन् प्रवेतं दृष्ट्वा निपातितं ॥ २५ ॥
वारिचनिनदेर्घोरे र्नेत्यतिस्मसमेततः ॥ अस्मिन् शूरे महेष्वासे भीष्मेणादवशोभिः ॥
ना ॥ प्रावेपंत महेष्वासाः शिखंडिप्रसुखारथाः ॥ ततो धनं जयो राजन्वास्म्येषा पिसर्वशः

१५०

श्वेतः क्रो यवशाविशेभ्यः मयित्वा ततो गदां ॥ रथे भीष्मस्य विवेपयथा देवो धने श्वरः ॥
 तथा भीमनिपातिन्यास रथो भस्मसात्कृतः ॥ सधनः सदसूतेन साश्वः सहस्रगंधरः ॥
 विरथं रथिनां श्रेष्ठं भीष्मं दृष्ट्वा रथोत्तमः ॥ अभ्यावत स हि ताः शल्पप्रभृतयो रथाः ॥
 ततोऽसं रथमास्थाय धनुर्विस्फार्य दुर्मनाः ॥ शनकै रभ्यात् श्वेतं गंगेयः प्रहसन्निव
 पतस्त्रिचंतरे भीष्मः शृग्रावविभ्रुलां गिरं ॥ आकाशो दीरिता दिव्या मात्मनो हितसंश्रयो
 भीष्मभीष्ममहाबाहो शीघ्रं यत्नं कुरु भवै ॥ पश्य पश्य जये कां तो निर्दिष्टो विश्वपो निना
 पतच्छतात्तवचनं देव हतेन भाषितं ॥ संप्रहृष्टमना मृत्वा वधेत स मनोदधे ॥ १९ ॥ विरथं
 रथिनां श्रेष्ठं श्वेतं दृष्ट्वा परातिनं ॥ संहिता सुव्यवर्धं तपरीं शतो महारथाः ॥ २० ॥ सा
 त्किर्भीमसेन अष्टष्टमश्वपार्षतः ॥ कैकेयाधृष्टकेतु अभिमनु अवीर्यवान् ॥ २१ ॥
 पत्नाना पततो दृष्ट्वा श्लोका शल्पकपैः सह ॥ अवारयदमेयात्मा बाधुवेगानिवाचलः ॥ २२ ॥
 सन्निहृष्टेषु सर्वेषु पांडवेषु महात्मसु ॥ श्वेतः खड्गमपाकृष्ट भीष्मस्य धनु रान्धितः ॥ २३ ॥
 तदपास्य धनुस्त्रिचंतरमाणाः पिता मदः ॥ देवहतवचः क्रत्वा वधेत स मनोदधे ॥ २४ ॥
 ततः प्रचरमाणः सुपिता देवजनस्तव ॥ अन्यतः कासु कलादाय त्वरमाणो महारथः ॥ २५ ॥
 द्रुपेन सज्जनकरोति शक्रवाप समग्रं मे ॥ धिता ते भरतः श्रेष्ठः श्वेतं दृष्ट्वा महारथं ॥ २६ ॥

मभी
घ.
१५१

190

उर्ध्वोपनोयुदमनानित्यमेवदिसंजय ॥ १० ॥ कर्णस्यमतमास्यायसौ बलस्यचपायकृत ॥
उः प्रासनस्यचतथापाउवानभसूयत ॥ ११ ॥ तस्यादेव्यसनं वोरमनुप्राप्तं तसंजय ॥ प्रवेत ॥
स्यचविशेषेनानभीषस्यविजये ॥ १२ ॥ संक्रुद्धः कुलसदितः पाथः किमकरोयधि ॥
अर्त्तनादिभयं भूतलमेतातनशाम्यति ॥ १३ ॥ सादिष्टरश्मिकौंतेयः क्षिप्रकारीमहबलः
मन्येशरैः शरीराणि प्रमथिष्यति विहितां ॥ १४ ॥ पैदीरिंशुत्तमजसमउपेंद्रसदृशोरणो ॥ अ
मोयक्रोधसंकल्पोदृष्टावः किमभूत्तनः ॥ १५ ॥ तथैववेदविष्णुरोज्ज्वलनार्कसमद्यतिः
पेंद्रासु विदमेयात्मा प्रापतत्समितिजयः ॥ १६ ॥ वज्रसंस्पर्शरूपाणामस्त्राणामायकारि
ता ॥ शश्वजापेंद्रदेहंतशरंचक्रमदारयः ॥ १७ ॥ ससंजयमदाप्राज्ञोदुषदस्यात्मजोबली ॥
धृष्टकृत्नः किमकरोत्प्रवेतेषुपिनिपातिने ॥ १८ ॥ ममैवापराधेन सर्वमेतच्च शिष्यति ॥ म
न्येभवः प्रजन्तालपाउवानांमदात्मनः ॥ १९ ॥ तेष्वाक्रोधं वितथंलुग्रहः सुचतिशासुच ॥
नशान्तिमयिगत्वा मिसर्वमाचक्ष्वसंजय ॥ २० ॥ संजयउवाच ॥ पातदृवाहसमयेतस्मिन्न
हनिदारुणे ॥ कृतवर्मणासदितंदृष्टाशस्त्रमेवस्थिते ॥ २१ ॥ शत्रुः क्रोधातप्रजन्तालह
विषादववाडिव ॥ सविस्फूर्जमहत्पापंशक्रवापोपमेवली ॥ २२ ॥ अभधावज्जिह्वांसं
नैशस्त्रमग्राधिपं बली ॥ मदत्ताश्चवंशेनसमंतात्परिवारितः ॥ २३ ॥ सृजन्वाणाम

विष्णुसंस्थितः
विष्णुसंस्थितः
विष्णुसंस्थितः

१५१

अवदारे शनैश्चक्रे निदत्ते वाहिनीयतौ ॥ ततोः बह्वारः सैन्यानामुभयेषां चकार ॥ १३ ॥
तावकानां परेषां च न दत्तां मर्षतां स्वनः ॥ धात्रो विमनसो भूत्वा प्रविशन्तमदारयाः
विजयं तो वधं योरं कौरवाणां परंतप ॥ इति श्रीभीष्मपर्वणि प्रथमदिवसपुद्गः ॥ १ ॥
धृत राष्ट्र उवाच ॥ श्वेते सेनापतौ तान संग्रामे निदत्ते परैः ॥ किमकुर्वन्मद्देष्टा साः
पांवालाः पांडवैः सह ॥ एतेनापतिं समाकर्ण्य श्वेतं युधिनिपातितं ॥ तदर्थं यततां चा
पि परेषां प्रपलायितां ॥ २ ॥ सनः प्रीणाति मेवाच जयं संजय पृथ्वतः ॥ प्रत्यवायं चिं
तयतां वज्रानः प्रसवंति मे ॥ सहिवीरो ब्रह्महृदः कुरुपतिस्तदा ॥ ह्येतवैरेमदा
तेन पितुः पुत्रेण धीमता ॥ ३ ॥ तस्यो देगाद्रया चापि संश्रिता पांडवान् पुरा ॥ सर्वस्वं प
रिसंत्पज्जुः खं संश्रित तिष्ठति ॥ ४ ॥ पांडवानो प्रतापेन दुर्गदेशं प्रविश्य च ॥ सयत्न
शतं संवाधे सते वं प्रत्यवस्थितः ॥ ५ ॥ आश्चर्यं वै सदा तेषां पुरातां स उमेतिः ॥ ततो
युधिष्ठिरैर्भक्तः कथं संजय सूरितः ॥ ६ ॥ मदिनः संयतः सुहृदः पातालिपुरुषा धमः ॥
न पुद्गे रोचयेद्दीप्तो न वाचा यः कश्च वने ॥ ७ ॥ न कृपो न वगां पाणेनाहं संजय रोचये ॥
न वासुदेवो वा र्क्षो यो धर्मराजश्च पांडवः ॥ ८ ॥ न मीमो नार्जुनश्चैव न यमो पुरुषर्षभो
वार्धमाणा मया नित्यं गांधार्या विदुरेण च ॥ ९ ॥ जामदग्नौ न रामेण व्यासेन च मद्दात्मना

सभी.
प
१६२

191

भद्रकान्भीष्मः प्रहरत्तं श्रेष्ठः पातयामास मार्गोः ॥ ४१ ॥ उत्तरजसमरे राजन पांडवं सख्यसा
चितं ॥ अभद्रवत्पांचालं उपदंसे नया हृतं ॥ ४२ ॥ प्रियं संवेधिनं राजन हृत्तं सिचिकिरनवर
न ॥ अग्निरेव प्रदधानि दृष्टानि शिशिरात्मये ॥ ४३ ॥ शरदाधाम दृश्यं तस्यैव निउपदस्यद ॥
अनिष्टतरुणो भीष्मो विधुमउवपावकः ॥ ४४ ॥ मध्मदिने पथादितं तपंतं मिव ते जस्य ॥
नशे कुः पांडवे यस्मयो धाभीष्मं निरीक्षितं ॥ ४५ ॥ वीहां चक्रुः संमत्ता ते पांडवा भयपीडि
ताः ॥ आतारं नाभ्यपश्यंत गावः शीतार्दितारवः ॥ ४६ ॥ सातयो धिष्टिरीसेना गांगेय शरपी
डिता ॥ सिंदेनेव विनिर्मिच्छाशुक्ला गोस्विगोपते ॥ दूतविप्रदुते सैन्ये निरुत्साहे विमर्दिते
दाहाकारो मदानासीत् पांडुसैन्यस्य भारत ॥ ततो भीष्मः शान्तनवो नित्यं मंडलकार्मुकः
सुमोचवा एगन्दीमाशान्हीना शीविषानिव ॥ ४७ ॥ शरैरेकायनी कुर्वन् दिशः सर्वा यत्नव
तः ॥ जघान पांडुवरयानादिष्वादिष्वा भारत ॥ ततः सैन्येषु भूयैषु मयितेषु च भारत ॥ प्राप्ते
वाले रिनकरेन प्रज्ञायत किंचन ॥ ४८ ॥ भीष्मं वससुदीर्घं तं दृष्ट्वा प्राणमहादेवे ॥ अवस
रमकुर्वन्त सैन्यानां भरतर्षभ ॥ ४९ ॥ इति श्रीभीष्मपर्वणि अध्यायः ॥ ४६ ॥ प्रथमदिवस
युद्धं ॥ संजय उवाच ॥ कृतवद्द्वारे सैन्यानां प्रथमे भरतर्षभ ॥ भीष्मे च युधिसंरक्षे
दृष्टे रयो धनेतदा ॥ ५० ॥ जलतस्त्वं मभिगम्य मत्तार्दसे ॥ ॥

१५२

तमापते ते संप्रेक्ष्य मत्तवारण विक्रमं ॥ तावका नीरथाः सप्त सप्तं तात पथ्यं वारयन् ॥ म
दराजं परीक्षन्तो मृत्योर्दंष्ट्रां तं रंगतं ॥ २८ ॥ ब्रह्मदलश्च कौशले जयत्सेनश्च मारुतः ॥ त
ष्मारुक्मरुथो राजन् प्रभुः शाल्यस्य मानितः ॥ २९ ॥ विदुर्नुविदावाचं सौकां वीजश्च सुदक्षिणः ॥
ब्रह्मदत्तश्च सदापादः सैंधवश्च जपदधः ॥ ३० ॥ नानाभ्या त विचित्राणि कार्मुकानि महात्मनः ॥
विस्मरितास्तदृश्यं ततोऽपरे शिवविफुल्लतः ॥ ३१ ॥ ते तवागमपेवर्षं शंखमूर्ध्नि नृपा जयन्
निदातां ते निलोदृता मेवाश्च न भोजलः ॥ ३२ ॥ ततः क्रुद्धो मदेष्टा सः सप्तमलैः सुते जनैः ॥
धनुं पितृणां माक्षिपन् नरैश्च तनापतिः ॥ ३३ ॥ ततो भीष्मो मदावाङ्मविनयं जलदो यथा ॥ ता
त्तमात्रं धनुर्दंष्ट्रां शंखमभ्यदधत् ॥ ३४ ॥ तमुद्यतमुदीक्ष्य मदेष्टा संमदावलं ॥ संव्रला
पां उवीसेनावातवेगादुत्तैव नोः ॥ ३५ ॥ तजार्जुनः सत्त्वितः शंखस्पासीत प्ररः सरः ॥ भी
ष्मादुद्योय मघेनितत्र मुहुर्मवर्तत ॥ ३६ ॥ हाहाकारो मदानासी घोधानोऽपि मुध्मतां ॥
नेजलेजसि संसृक्तमित्येव वयं ययुः ॥ ३७ ॥ अथ शल्यो गदापाणि रवती र्ध्वमदायथा ॥
शंखस्य च तुरो वाद्य नवधीरुत्तर्कभः ॥ ३८ ॥ सदृताश्चोरया तूष्णीं च कुमादाय विवृतः ॥
वीभक्तो अरथं प्राप्य ततः शान्तिमविदत् ॥ ३९ ॥ ततो भीष्मो रथात् पूर्णसुत्पतेतः पतत्रि
णः ॥ ये रत्नरितं भूमिं स सर्वतः समविल्लता ॥ ४० ॥ पांचालान यमस्याश्च के रलोऽपि

मभी.
प.

१९३

192

उक्तत्वादिजंमेष्टाद्दिमाथवमाविरे मध्यस्थमिवपश्यामिसमरेसव्यसाचिनं ॥१६॥
कोभीषः परंशत्तापुप्यतेयंमहाभुजः ॥ केवलंवाङ्मवीर्ष्येणक्षत्रधर्ममनुसरन् ॥१७॥ गद
पावीरवातिन्यायपीत्सादंमदात्मनः ॥ करोत्यसृकरंकर्मरथासुनरदंतिष्ठ ॥१८॥ नालमे
षदयंकर्तुंपरसैन्यसमारिषः ॥ आर्जवेनैवपुदै नवीरवर्षशतैरपि ॥१९॥ पकोस्त्रवित्स
त्वातेयसोप्यस्मान्मुपेक्षते ॥ निर्दयमानानभीषेणद्रोहेनचमहात्मना ॥२०॥ दिव्या
स्त्राणिबभीषसद्रोणसवमहात्मनः ॥ धत्संतिहविषात्सर्वानप्रयुक्तानिपुनःपुनः ॥२१॥
कृष्णभीषः सुसंरक्षः सदितः सर्वपार्थिवैः ॥ हयपिष्यतिनो नृनंयादृशोस्मपराक्रमः ॥२२॥
सतंपश्यमहाभागयोगीश्वरमदारयंभीषंयः शमयेत्साव्येदावापिंजलदोयया ॥२३॥
तवप्रसादाद्देविदंष्ट्रांश्चानिदन्दिषः ॥ स्तगन्मनुसंप्राप्ताजीविष्यंतेसबांधवाः ॥२४॥
एवमुक्त्वाततः पार्थीव्यायशालेमदात्मनः ॥ विरमंतर्मनाभूत्वाश्लोकोपहतचेतनः ॥२५॥
शोकार्तेपांउवदृष्ट्वापुःविनाशृतचेतसं ॥ अत्रवीतशोविंदोप्रदक्षन्सर्वपांउवान् ॥२६॥ सा
शुभोभरतश्रेष्ठनतंशोचितुमर्दसि ॥ यस्यतेभ्रातराः शूराः सर्वेतेलोकविश्रुतः ॥२७॥
अदंचप्रियकृदाजन्तात्पकिञ्चमदारयः ॥ विरारुपदौवैवधृष्टम्भश्चपार्थतः ॥२८॥
तथैवसबलाः सर्वेगजानोराजसतम ॥ तवप्रसादंश्रीदंतेतत्कृत्स्नविशेषतः ॥२९॥

१९३

भारमिः सदितः सर्वैः सर्वैश्च शेषैः ॥ २ ॥ श्रीकेन मद्रा युक्तमितपानः पराजयं वा
स्तेषामप्रवीरानादृष्टाभीष्मस्य विक्रमः ॥ ३ ॥ कृष्णपश्य महेष्वासंभीष्मंभीमपराक्रमं ॥ श
रैर्दृष्टिसेन्यमेप्रीक्षेकत्तमिवाभिलः ॥ ४ ॥ कथमेतंमहात्मानंशस्यामःप्रतिवीक्षितं ॥ ले
लिप्तमानंसेन्यमेदविषेतमिवाभिलः ॥ ५ ॥ पनंदिषुरुषव्याघ्रेथनुष्मंतंमहाबलं ॥ दृष्ट्वावि
प्रभुतंसेन्यमदीयंमार्गणादतं ॥ ६ ॥ शक्योजेतंयमःक्रुशवज्रपाणिश्चसंयुगेवरूपाः
पाशश्चपापिकुलेरोवागदाधरः ॥ ७ ॥ नतुभीष्मोमदाबाहुःशक्योजेतंमहाबलः ॥ सो
दमेवंगतेमग्रीभीष्मगाथजलेस्ततः ॥ ८ ॥ आत्मनोवृद्धिदोर्वत्याङ्गीक्षमासाधकेशव
वनंयास्यामिवास्मिंयमेयोवानेनजीवितं ॥ ९ ॥ नत्तिमान्पृथिवीपालान्दातंभीष्मपश्य
त्ववे ॥ तपयिष्यमिसेतामेकस्मभीष्मोमदासुवित ॥ १० ॥ यथानलं प्रज्जलितं पतंगः सम
भिदुताः ॥ विनाशायैव गच्छेन्नितथा मे सैनिको जतः ॥ ११ ॥ दयंतीतोस्मिवास्मिं पराज्यदे
तोः पराक्रमी ॥ आतरश्चैवमेवीराः कर्षिताः शरणी रिताः ॥ १२ ॥ मत्कृतेभारहार्द
नराभ्यामुष्णान्धासुखात् ॥ जीवितं वदुमन्येदं जीवितं त्वयडलंभं ॥ १३ ॥ जीवितस्यदि
शेषेण तयस्तस्यामिदृशं ॥ नवातपिमेवरुगेमित्राणीमानिकेशव ॥ १४ ॥ रथा मेव
दिसादृशदिक्षौ रसेर्महाबलाः ॥ वातयत्ननिशंभीष्मः प्रवराणां प्रहारिणः ॥ १५ ॥ किं

मभी.
प.
११४

शासनात्सुहृत्सन्निमित्तोविश्वकोर्मिता॥ इदंउधसवर्णमःपताकाभिरलंकृतः॥
आकाशगङ्गाकाशेगंधर्वनगरोपमः॥ नृत्तमानश्वाभातिर्यचर्षासमारिषा॥ ४५॥ ते
मनरवतापार्थःसवर्गाशिवधन्वना॥ वभूवपरमपीतःस्वपभूरिवभाउता॥ ४६॥ शि
रोभूदुपदोराजामरुत्यासेनयाहृतः॥ कुंतिभोजश्चैयश्चवत्सरास्तानरेश्वर॥ ४७॥ दा
सार्णकाःप्रभदाश्चदासेरकगणैःसह॥ अन्नपकःप्रभदाश्चग्रीवायांभरतर्षभ॥ ४८॥ प
रश्चरैश्चर्षोऽङ्गराजाकौरवकैस्तथा॥ विष्वादेःसदितश्चापिष्टुमासीकधिष्ठिर॥ ४९॥
पक्षोतुमीमसेनश्चधृष्टकृत्तश्चपार्थतः॥ द्रोपदेयाभिमन्युश्चसात्यकिश्चमदारयः॥ ५०॥
पिशुवादादरदाश्चैवर्षोऽङ्गःकुंठोद्वैःसह॥ यवनाथेनुकाश्चैवतंगरणाःपरतंगरणाः॥ ५१॥
वाङ्मिकास्तितिराश्चैववोलाःपांशाश्चभरत॥ पत्तेजनपदाराजनरदत्तिरूपतनाश्रिताः॥
अश्विवेश्वराजतुंगमलदादाशकारवः॥ शवराःकुंभसाश्चैववत्साश्चसदनालकैः॥ ५२॥
नकुलःसहदेवश्चवासपक्षसमाश्रिताः॥ रथानामयुतंपदाःशिरश्चनिशुतंतथा॥ ५३॥
एष्टमर्बुहमेवासीत्सहस्राणिचविंशतिः॥ ग्रीवायांनियुतंचापिसहस्राणिचसप्ततिः॥
पक्षकोरिप्रपक्षेषुपक्षांतेषुचवारणाः॥ जामुःपरिहृतागजनचलंतश्चपर्वतः॥ ५४॥
जयसंपालयामासविपारःसहकैक्यैः॥ काशिराजश्चशैव्यश्चरथानामयुतैस्त्रिभिः॥

११४

अयेतेपाप्रवतेनित्येदिनकामःप्रियेतरे॥सेनापसमनुशामोपुष्टकम्सद्वारय॥२॥
शिखीचमदावाहोभीफस्यनिधनेकिल॥पतच्छत्तामसराजोपुष्टकम्सद्वारय॥३॥
अब्रवीत्समितोतस्यावाप्तदेवस्यस्यत्वतः॥पुष्टकम्निबोधेदंयत्तां वक्ष्यामिमारिष॥४॥
नातिक्रमंभवेतब्रवचनंममभावितं॥भवान्तेनापतिर्मयंवासुदेवेनसंमतः॥५॥का
निकेपोयथानित्येदेवामासभवत्परा॥तथात्वमपिपात्रंतासेनानीभवयावत॥६॥स
त्वेपुरुषशार्दूलविक्रम्यजदिकौरवान्॥अदेवनेनुयास्यामिभीमःकुस्तत्रमारिष॥७॥
माद्रीपुत्रौचसदितोदौषदेपाक्षरंशिताः॥येचान्तेष्टपिरीयाताःप्रधानाःपुरुषर्षभ
तत्तदुपयन्तवीनपुष्टकम्सोमभाषत॥अदेदोणोतकःपार्थविदितःशेभुनापरा॥८॥
रणेभीमेतथादौरण्णसंशलेनपदयं॥सर्वानपिरणेदृष्ट्वाप्रतिपौत्स्यमिपार्थिव॥९॥
अदोक्तंमदेव्यासैःपात्रवैश्वदेवैः॥समुपनेपार्थिवैरस्यपावतोप्राप्नुतापते॥१०॥त
मब्रवीत्पुनःपार्थःपार्थतेष्टनापतिं॥बृहदःक्रौंचारुणोनामसर्वशत्रुनिष्टदतः॥११॥
यंष्टदस्यतिरिङ्गयतरोदेवासुरेब्रवीत्॥तंयथावतप्रतिबुद्धंपराणीकविनाशने॥१२॥
अदृष्ट्वैराजानःपश्यन्तक्रूरुभिःसह॥तथोक्तःसहदेवेनविस्मयेनमृभताव॥१३॥
प्रभातेसर्वेनानासग्रवक्रौपमेजये॥आदित्ययथाःकेतुल्लाभाद्भुजमनोदर॥१४॥

मभी.
प.
११५

194

वानकुंतलैश्चदशार्णैश्चमागधैश्चविशंपते ॥ १३ ॥ विदर्भैर्मेलकैश्चैवकर्गप्रावरणैर
पि॥ सदिताः सर्वसैन्येनभीष्मादवशोभिना ॥ १४ ॥ गोधाराः सिंधुसौवीराः शिवयोद्यवसा
तयः ॥ प्राकुनिश्चसैन्येनभारदाजमपालयते ॥ १५ ॥ ततोऽर्योधनोराजासहितः सर्व
सौदरैः ॥ अश्वतर्कैर्विकर्णैश्चतथावामनकोसलैः ॥ १६ ॥ द्रुपदेऽहकैश्चैवतथाक्षकमा
लवैः ॥ अभ्युदयंतसेदृष्टाः पांडवेष्ववादिनी ॥ १७ ॥ भूरिश्चवःशालः शाल्योभगदत्तश्चमारि
ष ॥ विंदाउविंदावावैत्यौचामपाश्वरमपालयन् ॥ सौमदत्तिः सुशर्माचक्रावोजश्चसुरहिणः
श्रुताप्रसाद्युताप्रश्चरत्तिर्पञ्चमाश्रिताः ॥ १८ ॥ अस्तत्यामाहमपिपुत्रेवम्यचसातनः
पृष्ठगोपाश्चतस्यासत्रानाजनपदेश्वराः ॥ १९ ॥ केतमानवसदानश्चपुत्रः काश्यपस्ववाविधुः
नतलेतावकाः सर्वेदृष्टागुहायभारत ॥ २० ॥ दधुः शांबास्तुदपुत्रः सिंदनादोस्तथानदन् ॥
तेषांश्रुतासदृष्टानांऊरुहृदः पितामहः ॥ २१ ॥ सिंदनादेविनद्यौबैः शांबिदधौप्रतापवाच
ततः शांबाश्रमेऽर्घ्यश्चवारिवादिताःपर्वैः ॥ आनकाश्चाभ्युदयंतसशस्त्रमुलोभवत् ॥
ततः श्रेयतेर्देयेर्धुतेमदतिस्मरनेस्थितौ ॥ २२ ॥ प्रदधुः शांबवर्गोदेमरत्नविभूषितौ
पांचजन्येदृष्टीकेशोदेवदंत्यनंजयः ॥ पौंड्रधौमहाशाल्वभीमकर्मोदेकोदरः ॥
अनंतविलपेरजाकंतौपुत्रौधुधिशिः ॥ २५ ॥ तऊलः सहदेवश्चसद्योवमतिपुष्प

११५

पवमेतं महावृद्धं यथाभारतसतमाः ॥ सूर्योदयमभीषंतः स्थिता युद्धाय देशिताः ॥ ५८ ॥
तेषामारित्यवर्णानि निर्मलानि मदाति च ॥ श्वेतं तद्गुणानि दृश्यते वारणेन प्रथमेन च ॥ ५९ ॥
इति श्रीमविष्णुसर्वलिंगप्रथायाः ॥ संज्ञय उवाच ॥ कौंचेततो महावृद्धमभेद्यं तनयस्तव ॥
वृद्धे दृष्ट्वा महाजो रंया उवेनामितौ जसा ॥ ६० ॥ आचार्यमुपसंगम्य कृपंशल्पं च मारिष ॥
सोमदत्तिं विकर्णं च सा प्रवाप्यामानमेव च ॥ २ ॥ ३ ॥ शासनादीनां स्मृतं सर्वानेव च भार
त ॥ अस्यां सुवर्णं नृपराजपुत्राय समुपागतान् ॥ १ ॥ प्रादेदेव वने काले हर्षयन्त नयस्त
व ॥ नानाप्रदशनाः सर्वे सर्वे शास्त्रार्थकोविदाः ॥ ४ ॥ एकैकशः समर्था हि पूय सर्वे महा
रथाः ॥ पांउपुत्रानुराणे देते ससैन्याः किमु संदत्ताः ॥ ५ ॥ अथ यथा तदस्माकं बलभीषा
भिरक्षितं ॥ पर्णासंतिरमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितं ॥ ६ ॥ संस्थानाश्च रसेनाः सविकर्णः
कुक्षुगालया ॥ रेचकाश्च त्रिगताश्च मदकायवनास्तथा ॥ ७ ॥ शत्रुं जयेत् स दत्ता भूतया उः ॥
शासनेन हि ॥ विकर्णेन सवीरेण तथानंदोपनंदकैः ॥ ८ ॥ चित्रसेनेन सहिताः सहिता म
लिभदकैः ॥ भीष्ममेवाभिरक्षन्त स हसैः प्रसर ॥ ९ ॥ ततो भीष्मस्य द्रोणश्च तव पुत्रश्च
मारिष ॥ यद्वदंत महावृद्धं पायां नानाप्रतिबाधने ॥ १० ॥ भीष्मः सैन्येन महेन्द्रः समं तात्परिवा
रितः ॥ ययौ प्रकर्षन्मदतीवादिनीं सरागिव ॥ ११ ॥ तमन्वयान्कदेवा सोभारहाजः प्रताप

समी

प.

१५६

195

मेवसैन्यानां मासौ घृतिवतो मदान् ॥ १० ॥ सारिनो धृतिनश्चैव दत्ताः प्रवरवाजिनाः ॥ वि
प्रपातरथानीकाः समयेतयोरुदः ॥ ११ ॥ अर्जुनस्तु नरव्याजो दृष्ट्वा भीष्ममहारथं ॥ वा
र्त्तयमब्रवीत् कुरुयादियत्र पितामहः ॥ १२ ॥ पथभीष्मः सुसंक्रुष्टो वा र्त्तयममयादिनी
लपयिष्यति सुवक्तुं इष्येधनदिते रक्तः ॥ १३ ॥ पथशोणः कृपः शत्रुः विकर्णप्रजनार्दन ॥
धार्तराष्ट्राश्च सदिता इष्येधनप्ररोगमाः ॥ १४ ॥ पांचालानि दृष्ट्वा निष्पत्तिरदिता दवधन्विना
सोदंभी कंबधिष्वासिसेन्यदेतोर्जनार्दन ॥ १५ ॥ तमब्रवीत्वा सुरैवोपतो भवधने जय ॥ पथ
त्वा प्रापयेवीरपितामह रथं प्रति ॥ १६ ॥ पथमुक्तातनो शौरी रथं तं लोके विप्रकृतं ॥ प्राप
यामास भीष्म रथं प्रति जनेश्वर ॥ १७ ॥ चलद्वयपता केन बलाकावत्सवाजिना ॥ सस
प्रितमदाभीमनदहानरुकेतना ॥ १८ ॥ मदातामेव तादेन रथेनादित्पवर्चसा ॥ विनि
घ्ननकौरवानीकं शूरसेनां श्रुत्वा उव ॥ १९ ॥ आगच्छत रणे शीघ्रं सुदृष्टो दृष्टवर्धनः ॥ तमा
पतंतं वेगेन प्रभिन्नमिव वारणं ॥ २० ॥ असप्रानेरणे शूरानपातयंतं च सायकैः ॥ संध
वप्रमुत्तैर्गुप्तः प्राचासौ वीरकैकयैः ॥ २१ ॥ सुदसा प्रत्नदीयापभीष्मः शान्तनवोर्जनं ॥ को
दिगां डीवधन्वानमस्यः कुरुपितामहान् ॥ २२ ॥ द्रोणवैकर्तनाभ्यो वारथी संयातुमर्हति
ततो भीष्मो मदारजकौरवाणां पितामहः ॥ २३ ॥ अर्जुने समसमया नाराचानां समये

१५६
न

काशिराजश्रेष्ठशिवरीचमहारथः ॥ २५ ॥ पांचालासमद्वेषासोदौपदेयाश्चपंचये
धृष्टकृत्स्नोविराटश्चसात्किश्मदारथः ॥ २६ ॥ सर्वदधुर्मदाशंखानसिंहनादांश्चनेरिरे ॥
सतोयः समदास्तत्रवीरैस्तैः समुदीरितः ॥ २७ ॥ नभश्चृथिवीचैवतुल्यतुनादयन
पवनेतेमहाराजप्रदृष्टाः ऊरुमाडवाः ॥ २८ ॥ पुनर्पुंदायसंजगमुत्तापयानः परस्परं ॥ इति
भीष्मपर्वणिअध्यायः ॥ एतराष्टउवाच ॥ एवंसूदेवनीकेषुसामकेषितरेषुच ॥ कथंय
द्वरतांश्रेष्ठः संमहारेषुचक्रिरे ॥ संजयउवाच ॥ समंसूदेवनीकेषुसुत्रदारुविरध्वजाः
अपारमिवसंदृश्यसागरप्रतिमंवल्लभं ॥ तेषामधोस्थितोराजनपुत्रोऽर्जुनोऽप्यनस्रव ॥ अब
वीतावकान्स्वर्वात्पुण्यध्वनिनिर्देशितः ॥ १ ॥ तेमनः कुरमास्यायसमभितक्तजीवितः ॥
पांडवानभ्यवर्तेतसर्वस्वोचितध्वजाः ॥ २ ॥ ततोऽर्जुनसमभवत्सुलंरोमद्वेषां ॥ ता
वकानांपरेषांचव्यतिथितरुणद्विपं ॥ ३ ॥ मुक्तास्त्ररथिभिर्वाणारुकांप्रवाः सुतेजितः
सन्निपेतैरकुंडाशानागेषुचदृष्टेभुच ॥ ४ ॥ तथाप्रवृत्तैरंग्रासेषुचरुघम्यदेशितः ॥ अभिपय
मदावाङ्भीष्मोभीमपराक्रमः ॥ ५ ॥ सौभद्रेभीमसेनेचअर्जुनेचमहारथे ॥ कैकेये
चविराटेचधृष्टकृत्स्नेचपार्षते ॥ ६ ॥ एतेऽनरवीरैषुचेरिमत्सुप्रवाविभुः ॥ वववैश
रवर्षाणिदृष्टः ऊरुपितामहः ॥ ७ ॥ प्राकंयत्तमदाबृहत्सस्मिनवीरसमागमे ॥ सर्वेषा

विश्वनाथस्य ज्ञानस्य प्रमाणं

द्वौण्यपंचविंशत्याकूपः पंचाशताशरैः ॥ २५ ॥ उर्योथ नमस्तः वष्टा प्रात्यसनवभिः शरैः
द्वौलिः वष्टानरव्याघ्रो विकर्णत्रिभिः शरैः ॥ २६ ॥ आर्ताय निस्त्रिभिर्महैः राजन्ति व्याधयः
उवे ॥ सतैर्विदो मदेष्टासः समता निशितैः शरैः ॥ २७ ॥ न विद्यथे मदावाहु भिद्यमान इवाचलः
सभीकां पंचविंशत्याकूपं च नवभिः शरैः ॥ २८ ॥ द्वौण्यवष्टानरव्याघ्रो विकर्णचत्रिभिः शरैः
आर्ताय नत्रिभिर्वाणैराजानं वापि पंचभिः ॥ २९ ॥ प्रत्यविध्यदमेयात्मा किरीटीभरतर्षभ
तं सात्यकिर्विराट्पृथक् पृथक् सार्वभौतः ॥ ३० ॥ द्वौण्यदेया भिमन्युश्च परिवर्ज्यर्धं न जयं ॥ ततो
द्वौण्यमदेष्टासं गंगेयस्य प्रियेरतं ॥ ३१ ॥ अभिवर्धत पांवालाः संयुक्तः सहसो मकैः ॥ भी
ष्मस्तुरधि नं प्रेष्टुर्गो विव्याधयः उवे ॥ ३२ ॥ यशीत्या निशितैर्वा लोत्ततो क्रोशं ततावकाः
तेषां तु निनदेष्टा प्रहृष्टा नं प्रहृष्टवतः ॥ ३३ ॥ अविवेश ततो मध्यं रथसिंद्वा प्रतापवान् ॥
तेषां तुरथसिंद्वा नो मध्ये प्रापधनं जयः ॥ ३४ ॥ विक्रीड्यनुषा राजनस्तत्कृतमद्धारणा
न् ॥ ततो उर्योथ नो राजा मीकमादन रेष्टारः ॥ ३५ ॥ यीर्यमाने स्वकं सैन्यं दृष्ट्वा पार्थ न संयुगे ॥
पृथगां सुतस्तत्कृत्तेन सहितो बली ॥ ३६ ॥ यातयन् सर्वसैन्यानि मूलनः परिक्रंतति ॥
त्वयि जीवति गां मे पदो लोचरथिनो वरे ॥ ३७ ॥ तत्कृते येव कर्णो पितृस्तशस्त्रो विशा
पते ॥ न युध्यति रथे मर्षा न दितकामः सहामनः ॥ ३८ ॥ स तया कुरुगोते पश्य दान्यतफा

सभी.
प.
१५८

197

भीष्मः पादं नधी मता ॥ ६६ ॥ सधनुः सखाः साश्वत्थवरात्सायकानराः ॥ तथैव पांउवे पुहे देवैरपि
उरासदे ॥ ६७ ॥ न विजेतं रणे भीष्मसुतसद्वैतधनुर्धरः ॥ आलोकादपि पुहे हि सममेतद्विष्पति
इति स्मवाचः ॥ अथैतेश्वरं तस्तस्ततः ॥ गां गोपार्त्तुनयोः सौख्येन वपुक्ता विशांपते ॥ ६८ ॥
नदीयास्तुतयोर्धोधाः पांउवे याश्च भारत ॥ अन्योन्यं समरे जमुस्तयोस्तत्र पराक्रमे ॥ ६९ ॥ शि
तधारैस्तथागादैर्विमलैश्च परश्वधैः ॥ शौरैश्चैव बहुभिः शस्त्रैर्नानाविधैरपि ॥ ७० ॥ उभ
योः सेनयोः शूराः न्यकुंतं तपरस्परं ॥ वर्तमाने तथा वीरे तस्मिन् पुहे सुदारुणे ॥ ७१ ॥
द्रोणो वाल्म्यो राजन् दानासीत्समागमाः ॥ इति श्रीमदाभारते भीष्मपर्वणि अध्या
यः ॥ ७२ ॥ एतच्छ्रुत्वा च ॥ कथं द्रोणो महेष्वातः पांचाल्यश्चैव पार्थिवः ॥ रणो समीपमुद्य
तो तन्ममावत्संजय ॥ १ ॥ द्रिष्टुमेव परं मत्स्यैरुषादपि संजय ॥ यत्र शांतनवो भीष्मो ना
तरुह्यपि पांउवे ॥ २ ॥ भीष्मो हि समरे कुशोदम्यत्सौ कंश्चरावरान् ॥ सकथं पांउवे पुहे नात
रत्त्वपुथिजयः ॥ ३ ॥ संजय उवाच ॥ दृष्ट्वा राजन् शिरोभूत्वा पुहे मेतत्सुदारुणं ॥ न शक्यः
पांउवो जेतुं देवैरपि सवासवैः ॥ ४ ॥ द्रोणस्तु विविधैर्वाणैर्धृष्टकृष्णमविध्यत ॥ सारथि
चास्पभलेन रथनीशरपातयत् ॥ ५ ॥ तस्मापि चतुरो वाहंश्चतुर्भिः सायको तमैः ॥ पी
उयामास संक्रुद्धो धृष्टकृष्णस्य भारत ॥ ६ ॥ धृष्टकृष्णस्ततो द्रोणं न वत्पा निशितैः शरैः

१५८

ततोर्जनोभशंक्रुशोनिविदं प्रेक्षमाधवं ॥ ५२ ॥ गंगोपसारयिंसंख्येतिविभेदत्रिभिः शरैः
यत्तमानौततौवीरावन्मन्त्रश्रेष्ठति ॥ ५३ ॥ नाशक्रुतातदात्योत्तमभिसंधातमादवे ॥ मे
उलानिविविज्जाणिगतप्रत्यागतानिव ॥ ५४ ॥ दर्शयामासतूराजनसूतसामर्थ्यलाघवात्
अंतरेचप्रदारेषुतर्कयंतौविशंपते ॥ ५५ ॥ राजन्तंरमनेष्टंस्थितावास्तांसुदुर्षुद्धः ॥ ३
भौसिंदरवोन्मिश्रंशंखशंखचक्रतः ॥ ५६ ॥ तथैववापनिर्द्योषंचक्रतस्तौमहाराथौ ॥ त
योः प्रावप्रणादेनरथनेमिस्तनेनच ॥ ५७ ॥ दारितासदस्याभूमिश्चकंषेचननादव ॥ नत
यो रंतरेकश्चिरदशेभरतर्षभ ॥ ५८ ॥ बलिनीं ससरेष्वावन्मन्त्रसदशाबुभौ ॥ चिह्नमात्रे
णभीष्मंचप्रययुस्तत्रकोरवाः ॥ ५९ ॥ तत्रपांडुसुताः पार्थंविह्नमात्रेणजतिरे ॥ तयोर्देव
रयोराजनदृष्ट्वापुर्वपरक्रमे ॥ ६० ॥ विष्णुपंसर्वभूतानिजगत्सुभारतसंपुगे ॥ नतयो रंत
रेकश्चिरादपश्यतिभारत ॥ ६१ ॥ प्रकाशोत्तमतस्तूष्णींवभूवतुरणो ३भौ ॥ तत्ररेवाः संगे
भवींश्चारणासमदक्षिभिः ॥ ६२ ॥ अत्योत्तमप्रत्यभांभततयोर्दृष्ट्वापराक्रमे ॥ नशक्यौप्रधि
संरक्षौजेतमेतौमहाराथौ ॥ ६३ ॥ सदेवासुरगंधर्वीनाकैरपिकयंचन ॥ आश्चर्यंभूतं
लोकेषुपुनमेतन्महादुतं ॥ ६४ ॥ नैवचैतादृशंभुदंभविष्णुतिकदाचन ॥ नैवशक्योरणोजेतं
॥ धर्मस्थितमदिविषया नकश्चिदुजिनं कचित ॥ ३भौ हि शरनात्तेन तावदृष्टेवभूवतः ॥ ६५ ॥

मभी.
प.
१५५

१९०

एवानशिलाशितान्तेतस्यकवचंभित्तामपुःशोणितमाहवे॥२॥अथान्दुर्गदायधुष्ट
कस्रोमदामनाः॥द्रोणंप्रथियराक्रमशरैर्विद्याधपंचभिः॥२५॥रुधिराक्तौततलोतमुपुभा
तेनरर्षभौ॥वसंतेपुष्पशवलोपुष्पिताविवकिंशुकौ॥२६॥अमर्षितस्तोराजनपाक्रमव
मसुवे॥द्रोणोऽपदपुत्रस्यपुनश्चिचेदकार्मुकं॥२७॥अथैनंलित्रयत्वानंशरैःसचतपर्वभिः
अवाकिरदमेयात्माहृष्टामेचइवाचलं॥२८॥सारथिंवास्यभक्षेनरथनीडादपातयत्॥
अथास्यचतुरोवादानवतुर्भिर्निशितैःशरैः॥२९॥प्राप्तपामाससमरेसिंहनादेननारदः॥
ततोपरेणभक्षेनदह्नावापमथात्तिनत॥३०॥सन्निवृत्तत्वाविरष्टोद्गताप्रबोद्धतसारथिः
गदापाणिंरवाग्रीदतव्यापयन्मोरुधंसदत्त॥३१॥तामस्यविशिर्वैल्लङ्घितातथासासमारत
रथादनवरुहस्यतइतमिवाभवत्॥३२॥ततःसविपुलंवर्मशतचंद्रंस्तोराणं॥एवंच
चविपुलंदिवंप्ररघसुभुजोवली॥३३॥अभिदुश्शववेगेनद्रोणस्यवधकांतया॥आमि
षार्थीयथासिंहोवनेमतमिवारिपं॥३४॥तत्राश्वस्यसपश्यामभारद्याजस्यपौरुषं॥ला
घवंवास्तुयोगेनबलंवाह्मोभारत॥३५॥यदेकःशरवर्षेणवारयामासयार्धतं॥नश
शाकततोगतंवलवानपिसंयुगे॥३६॥तत्रास्थितमयश्यामधुष्टकस्तंसहारथं॥वा
रयानःशरैश्चापुचर्मणाकृतदह्नवान्॥३७॥ततोभीमोमदावाहसदृशान्यपतद्वली॥

१५५

विद्याय समरेवीरलिहतिहेतिवाञ्छवीरः॥१॥ ततः पुनरमेयात्मा भारद्वाजः प्रतापवान्
शरैः प्रह्लादयासासधृष्टकर्ममदः॥२॥ आदेचशरं सोरपाषेनस्वयंप्रति॥ शक्रा
शानिसमस्पर्शस्तदंश्वापरं॥३॥ द्वाद्वाकारोमदानासीत्सर्वसैन्यस्यभारत॥ तमिह
संपितं दृष्ट्वा भारद्वाजस्यसंयुगे॥४॥ तत्राद्भुतमप्ययमभारद्वाजस्यपौरुषं॥ यदेकं स
मरेवीरं तस्यो गिरिरिवाचलः॥५॥ तं वदीमं महावीरमायांतं सत्समात्मनः॥ चिह्ने दृश
रसिंच भारद्वाजे समीचेत्॥६॥ ततः उचुकुशर्हृष्टाः पांचालाः पांडवैः सह॥ धृष्टकृष्णे
नतत्कर्मकृतं दृष्ट्वा स्रक्करं॥७॥ ततः शक्तिमदावेगं स्वर्णवैश्वभूषितां॥ द्रोणस्य निय
नाकादी विक्षेपसयराक्रमी॥८॥ तामापतेतीसदसाशक्तिं कनकभूषणं॥ त्रिधाचि
ह्नेदसमरे भारद्वाजोदसं विव॥९॥ शक्तिं विनिहतां दृष्ट्वा धृष्टकृष्णः प्रतापवान्॥ व
वर्षशरवर्षाणि द्रोणं प्रणिजने प्रवरं॥१०॥ शरवर्षं जतलत्र संनिवार्य महायशः॥ द्रो
णो दुषष्टप्रसमं विवेदकामुकं॥११॥ सखि च पत्न्या समरे गदायुवीं महायशः॥ द्रो
णाय प्रेषयामास गिरिसारमयीं बली॥१२॥ सागदाततकरान्मुक्तप्राय द्रोणजिवा
सया॥ तत्राद्भुतमप्ययमभारद्वाजस्य विक्रमं॥१३॥ लाघवाद्दुःसपामास गदां देमविभूषि
तां॥ वंसपितृगदां चैव प्रेषयामास सारिष॥१४॥ भलान्मुनिशितानपीतान्स्वर्णं

भीमसेनं महा राजसमंतात् पथं चारयत् ॥ वैरिमत्य कुरुवाल्मीकसेनपुरोगमाः ॥ ८ ॥ अ
 भवर्षतसदसानिषादान् महा राजभिः ॥ तत् प्रवृत्तेषु देवोररूपं भयानकं ॥ ९ ॥ प्रधावतां
 च यो धानां परस्परजिघांसया ॥ वीरमासीत तोषुं भीमस्य सदसायकैः ॥ १० ॥ यथेदं स
 महा राजसदस्यादै त्वसेनया ॥ तस्य सैन्यसंग्रामेषु ध्यमानस्य भारत ॥ ११ ॥ वसूवसम
 दानशत्रुः सागरस्येव सर्वतः ॥ अन्त्येन्यस्य तस्यो धानि कृतं तोविशं पते ॥ १२ ॥ मदीचक
 श्चि तो सर्वा मांसशोणितसन्निभं ॥ यो धान् नानपरांश्चापिनश्च जानन्न जिघांसया ॥ १३ ॥
 स्नानप्यादेते तस्वः शरः समर उर्जयाः ॥ विमर्दः सुमदानासीदस्यानां बहुभिः सह ॥ १४ ॥
 कलिंगैः सह वेदीनां निषादैश्च विशां पते ॥ कृत्वा पुरुषकारं तथया शक्तिर्मेहावलः
 भीमसेनं परित्यज्य संभवर्तत चेदयाः ॥ सर्वैः कलिंगैरासन्नः सन्निवृत्तेषु वैरिषु ॥ १५ ॥ स
 बाहुबलमास्याय संभवर्तत पांडवः ॥ न च बालरयो पस्याद्भीमसेनो महावलः ॥ १६ ॥
 शितैरवाकिरन्नाणैः कलिंगानां वरुधिनीं ॥ कालिंगस्तु महेष्वासः प्रवृत्त्या समहारयः
 शक्रदेव उनिषातो जघ्नतः पांडवं शरैः ॥ ततो भीमो महाबाहुर्विपुलतरुचिरं धनुः ॥ १७ ॥
 यो धयामास कालिंगं स्वबाहुबलमाश्रितः ॥ शक्रदेवस्तु समरे विसृजन्सायकान् बहु
 अगान जघान च तरो भीमसेनससायकैः ॥ तं दृष्ट्वा विरथं तत्र भीमसेनमरिदमं ॥ १८ ॥

सादाप्यकारीसमरेपावेतस्यमहात्मनः॥ सद्योऽं निशितैर्वीरैः राजन्विभ्रायसमभिः
पाषातेचतदातूर्णमन्यमारोपयदयं॥ ततोऽर्थोऽथनेराजाकलिंगेसमवोदयतः॥ सैन्ये
नमदत्तायुक्तंभारद्वाजस्यगोपने॥ १॥ ततःसामदतीसेनाकलिंगानांनरेश्वरः॥ भी
ममभ्याययौभीमातवप्रसथासनात्॥ २॥ पांवात्यमपिसंसज्यदोगोपिरथिनावरः
विराट्पुत्रोयोधोयोधयासमसंयुगे॥ ३॥ पुष्टकृत्नोपिसमरेमद्राजंसमभ्यधात्॥ त
तःप्रवृत्तेषुदेवसुलरोमदुर्बलः॥ ४॥ कलिंगानांचेसमरेभीमसूचमहात्मनः॥ जरा
तःप्रलयकरंनोरूपंभयानकं॥ ५॥ इतिभीमपर्वणिअध्यायः॥ ५॥ पुनराष्ट्रउवाच
तथाप्रतिसमादिष्टःकलिंगोवादिनीपतिः॥ कथमद्भुतकर्माणंभीमसेनेमहाबलं॥ ६॥
चरंतंगदघावीरंदेउपाणिमिवंतकं॥ योधयामाससमरेकालिंगःसदसेनया॥ ७॥
संजयउवाच॥ पुत्रेणतवराजेंद्रसत्प्राप्तोमहाबलः॥ महत्प्रसेनयायुक्तःप्रायाज्ञिसरथं॥
प्रति॥ ८॥ तमापतंतोमदतीकलिंगानांमहाबलं॥ रथाश्वनागकलिलाप्ररहीतमहाउ॥
थां॥ ९॥ भीमसेनःकलिंगानामाद्यंरतवादिनी॥ केतवतंवनैमदिमायातंसदचेदिभिः
ततःक्रतायःसंक्रुदोरामाकीर्तसांसाह्वितः॥ आससारणेभीमसूदानीकेतदंशितः
रथैरनेकगदसैःकलिंगानांजनाधिपः॥ अश्वतेनगजानांचेनिषादैःसहकेतमन

मभी.
प.
२२

२००

तः स्वरेण मरुता विनता दमहा स्वनः ॥ १४ ॥ तेन शब्देन वित्रस्ता कलिंगानां वरूथिनी ॥
नभी संमात्रुषं मेने समरेषु रुषर्षभ ॥ १५ ॥ ततो भीमो मद्रा राजनरित्वा विपुलं स्वनं ॥ सा
सिर्वगादवसुत्पदं ताभ्यां वारणोत्तमं ॥ १६ ॥ आरुगोदततो मध्यं नागराजस्य मारिष ॥ ए
कै नष्टयुना मध्ये भाजु संतमया विनतः ॥ १७ ॥ सोतगपु पितंदत्वा राजपुत्रमरिंदमः ॥ गुरु
भारचंद्रं कथेनागस्या समपातयत् ॥ १८ ॥ द्वित्रक्षं पः सविनदनपपात गजप्रपपाः ॥
आरुयसिंदवेगेन भाजुमानिवर्षतः ॥ १९ ॥ पपातश्चाथ वसुधा गजाद्भारतभारतः ॥
एवंपाणि रदीनात्पातस्यो मु विसंशितः ॥ २० ॥ सचचारवदून्मार्गानभितः पातयन्मारात्
अश्विचक्रमिवाचिदं सर्वतः प्रत्यदृश्यत ॥ २१ ॥ अश्वचंद्रं देप्रवता गेपुरथानी केषु वा विभुः ॥
परातीनां च संघेषु विनिव्रन्यत्प्रपत ॥ २२ ॥ श्रेष्ठं नवद्विचरन्संख्येयुधिभीमो मद्रावलः ॥
विंदं स्तेषां शरीराणि शिरांसि च मद्राजवः ॥ २३ ॥ एवै न शितधारेण संपुगे गजयोधिनां ॥ य
दातिरेकः संक्रुः शरणाभयवर्द्धनः ॥ २४ ॥ सो द्रुपामास पूरां स्नानकालां त कयमो य
मः ॥ मूढास्तपवचरा विनदंत समाद्वन ॥ २५ ॥ सासि सुतेमवेगेन विवरंतं मद्रारो ॥
निकृत्तरथिनामा जौरथेषां च पुगानिव ॥ २६ ॥ जवानरथिनश्चापि बलवानरिमदंतः ॥
भीमसेनश्चरन्मार्गान्मुबहून्प्रदृश्यत ॥ २७ ॥ भान्तमुद्रां तमा विद्रुमादनुप्रसृतं ॥

२२

शक्रदेवोभिः उदावकिरंतं निशितैः शरैः ॥ भीमस्योपरिगजैश्च शक्रदेवो महाबलः ॥ २२ ॥
 सवर्षशरवर्षाणि तपो तेजलदो यथा ॥ दूताप्येतुरथेतिष्ठन् भीमसेनो महाबलः ॥ २३ ॥
 शक्रदेवाय चित्तेषु सर्वशोक्याय वीर्यगदा ॥ स तथा निहतो राजन् कालिंगस्य सुतो महान्
 सध्वजः सहस्रतेजसा मधुरिणीतलं ॥ २४ ॥ दूतामात्मसुते दृष्ट्वा कालिंगान्तामदारयः ॥
 रथैरनेकसाहसै भीमस्यावारयद्दिशः ॥ २५ ॥ ततो भीमो महाबाहुर्गदां त्यक्त्य महाबलः
 उदवर्द्ध स निक्षिप्तं चिकीर्षुः कर्मदारुणं ॥ २६ ॥ तर्ज्ज्वाम् प्रतिमं राजन् वार्षभं पुरुषं भः ॥ न द्रुमै
 रद्वेचं द्रुमशान् कुम्भमुपैक्षितं ॥ २७ ॥ कालिंगस्तुततः क्रुद्धो धनुर्ज्यामवमृज्य च ॥ प्ररय्य स
 शरं चो रमेकं सर्वविषोषमं ॥ २८ ॥ प्रादिणोऽपि मसेनापयथा कौन्तीतरे प्रवरः ॥ तमापतं
 तं वेगेन शेरितं निशितं शरं ॥ २९ ॥ भीमसेनो दिधाराजमिच्छेद विप्रलाहिना ॥ उदक्रोश
 च स हृष्टा स यानो बलं नव ॥ ३० ॥ कालिंगो यततः क्रुद्धो भीमसेनस्य सुगो ॥ तौ मरान्
 प्रादिणोऽपि व्रजं वदं शशिलासितान् ॥ ३१ ॥ तान् प्राप्तान् महाबाहुश्चिच्छेद प्रहसन्निव ॥ स
 गतानेव पांराजत्रसंभ्रानो वरासिना ॥ ३२ ॥ निहृत्य तुरणं भीमस्यो मरं सचेतुर्दश ॥ भाव
 संतमभिप्रेक्ष्य प्रादवत् पुरुषं भः ॥ ३३ ॥ भोक्तुमांस्तु ततो भीमेशरवर्षेण खादयन् ॥ न
 नादवलववादेनादयानो नभस्तले ॥ ३४ ॥ ततः सममृषे भीमः सिंदनादेन दारणे ॥ त

सभी
प.
२२

201

विजिवानपदाकाश्चिरिस्त्रिषन्मानपोथयत् ॥६३॥ एवमेनामाश्चचित्तेदनादैश्चात्मानभीषयत्
ऊरुवेगेनवाष्पन्मानपातयामासभूतले ॥६४॥ अपरेवैनमात्माकमपादिशविणोभवत् ॥
पवंसाबडलासेनाकलिंगानांतरस्त्रिना ॥६५॥ परिवार्यरणेभीष्मभीमसेनमुपादवत् ॥ ततः
कलिंगः सेनांतां प्रमुखाभरतर्षभ ॥६५॥ अतापुष्पमभिप्रेक्ष्यभीमसेनः समभ्ययात् ॥ तमा
यात्तमभिप्रेक्ष्यकालिंगो नवभिः शरैः ॥६६॥ भीमसेनममेयात्माप्रत्यविभ्यस्तनांतरे ॥ क
लिंगकाणानिदूतस्तोत्रारितइवदिपः ॥६७॥ भीमसेनः प्रजज्वालक्रोधेनाग्निरिवेधनैः ॥ अ
थाशोकः समादायरथं देमपरिभूतं ॥६८॥ भीमः संपादयामासरथिनं रथिनां वरः ॥ त
मारुय रथं तरणैर्कोतेयः शत्रुसूदनः ॥६९॥ कलिंगमभिद्रवतिष्ठतिष्ठतिचाब्रवीत् ॥ ततः
अतापुर्वलवानभीमस्यनिशिताभ्यासन ॥७०॥ प्रेषयामासंक्रुद्धोदर्शयन् दल्ललावव ॥ स
कार्मुकबरोत्तरेनैवभिर्निर्णितैः शरैः ॥७१॥ समादतो मशराजकलिंगो नमद्वावलः ॥ सं
चक्रोपमश्रंभीमोदंशदत्तइवोरगः ॥७२॥ क्रुद्धः सचापमायमवलवदेलिनां वरः ॥ क
लिंगमवधीतपाथोभीमः सतभिरयसैः ॥७३॥ त्वराभ्याचक्ररौचका लिंगसमद्वावलो
मत्तदेव वसत्यं च प्राहिणोद्यमसादत् ॥७४॥ ततः पुनरमेयात्मानारावैर्निशितैस्त्रिभिः ॥
केतुमंतैरणेभीषो गमययमसादत् ॥७५॥ ततः कलिंगः संक्रुद्धः भीमसेनममर्षणं ॥

२२

संपातसमुदीर्णचदशायामासभारत ॥ ४८ ॥ केचिदग्रासिनांविज्ञाः पांश्चेनमहात्मना
विनेउभिन्नसर्माणेनियेतुश्चगतासवः ॥ ४९ ॥ चिन्नदेताग्रदस्ताश्चिन्नकुंभास्तथापरे ॥
विद्योधाः स्वान्नीकानिजसुभारतचारणा ॥ ५० ॥ नियेतुरुच्योचतश्चविनरंतोमदानर
वान् ॥ विज्ञांस्तोमराजराजन्महामात्रशिरोमिव ॥ ५१ ॥ परिलोमानिविज्ञाणिकदाश्चकनको
ज्वलः ॥ श्रेवेयान्यश्रुतीश्रुपताकाकणपांस्तथा ॥ ५२ ॥ तूणीराण्यपयंत्राणि विविज्ञाणि
धनेपिव ॥ अग्निदेतामिश्रुभाणितांजंश्वेवांकुशैः सदः ॥ ५३ ॥ वेदाश्चविविधाकाराद्देमगर्भात्स
तूनपि ॥ पततः पतितंश्वेवप्रपातिसदसदिभिः ॥ ५४ ॥ चिन्मगात्रवरकरैर्विद्वत्तैश्चापिवार
तैः ॥ आसीतस्मिन्नरणेभूमिः पर्वतैः पतितैरिव ॥ ५५ ॥ विमर्द्यैवमहाज्ञागान्ममदीशुः ॥ न
रर्षभ ॥ अश्वारोहवरंश्वेवपातयामासभारत ॥ ५६ ॥ तद्यद्भभवद्गौरतयतेपांचमारिष ॥
एवलीनानिविविज्ञाणिकदाश्चकनकोज्वलाः ॥ ५७ ॥ परिलोमानियंत्राश्चरषयश्चमदा ॥
धनः ॥ कवचान्यश्चवर्माणीविज्ञाणस्ताराणां निव ॥ ५८ ॥ तत्रतत्रापविद्वानिचदशंपतमहाद ॥
वे ॥ प्रोथयंत्रैर्विवित्रैश्चावडैश्चविमलैस्तथा ॥ ५९ ॥ सचक्रैवसुधाकीर्णशबलांकुमुदैरिव ॥
आस्त्यरथिनः कांश्चित्पसमश्चमदाबलः ॥ ६० ॥ पातयामास विदेनसधुजानेपिपां ॥
वः ॥ मुद्गरुत्तततोदितुधारतश्चतस्विनः ॥ ६१ ॥ समार्गानचरतश्चिजानविस्मयंतशोज

मभी.
प.
२३

202

भीष्ममेवाभ्यवर्तन्तरथानीकौप्रहारिभिः॥१॥ धर्मराजश्चतान्सर्वानपजग्राहपोरवः॥ मद-
तामेववर्षणानागानीकेनपृष्टतः॥१॥ एवंसचोयसर्वाणिस्वात्सनीकानिपार्षतः॥ भीम-
सेनस्यजग्राहपार्श्वस्यरुषेष्टतः॥१॥ नक्षिपांवालगजस्यलोकेकश्चनविघते॥ भीमसा-
त्कथोरन्यःप्राणोभ्यःप्रियकृतमः॥१॥ सोपश्यतकलिगोष्ठचरंतमरिमर्दनं॥ भीमसेनं
महाबाहुःपार्षतःपरवीरदा॥१॥ ननंदबहुभारानमृष्टश्चासीत्परंतपः॥ शोचंदधौस-
ममरेसिंहंनानादव॥१॥ सबपारावतांश्चास्परंधेमपरिहृतं॥ कोविदारध्वजंर-
ष्ट्राभीमसेनःसमाश्रवसत्॥१॥ धृष्टकृन्मृतंरष्ट्राकालिंगैःसमभिदुतं॥ भीमसेनममे-
यात्मात्राणप्राज्ञौसमभयात्॥१॥ तौशरात्सात्किंरष्ट्राधृष्टकृन्महकोदरौ॥ कलिगान्स-
मरेवीरौयोधयंतौमनसिनौ॥१॥ सत्तत्राताशौनेयोजवेनजयतांवरः॥ पार्थपार्षतयोः
पार्श्वजग्राहपुरुषर्षभः॥१॥ सकृत्वाकदनेतत्रप्रगृहीतशरासनः॥ आस्थितौरौदमात्मा-
नंजवानसमरेपरान्॥१॥ कलिगप्रभवावैवमांसशोभितकर्दमां॥ रुधिरसंदितीतत्र
भीमःप्रावर्तयन्नदी॥१॥ अथांतरेकलिगानांयाञ्चानांचवाहिनी॥ सततारसुहृत्ताराभी-
मसेनोमहाबलः॥१॥ भीमसेनेतदृष्ट्वाप्रोशंस्त्वावकारप॥ कालोयंभीमरूपेण
कालिंगैःसदयुध्यते॥३॥ ततःप्रांतनचोभीष्मःक्रुतांतंनिनंदरणे॥

२३

अनेकैर्वेदसादसैः त्रिपांसमयोपयन् ॥५६॥ ततः शक्तिगदावृत्तो मरुर्हि परश्वधै
कलिङ्गाः शतशो रातनभीमसेनमवारयन् ॥५७॥ संनिवर्ष्यतुराजानं शरहृष्टिसमुज्जितं
गदामादाय तस्मापरिसुत्तमदावतः ॥५८॥ भीमः समशतानवीराननयद्यमसादन् पुन
श्चैवदिसादस्त्रानकलिंगानरिमदेनः ॥५९॥ प्राहिणोत्तत्सलोकायतदङ्गतमिवाभवत् ॥ प
वंसतामनीकानिकलिंगानां पुनः पुनः ॥६०॥ विभेदसमरेवीरोभीमोभीमपराक्रवः ॥ दत्ता
तारो ह्यमातङ्गाः पांडवेन हतारणैः ॥६१॥ विप्रजगमुनी केषु वनावातहताश्च ॥ मरुदङ्गाः
स्त्रात्मनीकानि विनदेतः शरतराः ॥६२॥ ततोभीमो मदावाङ्मवाङ्मसक्तो मदाभुजः ॥ सं
प्रहृष्टो मदावाङ्मशं विप्रध्मापयन्वली ॥६३॥ सर्वकालिङ्गसेनानामनांसि सकंपयन् ॥ मो
हप्रापिकलिंगानां सा विवेश परेतय ॥६४॥ प्राकंपतसंसेनानिवाहना निवशुश्रुवुः
भीमेन समरे राजनगजेद्रेणैव पर्वतः ॥६५॥ मार्गान् वृत्तिवर्ता पावता च ततस्ततः ॥ सु
कुरुत्पतता चैव संमोहः समजायत ॥६६॥ भीमसेन भयत्रस्तैः संतप्तसकंपते ॥ द्रोभ
माणमसंवाधं प्राद्वेणैव मदासरः ॥६७॥ आसिते बुधवीरेषु भीमेनादुत कर्मणा ॥ पुन
रावर्तमानेषु प्राद्वत्सु संमततः ॥६८॥ सर्वकालिङ्गयोधेषु पांडुना ध्वजिनीपतिः ॥ अ
वाहात्स्त्रात्मनीकानि ॥६९॥ विजिह्वरतः ॥७०॥ सेनापतेर्वचः ॥ अत्राशिर्विप्रसुखागणाः

ममी.
घ.
२४

203

संस्तुमानः पांचालैर्मलैश्चभरतवर्भ ॥ धृष्टकर्मपरित्यज्यसमीयादृष्टसात्किं ॥ १५ ॥ अथा
ब्रवीद्भीमसेनं सात्किं सत्यविक्रमः ॥ प्रदूषेयन्पश्यन्त्रो धृष्टकर्मस्य पश्यतः ॥ १६ ॥ धृष्ट
पाया कलिंगजवरजप्रभश्चकैतमान ॥ प्राकदेवश्चकलिंगः कलिंगाश्च मये दत्ताः ॥ १७ ॥
स्वबाहुबलवीर्यगणनागाश्वरथमाकुलः ॥ मदा दूदा कलिंगानामेकेन सरितस्त्वया ॥ १८ ॥
पवसुकाशिनैर्नसादीर्घबाहु ररिंदमः ॥ रथस्थं तमभिदुत्यप्यष्टं तपो रवं ॥ १९ ॥ तावकान
वधीत कुद्रोभीमस्य बलमादधत ॥ २० ॥ इति भीष्मपर्वणि ॥ ५ ॥ संजय उवाच ॥ गतपूर्वाह्न
समये तस्मिन्नुदनि भारत ॥ रथीश्वनरनागांसादिनां च मदादयैः ॥ २१ ॥ द्रोणपुत्रेण शल्येन कृ
पेण च मदात्मना ॥ समसज्जत पांचाल्यस्त्रिभिरेतैर्मदारथैः ॥ २२ ॥ सलोकविदितान् प्रवानि
जवान् महाबलः ॥ द्रोणः पांचालदायादः शितैर्बहुभिराश्रुगैः ॥ २३ ॥ ततः शल्यरथं तूर्णमास्था
यद्गतवाहनः ॥ द्रोणिः पांचालदायादमध्यवर्तयेद्युधिः ॥ २४ ॥ धृष्टकर्म तसंयुक्तं द्रोणिना
दृष्ट्वा भारत ॥ सोभशोभयत तूर्णविकिरन्निशितान्तरान् ॥ २५ ॥ सशस्त्रं च विंशत्या हस्तैश्च
नवभिः शरैः ॥ अश्वात्थामानमहाभिविद्याधमरतवर्भ ॥ २६ ॥ आर्जुनिततनस्तूर्णं द्रोणिर्विद्या
धपत्रिणा ॥ शल्यो द्वादशभिश्चैव कृपसनिशितैस्त्रिभिः ॥ २७ ॥ लक्ष्मणस्तवपौत्रस्तुसौभदप
र्यवस्थितं ॥ अभ्यवर्तत संकुदं सनयोर्धृष्टसवर्तत ॥ २८ ॥

२४

अभ्यासविनोनीकं कृत्वा नीकः समंततः ॥ ४ ॥ तं सात्यकिर्भीमसेनो दृष्ट्वा स्तब्धपादः
अभ्यदवंतभीष्मस्य रथं देमपरिष्कृतं ॥ ५ ॥ परिवार्य तने सर्वे गांगेयं तरसा रणे ॥ त्रिभिः
स्त्रिभिः शरैर्भीष्ममानत्वे रजसा ॥ ६ ॥ प्रत्याविधत्त तान् सर्वानपि तादेव व्रजत्स्वव ॥ यत्
मानान् न देवासां स्त्रिभिस्त्रिभि रजिग्रोः ॥ ७ ॥ ततः शरसदृशेण स विवार्य महावधान् ॥
दधानां च न संनादा नीमसाभ्यदन्तत्वे ॥ ८ ॥ दत्ताश्वेतरथे निष्ठन् भीमसेनः प्रतापवान् ॥
शक्तिं चित्ते यत्तरसा गांगेयस्य रथं प्रति ॥ ९ ॥ अप्राप्ता मथतो शक्तिं पितादेव व्रजत्स्वव ॥ दि
धा चित्ते रसमरेष्ठि व्यासा व्यश्रीर्यत ॥ १० ॥ ततः प्रोक्त्वा यसीं यवीं प्ररुमदन्ती गदं ॥ भी
मसेनो रथात् रणं प्रसवे मज्जर्षभः ॥ ११ ॥ दृष्ट्वा स्तब्धमागे व्यस्राथिरथिनां वरः ॥ प
प्रपतां सर्वं सैन्यानामपोवा दयशस्त्रिनं ॥ १२ ॥ सात्यको पिते तस्मै भीमस्य प्रियकाम्य
या ॥ सारथिं कुरुदृष्ट्वा तपामाससायकैः ॥ १३ ॥ भीष्मस्तु निरुते तस्मिन् सारथी रथिनां वरः
पप्रपतां सर्वं सैन्यानामपोवा दयशस्त्रिनं ॥ १४ ॥ सात्यको पिते तस्मै भीमस्य प्रियकाम्यया
वातापमानैरश्वैस्ते रपनी ते महा रथे ॥ १५ ॥ प्रज्वालयथा वह्निं रदन् कक्षमिवोव
णः ॥ सदृत्वा सर्वं कालिं गवसेनामप्येव वस्थितः ॥ नैनमभ्युत्सदन् केचित्तावका भरत
र्षभ ॥ दृष्ट्वा स्तब्धमागे व्यस्राथिरथिनां वरः ॥ पप्रपतां सर्वं सैन्यानामपोवा दयशस्त्रिनं

मभी.
प.
२५

204

चैः किरीटिनः ॥ २ ॥ सारिनध्वजनागास्तद्वत्प्रवरयिनोभशः ॥ विप्रउतारयाकेचिद
प्रपंतेरथश्रुयपाः ॥ २१ ॥ विरयारथिनश्चान्येधावमानास्ततस्ततः ॥ तत्रतत्रैवदृश्यंतेसायु
धाः सांगदैर्भुजैः ॥ २२ ॥ दयारोदादयांस्यक्तागजारोदाश्चरन्तिनः ॥ अर्जुनसमभयदाजव
समेतादिप्रउदुबुः ॥ २३ ॥ रथेभ्यश्चगजेभ्यश्चदयेभ्यश्चनराधिपाः ॥ पतिताः पात्यमानाश्च
दृश्यंतेर्जुनसायकैः ॥ २४ ॥ सगदानुघतानवाहून्साविक्रान्श्चविशंपते ॥ सप्रासांससत्तणी
रानसशरांससशक्तिकानः ॥ २५ ॥ सांकुशानसपताकांश्चतत्रतत्रार्जुनोन्मगा ॥ विवर्कतं
शरैरुग्रैर्गैर्द्विभृदुपलदः ॥ २६ ॥ परिचाणांविदीर्णानांमुद्गराणांचमारिषः ॥ नाराचानभि
रिपालानानिमिश्रिणानांचसंपुगे ॥ २७ ॥ परश्वधानातीक्ष्णानांजोमराणांचभारते ॥ प्रतोदा
नांकषाणांचयोक्त्राणांचादिमारिषः ॥ २८ ॥ राशयस्त्रप्रदृश्यंतेविकीर्णानारणदितैः ॥ ना
सीतत्रपुमानकश्चित्तवसैन्यस्यमारिषः ॥ २९ ॥ शोर्तुनंसमरेप्ररंभत्सुदीयात्कथंचन ॥ योयो
द्विसमरेपार्थप्रत्यघातिविशंपते ॥ ३० ॥ सशरैर्विशिवैर्ह्रीदोःपरलोकायनीयते ॥ ते
श्रुविदाव्यमाणेषुत्वयोधेषुसर्वशः ॥ ३१ ॥ अर्जुनोवाकसुदेवश्चांबदधमत्तुह्यसौतत्रप्रभं
बलंदृष्ट्वापितादेवव्रतस्तव ॥ ३२ ॥ अब्रवीत्समरेप्ररंभारहाजंस्वयविव ॥ पथपांडुस
तोवीरः कृसेनसदितोबली ॥ ३३ ॥ तथाकरोतिसैन्यानिपथाकुर्याद्वनंजयः ॥ नये

२५

दोर्घो धनसंक्रुहः सौभद्रं निशितैः शरैः ॥ विद्याधसमरे राजंस्तद्वुतमिवाभवत्
अभिमन्युसंक्रुहो भ्रातरं भरतर्षभ ॥ शरैः पंचशतैः क्षिप्रं क्षिप्रं हस्तोयनिधत् ॥ १॥
लक्ष्मणोपिततस्तस्य धनुस्त्रिंशदपत्रिणा ॥ सुष्टिदेशे मं हाराजततः बुक्कशुर्जनाः ॥ २॥
तद्विहाय धनुस्त्रिंशो भद्रः परवीरदा ॥ अन्यदा दत्तवांश्चापं विचित्रं वेगवत्तरं ॥ ३॥
तौ तत्र समरे प्रकौकृतप्रतिकृतैः पिलो ॥ अन्योन्यं निशितैः स्त्रीक्षौर्जवत्तः पुरुषर्षभौ
ततोर्ध्वो धनो राजा दृष्ट्वा पुत्रं मदाबलं ॥ पीडितं तव पुत्रेण प्राप्य स्त्रजने प्रवरः ॥ ४॥
संनिवृत्ते तव स ते सर्वं पवजनाधिपः ॥ आर्जुनं रथवंशेन समं तात्प्ये वारयन् ॥ ५॥
मनैः परितुतः शरैः शरोऽपि सुदुर्जयः ॥ नस्तप्रव्यथ तैराजनकुलस्य पराक्रमः
सौभद्रमश्वसंयुक्तं दृष्ट्वा तत्र धनं जयः ॥ अभिदृष्ट्वा संक्रुहं क्षात्रं कामः स्वमात्मजं ॥
ततः सरथनागाश्चाभीष्टगोणपुगेगमाः ॥ अभ्यवर्तं तराजानः सदसास्यसावि
नैः ॥ ७॥ तं सदसाभोमं नराश्चरथसारिभिः ॥ दिवाकरपथं प्राप्य रजस्वी व्रमदप्रपत्
तानि नाम सदसाणि भूमिपालशतानि च ॥ तस्य बाणपथं प्राप्य नाभवर्तं तस्य
वेशः ॥ प्रणीतः सर्वभूतानि वभक्षुः क्षितिमिदृशाः ॥ ऊरूणां मनमस्तीव्रः प्रत्यप ॥
धनदारुणः ॥ नाथं तरिहं नरि शो न भूमिर्न च भास्करः ॥ प्रज्ञायत न रणेऽशरसं

मभी.
प.
२६

205

धाञ्चकलिंगाञ्चदासेरकगणैः सद॥ दक्षिणं पक्षमासायस्थितायुहस्यदंशिताः ॥ ८ ॥
कारुबाञ्चविजुंजाञ्चमुञ्जः कौञ्जीञ्चवास्तथा ॥ बुद्धलेन सदित्ता वामपार्श्वसमास्थितः ॥
युवदृष्टा ततसैव सव्यसावी परंतपः ॥ धृष्टकृत्वेन सदितः प्रत्ययुह तसंयुगो ॥ ११ ॥ ता
वकानां ततं युद्धं प्रत्ययुहं तपां उवः ॥ अधिचंद्रास्य देन युद्धं तमतिदारुणं ॥ १० ॥ दक्षिणं
मुंगमास्थाय भीमसेनो व्योचत ॥ नानाशस्त्रैश्च संपन्नैर्नानादंष्ट्रैर्नैर्घैर्बृहत्तः ॥ १२ ॥ तद
न्येव विराटश्च दुषदश्च मदारथः ॥ तदनंतरमेवाय नीलो नीलाशुभैः सद॥ १३ ॥ नीला
दनंतरश्चैव धृष्टकेतुर्मदारथः ॥ चेदिकाशिकरुषैश्च योरुषैश्चाभिसंयुतः ॥ १४ ॥ धृष्ट
कृत्स्नः शिखंडी च पांचालाश्च प्रभद्रकाः ॥ मध्ये सैन्येन सदत्ता स्थिता पुहाय भारत ॥ १५ ॥
तत्रैव धर्मराजोऽपि गजानीकेन संयुतः ॥ धृष्टकृत्स्नः शिखंडी च पांचालाश्च प्रभद्रकाः
मध्ये सैन्येन सदत्ता स्थिता पु ॥ ततस्तु स्यात्कीराज नद्रौषघाः पंचवाल्मीकाः ॥ १६ ॥
अभिमन्युस्ततस्तूर्णमिरावाञ्चततः परः ॥ भैमसेनस्ततो राजन केकेयाश्च मदारथाः
ततो मूदिपदं श्रीसो वामपार्श्वमुपाश्रितः ॥ सर्वस्य जगतो गोप्ताय स्य गोप्ता जनार्दनः
एवमेतं मदारयुद्धं प्रत्ययुहं तपां उवः ॥ वधार्यत वसुधाणां ततपक्षेव संश्रिताः ॥ १७ ॥
ततः प्रवृत्तं तं युद्धं बलिविक्तरथदिपं ॥ तावकानां परेषां वनिज्जनामितरेतरं ॥ १८ ॥ द

स्त्रीवाञ्चरथो गच्छतत्र विप्रं पते ॥ संपते तो वधुपंत निप्रत
लोपरसं २६

२६

सममरेशको जेतमय कथं वन ॥ ३५ ॥ यथा स्पृष्टते रूपं कालांतकयमोपमं ॥ न नि
वर्तयितुं चापिशको येमदती चरुः ॥ ३५ ॥ अन्तो न्यप्रेक्ष्यापश्यद्वती यं वरुधिनी ॥ यष
चास्ते गिरि श्रेष्ठं भाजुमानप्रतिपद्यते ॥ ३६ ॥ चक्षुषि सर्वलोकस्य संहरन्निव सर्वथा ॥ तत्रा
वदार्से प्राप्तिं मन्त्रेण रुषर्षभ ॥ ३७ ॥ अंताभीतास्ये यो धानयोत्संतिकदावन ॥ एवम
क्ता ततो भीष्मो रोषमाचार्यसजमं ॥ ३८ ॥ अनदारमयो चक्रे तावकानां महारथः ॥ त
तो वदारः सैन्यानां तव तेषां चमारिष ॥ ३९ ॥ अस्ते गच्छतिसूर्ये भूतं ध्याकाले च वर्तते ॥
इति श्रीभीष्मपर्वणि तृतीयपरिवसपुत्रं ॥ ५० ॥ संजय उवाच ॥ प्रभातायां तत्र शर्वर्ष्याभीष्मः ॥
प्रातनवस्ततः ॥ अनीकान्यथा संयाने व्यापिदेश परंतपः ॥ १ ॥ गारुड उवाच ॥ सुदं चक्रैरां
तनवस्तदा ॥ पुत्राणां तेजया कांक्षीरुदः कुरुषिता महः ॥ २ ॥ गारुड उवाच ॥ स्वयं तं देविता
देवव्रतस्तव ॥ चक्षुषि वभरुदाजः कृतवर्मा च साततः ॥ ३ ॥ अश्वत्थामा कृपश्चैव शिर
आस्तां यशसिनो ॥ त्रिगर्तेर्मत्स्यकैकेयैर्वा दधानैश्च संयुतैः ॥ ४ ॥ भूरिप्रवाः शालः शा
ल्यो भगदत्तश्चमारिष ॥ भद्रकः सिंधुसीवी राक्षसापंचनराश्च ये ॥ ५ ॥ जयद्रथेन सहि
ता श्रीवायां संनिवेशितः ॥ एष्टे र्योधनो राजा सोदर्यः सावर्गैर्हतः ॥ ६ ॥ विंदानुवि
दावा वं तौ कांक्षो जाग्रतः सदा ॥ पुत्रमासन्नद्वाराजश्चरसेनाश्चमारिष ॥ ७ ॥ माता

मभी
प.
२०३

206

ननाराचशरतोमरैः॥ संयुक्तानपातयामासतवनेषोवसर्वशः॥ १३॥ पतिसंचारणोपजी
नभिंरिपालपरश्वधैः॥ नपातयंतसंदृष्टपरस्परकृतागतः॥ १४॥ रथीतंसमवेराजन
आसाधगजयोधिनं॥ सगजं पातयामासगजीचरयित्तदा॥ १५॥ रथितंवदूपा रोदः
प्रासेनभरतर्षभ॥ पातयामाससमरेरथीवदूपादिनं॥ १६॥ नपातयदितैः प्रासेः
सेनयोरुभयोरपि॥ गजारोहाः दूयारोहानपातयामासुराद्वे॥ १७॥ दूयारोहागज
स्यांश्चतरदुतमिवाभवत्॥ गजारोहवरैश्चापितवतत्रपदातयाः॥ १८॥ पतिताः सम
रप्रपंततैश्चापिगजयोधिनः॥ पतिसंचादूपा रोदैः सारिसंचाश्चपतिभिः॥ १९॥ पातयामा
नात्यदृश्यंतशतशोचसदृशः॥ २०॥ जैस्तत्रापविदैश्चकार्मुकैस्तोमरैस्तथा॥ २१॥ प्रासे
स्तथागराभिश्चपरिवैः कं पनैस्तथा॥ शक्तिभिः कवचैश्चिवैः नाराचैरंजुशैरपि॥ २२॥
निहिंशैर्विप्रलैश्चैव स्वर्णपुंलैः शरैस्तथा॥ परिस्तोमैः कुपाभिश्चकंवलैश्चमदापनैः
भूर्भानिभरतश्रेष्ठसगदामैरिवचित्रिता॥ नराश्वकायैः पतितैर्दंतिभिश्चमदाद्वे॥
अगम्यरूपाद्यिवासां सुशोणितकंदमा॥ प्रशशामरतोभौमं सुभितेनरशोणि
तैः॥ २३॥ दिशश्चविमलाः सर्वाः समपद्यंतभारत॥ उद्यितान्वगणोयातिकवेधानिस
मंततः॥ २४॥ चिरूभूतानिजगतोविनाशार्थंभारत॥ तस्मिन्प्रहेमद्वारोदेवत

मानसदरुणे २५

२६

वध्यतां चरथौ चानां युध्यतां च पथकश्च ॥ वभूवत्सुलः प्राक्षेयि मिश्रोऽंडभिः स्वनैः
दिवस्पृशन्नरनारीणां निज्जतामितरेतरं ॥ संप्रहारे च तसुलेतवतेषां च भारत ॥ २३ ॥
तिभी सपर्वणि अभ्यायः ॥ संजय उवाच ॥ ततो ब्रूवेष्वनीकैश्च तावकैश्चितरेषु च ॥ ध
नं जयोरथानीकमवधीतव भारत ॥ २४ ॥ शौरैरतिरथो युद्धे पातयन्नरपुं पृथगान् ॥ ते
वध्यमानाः पार्थेन कालेनेव पुगदये ॥ २५ ॥ धार्तराष्ट्रारणे यतः पांडवान प्रत्ययो धन
पार्थयाना यशो दीप्तं सत्पुं कृत्य निवर्तनं ॥ २६ ॥ एकाग्रमनसो भूत्वा पांडवानां वरूथिनी
वमं जुर्वदुशोराजं स्तेचाभज्यंत संपुगे ॥ २७ ॥ द्रुपदिरथ भग्नैः सपतद्रिरेव च ॥ पांडवैः कौर
वेयैश्च न प्रज्ञायत किंच न ॥ २८ ॥ उदतिष्ठद्भजो भौमं छादयानं दिवाकरं ॥ नदिशः प्रदिश
स्त्रापितग्रेजुः कथंचन ॥ २९ ॥ अत्रुमानेन संज्ञाभिनीमगोत्रैश्च संपुगे ॥ वर्तते स्म तदा पुं
तत्र तत्र विशोचते ॥ रक्षितः सत्यसंधेन भारद्वाजेन मारिष ॥ तथैव पांडवेयानां रक्षितः
समसाधिना ॥ नाभिघतमक्षदोभीमेतव सुरक्षितः ॥ सेनायादभिनिष्यत्यप्रापुधं
स्तत्र मानवाः ॥ उभयोः सेनयोराजतव्यतिषितरथद्विपः ॥ द्रुपारो हारथारो दाः पा
तंते स्म द्वादशे ॥ ऋष्टिभिर्विमलाग्रभिः प्राक्षैरपि च संपुगे ॥ रथीरथिनमासाद्य बा
णैः कनकभूषणैः ॥ पातयामास समरे तस्मिन्वतिभयं करे ॥ ३० ॥ राजारोदा गजारोदा

मभी.

प.

२५

२०५

इरानसुसलानपि ॥ ३ ॥ विद्विपुः समरेकुदाफालुनस्परयं प्रति ॥ अस्त्राणामयत्तं दृष्टिं
शालभानामिवायतिः ॥ ४ ॥ रुरोधसर्वतः पार्थ शरैः कनकभूषणैः ॥ तत्रतलाववटद्वयी
भत्सोरतिमानुषं ॥ ५ ॥ देवदानवगंधर्वाः पिशाचो रगराक्षसाः ॥ साधुसाधितिराजेंद्रफा
ल्युत्तं प्रतिपुजयन् ॥ ६ ॥ सात्यकिश्चाभिमन्युश्चमदनासेनयासद ॥ गांधारान्समरेशरानरु
रुधुः सदसौबलान् ॥ ७ ॥ ततः सौबलकाश्रवावर्त्मसंरघोत्तमं ॥ निलशस्त्रिदुःक्रोधा
क्षसैनानाविधैरपि ॥ ८ ॥ सात्यकिसुरयंत्यक्तवर्तमानेमदाजवे ॥ अभिमन्योः रघुं त
र्त्तमाकुरोदपरंतपः ॥ ९ ॥ तावेकरघुसंयुक्तोसौबलेयस्त्रिदिनी ॥ जमत्तनिशितैस्तू
र्त्तशरैः सन्नतपर्वभिः ॥ १० ॥ द्रोणभीष्मोरलोपजोधर्मराजस्त्रिदिनी ॥ नाशयेत्तंशरै
स्त्रीक्षोक्कंपप्रपरिखदैः ॥ ११ ॥ ततोयर्मसुतोराजामादीशुत्रोचपांडवौ ॥ मिषतांस
वसेत्यानांद्रोणानीकसुपादवन् ॥ १२ ॥ तत्रासीत्समदृष्टं तसुलेरोमदधं ॥ ययारे
वासुरेयुदं सर्वमासीत्सुदारुणं ॥ १३ ॥ ऊर्वाणोत्तमदत्तमेभीमसेनचरोत्करो ॥ उर्योध
नस्ततोमेतितावुभावद्यवारयन् ॥ १४ ॥ तत्राद्भुतमप्रपामदौर्बस्सपराक्रमं ॥ अतीत
पितरं युद्धेययुध्यतभारत ॥ १५ ॥ भीमसेनस्तुसंकुहोउर्योधनममर्षणः ॥ इरिवि
ध्यतयुक्तेनप्रहसन्निवपांडवः ॥ १६ ॥ ततोउर्योधनोराजाप्रहारवरघीडितः ॥ निषसाद

प्रत्यक्षपतयिनाथावमानाः समेततः ॥ ततोभीष्मद्वारास्यैषवञ्जयदशः ॥ १० ॥
 पुरुभिर्वाविकर्णश्चाकुनिष्ठापिसौबलः ॥ पतेसमरउर्ध्वः सिंहस्तत्पराक्रमाः ॥ ११ ॥
 पाउवानामनीकानिवभंतुः समरेस्थिताः ॥ तथैवभीमसेनोपिराक्षसश्चरुत्तवः ॥ १२ ॥
 सात्यकिश्चेकितानश्चद्रौघेयाश्चभारत ॥ तावकास्तवपुत्रोश्चसद्गिताः सर्वराजभिः ॥ १३ ॥
 द्वावपामासराजिस्थान्तिदृशादानवानिव ॥ तथातेसमरेत्योत्तंनिज्रंतः क्षत्रियर्षभाः ॥ १४ ॥
 रत्नोद्दिता रत्नरूपा विरेज्जदंनवानिव ॥ विजिम्बविष्मन्वीरान्सेनघोरुभयोरपि ॥ १५ ॥
 अरुप्रपतमहामाश्रदाः वनभक्तले ॥ ततो रथसदस्त्रेण पुत्रोऽर्घ्यधनस्तव ॥ १६ ॥ अभ्युप
 त्याङ्गान्पुष्टेराक्षसं वधेरोत्तव ॥ तथैवपांडवाः सर्वे महत्यासेनया सह ॥ १७ ॥ भीष्मदो
 लोरणे शरो मत्स्यधुरारिदमौ ॥ किरीटी त्रययौ क्रुद्धः समंतात्पार्थिवोत्तमान् ॥ १८ ॥
 अर्जुनः सात्यकिश्चैव यत्ततः सौबलं बलं ॥ ततः प्रवृत्तेभूयः संग्रामोत्तमदृष्टः ॥ १९ ॥
 तावकानां परेषां च जिगीष्णाणां परस्परं ॥ २० ॥ इति भीष्मपर्वणि अष्टाध्यायः ॥ संजय
 उवाच ॥ ततस्ते पार्थिवाः क्रुद्धाः फाल्गुणं वीक्ष्य संपुगे ॥ रथैरेकसादस्त्रैः समंतात्पथं
 वारयन् ॥ अथैते रथवशी न कौलकीकृत्य भारत ॥ शरैः सबद्धसादस्त्रैः समंतात्पथं
 वारयन् ॥ २१ ॥ शक्तीश्च विमलाह्नीक्ष्णाशदश्चपरिवैः सह ॥ प्रासान् परशुधांश्चैव सु

मभी.
प.
२५

२०८
न्यस्य देया राजन लज्जया न्येव तस्थिरे ॥११॥ पुनरावर्ततां तेषां वेग आसीद्विशंग्रहते ॥ सूर्यतः
सागरस्येव चंद्रस्योदयनं प्रति ॥१२॥ सन्निवृत्तां ततस्तत्तं राजा दृष्ट्वा त्रयोधनः ॥ अब्रवीत्तरि
तो गता भीष्मं शान्तनवे च वः ॥१३॥ पितामहं निवायेदं यत्तां वत्सामि भारत ॥ तां उरुपमं
मन्वेत्त्वयि जीवति कौरव ॥१४॥ द्रोणे वास्तु विदं श्रेष्ठे स पुत्रे स सहजने ॥ कृपे चैव स देवासे
स ते यद्वरुथिनी ॥१५॥ न पांडवान प्रतिवर्त्तां स्तवमन्वेकथं वन ॥ तथा द्रोणस्य संग्रामे द्रो
णे आपि रूपस्य च ॥ अनुग्रायाः पांडुसुतान् नतं तव पितामह ॥१६॥ यथेमां दमसे वीर
वधमाना वरुथिनी ॥ सोऽस्मि वाचस्त्वया राजन पूर्वमेव समागमे ॥१७॥ न योस्ते पांडवान्
व्यिनापि सात्वकिपार्षतौ ॥ अज्ञादं वचनं तु भूमावायस्य च भारत ॥१८॥ कर्णेन सदितः
कृतं चिंतयान स्तदैव हि ॥ यदित्तादं परित्याज्ये शुवाभ्यामिदं संपुरो ॥१९॥ विक्रमेणा उरु
पेण युधतां पुरुषर्षभौ ॥ पतत कृत्वा वचोभीक्ष्णः प्रदसनवै मुहुर्मुहुः ॥२०॥ अब्रवीत्तनयं
तुभ्यं क्रोधाद्या हतचक्षुषी ॥ बद्धशोषिमहाराज न पश्य मुक्तेरितेव वः ॥२१॥ अजेयाः पां
ंडवा युद्धे देवैरपि सवासवैः ॥ यत्तशक्यमया कर्तुं हृदो नात्र न्येत म ॥२२॥ करिष्यामि यथा
शक्तिं प्रेक्षेयानी सवांथ वः ॥ अथ पांडुसुतान् सर्वान् ससैन्यान् सद्वंधुभिः ॥२३॥ मित्रा
तो वारयिष्यामि सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ पव सुतस्तुभीषोण मुत्र स्तवन रे प्रवरः ॥२४॥ ॥

२५

यथोपस्येकप्रसन्नं चत्वारि मद् ॥ १० ॥ नं विसं त मथो दृष्टा त्तरमाणो स्पसारथिः ॥ अथो वा द
राणां राजे स्ततः सैन्यमभ्यत ॥ ११ ॥ अतस्तं कौरवी सेनां द्रवमाणं ततस्ततः ॥ निघ्नन्भीमः
शरैस्तीक्ष्णैरावज्जानपृथतः ॥ १२ ॥ पार्थ तश्चरणश्रेष्ठो धर्मपुत्रश्च पांडवः ॥ द्रोणस्य पश्यतः
सैन्यं गां गेयं च भारत ॥ १३ ॥ जघ्न तत्विशिखैस्तीक्ष्णैः परात्कीकतिनाशनैः ॥ द्रवमाणं ततस्तै
न्यंतवपुश्च संपुगे ॥ १४ ॥ नाशकृता वारयितं भीमद्रोणो मदारथो ॥ पार्थमाणावभीषाण
द्रोणो न च महात्मना ॥ १५ ॥ विद्रवत्येव ततस्तैर्न्यपश्यतो द्रोणभीष्मयोः ॥ ततो रथसदृशेषु
विद्रवत्सु ततस्ततः ॥ १६ ॥ तौ च स्थिता ये करयं सौभद्राणि निपुंगवौ ॥ सौबलिं समरे सैन्यं
नाशयेतां परंतप ॥ १७ ॥ युष्मभाते ततस्तौ त्रिशूनेषु कुरुपुंगवौ ॥ अमावास्यां गतौ यद्वत्सो
मसू र्यौ न भक्तले ॥ १८ ॥ अर्जुनस्ततः क्रुद्धस्त्वसैर्न्यविशं पते ॥ ववर्ष शरवर्षेण धारा
भिरिव तोषदः ॥ १९ ॥ बध्यमानं ततस्ततः शरैः पार्थस्य संपुगे ॥ द्राव कौरवं सैन्यं विधा
दभयकं पितं ॥ २० ॥ द्रवतस्तान सत्वाला कभीष्मद्रोणो मदावतौ ॥ न्यवारयेतां संक्रु
द्धोऽर्ज्यधनदिनैर्विलो ॥ २१ ॥ ततोऽर्ज्यधनो राजा समाश्रवास्पतिं शपते ॥ न्यवर्तय
ततस्तैर्न्यद्रवमाणं समीपतः ॥ २२ ॥ यत्र यत्र सुजंतु भ्ययोधाः पश्यंति भारत ॥ तत्र तत्र
न्यवर्तंत दक्षिणाणां मदारथाः ॥ २३ ॥ तां चिह्नतात्मसी सैव ततस्तैर्न्यपीतरेज्जनः ॥ अयो

मभी-
प.
२१०

209

वराश्वनरनागानां शरीरप्रभवात्तदा ॥ परलोकार्णवसुखीरप्रगोमायुमोदिनी ॥ १३ ॥
नदृष्टं न श्रुतं वापि पुत्रमेतादृशं नृप ॥ यथा तव सतानां च पांडवाणां च भारत ॥ १४ ॥ ना
सीदद्यप्यस्तत्र यो धेनुं धिनिपातितैः ॥ गजैर्निपतितैर्नीलैर्गिरिपुंगोरिवावृतं ॥ १५ ॥ वि
कीर्णैः कवचैश्चित्रैः शिरस्त्राणैश्चमारिष ॥ सुशुभे तदग्रास्थानं शरीरदीवनमस्तले ॥ १६ ॥
विनिर्मितानराः केचित् शत्रूणां प्रकर्षिणः ॥ अरीनां समरे शूरा न भूधा वतदपितः ॥ १७ ॥
तातभ्रातः साखे वंधो बयस्य सममावृतं ॥ मामापरित्यजेत्तत्पुत्रः पतितारणो ॥ १८ ॥ अ
थाभेदित्वा मागव किं भीतो सिक्वा स्य सि ॥ स्थितो हं समरे मामे रिति चात्मे विवृक्ताः ॥ १९ ॥
तत्र भीष्माः शान्तनवो नित्यमंजलकार्मुकः ॥ सुमोचका एतद्दीप्ताग्रान् अहीना शीविधोष ॥
मान ॥ २० ॥ शरैरेकायनी कुर्वन् दिशः सर्वा यत्नवतः ॥ जवानपांडवश्चानादिश्यादिश्याभार ॥
त ॥ २१ ॥ नृप नैरयमार्गो दुर्दर्शो न पाणिना वचं ॥ अलातचक्रं बद्धा जंघातत्र स्मदृश्यते ॥ २२ ॥
तमेवं समरे शूराणां उवाः संजयैः सह ॥ अनेकशतं सादृशं समपश्यं तत्तावत् ॥ २३ ॥ मा
या कृतात्मानमिति भीष्मं तत्र स्ममेतिरे ॥ पूर्वस्मरि शितं दृष्ट्वा प्रतीच्यां दृष्ट्वा पुनर्नृप ॥
उदीच्यां चैव मालोकादक्षिणायां तथैव च ॥ मत्पुत्रः स समरे गंगेयः प्रत्यदृश्यते ॥
न च तं पांडवे पाताकश्चिच्छक्तो निवीक्षितं ॥ विशिखानेव पश्यंति भीष्मावाप्युताव ॥

२१०

२१०

दधौ शंखे सुदा सुतो मे यं ससता उचत ॥ पांडवा पिततो राजन क्रत्वा तनि नंदं मदन ॥
दधुः शंखे सुमेरीं सुसुरजं प्राभवादयन ॥ इति श्रीभीष्मपर्वणि अध्यायः ॥ धृतराष्ट्र उवाच
प्रतिज्ञाते तनूस्मिन् पुद्गे भीष्मो दाहते ॥ मम पुत्रस्य वाक्यं सुक्रो धितेन विशंपते ॥ भी
ष्मः किमकरोत् तत्र पांडवे येषु संजय ॥ पितामहे वा पांचाला लक्ष्ममावक्ष्यं संजय ॥ २ ॥ संज
य उवाच ॥ गतपूर्वाद्भूमिष्ठे तस्मिन् दनि भारत ॥ यस्मिंश्चिरं शिमा स्यात्किं विधाते दिवा
करे ॥ ३ ॥ जयं प्राप्ते पुद्गेषु पांडवेषु मदात्मसु ॥ सर्वधर्मविशेषजः पितरदेव तत्तव ॥ ४ ॥
अभ्याज्जबनैरश्वैः पांडवानां मनीकिनी ॥ मदत्मा सेनया गुप्तलवपुत्रैश्च सर्वशः ॥ ५ ॥ प्रा
वर्तते ततो पुद्गे तु मुले रोमद्वयेण ॥ अस्माकं पांडवैः सादं मनया तव भारत ॥ ६ ॥ धनुषां
कृज्जनां तत्र तलानां चाभिदन्तानां ॥ वभूवत्सुलः शखोगिरीणां मिव दीर्घ्यतां ॥ ७ ॥ ति
ष्ठिस्तोस्मि विद्यो न निवर्तस्व स्थिरो भव ॥ स्थितोऽस्मि प्रदूरस्वेति शब्दः प्रयंत सर्वतः ॥
कांचनेषु तनुत्रेषु किरीटेषु धनेषु च ॥ शिलानामिव शैलेषु पतंतीनां भूत्वनः ॥ ८ ॥
पतिता सुतमां गानिवा हवश्चापि भूषिताः ॥ व्यवेष्टे तमदीप्य प्रशतपथसहस्रशः ॥ ९ ॥
कुतो तमांगाः केचित्ततश्चैवोद्यत कार्मुकाः ॥ प्रगदीता उधमैव ते स्थः पुरुषसत्तमाः ॥
प्रावर्तते मदावेगानदीरूपि रवादिनी ॥ मातंगं गशिलावो रामा सशो गितक देमां ॥ १० ॥

मभी.
प.
२११

२१०

दृष्टो पांडुपुत्राणां सैन्यमार्तस्तनंतरा ॥ प्रभज्यमानं सैन्यं वदद्वायादवनंदनः ॥ ४१ ॥ उवा
च पार्थे कृत्स्नस्तु निरय रथ सतमं ॥ अयं सकालः संपातः पार्थेयः काक्षितस्तव ॥ ४२ ॥ प्र
हारास्तेन रथाघ्ननचेन्मोहादिमुयसे ॥ यत्तवाकथितं वीरपुत्रा राज्ञां समागमे ॥ ४३ ॥ भीष्म
द्रोणमुखा नानावार्तैराष्ट्रस्य सैनिकानां ॥ सानुबंधान् दृष्ट्वा भिषो मां योत्स्यति संपुगे
इति तत्कुरु कौंतेय सत्यं वाक्यमस्मिन्दिमं ॥ वीभत्सोपश्रय सैन्यं संभज्यमानमिति स्तनः ॥ ४४ ॥
इव तस्मिन् दीपालावपश्रयोधिष्ठिरबले ॥ दृष्ट्वा तु समरे भीष्मो व्याजानतमिवांतकं ॥ ४५ ॥
भयार्तास्ते प्राणश्रंतिं सिद्धे ह्यस्मगाश्च ॥ पवसुक्तः प्रत्युवाच वासुदेवं धनंजयः ॥ ४६ ॥ चो
दया श्वानयतो भीष्मो विगाथेन बलार्णवं ॥ पातयिष्यामि उर्ध्वं हृदं ऊरुपितामहं ॥ ४७ ॥
ततस्तत्पुनरावृत्ते पुधिष्ठिरबलं मदत ॥ दृष्ट्वा पार्थं महाबाहुं भीष्मा योयंतमाहवे ॥ ४८ ॥
ततो भीष्मः ऊरुश्रेष्ठः सिद्धवद्दिनदनुजः ॥ धनंजय रथतले शरवर्षे रवाकिरत ॥ ४९ ॥ द्वा
णेन सरथस्तस्य सधृत्वा सदसारथिः ॥ शरवर्षेण सदृता संवृत्तो न प्रकाशते ॥ ५० ॥ वा
सुदेवस्तु संभ्रांतो धैर्यमास्थाय सततवत् ॥ चोदयामास तानश्वान् विबुजान् भीष्मायकैः
ततः पार्थो धनुर्गृह्णन्निजलदनिःस्वनं ॥ पातयामास भीष्मस्य पशुञ्चित्वा शितैः शरैः
सच्चिद्वत्ताकौरवः पुनरत्यन्तदुःखः ॥ निमेषांतस्मात्रेण सत्यं चक्रो पितानव ॥ ५१ ॥

२११

कुर्वाणं समरे कर्मसूदधानेववाहिनी ॥ आक्रोशं तरणेतत्रवीरावद्विधं वद ॥ २५ ॥
 अमानुषेण रूपेण चरंतं पितरंतव ॥ शालभाश्वराजानः पतंति सप्रमोदिताः ॥ २६ ॥
 भीष्माग्निमभिसंक्रुद्धं विनाशाय सदस्रपाः ॥ नहि मोचः शरः कश्चिदसीद्भीष्मसंघ
 गे नरनागाश्च कृपेयवद्वत्तात्त्वयुयोधिनः ॥ भिनत्येकेन चरणे सुमुक्तेन पत्रिणा ॥ २७ ॥
 गजे कंदकं संविद्धं वज्रो वशिलोच्चयं ॥ दौघीनापि गजारा दानपीडिता त्वमितानपि ॥ २८ ॥
 नाराचेन सतीक्ष्णेन निजघ्नानपिता तव ॥ यो यो भीष्मं नरव्याघ्रमभेति युयिकश्चन ॥ २९ ॥
 मुहूर्तमात्रेण ततः पतितो भुवि रथपते ॥ एवं साधर्म्यं राजस्य वधमाना महाचमः ॥ ३० ॥
 भीष्मेणात्तलवीर्येण वशीर्यं तसदस्रधा ॥ प्रकल्पत महासेना शरवर्षाभिपीडिता
 पश्यतो वासुदेवस्यार्थं च महात्मनः ॥ यतमाना पिते वीरा द्रव्यमाणा न्महाभय
 म् ॥ नाशक्रुवन्वारपितं भीष्मबाणप्रपीडितान् ॥ महेन्द्रसमवीर्यं तामभ्यमाना महाचमः
 अभ्यजत महा राजन वदौ सदधावतः ॥ आविद्ध रथनागाश्च पतित धनकृवरं ॥ ३१ ॥
 अनीकं पांडुपुत्राणां द्वा द्वाभूत्तमचेतनं ॥ जीवानां त्रपिता पुत्रे पुत्रश्च पितरं तथा ॥ ३२ ॥
 त्रिंशत्पाण्डवक्रंदेसालादेव वत्सात्कृतः ॥ विमुच्य कवचांश्चान्ते पांडुपुत्रस्य सैनिकः ॥
 प्रकीर्य देशान्धावेतं प्रत्यदप्रपंतमारत ॥ तद्देहं कलमिवोद्धृतं मुमुक्षुः तगजपूयं ॥ ३३ ॥

म मी
प
२१३

211

इव ते वमदूतैः त्वं पांडवस्य महात्मनः ॥ ६८ ॥ एते च कौरवास्सर्वे प्रभृता न दृशसो मया कान् आ
इवंति रणे दृष्ट्वा दूषयंतः पितामहं ॥ ६९ ॥ सो दंभी कं विदुः स्य पांडवा यं दंशितः ॥ भा
रमेतं विनेष्यामि पांडवानां महात्मनां ॥ ७० ॥ अर्जुनो हि शरैः स्त्रीद्वौ बद्धमानो हि संयुगे ॥
कर्तव्यं नाभिजानाति रणे भीष्मस्य कौरवात् ॥ ७१ ॥ तथा चिंतयतस्तस्मै पपव पितामहः
मेव पाप्मासं संक्रुद्धः शरान्यार्थं रथं प्रति ॥ ७२ ॥ तेषां बहुता तभृशं शरणं परिशेषसर्वाः सि
दिता वभूवुः ॥ न चान्तरिक्षं न दिशो न भूमिर्न मात्स्वरो दृश्यत रश्मि माली ॥ ७३ ॥ ववुश्च वा
ता तसुला सधूमादिषाञ्च सर्वास्तु मिता वभूवुः ॥ देवैर्गोविर्कर्माञ्च जयदथश्च भूरिश्च वाक्
तवर्मा रुपश्च ॥ ७४ ॥ अता उषोसिं पुषतिश्च राजा विदातु विदौ वसुदत्तिणाञ्च ॥ प्राच्याञ्च सौ
धी रगाणाञ्च सर्वे वशातपः क्षुद्रकामास्तवाञ्च ॥ ७५ ॥ किरीटिने त्वरमाणा विसर्कुर्निदेश
गः शान्तनवस्य राज्ञः ॥ तं वा जिपादाति रथो यजालैरनेकसादस्य शनैर्ददर्श ॥ ७६ ॥ किरीटि
नं संपरिवार्यमाणं शिनेर्न मावारणपूथयैश्च ॥ ततश्च दृष्ट्वा जनेन वासुदेवो पदातिना गा
श्वरथैः संतात ॥ ७७ ॥ अभिदुतो प्रास्तुभृता वरिष्ठौ शिनिप्रवीरो भिससारतूर्ण ॥ सतान्
नीकानि धनुषातो वरः शिनिप्रवीरः सहसाभिपत्य ॥ ७८ ॥ चकार साहाय्यमभ्यर्त्तनस्य
विस्मयं पावृत्तिं निष्ठद नस्य ॥ विशीर्णनागाश्वरथध्वजौ चैकीकैरा विज्रासितसर्वे यौ

२१२

विचकषेत्ततोरोर्ध्वाधुर्जलरतिः सनं ॥ अथास्यतरपि कुटुम्बिबेदयत्तु रत्नं ॥ ५८ ॥ तस्य
 तिस्रजयामासलाघवंशांतनोः सुतः ॥ साधुगार्थमदाबाहोसाधुभोपांउनेदत्त ॥ ५९ ॥ तथे
 वेनफक्त रूपं मदकर्मधनेजय ॥ प्रीतोस्मि सुदृढं पुत्रं कुरु पुढे मया सदा ॥ ६० ॥ इति पार्थ प्र
 शासाथ प्रारद्यान्मं मददत्तः ॥ सुमोच समरे वीरः शरान्मार्थं रथं प्रति ॥ ६१ ॥ अदर्शयद्वासदे
 वो दृष्टयाने परं बलं ॥ मोक्षान् कुर्वन् शरान् सस्य मे रत्नान्मायव न लब्धुः ॥ ६२ ॥ तत्रापि भीष्मो
 सुदृढं वा सुदेव यने जयौ ॥ विद्याधनिशितैर्वातैः सर्वगात्रेषु मारिष ॥ ६३ ॥ शुश्रूषातेन र
 व्याघ्नौ तौ भीष्मशरविद्युतौ ॥ तौ हृषाविव न रंतौ विषाणो लिखितं वरौ ॥ ६४ ॥ पुनश्चापि
 सुसंक्रुद्धः शरैः शत सदस शः ॥ क्लृप्तोर्ध्वं शसं क्रुद्धो भीष्म आचारय दिशः ॥ ६५ ॥ वा
 लं घेच शरैस्तीक्ष्णैः कंपयामास रोषितः ॥ सुदूरं भुक्त्वा यन्भीष्मः प्रहस्य स न वनेदा ॥ ६६ ॥
 ततः क्लृप्तश्च समरे दृष्ट्वा भीष्म पराक्रमं ॥ संश्लेष्य च मदाबाहुं पार्थस्य मृडय्यतां ॥ ६७ ॥
 तं भीष्मं शरवर्षाणि सज्जन्तमनिशं युधि ॥ प्रतपन्तमिवादि त्वं मया साहायसेतयोः ॥ ६८ ॥
 वरान्वरान्नि निज्जन्तं पां पुत्रस्य सैनिकान् ॥ युगांतमिव कुर्वाणं भीष्मं यौपिष्टिरेव ले ॥
 असृष्यमाणो भगवान् केशवः परवीरदा ॥ अचित्तवदमेवात्मानास्त्रियौपिष्टिरेव ले ॥
 पकाद्दिविरेणो भीष्मो नाशयेद्वै तदाजवान् ॥ ६९ ॥ किमुपांउसज्जानपुढे सवद्वन सपदा ॥

मभी.
प.
२१४

माजौससुदीर्णदपैसिंदो जिहांसत्रिववारणें॥ सोभिदवहीषमनेकमधेकुहोमदेंश
वरजःप्रमाथी॥५॥ बालंबपीतांतपदसकाशेवनोयथावेवरभापिनहाः॥ सुदर्शनं
चास्वरराजशौरेस्तवकपमंसुभुजोरुमांस॥५॥ यथादिपमंतरुणाकैवर्गंराजना
रायणतामिजातं॥ ततस्सकोपोदयसूर्यबुद्धंत्तरांतलीक्षणग्रसजातपमं॥५॥ तस्यै
वदेदोरुसरःप्रहृदंराजनारायणनामिनालं॥ तमातचक्रंप्रणदेतमुच्चैः कुदंमदेंदा
वरजंसमीक्ष्य॥५॥ सर्वाणिभूतानिभ्रंविनेदुःक्षयः कुरुणामितिचित्तयित्वा॥ स
वासदेवःप्रगृहीतचक्रं संवर्तयिष्यन्निवजीवलोकं॥५॥ अमुतपतलोकपुरुर्व
भासेभूतानिधत्सन्निवधूमकेतः॥ तमापतंतंप्रगृहीतचक्रंसमीक्ष्यदेवंदिपदीव
रिष्टं॥ असंभ्रमात्कार्मुकबाणबाणीरथेस्थितः शोतनवोभुवाच॥ येद्येहिदेवेप्राज
गन्निवासनमोस्तुतेशाङ्गगदासिपाणे॥ प्रसद्यंमापातयलोकनाथरथोत्तमाभूतश
रणसंखे॥ तयादतसेदमयायलेसमश्रेयः परस्मिन्निदचैवलोकं॥५॥ संभावितो
संधकवृत्तिनाथलोकैस्त्रिभिश्चप्रथितप्रभावः॥ रथादवसुत्पततस्तरावानपा
थःपदादुत्पद्युप्रवीरं॥५॥ जगद्दृष्टीनोतमलेबबाडंबाहोर्दरिव्यायतपीन

२१४

धं॥५१॥ उपिष्टिरानीकमभिदवंतं प्रोवाच संदृश पश्चिनिप्रवीरः॥ कलत्रियायास्यथ नैव
धर्मः सतां परस्तात् कथितः पुराणैः॥५२॥ मास्मप्रतिज्ञां त्यजेत् प्रवीराः सर्वे रथर्मीन प्रति
पालय ध्वं॥ तान्वासवानंतरजो निशम्पने रेदमुख्यानदेवतः समन्तात्॥ पार्थ स्पृष्टुमास्त
पुष्पांतं च भीष्मं च सांख्ये समुदीर्यमाणं॥ अमृत्यमानस्तुततो महात्मा यशस्विनं सर्व
दर्शाहं मती॥५३॥ उवाच श्रेणे येमभिप्रशंसन् दृष्ट्वा किं रुनापन्नतः समेतान्॥ येषां तिघां
त्विवशिनिप्रवीरयेषि स्थितासात्वततेषिघात॥५४॥ भीष्मं रथात्प्रपति पात्यमानंदो
गंच सांख्ये स सुद्योधनो य॥ न मे व लोसात्वतको रवाणां ब्रह्मपुरो तरणो यकश्चि
त॥५५॥ तस्माद्देहरथारथांगमुग्रं प्राणं ह निष्कामिमदावतस्य॥ न इत्थभीष्मं सगाणं
तथा जौद्रोणं च श्रेणे यरथप्रवीर॥५६॥ प्रीतिं करिष्यामि यनं जयस्पराजस्यभीम
स्पतथा शिवनो य॥ निहत्य सर्वां नधुतराष्ट्रपुत्रां स्तत्यादि काये च ने रेदमुख्यः॥५७॥
राजेन राजानमजातशत्रुं संपादयिष्याम्यहमयदृष्टः॥ ततः स्वनाभंवसुदेवपुत्रः
सूर्यप्रभवजसहस्रतल्प॥५८॥ क्षांतमुद्धामभुजैनचक्रं रथादवस्तुत्वविसृज्य
वाहान्॥ सकंपयनगांचरणैर्महात्मा वेगेन क्रूसः प्रससारभीष्मं॥५९॥ महाध

मभी.
प.
२५

पोबलेनभी षोणभूरिअवसावसाध॥ प्रत्यययाभ्युपतवाणयाणिः कत्तेरिधत्तन्निव
धूमकेतः॥ अथाज्जनायप्रजहारभल्लानभूरिअवाः समसुवर्गपुंखान॥ २॥ उर्योप
नत्तेमरसुग्रवेगंशत्सोगदंशान्तनवअशक्तिं॥ ससप्तभिः समशरप्रवेगान्कंवा
र्यभूरिअवसाप्रभुक्तान॥ ३॥ सितेनउर्योपनवाडुसुक्तंद्वारेणततोमरसुन्नाय॥
ततः शमामापततीवशक्तिंविद्युत्प्रभांशान्तनवेनसुक्तां॥ ४॥ गदंवेमदाधिप
वाडुसुक्तांशमंशराभ्योनिचकत्तवीरः॥ ततोधुजाभ्यबलवदिकृष्यवित्रेधनुर्गं
डिवमप्रमेयं॥ ५॥ माहेंद्रमस्त्रंविधिवत्तवोरंश्राडअकाराडुतमंतरित्ते॥ ततोतमा
स्त्रेणततोमहात्मासंबाएनीकानिमदाधनुस्मान॥ ६॥ शरौवजालैविमलार्कवर्णै
निवारयामासकिरीटमाली॥ शिलीसुखाः पार्थधनुर्विसृष्टारथान्धुजाग्राणि
धनैविवाहून॥ ७॥ निकृत्तदेदानिविष्णुः परेषांनरैर्दनागैर्दत्तंरामाणां॥ ततोदिश
सोनुदिशअपार्थः शरैःसुधारैर्निशितैर्वित्तस्य॥ ८॥ गांडीवशहेनमनांसितेषां कि
रीटमालीव्ययपांचकार॥ तस्मिंस्वयाद्योरतमासुधदेशंखस्वनाडंउभिनिःस्वना
अ॥ ९॥ अेतद्विंतागांडिवनिस्सतेनवभूउरुग्रअरथप्रणादः॥ गांडीवशहेतमयोविरि

वाविरारतप्रमुखास्त्रीरः॥ १५॥
२५

वाङ्मः॥ निरुद्यपार्थस्तदादिदेवोऽष्टशंसरोषः किलचासयोगी॥१॥ आदायवेगेन न
गामविसृज्य विसृज्य मदावातश्चैकवृत्तं॥ पार्थस्तु विष्णुबलेन पादौ भीष्मांतकं तर्णम
भिरुवंतं॥ बलान्निजग्राहशनेर्मदात्मापदे च राजन दशने कपंचित॥ अवस्थितं च प्र
णियत्पुनस्तु प्रीतोर्जनः कांचनविभ्रमाली॥ उवाच कोपं प्रति संहरेति गतिर्भवा॥
न केशव पांडवानां॥ न दास्यसे कर्म यथापतितं पुत्रैः शपे केशव सोदरैश्च॥२॥
अंतर्गमिष्यामि यथा कुरुणां त्वया दमिदं नृजसं प्रभुक्तः॥ ततः प्रतिसांसमये च तस्म
जनार्दनः प्रीतमना निशम्य॥१॥ स्थितः प्रिये कोरव स तमस्मरये सचक्रः पुनराकरोद
सत्तानां भीष्मपुनरादानः प्रगदस्य शोवं द्विषतां निदंता॥२॥ निनादयामास दिशो नभ
श्च स पांचजन्यस्पर्शेण शौरिः॥ दिव्यानि कांचो गदकेऽलं तररजो विकीर्णो चित
पसनेन॥३॥ विष्णुददंष्ट्रं प्रगदहीत शोवं विष्णुकुशः प्रेक्ष्य कुरुप्रवीरः॥ तदंगभेरी पर
दूपाणादाने निस्तुनां दुर्भितिः स्तनाश्च॥४॥ समिदनादाश्च वभूवुरुग्रः सर्वेषां नीके
षु ततः कुरुणां॥ गांरीवद्योषस्तनयितु कलोजगाम पार्थस्तनभो दिशश्च॥५॥ ज
गमुश्चवाणाः विमलाप्रसन्नाः सर्वादिशाः पांडववापसुक्ताः॥ तं कोरवाणां मधि

प्रसी.
प.
२१६

२१५

प्रकाशां ॥ २५ ॥ प्रवर्तितामर्जुनबाणसंचैः मेदावसासकप्रवदां सुभीमां ॥ दूतप्रवीरं वृत्त
चेवदृष्ट्वासेनां कुरुणा मथया त्यागेन ॥ २६ ॥ तेचेदिपांचालकुरुषमत्साः पार्थाश्वसर्वे
सहिताः प्राणैः ॥ जयप्रगल्भाः पुरुषप्रवीराः संशयंतः कुरुवीरयोधान ॥ २७ ॥ दूतप्रवी
राणिबलानिरष्ट्वाकिरीटिनाशानुभयावदेन ॥ विनास्पसेनां ध्वजिनीपतीनां सिंहासना
णामिवपूयसंवान ॥ २८ ॥ विनेदत्तलावनिदुर्षुपुत्तौगां जीवयन्तावजनार्दनश्च ॥ ततो
विःसंहतरश्मितालं दृष्ट्वाभशं शत्रुपरिततागः ॥ २९ ॥ तदैंद्रमखं विततंचवोरमसस
मुदीक्षुपुगांतकल्पं ॥ अथापयानं कुरुवः समीपासदोण्डुर्योधनवाह्निकाश्च ॥ ३० ॥
चक्रनिशासंधिगतं समीपविभावसो ॥ लोहितरागपुत्तः ॥ अवाप्सकीर्तिचयशश्चल
ध्वादिमयशरं अधनं जयोपि ॥ ३१ ॥ पयोर्नरैंद्रः सदसोदरश्च समीपकर्मो शिविरं नि
शायां ॥ ततः प्रजज्ञेत्समुलः कुरुणां निशामुविचोरतरः प्रणादः ॥ रातेरयाना मथ
तं निदृत्पदतागजाः समशताज्जेनेन ॥ प्राच्याश्चसौवीरगणाश्च सर्वे निपातिताः स
दकमालवाश्च ॥ ३२ ॥ सद्गुह्यं कर्मधनं जयेन कर्तव्यमानां दंतिकश्चिदप्यः ॥ अतः
सुरंवहपतिश्चराजं स्तब्धैव दुर्मर्षणविप्रसेनौ ॥ ३३ ॥ द्रोणः कृपः संधववाह्निकौ च
भूरिश्चवाणाल्यशालोचराजन ॥ ॥

२१६

पांचालराजोऽपदश्वीरलंदेष्टामाजगसुरदीनसत्त्वः॥सर्वोत्तमैःपानिततावकानिधतो
यतोरागिवजःप्रनादः॥१५॥तस्मिन्संनतिमेवजगसुर्नतंप्रतीयोभिससारकश्चित्॥
तस्मिन्सर्वोरेनपसंप्रदारेहताःप्रवीराःसरथापसूताः॥१६॥गजाश्वनाराचनिपा
ततमामहापताकाःशुभरुक्कक्षाः॥परीतसत्तासदसानियेतःकिरीदिनागात्रवि
भिन्नकायाः॥१७॥दुदाहताःपतिभिरुग्रवेगैःपार्थिवभक्षैर्निशितैःशिताग्रैः॥निरुजप
त्राणिदत्तैश्चजालाध्वजानयाणांधुतिनीमुविष्य॥१८॥पदानिसंवाश्वरथाश्वसंखेदया
श्वनागाश्वधनंजयेन॥वाणादत्तास्त्रार्णमपेतसत्ताविरुषशस्त्राणिनियेतुरुघा॥
पेंदेणतेनासुवरेणराजन्महादेवेभिन्नतनुत्रकायाः॥ततःशरीरैर्निशितैःकिरीदि
नादेहशस्त्रहतलोहितेदां॥२०॥नदीसचौरानरमेदफेनाप्रवर्तितानत्रणाजिरेवै
वेगेनसातीवष्टुप्रवादापरेतनागाश्वशरीरतीरा॥२१॥नरांतमजोद्धतचौरपंकाप्र
भूतरक्षोगणभूतसेविता॥शिरःकपालांकुशकेशशाङ्खलाशरीरसंवातसदस्वसा।
लिनी॥२२॥विकीर्णतानाकवचोर्मिसंकुलानरास्थिनागास्थिशरीरसंकुला॥विशा
लपातालसुखीभयावहाप्रवर्तिताभीरुभयावहानदी॥२३॥गोमाधुशालाष्टककं
करथैःक्रवादसंघैश्चतरत्नभिश्च॥उपेतकुलादट्टशुर्मन्त्रिणाःक्रूरमहावैतरणी

मभी.
प.
२१०

215

मनिर्ययौकेतमतारथेनवरुधिनीनां प्रमुखे महात्मा ॥ गंडीवधन्वा कृतकलसू
तोवलैर्हृतः सर्वसपत्नसेना ॥ ८ ॥ सोयस्करसोतखंथलेखेयतेपदनामघभेरासं
ख्ये ॥ कपिध्वजं प्रेत्य विषेडराजौ सदैव प्रवैलवकौ रवेय ॥ ९ ॥ प्रकषेतायुमसुरायुधे
नकिरीरिनालोकमदारथेन ॥ तं दृष्ट्वा राजंश्च शस्त्रदीयाश्च तश्च तर्क्य लसदसुकी
र्ण ॥ १० ॥ पथादिपूर्वाह्निधर्मराजा द्युतः कृतः कौरवसतमेन ॥ तस्यानभूतोभुविमा
नुषेषुनदृष्टपूर्वो नचविश्रुतश्च ॥ ११ ॥ ततोमहावेगसमाहताभिभेरीसदस्त्राणि वि
नेडराजौ ॥ शंखसनास्त्रार्थं रवाश्च जतिरेसर्वे श्वनीके प्रवसिंहनादः ॥ १२ ॥ ततः स्व
वाणानिमहास्त्रानि विस्फार्यमाणानि धनुषि वीरैः ॥ द्रुणेन भेरीपरावप्रणादा
नं जर्दधुः शंखमहास्त्रनाम्न ॥ १३ ॥ तथा स्वशस्त्रावृतमंतस्त्रिदशतमो मृदुतरस्यजा
लं ॥ महावितानाश्च ततः प्रकाशमालोकवीरसदसः निपेतुः ॥ १४ ॥ रथारथेनाभि
हतः ससूतः पपातसाश्वः सरथः सकेतुः ॥ गजोगजेनाभिहतः पपातपरानि
आवर्तमानान्यभिवर्तमानैर्वीराकृतीन् दृष्ट्वा तदंशानि ॥ प्राप्तेष्वखड्गैश्च समा
दितानि सदृश्वदानि सदृश्वदैः ॥ १५ ॥ सुवर्णतारागाणभूषितानि सूर्यमभा
वाणि शरावराणि ॥ विदीर्यमानानि परश्वधैश्च प्राप्तेष्वखड्गैश्च निपेतुर्हर्ष्य ॥ १६ ॥

२१०

अनेवयोधाशतशः समेताः क्रोधेन पार्थेन राणास्य मध्ये ॥ १५ ॥ स्वबाहुवीर्येण जितः स
भीष्मः किरीटिना लोकमदारयेत् ॥ इति श्रुत्वा तः शिविराणि जग्मुः सर्वगणाः भारतये
त्वदीयाः ॥ उत्का सदस्यैश्च संप्रदीप्तैर्विभ्राजमानैश्च तेषां प्रदीपैः ॥ किरीटि विव्रासित
सर्वयोधावक्रैर्निवेशोधजिनीकुरुणां ॥ १६ ॥ इति भीष्मपर्वणि अध्यायः ॥ ततो यदिव
समुद्दे संजय उवाच ॥ युष्मन्निशाभारतभारतानां मनीकिनीनां प्रमुखावेमहात्मा ॥ य
यो सराजचरितिजानकोपलतः स नृपराजवलेन भीमः ॥ १ ॥ तंदोण उर्यो धनवाहिका ॥
अतथैव उर्मवराचित्रसेनौ ॥ जयदयश्चातिबलौ बलौ चैव नृपालपान्ये प्रपद्युः समंता
त् ॥ २ ॥ स तैर्महद्भिश्च मदारयेत् अनेन सिमिर्वीर्ये वद्विभ्राजत ॥ राजराजोत्तमराजम
ध्ये मध्ये सुराणां निवदेव राजा ॥ ३ ॥ तस्मिन् वनीकप्रमुखावे विमुक्ता दोधूपमानाश्च महप
ताकाः ॥ सरक्तपीतांबरपांशु राभामदागजस्कंधगता विरेजुः ॥ सावादिनीशांतन
वेन राज्ञा मदारयेत् वीरराजा जिभिश्च ॥ वभोस विष्मत्प्रपित्तकल्पाजगामने वैरि
वजातमेवातनो रणायाभिमुखावीरपातप्रत्यर्जने शांतनवाभिगता ॥ स सारसेना
सदसा कुरुणा वैगोयशाभीम उवाच पापाः ॥ ५ ॥ तं वायनावाविधमूढसारंगजा
श्च पदान्तरयो वपदां ॥ मूढे महाभैरवसंमहात्मा ददर्श दूरात्किपिराजकेतः ॥ ७ ॥

मभी.
प.
२१८

216

शरैः सुतीक्ष्णैर्विमलैश्चभलैः ॥ २० ॥ तथैवभीष्मादृतमंतरिक्षे मदा त्रजालं कपिराज
केतोः ॥ विशीर्षमाणं दृष्टुं स्वदीयादिवाकरेणिवतमोभिभूतं ॥ २१ ॥ पवंविधं का
मुं कभीमनादमरीनवत्सत्पुरुषोत्तमाभ्यां ॥ ददर्श लोकां कुरुसंजया श्रुतद्वैरयंभी
ष्मपुत्रं जयाभ्यां ॥ २२ ॥ इति श्रीभीष्मपर्वणि अध्यायः ॥ ५५ ॥ संजय उवाच ॥ द्रोणिभूरि
अवाशत्यवित्रसेनश्चमारिषः ॥ पुत्रासायं मनश्चैव सौभद्रं समयोधपनः ॥ १ ॥ संसक्त
मनितेजोभिरुमेकं दृष्टुं रजनाः ॥ पंचभिर्मनुजव्याघ्रैर्गजैः सिंहैः शिशुं यथा ॥ २ ॥
नानि सत्पतया कश्चिन्नशौर्येन पराक्रमे ॥ बभूव सरशाकार्सेनात्तेनापि चलाच
वे ॥ ३ ॥ तथा तमात्मजं प्रदेविक्रमंतमरिदमः ॥ दृष्ट्वा पर्योरागो यतासिंहनादमयान
दत् ॥ ४ ॥ वीर्यमानं च तत्सैन्यं पौंधंतवविशंपते ॥ दृष्ट्वा त्वदीयाराजेंदसमं तात्पयं वास्पन
ध्वजिनीधार्तराष्ट्राणां दीनशत्रु रदी नवतः ॥ द्रुपदोऽसौ भद्रस्तेजसा च बलेन च ॥
तस्य लाचवमार्गस्थमादित्यसरशप्रभं ॥ आदृश्य च मदबापं समरेषु धृतः परैः ॥ ५ ॥
सद्रौणि मिथुणैकेन विद्धा शल्यं च पंचभिः ॥ ध्वजं संप्रयमनेष्टापि सोऽहामि रपवर्जं य
तः ॥ ६ ॥ रुक्मं दृष्ट्वा मदाशक्तिं प्रेषितासौ मदतिना ॥ शितेनोरगं संकाशां पत्रिणाभिज
हा रतां ॥ ७ ॥ शल्यश्च मदावोरानस्ततः शतशः शतान् ॥ निवार्य जूनदायादेजयान

चतुरोदयान् ॥ ८ ॥ मरिचवासात्पुण्ड्रस्यैः
सायमनिःशलः
२१८

गजैः विषाणैः वरह स्तरुणा केवित ससूतः रथिनः प्रपेतः ॥ गजर्षभाश्चापि रथैर्ष
भेगा प्रपेरिरे बाणदूताः पृथिव्यां ॥ १८ ॥ गजौ च वेगादति संधिता वां क्रुत्वा विषे उर्वरु
धामनुष्ठा ॥ आर्तं सारिपदातिभूनां विषाणागात्रावरताडितानां ॥ १९ ॥ संस्त्रांत
नागाश्च रथे मुहूर्ते महाक्षये सारिपदातिपूर्वा ॥ महा रथैः संपरिवार्यमाणो ददर्श
भीष्मः कपिराजकेतुं ॥ २० ॥ तं पंचनालोत्थित तालकेतुः सदश्ववेगा मुतवीर्यवा
णाः ॥ महासुवेगा शनिदीप्तिमंतं किरीटिनं शांतनवोः भूधावत ॥ २१ ॥ तथैव शक्र
प्रतिमानकल्पमिंदालजं द्रोणमुखाभिससुः ॥ कृपश्च शलश्च विविशानि अउर्यो
धनः सौमदनिश्चराजन ॥ २२ ॥ ततो रथानीकमुखा उपेत्य सर्वा सुविक्रान्तेन चित्र
वर्मा ॥ जवेन शतोभिससार सर्वा स्नानर्त्तनस्यात्सुतोभिमसुः ॥ २३ ॥ तेषां महास्त्रा
णि महाबलानां मम स कर्मा विनिदत्त कार्त्तिकः ॥ वभौ महा मंत्र उता र्षि माली सदो
गता सन्त गवानिवाग्नि ॥ २४ ॥ ततः सन्तर्गा रूपिरो वफेतां कृत्वा नदीत्वा समरे रिष्ट
णां ॥ जगाम सौभद्र मती वभीष्मो महा रथं पार्थ महीन सतः ॥ २५ ॥ ततः प्रगृह्या
भुतदर्शनेन विषादजा लेन महास्त्रजालं ॥ विनाशयासा सकिरीटमाली ॥ २६ ॥
तमुतमं सर्वधनु रराणां मसक्त कर्मा कपिराजकेतुः ॥ तीक्ष्ण महात्मा सववर्षभूयः

सभी.
प.
२१५

217

शस्त्रिनः ॥ २४ ॥ संप्रपद्यमहावीरं निस्त्रिंशवरमायसं ॥ परातिस्त्रुर्णमानर्चं दयस्यं उपरा
त्मजं ॥ २५ ॥ तं मद्यौ च मिवायांतं स्वातं पंतमिवोरगं ॥ भ्राता वणो निस्त्रिंशं कालोत्सृष्ट
मिवांतकं ॥ २६ ॥ दीप्यमानमिवादितं मतवारणविक्रमं ॥ अपश्यन्मां उवाच तत्र धृष्टकृत्
अपार्धतः ॥ २७ ॥ तस्य पांचालपुत्रस्तु प्रतीपमभिधावतः ॥ शितनिस्त्रिंशं हस्तस्य शराव
रगाधविरताः ॥ २८ ॥ बाणावेगमतीतस्य तथा भ्राशमुपेयुषाः ॥ त्वरसेनापतिः क्रुद्धो
विभेदगदया शिरः ॥ २९ ॥ तस्य राजनसं निस्त्रिंशं सुप्रभं च शरासतं ॥ हतस्य पतितं ह
स्तात्सौ सेधमपतद्भुवि ॥ ३० ॥ तं निहत्य गदयेण तैभे स परमं यशः ॥ पुत्रः पांचालराज
स्य महात्मा भीमविक्रमः ॥ ३१ ॥ तस्मिन् दत्तैर्महेश्वरैराजपुत्रैर्महाराजैः ॥ द्वाद्वाकरो म
हानासीत् तव सैन्यस्य सारिषः ॥ ३२ ॥ ततः सोपामनिः क्रुद्धो दृष्ट्वा निहतमात्मजं ॥ अभिदु
ष्टाववेगेन पांचालं पुद्गुर्मुदं ॥ ३३ ॥ तौ तत्र समरे वीरौ समेतारयिनां वरौ ॥ ददृशुः
सर्वराजानः कुरवाः पांडवास्तथा ॥ ३४ ॥ ततः सांयमनिः क्रुद्धः पार्थ तं परवीरदा ॥ आ
जवानत्रिभिर्वीरैः सौत्रैरिव महादिपं ॥ ३५ ॥ तद्यौ वपार्थं तेशू रं शल्यं समितिशोभ
नः ॥ आजवानो रसि क्रुद्धस्तौ पुद्गमवर्ततः ॥ ३६ ॥ इति श्रीभीष्मपर्वणि ॥ ५६ ॥ धृते
राष्ट्र उवाच ॥ दैवमेव परं मन्ये पौरुषादपि संजय ॥ यत्तौ तं मम पुत्रस्य पांडुसैन्येन वधते

२१५

नाभवत्तत्तत्संख्याकास्त्रिंशद्भवलोदये ॥ १॥ तत्तत्सिगातोराजेऽमराश्च सदकैकयैः ॥ पं
चेविंशतिसादृशास्त्रवपुत्रेणचोदिता ॥ २॥ धनुर्वेदविदोसाम्राज्येयाशत्रुभिर्पुंषि ॥
सदपुत्रंजिघांसंतेपरिववृकिंरीरिने ॥ ३॥ तौतत्रपितामहौपरित्तिप्रशयर्षभौ ॥ दद
र्शराजपांचाल्यःसेनापतिरमित्रजित् ॥ ४॥ सवारणरथोद्यानासदसैर्वड्भिर्युतः ॥
वाजिभिःपतिभिर्मेवततःशतसदस्रशः ॥ ५॥ धनुर्विष्णुर्षसंकुदःचोदयित्वाच
वादिनी ॥ ययौतत्तदकास्त्रिंशत्कैकैयाश्चपरंतपः ॥ ६॥ तेनकीर्तननाममनीकैरुव
धन्यना ॥ प्रपुत्ररथनागाश्वयोत्समानमश्रोभयत् ॥ ७॥ सोर्जनंप्रसुखेयंतंपांचा
लकुलवर्धनः ॥ त्रिभिःशरद्वर्तवाणैर्जन्तुदेशोसमर्पयत् ॥ ८॥ ततःसमदृक्कान्भित्वा
दशभिर्निशितैःशरैः ॥ एष्टरचंजघानासुभलेनकृतवर्मणः ॥ ९॥ दमनेचापिदा
यादंकौरवस्यमहात्मनः ॥ जघानविप्रलाशेणनाशचेनपरंतपः ॥ १०॥ ततःसाय
मनेपुत्रःपांचाल्यपुत्रुर्मदे ॥ अचिद्दशभिर्वाणैर्दशभिश्चास्त्रसारथिं ॥ ११॥ सोति
विदोमद्रेष्वासःस्त्रिंशत्परिलोत्तिहत् ॥ भलेनभृशतीक्ष्णोऽनचकर्तास्त्रवकार्मुकं
तथैवंपंचविंशत्यास्त्रिमेवसमर्पयत् ॥ अश्वंसास्त्रावेधीराजनउभौतौपार्थिवौ ॥
सारथी ॥ दत्ताश्वेसुरथेतिहत्तददशंपुरुषवर्धनः ॥ पुत्राःसायमनेपुत्रंपांचाल्यस्य

मभी.
प.
२२०

218

स्थिरे ॥ १५ ॥ उर्यो धनो विकर्णश्चतुःशासनविंशती ॥ उर्मर्षणोः ३ः सहस्रवित्रसेनः
सुहृत्सुखः ॥ १६ ॥ सत्यव्रतः पुरुमित्रो विकर्णश्चमदारयः ॥ पतेमद्राधिपरशेया लयेतस्थि
तारणे ॥ १७ ॥ तान्मीमसेनः संजुहो धृष्टं स्रष्टुपावतः ॥ द्रोपदेपाभि मन्त्रमादीपुत्रो
चपावो ॥ १८ ॥ धार्तराष्ट्रानदशरणानदशैवप्रत्यवारयत ॥ नानारूपाणि शास्त्राणि वि
सृजंतो विशांपते ॥ १९ ॥ अभवर्तत संजुहः परस्परवधैषिणा ॥ ते वै समीपुः संग्रामे रा
जन उर्मत्रितेतव ॥ २० ॥ तस्मिन् दशरथे कुहेवर्तमाने महाभये ॥ तावकानां परेषां च
प्रेक्षका रथिनो भवन् ॥ २१ ॥ शास्त्राण्यनेकरूपाणि विसृजंतो मदारयाः ॥ अन्योन्यमभि
नंदतः संप्रद्वारं प्रचक्रिरे ॥ २२ ॥ तेन दाजानसंभ्रासर्वे न्योन्यं जिघांसवाः ॥ अन्योन्यम
भिनंदतः स्पर्द्धमानाः परस्परं ॥ २३ ॥ अन्योन्यं स्पर्द्धयान् जनजानयः संगतः मिथः ॥ महा
स्त्राणि विसृजंतः समापेत्तरमर्षणः ॥ २४ ॥ उर्यो धनसंजुहो धृष्टं स्रष्टुपावतः ॥ वि
द्याधसमरेबाणे अत्रभिः समरेदुते ॥ २५ ॥ उर्मर्षणश्च विंशत्या वित्रसेनश्च समभिः ॥ विवि
शतिः पंचभिस्तु त्रिभिर्दुःशासनस्रष्टा ॥ २६ ॥ तान् प्रत्यविध्य द्राजेन्द्रपावतः शत्रुतायनः ॥ प
कैकंपंच विंशत्या दर्शयन् पाणि लाचवे ॥ २७ ॥ सत्यव्रतं च समरे पुरुमित्रं च भारत ॥ अभि
मन्युरविध्यतु दशभिर्दशभिः शत्रैः ॥ २८ ॥ मादीपुत्रो तु समरे मातुलं मातु च दनौ ॥

२२०

नित्यं हि मामकास्तद्वृत्तानेव हि शंससि ॥ अतुष्टांश्च प्रदृष्टांश्च नित्यं शंससि योऽवान
हीनानपुरुषकारेण मामकानय संजय ॥ पतितान् पातमानानांश्च दत्तानेव च शंससि
युधमानयथाशक्ति वदमानान् स्वयं प्रति ॥ कोऽवा विजयं ते वदीयं ते वैव मामकाः ॥ ४ ॥
सोदंती ब्राह्मिणः खनिर्दुर्गो धनं हतानि च ॥ अश्रौं वंसतते तात उः सदानि च हनि च ॥ ५ ॥
तमुपायेन पश्यामि दीर्घं रनयेन योऽवाः ॥ मामकानां जयं पुद्गे प्राप्नुयेन संजय ॥ ६ ॥ संज
य उवाच ॥ द्रव्यं मनुष्यदेदानां राजवा निरय द्रव्यं ॥ एतज्जनस्थिरो भूत्वा तवैवापनयो
मदान ॥ ७ ॥ धृष्टकम्बश्च शल्येन पीरितो नवभिः शरैः ॥ पीडयामास संक्रुद्धो मद्राधिप
तिमायसैः ॥ ८ ॥ तत्राद्रुतमपश्यामपावतस्य पराक्रमं ॥ न्यवारयत यत्तर्तांशल्यं समिति
शोभते ॥ ९ ॥ नातरे रदशे कश्चित्तयोः संदधतो भो ॥ सुहूर्तमिव तफदंतयोः समभवत
दा ॥ १० ॥ ततः शल्यो मद्राराज धृष्टकम्बस्य सपुत्रो ॥ यनुश्चिबेदमलेन पीतेन निशितेन
व ॥ ११ ॥ अथैतेशरवर्षेण ख्यादयामास भारत ॥ गिरिं जलागमे पदं जलदा जलधारिणः
अभिमत्युल्लसंक्रुद्धो धृष्टकम्बेन पीरिते ॥ अभिद्रुतवत्वेन मद्राराज रथं प्रति ॥ १२ ॥ त
तो मद्राधिप रथं कार्त्तिकः सप्राप्य कोपनः ॥ आर्तां यनिममेयात्मा विव्याध निशितै
सिभिः ॥ १३ ॥ ततस्तु तावकाराज नपरी संतोर्ज निरालो ॥ मद्राज रथं तर्तां परिवार्यो वत

मभी.
७.
२२१

219

अशम इति वा भाति पाणिभिश्च सदां ऊरीः ॥ कृतो तमा गा लं पे शु ग जानां गज यो धिनं
अदृशं ता वला ग्रेषु दुःसह भग्न शिवाः ॥ धृष्ट कृन्तनानन्या न पश्याम सदा गजान ॥ ४३ ॥
पतितान पात्समानां अपावते न सदात्मना ॥ माग यो घ्न स ही पा लो गज मै रा व तो प मे ॥ ४४ ॥
प्रेषयामास समरे सौ भद्र स्वर यं प्रति ॥ तमा य ते तं सं प्रे ह्य मा ग ध स्य सदा ग जे ॥ ४५ ॥ नि
जघ्राणेषुणा वीराः सौ भद्रः परवीरदा ॥ तस्या वर्जित नाग स्य कालिः परपुरं जयः ॥ ४६ ॥
राजो रजत गुंवे न भक्षे ना पद रक्षिरः ॥ विगा य त इ ज नी कं भी म से नो वि पां ड वः ॥ ४७ ॥
व्यचरत्समरे मद्र न गजा निद्रो गिरी तिव ॥ एक प्रहार निद्रा न भी म से ने न दं ति नः ॥ ४८ ॥
अपश्यामरणे तलिन गिरी न व ज द ता निव ॥ मग्नं दं ता न्न ग्र करान भ ग्र सं स्था अ वार णा न
भग्र ए प्रिका ने दान नि द्र ता न प र्व तो प मा न ॥ भ या त्सं सी द त म्ना न्या न वि मु खा न्न म रे ग
जान ॥ ४९ ॥ विग्रहा न्न य सं वि ग्रा न्न य त्वि ष क्तो म दान ॥ भी म से न स्य म र्गो शु ग ता सू न्य र्व
तो प मा न ॥ ५० ॥ अप श्य त्ति द्र ता न्ना ग न रा ज नि षी व तो प रा न ॥ व सं तो रु धि रं चा न्या नि ब्र ऊ
भा न्न द्रा ग जा न ॥ वि द्यु लं तो ग तो भू मिं शै ला इ व ध रा त ले ॥ मे दो रु धि र दि रां गो व सा म
जा स मु द्धितः ॥ व्य चर त्स म रे भी मो दं ड या नि रि वां त कः ॥ ग जा नां रु धि रं गा नां ग दा वि भ्र
हृ को रः ॥ शो र प्र ति भ य म्ना सी ति ना की व पि ना क धृ क् निर् म य मा ना न्मु रे न भी म से ने न दं ति वः

२२१

छादयेतां शरैस्त्रीक्ष्णैस्तदनुत्तमिवाभूत् ॥ २४ ॥ ततश्च तौ महागजस्वस्त्रीयौ रथिनां
वरौ ॥ शरैर्बद्धमिगनर्चतकृतप्रतिहृतैर्षिणोः ॥ २५ ॥ द्वायमानौ ततस्तौ तस्माद्रीपत्रौ न
चेलतः ॥ अथ दुर्योधनं दृष्ट्वा भीमसेनो महाबलः ॥ २६ ॥ विधितः कलहस्यो तं गरां जग्रा
ह्वा उच्यते ॥ तमुद्यतगरे दृष्ट्वा कैलासमिव सृंगिणं ॥ २७ ॥ भीमसेनं महाबाहुं प्रजालेपाद
वन्मयात् ॥ दुर्योधनस्तु संक्रुद्धो मागधान्मम चोदयत् ॥ २८ ॥ अनीकं दशसाहस्रं कुंज
राणां तस्मिन् ॥ गजानीकं न सहितस्तेन राजा स योधनः ॥ २९ ॥ मागधं पुरुतः कृत्वा
भीमसेनमश्रामयान् ॥ आपतन्तं वतं दृष्ट्वा गजानीकं हकोदरः ॥ ३० ॥ गदाया निर
वारो द्रुपद्यास्त्रिदश्वोद न् ॥ अदिसारस्यो यं वीरं गदयमदतीं गदौ ॥ ३१ ॥ अभ्यधा
वद्गजानीकं व्यादिता स्पृष्टे वातकं ॥ स गजानगदयानिघ्नन् समरे व्यघरद्वली ॥ ३२ ॥
भीमसेनो महाबाहुर्हृद्रादानवैशिव ॥ तस्मिन्नादेन महता मनोरुदयकं पिना ॥ ३३ ॥ व्य
तचेष्टं तं दृष्ट्वा गजाभीमस्य नर्दनः ॥ ततस्तु द्रौपदीपुत्राः सौभद्रश्च महारथाः ॥ ३४ ॥
नकुलः सहदेवश्च धृष्टकेतुश्च पाण्डितः ॥ धृष्टसभीमश्च वीर्यतेः शरवर्षणवारणान् ॥
अभ्यधावंत वधंतो मेवाश्वगिरीनथ ॥ क्षुरैर्क्षुरभैर्भलैः पीतैरेजलिकैः शितैः ॥ ३५ ॥
बाह्वरेभु तस्मां गतिपांडवा गजयोधिनं ॥ शितेभिः प्रपतद्भिस्त्रिबाहुभिश्च विभूषितैः ॥ ३६ ॥

मभी.
प.
२२२

२२०

अथ मय प्रणम्योऽवस्थमहात्मना ॥ भीमसेनस्य समरे गजनकर्मातिमानुषं ॥ ८ ॥ उदीर्णो
न पार्थिवान् सर्वानसाश्वात्सरथकुंजरान् ॥ असंभ्रमं भीमसेनो गदया समवारयन् ॥ ९ ॥ स
संवार्धं वलौलात्ता गदया बलिनां वरः ॥ अतिवृत्तमुले भीमो गिरिर्महुरिवाचलः ॥ १० ॥ त
स्मिन्तत्तमुले वीरेणोपरमदारुणो ॥ भ्रातरश्चैव पुत्रश्च धृष्टकृन्तश्च पार्श्वतः ॥ ११ ॥ द्रौपदे
या भिमस्य अशिखं जीवापराजितः ॥ न प्राजदत्तभीमसेनं भये जाते महाबलं ॥ १२ ॥ तं श
ब्दायसीं गुर्वीं प्ररुयमदन्ती गदं ॥ अपावनतावकायो धादेऽपागिरिवोतकः ॥ १३ ॥ पोथ
यनरथश्चेदनिवा निहं दानिवा विभुः ॥ व्यवस्तमरे भीमो पुगांते पावको यथा ॥ १४ ॥ विनि
श्चन समरे यो धानपुगांते कालविदिभुः ॥ ऊरुवैगेन संकषेन रथजालानि पांउवः ॥ १५ ॥ ब
लानि च समरीं प्रवेत रन्निव कुंजरः ॥ मरुनरथे भ्योरथि नो गजे भ्योगजयोधिनः ॥ १६ ॥
सारिनश्चाष्टष्टे भ्यो भूमौ चापि पदानिनः ॥ गदया च हनन् सर्वान्वातो हृत्तानि वीजसा ॥
भीमसेनो महाबाहो तव पुत्रस्य सौबलैः ॥ सावै मज्जवसामां सै प्रदिग्धा रुधिरेणवः ॥ १७ ॥
अदृश्यत महा रौद्री गदानागा श्ववानिनी ॥ तत्र तत्र दत्तैः प्रापि मनुष्यगजसारिभिः ॥ १८ ॥
राणां गणं तदभवत् मृत्योरा खात संनिभं ॥ पिनाकमिव रुद्रस्य क्रुद्धं साभिन्नतः पशन्
यमदं रौद्रमात्रुर्गर्हि दया निघमममोत्त ॥ ददृशुर्भीमसेनस्य रौद्रीं विशसन्ती गदो ॥ १९ ॥

२२२

सहस्राष्टवचनद्वयान्नतस्तववादिनीं ॥५४॥ तं दिवीयं महेष्वासा सोमश्च सुवारणाः
पर्यं रत्नं तस्य ध्यं तं वज्रायुधमिवामरः ॥५५॥ श्रोणितात्तंगदां विभ्रुलितंगजशोणि
तैः ॥ कृतांतरवसौ शस्त्राभीमसेनोप्यदृश्यत ॥५६॥ व्यायत्तमानं गदयारित्तं सर्वा सुभारत
भीमसेनमपप्रणामन्त्यंतमिव शंकरं ॥५७॥ यमदंडोपमां गुर्वीमिंद्राशानिसमस्तनां ॥ अ
पप्रणाममहाराजो दीविशसन्तीगदां ॥५८॥ सुमिश्राकेशमार्जोभिप्ररुधा रुधिभेगाव
पिनाकमिव रुद्रस्य क्रुद्रस्याभिन्नतः पशून् ॥५९॥ यथापशूनां सेवा तव ह्यायाला प्रकालयेत् ॥
तथाभीमो गजानीकं गदया पर्यंकालयेत् ॥६०॥ गदया बध्यमानाश्च मार्गैस्ते समंततः ॥
स्नानं दानं त्विरदंतः प्राद्वनं कुंजरास्ततः ॥६१॥ महाबातश्वाभ्यागिविधमिवा सुवारणा
न ॥ प्रतिष्ठुस्तमरेभीमः श्मशानश्च शालभृत ॥६२॥ इति श्री भीमपर्वणि ॥५॥ संजय उ
वाच ॥ दत्ते तस्मिन् गजानीके पुत्रोऽर्घो धनस्तव ॥ भीमसेनं प्रतीतेवं सर्वसैन्यानि बोदयत्
ततः सर्वाणि सैन्यानि पुत्रस्तव शासनात् ॥ अभद्रवद्भीमसेनं नदंतं भैरवानरवान् ॥ २ ॥
तं बलौघमप्यर्घ्यं तं देवे रवि सुभुः सुदै ॥ आपतंतं सुदृष्ट्वा रसमुद्रश्च पर्वणि ॥६॥ रथना
गाश्च कलिलं शंखं उभितारितं ॥ अनंतरथा पादात्तारजसा सर्वतो हतं ॥६॥ समीम
सेनः समरे महीदधि सिवापरं ॥ सेना सागरमहो भवेत्तेव समवारयत् ॥५॥ तदा

मभी.

प.

२२३

221

मदतस्पृशत ॥ सत्वादरा नो धनु रुग्वेगं भूरिप्रवाभारतसौ मदतिः ॥ १ ॥ दृष्टारथान
स्थानवनीयमानानप्रत्ययौ सात्यकिं यो दुमिह्न ॥ ३ ॥ **तिभीमपर्वणि अध्यायः ॥** संज
उवाच ॥ ततो भूरिप्रवा राजन सात्यकिं नवभिः शरैः ॥ अविध्यदृश संक्रुद्धलो वैरिवमदादि
पं ॥ १ ॥ कौरवं सात्यकिश्चापिशरैः सन्नतपर्वभिः ॥ अवारय दमेयात्मा सर्वलोकस्पृशतः
ततो उर्योधनो राजा सो द्रुपेः परिवारितः ॥ सौ मदतिं राणेयतं समं तात्पर्यं वारयत ॥
तथैव पांडवाः सर्वे सात्यकिं तरसा राणे ॥ परिवार्य स्थितः सांख्ये समं तात्पर्यं वारयत ॥
भीमसेनस्तु संक्रुद्धो गदामुग्रमभारत ॥ उर्योधनमुवाच सर्वे पुत्रास्ते पर्यं वारयत ॥ ५ ॥
रथैरनेकसाहस्रैः क्रोधा मर्षं समन्वितः ॥ नंदकस्तव पुत्रस्तभीमसेनमदाबलं ॥ ६ ॥ वि
व्याध निशितैस्तीक्ष्णैः कंकपत्रैः शिलाशितैः ॥ उर्योधनस्तदाराज भीमसेनमदाहवे ॥
आजवानोरसि क्रुद्धो मारोणे नवभिः शरैः ॥ ततो भीमो मदावाहुः स्वरथं समदाबलः
आरुणे दरथेष्टं विशोकं चेदमब्रवीत् ॥ एते मदारथाश्चराः धार्तराष्ट्रामदाबलाः ॥ ८ ॥
मामेव मभिसंक्रुद्धा दंतमभ्युज्जताशुभिः ॥ एतान्यदनिष्वा मिय प्रपतस्ते न संशयः ॥
तस्मात्समाश्रवासं प्रायतः संयत्साराथे ॥ एवमुक्ता ततः पार्थः पुत्रं तव विशंपते ॥ १० ॥
विव्याध दशभिस्तीक्ष्णैः शरैः कनकमृगलैः ॥ नंदकं च त्रिभिर्वाणैः प्रत्यविध्यत्स नोतरे

२२५

अविध्यतो गदा तस्को ते यस्मिन् महात्मनः ॥ वभौ रूपं महाद्योरेकालं सेवयुगवये ॥
 ते तथा मदती सेना दावयंतः पुनः पुनः ॥ दृष्ट्वा मत्स्यमिवांयातं सर्वं विमनसो भवन् ॥ २१ ॥
 यतो यतः प्रेक्षते स्म गदा मुद्यतया उवः ॥ तेन तेन स्म दीर्घं ते सर्वं सेना निमारात् ॥ २२ ॥
 गुसमान मनीकानि व्यादितास्य मिवांतकं ॥ ते तथा भीमकर्माणं प्रष्टुहीत महागदं ॥
 दृष्ट्वा रकोदरं भीष्मः सह सेनः समभयात् ॥ मदतारय बोधेण रथे नादित्यवर्चसा ॥ २३ ॥
 आदयन् शरवर्षेण पञ्चैश्वर्यवद्दिमान् ॥ तमायांतं नयारुह्य व्याजाननमिवांतकं ॥ २४ ॥
 भीमसेनो महाबाहुः प्रत्सदीयारमर्षिजः ॥ तस्मिन् क्षणे सात्पत्कि सत्संधः शनिप्रवी ॥
 रोम्भयत तपितामदं ॥ निज्जन्मिज्ञानथ जुष्ठा ददेन सेके वयंतस्तव पुत्रसेना ॥ २५ ॥
 तं यांतमश्चैरजतप्रकाशैः शशान्वयंतं निशिता क्लृप्तान् ॥ नाशकुर्वन् वारयितं
 तदानीं सर्वे गणा भारतये तदीयाः ॥ २६ ॥ अविध्यदेन दृशभिः पृथक् रलंबुषो राक्षसा
 सो तदानीं ॥ शरैश्च तर्भिः प्रतिविध्यतं च न सा शिने रम्भयत दयेन ॥ २७ ॥ अन्त्यागतं ह
 लिवीरं निशाम्य मधेरिशणं परिवर्तमानं ॥ प्रावर्तयैकं रूपं गवाक्षपुनः पुनश्च प्रणदं
 तमाजौ ॥ २८ ॥ यो धृष्टदीपाः शरवर्षे रवधंत मेवापयाभूधरं ववेगैः ॥ नाशकुर्वन् वार
 यितं वारिहं मधेरि नैहृयं मिवांतयते ॥ २९ ॥ नत अकश्चित्तिमलयासीदते राजन्यो

ते

मभी

प.

२२४

विरुजंते वरुनवाणानक्रोधसंरक्तलोचनाः ॥ भीमसेनमभिउत्पविष्युः सदितामशं ॥
पुत्रास्तुतवसंप्रेक्ष्यभीमसेनोमहाबलः ॥ २८ ॥ सुकिङ्गीविलिहन्वीरः पश्यमध्येवकोय ॥
था ॥ अभिमन्युर्महाबाहुर्गुरुत्मानिवशेगितः ॥ २९ ॥ सेनापतेः ॥ क्षरप्रेणशिरश्चिच्छेदपोऽवः
संप्रहृष्यचरुष्टात्मात्रिभिर्बालैर्महाभुजः ॥ ३० ॥ जलसंधिं विनिर्भियसोनययमसारनं ॥
सर्वेणंचततोदत्ताप्रेषयामासस्त्यवे ॥ ३१ ॥ उग्रसुशिरस्त्राणं शिरश्चंद्रोपमंभुवि ॥
पातयामासुभक्षेनकुंडलाभ्याविभूषितं ॥ ३२ ॥ वीरवाट्टेचसप्तसासाश्वकेतंससारथिं
निनायसमरेभीमः परलोकायपांउवः ॥ ३३ ॥ भीमंभीमरथौवोभौभीमसेनोदसन्निव
भ्रातरौरभसौपुटेपनययमसारनं ॥ ३४ ॥ ततः सुलोचनंभीमः क्षरप्रेणमहास्ये ॥ विष
तांसर्वसैन्यानामनययमसारनं ॥ ३५ ॥ पुत्रास्तुतवतंदृष्ट्वाभीमसेनपराक्रमं ॥ शेषाये
त्वेभवंस्तत्रतेभीमसमयातदा ॥ ३६ ॥ विप्रउतादिशोराजतवधमानामहात्मना ॥ ततो
ब्रवीच्छांतनवः सर्वांनेवमहारथान ॥ ३७ ॥ यथाप्राप्तानयथावीरानयथाशरांसंगतान
निपातयोग्रधत्तानंप्रत्यरुहीतपोऽवः ॥ ३८ ॥ पवमुत्क्रततः सर्वेपार्तराष्ट्रसैनिकाः ॥
अभ्यद्रवतसंक्रुद्धः भीमसेनमहाबलः ॥ ३९ ॥ भगरतः प्रभिन्नेनकुंजरेणविशंपते ॥ अ
पतत्सहसातत्रयत्रभीमोव्यवस्थितः ॥ ४० ॥ अथतमेवचरणीभीमसेनंशिलाशिनेः ॥

२२४

तेषु येषां धनः वसुधा विधा भीमं महाबलं ॥ त्रिभिरन्यैः सनिशितैर्विशोकं प्रत्यविधत् ॥ १३ ॥
भीमस्य चरणे राजनपुत्रश्चिह्ने दभासं ॥ मुष्टिदेशे शरैस्तीक्ष्णैः त्रिभिरात्रौ हसन्विव ॥ १४ ॥
भीमस्तु प्रेषयंतारं विशोकं संयुगेतरा ॥ पीडितं विशिखिस्तीक्ष्णो हस्तवपुत्रेण धीमता ॥ १५ ॥
अमर्यमाणाः संक्रुद्धो धनुर्दिव्यं परास्मृशतः ॥ पुत्रस्य ते महा राजवधार्थं परुषर्षभाः ॥ १६ ॥ समा
धत्तव संरुतः क्षयं लोमवाहिनं ॥ तेन विच्छेदन् पतेर्मुष्टिकार्मुकमुत्तमं ॥ १७ ॥ अपास्यत
द्वुष्टिं च पुत्रस्ते कोधमूर्धितः ॥ अन्यतः कार्मुकमादाय सतरे वेगवज्ररं ॥ १८ ॥ संधाय विशि
खिं चोरकालमृत्युसममभं ॥ तेनाजवानसंक्रुद्धो भीमसेनं स्तनान्तरं ॥ १९ ॥ सगाढविरोध
यितो संरनोपस्य ग्राविशत् ॥ निवसादरण्ये पश्ये मूर्ध्नि चाभिजगाम ह ॥ २० ॥ तं दृष्ट्वा व्य
थितं भीममभिमस्य पुनोगमः ॥ नामृष्यंत महाभागाः पांडवानो महा रथाः ॥ २१ ॥ ततः स
त्तमुत्तांशुर्दिशराणां मुग्रतेजसां ॥ पातयामास रथग्राः पुत्रस्य तव मूर्ध्नि ॥ २२ ॥ प्रतिल
भ्यतेतः संशो भीमसेनो महाबलः ॥ उद्यौधने त्रिभिर्विधा पुनर्विधा पंचभिः ॥ २३ ॥ शल्म
चपंचविंशत्या शरैर्विधा पञ्च रवः ॥ रुक्मपुंर्वैर्मदेवासाः सविदो व्यपयादृणात् ॥ २४ ॥ प्र
त्ययस्ततो भीमं तव पुत्राश्च तर्दश ॥ सेनापतिः सुवेगाञ्जलसंधः सुलोचनः ॥ २५ ॥
उग्रो भीम रथो भीमो वीरवाङ्मुरलोत्सवः ॥ उर्ध्वलोः प्रथमं स विवित्सर्विकटः समः ॥

मभी.
प.
२२५

२२३

परिवेतः स संकुहाश्च तदैताश्च तर्दिशो ॥ ५३ ॥ भगदत्तस्य तेनागं विधातो रिवर्षीः यत ॥
सर्षीः प्रमानस्तैर्ज्ञातैर्वैदनातः शारादतः ॥ ५४ ॥ अनदत्तमदात्रादमिंशानि समंततः
तस्य तेन दत्तौ नारं सुखो रभीमनिः स्वने ॥ ५५ ॥ क्रत्वा भीष्मो ब्रवीद्रेण राजानं च संयोध
ने ॥ ५६ ॥ पृथुपुत्रि संश्रामे दैर्दिवेन दुरात्मना ॥ ५७ ॥ भगदत्तो महेष्वासः कृष्णे च परिवर्तते ॥ रा
जसश्च मदाकायः स च राजा तिकोपनः ॥ ५८ ॥ भवं समेतौ समरे कालमृत्युसमाश्रुभौ ॥
श्रयते ये पृथुष्टानां पांडवानां मदास्वनः ॥ ५९ ॥ हस्तिनश्वैव समुद्राभी तस्य रुदितध्वनिः
तत्रागच्छामभद्वीराजानं परिरहितं ॥ ६० ॥ अरक्षमाणः समरे क्षिप्रं प्राणा निमोक्षति
तत्परं मदावीर्यामा चिरं कुरुतानयः ॥ ६१ ॥ मदान् दिवर्तते ते रोदः संग्रामो लोमहर्षणः
भक्तश्च कुलपुत्रश्च अरश्च एतनापतिः ॥ ६२ ॥ युक्तं तस्य परिश्राणं कर्तुं मत्सामि रच्युतः ॥
भीष्मस्य तद्वचः क्रत्वा भारद्वाजपुत्रो गमः ॥ ६३ ॥ सहितः सर्वराजानो भगदत्तपरीक्षया ॥ ३
तमं जवमास्याय प्रययुर्न सो भवत ॥ ६४ ॥ तान प्रयाता न्तमालोक्युपिष्टिरपुत्रो गमाः
पांचालाः पांडवैः सार्धं पृथुतो नययुः यशान् ॥ ६५ ॥ तान्पनीकान्पयालोकराजसैः प्रता ॥
पवान् ननादसमदात्रादेनादयानो मभस्तल ॥ ६६ ॥ तस्मापि निनंदं क्रत्वा दृष्टानां प्रपुष्प
तः ॥ भीष्माः शांतनवो भूयो भारद्वाजमभाषत ॥ ६७ ॥ नरोचते मे संग्रामो दैर्दिवेन दुरात्मना ॥

२२५

अदृश्यं समरेव जे जी मृत इव भास्करे ॥ ११ ॥ अभिम सुमुवा लत्र ना र्व्यंत म दारयाः ॥ भी
म स्यात्प्रादनं संतो स च द्रुवल मा श्रितः ॥ १२ ॥ तपने शरवर्षेण समंता त पर्व्य वारयन ॥ रा
जं च शरवृष्ट्या त विभि उस्ते समंततः ॥ १३ ॥ स शस्त्र हृष्टा भिदतः समस्ते स्तेर्म दारयेः ॥ प्रा
ज्ञोतिष राजो राजाना लिंगैः सुते जनेः ॥ १४ ॥ संजातरु पिरो त पीडः प्रेक्षणी यो भवदणे
गम स्ति मि रि वा र्क स संस्तो जल वो म दान ॥ १५ ॥ संवो दितो म दस्वा बी भ ग द ते न वारणः
अभ्य धा व त ता न्त्वा न कालो त्स्त्रष्टु इ वा त कः ॥ १६ ॥ दि गुणं ज व मा स्या य कं प यं च र लो
र्मदी ॥ त स्य त त सु म द र्प र द्वा म वे म दार याः ॥ १७ ॥ असं द्र म न्य मा ना अ ते वि प्र म न सो भ वे
न ॥ त त स्तु त्प तिः कृ डो भी म से नं स्त वां त रे ॥ १८ ॥ आ ज वा न न र व्या त्रः श रे णा न त प र्व णा
सो ति वि द्रो म दे वा सो ते न रा ज्ञा म दार याः ॥ १९ ॥ मूर्च्छ या भि प री तां गो ध त य णि सु पा श्रितः
तां स्तु भी तां स मा ल द्य भी म से नं च मूर्च्छितं ॥ २० ॥ न ना द्रु व ल वे द्रा दं भ ग द तः प्र ता प वा न ॥
त तो च द्रो त्क चो रा ज न र द्वा भी म न थ रा ते ॥ २१ ॥ सं कृ डो रा द सो द्रो र स्त रं वां त र पी प त ॥ स
कृ त्वा दारु णां मा यो भी ह्वा णा भ य व दि नी ॥ २२ ॥ अदृश्य त नि मे षा दं चो र रू पे स मा श्रितः ॥
पे रा व तं स मा रू प स्त यं मा या म यं कृ तं ॥ २३ ॥ ये त स चान्ते र्दृश ना गा व भ व र न्न पा पि नाः
अ ज तो वा म न श्रे व म द्वा प न्न अ सु प्र भः ॥ २४ ॥ व य ए ते म द्वा भा गा रा त्त सैः सु म द्वा व लैः

मभी
प.
२२६

२२४

पुनरावृत्तिः॥ भयं मे सुमहद्भ्यां विस्मयश्चैव संजय॥ कृत्वा पांउकुमारगणं कर्मदेवैः सु
उत्तरं॥ १॥ पुत्राणां च पराभावं कृत्वा संजय सर्वशः॥ विंता मे मदतीभूता भविष्यति कथं ति
ति॥ २॥ भ्रवं विरवाक्यानि धृष्टं ति हृदयं मम॥ यथा हि दृश्यते सर्वं देवयोगेन संजय॥ ३॥ यत्र
भीष्मसुखान्नशरानसर्वज्ञानयोधसतमानः॥ पांशवानामनीकेषु यो धयंति प्रहारिणः॥
किं तेऽवध्यामहात्मानः पांउपुत्रा मदाबलाः॥ किं ते दत्तवराह्लातकिं वा ज्ञानं वदंति ते॥ ४॥
येन क्षयं न गच्छंति दिवितारागणाश्च॥ पुनः पुनर्न मृष्यामिदं ते सैन्यं च पांशवैः॥ ५॥ ममैव
दंउपतितो देवात्परमदारुणः॥ यथावध्याः पांउसुता यथावध्याश्च मे सुताः॥ ६॥ एतन्नेस
र्वमावक्ष्यथा तत्ते न संजय॥ नदिपारं प्रपश्यामि उः त्रिषास्य कथं च न॥ ७॥ स सुदृश्यं मम
तो भुजाभ्यां प्रपतन्नरः॥ पुत्राणां च स नमो भ्रवं प्राप्तं सुदारुणं॥ ८॥ वातपिष्यति मे पुत्रा
न सर्वाभीमो न संशयः॥ नदिपश्यामि ते वीरं यो मे रक्षेत सुतानरणे॥ ९॥ भ्रवं विनाशः
समरे पुत्राणां मम संजय॥ तस्मात्ते कारणं सूत युक्तश्चैव विप्रो बतः॥ १०॥ एतन्नेवे यथा
तत् सर्वमाख्यातमर्हसि॥ उर्यो धनस्तु यच्चैकं दृष्ट्वा ह्यनविमुखा नरणे॥ ११॥ भीष्मद्रोणे
कृपश्चैव सौबले यो न यदृशः॥ द्रौणिर्वापि मद्देशासो विकर्णे वामदाबलः॥ १२॥ निश्रयो
वापि कलेषां तदापासी न्बहात्मनां॥ विमुखा विसृज्य मदाप्राज्ञं मम पुत्रेण संजय॥ १३॥

२२६

वलवीर्णसमाविष्टः स सदायश्च सांप्रतं ॥ नैष शवो पुथा जेतुमपि वज्रभृता स्वयं ॥
लज्जलतप्रदारी च वयं च श्रांतवारुनः ॥ ५५ ॥ पांचालैः पांडवैश्चैव रिव संकृतविरताः
तस्मै नरोचते पुंरं पांडवैर्जितकाशिमिः ॥ ५६ ॥ युष्मतामवदुर्गो यश्चापोत्सामः परैः
सह ॥ पितामहवचः श्रुत्वा तत्राचक्रुः प्रहर्षितः ॥ ५७ ॥ उवाचे नापयातास्ते वरोक्तचम
यारिताः ॥ कौरवेषु निहतैः पुंरं पांडवा जितकाशिनः ॥ ५८ ॥ सिंदु नारमकुर्वतः श्राव
वेणु स्वनैः सह ॥ पवंतदभचक्रुर्दिवसं भरतर्षभ ॥ ५९ ॥ व्रीरानना निशाकाले पां
उवेयैः पराजिताः ॥ शरविरतता ग्रास्तुपां पुत्रा मदारथाः ॥ ६० ॥ युद्धे समनसो
राजन जगमुः स्वशिविरं प्रति ॥ परस्कुलमदाराजमीमसे नरोक्तचौ ॥ ६१ ॥ एजयं
तो मदारजमुदापरमया पुतः ॥ नरतो विविधा क्रूरं स्तुभ्यं स्तनविभूषितान् ॥ ६२ ॥
सिंदु नारं अकुर्वीताः विमिश्रांस्तुनिः स्वनैः ॥ निनंदतो मदात्मानः कंपयंतश्चैदि
नी ॥ ६३ ॥ वदयंतश्च मर्माणि तव पुत्रस्य मारिष ॥ प्रपातः शिविरापैव निशाकाले पर
तपाः ॥ ६४ ॥ उर्योधनस्तु न्यतिदीनो भ्रातृवधे न च ॥ सुहृते पापयामास भ्रातृशो
कसमाकुलः ॥ ६५ ॥ ततस्तत्राविधिं सर्वं शिविरस्य यथा विधि ॥ प्रदध्मो शोकं स
ततो भ्रातृवस न कर्षितः ॥ ६६ ॥ इति श्रीभीष्मपर्वणि चतुर्थदिवसपुंरं ॥ ॥

मभी.

प.

२२७

२२५

दृष्ट्वा भ्रातरं नरणोपायां न विजित्वा न मदारयान् ॥ श्रीकसंमूढदयो निशा काले लसकौरवः
पितामहं मदायां न विनये नोपगम्य ह ॥ यदब्रवीत्सुतस्तेसौ तन्मेषु राजने प्रवरः ॥ १० ॥ **उवाच**
उवाच ॥ द्रोणश्च त्वं वशस्य श्रुत्वा दौण्डिभ्यो वचः ॥ कृतवर्मा च दार्दिकः कांबोजश्च सदक्षि
णः ॥ भूरिश्वा वा विकर्णश्च भगदतश्च वीर्यवान् ॥ मदारयाः समाख्याताः कुलपुत्रास्तनुः ॥
तज्जाः ॥ ११ ॥ त्रयाणां मपि लोकानां पर्याप्तं प्रतिमैमतिः ॥ पांडवानां समस्ताश्च नतिष्ठंति परा
क्रमे ॥ १२ ॥ तत्र मे संशयो जातस्तस्माच्च ह्येष्टतः ॥ यं समाश्रित्य कौंतेया जयं त्यक्तान्यदेप
दे ॥ १३ ॥ **भीष्म उवाच** ॥ दृष्ट्वा राजन वचो मयं यत्तां वक्ष्यामि भारत ॥ वज्रशस्त्रमयो त्ते सिनच मे तत्
या श्रुतं ॥ १४ ॥ क्रियतां पांडवैः स्थायं शमो भारत सततम् ॥ एतत्क्षेममहं मत्प्रेष्टिष्यास्तव वा वि
भो ॥ १५ ॥ भुंक्ष्वेमां एषि वीरा जन्मा तृभिः सहितः सखी ॥ सह दामर्ष्यं च त्वानंदं यं आपि पांड
वान् ॥ १६ ॥ न च मे क्रोशत स्ता त श्रुतवानसि वै पुरा ॥ तदिदं समुद्रा संयत्पांडु नवमस्य से ॥ १७ ॥
यश्च देतुं रवधत्ते तेषां मत्क्रिष्टकर्मणां ॥ तं दृष्ट्वा श्वमं दाराजममकीर्तयतः प्रभो ॥ १८ ॥ ना
स्तिलोके पुनर्भूतं भवितानी भविष्यति ॥ योजयेत्पांडवान् सर्वान्पालितान् शाङ्गैः धन्वना
यत्तु मे कथितं पार्थ मुनिभिर्भावितात्मभिः ॥ पुराणगीतं धर्मज्ञतत्त्वं एष यथा तथं ॥ १९ ॥
पुरा किल सुराः सर्वे ऋषयश्च समागताः ॥ पितामहमुपासेः पर्वते वां धमादने ॥ २० ॥

२२७

मृगपराजवदितः श्रुत्वा चैवावधारय ॥ नैवमंत्रकृतं किंचिन्नैवमायांतथाविधि ॥ १५ ॥
 नवैविर्भीषिकां कां विद्राज न कुर्वति पांडवः ॥ पुद्गलैते पश्चान्यायं शक्तिं मंत्रसंयुगे ॥
 धर्मेण सर्वं कार्याणि ज्ञात्वा दीतिभारत ॥ आरभते सदा पाथोः प्रार्थयानामदयशाः ॥
 न ते पुद्गलवर्तते धर्मे येतामदावलाः ॥ श्रिया परमया युक्ता यतो धर्मस्ततो जयः ॥
 तेनावधारणे पार्था जययुक्ताश्च पार्थिव ॥ तव प्रजापरासानः पापैश्च भिरतः सदा ॥ १६ ॥
 निष्पृगा दीनकर्माणास्ते न दीयंति संयुगे ॥ सर्वं ह्यनित्यं शानि पुत्रैस्तव जनेश्वर ॥ १७ ॥
 निष्कृता नीदपांडुनां नीचैरिव यथानरैः ॥ सर्वं वत न दत्ता दत्तं प्रजाणां तव किं त्विषं ॥ १८ ॥
 मृगपरांस्तथैवान्यान्वांश्चाम्नांश्चैव ज ॥ न चैतां च ह्यमन्ते प्रजास्तव विशोपते ॥ १९ ॥
 तस्य पापस्य सततं क्रियमाणं कर्मणः ॥ स्यामं समदहो रक्तं किं पाकसन्निभं ॥
 ततश्च त्वमदा राजसंयुतः सदवाधवः ॥ नावबुध्य सिपद्राजन वार्यमाणः सहजैः ॥
 विदुरेणादभीष्टेण दोषो न वसदात्मना ॥ तथा मया वाक्प्रसक्तं दाप्यमाणो नरहृदि ॥ २० ॥
 वाकं दितं च यथैव मेरुः पथ्यमिवौषधं ॥ प्रजाणां मतमास्थाय नितात्मन्यसि पांडवान् ॥
 मृगभूयो यथा तत्तं यन्मात्मनो हृच्छति ॥ कारणं भरत श्रेष्ठं पांडवानां जयं प्रति ॥ २१ ॥
 तले दह्यन्ति पिप्पलिवशां क्रतुमरिंदम ॥ उर्वो धनेन संस्पृष्टं पतमर्थं पितामहः ॥ २२ ॥

मभी-

प०

२२८

२२६

तेजोयिः पवनः प्रवासप्रपत्ते स्तेदसंभव ॥ अश्विनौ प्रवर्गो नित्यं देवी जिह्वा सरस्वती ॥ ५५ ॥ वे
दाः संस्कारनिष्ठादित्वादीयं जगदाश्रितं ॥ न संख्यां न परीमाणं न तेजो न पराक्रमं ॥ ५६ ॥ नव
संयोगयोगीशजानीमस्तेन संभव ॥ तद्भक्तिनिरता देवनिषमैस्त्वां समाश्रिताः ॥ ५७ ॥ अ
च्यमसदा विलोपरमेशं मदेष्टव ॥ अष्टपो देवगंधर्वाय चराक्षसपन्नगाः ॥ ५८ ॥ पिशा
चामानुषाश्चैव मृगपक्षीसरीसृपः ॥ पवमारिमघासृष्टं पृथिव्यां तत्प्रसादजं ॥ ५९ ॥ पद्म
नाभविशालाक्षकृष्णः स्वप्ननाशन ॥ तंगतिः सर्वभूतानां तं नेता त्वं जगन्नुवां ॥ ६० ॥ त्व
त्प्रसादेन देवेश सुखिनो विबुधाः सदा ॥ पृथिवी निर्भया देवत्वतः प्रसादान् सदा भवत ॥ ६१ ॥
तस्माद्भवविशालाक्षयदुर्वंशविवर्द्धनः ॥ धर्मसंस्थापनार्थाय दैत्यैः पानां वधापव ॥ ६२ ॥ जग
तोधारणार्थाय विष्णवे कुरु मे विभो ॥ यत्तत्परमं कं पुं स तत्प्रसादादिदं विभो ॥ ६३ ॥ वा
सुदेव तदेतत्ते मयोद्गीतं यथा तथं ॥ सृष्टा संकर्षणं देवं स मेवात्मानमात्मना ॥ ६४ ॥ कृष्ण
त्वमात्मनः साक्षी प्रकृतं यात्मा संभव ॥ प्रकृतं चानिहंतुं यं विद्युर्विलसु सव्ययं ॥ ६५ ॥ अ
निरुद्धो सृजन्मायै ब्रह्माणं लोकधारिणं ॥ वासुदेव मयः सोऽहं तपे वास्तु विनिर्मितः ॥ ६६ ॥
विभक्त्यभागशालानेव जमानुषतां विभो ॥ तत्रासुरवधं कृत्वा सर्वलोकसुखाय वैध
र्मं स्थाप्य यशः प्राप्य योगं प्राप्य सितवतः ॥ ६७ ॥ तं ववत्सर्षयो लोके देवाश्चा मितविक्र

२२८

तेषां मये समासीनः प्रजापतिरपश्यतः ॥ विमानं जाज्वलद्वासास्थितं नवरसं वरे ॥ ४३ ॥
ध्यानेनावेद्यत इह स्नाकुलावनियतो जलिः ॥ नमश्चकार हृष्टात्मा पुरुषं परमेश्वरं ॥ ४४ ॥
अथ यस्तथ देवाश्चरुस्त्राणमुच्चितं ॥ स्थिताः प्रोज्ज्वल्यः सर्वे यश्च तौ महद्भुतं ॥ ४५ ॥
यथावच्च तमभ्यर्च्य ब्रह्मा ब्रह्मविदां वरः ॥ जगद्भुतं जगत्तः स्वर्गपरं परमथर्मवित् ॥ ४६ ॥
जय विश्वमदा देवजय लोकहिते रतः ॥ जय योगीश्वरं विभोजय योगवरावरं ॥ ४७ ॥
प्रगर्भं विशालाक्षं जय लोकेश्वरं प्रवरं ॥ भूतभक्ष्यं भवत्राणं जय सौम्यात्मजात्मजं ॥ ४८ ॥
असंख्येयगुणाधारं जय सर्वं परायणं ॥ नारायणं सुरुष्णं जय शार्ङ्गं धनुर्धरं ॥ ४९ ॥
जय सर्वं गुणोपेतं विश्वमूर्तेति रामय ॥ विश्वेश्वरं महाबाहो जय लोकार्थतत्परं ॥ ५० ॥
महोत्तमं वराहं धर्मेति केशं विभोजय ॥ हरिं वासुदेवं श्रीं विष्णुं वासामिताश्रयं ॥ ५१ ॥
अत्मा अकृमि तस्याननियतेन्द्रियसंस्क्रियं ॥ असंख्येयात्मभावज्ञं जय गंभीरकांतं ॥ ५२ ॥
अनेतं विरिजं ब्रह्म सर्वलोकजनप्रियं ॥ निसर्गं सर्गतिरतकालेशं परमेश्वरं ॥ ५३ ॥
अस्तीति वसुधावमुक्तं प्रेविजय प्ररं ॥ प्रजापतिपते देवपुत्रं नाभमदाबलं ॥ ५४ ॥
अत्मा भूतमदाभूतकर्मात्मन जय सर्वदा ॥ पादौतवधरादेवीं दिशो वाङ्मरिचेश्वरं ॥ ५५ ॥
मूर्तिस्ते देवराः कायं चंद्रादिमौचवत्तरीं ॥ वलं नयं प्रसन्नं च धर्मकर्मजं तव ॥ ५६ ॥

मभी.

प.

२३५

२२७

सदितौमानुषेलोके संभूतावमितकृत ॥ मृदास्तौ न जानंति नरनारायणावधी ॥ २३ ॥ य
स्यादमात्मजः पुत्रः सर्वस्रजगतः पतिः ॥ वासुदेवो नृतेयो वा सर्वलोकमदेश्वरः ॥ २४ ॥ त
द्यामनुष्येयमिति कदाचित्सुरसतमः ॥ तावज्जयो मदावीर्यः शोचचक्रगदाधरा ॥ २५ ॥ पत
पततपरमकं गुप्तमेतत्परमकं परं ॥ पततपरमकं ब्रह्म पततपरमकं शयः ॥ २६ ॥ पत
दत्तरमव्यक्तमेतत्तशाश्वतमेव च ॥ पततपरमकं तेज पततपरमकं सुखं ॥ २७ ॥ पतत
परमकं ब्रह्म पततपरमकं शयः ॥ पतदत्तरमव्यक्तमेतत्तशाश्वतमेव च ॥ २८ ॥ पततप
रमकं तेज पततपरमकं सुखं ॥ पततपरमकं सत्यं कीर्तिनं विश्वकर्मागम् ॥ २९ ॥ तस्यात्
सुरासुरैः सर्वैर्देवैश्चाशितविक्रम ॥ नावजेयो वासुमानुषीयमिति प्रभुः ॥ ३० ॥ यद्यमा
नुषमात्रोयमिति ब्रूयात्समं दधी ॥ हृषीकेशमवज्ञानात्तमाहुः पुरुषाय मे ॥ ३१ ॥ यो
योगिने मदात्मानं प्रविष्टं मानुषीजले ॥ अवमन्वेदात्सुदेवं तमाहुः स्तामसं जनाः ॥ देव
चराचरात्मानं श्रीवत्साकं सुवर्चसं ॥ पद्मनाभं न जानाति स्तामसं जनाः ॥ ३२ ॥
किरीटकौस्तुभधरं मित्राणामभयंकरं ॥ अवज्ञानं मदात्मानं योरेतमसिमजति ॥
एवं विदित्वा तत्त्वार्थलोकानामीश्वरीश्वरः ॥ वासुदेवो नमस्कायी सर्वलोके सुरोत्त
मः ॥ एवमुक्तमममवानसुदेवमिह स्मानुजः ॥ विहज्य सर्वभूतानि जगाम भवने स्त

२२५

तेनैः त्वेनामभिर्युक्तागायन्ति परमात्मकं ॥ १ ॥ स्थिताश्च सर्वे तपि भूतसेवाः कृत्वा अयं
 त्वावरं स्ववादी ॥ अनारिमन्थांतमपारयोगं लोकस्य सेतुं प्रवदंति विप्राः ॥ २ ॥ इति भी
 ष्मपर्वणि ॥ भीष्म उवाच ॥ ततः स भगवाद्देवो लोकानामीश्वरैश्चरः ॥ ब्रह्माणं प्रत्यवा
 चेरेस्त्रिभुगं भीरया गिरा ॥ १ ॥ विदितं तानयोगान्ने सर्वमेतज्जवेक्षितं ॥ तथा तद्विते
 लुक्ता तत्रैवांतरधीयत ॥ २ ॥ ततो देवर्षिर्गंधर्वा विस्मये परमं गताः ॥ कौतूहल्यराः स
 र्वपितामहमथाब्रुवन् ॥ ३ ॥ कौन्त्ययो भगवता प्रणम्य विनयादिभ्यो ॥ वार्भिः सुतो
 वरिष्ठाभिः श्रोतुमिच्छामते वयं ॥ ४ ॥ पदमुक्तस्तु भगवान्प्रत्यवाच पितामहः ॥ देवत्र
 ह्मर्षिर्गंधर्वाः सर्वान् पुराणगिरा ॥ ५ ॥ पत्तत्यंभविष्यं च भविता यश्च यत्परं ॥ भूतात्मा
 यः प्रभुश्चैव ब्रह्म यश्च परं पदं ॥ ६ ॥ तेनास्मि कृतसंवादः प्रसन्नेन सुरर्षभाः ॥ जगत्तो
 लुग्रदार्था यथा वितोस्मि जगत्पति ॥ ७ ॥ मानुषं लोकमातिष्ठया सुदेवदतिश्रुतैः ॥ अ
 सुगणं वपार्था यं संभवस्स महीतले ॥ ८ ॥ संग्रामे निदृक्ता ये ते दैत्यदानवराजसाः ॥ त
 रमे नृषु संभूता तौरूपा मद्बाबलः ॥ ९ ॥ तेषां वपार्थं भगवान्न न वैरा सदितो व
 शी ॥ मानुषी यो निमास्या यचरिष्यसि महीतले ॥ १० ॥ दैत्यदानवराजसाः ॥ तश्मे
 नृषु संभूता श्वेतरूपा महीतले ॥ नरनारायणौ यौ तौ पुराणा वृषिस तमौ ॥ अजे यौ दि

श्लोपतौ समेतावमंरपि ॥ ११ ॥

मभी.
ध.
२३०

२२४

आसृणोः तत्रिवैवैश्वर्यैः श्रद्धैश्च कृतलक्षणैः ॥ सोऽर्चते भर्चते वै वज्रितप्रज्ञैश्च कर्मभिः ॥ १५ ॥
हापरस्य पुगस्यां ते आदौ कलिपुगस्य च ॥ सा त्वं न विधिमास्यायतीता संकषणो नयः ॥ १६ ॥
मयव सर्वे हरमर्त्यलोकां समुद्रकक्षांतरिता सरीश्वर ॥ पुगे पुगे मानुषचैव वा संपुतः पुनः स
जती विश्वकर्मा ॥ १७ ॥ **इति श्री भीष्मपर्वणि ॥ ३० ॥ धनः उवाच ॥** वासुदेवो महाभूतः सर्वलो-
केषु कथ्यते ॥ तस्यागमं शनिं वृत्तात्तमिदं पितामह ॥ १८ ॥ **भीष्म उवाच ॥** वासुदेवो महाभूतः
सर्वदेवतदेवतं ॥ न परं पुं उरी काक्षादृश्यते भरतर्षभ ॥ १९ ॥ मार्कंडेयश्च गोविंदकथयत्युत्तम
दत्त ॥ सर्वभूतानि भूतात्मा महात्मा पुरुषोत्तमः ॥ २० ॥ आद्यो वायस्य ते जश्च यमेतदकल्प
यत् ॥ स सृष्ट्वा पृथिवीं देवः सर्वलोकेश्वरः प्रभुः ॥ २१ ॥ असु वै शयने च क्रैमहात्मा पुरुषोत्त-
मः ॥ सर्वतैजो मयो देवो यो त्वां व्यापतत्र द ॥ २२ ॥ सुखितः सौमि मसृजत् प्रादुर्गुर्या सृजत्
सरस्वतीं च वेदांश्च वासुदेवो महाभूतः ॥ २३ ॥ पंचलोकां स सृजो देवांश्च भिगाणो स द
नियतं वै वसुत्सुश्च ज्ञानं प्रभवो व्ययः ॥ २४ ॥ पृथग् धर्मश्च धर्मात्मा वरदः सर्वकामदः ॥ प
षकर्ता च कार्यं च पूर्वः देवः स्वयं प्रभुः ॥ २५ ॥ भूतं भव्यं भविष्यं च सर्वं सेतदकल्पयत् ॥ २६ ॥
संध्ये दिशां च नियमं च जनार्दनः ॥ २७ ॥ **ऋषीश्चैव च गोविंदं लयश्चैवाय कल्पयत् ॥ प्र**
जापतिश्च जगतो वरदः प्रभुरव्ययः ॥ २८ ॥ अजं सर्वभूतानां संकषणं सकल्पयत् ॥

२३४

कं॥२४॥ ततो देवाः सगंधर्वा सुतयोऽप्यरसोऽशुचः॥ कथां तां ब्रह्मणा गीतां श्रुत्वा पीता दिव्य
यो॥२५॥ एवं श्रुतं मया तात ऊर्षीणां भावितात्मना॥ वासुदेवं कथयतां समवायेऽपराजितं॥२६॥
जामदग्न्या सरामस्य मार्कंडेयस्य धीमता॥ व्यासना रदयोऽपि श्रुतं श्रुतिविदां वर॥२७॥ य
तमर्घ्यं च विज्ञाय श्रुत्वा च प्रभुमव्ययं॥ वासुदेवं महात्मानं लोकानामीश्वरं प्रभुं॥२८॥ यस्य
स्मादात्मजो ब्रह्मा सर्वस्वतगतः पिता॥ कथं न वासुदेवो यमर्घ्यः श्रेष्ठश्च मानवैः॥२९॥ वारि
तोऽसि पुरातात सुनिभिर्भावितात्मभिः॥ सागच्छ संयुगं ते न वासुदेवेन पत्निना॥३०॥ पांज
वैः सार्धं मिलित्य तत्तत्समोदान् बुध्यसे॥ मत्पत्न्यां राक्षसं कुरुंतया चासितमोहतः॥३१॥ ते
स्मादिष्टासि गोविंदं पांजवैवधनं जयं॥ नरनारायणो देवो को नो दिष्टादिमानवः॥३२॥ तस्मा
द्भुवीं स्मिते राजने यो सोऽशाश्वतोऽव्ययः॥ सर्वलोकमयो नित्यशालाधात्रीधरोऽश्वरः॥३३॥
लोकान् धारयति यस्त्री न चराचरगुरुप्रभुः॥ यो धाजयश्च जेता च सर्वप्रकृतिरीश्वरः॥३४॥
राजतस्य मयोऽयं तमो रजविवर्जितः॥ यतो ब्रह्म स्ततो धर्मो यतो धर्मस्ततो जयः॥३५॥
तस्मादात्मयोगेन योगेनात्ममयेन च॥ धृता पांजसुता राजन जयश्रेष्ठं भविष्यति॥३६॥
श्रेयो युक्तं तदा बुद्धिं पांजवानां ददाति यः॥ बलं चापि राणे नित्यं भवेत्तस्मै वरतति॥३७॥
सद्यश्चाश्वतो दिव्याः सर्वभूतमयः शिवः॥ वासुदेव इति प्रोक्तो यन्मां पृच्छसि भारत॥३८॥

मभी.
प.
२३१

229

अदेवैश्चयः प्रकाशितो भुवि ॥ १ ॥ साध्यानामपि देवानां देवदेवेश्वरः प्रभुः ॥ लोकभावनमा
वत्त इति तानां रदो ब्रवीत् ॥ २ ॥ भूतं भव्यं भविष्यं च मार्कण्डेयो भुवावस ॥ यत्तत्तं चैव यज्ञानां
तपश्च तपसामपि ॥ ३ ॥ देवानामपि देवे च तामाहुर्भागवान् भृशुः ॥ पुराणां चैव यरसं विलो
रूपं न वेति च ॥ ४ ॥ वासुदेवो वसूनां तं शक्रस्यापयिता तथा ॥ देवदेवो सिदेवानां मिति द्वे पाय
नो ब्रवीत् ॥ ५ ॥ पूर्वो प्रजापतेः सर्वे दत्तमाहुः प्रजापतिं ॥ सृष्टारं सर्वं भूतानां मंगिरास्त्वा तथा
ब्रवीत् ॥ ६ ॥ अयं ते शरीरं ते व्यक्तं ते मनसि स्थितं ॥ देवानां संभवश्चेति देवलस्तु सितो ब्रवीत्
शिरसा तैर्दिव्यामंबाहुभ्यामृष्टिबीजता ॥ तद्वरं ते त्रयो लोका पुरुषो मिसनातनः ॥ ७ ॥
पवंतामभिजानेति तपसा भावितानराः ॥ आत्मदर्शनं तज्ज्ञानां मणीणामसि सत्तमः ॥ ८ ॥
राजर्षीणां मुद्राणां माद्वैश्च निवर्तिनां ॥ सर्वधानप्रधानां गतिस्त्वं मधुसूदन ॥ ९ ॥
इति नित्यं योगविद्धि भगवान् पुरुषोत्तमः ॥ स न तं कृमास्व सुखैस्तूयते भव्यं ते हरिः ॥ १० ॥
पद्यते म्भस्वरत्नात् संक्षेपं प्रकीर्तितः ॥ केशवस्य यथा तत्संप्रीतो भव केशवं ॥ ११ ॥ संज
य ३ वा ॥ पुराणं श्रुत्वा तदा व्यानं मद्गजसुतस्तव ॥ केशवं यद्गमेने स पां ३ वां अमद्गया
न ॥ १२ ॥ तमब्रवीन्मद्गजभीष्मः शांतनवः पुनः ॥ साहाय्ये ते श्रुतं राजन् केशवस्य म
हात्मनाः ॥ १४ ॥ नरसच यथा तत्तं यन्मां तं परिदृष्टुं सि ॥ ॥ ॥

२३१

शेषं वा कल्पयेदेवमनेन मितियं विदुः ॥ ११ ॥ यो धारयति भूतानि धरं चेमां स पर्वतः ॥ १२ ॥
न योगेन विशां प्रतवदंति मद्गौजसः ॥ १३ ॥ कर्णो ह्येतोऽवंचापि मधुना मम दौजसे ॥ तस्य
ग्रमुग्रकर्माणमगोत्रुदिसमाश्रितः ॥ १४ ॥ तस्य तात वधा देवाः ऋषिदानवमानवाः ॥ मधु
सूदनमित्याहुर्ऋषयश्च जनार्दनः ॥ १५ ॥ वराहश्चैव सिद्धश्च विविक्कमगतिप्रभुः ॥ पञ्चमा
तापिता चैव सर्वेषां प्राणिनां हरिः ॥ १६ ॥ परं हि प्रजोऽतीता न भूतं न भविष्यति ॥ सुखतो
जनयद्दिशान्वाहुर्भ्यां त्रियां सया ॥ १७ ॥ वैष्णवश्च प्रकृतो राजन् शूद्रानपादात्तथैव च ॥ त
पसानियतो देवो विदानं सर्वदेहिनां ॥ १८ ॥ ब्रह्मभूता ममावास्यां पौर्णमास्यां तथैव च ॥
योगभूतं परिचरेत्केशवं महादामुपात ॥ १९ ॥ केशवं परमं तेजः सर्वलोकपितामहं ॥ प
वमाहुर्दृष्टी केशं मुनयो येन राधिय ॥ २० ॥ पवमेनं विजानीयादाचार्यं पितरं गुरुं ॥
हस्तोऽयं प्रसीदेत लोकास्तेनास्मादिता ॥ २१ ॥ यश्चैवैनं भयस्याने केशवं शरणं व्रजे
त ॥ सदानरः पवश्चैव स्तस्मिन्मात्स्यस्य वीर्यमवेत ॥ २२ ॥ ये च हस्तं प्रपद्यंते तेन मुयं तिमानवः
भवेमहं तिमशायै प्रातिनित्यं जनार्दनः ॥ २३ ॥ पदं यूपि हिरोत्तात्वा यायात येन भारत ॥
सर्वात्मना महाभागं केशवं जगदीश्वरं ॥ २४ ॥ प्रपन्ना शरणं राजन् योगानामीश्वरं प्रभुं
इति श्रीमत्पद्मविनिर्भाषी उवाच ॥ २५ ॥ एतच्चैव महा राजन् ब्रह्मभूतं सर्वमम ॥ ब्रह्म विनि

मभी.

६.

२३२

230

शीर्षेन स्थाभवदीरः सात्त्विकिः सत्त्वविक्रमः ॥ विधुन्ननगां विवंपार्थो ग्रीवायामभवत्तदा ॥ १॥
अदौ दिण्णसमग्रायां वामपक्षौ भवत्तदा ॥ मदात्मा दुषदः श्रीमान् सदुप्रेण संयुगे ॥ २॥ द
दिण्णश्चाभवत्पक्षः कैकेयो दौ दिणीयतिः ॥ एष्टो दौ पदेया असौ भद्रश्चापि वीर्यवान् ॥
एष्टे भवत्समग्रीमान् स्वयं राजा युधिष्ठिरः ॥ भ्रातरभ्यां सद्भितो वीरो यमाभ्यां चारुविक्रमः ॥
प्रविशपतिरणे भीमो मकरे सुखितस्तदा ॥ भीष्मासाय संग्रामे द्वादयामास सायकैः ॥ ३॥
ततो भीष्मो मदास्त्राणि यतया मासवीर्यवान् ॥ मोक्षयन्पांडुपुत्राणां चूहे संमदादवे ॥ ४॥
संमुद्यतितदा सैन्ये त्वरमाणो धनं जयः ॥ भीष्मं शरसदुस्तेण विव्याध रणमूर्धनि ॥ ५॥ युधि
संधाय बाह्याणि भीष्ममुक्ता नि संयुगे ॥ सेजानी केन दृष्टेन पुष्टाय समवस्थितः ॥ ६॥ त
तोऽर्थो धनो राजा भारद्वाज सभाषतः ॥ पूर्वदृष्ट्वा बध्नो रं बलस्य बलिनो वरः ॥ ७॥ भ्रात
रां च बध्नं सौख्ये त्वरमाणो मदारथः ॥ आवाप्य सततं त्वं हि हितकामो मया नवः ॥ ८॥ वयं
दित्वां समाश्रित्य भीष्मं वैवपिता मदं ॥ देवान् पिरणे जेतुं प्रार्थयामो न संशया ॥ ९॥ कि
मुपांस्तु तान् पुदेदीनवीर्यपराक्रमान् ॥ ततश्चाकुरु भद्रं ते यथावध्यं निपां वः ॥ १०॥
वसुक्तस्ततोऽरणसु वपुः प्रेण संयुगे ॥ अभिरात्तां उवानीकं प्रेक्षमाणस्य सात्वकैः ॥ ११॥
सात्वकिश्च ततोऽरणं चारयामास भारतः ॥ ततः प्रवृत्ते युद्धे चोत्तररूपं भयानकं ॥ १२॥

२३३

पर्यन्तं प्रसभूतौ नरनारायणावभौ ॥ १५ ॥ अवधौ च मदावीरौ संसृजे चापराजितौ ॥
यथा च पांडवाराज नूतनव्यापुषिकस्य तित ॥ १६ ॥ प्रीतिमान् हि रवेण सः पांडवेषु यशस्वि
७ ॥ तस्माद्वीमिराजैश्शमो भवतु पांडवैः ॥ १७ ॥ दृष्टिर्वीभुत्वा जैश्शदितो भ्रातरिर्बला
त ॥ नरनारायणो देवाववजायविनेक्षसि ॥ १८ ॥ पवमुक्ता न वषिता तस्मात्प्रीतिं दिशो यते
असर्जय च राजानं शिविरं च विवेश ह ॥ १९ ॥ राजा च शिविरं प्राप्य त्रिगुणयत्नमदात्मने
शिष्ये च शयने शभेतां रात्रिं भरतर्षभ ॥ २० ॥ इति भीष्मपर्वणि ॥ संजय उवाच ॥ सुवि
तायां च शर्वण्यां सुरिते च रिवाक रे ॥ उभे सेने मद्दाराज पुदायैव समीयतुः ॥ १ ॥ अभ्यधा
वं असेकं युः परस्परजिगीषवाः ॥ ते सर्वे सहिता पुदे समागम्येदमेव वन ॥ २ ॥ पांडवा
धोर्त राष्ठाश्च राजन उर्मन्त्रिते तव ॥ द्यौव द्युदसन्नदा सप्रदृष्टप्रदारिणः ॥ ३ ॥ अरचयत्स
करे द्युदमीषौ राजन्समेततः ॥ तथैव पांडवाराज नरद्वय न द्युदमात्मनः ॥ ४ ॥ सुविर्ष
यी मद्दाराज पिता देवव्रतस्तव ॥ मद्दाराज्यवंशेन संसृजो रथिनां वरः ॥ ५ ॥ इतरे चा
न्यथः सर्वे यथास्थानमवस्थितः ॥ रथिनः पत्तिनश्चैव रंतिनः सादिनस्तथा ॥ ६ ॥ ता
न दृष्ट्वा स्तोयतान्तां पांडवांश्च यशस्विनः ॥ श्रेतेन द्युदराजेन तेनान्येन संसृजे ॥
अशीभंत सुखेन स भीमसेनो मद्दा बलः ॥ नेत्रे शिखरी उर्ध्वे धृष्टकर्म च पार्श्वतः ॥ ८ ॥

सभी

प०

२३३

एतां पांडवानां वसुधैव कुटुम्बकम् ॥ तस्मिन्नाकुलसंग्रामे वर्तमाने महाभये ॥ ३ ॥ अथ
वत्सुलः शत्रुः संस्पृशन् गगनं महान् ॥ नदद्भिश्च महानागेर्द्वयं माणौ श्रवाजिभिः ॥ ४ ॥
भेरीशो विनिनादैश्च तमुलं समपयत ॥ पुपुत्सवस्ते विक्रान्ते विजयाय महाचलः ॥ ५ ॥
अस्योत्समभिर्गजैर्नौगोपेषु बृहद्भाविब ॥ शिरसा पातमानानां समरे निशितैः शरैः ॥ ६ ॥
अश्मद्वद्विवाकाशो बभूव भरतर्षभ ॥ कुंडलोस्तीक्ष्णधारीणि जातरूपोज्ज्वला निच ॥ ७ ॥
पतिता निस्तरं प्रपते शिरांसि भरतर्षभ ॥ विशिखोन्मथितैर्गत्रैश्चिरोभिश्च स कुंडलैः ॥ ८ ॥
महत्सुभरणैश्चानैरभवत्वारिनामही ॥ कवचोपदितैर्गत्रैर्भुजैश्च समलंकृतैः ॥ ९ ॥
मुखे च वेदसंकाशैरथा तनय नैस्तथा ॥ गजवाजिमनुष्याणां सर्वगात्रैश्च भूषते ॥ १० ॥
आसीत्सर्वासमाकीर्णमुद्गतेन वसुंधरा ॥ रजोमैवैश्वत्सुलैः शस्त्रविफल्पा शिभिः ॥
आयुधानां च निर्वोषैस्तनपितृसमो भवत् ॥ संप्रहारस्तु सुलः कटुकः शोणितोदकः ॥
प्रावर्तते कुरूणां च पांडवानां च मारत ॥ तस्मिन् महाभये चोरे तमुल्लेखो महर्षणे ॥ १३ ॥
ववर्षः शरज्जालानि क्षत्रियायुद्धमर्दाः ॥ क्षोषन्ति कुंजराश्चाप्याशरवर्षप्रतापिताः ॥ १४ ॥
तावकानां परेषां च संयुगे भरतो तस्य ॥ संधानां नृवीराणां वीराणां सति तेजसा ॥ १५ ॥
धनुर्मातलवोपेरानप्रज्ञायत किंचन ॥ उत्पितेषु कबंधेषु सर्वतः शोणितोदके ॥ १६ ॥

231

२३३

शौनेयंतराणिकुदोभारदाजः प्रतापवान्॥ अविध्यदशभिर्वाणैर्जम्बुदेशे स्मयन्निव॥ २१
भीमसेनस्ततः कुदोभारदाजमविध्यत॥ सरद्वन्सात्य किं राजनदोशात्तशस्त्रभर्ता
वरात्॥ ततोदोशाश्चभीष्मश्च तथा शल्यश्चमारिष॥ भीमसेनैरगोक्रुद्धः द्वादशान्वक्रिरे
शरैः॥ अभिमन्युस्तु संक्रुद्धो दौषदेयाश्चमारिष॥ विअप्रुर्निशितैर्वाणैः सर्वास्मानुयतायु
धान्॥ भीष्मदौगोतुसंक्रुद्धावापतंतोमहाबलौ॥ प्रत्ययौशिखंडीचमद्देवासीमहाद
वे॥ प्रवृत्त्यवलवदीरोधनुर्जलदनिःस्तनं॥ २२॥ अभ्यवर्षत्तरेस्तर्णद्वारयानोरिवाकरं॥
शिखंडिनंतशासायभारतानापितामहः॥ २३॥ अवर्जयतसंग्रामेस्त्रीत्वंतस्मापिसंस्त
रन्॥ ततोदोशासमदाराजश्चभ्यद्रवततंरणे॥ २४॥ इक्ष्माणस्तदाभीष्मतवपुत्रेणनोदि
तः॥ शिखंडीतंसमासायदोशाशस्त्रभर्तावरं॥ २५॥ अवर्जयतसंग्रामेपुंगवताग्निरियो
ज्वलन्॥ ततोबलेनमदतापुत्रस्तवविशंपते॥ २६॥ जगोपभीष्ममासायप्राप्ययाने
स्रधंतदा॥ तथैवपांडवा राजरपुराकृतमधनेजयं॥ २७॥ भीष्ममेवाभ्यवर्तंतजयैकतया
दृढोमतिं॥ तद्युद्धमभवद्यौरदेवानोदानवैरिव॥ २८॥ जयसाशंसतांसाख्येयशश्चसमद
द्धतं॥ इतिभीष्मपर्वणि॥ संजयउवाच॥ अकरोत्तुमुलेषुदंभीष्मः शान्तनवस्तदा॥ २९॥ भी
मसेनभयारिह्वनपुत्रंस्तारयितुंनव॥ एवीद्वैतस्तदादोदंरात्तापुदमवर्तत॥ ३०॥ कुरु

मभी.
५.
२३४

२३२
लानभ्याह नन्यांश्च बांधवान् ॥ समभ्यावतंगो यमु यतास्तो धनं जयः ॥ १ ॥ पांचनस्य स
निर्वोषं सुदितो गां विवस्व च ॥ ध्वजं च दृष्ट्वा पार्थस्य सर्वा नो भयमाविशत ॥ २ ॥ सिंदला
गुलमाकाशे त्वलंतमिव पर्वतं ॥ असज्जमानं हृत्तेषु भूमराशिमिवोच्चितं ॥ ३ ॥ बद्धवर्णं
च विप्रं च दिव्यवानरलक्षणं ॥ अपश्याममदाराजरथं गां उवधन्त नः ॥ ४ ॥ विष्कतं मे
वमध्यस्थं प्राजमानमिवांबरे ॥ दृष्ट्वा गंगारिव यो धारु क्न दृष्टुं मदास्यधे ॥ ५ ॥ आशुशुभ
भृशं वास्य शक्रमेवाभिनिर्जिता ॥ सुखोरंतलयोः शब्दे निव्रतस्तव वादिनी ॥ ६ ॥ चं उवा
तो यथा मेवः सविष्कल नयितुमान् ॥ विशः संज्ञावया मासशरवर्धेः समंततः ॥ ७ ॥ अभ
धावतंगो यं मे रवास्तो धनं जयः ॥ दिशं प्राचीं प्रतीचीं च न ज्ञाती मोक्षमोहिताः ॥ ८ ॥
कां दिग्भूता शान्तपद्मा दत्ताश्चादत्तचेतसः ॥ अन्योत्पमभयास्त्रिष्य योयास्ते भरतर्षभ ॥ ९ ॥
भीष्ममेवाभिलीयंते सह सर्वे स्तवात्मजैः ॥ तेषां मार्ताण्यनममूढीकाः शान्तनवोरणे ॥ १० ॥
समुत्पतंति विप्रस्तारथेभ्यो रथिनस्तथा ॥ सादिनश्चा एव दृष्टेभ्यो भूमेऽपि पदानयाः ॥ ११ ॥
ऋत्वा गंगो वनिर्वोषं विस्फुरितमिवाशने ॥ सर्वसैन्यानि भीतानि वल्लयंत भारत ॥
अथ कां वोज्जै रश्वैस्ते मार्ता ॥ विशांपते ॥ सर्वकालिं गमुल्लेख कालिं गाधिपतिः सह
नानानरगणौघेन दः शासनपुरःसरं जयदथश्चरन् पतिः सह तैः सर्वराजभिः ॥ १४ ॥

अपरेमयं धावेत नृपारिपुसमुद्यताः ॥ शरशक्तिगदाभिश्चावडैश्चाभिततेजसः ॥ १० ॥
वित्तमः समरेन्योन्यं घृणाः परिचवाहवः ॥ वधमः कुंजराश्चात्र शरेभिश्चाः निरंकुशाः ॥
अश्ववाज्ययं धावेत दत्तारोहद्वारिणोदः ॥ उत्पत्तिपतं तन्ने शरचातमपीरितः ॥ ११ ॥
तावकानां परेषां च पर्यधाव नृमुद्यः ॥ शरशक्तिगदाभिश्चावडैश्चाभिततेजसः ॥ १२ ॥
गदानां परिद्यावां च दस्तानां वोरुभिः सह ॥ पादानां भूषणानां च केयूराणां च सर्वशः ॥
राशयश्चात्र दृश्यते भीमभीमसमागमे ॥ अश्वानां धावमानानां कुंजराणां निवर्तिनां ॥
संवातासं प्रदृश्यते तत्र तत्र विंशोपते ॥ गदामिरसिभिः प्रासैः बालैश्चानजपर्वभिः ॥ १३ ॥
जमुः परस्परं तत्र दक्षिणाः कालनेदिताः ॥ अथरेवाङ्गभिर्वीरानिपुदकुशलापुधि ॥ १४ ॥
बद्धपासमसज्जंत आघसैः परिघैरिव ॥ मुष्टिभिर्जानुभिश्चैव तलैः कलैर्विशोपते ॥ १५ ॥
अन्योन्यं जसिरेवीरास्मावकाः पांडवैः सह ॥ पातितैः पात्यमानैश्च विचेष्टद्विश्मभूतलैः ॥
द्यौरमायोधने जज्ञे तत्र तत्र नरेश्वर ॥ विरथारथिनश्चात्र निक्षिं प्रवरधरिणः ॥ १६ ॥
अन्योन्यमभिधावेत परस्परयथैषिणः ॥ ततोऽप्येधनो राजा कलिगैर्वद्विर्भुजः ॥
पुरस्कृत्य रणेभीमं पांडवानभिवर्तत ॥ तथैव पांडवाः सर्वे परिवाप्येव कोदरे ॥ १७ ॥ भीम
सम्पदवनकुदः रणेभ्यः सवाहनः ॥ इति भीमपर्वणि ॥ सेनयउवाच ॥ दृष्ट्वाभीमोपासं स

म भी.
प.
२३६

२३३

मसंप्रदारे सुदुर्मुदः ॥ १५ ॥ यदकुर्वन् रणे वीरा रंजया कुरुभिः सह नैवावन्दिशो राजन न स
यं शत्रुतायत ॥ १६ ॥ विदिशो वापि पश्यामशरैर्मुक्तैः समंततः ॥ शक्तीनां विमलाशाणां तोम
राणां तथासतां ॥ १७ ॥ निहिंशानां वपीतानां नीलोत्पलनिभाप्रभा ॥ कवचानां विवित्राणां भू
षाणां प्रभासुषा ॥ १८ ॥ विदिशः प्रदिशश्चैव समंताद्वा सुरोजसा ॥ वपुभिश्च नरेन्द्राणां चंद्रसू
र्यसमप्रभैः ॥ १९ ॥ विराजत याराजंस्तत्र तत्र रणंगणं ॥ रथसिंघानरव्याघ्राः समायांतश्च संपु
ते ॥ २० ॥ विरेजः समरे राजन प्रह्लादवनमसले ॥ भीष्मसुरधिनां श्रेष्ठो भीमसेनं महाबलं ॥ २१ ॥
अवारयत संकुदः सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ ततो भीष्मविनिर्मुक्ता रुक्मपुंखा शिलाशिता ॥
अभ्यव्रज समरे भीमं तैलपौता सुतेजना ॥ तस्य शक्तिं महावेगां भीमसेनो महाबलः ॥ २२ ॥
कुडाशी विवसंकाशान् प्रेषयामास भारत ॥ तासां पतंती सह सारुका दंजुं डरा सदां ॥ २३ ॥
विद्धेद समरे भीष्मः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ ततो परेण मलेन पीतेन निशितेन च ॥ २४ ॥ कार्मु
कं भीमसेनस्य दिधा विद्धेद भारत ॥ सात्यकिस्तु ततस्तूर्णं भीष्ममासाद्य संपुगे ॥ २५ ॥ शरै
र्वैद्भिरानर्धं नितरं तेजनेश्वर ॥ ततः संधाय वैतीक्ष्णं शरं परमदारुणं ॥ २६ ॥ बाल्मिक्यस्य
रथाङ्गीष्मः पातयामास सारथिं ॥ तस्याश्वाः मर्दिता राजन निदिते रथसारथौ ॥ २७ ॥ तेन
तेनैव धावंति मनोमारुतरेदमः ॥ ततः सैन्यस्य सर्वस्य निःस्वनस्तु सुलोभवत् ॥ २८ ॥ दृष्ट

२३६

वेणि॥ संजय उवाच॥ पिता वंशी सदमत्सेन विगारेन विशांपते॥ भीष्ममाप्नुमद्देवा स मा ससा
दसुदुर्जयं॥ द्रोणे कृपे च कर्णे च मद्देवा सान्मदा बलान्॥ २॥ रातश्चान्यत्र लोभुरानवदूनाब्दे
इते जयः॥ सैंधवं च मद्देवा संसामा तं सद्वंधुभिः॥ ३॥ प्राच्यांश्च दक्षिणा त्वांश्च भूमिपान
भूमिपर्वभ॥ पुत्रं च ते मद्देवा सुदुर्घो धनममर्षणं॥ ४॥ उः सद्वैव स मरे भीमसेनो त्ववर्तय
त॥ सददेवं च शकुनिमुल्लूकं च महारथं॥ ५॥ पिता पुत्रौ मद्देवा सा वभ्रवतं त उर्जयो॥ पुषि
शिरो मद्दाराजगजानीकं महारथः॥ ६॥ समवर्तंत संग्रामे पुत्रेण निकृतलतः॥ माद्री पुत्र
स्तुनकुलः शरः संक्रंदनो पुषि॥ ७॥ त्रिगतीनां रथोदारैः समसृजंत पांडवः॥ अभ्रवतं त
उर्ध्वं भीमसमरेशाल्वकैः कथान॥ ८॥ सात्यकिश्चैकितानश्च सोम इक्ष्म मद्दवलः॥ धृष्टकेत
श्च समरे राक्षसश्च वीर्यवान्॥ ९॥ पुत्राणां ते रथानीकं प्रत्युपुत्तरादवे॥ सेनापतिर
मेघात्मा धृष्टकृत् सोमदारथः॥ १०॥ द्रोणेन समरे राजनसमिपायात कर्मणा॥ पवमेते म
द्देवा सास्त्रावकाः पांडवैः सदा॥ ११॥ समेत्य समरेशराः संप्रहारं प्रचक्रिरे॥ मध्यं दिनं गते सु
द्यौ नभसा कुलजां गते॥ १२॥ कुरवाः पांडवे पाश्च निजसुरितरेतरे॥ ध्वजतो ह्येव सदा वि
प्रविचरेतो रणाजिरे॥ १३॥ सपत्ना कारयारे त्वैव्याघ्रपरिवाराणाः॥ समेतानां च समरे
जिगीक्षणा परस्परं॥ १४॥ बभूव तु सुलः शहः सिंहा ना मिव गर्जतां॥ तत्राश्रुतमप्यपवा

मभी.
प.
२३०

२३४

जीवितांतकरानचोरानसमुद्रतशिखीसखान॥ तैल्लोसमरेविधदौशिंबलवतांवरः॥ २॥
तस्यतेकवचंभित्तापपुःशोणितमादवे॥ नविद्ययेविनिर्भित्रीदौगिर्गोरीवधत्तना॥ २॥ त
थेवचशरानपार्थीप्रतिमुंचवविद्वलः॥ तस्योससमरेराजनस्त्रातमिच्छन्मदावतं॥ २॥ त
स्यतत्समदकर्मशशंसकुरुसतमः॥ यत्कलाभ्यांसमेताभ्यामभ्यापनतसंयुगे॥ २॥ स
दिनित्यमनीकेषुयुधतोभयमास्थितः॥ असुग्रामंसंहारंदोणात्पायसुइर्लभं॥ २॥ समा
चार्यसुतोयेषदोणस्यानिप्रियःसुतः॥ ब्राह्मणश्चविशीषेणमाननीयोममेतिव॥ २॥ स
मात्पायसतिवीरोवीर्यमत्सुःशत्रुतापनः॥ कृपांवक्रेरयमेष्टोभारहाजसुतंप्रति॥ २॥
दौगिंमत्काततोपुदेकोंतेयःश्वेतबाहनः॥ पुपुधेतावकाविघ्नंस्वरमाणाःपराक्रमो॥ २॥
उर्योधनस्तदशभिर्गार्हयत्रैःशिलाशितैः॥ भीमसेनंमदाराजरुकापुत्रैःसमर्थयत्॥ २॥
भीमसेनस्तुसंक्रुहःपरासुकरणादवे॥ वित्रेकार्मुकमादतशरंश्चनिशितानदश॥ २॥ आ
कर्णप्रदितैस्त्रीदोःवेगितैस्त्रिगुणैर्जितैः॥ अविध्यत्तुर्लभव्ययःकुरुराजंमदोरसि॥ २॥
तस्यकांचनसूत्रसुशरैःपरिहृतोमणिः॥ रराजोरसिविसूयोयद्वैरिवसमावृतः॥ २॥ पु
त्रस्तुतवतेजस्वीभीमसेनेवताडितः॥ नास्त्वय्यथातागस्तलशहंसमीरितं॥ २॥ त
तःशरैर्मदाराजरुकापुत्रैःशिलाशितैः॥ भीमंविद्याथसंक्रुहस्त्रायमाणोवरुधिनी

२३०

कारश्च संजते पांश्वा नां सदात्मनां अभिश्चत रही तदयानय च तथा वत ॥ १ ॥ इत्यासीत्
मुलः शशोऽपु पुषानरथं प्रति पतस्मिन्नेव काले त्वभीषः शांतनवस्तदा ॥ २ ॥ अवधीत्यां उ
वीसेनामासुरीमिव हवदा ॥ तेव धमा नाभीषेण पांवालाः सोमकैः सह ॥ ३ ॥ आर्याऽपु
देमतिं कृत्वा भीषमेवाभिउडुः ॥ धृष्टकृत्स्नमुवाचापि पार्थाः शांतनव वंशगे ॥ ४ ॥ अप
था वनजिह्वा संतस्तव प्रस्मवादिनी ॥ तथैव ताव का राजन भीषद्वेण सुवानपरा ॥ ५ ॥
अभ्यधावंत ये गेन ततो पुदमवर्तेत ॥ इति भीषपर्वणि संजय उवाच ॥ विराटोऽथ त्रिभिर्वा
लौ भीषमा सन्मदारथः ॥ विषाधतुरां आस्य त्रिभिर्वा लैर्मदारथः ॥ ६ ॥ ते प्रत्यविध्य दश
भिर्भीषः शांतनवः शरैः ॥ रुक्मपुत्रैर्मदेवा सः कृतदलो मदारवतः ॥ ७ ॥ द्रोणिर्गोरीव ध
नानंभी सधत्ता मदारथः ॥ अविध्यदिशुभिः षड्विधैर्वहुस्तस्तनां तदैः ॥ ८ ॥ काश्वकं तस्य वि
देद फाल्गुणः परवीरदा ॥ अविध्य बभूव शंतीदोः पत्रिभिः शत्रुकर्षणः ॥ ९ ॥ सोऽन्यत का
शुकमादाय वेगवान् क्रोधमूर्धितः ॥ अरुणमागः पार्थेन काशुकदेदमादूवे ॥ १० ॥ अवि
ध्यत फाल्गुनं राजन नवत्या निशितैः शरैः ॥ वासुदेवैश्च समत्या विव्याध परमेषुभिः ॥ ११ ॥
ततः क्रोधाभिता स्याद्दः सह द्रोणेन फाल्गुणः ॥ दीर्घमुलं च निःप्रवस्य चिंतयित्वा मुकुं
डः ॥ १२ ॥ धनुः संपीडावामेन करेण मित्रकषणः ॥ गं ग्रीवधत्ता संक्रुद्धः शरान्नवतपर्वणः ॥ १३ ॥

मभी.
प.
२३५

235

अविमलाभानिशस्त्राणिभरतर्षभ॥२॥ आर्षभानिविचित्राणिहृक्कालाहृतानिव ॥संप्र।
दित्सर्वसर्वसुवर्माणिभरतर्षभ॥२॥ सूर्यवर्णैश्चनिस्त्रिंशोपात्तमानानिसर्वशः॥दित्सर्वो
स्वपश्यंतशरीराणिशिरांसिच॥२॥ भगवत्काक्षनीशश्चनिपातितमदाध्वजः॥दत्ताश्वाष्ट
थिवीजगमुल्लतत्रमदारथाः॥३॥ परिपेतुर्दयाश्चात्रकैचिच्छक्तकृतव्रणाः॥रथाश्चपति
वर्तंतदूतेष्वरथयोधि॥३॥ शरादन्ताभिन्नेरेरावद्वयोक्तद्वयोत्तमाः॥युगानिषर्षकध्वंतत
त्रतत्रदिभारत॥अटश्यंतससूताश्चाश्वासारथियोधिनः॥३॥ पकेनबलिनाराजनवार
गिनदत्तारणे॥गंधदलमदस्त्रावमात्रापवद्वयोत्तमाः॥३॥ सन्निपातेवलौघानांवातमाददिरे
गजा॥सत्तोरणमदामात्रेयतडिअगतासुभिः॥३॥ बभूवायोधनंछन्नंनाराचाभिदत्तैर्गजै
सन्निपातवलौघानांचोदितैर्वरवारणैः॥३॥ निपेतुर्धुधिसंलग्नस्योधासर्वतोगजाः॥
नागराजोपमैःशस्त्रैर्नागैरादिप्यसेषुते॥३॥ अटश्यंतमदारराजसंलग्नरथकृवरा॥विशीर्ण
रथजालाश्चकैशोष्ठादिप्यदन्तिनः॥३॥ दुमशास्त्राश्वाविधनिष्पिष्टारथिनोरतो॥रथेषुच
रथान्पुदेसंसक्ताःवरवारणाः॥३॥ विकर्षंतोदिशःसर्वाःसंयुतःसर्वशस्त्रा॥तेषांतथा
कर्षंतोचगजानांरूपमावभौ॥३॥ सरःसुनलिनीजालंविशक्तमिचकर्षतां॥एवंसंछा
दितंतत्रवभूवायोधनंमदत्त॥३॥ सादिभिअपदातैश्चसध्वजैश्चमदारथैः॥इतिभीष्मप

२३५

नानानरगणोद्येनः प्रासन्नपुरः सरं ॥ जयदण्डपतिः सद्गतेः सर्वराजभिः ॥ १५ ॥ दयाते
 दवरगणैवतवप्रणवोदिताः ॥ चतुर्दशसदस्यागिसौबलेपय्यवारयन् ॥ १६ ॥ ततस्तेस
 हिताः सर्वेविभक्तव्यवाहनाः ॥ पांश्वाः समरेजसुक्तावकानभरतर्षभ ॥ १७ ॥ रपिभिर्द
 रुणैरश्वैः पारान्तेप्रमदीरतं ॥ वीरमाधोधनेजतेमदाभसदशरत्नः ॥ १८ ॥ तेभरैः प्रास
 नागवगजाश्वरथयोधिनः ॥ वलेनमदताभीष्मः समसजतकीरीरिना ॥ १९ ॥ आवंसः का
 शिराजेनभीमसेनेनसंधवाः ॥ अजातशत्रुर्मादाणामपभरणशस्त्रिना ॥ २० ॥ सदप्रभः स
 द्दामात्यः शल्येनसमसजत ॥ विकर्णः सद्देवेनचित्रसेनः शिखंडिना ॥ २१ ॥ मत्स्याड्यो
 धनेजसुः शकुनिचविशंपते ॥ उपदशैकितानअद्यैपदेशमदारथः ॥ २२ ॥ द्रोणेनसम
 सजतेसप्रणवमदाल्मना ॥ कृपश्चकृतवर्माचधृष्टकृत्समभिदुतौ ॥ २३ ॥ एवंवजति
 तास्यानिभ्रांतनागरथानिच ॥ समसजतेप्रदानितव्रतत्रसमेततः ॥ २४ ॥ निरभेविष्म
 तस्तीव्रादिशश्चरुजसाहृतः ॥ प्राडशसन्महोत्काश्चसनिर्वाताविशंपते ॥ २५ ॥ प्राडुर्वभी
 मदावातापांसुवर्षपपातच ॥ नभस्यंतर्धेसूर्यः सैन्येनरत्नसाहृतः ॥ २६ ॥ प्रमोदः सर्व
 मृतानामस्त्रजालैश्चप्रथतां ॥ वीरवाङ्मुविसृष्टान्सर्वावरणभेदिना ॥ २७ ॥ संह्लादः प्रा
 रणात्तानामस्त्रीवसमपद्यत ॥ प्रकाशंचक्रुराकाशमुद्यतानिभुजौतसैः ॥ २८ ॥ नत्त

सभी.

प.

२३८

१३६

सापतंती सदसावोररुपांडरसदां ॥ अभिननुः शरैस्तीक्ष्णोश्चिह्नेदभुजगो पमां ॥ १० ॥ ततः
स्वरथमा रोएलक्ष्मणं गीतमस्तदा ॥ अपोवाहुरथेनाजौ सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ १८ ॥ ततः
समाकुलेतस्मिन्वर्तमाने महाभये ॥ अभद्रवज्रिवांसंतः परस्परवधे पिणाः ॥ १९ ॥ ताव
काश्चमद्देशासाः पांडवाश्चमदारथाः ॥ जुद्धतः समरे प्राणान्निजमुरितरेतरं ॥ ४१ ॥ सुक्त
कल्पाविकेशाश्च विषयाः क्षिप्रकार्मुकः ॥ बाहुभिः सममुत्थंते हं जयाः कुरुभिः सद ॥ ४२ ॥
ततोभीष्मो महाबाहुः पांडवानां महात्मनां ॥ सेनां जवानं संकुटोदिधैरस्वैर्महाबलः ॥ ४३ ॥
दूते श्वरे रैर्गजैस्तत्र नरैरश्वेषु पातितैः ॥ रथिभिः सादिभिश्चैव समास्तीर्य तमेदिनी ॥ ४४ ॥
इतिभीष्मपर्वणि ॥ संजय उवाच ॥ अथ राजन् महाबाहो सात्त्विकिर्दुर्धर्मदः ॥ विहृष्य सम
रेवायं भारसाधनमुत्तमं ॥ १ ॥ प्रासुं च त्रुषं च संपुक्तान् शरानाशीं विशोपमान् ॥ प्रगाढं ल
घुचित्रं च दर्शय च हस्तलाघवं ॥ २ ॥ तस्मै विलिप्य तश्चापं शरान् स्यांश्च सुवतः ॥ आददानस्य
भूयश्च संदधानस्य वापरान् ॥ ३ ॥ लिप्यतश्च परांस्तस्मै शरान् न विनिघ्नतः ॥ दृष्टेरूप
मत्तर्था मेघस्येव वर्धतः ॥ ४ ॥ तमुदीर्य तमा लोकाराजा उर्यो धनस्तदा ॥ रथानामपुतं
तस्य प्रेषयामास भारत ॥ ५ ॥ तांस्तु सर्वान् देहासान् सात्त्विकिः सत्त्विक्रमः ॥ जवा
नपरमेशवासो दिधेनास्त्रेण वीर्यवान् ॥ ६ ॥ सकृत्वादाहणं कर्म प्रहृदी तशरसनः

२३८

तौ प्रथमानौ समरेभ्यः शमन्यो न्यविहृतौ ॥ प्रमोते देव संकाशौ विरोचेतां मद्वत्तौ ॥ २३ ॥ वि
ब्रसेनं नरव्याघ्रः सौमदः परवीरदा ॥ अविध्यन्निशितैर्वीणैः प्रहृमित्रं च सप्तभिः ॥ २४ ॥ सत्य
व्रतं च समया विधाशक्रसमोऽपि ॥ तत्पचिवरणे वीर्यमर्तिनः समजीजनत ॥ २५ ॥ तं प्र
त्यविध्यदशभिश्चित्रसेनः शिलीमुर्वैः ॥ सत्यव्रतं जनवभिः प्रहृमित्रं च सप्तभिः ॥ २६ ॥ सवि
रुद्वित्तरं रत्नं शत्रुसंघासं मदत ॥ विल्लेदमित्रसेनस्य विजकां सुकमार्जुनिः ॥ २७ ॥ भित्तावा
स्यतनुगणं शरणो रसिताः पर ॥ ततस्ते तावका वीरराजप्रजामदारयाः ॥ २८ ॥ समेत्यपु
थि संरज्जा विषयुर्निशितैस्तदा ॥ तां मसवीनशरैस्तीक्ष्णैर्जघान परमास्त्रवित् ॥ २९ ॥ तस्मिन्
हृत्तनत्कर्मपरिव्रजः सतास्तव ॥ ददंते समरे यो धोस्तव कदाप्यथोत्तमं ॥ ३० ॥ अथेतशि
शिरेकालौ समिदमिव पावकं ॥ अभ्यरो व्यतसौ भद्रस्तव सैन्यानि शांतयत ॥ ३१ ॥ ततस्त्वच
रितं दृष्ट्वा यौ तस्त्वविशं पते ॥ लक्ष्मणोऽभ्यपतत्तं रणं सात्वती पुत्रमाहवे ॥ ३२ ॥ अभिमन्युस्त
संक्रुद्धो लक्ष्मणं प्रभलदा ॥ विद्याधरविशिखैः षड्भिः सारथिं च त्रिभिः शरैः ॥ ३३ ॥ तथैव
लक्ष्मणो राजन् सौभद्रं निशितैः शरैः ॥ अविध्यत मदराजतदुत्तमिवाभवत् ॥ ३४ ॥ तस्मा
प्रवाच्यत रोदता सारथिं च मदारयः ॥ अभ्यद्रवत सौभद्रो लक्ष्मणं निशितैः शरैः ॥ ३५ ॥ द
ताश्चेतरथे तिष्ठन् लक्ष्मणः परवीरदा ॥ शक्तिं विदोपसंक्रुद्धः सौभद्रस्तरथं प्रति ॥ ३६ ॥ ता

मभी
प.
२३१

237

असंप्राप्तानसंभ्रांत्यश्चिद्वेदसमहाबलः ॥ २१ ॥ तत्राहुतमपश्यामः सौमदत्तेः पराक्रमं ॥ य
देकोवदुभिर्पुत्रे समसज्जदभीतवतः ॥ २२ ॥ विसृज्य शरवृष्टिं तां दशराजन्महारथाः ॥ परि
वार्येमहात्मानं निदंतमुपचक्रमुः ॥ २३ ॥ सौमदत्तिस्ततः क्रुद्धस्तेषां नापा निभारतः ॥ वि
खेददशभिर्वाले निमेषेण सहारथः ॥ २४ ॥ अथैषां विप्रधनुषां भक्षैः सन्नतयवेभिः ॥ वि
खेदसमरे राजमशितं हि भरतर्षभ ॥ २५ ॥ ते ह तान् पतद्गमौ वज्रहृणाः वदुमा ॥ तानदृष्ट्वा
निदृजानवीरानरणे पशानमहाबलान् ॥ २६ ॥ वार्त्तियो विनिदन् राजन्भूरिश्रवसमभगा
तः ॥ २७ ॥ रथे च समरे पीडयित्वा महाबलौ ॥ २८ ॥ तव मोक्षसमरे निदम्पय वाजिनः ॥ विर
थावभिवलांतौ समेयातां महारथौ ॥ २९ ॥ अरही तमहाबहौ तौ बभूवुर्धरधारिणौ ॥ ३० ॥
भातेन श्वाग्रौ पुराय समवस्थितौ ॥ ३१ ॥ ततः सात्यकिमासाद्य निक्षिप्रवरधारितं ॥
भीमसेनस्तु तं राजन् रथमारोपयतदा ॥ ३२ ॥ तवापितनयो राजन्भूरिश्रवसमाहवे ॥ आ
रोपयदथ तं पश्यतां सर्वधर्षितां ॥ ३३ ॥ तस्मिंस्तथावर्तमाने रणे भीष्ममहारथं ॥
अयोधयंत संरक्षाः पांडवा भक्तर्षभ ॥ ३४ ॥ लोहितयतिचादित्ये त्वरमाणो यने जयः
पंचविंशतिसाहस्रा विजवानस्युरथान् ॥ ३५ ॥ ते हि द्रुपदना रिष्टा तदा पार्थ निवदंते
अप्राप्यैव गतानां शूलभास्वपावले ॥ ३६ ॥ ततो मत्स्याः कैकयाश्च धनुर्वैरविशारदाः ॥

२३५

आससादततोवीरोभूरिप्रवसमाहवे ॥ ७ ॥ सदिसंदश्यसेनातोपुपुधानेनपीरितो ॥ अ
भयावतसंक्रुद्धः शत्रुणांकीर्तिवर्धनः ॥ ८ ॥ इंद्रापुथसवर्णेतसविस्फार्यमहदनुः ॥ विस्
जनशरसंकाशानशरानापीविषीयमान ॥ ९ ॥ सहस्रशोमहाराजदर्शयनपागिलाववे ॥
शरोस्तानमृत्युसंस्पर्शनसात्कैस्तुपदाजुगाः ॥ १० ॥ नविरोक्तुदाराजनड्डुवलेसमेततः
विद्यापसात्मकीराजनात्मकिंप्रदुर्मदं ॥ ११ ॥ तंदृष्टुपुपुस्तूर्गेसुतादशमहाबलः ॥ महा
रथासमाख्याताश्रितवर्त्मपुपुध्वजः ॥ १२ ॥ समासाधमदेवासाभूरिप्रवसमाहवे ॥ ऊचुः
सर्वेसंसंरुद्धाशुपकेतंमदाहवे ॥ १३ ॥ भोभोकोरयदापादः सदास्त्राभिर्महाबल ॥ पदियुध
स्वसंश्रमेसदतैः पृथगेववा ॥ १४ ॥ अस्मान्नातेपराजित्ययशः प्राप्नुदिसंपुगे ॥ वयंत्वाचा
पराजित्यप्रीतिंदास्यामहेपितः ॥ १५ ॥ पवसुक्तस्तदाशरैस्तावुवाचमहाबलः ॥ वीर्यंसा
द्यीनरश्रेष्ठस्तानरहासमवस्थितान ॥ १६ ॥ साधिदेकंयतेवीराययेवंसतिरयवः ॥ पुध
धंसदितापतान्निदुनिष्पामिवोरणे ॥ १७ ॥ यवसुक्तामदेवासास्तेवीराः दिप्रकारिण ॥ म
हताशरवर्षणअभ्यवर्षन्नरिंदम ॥ १८ ॥ अपराह्मेमहाराजसंग्रामस्तुमुलोभवत् ॥ पकस्य
ववह्नुतांचसमेतानोरणाजिरे ॥ १९ ॥ तमेकंराघिनांश्रेष्ठारैस्तैः समवाकिरन् ॥ प्राहृषी
वययामेरुंसिचिबुर्जलदानप ॥ २० ॥ तैस्तुमुक्तानशरैर्वोस्तानयमदेवाशनिप्रभान् ॥

ममी.
प.
२५०

२३९

मानमहारथं ॥ १ ॥ कुंतिभोजः शतानीकोमहतासेनया वृतः ॥ शिखंडी तमदेवासाः
सोमकैः संवृतो बली ॥ २ ॥ ३ ॥ गवांस्तु नयः प्रहेमकरस्य व्यवस्थितो ॥ पवमेतं महाब्र
ह्मं यथाभारतपांडवः ॥ ४ ॥ सूर्यो द्यौमहाराजपुनर्बुधाय देशिताः ॥ कौरवान्भय
स्वर्गदस्त्वश्वरथपतिभिः ॥ ५ ॥ समुच्चितैर्धनैश्च त्रैशसैश्च विमलैः शितैः ॥ ब्रह्म
हृष्टा ततस्तस्यैव पिता देवव्रतस्तव ॥ ६ ॥ कौंतेन च महा राजन प्राप्त ब्रह्मवादिनी ॥ त
स्य तं देम देवा सो भारद्वाजो भवतेत ॥ ७ ॥ अश्वत्या मा कृपश्चैव चक्षरास्तानरेश्वर
कृतवर्मा तसदितः कांबोजैरथवाहिकैः ॥ ८ ॥ शिरश्चासीन्नरश्रेष्ठश्रेष्ठः सर्वधनु
ष्मतां ॥ ग्रीवायां शरसेनस्तुतव पुत्रश्च भारते ॥ ९ ॥ उर्यो धनो महाराज राजभिर्वदुभि
र्वृतः ॥ प्राज्ञोतिष्ठस्तु सदितो भद्रसौवीरकैः कथैः ॥ १० ॥ उरस्य भूत्रश्रेष्ठमहता
सेनया वृतः ॥ स्वसेनया च सदितः स्वशर्मा प्रस्यतापियः ॥ ११ ॥ वामं पक्षं समाश्रित
देशितः समवस्थितः ॥ त्वष्टाराय वनाच्चैव शकैश्च सद्वैलिकैः ॥ १२ ॥ दक्षिणं
पक्षमाश्रित्य स्थिता ब्रह्मस्य भारत ॥ कृतायुश्च शतायुश्च सोमदतिश्च मारिष ॥ १३ ॥
ब्रह्मस्य जवनेन तस्य रक्षमाणाः परस्परं ॥ ततो बुधाय संजन्ममुपां उवाः कौरवैः सह ॥ १४ ॥
सूर्यो द्यौमहाराज ततो बुधसवर्तत ॥ प्रती प्ररयितानागानां च रयिना ययुः

दयातेदा दयातेदा नरयिनश्चाभिरादिनः

२५०

परिवर्त्तराणोपायं सदृशं मदारथं ॥ जगामात्ममयारितो रजोभौमेः समुत्थितैः ॥ स
र्वेषामेव सैन्यानां प्रमोदः समपद्यत ॥ १९ ॥ अवहारं न तश्चक्रे पितो देवव्रतस्तव ॥ संध्या
काले मदारराजसैन्यानां श्रांतवादिनी ॥ २० ॥ पांडवानां कुरूणां च परस्परसमागमे
ते सैन्ये भयं शंसन् विप्रैः पतुः स्तं निवेशनं ॥ २१ ॥ ततः स्वयं विरगता न्यविशंस्तत्र भारत
पांडवा संजयैः सार्धं कुरुवधपथा विधि ॥ २२ ॥ इति भीष्मपर्वणि पंचदिवसपुद्गलसमा
प्तं ॥ संजय उवाच ॥ निदुःखं ते ततो राजन सद्विज्ञाः कुरूपांडवाः ॥ अतीता यो तु शर्वर्था पु
नर्युद्धाय निर्ययुः ॥ २३ ॥ पुत्रांतोरप्यभ्यायानां कलितो वातिर्दनिनां ॥ संनयतो पदातीनां
दृष्टानां चैव भारत ॥ २४ ॥ शाखुं उन्मिनिर्वोयास्तु मुलाः सर्वतो भवन् ॥ २५ ॥ ततो बुधिद्वितो
राजा धृष्टकृष्णमभाषत ॥ अहं ह्यहमदारवाहो मकरशत्रुतायने ॥ २६ ॥ पवसुक्तस्तु पा
र्थे न धृष्टकृष्णो मदारथः ॥ ते उमासी मदारराजभीमसेनो मदाबल ॥ २७ ॥ सोमद्रोहो
पदेयाश्चरात सश्ववद्योक्तवः ॥ सात्यकिर्धर्मराजश्च द्रुपदीवां समास्थितः ॥ २८ ॥
धृष्टमासी मदारराजवसिष्ठो वादिनीपतिः ॥ धृष्टकृष्णेन सदितो मद्रुपासेन याव
तः ॥ २९ ॥ कैकेयाः भ्रातराः पंचवामं पक्षं समाश्रिताः ॥ धृष्टकेतुनैरवाग्रमेकितानश्च
वीर्यवान् ॥ ३० ॥ दक्षिणं पक्षमाश्रित्य तान् द्रुपदस्तदलितो ॥ पारथोस्तु मदारराजस्थितः श्री

मभी.

घ.

२४१

२३९

कमलं तमभिका मंचना सरा ॥ प्रहसन् वसनो ये तं पुरस्तादष्टविक्रमं ॥ २ ॥ नातिहृदम
बालं च न ह्यसं न च पीवरं ॥ लघुमृताय तत्राये सारगात्रमनामयं ॥ ३ ॥ प्रातस्तत्राद
शस्त्रं च बहुशस्त्रपरिश्रमे ॥ असिप्रदे निमुदे च गदा मुदे च कोविदं ॥ ४ ॥ प्रास्त्रिंशो म
रेखा जौ परिद्वेष्टाय सेषु च ॥ भिंतिपालेषु शक्तीषु सुसुते सुच सर्वशः ॥ ५ ॥ कं पने
षु च चापेषु कणोपेषु च सर्वशः ॥ दोषोपेषु च वित्रेषु मुष्टिमुदेषु च क्षमं ॥ ६ ॥ अपरोक्षं
च विद्यासु व्यायामेषु कृतप्रमं ॥ शस्त्रप्रदणविद्यासु सवा सुपरिनिष्ठितं ॥ ७ ॥ आ
रोक्षे पर्यवस्ये मरणो मातरि स्मृते ॥ सम्पदप्रदरागे चैव अपयाने च कोविदं ॥ ८ ॥
नागाश्च रथयानेषु बहुशस्त्रपरीक्षितं ॥ परीक्ष्य न्ययान्यायं वेतने नोपपारितं ॥ ९ ॥
नगोत्सानोपकारेण न संवेधनिमित्ततः ॥ न सो दृष्टवले नापि न ऊली न परिश्रुतैः
समृद्धजनमायं च तद्वत्सत्कृत्य बांधवान् ॥ कृतोपकारभूयिष्ठं यशस्त्रिचमनसि च
सज वै चरते सुखे बहुशो सुखकर्मभिः ॥ लोकपालोपसैलातपालितं लोकविश्र
तैः ॥ बहुभिर्हयैर्गुप्तं दृष्टि व्यं लोकसंसृतैः ॥ अस्मानभिगतैः कामान् सबलैः सपदा
जुगोः ॥ १० ॥ मंदोरपिमिवाहर्मापगाभिः समंततः ॥ अपक्षैः पदिसंक्राशैर्यैः नागैश्च संसृ
तैः ॥ ११ ॥ ज्ञानाद्यो धनं भीमं दानं धैर्यं गीतां ॥ ते पण्यस्य गदाशक्तिशरप्रान्तैः समाकुलं

२४१

सादिनश्च दयानराजन दयारोदाश्च सारिभिः ॥ रथिनः पतिभिः सार्द्धं सादिनश्चापि पति
 भिः ॥ अन्योन्यं समरे राजन प्रत्यपावन्नमर्षिता ॥ भीमसेनार्जुनयमैर्गुप्ताश्चान्यैर्महाराजैः
 प्रोभते पांडवैः सेनानक्षत्रैरिव शवेरी ॥ तथा भीष्मकपद्मोणशल्पदुष्योधनारिभिः ॥ २९ ॥
 तथापि विवभो सेनाप्रदेयैरिव संवृता ॥ भीमसेनस्तु कौंतेयो द्रोणं दृष्ट्वा यराक्रमी ॥ ३० ॥
 अभ्ययाज्जवनैरयवेभारराजस्ववाहिनी ॥ द्रोणस्तु समरे कुरुभीमं नवभिरायसैः ॥ ३१ ॥
 विद्याधसमरे राजन्यर्था एव दिश्वीर्यवान् ॥ द्रुपदस्तु तोभीमोभारहाजेन संयुगे ॥ ३२ ॥
 सारथिं प्रेषयामास यमस्तु सदने प्रति ॥ सारथ्यं च स्वयं वा दानुभारराजः प्रतापवान् ॥ ३३ ॥
 अधमत्पांडवी सेनां तलराशिमिवानलः ॥ तेवध्वमाना द्रोणेन भीष्मेण च नरोत्तम ॥ ३४ ॥
 संजयाः कैकयैः सार्द्धं पलायनपराभवम् ॥ तद्यैव तावकं सेन्यं भीमार्जुनपरिहितं ॥ ३५ ॥
 मुमुक्षुर्नैतन्न तत्रैव समदेव वरांगना ॥ अभियोक्तान्तो व्यूहो तस्मिन् वीरवरक्षये ॥ ३६ ॥
 आश्रयत करोवोरस्तव तेष्वाच भारत ॥ तदुक्तं तमपश्याम तावकानां परैः सह ॥ ३७ ॥
 एकाय शरणागतैर्वैद्यरथं न भारत ॥ प्रतिसंधाय चास्त्राणि तेनो न्यस्य विप्रापते ॥ ३८ ॥
 युयुधुः पांडवाश्चैव कौशाश्च समदामधे ॥ तिमभीष्मपर्वणि ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ एवं
 ब्रूवाणं सेन्यमेवं बद्धविधं परं ॥ पवमेतद्यथाशास्त्रममोचैव संजय ॥ ३९ ॥ तदुत्तरं

मभी.
प.
२४२

२५०

३: सदेजयं जयसेनं विकर्णं च वित्रसेनं सदृशं ॥ १० ॥ कारुवित्रं सुवर्माणां उच्चैर्गं कर्णं मेव च
पत्तानमांशुसुबहूनासमीपस्थान्मदारयान् ॥ ११ ॥ धार्तराष्ट्रान् संक्रुद्धः दृष्ट्वा भीमो महा
बलः ॥ भीष्मेण समरेण मां प्रविवेश महाबलः ॥ १२ ॥ अथालोकाप्रविष्टं तमूचुस्ते सर्वपवत
जीवग्राहे निरुद्धीमो वयमेतवराधिपाः ॥ १३ ॥ सतैः परिक्षितः पार्थाभात्तमिः कृतनि
श्चयेः ॥ प्रजासंदर्शने सूर्यः कुरैरिव महाप्रदः ॥ १४ ॥ संप्राप्य मध्यं बहून्सुनभीपांश्च मावि
शतः ॥ यथा देवा सुरे पुं देमदैदापापदानवान् ॥ १५ ॥ ततः शतसहस्राणि यचित्तां सर्वथ ॥
निना ॥ उद्यतानि शरैर्द्यौरेस्तमेकमनुवशिरे ॥ १६ ॥ सतेषां प्रवरान् यो धान्दस्त्वश्वरथसा
दिवः ॥ जवानसमरेणूरे धार्तराष्ट्रान् चिन्त्यतः ॥ १७ ॥ तेषां व्यवसितं ज्ञात्वा भीमसेनो जि
हृदतां ॥ समलानां वथे राजेन मर्तिवज्रे महाबलः ॥ १८ ॥ ततो रथं समुत्सृज्य गदा दम
पांश्च ॥ जवान् धार्तराष्ट्राणां तेषां लौघं महाकर्णवं ॥ १९ ॥ भीमसेने प्रविष्टे तथ हृत्कम्पोपि पा
षेत् ॥ शोणमुत्सृज्य तस्याप्रययौ यशसो बलः ॥ २० ॥ निवार्य महतीं सेनां तावकान्तां न रक्ष
भः ॥ आससाद रथं तर्ही भीमसेनस्य संपुरे ॥ २१ ॥ दृष्ट्वा विशोकं समरे भीमसेनस्य सारथिं
थ हृत्कम्पो महाराज उर्मनागतचेतसा ॥ २२ ॥ आह्वय्य संहृदो विश्वसन्
वाचमीरयन् ॥ मम प्राणैः प्रीयन्तमः कुभीम उनिः ॥ २३ ॥ वितः ॥ २४ ॥

॥ २४ ॥

२४२

ध्वजमूषणसंवाधरत्नपटसंसंचितं॥ वादनैर्यरिधावद्विबीजवेगविकंपितं॥ १६॥
पारमिवगर्जंतंसागरप्रतिमंमदत॥ दोणभीष्माभिसंगुप्तंमुनेचक्रतवर्मणा॥ १७॥
कृपः॥ शासनाभ्याचनयदयमुवैस्त्रया॥ भगदतविकर्णाभ्यादौलिसौबलिवाहिकैः
गुप्तंप्रवीरैलीकससार्वद्विर्महात्मभिः॥ यदद्व्यतसंग्रामेदिष्टमत्रपुरातनं॥ १८॥ नै
तादृशंसमुयोगंरुष्टवताद्यमानुषः॥ स्वयंपोवामहाभागापुराणाभुविसंजय॥ १९॥
उक्तंदिविउरैरेतद्विदितंपथंमहात्मना॥ आसीद्यथागतंतातयेनदृष्टमिदंशरा॥ २०॥
यवाभावमेवेदिसंजयेतेनसर्वथा॥ पुराधाजायथासृष्टंतथानततद्व्यथा॥ २१॥
इतिभीष्मपर्वणि॥ संजयउवाच॥ आत्मदोषोत्पत्त्याराजनप्राप्तंयस्यनमीदृशंन
दिदुर्गोपनस्नातपश्यतेभरतर्षभ॥ यानित्वंदृष्टवानराजनवर्गसंकरकानिते
तवदोषात्पुरातनंयतमेवविशंपते॥ २॥ तवदोषेणयुद्धंचग्रहंतंसदृशैः॥ त
मेवायफलंभुङ्क्त्वाकिल्बिषमात्मनः॥ ३॥ आत्मनैवकृतंकर्मआत्मनैवोपभुज्य
ते॥ इद्वामेत्पकाराजंस्त्वयाप्राप्तंयथातथै॥ ४॥ तस्मादाजनमिरोभूत्वाप्राप्तेदेव्यसने
मदत॥ इत्युदंयथावृत्तंशंसतोमममारिष॥ ५॥ भीमसेनास्त्रिनिशितैर्वाणैर्मित्ताम
दावमं॥ साससादततोवीरःस्नातनड्योधनानुजान्॥ ६॥ उःशासनंउविषदंउर्मदं॥

मभी-
पः
२४३

२५१

दादाकारसंज्ञतेतवसैन्मस्मारिषः॥३५॥ वध्यतेभीमसेनेनकृतिनाचित्रयोयिना
ततःकृत्वाकृतास्त्रालेपरिवार्यकोदं॥३६॥ अभीतासमवर्द्धतशस्त्रवृष्टिसमंततः
अभिदुतेशस्त्रभृतावरिष्टसमंततःपांडवलोकवीरं॥सैन्येनवोरेणसुसंरुतेनट्टा॥
बलीपार्षतोभीमसेनं॥३७॥ अष्टोपगजज्वरविततांगपदातिनक्रोधविष्वमंतं
आशवासयापार्षतोभीमसेनंगदादसंकालमिवांतकाले॥३८॥ विशल्यसेनेचेच
कारतूर्णमारोपयद्यात्मरथमहात्मा॥भृशंपरिच्यत्तवभीमसेनमाशवासयामा
सचशत्रुमध्ये॥३९॥ भ्रातृनयोवाचतवापिपुत्रस्तस्मिन्विमर्देसदस्याभ्युवाच॥अयं
उगतादुपदस्यपुत्रःसमागतोभीमसेनेनसायं॥४०॥ तंयामसर्वसदितानिहंतुमा
वोरिषःपातयतामनीकं॥कृत्वाथैवाकंतवस्यमाणामेष्टाजयाचोदिताथा
तंगदाः॥४१॥ वधायनिष्पेतुरुदायुधास्तेषुगदयेकेतवोयदुग्राः॥प्ररुघचित्रा
णिधनंविवीरान्पानेसिखीधैःप्रविकंपयंतः॥४२॥ शरैरवर्षदुपदस्यपुत्रंयथातु
दाभूथरवारिजालैः॥निहत्यतांश्चापिसुतीक्ष्णशस्त्रैर्नविमयेसमरेचित्रयोधो
समभ्युदीर्णश्चतवात्मजंभयानिशम्बवीरानभितस्थिवानरथे॥निहंतुरुगं

२४३

विशोक सुप्रवाचेरधृष्टकर्मकृतो जलिः ॥२१॥ संस्थाप्य मामिदं वलीपांशुः समदाव
लः ॥ प्रविष्टो धार्तराष्ट्राणामेको बलमदायी वै ॥२२॥ मासुक्ता पुरुषव्याघ्रः प्रीतिप्रकृति
देवचः ॥ प्रतिपालय मां सुत नियम्यास्तान्मुहूर्ते कं ॥२३॥ यावदेतां त्रिदश्या ययामे म
धो यतः ॥ ततो दृष्ट्वा गदादक्षप्रभावतमदावलं ॥२४॥ सर्वे मां मेव सैन्यानां संदुषः सम
जायत ॥ तस्मिन्सुते पुंश्चैव ते माने मदाभये ॥२५॥ भित्तिराजमदासुदं प्रविवेश सखा
तव ॥ विशोकस्वचः श्रुत्वा धृष्टकर्मोपि पार्षतः ॥२६॥ प्रत्यवावततः सूतराणामध्ये मदा
वलः ॥ न हि मे जीवितेनापि विद्यते प्रयोजने ॥२७॥ भीमसेनं रातो दित्वा स्वेदं सुहृज्यपांशुः वै
परिष्ठापि विना भीमं किं मां लज्जं वरिष्यति ॥२८॥ पकाय न गते भीमे मपि वाव स्थिते युधि
अप्रवृत्तितस्तु कर्त्तुं निश्वाशकप्रयोगमाः ॥२९॥ यः सदा यान्तरित्यस्य सस्मिन्नानाव्रजेत ग
द्गात् ॥ समे भीमः सखा वैवसं वधी च मदावलाः ॥३०॥ भक्तो मे भक्तिमांश्चाहं तमप्यरिनिस्त
दनं ॥ सोदंतत्रगमिष्यामि यत्र पातो ब्रूकोदरः ॥३१॥ निघ्नं ते मरिष्यन् पश्य दानवानि ववा
सवः ॥ एवमुक्त्वा ततो वीरो ययौ मध्ये नभारत ॥३२॥ भीमसेनस्य मार्गं पुगदा प्रमथितं
जैः ॥ सदृशं तदा भीमं ददंतं रिपुवादिनी ॥३३॥ वातो वृक्षानिव बहून्प्रभजंतं शरणं नृणा
म् ॥ ते दम्भमाना समवेरयितः सारिमहृषा ॥३४॥ पादातादंति नष्टैव वक्रांतं हरं मदन

मभी.

प.

२४४

242

मध्यदिनगतेसूर्येप्रययुःसर्वप्रवदि ॥५०॥ कैकेयादौपदेयाश्चष्टकेतश्चवीर्यवान् ॥ अभि
मसंपरस्कृत्यमदत्त्वासेनयावृतः ॥५०॥ तेकृत्वासमरेकदंस्त्रीमुत्तमरिदमः ॥ विभिर्धु
र्तेराष्ट्राणां तद्रथानीकमादवे ॥५१॥ तान्प्रयातात्मदेवासानभिमनुपुरोगमान् ॥ भीमसे
नभयाविष्टाश्चष्टकस्तविमोदिताः ॥६०॥ नसंधारयितुंशक्तानवसेनानराधिपः ॥ मदस्
त्रीविदात्मादिप्रमदेवाधनिष्ठिता ॥६१॥ तमियायमदेवासाःसुवर्णविकृतध्वजाः ॥ प
रीक्षंतोभधावन्तश्चष्टकस्तहकोदरौ ॥६२॥ तौचरुष्टामदेवासानभिमनुपुरोगमान् ॥ व
भूवत्सुदायुक्तौनिब्रंतौतववादिनी ॥६३॥ रघुचसदसायातं पांचालो गुरुमात्मनः ॥
नाशंसतवपंवीरोप्रवाणांतवषाषेतः ॥६४॥ ततोरथंसमारोषकैकेयस्त्रहकोदरः ॥ अभ्य
धावत्संक्रुद्धोद्गोणमिष्टसुपारणं ॥६५॥ तस्यापिपतत्सूतंभारहाजःप्रतापवान् ॥ क्रु
द्धश्चिह्नेदमलेनपनुःशत्रुनिष्ठदतः ॥६६॥ अन्त्याश्चशतशोवाणानप्रेषयामासषाषेते ॥ उर्ये
धनदितार्थायभर्तृपिउमनुस्मरन् ॥६७॥ अथात्सदनुरादायषाषेत्तःपरवीरदा ॥ द्रोणं
विद्यायसमत्याहक्यपुं तैः शिलाशितैः ॥६८॥ तस्यद्रोणःपुनश्चापंविह्वेदामित्रकर्षणः ॥
दयांश्चचतुरसूतं चतुर्भिःसापकोतमैः ॥६९॥ वैवसतकृतं वोरं प्रेषयामासभारत ॥
सारथिंचासमदौनप्रेषयामासमृत्यवे ॥७०॥ दत्ताश्वत्थरथात्तूर्णंभवह्युत्समदारयः ॥

२४५

परात्मजो मुवा प्रमोदनास्त्रं पुत्रजे मदारयः ॥ ४४ ॥ कुहो भूशत वपुषे पुरा जवदै तेषु य
द्वत्समरेमदैः ॥ ततो व्यमुद्यंत रणे नवीरा प्रमोदनास्त्रा दनबुद्धि सत्वाः ॥ ४५ ॥ प्रउडुबुः क
रवसैव सर्वे सया जिनागाः सरया समंतात् ॥ परंत काला निवनष्ट संज्ञानमो दोषे तांस्त
व पुत्रानि शम्प ॥ ४६ ॥ पतस्त्रिचैव काले तुरोणः शस्त्रभृता वरः ॥ उपदं विभिरासा यथा वै वि
षाध राहणेः ॥ ४७ ॥ सो निविद्ध सदा राजन रणाग्नेणे तपायिवः ॥ अथ यावुपदो राजन र
वैवै रमजुस्मरन् ॥ ४८ ॥ जित्वा द्रोणस्तु पुपदेशं बिंदध्वो यता पवान् ॥ तस्म शंखस्त्रचक्रता
वित्रैः सर्वे सोमकाः ॥ ४९ ॥ अथ पुत्रावतेजसी द्रोणः शस्त्रभृता वरः ॥ अमोदनास्त्रेण
रणे मोहितानात्मजं लव ॥ ५० ॥ ततो द्रोणो राजारुद्री त्वरितो भ्याययौ रसात् ॥ तत्रापश्य
न्मदेव सोम रदाजः प्रतापवान् ॥ ५१ ॥ धृष्टकर्म वेभी मंवेचि चरंतं मदारणे ॥ मोहा वि
ष्टं श्वते पुत्रानपश्यत्समदारयः ॥ ५२ ॥ ततः प्रज्जिह्मनादा यमोदनास्त्रं व्यशांतयत् ॥ अ
थ प्रत्यागत प्राणास्तव पुत्रानमदारयः ॥ ५३ ॥ पुनर्पुद्गाय समरेत्र पयुर्भीमपार्श्वदौ ॥ ततो मु
थिश्चिरः प्रादुसमादूय स्वसैनिकान् ॥ ५४ ॥ गच्छंत पदवीं शक्ता भीमपार्श्वतयोर्धुपि ॥ सोम
दप्रमुखा वीरा रथाद्वादरादेशिताः ॥ ५५ ॥ प्रहृतिमपि गच्छंत नदिशुद्यति मेमनः ॥ तप
वं समनुजाता शूरा विक्रांतयोधिनः ॥ ५६ ॥ वावमितेव मुक्ता तसर्वे पुरुषमानिनाः ॥

मभी.

प.

२५५

243

मंला॥ तिष्ठयंपरमं कृत्वा निरुद्धीतुं प्रवक्रसुः॥ १॥ ताना पतत पवाजौ भीमसेनो मदा-
बलः॥ अमुपयौ मदारजा गजः प्रतिगजानिव॥ २॥ भृशं क्रुद्धं तेजस्वी नारावेन समर्पय-
त्॥ विप्रसेनं मदारजा तव पुत्रं मदायशः॥ ३॥ तथेतरं स्तवस्तं स्ता उपा मा मभारत
शरैर्वज्रविधैः सांख्यै रुक्मपुत्रैः सुवेगितैः॥ ४॥ ततः संस्थाप्य समरे स्तान्पत्नीकानि स-
शः॥ अभिमत्यु प्रभृत्य स्तेदा दशमदारयाः॥ ५॥ प्रेषिता धर्मराजेन भीमसेन पदानुगः
प्रत्युपुर्मदारजा गजपुत्राः मदारयाः॥ ६॥ दृष्ट्वा यस्यां स्तान्भूरानसूर्याग्निसमतेज-
सः॥ सर्वा नेव मद्देशा मान्भाजमानान्प्रियावतान्॥ ७॥ मद्दाहवेदीप्यमानान्स्वर्णा-
विकचो ज्जलान्॥ तत्पुत्रः समरे भीमं तव पुत्राः मदाबलाः॥ ८॥ तानामप्यत्र कौंतेयो जी-
वमान गता इति॥ ९॥ इति भीमपर्वणि॥ संजय उवाच॥ आनीय वपुनः सर्वं स्तव पुत्रा-
नपीडयत्॥ अभिमत्यु समरे भीमसेनेन संपुनः॥ १०॥ पार्षतेन वसं प्रेक्ष्य तव सैन्ये मदार-
याः॥ पुण्यो धनप्रभृतयः प्ररुद्धीत शरासन॥ ११॥ भृशमश्रैवः प्रज्वितैः प्रपुण्यैः तैरयाः॥ अ-
पराद्रे मदारजा प्रवर्तत मदानुरागः॥ १२॥ तावकानां ववलिनां पुरेषां चैव भारत॥ अभि-
मत्युः विकर्णं स्पृहयान् दत्त्वा मद्दाहवे॥ १३॥ अथैते पंचविंशत्या द्युका नां समाविनोत्
हता श्वं रथानां रज्ज्विकारास्तमदभयः॥ १४॥ आहूरोदरयं राजन विप्रसेन सभास्वरं॥

२५५

आरुतेहमदाबाद्वरभिमन्योःमहारथं ॥१॥ ततः सरथनागाश्वसमकंपतवाहिनी
पश्यतोभीमसेनस्यपार्षतस्यचपश्यतः ॥२॥ तत्प्रभवंलंष्ट्राद्रोणस्यामिततेजसः
नाशक्रान्तवारयितुंसमस्तान्मेमहारथाः ॥३॥ वध्यमानेततत्सैन्यंद्रोणेननिशितैःश
रैः ॥४॥ बाभ्रुमंस्तत्रतत्रैवदयोभ्यमानश्चार्णवः ॥५॥ तथादृष्ट्वाचतत्सैन्यंजटवेचवलंतव
दृष्ट्वाचार्यश्चसंक्रुद्धंतपंतरिपुवादिनी ॥६॥ बुक्रुशुःसर्वतोयोधासाधुसाध्वितिभार
त ॥७॥ इतिभीमपर्वणि संजयउवाच ॥ ततोऽर्ज्योधनोराजासोहान्यासागतस्तदा ॥ शर
वर्षैर्षुनभीमंमत्प्रवारयदञ्जतं ॥८॥ पकीभूताप्रनमैवतवप्रजामहारथाः ॥ समेत्यस
मरेभीमंयोधयामासुरुयताः ॥९॥ भीमसेनोपि समरेसंशयस्वरथंप्रनः ॥ समाहूयम
हाबाहोययौयत्रतवात्मजः ॥१०॥ अदृष्ट्वाहमहावेगः परासुकरांष्टवं ॥ चित्रंशरासनं
सांख्येशरैर्विव्याथतेसुतं ॥११॥ ततोऽर्ज्योधनोराजनभीमसेनंमहाबलं ॥ नागवेनसु
तीक्ष्णेनभशंसमंण्णताउयत ॥१२॥ सोतिविदोमदेष्टासखप्रवेणधन्विना ॥ संरक्त
नयनःक्रोधाद्भगादाकृष्णकार्मुकं ॥१३॥ उर्ज्योधनंत्रिभिर्बाणैर्वाहोहरसिचार्ययत ॥
स्तथाभिहतोबाणैर्नाचलत्रिरितिउवाच ॥१४॥ तौदृष्ट्वासमरेक्रुद्धौविनिशंतौपरस्परं
उर्ज्योधनातुजाः सर्वशूराःसंत्यक्तजीवितः ॥१५॥ संस्तुमंत्रितंपूर्वनिग्रहेभीमक

सभी.

७.

२४६

२४४

तावकापांउवैः साहेकां दमाणा जयं युधि ॥ इतिभीषणपर्वणि ॥ संजय उवाच ॥ ततो
उर्योधनो राजा लोदितायतिभास्करे ॥ संग्रामरभसोभीमं हंतकामोभधावत ॥ १ ॥
तमायां तमभिप्रेक्ष्य नवीरं ददवैरिणं ॥ भीमसेनः सुसंकुदं दं वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥
अयं सकालः संग्रामो वर्षेष्टाभिकालितः ॥ अघाता निहनिष्यामि यदि नोत्सृजसे रणं
अयं कृत्या परिक्लेशं वनवासं च कृत्स्नशः ॥ द्रौपद्या अपरिक्लेशं प्रणोत्सामि दत्ते त्वयि
यत्पुत्रान्मत्पुत्रो भूत्वा पांउवानवममसे ॥ तस्य पापस्य गांधारे पश्य व्यसनमागतं ॥ ४ ॥
कार्णस्य मतमास्याय सौबलस्य च यत्पुत्रः ॥ अविंश पांउवान् कामाय धेष्टं कृतवानसि ॥
याचमानं च यन्मोहादाशाहं मवममसे ॥ उल्कस्य समादेशं यदरासि च दृष्टवत् ॥ ७ ॥
तेन त्वं निहनिष्यामि सा सुबंधं सवांधवं ॥ शमी करिष्ये तत्पापं यत्पुत्रा कृतवानसि ॥ ८ ॥
पवमुक्ता धनुर्वीरं विक्रमोद्गम्य वासकृतः ॥ समादाय शरान् वीरा मदाशानि समप्रभा
न ॥ षड्विंशतिरसांकुदो मुमोवाप्सु सयोधने ॥ ज्वलताग्निशिखा कारान्वजकस्यानजि
ह्वगान् ॥ ततोऽप्यकासं कंठाभ्यां सूतं द्वाभ्यां च विव्यध ॥ चतुर्भिर्जवतान् श्वान् नतयद्यमसा
दत्तं ॥ द्वाभ्यां च स निहृष्टाभ्यां शराभ्यां मरिभदेनः ॥ विछेद समरे खड्गं रजस्तस्य रथोत्तमान् ॥
त्रिभिश्च तस्मिन् विछेदज्वलं तं ध्वजमुत्तमं ॥ छित्वा तं वननादौ सैलवपुत्रस्य पश्यतः ॥ १३ ॥

२४६

स्थितावेकरथेतोतुभातरौकुरुवर्दनौ॥१॥ आर्जुनिःशरवर्षणद्वारयामासभारत॥३॥
योयविकर्णश्चकार्त्तिःपंचभिरायसै॥४॥ विद्यायतेनवाकंपतकार्त्तिमेरुविवस्थितः॥
डःशासनस्तुसमरेकैकेयान्पंचमारिषः॥५॥ योथयामासराजैदतरुद्रुतमिवाभवत्॥६॥
पदेयारणोक्रुडाः३॥०॥ धनमवारयत्॥७॥ एकैकंविभिरानर्द्धेत्पुत्रंतेवविशापते॥८॥ पुत्रो
पितवउर्ध्वंघ्नान्द्रौपद्यास्तनयानरणे॥९॥ सायकैर्मिशितैःराजनराजवानपृथक्पृथक्
पुत्रोपितवउर्ध्वंघ्नान्द्रौपद्यास्तनयानरणे॥१०॥ तैश्चानिविदःशस्त्रभेरुधिरेणसमुत्थितः॥११॥
गिरिप्रसवणेयंदहिरिधातुविमिश्रितैः॥१२॥ भीष्मोपिसमरेराजनपाथिवानांवरूणिनी॥
कालयामासवलवानपालःपशुगणानिव॥१३॥ ततोरांजीवनिर्जोषःप्राउरासीद्विशापते॥
दक्षिणेनवरूथितःपार्श्वेपारीन्विनिज्ञतः॥१४॥ उतस्थःसमरेतत्रकबंधानिसहस्रशः॥१५॥
कुरुणांवापिसैन्येषुप्राउवानांचभारत॥१६॥ शौरिगतोदशराचतेजरादिपरयोर्मितां॥१७॥
रथनौभिर्नरव्याघ्राप्रतेरुःसैन्यसागरं॥१८॥ विद्रुदस्ताविकववाविदेदाग्रनोतमाः॥१९॥
पाणितास्तत्रदृष्टंतेराजशोयसहस्रशः॥२०॥ निद्रतैर्मतमातगैःशौरिगतौयपरिसुः॥२१॥
भूभानिभरतश्रेष्ठपर्वतैराविज्ञायथा॥२२॥ तत्राद्रुतमपृष्णमतवतेपांचभारत॥२३॥
नतत्रासीत्सुनानकश्चिपोघोडुनभिकारते॥२४॥ पंचप्रापुधिरेवीराप्रार्थयानामदृष्टशः॥२५॥

ममी.
प.
२४०

245

सतेविकर्णस्य रथात्तया मासवीर्यवान्॥ धनं सूर्यं दयां ध्यायेत्तत्पमानं वादवे॥ १॥
ततश्चात्मानं शरात्पीतानकं दायाजिज्ञासुः॥ प्रेषयामास सौभद्रो विकर्णं यमदाबलः॥
ते विकर्णं समासायकं कवर्हिणवा ससः॥ भित्तादेदं गता भूमिं जलं तत्र वपन्नाः॥ २॥
तेशरादेमश्रुत्वा ग्राह्यं दृश्यं तमहीतले॥ विकर्णं रुधिरं क्लिन्नावमेत इव शोणितं॥ ३॥ वि
कर्णं वीर्यनिधिं च तस्यैवात्म्ये स दोषाः॥ अभिद्वं तसमरे सौभद्रप्रमुखान् रथान्॥ ४॥
अभित्ताय तथैवाश्रुत्वा लाभ्यं सर्वसः॥ आविष्कृतसमरे सौभद्रं स रक्षा युद्धं मर्दः॥ ५॥
उसुखः श्रुतकर्मणां विद्यासमभिराश्रुतैः॥ धनमेकेन विद्धे रसा रथिं चास्पृशतमभिः॥ ६॥
अश्वानजं बूनदैर्जालैश्च विन्नात्वा तं रं दसः॥ जवानवद्विरासा यसारथिं चाभ्यपातयन्॥
सदृताश्चेत्येतिष्ठन् श्रुतकर्ममदाबलः॥ शक्तिं विद्धे पशुं क्रुद्धो मर्दोत्कां जलितमिव॥
साडर्मुक्त्वा विपुलं वर्मं भित्ताय शस्त्रिनः॥ विदार्य प्राविशद्भूमिं दीप्यमानां सुतेजसा॥
ते दृष्ट्वा विरयंतं वसुन्तसो मोमदाबलः॥ पश्यतां सर्वसैन्यानां रथसारोपयत्सकं॥ ७॥
श्रुतकीर्तिर्महावीर्यं जयसेनं सुतं तव॥ अभ्ययात्समरे राजनं दंतकामो यशस्विनं॥
तस्य वित्तिपतश्चापं श्रुतकीर्तिर्महात्मना॥ विद्धे रसमरे राजनं जयसेनः सुतस्तव॥ ८॥
द्वरप्रेण सती लोतप्रहसन्निव भारत॥ तं दृष्ट्वा हिव्रथन्तानं शतानीकः स दोदरः॥ ९॥
अभ्यपयत तेजसी सिंहे वदितं नृपुः॥ शतानीकस्य समरे दृढं विस्फार्य कांसकं॥ १०॥

२४०

रथावसध्वजः श्रीमान्नानावविभूषितः ॥ पपातसहसामूमौविफजलधरादिव ॥ २४ ॥
 जलंतेसूर्यसंकाशंनगंमणिमपेशभे ॥ ध्वजेकरुपतेषित्रंददशः सर्वपार्थिवः ॥ २५ ॥
 अथेनंदशभिर्वाणैस्तैरिवमहागते ॥ आजवानरणेभीमः स्रपन्निवमहारथः ॥ २६ ॥
 ततस्तु राजा सिंधुनांरथश्रेष्ठमहाबलः ॥ उर्योधनस्त्वजगद्दपास्त्रिसत्पुरुषैर्मेद ॥ २७ ॥
 कृपप्ररपिनांश्रेष्ठः कौरव्यममितौजसं ॥ आशेषयदथ राजन उर्योधनममर्षणं ॥ २८ ॥
 सगरविदेव्यपितोभीमसेनैनसंपुगे ॥ निघसादरथोपस्पृशज्जाउर्योधनस्तदा ॥ २९ ॥
 परिवाप्यरणेभीमंदंतकासोजयदशः ॥ रथैरनेकसाहसैर्भीमस्यावारयदिशः ॥ ३० ॥
 धृष्टकेतुस्तनो राजन्नभिन्नुभ्रवीर्यवान् ॥ कैकेयाद्येपदेपाश्रितवपुजानयोधयत् ॥ ३१ ॥
 विश्वसेनः सवित्रश्चक्रिणांघ्रिचंद्रशनः ॥ सचारुश्चित्रचारुश्चतयानंदोपनंदकौ ॥ ३२ ॥
 अष्टावनेमदेव्यासासुकुमारायशालिनः ॥ अभिमन्युरथराजत्तमंतातप्यैवारयत् ॥ ३३ ॥
 आजवानततस्तूणीमभिमन्युमेदात्मना ॥ एकैकंपंचभिर्विहाशरैः सन्नतपर्वभिः ॥ ३४ ॥
 वत्सस्तुप्रतीकाशैर्विजिज्ञापुपनिःस्तैः ॥ अस्त्रमाणास्तेसर्वेसौमंदैरयसतमं ॥ ३५ ॥
 ववर्षुर्मागीणैस्तीक्ष्णैर्गिरिभैरुमिवांबुदः ॥ सपीडमानः समरेकतास्तुप्रदुर्मदः ॥ ३६ ॥
 अभिमन्युर्महाराजतावत्तमकंपयत् ॥ यथादेवास्तैरुदेवजपागिमंदासुरान् ॥ ३७ ॥
 विकर्णयत्तथाभलान्प्रेषयामासभात ॥ वत्संशरथश्रेष्ठानोरानाशीविशोपमान् ॥ ३८ ॥

मभी.
प.
२४८

२४६

विविधस्तेषां सैन्यं सिंहा उववना हुनं ॥ तेषां सुतमुलं पुदं व्यतिपत्तरयद्विपं ॥ ५८ ॥
वर्ततमरा रौद्रं निज्जतामितरेतरे ॥ अन्योन्या गस्तुतं राजन्यमराष्ट्रविवर्धनं ॥ ५९ ॥ सु
हृती सुमिते सूर्ये वक्र्युदं सुरारुणं ॥ रथिनः सादिनश्चात्र व्यकीर्यंत स हस्तशः ॥ ६० ॥
ततः शान्तनवः क्रुदः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ नाशयामास तांसेनां भीष्मस्यैषां महात्मनां
पांचालानां च सैन्यानि शरैर्निन्येयमत्तयं ॥ एवं भित्तामहेष्टा सा पांडवानां सवादिनी ॥ ६१ ॥
कृत्वा बद्धारं सैन्यानां ययौ स्त्रिषु विरंप्रति ॥ पार्तराष्ट्रोपि संश्लेषधृष्टमन्त्रहकोदरो ॥ ६२ ॥
मूर्ध्नि चैतां गुपात्राय प्रविष्टा शिविरं ययौ ॥ शिभीष्मपर्वणि ॥ संजय उवाच ॥ अथ भूरा
महाराज परस्परं कृतागताः ॥ जगुः स्त्रिषु विराण्येष रुधिरेण समुद्धिता ॥ १ ॥ विप्र
श्च यथायाय प्रजयित्वा परस्परं ॥ सत्रे द्वाः समदृश्यत भूयो पुदं विकीर्षया ॥ २ ॥ ततस्त
व सुतो राजन वितयाभिपरिस्ततः ॥ विस्रवच्छोणिता कंगः प्रप्रच्छेदं पितामहं ॥ ३ ॥ सै
न्यानि चोराणि भयानिकानि बहूनि सम्यग्बहुलध्वजानि ॥ विदार्य दत्वा च निपीडा
शराले पांडवानां त्वरितं महारथाः ॥ ४ ॥ संमोहं सर्वा नष्टयि कीर्तिमंतो व्यदं वतं मा
करवत्तकल्पं ॥ प्रविष्टा भीमेन निवर्द्धितो स्मिच्छरैः शरैर्मत्स्युदं प्रकाशैः ॥ ५ ॥ क्रुदं स
सुदीक्षभयेन राजन संमूर्च्छितो नलमेशानिमघ ॥ ६ ॥ स्त्रे तप्रसादात्तव सत्संधमां संज
यं पांडवेषु हनं ॥

२४८

अभ्यपयततेजस्वीसिंदवद्विनदनुद्गः ॥ शतानीकस्यसमरेदरेविष्कार्यकार्मुकं ॥ ४३ ॥ वि
व्याधदशभित्तिर्लजयसेनंशिलीमुनिः ॥ अथान्येनसतीदोनसर्वावरणभेदिना ॥ ४४ ॥ ज
यसेनंशतानीकोविद्याधसमरेभृशः ॥ तथातस्मिन्वर्तमानेऽक्षणीभातरंतिके ॥ ४५ ॥ वि
छेदसमरेचापेनाकुलेक्रोधमूर्छितः ॥ अथान्यदनुरादायभारसाधनमुत्तमं ॥ ४६ ॥ समा
दत्तशरानवोरानशतानीकोमदाबलः ॥ तिष्ठतिष्ठेतिचामेअऽक्षणीभातरप्रतः ॥ ४७ ॥ मु
मोचास्तेशितानवाणानजलितान्त्रगानिच ॥ ततोऽप्यधुरेकेनदाभ्यसूतंचमारिच ॥ ४८ ॥
विछेदसमरेत्तुर्लजयसेनंविद्याधसमभिः ॥ अथापरेणभस्त्रेनसमुत्तेनानिवातिना ॥ ४९ ॥
॥ अथान्यनोजवासासकलपयानीतकल्मषः ॥ ५० ॥ जवाननिशितैर्लजयसेनान्दशभिः ॥ ५१ ॥
उत्कर्षेणसमरेराजन्क्रुशेविद्याधपरिणा ॥ रूपपातततोभूमौचज्जहगणइवउमः ॥ ५२ ॥ उ
त्कर्षेणनिदूतंरुद्रापंचराजन्मदारयः ॥ जिह्वांसतःशतानीकंसमेतान्पर्यवारयन् ॥ ५३ ॥
आयमानंशरव्रातैःशतानीकंयशस्विनः ॥ अभ्यधावेतमेकदाःकैकेयाःपंचसोदराः ॥ ५४ ॥
तानभ्यापततःश्रेष्ठतवपुत्रानमदारयान् ॥ असुपुर्नहारजगजाइकमहामाजान् ॥ ५५ ॥
उर्मुखोऽर्जुनपश्येन्नृपःउद्वेगलोप्रवा ॥ शत्रुंजयःशत्रुसहःसर्वैकदाःयशस्विनः ॥ ५६ ॥
सुधातामदारजकैकेयान्भातरःसमं ॥ रथेनगरसंकाशैर्दंष्ट्रैर्मुक्तैर्मनोजवैः ॥ ५७ ॥
नावाणिविविशभिःपताकाभिरत्तुर्लजयैः ॥ वरचापधरावीराविचित्रकवचध्वजाः ॥ ५८ ॥

भीम.
प.
२४६

२५७

ममानासमेतात ॥ नानारंगासमरेतत्राजनमेवैशुताविफताविषयैव ॥ १० ॥ धनं
विषयस्मरयतान्पाणां वभूवशहस्तुसुलोतिचोरः ॥ विमयतोदेवमदासुगयैयं
थानवस्यादियुगेतदानीं ॥ ११ ॥ तत्रुगनादेवद्वर्तकं रूपं तवात्मजानां समुदीर्णवर्णं ॥
भूवसैरिषु सैर्यद्वैतयुगांतमेवौवनिभंतदानीं ॥ १२ ॥ इतिभीमपर्वणि ॥ संजयउ
वाच ॥ तवात्मजंतवपुनर्गो गोयोथानमास्थितं ॥ अत्रवीडुरतश्रेष्ठसंपदर्वकरैववः
अद्वैतैराशाल्यमृज्जतवर्माचसात्वतः ॥ अश्वत्थामाविकर्णअभगदतअसौव
लः ॥ विद्वानुविद्यवावंसौवाहीकः सहबाह्मिकैः ॥ विगतंराजअवलीमागधअसुउजंय
हृदहलअकोशल्यश्चित्रसेनोविविशतिः ॥ १३ ॥ अथाश्वचडुसादस्त्राशोभमानामदाध्व
जा ॥ नानादेशसमुत्पन्नास्तदर्थयोडुमुयता ॥ एतेवान्येचवद्ववस्तदर्थेत्तजीवितः ॥ १४ ॥
देवानपिरणेजेतेसमर्थाः ॥ इतिमेमतिः ॥ अवश्यं तमयाराजंस्त्ववाच्यं दितं सदा ॥ १५ ॥ अ
शक्वाः पांडवाजेतेदेवैरपिसवासवैः ॥ वासुदेवसहायाअमर्देदसमविक्रमाः ॥ १६ ॥
सर्वथादंतुराजेदकरिष्येवचनंतव ॥ पांडवात्वारणेजेष्येमांवाजेष्यंतिपांडवः ॥ १७ ॥
पुत्रमुत्तमदौचासैविशल्यकरणीशुभा ॥ उोषधीवीर्यसंपन्नः विशल्यमाभवतदा ॥
ततः प्रभातेविमलेस्तेनानीकेनगीर्णवाच ॥ अमृदतस्वयंवीरोयुधैर्युदविशारदः ॥ १८ ॥

२४६

तेनैवमुक्तामदसन्महात्मा उर्योधनेनातममुं विदित्वा ॥ जं प्रसवावा विमनामनस्वीगंगा
 सतः प्रासुभतोवरिष्ठः ॥ १० ॥ परेण यत्नेन विगायसेनां सर्वान्नाहं तव राजपुत्र ॥ इत्यु
 मिदा तं विजयं सखे च नवात्मानं दद्यादप्येतदर्थं ॥ ११ ॥ एते तौ द्वावद्वौ मदारया यशस्विनः
 शरतमाकृतास्त्रा ॥ ये पां उवाचोऽसमरे सदा यानि तत्क्रमः क्रोधविषं वमंतः ॥ १२ ॥ तेनेद
 शकाः सदसा विजेतुं वीर्यवान्ताः कृतवैरास्त्वया च ॥ अदं येतान्प्रनियोत्सामिराजनसर्वा
 नसर्वात्माना जीवितं त्यज्य वीरा ॥ १३ ॥ राणेपवाथां यमहा नुभावन जीवितं व्यं रक्षितं व्यं मयाप
 सर्वात्माना यमदेवदेवो लोकानंदे दं पंतवशमुत्सवेद ॥ १४ ॥ तान्पां उवाच योधयिष्यामि
 राजन्प्रियं च ते सर्वमदं करिष्ये ॥ मुतेव चैतत्परमप्रतीतोऽर्योधना शांतनवेव भूव ॥ १५ ॥
 सर्वांशिसैन्या निततः प्रहृष्टे निर्गच्छेत्तेनाह्नपांश्च सर्वान् ॥ तदा जयातात विनिर्यमुर्दुते
 रथास्त्वया दातगजा युतानि ॥ १६ ॥ प्रदूष्य मुक्ता नितता निरातनमदांतिना नविधशसुवं
 ति ॥ स्थितानि नागाश्च पदातिमंति विरेजराजौ तव राजन बलानि ॥ दृंदै स्थिताः अपि ससंप्र
 मुक्ताश्च काशिरेदंतिगणा समस्तान् ॥ प्रास्तास्वर्वाङ्गिर्नरे वयोधैरवस्थिताः सैन्यगणास्त्व
 दीयः ॥ १७ ॥ तथा श्वपादातगजाश्च संचैशराद्रिराजौ विधिवत्प्रणवैः ॥ समुद्रतं वैतरुणा
 कैवर्गो रजोवभौ द्वाद्यनसूर्यरश्मीन् ॥ १८ ॥ रेजुः प्रताकारयदंति संस्थावा ते रितभा

मभी
प.
२५.

248

त॥२५॥ नकुलः सददेवश्च राजन्मदेशमीयतः॥ विद्वानुविदावावंतौ पुथा मनुमभिदुतो
सर्वे नृपास्तु समरे धनं जयमयोधयन्॥ भीमसेनं रणे यतो हारिकः समवारयत्॥२६॥
विभ्रसेनं विकर्णं च तप्पादुर्मर्षणं विभो॥ अजैनिः समरे राजन्तव पुत्रमयोधयत्॥२७॥
प्राग्ज्योतिषं तराजानं दैरिं बोरत्सो तमः॥ अभिदुशववेरो नमजो मतमिव दिपं॥२८॥
अलंबुशस्तदा राजन्मात्पकिं युद्धुर्मदं॥ ससैन्यं समरे कुहोरात्सो समभिदवत्॥२९॥
भूरिश्च वारणे यत्पृष्ठके तमयोधयत्॥ कृता पुषं तराजानं धर्मप्रज्ञो युधिष्ठिरः॥३०॥
चेकि जानस्तु समरे कृपमेवान्वयोधयत्॥ शेषाप्रतिययुयता भीमसेनं सदा बलं॥३१॥
ततो राजसदस्त्राणि परिवसुर्थं न जयं॥ शक्तिनो मरुता राचगदापरिचपाणयः॥३२॥
अजैनश्च भृशं कुहोवा स्त्रियमिदमब्रवीत्॥ पश्य माधवसैन्यानि धार्तराष्ट्रस्य संपुरे॥
व्यूहानि बह्विदधानां गेयेन सदात्मना॥ युद्धाभिकामानकुरांस पश्य माधवं देशि
ताम्॥ शिगतं राजसहितं धातुभिः पश्य केशव॥ अयैतान्वातयिष्यामि पश्य तस्ते जना
देन॥ यश्च मेमां यउ श्रेष्ठो बुकामारणाजिरे॥ पतावउत्ताकौ ते यो धनुर्ज्यामवमज्यव॥
ववर्ष शरवर्षाणि नराधिपगणावप्रति॥ तेपितं परमेष्वासः शरवर्षैरहरयन्॥३३॥
तडागमिव धाराभिर्धिया प्रावृत्तितो ययः॥ द्वाद्वाकारं मदानासीत्तव सैन्ये विशांपते॥

२५.

मंडलंभरतप्रेष्टनानाशस्त्रसमाकुलं॥संपूर्णोद्योयमुत्तमैश्चतदादेतिपदातिभिः॥१॥
रथैरनेकसाहसैःसमंतात्परिवारितं॥अश्वद्वंद्वैर्महद्भिश्चप्रासतोमरधारिभिः॥२॥
नागेनागैरथाःसम्पक्कसमवाश्वारथैरथैः॥अश्वेष्वेवर्मिताःसमथानुष्कृतसमवर्मिता
पवंशद्वंद्वमहाराजतयसैन्यमहाराथैः॥स्थितंरणाचमद्वतेभीष्मैरपरिवारितं॥३॥द
प्राशवानांसहस्राणिदेतिनोचतथैवच॥रथानामप्रतंचापिप्रश्वतवदंशिताः॥४॥
चित्रसेनादयाःशराभिरक्षितामहं॥रत्नमाणाश्चतैःशूरैर्गोपमानाश्चतेनते॥५॥
सन्नद्धासमदृशन्तराजानस्त्वमहं बलाः॥उद्योयनस्तुसमरेदंशितो रथमास्थितः॥६॥
व्याजतश्रियाचक्षुषयाशकस्त्रिविधेपे॥ततःप्राद्यैमहानासीत्प्रजाणांतवभारत॥७॥
रथवोषश्चविप्रलोचारिजालांचनिःसनः॥भीष्मैरपार्तगद्गाणांभूराप्रत्युःसुरावोष
यो॥मंडलःसमहानासीदभेदेमित्रजातिना॥सर्वेदाप्युग्रभैराननराणैरीणांइरासदः॥८॥
मंडलंसुसमालोकाश्चद्वंद्वपरमदारुणं॥स्वयंप्रथिषिरोराजाचूद्वंजमयाकरोत्॥९॥
तथाचूद्वेषनीकेषुयथास्थानमवस्थिताः॥रथिनःसादिनश्चैवसिंहनादमथानद
त्॥१०॥विभिन्नचलतोचूद्वैर्निर्यपुर्गुर्गकांक्षिणः॥इतरेतत्तपःशूरःसहसेनाप्रहारि
णः॥११॥भारद्वाजोद्योयमत्संदौर्णिवापिशिवंउत्तिष्ठन्॥स्वयंद्योयनोराजापार्श्वतंसमुपाश्रय

सभी.

प.

२५१

२५१

रणेभारतमायांतमाससादमदाबले ॥ ८ ॥ मदाश्वेताप्रवृत्तेनभीमवानरकेतना
मदनामेघनादेनरथेनानिविराजता ॥ ९ ॥ समरेसर्वसैन्यानामुपयांतधनंजय ॥ अभ
वत्सुलोनादोभयादृष्टाकिरीटिनं ॥ १० ॥ अमीषुदंष्ट्रसंघदृष्टादित्यमिवापरं ॥ स
ध्दिनगतेसूर्यनशेकुरभिवीलितं ॥ ११ ॥ तथाशांतनवंभीसंघेतासंघेनकारुण्यं ॥
नशेकुःपांडवंदृष्टंयेतंप्रहमिवोयतं ॥ १२ ॥ ससर्वतःपरिहृतस्त्रिगतैःसुमहात्मभिः ॥
भाहृभिस्तवपुत्रैश्चतथासैश्चमदारथैः ॥ १३ ॥ भारद्वाजस्तसमरेभूशंविव्याधपत्रिणा
ध्वजचास्यशरेनाजोधनुरेकेनविबिंदे ॥ १४ ॥ तदपास्यधनुश्चिब्विराटोवादिनीपतिः ॥
अन्यदादत्तवेगेनधनुर्भांसदंढं ॥ १५ ॥ शरंश्चाशीविषाकारानज्वलितान्यत्रगानिव
द्रोणंत्रिभिःप्रविव्याधचतुर्भिश्चास्यवाजिनः ॥ १६ ॥ ध्वजमेकेनविव्याधसारथिचास्यपं
चभिः ॥ धनुश्चैकेषणाविध्यततोक्रुद्धादिजर्षभः ॥ १७ ॥ तसदोवधीदश्वान्शरैःसन्नत
पर्वभिः ॥ अष्टाभिःभरतश्रेष्ठसूतमेकेनपत्रिणा ॥ १८ ॥ मदनाश्वादवस्तुसंदनादतसा
रथैः ॥ आरुरोद्धरणंतूर्णपुत्रस्परयित्तांवरः ॥ १९ ॥ ततस्तूर्णपितापुत्रौभारद्वाजंरथेस्थि
तौ ॥ मदनाशरवर्षेणवारयामासतुर्वलात ॥ २० ॥ भारद्वाजस्ततःक्रुद्धःशरमाशीविषो
पमं चित्तेपसमरेतूर्णशंखप्रतिजनेश्वरः ॥ २१ ॥ सतस्मददयंभित्तापीताशोणितमादरे

२५१

चायमानौ भूशं कृत्वा शोरेष्टुमदारगो ॥ देवादेवयथैव गंधर्वाश्च महोरगाः ॥ ११ ॥ वि
 स्मयं परमं जगत्सुष्टु कृत्वा तथा वितौ ॥ तथा कुहोर्जनो राजनैर्दमस्त्रुदी रयन ॥ १२ ॥ तत्रा
 न्नमपश्यामविजयस्पर्शमं ॥ शस्त्रवर्षिषैर्मुक्तां शरीरैर्यदवारयत ॥ १३ ॥ न च शस्त्रे
 विनिर्भिन्नः कश्चिदासीदिश्रापते ॥ पश्या राजसदस्त्राणां दृष्टानां रतिनां तथा ॥ १४ ॥ द्वाभ्यां श
 रेतिभिश्चान्यानपार्थी विद्याधमारिव ॥ ते दन्तमानां पार्थेन भीष्मं शान्तनवेषु ॥ १५ ॥ अगा
 धेमजमानानां भीष्मस्य तातदाभवत् ॥ आपत्तुश्चैतैस्तत्र प्रभृतावकैव तं ॥ १६ ॥ संभुत्सुभे
 मद्दाराजवातैरिव महार्णवः ॥ १७ ॥ निभीष्मपर्वणि ॥ संजय उवाच ॥ तथा प्रहृते संग्रामे निह
 ते वसुधार्मणि ॥ प्रभृतेषु वीरेषु पांडवेन महात्मना ॥ १८ ॥ द्वाभ्यां नेवलेतुं सागरप्रति
 मेतव ॥ प्रत्युद्यते च गंगे ये त्वरितं विजयं प्रति ॥ १९ ॥ दृष्ट्वा देवीं धर्मे राजन रणो पार्थस्य विक्र
 मं ॥ त्वरमाणा समभ्येत्य सर्वास्मान् ब्रवीन्नुपान ॥ २० ॥ तेषां च प्रमुविशरं सुशर्माणं महाव
 लः ॥ मध्ये सर्वे स्युस्तस्य भूशं संदृष्टं यनववः ॥ २१ ॥ पश्य भीष्मः शान्तनवो योऽनु कामो धर्मं ज
 ये ॥ सर्वात्मना कुरु श्रेष्ठ तत्कृत्वा जीवितमात्मनः ॥ २२ ॥ ते प्रयातं परान्वीरान् सर्वं सैन्येन भारत
 संयता समरे सर्वे बालयध्वं पितामहं ॥ २३ ॥ यादमित्येव मुक्तातुता न्यनीकानि सर्वशः
 न वै द्वाणं महाराज अजुजग्मुः पितामहं ॥ २४ ॥ ततः प्रयातः सदसा भीष्मः शान्तनवो जैनं

समी.

प०

२५२

२५०

जतुर्गंजलंतमिवपन्नगं॥ तमापतंतं सदसावजाशानिसमस्तनं॥१८॥ विचेदसम
रेदौगिर्देशयनपाणिलाचवं॥ शिखंडिनं वविद्याथशरैर्बहुभिगयसैः॥१९॥ शिखि
जीतभृशंराजनताउमानःशितैःशरैः॥ आरुरोद्धयंतर्गंमाधवस्यमहात्मनः॥२०॥
सात्यकिश्चापिसंकुदोराक्षसंतंमहादवे॥ अलंबुषंशरैर्घोरैर्विद्याथवलिनंबली॥२१॥
राक्षसेंदस्तनससधनुश्चिखेदमारुत॥ अर्द्धचंद्रेणसमरेतंवविद्याथसायकैः॥२२॥ आ
पांचराक्षसीकृत्वाशरवर्षैरवाकिरत॥ तत्राद्भुतमपश्यामशौचेयस्यपराक्रमे॥२३॥
नासंक्षमदित्समरेवधमानःशितैःशरैः॥ इदमस्त्ववास्तेषोयोजयामासमारुत॥२४॥
विजयायधनुःप्राप्तमाधवेनमहात्मना॥ तदस्त्रंभस्मसात्कृत्वामायांतांराक्षसीतरा
अलंबुषंशरैर्घोरैरभ्याकिरतसर्वशः॥ पर्वतंवारिधाराभिःप्रावृषीववलादकः॥
ततष्वापीरितंतेनमाधवेनयशस्विता॥ मरुदावमयाद्रुदोदित्वासात्यकिमादवे॥२५॥
तमजैघंराक्षसेंदंसाव्येमयवताअपि॥ शैलेयःप्राणदजित्वायोधानांतवपश्यतां॥
अवधीतावकांश्चापिसात्यकिःसत्यविक्रमः॥ निशितैर्बहुभिर्वीर्यैर्नैवतंभयार्जितः॥
पतस्त्रिभुवनकालेत्तदुपदस्यात्मजोबली॥ धृष्टकुन्तस्यसमरेतुर्गंविद्याथपत्रिणा॥
षष्टावत्रिंशतावैवतदद्भुतमिवाभवत्॥ तस्यसेनापतिःकुदोपधनुश्चिखेदमारिष॥२६॥

२५१

जगामपरिणींवाणींलोदिताईरुतचविः॥२३॥समपातरौतूणींभारदाजशरादता
दित्वाधनुशिरंश्चैवपितरेवसमीपतः॥२४॥दत्तंस्वमात्मजंरुष्टाविराटःप्रादवद्वयात्
उत्सृज्यसमरेशोणं व्याताननमिवांतकं॥२५॥भारदाजस्तत्सूरींयांउवानांमहाचमूं
वारयामाससमरेशातशोषसदस्तथाः॥२६॥शिवेऽपिमहाराजद्रोणमासायसं
युगे॥याजवानभूवोर्मध्येनारावैस्त्रिभिराश्रुतेः॥२७॥सर्वभौनरप्राह्लोललाटेसंस्थि
तेस्त्रिभिः॥शिवैःकांचनमपैर्मैरुस्त्रिभिरिवोदितैः॥२८॥अश्वत्थामाततःकुटोनि
मेपार्हास्त्रिर्वीरिनः॥सूतंरथमथोराजनतुरंगानांरथेभजं॥२९॥शरैर्वद्भिरास्त्रिघणा
तयामाससंयुगे॥सहताशरादवसुत्तरथाहैरथिनांवरः॥३०॥खड्गमादायनिशितंविम
लंचशरस्यनं॥अपेनवद्विचरन्क्रादःशिवंशिशुतापनः॥३१॥खड्गस्यचमहाराजचम
लस्यसंयुगे॥नातंरुद्रशोदौगिलरुद्रुतमिवाभवत्॥३२॥ततःशरसदस्यापिबहूनि।
भरतर्षभ॥प्रेषयामाससमरेशोरागःपरमकोपनः॥३३॥तामायतेतीसमरेशरुद्रं
सुदाहृणां॥असिनातीक्ष्णधारेणविच्छेदवलिनंवरः॥३४॥ततोऽसविमलंदौगिः।
शतचंद्रमनोरमं॥चर्मोद्धृतदसिवास्त्रांउयामाससंयुगे॥३५॥शरैश्चवद्भुशोराजं
संचविद्याधपत्रिभिः॥शिवंशोतततःखड्गंविदितेनेनसायकैः॥३६॥आविध्वंस

भीम
प.
२५३

वदसेसंपुगेस्तारिष्टमेवनसंशयः॥ संजयउवाच॥ यथाशक्तियशोत्साहं पुरं चेष्टंत
तावकाः॥ दर्शयंतः परंशक्तापौरुषं प्रहृषयन्माः॥ ४॥ रागांशुं सुरनयं वै स्वाभूतं य
थोदकं॥ महोरधिगुणाभासात्तवणत्वेनियवति॥ ५॥ तथातत्पौरुषं राजंस्लावका
नामहात्मनां॥ प्राप्य पांशुस्तानवीरानवर्थाभवतिसंपुगे॥ ६॥ वदमानानयथाश
क्तिकुर्वाणामकर्मउक्करे॥ नदोषेण कुरुश्रेष्ठस्वानयोधानपांतमहंसि॥ ७॥ तथापरा
धानसमदात्सपुत्रस्यविशंपते॥ एषिव्याप्रक्षयोद्योरोयमराष्ट्रविवर्धनः॥ ८॥ आत्म
दोषसमुत्पन्नोवित्तंनार्हसेन्य॥ नदिरक्षतिराजानः सर्वथाद्यपिजीविते॥ ९॥ पुत्रेन
सकृन्तंलोकानित्वंतिवसुधाधिपः॥ चमूंविगायपुष्पंतेनित्यंस्वर्गपरायणः॥ १०॥
पूर्वाहेतुमहाराजशावर्ततजनक्षयः॥ तन्ममैकमनाभूत्वाष्ट्रगुदेवासुरोपमं॥ ११॥
श्रावंतौतमहेष्टासौमहात्मानौमहाकृती॥ यप्वेतमभिप्रेक्ष्यसमेपातारणोक्तौ॥
तेषांप्रवृत्तेषुदंतुमुल्लोमदुर्षणं॥ इरावांस्तुसंसक्रुदोभ्यातरोदेवरूपिणौ॥ १२॥
विव्याधनिशितैस्त्वर्णशरैः सन्नतपर्वभिः॥ नावेनंप्रतिबुधेतांसमरेवित्रयोधिनौ
बुधतांहिततोरानविशेषो नस्मदृश्यते॥ यततांशुनाशायकृतप्रतिकृतैषि
णौ॥ इरावांसुरणोराननुविंदस्वसायकैः॥ चतुर्भिश्चतरोबाह्वाननययमसार

२५३

दयांश्चतुरः श्रीजैनिजवानमदाबलः ॥ शरैश्चैवसनिशितैः तिप्रविमाधसप्रभिः ॥ ५० ॥
 सदात्मात्मदाबाहुवस्तुत्तरथादली ॥ पदानिरयमुद्यम्यप्राधावत्पार्षतं प्रति ॥ ५१ ॥ शकु
 नित्समभ्येत्यराजदधीमदाबलः ॥ राजानं सर्वलोकस्परयमारोपयत्त्वकं ॥ ५२ ॥ ततो
 नृपं पराजित्यपार्षतः परवीरदा ॥ निजजैतावकं सैन्यं वज्रपाणिरिवासरान् ॥ ५३ ॥ कृत
 वर्मा रणेभीमं शरैराजं तदा ॥ प्रत्नादयामास च तं मदा मे लो रवि यथा ॥ ५४ ॥ ततः
 प्रदस्य समरे भीमसेनः परंतपः ॥ प्रेषयामास संक्रुद्धः सायकान् कृतवर्मणि ॥ ५५ ॥ तै
 र्दैन्यमानो विरप्यः सात्वतः शस्त्रकोविदः ॥ नाकं पतमदाराजभीममार्जेत शितैः शरैः ॥ ५६ ॥
 तस्याश्वांश्चतुरीदृशान् भीमसेनो मदाबलः ॥ सारथिपातयामास सध्वजं सुपरिहृतं ॥ ५७ ॥
 शरैर्वद्भविष्यैश्चैवमाचिनोत् परवीरदा ॥ शकलीकृतसर्वांगः प्रवातिहृत्समदृश्यत ॥ ५८ ॥
 दत्ताश्वाश्चरथात्तर्गं दृष्य कस्परयं ययौ ॥ श्पालस्यते मदाराजतवपुत्रस्य पश्यतः ॥ ५९ ॥
 भीमसेनोऽपि संक्रुद्धस्त्वसैन्यं समादधत् ॥ निजवानच संक्रुद्धो देउपाणिरिवांतकः ॥ ६० ॥
 इति भीमपर्वणि ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ सुबहूनि विधिजालि हैरथानि च संजय ॥ योऽनां
 मामकैः सार्द्धं मशौषंत वज्रतः ॥ न चैव मामकं किं विदिष्टं शंससि संजय ॥ नित्यं पां
 दुस्तान् वदन्त्य न भग्नं चैव शंससि ॥ ६१ ॥ जीयमानान् निमनसो मामका निरातौ जसाः

सभी.
प.
२५४

२५२

निवृत्तेषु तपांशुनां पुनः सैव न भारत ॥ आसीन्निधानकोचो रत्नवसै न्यस्य संभुगे ॥ ३१ ॥ वदो
क्तवस्तु तोराज न भगदत्तं मदारणे ॥ शरैः प्रवादयामास मद्दामे हरिवां बुदः ॥ ३२ ॥ निद
त्वां च रात्रिगजा राक्षसस्य धनुस्तु तात ॥ भीमसेनं रणे तर्णं सर्वमर्मस्तता ॥ ३३ ॥ स
तां समा नो बद्धुभिः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ न विव्यथे राक्षसेन्द्रो भियमान उवाच तः ॥ ३४ ॥
तस्मात्प्राप्तोति धातुं रुद्रलोमरा न्यवतर्दश ॥ प्रेषयामास समरे तांश्च विचेद राक्षसः ॥ ३५ ॥
सतान् क्षित्वा मद्वा बाहुलो मरा निशितैः शरैः ॥ भगदत्तं च विव्याथ समत्वा क कपत्रिभिः
ततः प्राग्योतिषो राजा प्रदसन्निव भारत ॥ तस्माच्च तरो वाद्यानपातयामास सायकैः ॥
सदृता श्वे रथे तिष्ठन् राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ॥ शक्तिं विदेष वेगेन प्राग्योतिषतज्जप्रति ॥ ३६ ॥
तामापतंती सदसा देमदं प्रवेगितां ॥ त्रिधा विचेद न्यपतिं सा त्वकीर्यत मेदिनी ॥ ३७ ॥ श
क्तिं विनिदत्तां दृष्ट्वा दैतिवः प्राद्वद्वयात् ॥ यथे देणारणे पूर्वनिर्मुच्य देवसतमः ॥ ३८ ॥ तं वि
जित्वा रणे शशुं विक्रान्तं व्यातपो रुषं ॥ अजेयं समरे राजन यमेन वरुणो न व ॥ ३९ ॥ पां ३ वीस
मरे सेनां सममदं स कुंजरः ॥ यथा वनगजो राजन मरदं प्ररति यमिनी ॥ ४० ॥ मद्देश्वरश्च
समरे यमाभ्यासदसंगतः ॥ स्वसीयो ह्यार्यां वक्रैः शरैश्चैः पां ३ नंदनौ ॥ ४१ ॥ सददेवस्तु
समरे मातलं दृश्य संगतं ॥ श्वारयत् सैव न मेघो यद दिवा करं ॥ ४२ ॥

२५४

भक्षाभ्याचसतीक्ष्णभ्यापुंकेतुं वमारिषः ॥ चिच्छेदसमरेराजंस्तदभुनमिवाभवत् ॥ १० ॥
तत्तानुविंदोद्ययं विंदस्वरयमास्थितः ॥ धनुर्गृहीत्वा सहदंभारसाधनसुतमे ॥ ११ ॥
तावेकस्थौरणेवीरातावेतौ बलिनोवरौ ॥ शिरमुमुचत्तल्लुण्णिमिवावतिमहात्मनि ॥ १२ ॥
ताभ्यामुक्तामहावेगाशक्तिः कनकभूषणः ॥ दिवाकररयंप्राप्यछारयामासुरंवरं ॥ १३ ॥
इरावांस्तुरणे कुरोभ्यात्तरौ तौ महावरौ ॥ ववर्षशरवर्षेण सारथिं वाभ्यपातयत् ॥ १४ ॥
तस्मिन्निपतिते राजनराजसत्ते यसारथौ ॥ रथः प्ररुदावदिशः समुद्रातयत्ततः ॥ १५ ॥
तौ सजित्वा महागजनागराजसतः सता ॥ योरुषं व्यापयत्तल्लुण्णिमिवावतिमहात्मनि ॥ १६ ॥
प्रावध्यमाना समरे धार्तराष्ट्री महावतः ॥ वेगानवद्बुविथानचक्रे विषं पीते वमानवः ॥ १७ ॥
दैरिं वीराक्षसं शत्रुभगदत्तं समादधत् ॥ रथेनारित्यवर्णेन सध्वजेन महाबलः ॥ १८ ॥
ततः प्रागसौ तिष्ठे राजानागराजं समास्थितः ॥ यथावज्रधरः पूर्वसंग्रामे तारकामये ॥ १९ ॥
तत्र देवाः संगंधर्वाः ऋषयश्च समागताः ॥ विशेषेण स्मविचित्रः दैरिं वभगदत्तयोः ॥ २० ॥
यथा सरपतिः शक्रश्चासया मासदानवान् ॥ तथैव समरे राजा दाययामास पांडव
न ॥ तेन विदायमानास्ते पांडवाः सर्वतोदिशः ॥ आतारं नाभ्यविंदंत स्तेष्वनीकेषु भारत ॥
भीमसेनं रथस्थं तत्रापश्याम भारत ॥ शीघ्राविमनसो भूत्वा प्रादवंत महावराः ॥ २१ ॥

मभी.
प.
२५५

253

दिवाकरे॥ अतायुषमभिप्रेतवोरयासासवाजिनः॥ १॥ अभधावतनोराजाक्रतायुष॥
मरिंदमं॥ विनिघ्ननसायकैलीदौर्नवभिर्नतपर्वभिः॥ २॥ ससंवाप्यरोगाजनरोपितोपमे॥
सुनुना॥ शरात्सममदेष्टासानकौतेयायसमार्ययत्॥ ३॥ तेतस्यकवचेभित्वायपुःशोणित
मादवे॥ असूनिवविवित्वंनोदेदेतस्यमहात्मनः॥ ४॥ पांडवास्त्रभशंकुदस्तेनराजामहात्म
ना॥ २५३॥ हेरयात्तुंभूमौपार्थान्यपातयत्॥ ५॥ केतंनिपतितंदष्टाक्रतायुःसत्तपार्थिवः
पांडवंनिशितैलीदौःराजनविवाधसमभिः॥ ६॥ ततःक्रोधात्प्रजन्वालयमराजोपुधि
धिरः॥ यथायुगांतेभूतानिधस्यनिवद्रताशनः॥ ७॥ क्रुदंतपांडवेदष्टादेवगंधर्वराक्षसः॥ प्र
विद्ययुर्मदा राजव्याकुलंवाप्यभूजगत॥ ८॥ सर्वेषांचैवभूतानामिदमासीत्स नोगतं॥ श्री
नलोकानयसंकुदोत्पोषयत्यतीतिवै॥ ९॥ अथयथैवदेवाश्चवक्रुःस्वल्पयनेमहत॥ लो
कानांरपशांत्थक्रापितेपांडवेतदा॥ १०॥ सवक्रोधसमाविष्टःसुक्लिणीपरिसंलिदत्॥
दधारात्सवपुर्वोरंभगांतादित्यसंनिभं॥ ११॥ ततःसुराणिसेन्यानितावकानिविशंपते॥
निराशात्समंवलज्जीवितंप्रतिभारत॥ १२॥ सत्तुयैर्धेरातंकोपंसन्निवार्यविशंपते॥
क्रतायुधःप्रविष्टेदसुहिदेशेमददत्॥ १३॥ अथैनंशिवधत्वा नंनाराचेनलनोतरे॥ नि
विभेदरगोराजा सर्वसैन्यस्यप्रपतः॥ १४॥ सत्तरेवरगोराजेस्त्वस्वादनमात्मना॥

२५५

छाद्यमानः शरीरेन दृष्टो पतरो भवतः तयोः अपि भवतः प्रीतिरतलामातृकारणा
 त ॥ ४५ ॥ ततः प्रहस्य समरेन कुलस्य महोरथः ॥ अश्वान्वै च तरो राजं अतभिः सायको तमैः
 प्रेषयामास महेशो यमस्य सदने प्रति ॥ दत्ताष्टातरया तर्णमवसुत्पमद्वारयः ॥ ४६ ॥
 आरुरो दत्ततो याने भ्रातरे वयशस्विनः ॥ एकस्यो तरणे शूरो ददे वितिष्णका मुक्ते ॥ ४७ ॥
 मद्राज रथे क्रुदौ वा दयामासतः दत्तात ॥ सखाद्यमानो बहुभिः शरैः सन्नत पर्वभिः
 स्वास्त्रियाभ्यां नरव्याघ्रो नाकं पतयथा वलः ॥ प्रहसन्निवता वापिशरवृष्टिं जघान द
 सद्देवस्ततः क्रुदः शरमुद्यम्य वीर्यवान् ॥ मद्राजमभिप्रेत्य प्रेषयामास भारत ॥ ४८ ॥
 सशरः प्रेषितस्तेन गारुत्मानिव वेगवान् ॥ मद्राजं विनिभिद्य निपपात महीतले ॥ ४९ ॥
 सगाद विद्रो अशितो रथो यस्यै मद्धारयः ॥ निपसाद मद्धारज कल्मषं वाजगामर
 तं विसंजं निपतितं सूनः संप्रेक्ष्य संयुगे ॥ अपो वा दूरयेना तौ यमाभ्यामतिपीरितं ॥
 दृष्ट्वा मदेश्वर रथं धातैराष्टाः पराङ्मुखं ॥ सर्वे विमनसो भूत्वा नेदमस्तीत्यविं तयन् ॥
 निर्जित्य मातुलं सांख्ये मादौ पुत्रौ मद्धारयौ ॥ दध्ना तमुदितो शांखौ सिं दनादं विनेदतः
 अभ्यदवेतां सैमंतौ तव दृष्टो विशोपते ॥ यथा देत्य वं मूराज निद्रोपे द्रा विवामरौ ॥ ५० ॥
 ॐ ॐ ॥ इति श्रीभीष्मपर्वणि ॥ संजय उवाच ॥ ततो युधिष्ठिर राजा मध्ये प्राप्ते

मभी.
प.
२५६

254

त्रौनिस्त्रिंशवरधारिणीं॥ निस्त्रिंशाभ्यां सुतीक्ष्णाभ्यां मन्त्रोन्मसंततततः॥३०॥ निस्त्रिं
शवेगाभिदितौ ततस्तौ पुरुषवर्भौ॥ धरणीमनुसंश्रामौ सर्वभूतनिवेदितौ॥३१॥ मूर्त्त
याभिपरीतांगौ व्यापामेनविमोहितौ॥ ततोभ्यधावद्देगेनकरकर्षासृष्टतया॥३२॥ चे
कितानंतयाभूतं देहासमरुर्जयं॥ रथमारोपयत्वेन सर्वसैन्यस्य पशुता॥३३॥ तथैव
शकुनिः शराः शालस्त्रवविशोपते॥ आरोपयत्तुं तूंगौ तमं रथिनां वरं॥३४॥ सोम
दंतं तथा कुट्टोपुष्टके तर्मदाबलः॥ नवत्या निशितैर्वाणैराजनविद्याधवद्वसि॥३५॥
सोमदन्ते हरण्योले सरथे सायको तमैः॥ विरथं च तमा लोकादनाश्वदतसारथिः॥३६॥
मदताशरवर्षाण्युद्धादयामाससंपुगे॥ सचतं रथमुत्तमपुष्टके तर्मदात्मनः॥३७॥
आरुरोदततोपानंशतानीकसमारिषः॥ विप्रसेनीविकाराश्च राजन उर्मर्षणस्तथा
रथिनो देमसत्राहः सोमदमभिउडुबुः॥ अभिमन्योस्ततल्लेस्तुचोरेपुडमवर्तत॥३८॥
शरीरस्य यथा राजनवातपितकफैस्त्रिभिः॥ विषांस्त्रवयत्रांस्तु कृत्वा राजन्मदाहवे
नजवाननरव्याघ्रः स्मरन्मीमवचलदा॥ ततोरातांबद्धशतैर्गजाश्वरथयायिभिः
संयुजं समरेभीषंदेवैरपि उरासदं॥ शयानं शीघ्रमुद्गीक्ष्य परित्रातुं सुतांस्त्रव॥३९॥
अभिमन्युसमुदिश्वबालमेकं सदारयिं॥ वासदेवमुवाचेदं कौंतेयः श्वेतवारहनः॥

२५६

निजवानशरीः लिपेसूतं च समदावलः ॥ १५ ॥ दत्तासंतरयं त्यक्त्वा दृष्ट्वा रातश्च पौरुषं
विप्रदृष्टाववेगेन श्रुतायुः समरातदा ॥ १६ ॥ तस्मिन्निमित्तमद्वेषवासे धर्मप्रवेणासंपुगे
इयीथनवलं राजन सर्वमासीत्पराः सुखं ॥ १७ ॥ यतः कृत्वा मदारजधर्मराजोपुषिष्टि
३ ॥ व्याताननो यथा कालस्तवसे न ज्ञानद ॥ १८ ॥ चेकितानश्च वासं योगौ तमं रथिता
वरं ॥ प्रेक्षतां सर्वसैन्यानां दद्यामासमायकैः ॥ १९ ॥ शनिवार्यशरांस्तु हयः शार
दुतोपुषि ॥ चेकितानं रणे यतं राजनि व्याधयति मिः ॥ २० ॥ अथापरेण भस्तेन धनुषि वेद
मारिष ॥ सारथिं चास्य समरे लिपदस्तो न पातयत् ॥ २१ ॥ दयां आस्थावधीदजनुभौ तौ पा
र्क्षिस्तारथी ॥ सोवस्तु रथात्तं गदां जगद्दसात्ततः ॥ २२ ॥ सतयावीर्यातिमागदया गरि
नां वरः ॥ गौतमस्य दद्यात्तदा सारथिं चास्य पातयत् ॥ २३ ॥ भूमिद्वौ गौतमस्तस्य शरं शि
लेष्योऽशः ॥ तेशराः सात्ततं भित्ताप्रविशंत धरातले ॥ २४ ॥ चेकितानस्ततः क्रुद्धः पुनश्चि
लेष्यतां गदां ॥ गौतमश्च वधाकां दीवृत्स्तेव प्रददः ॥ २५ ॥ तमापतंती विप्रलां मशमग
र्भमद्वागदां ॥ शरैरनेकसादसे वा रया मासगौतमः ॥ २६ ॥ चेकितानस्ततः खड्गं कोश
उद्धृत्य भारतः ॥ लाघवं परमास्था यगौतमं स सुपादवत् ॥ २७ ॥ गौतमोऽपि धनुस्तत्का
प्ररथासिं सुसंयतः ॥ वेगेन समदाराजचेकितानमपादवत् ॥ २८ ॥ तावुभौ बलसंय

मंभी

प०

२५०

255

लेताडिताः प्राक्कसुतेनराजन विभिन्नागाशपतितौतमांगागतास वसिष्ठ नतनुवका
याः ॥१॥ मदीगतापार्थवलाभिभूताविचित्ररूपाशुगपदिनेषु ॥ दृष्ट्वाहतांस्तानयुधि
राजपुत्रानत्रिगर्तराजाप्रययौरथेन ॥४॥ तेषांरथानामथदृष्ट्वागमाद्वात्रिंशदमेभ्यपते
तपार्थं ॥ तथैवतेषांपरिवार्यपार्थविकृष्यवापानिमहारवाणि ॥५॥ अवीक्ष्यनवाण
महोबद्धेष्टायथाभिरितोयधराजलौघैः ॥ सपीडमानस्तुशरौघदृष्ट्वाधनेजयस्तानयु
धिनाजरोषः ॥६॥ दृष्ट्वाशरैःसंयतितैलधौतैर्ज्ञानजानप्यपदृष्ट्वापान ॥ क्षणिरथा
स्तानभित्तिरसांवेधनेजयः प्रीतिमनायशस्वी ॥७॥ अथात्वरङ्गीभवपापजिस्त्वला निरा
क्तासमरेनिदूत ॥ त्रिगर्तराजोनिदूतान्समीक्ष्यमहान्नातानथवेधवर्गान् ॥८॥ रणेपुन
स्तुत्यनरापिपास्तानजगामपार्थंवरितोवधाय ॥ अभिदुतंचक्रविदांवरिष्ठधनेजयवीर्य
शिवोदिसात्यः ॥९॥ अभ्युपयुक्तेशितशस्त्रदस्तरिरतिबंतोरथमर्जुनस्य ॥ पार्थोयि
तानापततःसमीक्ष्यत्रिगर्तराजासदितान्स्ववीरान् ॥१०॥ विध्वंसयित्वासमहाधनुमान
गांडीवसुतैर्निशितैःशुक्लैः ॥ भीष्मपरासंयुधिसंदर्शय्योधनेसंधवादीश्चराजः ॥
आवारयिस्मूनथसंप्रयायसुहृत्तमापोधरथेनवीरः ॥ उत्तरजराजानमनेतवीर्योज
यदथदीक्षन्पान्महौजाः ॥११॥ ययौततोभीमबलोमनस्वीगांगेयमाजौशरवाप

२५०

चोदया श्वानदृषीकेशयत्रैतेचद्रुलारया ॥ पौर्णमासीः पूराः कृतास्त्रायुद्धर्मेदाः ॥ ४३ ॥
यथादन्तामिसांसेनांतथामाधववो ॥ एवमुक्तः सवाल्लयः कौंतेयेनामितौजसा ॥ ४४ ॥
रथंयेतैर्द्वैपुतं प्रेषयामाससंपुगे ॥ निशानकोमदनासीतवसेन्यस्यमारिषः ॥ ४५ ॥ यद
र्जनोराणेक्रुद्धः संयतलाभकानप्रति ॥ समासादितकौंतेयोराजस्तानीकारक्षिणाः ॥ ४६ ॥
सुशर्मागमघोराजनिरेववनमब्रवीत् ॥ जानामित्वांयुधप्रहमत्यंतैर्द्वैपुतैः ॥ ४७ ॥ अत
यस्यायसंभ्रांतंफलं पश्यसुदारुणं ॥ मयत्तोदर्शयिष्यामिद्वैपेता नृपितामहान् ॥ ४८ ॥
एवंमजस्यतस्तस्यवीभक्तोः शत्रुतायन ॥ कृत्वापिपरुषंवाक्यं सुशर्मोरथपुथपः ॥ ४९ ॥
नचेनमब्रवीत्किंचिच्छभंवापरिवाश्रमं ॥ अभिगम्यार्जनंवीरंराजमिर्वद्रभिर्दृतः ॥ ५० ॥
पुरस्तात्तदृष्टतश्चैवपार्श्वतश्चैवसर्वतः ॥ परिवार्यार्जनंसांख्ये तवपुत्रामदारयाः ॥ ५१ ॥
शरेःसंछारयामासुर्मैत्रावरिवाकरं ॥ ततः प्रवृत्तैर्वोरः संधामः शोणितोदकः ॥ ५२ ॥
तावकांजावसमरेपाउवाजावभारत ॥ इतिभीष्मपर्वणि ॥ संजय उवाच ॥ सत्यमान
स्तुशरैर्धनंजयः पदाशूनां गश्वस्वसनवली ॥ बाणेनबाणेनमदारयानां विवेदचा
पानिराणेप्रसद्य ॥ १ ॥ विवेदचापानिचता निराज्ञांतेमाराणेवीर्यवतांक्षणेन ॥ विद्या
पवाणैर्धुंगपन्मदात्मानिः शेषतोतेषामनमानः ॥ २ ॥ निपेत्यराजौरुधिरप्ररिग्वा

मभी.
प.
२५६

256

नरात्ता विद्याय बंधु नयसोदं ॥ कृपास सेना नरुपंतवेदं ॥ दृष्टादिभी संतमनंतवीर्यं
भंश्चसैसं इवमा लमेतत् ॥ भीतोपि नूनं दुषदस्य प्रवृत्त्या दिते सुखवर्गो प्रदृष्टः ॥ २५
अज्ञायमाने नयनं जये नमदा दवे पश्य प्रकं नवीरं ॥ कथं दिभी संदृष्टितं दृष्टि व्योभयं
प्रमथे प्रकरोषिवीर ॥ २५ ॥ सधर्मराजस्य ववो निशम्य रूता तरे विप्रलापा पविदं ॥ प्र
त्यादेशं मम मानो मदात्मा प्रतत्तरे भीष्मवधा पराजित ॥ २६ ॥ तमापते तं मदात्ता जवेन शि
खिनिं भीष्ममभिद्वंते ॥ आचारयामास दिशत्यन सस्त्रेण चोरेण सुउज्जयेन ॥ २७ ॥
सवापि दृष्ट्वा सुमुदीर्यमाणं मसं युगांताग्रि समप्रकाशं ॥ तां संप्रमुखा दुषदस्य प्रवो
राजन्मदं दृष्टि मप्रभावः ॥ २८ ॥ तस्योचतत्रैव मदाथनुष्मां चरैस्तदं प्रतिवापमानः अ
थादरे वारुणममरसुमुग्रं शिखिं प्रतियातायतम् ॥ २९ ॥ तमस्त्रमस्त्रेण निवार्य
माणं स्वस्थाः सराददशुः पार्थिवाश्च ॥ भीष्मलुराजन् समरे मदात्मा धनुः सवित्रं ध्वज
मेव चापि ॥ छित्वा नदत्तपांडु सुतस्य वीरो युधिष्ठिरस्याज मीरस्य राज्ञः ॥ ततः समुत्त
रुज्यधनुः सवाणं युधिष्ठिरं वीक्ष्य भयाभिभूतं ॥ ३० ॥ गदोप्रारद्या यजमानं संखेज
यदयं भीमसेना ययातिः ॥ तमापते तं मदात्ता जवेन जयदयः भीमसेने गदेभी ॥ ३१ ॥
विद्याथ चो रैर्मदं कल्पैः शितैः ॥ रैर्वै नवभिः समं तात ॥ अचिंतयित्वा यशं रांस्त

२५६

पाणिः ॥ युधिष्ठिरस्योश्रवलो महात्मा समावयोत्तरितो ज्यत कोपः ॥ १३ ॥ मदापि वे
समपि तमसं विषभागमा संतमनंत कीर्तिः ॥ सादं समादी सुतभीमसे नैर्भी संय
यो शांतनवं रणाय ॥ १४ ॥ तैः संप्रभुता समदा रया ग्रैर्गंगा सुतः समरे वित्रयोधी ॥
न विद्यथे शांतनवो महात्मा समागतैः पांडुसुतैः समस्तैः ॥ १५ ॥ अथैत राजा युपि स
त्पसं पो जयदथा सुप्रबलो मनस्वी ॥ चित्ते दवा पाणि मदारया तां प्रसद्यते पांथुषां
खेण ॥ १६ ॥ युधिष्ठिरं भीमसेनं च तौ चक्रुः च पार्यं युधिजात कोपः ॥ उर्योधनौ वैरवि
षो महात्मा ज्ञानवा लौरनिलप्रकाशेः ॥ १७ ॥ कृपेण शलेन शलेन चैव तथा विभो वित्र
सेनै नचाजो ॥ विदुः शरैस्ते भिविदुः कोपैर्देवा यथा रैत्यगणैः समेतैः ॥ १८ ॥ छिन्नाश्रुधं
शांतनवे न राजा शिवं तिनं प्रेक्ष्य च जात कोपः ॥ अज्ञातशत्रुः समरे महात्मा शिवं तिनं
कुट्टमुवाच वाकं ॥ १९ ॥ उक्ता तथा तं पितरश्रुतो मां मदं दनिष्पामि महाव्रतं तं ॥ भीष्मं
शरौ वै विमलार्कवर्णैः सत्पवरा मीति कृता मतिता ॥ २० ॥ त्वयानवै नो सफलो करोषि
देव व्रते यच्च निदं सि पुत्रे ॥ मिष्ठा प्रति तो भवमान्वीर रत्नस्य धर्मस्य यशः कुलं च ॥ २१ ॥
प्रेक्ष्य स्वभीमं युधिभीमवैर्गं सर्वास्तपंतं मम सैन्यं संवान् ॥ शरौ च जालैरिव ते रमते जः
कालो यथा कालकृता दण्डेन ॥ २२ ॥ निरुत्ससा धः समरे न वेद्यः पराजिता शांतनवे

मभी.
प.
२५१

257

शासनरथाग्रभीष्मशान्तनवययौ ॥ ४ ॥ ततः शरसदस्याणि प्रमुच्यन्तः उवोपुधि ॥ भीष्मः ।
संवाद्यामास यथा मेवोदिवाकरं ॥ ५ ॥ भीष्मसम्पदप्रणीतानि शरजालानि भागशः ॥
प्रतिजग्राह गंगेयः शतशो यः सदस्यशः ॥ ६ ॥ तथैव शरजालानि भीष्मो गंगालानि मारिच
आकाशे समदृश्येतावगगानां ब्रजारवः ॥ ७ ॥ निमेषाद्वैचकोत्तेयं भीष्मः शान्तनवोपुधि
अदृश्यं समरे चक्रैः शरजालानि भागशः ॥ ८ ॥ ततोपुधि हिरो राजा कौरव्यसमदात्मनः ॥
नाराचं प्रेषयामास कृदग्राशी विषो यमं ॥ ९ ॥ असंश्रान्तं ततश्च हरयेण महारथः ॥ वि
वेदसमरे राजन् भीष्मस्तस्य धनुस्तुते ॥ १० ॥ ततश्चित्तारणे भीष्मो नाराचं कालसंमितं ॥
निजघ्ने कौरवं द्रुपदयानकांचनभूषणान् ॥ ११ ॥ हृताश्च तस्य तत्कायधर्मपुत्रोपुधिधिरः
आरुहो हारयत्तूष्णीं नकुलस्य सदात्मनः ॥ १२ ॥ यमावपि च संक्रुद्धौ समं सारथिना तदा
शरैः संवाद्यामास भीष्मः परपुत्रं जयः ॥ १३ ॥ तौ तु दृष्ट्वा महाराज भीष्मबाणप्रपीडितौ
जगामा ययं रांचितं भीष्मस्य वयं कांक्षया ॥ १४ ॥ ततोपुधि हिरो वशपानराजस्तान् स बोद
यत् ॥ भीष्मशान्तनवसंख्ये निदनेति सुरहृणान् ॥ ततस्ते पार्थिवाः सर्वे क्रत्यापार्थिवभा
षितं ॥ सहजारथवंशेन परिवव्रुः पितामहं ॥ १५ ॥ स संतामरिहृतः पिता देवव्रतस्तव ॥ वि
क्रीडयन्तु बाराजन् पिता देवव्रतस्तव ॥ १६ ॥ ते च तं रणे पार्थाः ददृशुः कौरवं पुधि ॥ स

तयानो महारथान्

२५१

रखीहकोदरः क्रोधपरीतवेताः ॥ १४ ॥ जवानवादान्मरेसुमलान्पराशजानसिधुताज
ससंखे ॥ ततोमिवीदगप्रतिमप्रभावलवात्मजस्वरमाणोरथेन ॥ १५ ॥ अभ्याययौभीम
सेननिदंतसमुद्यतास्तः सुराजकल्पः ॥ भीमोप्यथेनसदसाविनयप्रत्ययौगदयात
जमानः ॥ १६ ॥ समुद्यतांतोयमदेकल्यादहागदोतेऊरवःसमेतात ॥ विद्वेषसर्वतवप्र
अमुग्रांभेमीगदोतांपरिदुर्तकामाः ॥ १७ ॥ अयक्रांतास्तुमुलेसंविमर्देसुरारुहोभारत
मोदनीये ॥ अमृदवेतास्तथवित्रसेनोमहागदामापततीनिरीद ॥ १८ ॥ रथसमुत्तज
पदानिराजौप्ररथावहेविपुलंचयमे ॥ अवस्तुतःसिद्धवाचलाग्राजगामतेभूमिषभू
मिदेशं ॥ १९ ॥ गदापिसाग्राण्यरथसवित्रेसाश्वंससूतेचिनिदुत्पसंखे ॥ जगामभूमित्व
लितामहोत्काभष्टावराहामिवसंचरेती ॥ २० ॥ आश्वर्यरूपंसुमदत्तरीषादष्टैव
तद्भारतःसंप्रदष्टाः ॥ सर्वविनेडःसहितासमेतातुप्रहजिरेतवसेत्प्रपन्न ॥ २१ ॥ इति
भीमपर्वणि ॥ संजयउवाच ॥ विरथंतसमासायवित्रसेनंमनस्त्रिनं ॥ यमारोपयामा
सविकर्णस्तवयस्तव ॥ तस्मिंस्तथावर्तमानैतमुलेसंक्रुलेभृशं ॥ भीष्मःशातनस्त
र्तंपुषिहिरमुषाद्वत ॥ २२ ॥ ततःसरथानागाश्चासकंपेतरेजयाः ॥ नृत्पोरास्य
मनुप्रातंसंनिरेवपुषिहिरं ॥ २३ ॥ पुषिहिरोपिकौरव्योयमाभ्यासदितःप्रभुः ॥ मदे

मभी.
प.
२६

२५४

नारीतावकानांमहात्मनाः॥वधतां समरेराज न पार्षतेनमहात्मनाः॥१२॥तेक्रवा।
निनरेचौरंतावकानांमहारथौ॥बादयामासतस्मौशरवर्षणपार्षते॥१३॥अवसुता
शर्पाचाल्योरथात्तर्णमहाबलः॥आरुरोदरयंतर्णसात्मकेःसमहात्मनः॥१४॥ततो
पुपिष्टिरोराजामदत्तासेनयाहतः॥आवन्तोसमरेक्रुदावधावतपरंतप्यौ॥१५॥तद्ये
वतवपुत्रौपिसर्वोद्योगेनमारिष॥विंशतुविंदौसमरेपरिवार्यवतस्थिरे॥१६॥अर्च
नश्चापिसंकुदःक्षत्रियानक्षत्रियर्षभ॥अयोधयतसंग्रामेवजपागिरिवासुरान्॥१७॥
क्षोणश्चसमरेक्रुदःपुत्रस्त्रिभुक्तव॥वधमत्सर्वपांचालांस्तुलराशिमिवानलः॥
उर्योधनपुरोगास्तुपुशस्तवविशोपते॥परिवार्यराणोभीष्मपुपुधुःपांडवैःसह॥१८॥
ततोउर्योधनोराजालोहितायतिभास्करे॥अब्रवीतावकान्सर्वास्वरधमितिभारत॥
पुधतां ततथातेषां कुर्वतां कर्मदृष्टुं॥अलंगिरिमयारुहेनप्रकाशतिभास्करे॥१९॥
पारवर्ततनदीचौराशोणितौचतर्णिनी॥गोमापुशतसंकीर्णादौनक्षत्रादासुखे॥२०॥
शिवाभिरशिवाभिश्चभाजंतीभिःसंमततः॥क्षोर्मायोधनेजसैभूतसंवसमाकुलं
राक्षसाश्चविशाचाश्चतथान्येपिशिताशवः॥संमततोवदृशंतशतशोथसदृशः
अर्जुनोयस्यशर्मादीनृराजासहपदानुग॥२१॥विजित्पटननामधेययौस्तुशिविरं प्रति

२६

मरुतुचोप्रविशेवयथासिंदुमहावने ॥ १८ ॥ नर्जयानंरगोश्रुतासयानंवसायकैः
दृष्ट्वेसुर्महाराजसिंदुमरुगणाश्च ॥ १९ ॥ रातेभरतसिंदुस्पददृशःतत्रियागतिःअ
ग्नेर्वायुसहायस्ययथाकलेरिधदतः ॥ २० ॥ शिरांसिरपिनांभीषःपातयामाससंयु
गे ॥ तालेभश्चपक्वानिफलानिकुशलोत्तरः ॥ २१ ॥ पतद्विअमहाराजशिरोभिर्धरिणी
तले ॥ वभूवतमुलःशब्दःपततामश्मनाभिव ॥ २२ ॥ तस्मिन्तमुलेषुदेवतमानेभयानके
सर्वेषामेवसेमानामासीद्यतिकरोमहान् ॥ २३ ॥ भिवेषुतेषुअदेष्टुतत्रियाश्चरेतरे ॥ एक
मेकंसमाह्वयपुद्गापैवोपतस्थिरे ॥ २४ ॥ शिरांसिस्तसमासायभरतानांपितामहं ॥ अमि
उद्गाववेगेनतिष्ठतिष्ठेतिवाब्रवीत् ॥ २५ ॥ अनादृत्यततोभीषस्तंशिरांसिनमाह्वे ॥ प्र
ययौहंजयान्बुद्धःश्रीतंविंशतिशिरांसिः ॥ २६ ॥ संजयास्तततोदृष्ट्वाहंभीषंमहारथं ॥
सिंदुनादान्वद्विधांशुक्रुःशिरांसिभिश्चितान् ॥ २७ ॥ प्रवृत्तेषुदेवतिषत्तरथद्विपं ॥
अपरंदिशमास्थापस्थितेसवितरिप्रभो ॥ २८ ॥ धुष्टकम्बोयथावात्यःसात्यकिश्च
महारथ ॥ पीडयंतौभृशंसेन्यशक्तितोमरुद्विभिः ॥ २९ ॥ शरैर्वैद्विधैराननराजमु
ल्लावकानरगो ॥ तेहन्ममानासमरेजावकाशुरुषर्षभ ॥ ३० ॥ आयौपुदेमतिकृता
नत्यजंतिसंसृगं ॥ यथोत्साहंयस्यरेजमुल्लोकंमहारथाः ॥ ३१ ॥ तत्राक्रंदोमहा

मभी.
प.
२६१

२५९

नोराजाविग्रसेनोविंविंशतिः॥भीष्मअरथिनांश्रेष्ठोभारहाजस्रवैदिजः॥३॥पकीभू
ताससंयाताकोरवाणामदारथाः॥सुहायनिरधराजनपांउयानप्रतिदेशितः॥४॥
भीष्मःकृत्वामहासूदं पितातव विशंपते॥सागरप्रतिसेवोरंवालोमिहतरंगिनी॥५॥
अग्रतःसर्वसैन्यानांभीष्मःशान्तनवोययौ॥मालवैर्दलितानैश्चावेत्येससमन्वितः॥
ततोनेतरमेवासीद्भारहाजःप्रतापवान्॥पुल्लिदैःपारदैश्चापितथात्तद्रकमालवैः॥६॥
दोणादनेनरोयतोभगरतःप्रतापवान्॥सागपैश्चकलिंगैश्चपिशाचैश्चविशंपते॥७॥
प्राग्मेतिषादनुत्पःकोशलोयसुदहलः॥मेकलैस्त्रैपुत्रैश्चैवविबुधैश्चसिधंयतितः॥
सुदहलस्ततःशरस्त्रैर्गतःप्रस्थलाधिपः॥कांबोजैर्वद्रुभिःसाहंप्रवरैश्चसहस्रुषाः॥८॥
दोणिल्लुरभसःपूरस्त्रिगतोननुभारत॥प्रययौसिंहनादेननादयानोधरातले॥९॥
तथासर्वेणसैन्येनराजाउर्योधनस्तदा॥दोणोरनंतरंप्रायात्सोदरैःपरिवारितः॥१०॥
उर्योधनादनुत्ततःकृपःशारदतोययौ॥यवमेममहासूदःप्रययौसागरोपमः॥११॥
रेज्जस्रपताकाश्चश्वेनसुत्राणिबाविभो॥अंगदान्यथविश्राणितोमराणिधनुषिव
तेत्तदृष्ट्वामहासूदंतावकानांमदारथाः॥पुष्टिष्टिरोब्रवीत्तार्णवार्षजंमृतनापतिः॥१२॥
पशुव्यदंमदैशवासंनिर्मितंसागरोपमं॥प्रतिष्पंदंतमतिसेकुरुयार्षतसत्वरं॥१३॥

२६१

युधिष्ठिरपिकौरयोश्चात्तस्यासदितल्लरा ॥ ययौ स्वशिविरं राजन निशायां सेनया हतः
भीमसेनोपि राजेन्द्र उर्यो धनमुवाच नराणां ॥ अवजित्य ततः सांख्ये ययौ स्वशिविरं प्रति ॥ ४० ॥
उर्यो धनोपि नृपतिपरिवार्ये निवारणे ॥ भीमं शान्तनवं तूर्णं प्रयातः शिविरं प्रति ॥ ४१ ॥
शोणो दौरिः कृपः शल्यः कृतवर्मा च सात्वतः ॥ परिवार्य च मंसर्वे प्रययुः शिविरं प्रति ॥ ४२ ॥
तथैव सात्वकी राजन धृष्टकृत्स्नश्च पार्षतः ॥ परिवार्य रणे यो धान्यपुत्रः शिविरं प्रति ॥ ४३ ॥
पवमेते महा राजतावकाया उवैः सह ॥ पर्यवर्तत सहसा निशाकाले परंतप ॥ ४४ ॥ ततः
स्वशिविरं गत्वा पांडवा ऊरुभिः सह ॥ अविशंत महा राजशुभ्रयतः परस्परं ॥ ४५ ॥ रक्षा कृत्वा
ततः सरादृष्टा युत्मान्यथा विधि ॥ अयनीयत शल्याले स्नात्वा च विधिवज्रलैः ॥ ४६ ॥ कृ
तस्वस्त्रयनाः सर्वस्त्रयमाना अवरिभिः ॥ गीतवादित्रशहेन चिक्रीडले यशस्विनः ॥ ४७ ॥
मुहूर्तारिव तत्सर्वं मभवत्संगं समितं ॥ नदिप्रदकपांकां वितत्र च कुर्महारथाः ॥ ४८ ॥ ते प्र
सुमेबले तत्र परिश्रान्तजने नृप ॥ द्रुपश्च बहूले राजन प्रेक्षाणी येव भूवतः ॥ ४९ ॥ इति भी
ष्मपर्वणि सप्तमदिवसस्य दशमोऽध्यायः ॥ ५० ॥ ॥ संजय उवाच ॥ परिणामनिशांतो नृ
सांख्ये प्राप्ता जने श्वराः ॥ कुरवः मां उवाचैव पुनर्मुह्यय निर्ययुः ॥ १ ॥ ततः शशो महा ना
सीत् सेनयो ह्मणोरपि ॥ निर्गन्तुमानयोः सांख्ये सागरप्रतिमो महा न ॥ २ ॥ ततो उर्यो ध

मभी.
प.
२६२

260

अशोभंत रणे राज न यत मानानि सर्वशः ॥ तेन्योन्यं समरे सैन्येषु धमाने च भारत ॥ ३१ ॥
अशोभंतां पथा देवदेव सैन्यसमुद्यमे ॥ अम्भद्वं त समरे तेन्योन्यं समंततः ॥ ३२ ॥ रथा
क्षुरधिभित्तुर्गोपे विता परमादवे ॥ युगे युगानि संक्षिब्ध युयुः पार्थिव र्षभाः ॥ ३३ ॥
दंतिनां सुधमानानां संघर्षात् पावको भवत् ॥ दंते सुभरत श्रेष्ठ सुधूमः सर्वतो रिशः
प्रासे रभिदत्ता के विरजयो धा समंततः ॥ यत माना स्मृशंते गिरि शृमान्नागा इव ॥ ३४ ॥
पत्तयश्चाप्यदृश्यन्त निघ्नं तोहि परस्परं ॥ विन्न रूप धरा शूराः तत्वर प्रास यो धिनः ॥ ३५ ॥
अन्योन्यं ते समासा य ऊरुपां उव सैन्यकाः ॥ शरैर्नाना विधैर्वा रै रणे निरुपम सत्तपै ॥ ३६ ॥
तत्र शांत नयो भीष्मो धनु र्यौ धैर्यवाना दयन् ॥ अम्भाग मद्रो पां उन्ते न शरैर्न मोहयन्
पां उवाचां रथा अपि न दंतौ भैरवं रवं ॥ अम्भद्वं त संयत्ता धृष्टकेतु प्रयोगमाः ॥ ३७ ॥
ततः प्रवृत्ते सुदंत वते पांच भारत ॥ नराश्वरथनागानां व्यतिवर्त्तं परस्पर ॥ ३८ ॥ इ
ति भीष्म पर्वणि ॥ संज्ञेय उवाच ॥ भीष्मं त समरे कुडं प्रतपंतं समंततः ॥ त शोकः
पां उवाच न दंष्टु तपंतं विवभास्करं ॥ ३९ ॥ ततः सर्वाणि सैन्यानि धर्मपुत्र स्य शासनात्
अम्भावंत गांगेयं मदैयं तं शितैः शरैः ॥ ४० ॥ स तभीष्मो राणा श्वावी सोमकात्सदसं ज
वान् पांचालां समदेष्टा सान्यात यामास स यकैः ॥ ते वधमाना भीष्मो पांचालाः सो

२६
३६
३६

२६२

ततः सपाषातः पुरो ह्यहं चक्रे सदा रुणोः ॥ १० ॥
सुगां मीमांसते न मया त्वकिञ्च मदारयः ॥ रथैरनेकसाहसैतथा ह्यपदातिभिः ॥ ११ ॥
नाभ्यामभूत्रश्रेष्ठः श्वेताश्वः क्लृप्तसारथिः ॥ मध्ये पुथिष्ठिरो राजामाद्रीप्रभौ च पाशवौ ॥
तथेतरे मदे श्वासासहसैन्याः मदारयाः ॥ व्यदंतं श्रया मासुर्व्यूहशस्त्रविशारदाः ॥
अभिमन्युलतः पश्चाद्विराट् ममारयः ॥ द्रौपदेयाश्च संहरणराक्षसश्च यदोत्तमः ॥ १२ ॥
पवमेतं महाव्यूहं व्यसभारतपाश्र्वाः ॥ अतिहृत्स्नमरेष्वाः योद्धुकामा जयैषिणाः ॥ १३ ॥
भोजिशयाश्च तमुला विमिश्राणां तनिस्रनैः ॥ क्षेपितास्फुरितोत्कृष्टैः स भीमा सर्वतो रिशः ॥
ततः शूरः समासाद्य समेतान्ते परस्परं ॥ नेत्रैरनिमिषैराजन्नेवेक्षत परस्परं ॥ १४ ॥ नाभी
मलेन नुष्पेद्व्यूहं योधा परस्परं ॥ युद्धाय समवर्तत समाहूयेतरेतरे ॥ १५ ॥ ततः प्रव
यते युद्धं योरूपं ध्यानकं ॥ तावकानां परेषां च निजतामिहरेतरे ॥ १६ ॥ नाराचानि
शितासंख्ये संपतन्ति स्मभारत ॥ व्याताननभया कारा उरगाश्च सर्वशः ॥ १७ ॥ निषेत्त वि
मलाशक्त्यलैलधोना समेततः ॥ अंबुदेभ्यो यथा तन्म्राजमाना शतद्वयाः ॥ १८ ॥ गदाश्च
विमलैः परैः दैमवर्द्धिभिर्भूषिता ॥ यत्ते तत्तद्वदृश्यं ते गिरिस्थं गोपमाश्रुभाः ॥ १९ ॥ नि
स्रिंशाश्च व्यराजन्त विमलांबरसन्निभः ॥ आर्षभाणि च वर्माणि शतचंद्राणि भारता ॥ २० ॥

मभी.

प.

२६३

261

अपराजितो मद्वा राजपराजितुर्मद्धारयः ॥ शरैर्वद्भिरानर्बद्भीमसेनं मद्वा बलं ॥ १५ ॥
रणीयं रितकश्चैनं त्रिभिर्बाणैः समर्पयत् ॥ सततमसृषे वीरः शत्रुभिर्वधमादवे ॥ १६ ॥
यजुः प्रपीडयामैनं करेणान्नित्रकषेणः ॥ शिरश्चिच्छेदसमरेशरेणानतपर्वणा ॥ १७ ॥
अपराजितस्य सुनसंतव प्रवस्यसं पुगे ॥ पराजितस्य भीमेन निषपात गिरो मदीं ॥ १८ ॥
अपापरेण भक्षेन कुंडधारमद्धारयः ॥ प्रादिणोक्तत्सलोकाय सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ १९ ॥
ततः पुनरमेयात्मा संप्रयार्थं शिलीमुखं ॥ प्रेषयामास समरे पंडितं प्रतिभारत ॥ २० ॥
सशरः पंडितं दत्वा विवेश धरिणीतलं ॥ यथा नरे निदृत्वा शुभुजंगः कालचौरितः ॥ २१ ॥
विशालं शिरश्चित्वा पातयामास भूतले ॥ त्रिभिः शरैररीनात्मा स्मरन क्लेशं पुरातनं ॥ २२ ॥
महोदरं महेश्वरं स नाराचै नस्तनागरे ॥ विव्याध समरे राजन्स दत्तोत्पतद्भुवि ॥ २३ ॥
प्रादित्यकेतुश्चंद्रश्च द्वित्वा बाणेन संपुगे ॥ भक्षेन भृशतीक्ष्णेन शिरश्चिच्छेदभारत ॥ २४ ॥
बद्धाशिनं ततो भीमः शरेणानतपर्वणा ॥ प्रेषयामास संक्रुशेयमस्य सदने प्रति ॥ २५ ॥
प्रउवुस्तलते पुत्रास्तव पिशां पते ॥ भ्रातृस्तदृश्य निदृत्वा न स्मरेत्तद्विजं वचः ॥ २६ ॥
यत्कृत्वा नृदायातः क्षितादितमना सवः ॥ तदिदं समनुप्राप्तं वचनं सत्यवादिनः ॥ २७ ॥
लोभमोहसमाविष्टः पुत्रप्रीत्या जनापि ॥ न बुध्यसे पुरायतनं सुकृदि तं वचः ॥ २८ ॥

२६३

भीममेवाभ्युत्थानं तत्कामत्तु कृतं भयं ॥४॥ सतेषां रथिनां वीरो भीमः शातनवो
बली ॥ विवेद समरे राजन्वाहनय शिरांसि च ॥५॥ विरथान रथिनश्चक्रे धिता देवव्रतक
व ॥ नतत्रासीत् स्थितः कश्चित्पां उवाचो विशांपते ॥६॥ अत्र रथिनां श्रेष्ठाद्भीमसेनान्
हावलात् ॥ सहिभीमं समासाद्य वायमास संयुगे ॥७॥ ततो निष्ठा नको वीरो भी
मभीमसमागमे ॥८॥ वभूव सर्वसैन्यानां चोररूपो भयानकः ॥ तथैव यो उवाहृष्टा सिं
हनादमथानदत् ॥९॥ ततो उर्ध्वो धनो राजा सोदर्यैः परिवारितः ॥ भीमं जगोप स
मरेव ते माने महाक्षये ॥१०॥ भीमस्तु सारथिं दत्वा भीमस्य रथिनां वरः ॥ प्रदत्ता खे
रथे तस्मिन् सवमाने समंततः ॥११॥ सुना भस्मत्प्रेणा शिरश्चिवेदभारत ॥ शर्णा
यत विरुदेन सदतो न्यपतद्भुवि ॥१२॥ हते तस्मिन् महाराज तव पुत्रे महारथे ॥ ना
स्तृष्यंत रणे शराः सोदराः सप्त संयुगे ॥१३॥ आदित्य के सर्वं द्वाशी कुं उधा ते महो
दरः ॥ अपराजितः पंडितको विशालाक्षश्च उर्जयः ॥१४॥ यो उवाच विव्रसत्राहा विवि
त्रकवचा युधाः ॥ अम्भदेव ते संग्रामे यो उवाच कामारिजदेन ॥१५॥ महोदरस्तु समरे
भीमं विव्याध पत्रिभिः ॥ नवभिर्वज्रसंकाशैर्न सुविह्वलसवया ॥१६॥ आदित्य
केतं सप्तत्पावद्वाशीचापि पंचभिः ॥ नवत्पा ऊं उधारस्तु विशालाक्षसमभिः ॥१७॥

मभी.

प.

२६४

262

अश्वत्थास्तन्यातातशराणां समदात्मना ॥ ४ ॥ अनेषां चैव शराणां मध्यगतानां मम
यददन्त्यतसंग्राहे किमन्यद्वागधेयता ॥ ५ ॥ नदिउर्यो धनो मंदः पुरा प्रोक्तमनुप्यत वाग्यमा
लोमयातातभीष्मो एविउरेण च ॥ ६ ॥ गांधार्यो चैव उष्टात्मा सततं हितकाम्यया ननुप्य
तपुरा मोदाततसंप्राप्तमिदं फलं ॥ ७ ॥ यदोमसेनः समरे पुत्रान्ममविशेषतः ॥ अद्वय
हृदिसंक्रुद्धो नयते यमसादनं ॥ ८ ॥ संजय उवाच ॥ इदं तत्समनुप्राप्तं तत्तुर्वचनसुतमं ॥ न
नुप्यवानसि विभो प्रोचमानं दितं तदा ॥ ९ ॥ निवारयस्व तान्मृतात्पाः वात्मा पुथेति च
सुदृढं दितकामानां भुवतां ततदेव च ॥ १० ॥ ननु प्रपततश्च कर्मातः पथमिवौषधं त
देवतामनुप्राप्तं वचनं साधुभाषितं ॥ ११ ॥ विउरुद्रो एभीष्माणो तथान्येषां दितैषिणां
अकृतावचनं पथं क्षयं गच्छति कौरवः ॥ १२ ॥ तदेतत्समनुप्राप्तं पूर्वमेव विशांयते ॥ त
स्मान्नेष्टु एतत्तेन यथा पुद्गलवर्जितः ॥ १३ ॥ मया द्वे समदारा रौद्रः संग्रामः समपद्यत ॥ लो
कक्षयकरो राज्ञस्ते निगदतः ॥ १४ ॥ पुक्ता नीह मदार राजभीष्ममेव समभ्यपुः
ततः सर्वोणिसेत्यानि धर्मपुत्रस्य शासनात् ॥ १५ ॥ संस्थांति तिथावेतभीष्ममेव तिष्ठो
मया पुष्टमः शिवरीवसात्यकिश्चमदारयः ॥ पुक्ता नीह मदार राजभीष्ममेव सम
भ्यपुः ॥ १६ ॥ विराटोऽपदश्चैव सदिता सर्वे सोमकैः ॥ अभ्यदवेत संग्रामभीष्ममेव मदारयः

२६४

तव चैव वपाया यपुत्राणां मां उवो बली । नृनं जातो महाबाहू यथा हंती दकौ रवम्
ततोऽप्यो धनो राजा भीष्मासा यमारिः ॥ ३ ॥ विनमदता विष्टो विललापानिः । वि
तः ॥ निदताभातराः शूराभीमसेने न मे सुपि ॥ यतमानास्तथा नोपि हन्ते सर्वे सैनिकः
भवात्म्यस्थिततया नित्यमस्मात्पेक्षते ॥ सोहं कापयमाह्वः पश्यदैवमिदं मम ॥ ३८ ॥
पतन्त्युत्तावचः कुर्यात्तादेव व्रजतस्तथा ॥ उर्यो धनमिदं वाक्पुमव्रवीत् साक्रलोचनं ॥ ३९ ॥
उक्तमेतन्मया सर्वं द्रोणे न विदरेण च ॥ गांधार्थावप्यशस्त्रान्तातं तात न बुद्धवान् ॥ ४० ॥
समपश्यमया सर्वं कृतो वः शत्रुसूदन ॥ नादे विधि विमोक्तव्यो नाप्याचार्यः कथंचन ॥ ४१ ॥
यं यदि धार्तराष्ट्राणां भीमो दक्षति संयुगे ॥ हनिष्यति राणे तं तस्य मे तद्वीमिति ॥ ४२ ॥
सत्वं राजन स्थितो भूत्वा दृष्टं कृत्वा रणे मतिं ॥ यो धयस्वरणे पाशोन्त्वं कृत्वा पश्य
ए ॥ तशक्याः पां उवाजेतं देवैरपि सवासवैः ॥ तस्मात्कहे स्थिरी कृत्य मति युष्मत्सभारत
इति भीष्मपर्वणि ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ दृष्ट्वा मम दृष्टान् पुत्रान् च हने केन संजय ॥ स्त्री
यो द्रोणः कृपश्चैव किमकुर्वत संयुगे ॥ १ ॥ अदम्यदनिमेषाः द्रुपदो वीर्यवान् ॥ द
तो हं सर्वं द्रुपदं देवो नोपदत्तो भूः ॥ २ ॥ धर्ममेतन्मयाः सर्वं दीयंते न जयं त्यत ॥ य
त्र भीष्मद्रुपदो एव कृपश्चैव महात्मनः ॥ ३ ॥ सौमदने श्रीवीरस्य भगदत्तस्य चोभयोः

सभी.
प.
२६५

263

नकुलः सदरेव अदयानी कमभिदुतौ ॥ तेदयाकां वनापीजरुक्मपां परिब्रुवा ॥ ३२ ॥
विध्यमानाचट प्रणेतेशातशो यसदसशः ॥ पतद्भि अदयै राजन समाकीर्ण तमेरि ॥ ३३ ॥
निजिदै अश्वसद्भि अकृजद्भि अगतासभिः ॥ दयै र्वभौ नर अष्टनाना रूपधै र्वरा ॥ ३४ ॥
अर्त्तनाभिद तैः सांखे तथा भारतराजभिः ॥ प्रवभौ वसुधावो रातत्र तत्र विष्णोपते ॥ ३५ ॥
शैभशै धजे छिन्नै निरुतै अमहाययैः ॥ दारै निरुतैः सकै र्वैः शिरोभि अस्सकुं रलैः ॥ ३६ ॥
उल्लीषै रष विरुतै अपताकामि अस्वशः ॥ अनुकको सुभे रापौ क्रै षसदर शिमभिः ॥ ३७ ॥
संख्त्रावसुधाभातिव संतेकु सुमेरिव ॥ पवमेव तपोरुतः पांडवानभि भारत ॥ ३८ ॥
देशांतनवेभी षेद्रो एव रथिनां वरे ॥ अश्वत्या निरपे वै वतथै वरुतवमेति ॥ ३९ ॥
थेतरेष कुदेयुतावकानासपि ह्ययः ॥ ४० ॥ इति भीष्मपर्वणि ॥ संजय उवाच ॥ वतै मा
नेतथारौ देराजन वीरवरवये ॥ शकुनिः सौवल्लः श्रीमान् पांडवान् सयद्यत ॥ ४१ ॥ तथै
वसातलो राजन हार्दिकः परवीरहा ॥ अभ्यद्रवत संग्रामे पांडवानां वरुथिनी ॥ ४२ ॥ त
तः कांबोजमुख्यानां नदीजानां चवाहितां ॥ आरुहानां सहीजानां सिंधुजानां च सर्वशः ॥
वनायुजानां श्रभाणां तथा पवैतवासिनां ॥ वाजिनां वड्भिः सांखे समंतात्पथ्यवार ॥
यन ४ ॥ येचापरेति तिरिजाजवनावातः ॥ सुवर्णा लंकोते स्वत्रवमेवद्भिः सकल्पितैः

२६५

केकेपी श्वके तस्य केतिभोजमदंशिताः॥ पुता नीकमदागतभीममेव समभ्युः॥
अर्जुनो दौपदेयाश्च केतिनश्च वीर्यवान्॥ उर्यो धनसमादिष्टानरातः सर्वात्मसम्भुः॥
अभिमन्युस्तथा वीरो देवि वसुधैव कुटुम्बकम्॥ भीमसेनश्च संक्रुद्धस्त्वपावतकौरवान्॥२॥
त्रिधामूतैरवध्यत पांडवे कौरवा युधि॥ तथैव कौरवैः राजन्वध्यत परैरणो॥२॥ द्रोणश्च
युधिनां प्रेष्ट सोमकां त्रजयैः सह॥ अम्बरवत् संक्रुद्धः प्रेषयिष्यन् वसुधैः॥२॥ तत्रा
क्रंदो मदानां सो त्रजयानां मदानां वध्यतां समरे राजन् भारद्वाजो नयस्मिन्॥२॥
रोहो न निदृतास्तत्र त्रिधा वदेवा राणे॥ विवेष्टो वा दृश्यंत विधिकिन्नानपश्य॥२॥
कुन्तता क्रंदतां चैव स्तनतां चैव संभुम्॥ अभिसंभुवते शत्रुः सतक्रिष्टानां नृणां मित्र॥२॥
तथैव कौरवेयाणां भीमसेनो मदावतः॥ चकार कदने चोभं क्रुद्धः कालश्वापरः॥२॥
वध्यतां सर्वसैन्यानामन्योन्येन मदाद्वे॥ प्रावर्तत नदी घोरा शोणितो बत रमिणी॥
संसंग्रामो मदारजघोररूपो भवन्मदान्॥ क्रुद्धाणां पांडवानां च यमराष्ट्रविवर्धनः॥
ततो भीमो राणे क्रुद्धो रभसश्च विशेषतः॥ राजानीकं समासाय प्रेषयामास नृभवे॥
तत्र भारतभीमेन नाराचाभिदत्ता गजाः॥ येतुः सेरश्च वैलुश्च रिशः सपरिवभभुः॥२॥
छिन्नदस्ता मदानां गच्छिन्ना गजामारिषः॥ क्रौंचवहिनश्च तस्य दृष्टिर्वीमपिशो रते॥२॥

मभी.
प.
२६६

264

क्रीरैः क्रीरानभिघ्नं नो वीणाभिघ्नपरस्परं ॥ निषेत्तः सदसाराज्ञनस्ववेगाभिदत्ताभुवि
निषत्तद्विलयाभैश्च दयसंयैः परस्परं ॥ अक्रवेदारुणः शब्दः सुपर्णपतनेयथा ॥ २१ ॥ तद्ये
ववमदाराजसमेत्यान्योन्यमादवे ॥ परस्परवधं वोरं वकुले दयसादिनः ॥ २२ ॥ तस्मिं
स्तथामदाचोरे संकुले तसु लेभशं ॥ उभयोरपि संभ्रांता दयसंवासमंततः ॥ २३ ॥ प्र
दीणसायकाशूराः निदत्ताप्रवासमादितः ॥ विलयं समनुग्रामास्तत्तमाणाः परस्परं ॥
ततः दीणोदयानीके किं विद्विष्टे वसंयुगे ॥ सौबलस्यानुजाः शूराः निर्गतारणमूरे नि ॥
वायुवेगसमस्पर्शानवायुवेगसमानजवे ॥ आरुपशस्त्रि संपन्ना वपस्थास्तुरगोत्तमान
गजोगवो हृत्तमश्चर्मवानाजवः प्रकः ॥ षडेते बलसंयन्त्रानिर्यपुर्मदतो बलात् ॥ २४ ॥
वार्यमाणः शकुनिनास्त्रैश्च यो धैर्मदावलैः ॥ सत्तदायुद्धं शलारौद्ररूपामहाबलाः ॥
तदनीकं मदाबाहोभिर्वापरमर्जयं ॥ बलेन मदातायुक्ताः स्वर्गाय विजयैषिणः ॥ २५ ॥
विविशस्ते तदाहृष्टांगधारायुद्धमर्जयः ॥ तानप्रविष्टास्तदाहृष्टाश्वानपि वीर्यवान्
अब्रवीत्समरे यो धान्निवित्राभरणापुधान् ॥ यथेते धातेराष्टस्य यो धाः सानुगवाहनः
दन्त्येते समरे पूर्वतथा नीतिर्विधीयतां ॥ बाढमित्येव सुक्ता ते सर्वे यो धाश्चावतः ॥ २६ ॥
जसुसेषां बलानीकं उर्जयं समं परैः ॥ तदनीकमनीकेन समरे वीक्ष्य पातितं ॥ २७ ॥

२६६

द्वयैर्धातजवैर्षाद्यैः पांउवस्सुतोबलाः अभवर्तततसैव्यं दृष्टरूपं परं तपः ॥ ५ ॥ अर्जु
नस्सुतः श्रीमाचिरावात्रामर्षिर्ष्वानः ॥ सुतायां नागराजस्यजातः पार्थेनधीमता
परावर्तेनसादजाअनपत्यामहात्मना ॥ यतो ह ते सुपर्णेन कृष्णादीनवेतना ॥ ८ ॥ या
यावर्षचाजग्राहपार्थकामवशानुगाः ॥ पवमेधसमुत्पन्नापरत्वेजनात्मजा ॥ ९ ॥ सना
गसोके संसरोमात्रवपरिरक्षितः ॥ पितृव्येनपरितृक्तापार्थद्वेषाउरात्मना ॥ १० ॥ रूपवा
नवलसंयत्रो गुणवान्सत्यविक्रमः ॥ इदंलोकंजगमाश्रुक्त्वा तत्रार्जुनं गतं ॥ ११ ॥ सो
भिगात्समहाबाहुः पितरंसत्यविक्रमः ॥ अभवादयदव्यग्रो नियमेन कृतांजलिः ॥ १२ ॥
प्रवेदयतवात्मानमर्जुनस्समहात्मनः ॥ इरावानस्मिभक्षते पुत्रश्चाहेतवप्रभो ॥ १३ ॥ म्मा
तुं समागमोयस्तु तत्सर्वं प्रतिवेदयेत् ॥ तच्च सर्वं यथाश्रुतं मनुसंस्मरपांउवः ॥ १४ ॥
परिचक्षुस्तं चापिमात्मनः सदृशगुणैः ॥ श्रीतिमानभवत्पार्थीदेवराजनिवेशने ॥ १५ ॥
सोर्जनेन समारिष्टो देवलोकेतदान्दपः ॥ श्रीतिपूर्वमहाबाहुः स्वकार्यं प्रतिभारत ॥ १६ ॥
पुदकाले तयास्माकं सस्यं देयमिति प्रभो ॥ वावन्निवेद्युक्त्वा वपुश्चकालश्चागतः ॥ १७ ॥
कामवर्णाजवैरश्वैः संयुतोचक्रुर्भिर्नृप ॥ तेदयाकांचनापीशानानावर्णामने ॥ १८ ॥
अथतः सदसागजनंदं साश्वमद्योदधौ ॥ तेतदीयात्समासाद्य दयसंचाकृदा ॥ १९ ॥

मभी.

प.

२६७

265

तत्तात् ॥ ५० ॥ तात्तुर्वा नपतिता नरुष्टा ततो उर्यो धनस्तव ॥ अभिभाषत संक्रुशे राक्षसं चो
रदर्शनं ॥ ५१ ॥ आर्ष्यं गुणं मदैष्टा संमाया विनमरिदं ॥ वैरिणं भीमसेनस्य पूर्ववक्
वथेन वै ॥ ५२ ॥ पश्य वीरयथासेष फाल्गुनस्य सुतो बली ॥ मायावीचापि चोरसका
र्षी नो बलदायं ॥ ५३ ॥ त्वंच कामगतात्तात्त राक्षसो चोरदर्शनः ॥ प्रययौ सिंदूनादेन यथा
जुनसुतो पुत्रा ॥ ५४ ॥ स्वारूढे युद्धक शलै विमलैः प्रासयोधिभिः ॥ वीरैः प्रहारिभिर्मु
क्तैः सैरनीकैः समावृतः ॥ ५५ ॥ दत्तशेषैर्महाराजदिसा हस्तैर्दयोतमैः ॥ निदंत कामः
समवेत्त राक्षसं महाबलं ॥ ५६ ॥ इरावानपि संक्रुशस्त्वरमाणः पराक्रमी ॥ दंत काम
ममित्रो राक्षसं प्रत्यवारयत् ॥ ५७ ॥ तमापतं तं संप्रेक्ष्य राक्षसः सुमहाबलः ॥ त्वर
माणस्ततो मायां प्रयोक्तुं सुपवक्रमे ॥ ५८ ॥ तेन माया मया स्थापिता तात्ता वंतपवेदि
आरूढे राक्षसे वीरैः शलपट्टि शपाणिभिः ॥ ५९ ॥ ते संरुद्धा समागम्य दिसा हस्ताः प्रहा
रिणाः ॥ अविशमया मासुः प्रेतलोकं परस्परं ॥ ६० ॥ तस्मिन्नु निदंतैः सैत्येना बुभु
युद्ध उर्मवौ ॥ संग्रामे समतिष्ठेता यथा वै ह्यत्र वासवौ ॥ ६१ ॥ आदवंत मभिप्रेक्ष्य रा
क्षसं क्रुद्ध उर्मदं ॥ इरावानक्रोधं संरुद्धः प्रत्यवावन्नदाबलः ॥ ६२ ॥ समभासरा
तस्या जौतसावद्वेन उर्मदः ॥ निखेदवः सुदीप्तं शरावी पंचवा ॥ ६३ ॥

२६७

अमृष्यमाणाले सर्वे सुबलस्यात्मजा रणे ॥ इरावेतमभिदुत्त सर्वतः पर्यवारयन् ॥ १४ ॥
ता उद्यंतः शितैः प्राप्ते चैव द्यंतः परस्परं ॥ ते प्रशप्य धावेत कुर्वतो मददाकुलं ॥ १५ ॥
इरावानपि निविहः प्राप्ते केनो महात्मभिः ॥ सुबलारुधिरेणा क्लोत्रे विह्वलवद्विपः ॥
उरस्यपि चष्टे च पाश्र्वयोः अभ्रशादतः ॥ एको बहुभिरत्यर्थं धैर्या द्राजत्र विव्यधे ॥
इरावानथ संक्रुद्धः सर्वोस्त्रा निशितैः शरैः ॥ सो दयामास समरे विह्वल परप्ररेजयः ॥ १६ ॥
प्राप्तानुत्तम्य सर्वांश्च शरीरादरिंदमः ॥ तेरेवता उपामास सुबलस्यात्मजा नरणे ॥
निष्कृष्य च शितं त्रिंशद्दीता च शरावरं ॥ परातिस्फूर्णमन्विच्छन्निचोसः सौवलानप्रेषि
ततः प्रत्यागतप्राणाः सर्वे ते सुबलात्मजः ॥ भूयः क्रोधममाविष्टा इरावेतमथादधत् ॥ १७ ॥
इरावानथावडेन दशं यनपाणिना च वं ॥ अभ्यधावत तात्सर्वीन सौवलानवलदपितान
लाववेनाप्यवरता सर्वे ते सुबलात्मजाः ॥ येन रेनाभ्यगच्छन्त वरेतः शीघ्रगैर्द्वयैः ॥ १८ ॥
भूमिदमयत सत्ये संप्रदृश्यत नः पुनः ॥ परिवार्य भ्रश सर्वे रदीतमुपचक्रमुः ॥ १९ ॥
अथाभ्यासगतानां सावडेना मित्रकषणः ॥ असिहस्तोपि दस्ताभ्यां तेषां गात्राण्यहेत
ने ॥ आधुपानि च सर्वेषां बाहुनपि विभूषितान् ॥ अयतंत निहतां गाम्नाभूमिगता
श्ववः ॥ २० ॥ ब्रह्मभस्ममदाराजवडे पाप रिविलतः ॥ असुच्यत मद्दारा रौद्रातस्मादीरावक

मभी.

प.

२६६

266

माययाभक्षिते तस्मिन् नये तस्य प्रातरेके विमोदितमिरावन्तमदनशक्तसोसिना
सकुंडलं ससुकुटं यमैरुसदृशप्रभं ॥ ३ ॥ रावतः शिरोरत्नापातयामास भूतले ॥ ४ ॥ त
स्मिन्नुनिदने वीरे राक्षसे नार्जनात्मजे विशोकः समपद्ये तथा तं राष्ट्रासराजकाः ॥ ५ ॥
तस्मिन्नुनिदने संग्रामे तादृशो भैरवपुनः ॥ सदानव्यतिकरो वीरः सेनयोः समपद्यत ॥ ६ ॥
गदादया यदा ता अविमिश्रांतिभिर्दत्ताः ॥ रथाश्चादंतिनश्चैव पतिभिस्त्वजसूरिताः ॥ ७ ॥
तथा पतिरथो वा अदयाश्च बद्धवोरणे ॥ रथिभिर्निदत्ताराजं स्तवते बाव संकुले ॥ ८ ॥
अजानन्नर्जुनश्चापि निदत्तं तं स्वमोरसं ॥ जवानसमरेश एतं राजस्तानीक्यदिनाः ॥ ९ ॥
तथैव तावकाराजनं रंजयाच्छसदृशः ॥ तद्वजः समरेशाणां विजसुरिजरेतरे ॥ १० ॥
सुक्तकेशा विकवचा विरथाश्चिबकाशुकाः ॥ बाहुभिः समपुष्पंत समवेता परस्परं ॥ ११ ॥
तथा समीतिगेभीषो निजघ्नान्महाराजान् ॥ कंपयन् समरेशेनां पांशुनां परस्परं ॥ १२ ॥
तेन योऽपि हिरे सैन्ये बद्धो मानवा दत्ताः ॥ दंतिनः सादिनश्चैव रथिनोऽथ दयास्तथा ॥ १३ ॥
तत्र भारजभीषस्य रणे दृष्ट्वा पराक्रमं ॥ अतद्वजमपश्यामशक्रसेव पराक्रमं ॥ १४ ॥
तथैव भीमसेनस्य पार्श्वतस्त्वेभारत ॥ रौद्रमासीद एपातं सात्त्विकं चैव धत्तिनः ॥ १५ ॥
दृष्ट्वा हो ए स विक्कांतं पांशुनां नयमादि रातः ॥ एकश्च वरगो सक्तो निहतं सर्वसैनिक

२६६

२

सनिष्ठतं धनुर्द्वारं जवेन स गविशतः । इरावंतमभिजुह्वं मोदयन्मासया तदा ॥ ६३ ॥
ततो तद्विदुस्तत्परा रावानपिराक्षसं ॥ विमोदयित्वा मायाभिलस्य गात्राणि संप्रुगे
विदेह सर्वमर्मज्ञः कामरूपोऽराक्षसः ॥ तथा सराक्षसश्रेष्ठः कृते कृते पुनः पुनः ॥ ६४ ॥
संवभूवमदाराजसमवाये वयो वनं ॥ मायादिसदृजा तेषां वयोरूपं च कामजं ॥ ६५ ॥
पवंतद्राक्षसस्यांगं द्वित्रं द्वित्रमजायत ॥ इरावानपिराक्षसं सराक्षसं तं महाबलं ॥ ६६ ॥
परश्वधेन जीह्वेन विदेहच पुनः पुनः ॥ स तेन बलिना वीरश्चिद्यमानश्च दुमः ॥ ६७ ॥
राक्षसोऽप्यनदहो रंसशस्त्रमुलो भवतः ॥ परश्वधस्ततः रक्षः सस्रावरुधिरेव ह ॥ ६८ ॥
ततश्चक्रो धवलवानचक्रे चैव संप्रुगे ॥ आर्यं संहित्वा नोऽष्टासमं रेशु मूर्जितं ॥ ६९ ॥
कृत्वा ह्यो रंसदहं विरहीतं प्रचक्रमे ॥ अर्जुनस्य सुतं वीरं निरावंतं यशसिनं ॥ ७० ॥
ग्रामशरसोमधे सर्वं कांतं प्रपश्यतां ॥ तां दृष्ट्वा तादृशी मायां राक्षसस्य दुरात्मनः ॥ ७१ ॥
इरावानपि संक्रुद्धो मायासं प्रचक्रमे ॥ तस्य क्रोधाभिभूतस्य संप्रुगेऽतिवर्तिनः ॥ ७२ ॥
यो न यो मातरकलस्य सपत्नमभियोधवान् ॥ स नागैर्वद्गशो राजत्सर्वतः संवृतो रणे
दधारसु मद्दह्यमानं तत्रैव भोगवान् ॥ ततो बह्विधैर्नागेऽद्या मा सराक्षसं ॥ ७३ ॥
अधमानस्तनागैः सध्या घनराक्षसपुंगवः ॥ सौपर्णं रूपमास्या यमदयामास पुंगवा

मभी.
प.
२६५

267

प्रत्ययविपुलं चापसिंदवदिनरत्नद्वयः ॥ एतौ नृपयोर्वैनं सवदिः पर्वतोपमैः ॥ १० ॥ कुं ।
जरे देशसादसैर्वंगानामपि यः स्वयं ॥ तमापतंतं संप्रेक्ष्य गजानीकेन संवृतं ॥ ११ ॥ पु
त्रं तव मदा राजभैस्ये निर्निशाचरः ॥ ततः प्रवृत्तैः पुत्रं तुलं लोम हर्षणं ॥ १२ ॥ रा
क्षसानां च राजैर्दुर्योधनवत्सलस्य च ॥ गजानीकं वसंप्रेक्ष्य मे वदं रमिवो यतं ॥ १३ ॥ अथ
धावत संक्रुद्धा राक्षसाः शस्त्रपाणयः ॥ नदंतो विविधान्नादानमेवावसविफलः ॥ १४ ॥
शरशास्त्रहिनाराचैर्निर्जंतो गजयोधिभिः ॥ भिडिषालैस्तथाशूलैर्मुद्रैः स्वपश्यन् ॥
पर्वताग्रेष्वसौ निजमुस्ते मदा राजान् ॥ भिन्नकुंभान्निरुपिरान् भिन्नगात्रांश्च वारण
न ॥ १५ ॥ अपश्ये ममदा राजवध्यमानां विशाचरैः ॥ तेऽप्यदो यमागोभुभग्रेषु गजयोधिषु ॥
दुर्योधनो मदा राजराक्षसाश्च सुपादवत् ॥ अमर्षवशमापन्नत्वा जीवितमात्मनः ॥
मुमोच निशितान्वाणान् राक्षसेषु परंतपः ॥ तद्यानवमदेष्टासान् प्रधानांस्तत्र राक्षसां ॥
व ॥ १६ ॥ संक्रुद्धो भरतश्चेष्टुगोदुर्योधनस्तव ॥ वेगवतं मदारौ द्वे विफज्जिह्वं प्रमायितं ॥
शरैश्चतुर्भिश्चतुरो निजद्यानमदा बलः ॥ ततः पुनरमेयात्मा शरवर्षेण रासदे ॥ १७ ॥
मुमोच भरतश्चेष्टो निशाचरबलं प्रति ॥ तत्तदृष्ट्वा मदकर्म पुत्रस्य तवमारिष ॥ १८ ॥
क्रोधेनाभिप्रज्ज्वालभैस्ये निर्मदबलः ॥ ततः पुनरमेयात्मा शरवर्षेण रासदे ॥ १९ ॥

२६५

किं पुनः पृथिवी शरैर्यो ध्वजातः समावृताः ॥ इत्युवन्महाराज एते एतेन पीरिताः ॥
 वर्तमाने तस्या रौद्रसंग्रामे भरतर्षभ ॥ उभयोः सेनयोः शूरानां ह्यन्यथा स्वरैः ॥ १॥
 आविष्टा इव पृथ्वी रदोभूता महाबलाः ॥ तावका पादवेयाश्च संख्या स्नातधनि
 नः ॥ न ह्यपश्याम देकं पितृपाणानयः परिरक्षति ॥ संग्रामे दैत्यसंकाशे तस्मिन् वीरव
 रत्नये ॥ इति भीष्मपर्वणि ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ इरावते त्वनिदत्तं दृष्ट्वा पार्थो महा रथाः ॥
 संग्रामे किमकुर्वत तत्तन्मा चक्षुः संजय ॥ १॥ संजय उवाच ॥ इरावते त्वनिदत्तं संग्रामे
 वीह्य राक्षसः ॥ अनदत्तं महा नादे भैमसेनिर्वृतोत्तच ॥ २॥ नदत्तं तस्य शब्देन पृथिवी
 सागरां चरा ॥ सपर्वतवना राजन वचाल सुभ्रशंतदा ॥ ३॥ अंतरिक्षदिशाश्चैव सर्वा
 अप्रदिशास्तथा ॥ तं श्रुत्वा सुमहानादेत वसे न ह्यस्मात् ॥ ४॥ ऊरुर्लभः समभवदेष
 युः स्वेदपवच ॥ सर्वेष्वमहाराज तावका दीनचेतसः ॥ ५॥ सर्वतः समवेष्टं तं सिंद
 भीता राजा इव ॥ विदित्वा सुमहात्मा दनिर्घातमिव राक्षसः ॥ ६॥ ज्वलितं शालसु
 यम्पुरुषं कृत्वा विभीषणं ॥ नाना रूपप्रदं रणे र्हेतोराक्षसं पुंगवैः ॥ ७॥ आजवा
 नस्य संक्रोदः कालीतकथनोपमः ॥ तमापतंतं संप्रेक्ष्य संसृजं भीमदर्शनं ॥ ८॥
 स्वलेखे भयाजस्य प्रायशो विसृज्य कृतं ॥ ततोऽर्घ्यं धनो राजा वदोत्त च सुमाद

मधी.
प.
२०

268

किं गिरीणां मपि दाहणी ॥ ५ ॥ संप्रदीष्टां मदीलकाभामशान्तिं तलितामिव ॥ समुपलभ
दावाङ्गिर्जिवां सुस्तनयंतव ॥ ६ ॥ तामुपलभामभिप्रेक्ष्य वेगानामपि पल्लव ॥ कुंजरं कि
रिसंकाशं राक्षसं प्रत्यक्षोदयत ॥ ७ ॥ सतागप्रचरेनाजौ वलिनाशीघ्रगामिना ॥ ततोऽ
र्थोऽथ न रथसंमार्गं प्रत्यवर्तत ॥ ८ ॥ रथं ववारयामास कुंजरेण सतसवे ॥ मार्गमावा
रितं दृष्ट्वा राजा वंगेन धीमता ॥ ९ ॥ क्षुद्रोक्तचोमहाराजक्रोधसंरक्तलोचनः ॥ उद्यतांतां
महाशक्तिं स्तस्मिंश्चिदोपचारणे ॥ १० ॥ सतपाभिदूतो राजन तै नवाद् प्रमुक्तया ॥ संजा
तरुधिरोत्पीडः पपात च समारच ॥ ११ ॥ पतत्यथ गजेवापि वेगानामीश्वरो बली ॥ जवे
न समभिदूत्य जगाम धरिणीतलं ॥ १२ ॥ उर्वोऽथ नोपि संप्रेक्ष्य पतितं वस्कराणं ॥ प्रभयं
च बलं दृष्ट्वा जगाम परमाव्यथा ॥ १३ ॥ क्षत्रधर्मपुरस्कृत्य आत्मनश्चाभिमानितो ॥ प्रा
नेष क्रमणे राजा तस्यै गिरि रिवाचलः ॥ १४ ॥ संधाय च शितं बाणं कालाग्निसमतेज
सं ॥ सुमोक्षपरमक्रुद्धस्तस्मिन् द्योरे निशाचरे ॥ १५ ॥ तमापतंतं संप्रेक्ष्य बाणमिद्राशनि
प्रभं ॥ लाचकलोचेषामास महात्मा वैवद्योक्तवः ॥ १६ ॥ भूयश्च विननादोऽग्रं क्रोधसंरक्तलो
चनः ॥ आसपासाससैन्यानि पुगांते जगदे गथा ॥ १७ ॥ तं क्रुत्वा तिनंदोऽरे तस्मै मम स्वर
दसः ॥ आचार्यमुपसंगम्य भीष्मः प्राणं नदं ब्रवीत् ॥ १८ ॥ यद्यैव किं द्योरेऽश्वपते राक्षसेति

२५०

अभिदुःखवेगेन इयाधनसारेन ॥ तमः पततमुद्योत्सकालसुखमिवांतकं ॥ २४ ॥
नविद्यथेमदाराजप्रजोऽप्योधनस्तव ॥ अथैनमब्रवीत्कुडुः रत्नो संरक्तलोचनः ॥ २५ ॥
अद्यान् एषामिष्यामि पितृणां मातरेव च ॥ ये त्वया सुदृशं सेन दीर्घकालं प्रवासितः ॥
यद्यतेषां उच्यते न त्वत्पुत्रेषां जिताः ॥ याचैवं दोषदीकृत्वा पक्वस्यारजसला ॥
समात्तानीय पुत्रैरेव द्रुधा क्रीडिता तया ॥ तं वचं प्रियकामेन ग्राह्यमस्यादुरात्मना ॥
संधवेन पराभूयात् परिभूय पितृजम् ॥ एतेषां मयमाता नाना मन्त्रेषां च कलाधमः ॥
अंतममगमिष्यामि यद्विना तस्मिन् जसे रणे ॥ पवमुक्ता नृदैरिवो मदद्विष्णुर्ध्याकार्मुकं ॥
संदृश्य रशने गोष्ठं रक्षितं कीर्तिपरिसेलिदम् ॥ शरवर्षेण मदताऽप्योधनमवाकिरत् ॥
पर्वतं वारिधाराभिः प्राहृषीच्च लादकः ॥ इति श्रीमत्पर्वणि ॥ संजय उवाच ॥ त
तस्तद्वाणवर्षतः सद्दं दानवैरपि ॥ एधारमुपिराजेंद्रो यथा वर्षं मदद्विषः ॥ २६ ॥
तः क्रोधसमाविष्टो निःश्वसन् विवपन्नगः ॥ संशयं परमं प्राप्तः प्रवृत्ते भरतर्षभ ॥
सुमीच निशिता नती स्नाग्नाराचानपंचविंशतिः ॥ ते पतन्त दत्ताराजेंद्रास्त्रिनरा ॥
क्षसंपुंगवे ॥ १ ॥ आशी विषश्च कुडुः पर्वते गधमादने ॥ सतैर्विहः स्वतन्त्रं प्रधि
त्रश्च कुजः ॥ २ ॥ दधेमतिं विनाशाय राज्ञः सुपिशिताशनः ॥ जग्राद्वमदाश

मभी-
प-
२२१

269

कृपमेकै न विद्याध विज्ञेन विमिश्रैः ॥ १५ ॥ शृणो यत विसृष्टेन सम्यक्प्रणिहितेन च ॥
नाभिदेशे समासाय विकर्णं समता उच्यते ॥ १५ ॥ तौ पे त त र यो प स्य र श्मी नु त्त् ज्य वा ति कं
सिंधुराजो देवेंद्रे व वा रा दं स्तु र्ण मू वि तं ॥ १५ ॥ उ न्म मा प म द्वा रा न्द हि ती ये ना स्ति न ड नुः ॥
चेतु र्मि र य ता रा चै रा वं त्प स्य म द्वा न्म नः ॥ १५ ॥ ज वान व त्ता र वा द्वा न क्रो थ सं र क्त लो चनः
शृणो यत विसृष्टेन पी तेन निश्चितेन च ॥ १५ ॥ निर्विभे द म द्वा रा न्द रा त्त पु त्रं दृ द्द हं तं ॥ स ग्गा द
विदो व्यथितो र यो प स्य उ पा वि शतः ॥ १५ ॥ म शं क्रो धे न वा वि शो र य स्यो रा द्वा सा धि पः
चि द्दो प नि श्रि तां स्ती द्वा न श रा ता शी वि शो प म नः ॥ १५ ॥ वि मि उ ल्ले म द्वा रा न्द श ल्प पु र वि
शार दं ॥ १५ ॥ इ ति भी ष्म प र्वे णि ॥ सं ज य उ वा च ॥ वि सु खी कृ त्प स र्वां स्तु ता व क्तान् प्र पि रा
क्ष सः ॥ जि तां स्तु र्भ र त्त श्रे ष्ठ उ र्गो थ न सु या द्वा तः ॥ १५ ॥ त मा प तं तं स प्रे द्वा रा ता नं प्र वि वे णि
नः ॥ अ भ्य धा व न् जि तां सं त स्ता व का मु द्द र्म दः ॥ १५ ॥ त्वा ल मा त्र णि वा पा नि वि क र्णं तो म
द्वा र याः ॥ त मे क म भ्य धा वं त न दं तः सिं ह सं व व तः ॥ १५ ॥ अ थै न श र व र्धे ण स मं ता त्प र्थ वा कि
र त् ॥ प र्व तं वा रि धा रा मिः श स्ती व व त्ता द्वा कः ॥ १५ ॥ स ग्गा द वि दो व्य थि त लो वा दि त र व दि पः
उ त्प पा त त दा का शं स मं ता है न ते प व तः ॥ १५ ॥ अ न द त्त्स म द्वा ना दं जी मू त र व शार दः ॥ दि
शः ॥ वि दि श श्वै व ना द य नै र व स नः ॥ १५ ॥ रा द्वा स स तं त श रं कृ त्वा रा जा मु पि हि रः

२२१

हेति गोष्ठ्यतेनूनं रात्रा उर्योधनेन द॥ १॥ नैष शक्रादिसंघामेजेतं भूतेन केन वित्
तं वराजत भद्रं वीराजानं परिरक्षत ॥ २॥ अभिउत्तौ मदाभागो राक्षसेन मदात्मना
पतद्विदिपरं कृतं सर्वेषां नः परंतप ॥ २॥ पितामहवचः कृत्वा त्वरमाणो महारथः
उत्तमं जवमाप्त्वा पप्रयुष्यैव कोरुचः ॥ २॥ द्रोणश्च सोमदत्तश्च बाहीकोऽथ तथ द्रुपः
अभिउत्तं परीक्षितः प्रउर्योधनेन व ॥ २॥ तदनीकमना धृष्टं पालितं तु महारथैः
आतनापिन मायां तं मेदराक्षससज्जमः ॥ २॥ नाकं पतमदाबाहुर्नैनाकश्च परवतः
प्रगल्भविप्रलं चापं तातिभिः परिवारितः ॥ २॥ शूलमुग्रहृदलेऽनानाप्रहरणैरधि
ततः समभवत्फुटंतमुलं रोमदर्शणं ॥ २॥ राक्षसानां च मुखाश्च उर्योधनचलस्य च
धनुषां कृजतां शरः सर्वतस्तमुलं सुने ॥ २॥ अथ यतमदारान वेशानां दधत्तमिव
अस्त्राणां पातमानानां कवचेषु शरीरिणां ॥ २॥ शरः समभवद्भजन् गिरीणां नि
वसिष्ठतां वीरवा अविस्त्राणां तोमराणां विप्रां पते ॥ २॥ रूपमासीद्विपत्स्यानां सर्पा
णां निवर्षते ॥ ततः परमसंक्रुद्धो विस्फार्य सुमहद्वचः ॥ २॥ राक्षसेन्द्रो मदाबाहुर्वि
नदमैरुवंरुवं ॥ २॥ आचार्यं स्मर्त्तुं चंद्रं द्रोणं कुहः विधेदकार्मुकं ॥ सोमदत्तस्य भ
क्षेन ध्वजेन चोत्तमश्च न दत्त ॥ २॥ बाहीकं च त्रिभिर्वीरैः प्रत्यविधत्तमनां तरे

ममो.
प.
२५०२

270

तावकानां परेषां च संग्रामेषु निवर्तिनां ॥ नाना रूपाणि शस्त्राणि विरजंतो मदारथाः ॥ २२ ॥
अन्योन्यमभिधावंतः संप्रदारांश्चक्रिरे ॥ अतिविक्रमदारैर्देयुर्भीरुभयावदं ॥ २३ ॥
गजैः समाजग्मुः पादात्तारयिभिः सह ॥ अन्योन्यं समरे राजन् प्रार्थयन्तानां समम्भुः ॥ २४ ॥
सहसा चाभवत्तीव्रं सन्निपातान्मदद्विजः ॥ गजाश्च पतीनां पटने मिसमुद्भूतं ॥ २५ ॥
स्वारुणं रजस्वी ब्रंरणभूमिं समावृणोत ॥ नैव स्वं न परं गतन समजानन् परस्परं ॥ २६ ॥
तापुत्रं न जानीते पुत्रं वा पितरं तथा ॥ निर्मर्यादे तथा भूते वै शस्ये लोमदूर्ध्वगो ॥ २७ ॥
स्त्राणं भरतश्चेष्टमनुष्णाणं जगर्जतां ॥ समदानमवच्छेदः प्रेतानामिव भारत ॥ २८ ॥
गजवाजिमनुष्णाणं शोणितं तत्र रंगिणी ॥ प्रावर्तत नदी तत्र केशशैवल्लशाद्वला ॥ २९ ॥
नराणां चैव कायेभ्यः शिरसां पततां रणे ॥ शत्रुभेस्तु मदानशङ्कः पतता मश्मनामिव ॥
विशिरक्तेर्मवुषैश्चित्रगात्रैश्च वारणेः ॥ अश्वैः सभिन्नदेहेषु संकीर्णा भूदसंधरा ॥
नानाविधानि शस्त्राणि विरजंतो मदारथाः ॥ अन्योन्यमभिधावंतः संप्रदारांश्च मुद्यतः ॥
दयाहया रुमासाद्य प्रेषिता दयसादिभिः ॥ समाहृत्य रणेन्योन्यं निपेतुं गतनीविनाः ॥
नरानात्मसासाद्य क्रोधरक्तेक्षणाभ्रं ॥ उरं सुरोभिरन्योन्यं समाक्षिप्य निजघ्निरे ॥

२०२

उवाच भरत श्रेष्ठ भीमसेन मरिचमः ॥ ७ ॥ युष्मते राक्षसो नूनं धार्तराष्ट्रेर्महावले ॥ य
थास्मत्पुत्रे प्राप्नोतु तौ मे रवे सनं ॥ ८ ॥ अभिमानं च प्रपातितस्मिन् राक्षसपुंगवे ॥
पितामहसंक्रुद्धः पावात्तानंदं तमुद्यतः ॥ ९ ॥ तेषां चरत्तणार्थं ययुष्मते फाल्गुनः
परेः ॥ एतद्वातामहाबाहो कार्यं शयमुपस्थितं ॥ १० ॥ गच्छ रक्षस्व दैरिं वंसं प्रायं परमं गतं
भ्रातृवचनमात्मापत्वरमाणो ह कोदरः ॥ ११ ॥ प्रययो सिंदूनादेन त्रासप्लवपाथिवा
न ॥ वेगेन मदताराजन्यकाले यथोदधिः ॥ १२ ॥ तमन्वगात्स तद्धृतिः सो विनिर्मुदुर्म
दः ॥ ओलिमान्त्वसदानमप्रः काश्यस्य वा विभुः ॥ १३ ॥ अभिमन्युमुवाच श्रेष्ठोपदेया
महाराजाः ॥ द्रोणदेवश्च विक्रोतः द्रोणधर्मात्तथैव च ॥ १४ ॥ अनुपाधिपतिश्चैव नीलः
स्ववत्समास्थितः ॥ मदतारयवशेन दैरिं वं पर्यवारयन् ॥ १५ ॥ कुंजरैश्च मदासते
षट्सदसैः प्रहारिभिः ॥ अभिरक्षंत सदित्तागृह्णन्ते संद्रुहोत्कचे ॥ १६ ॥ सिंदूनादेन मद
ताने मिदोषेण चैव हि ॥ क्रूरशब्दनिपातैश्च कंपयंतो वसुंधरं ॥ १७ ॥ तेषामापत
तां क्रत्याशब्दं तावकं बलं ॥ भीमसेनमयो द्विशृंतिवर्णवदनं तथा ॥ १८ ॥ परि
हृतं महाराजपरितपजबलोत्कचं ॥ ततः प्रवृत्ते प्रहंत तत्र तेषामहात्मना ॥ १९ ॥

मभी
प.

२०३

२७१

विमनसं दृष्ट्वा भीमसेनं च दोक्तवः ॥ ६ ॥ क्रोधेनापि प्रज्ज्वालदिधत्तविवपावकः ॥ अभिमसु
सुखाश्चापि पांशवानां मदारयाः ॥ ७ ॥ समभ्यधावनक्रोशतो राजा संजातसंभवाः ॥ संप्रे
क्षेता न्यपतता संक्रुद्धा जातसंभवाः ॥ ८ ॥ भारद्वाजस्य तदा कंतावकानां मदारयाः ॥ हि
प्रगच्छतभद्रवो राजानं परिरक्षत ॥ ९ ॥ संशयं परमं प्राप्तं मनुजं तं व्यसनार्णवे ॥ एते क्रुद्धा म
हेष्वासाः पांशवानां मदारयाः ॥ १० ॥ भीमसेनं परस्मत्पुत्रोऽप्यथ न सुपादवत ॥ नानाविधा
निशस्त्राणि विसृजंतो जयेधुताः ॥ ११ ॥ नदंतो भैरवान्नादां स्त्रासयंतश्च भूमिपान् ॥ तदा
चार्यवचः श्रुत्वा सोमदत्तप्रयोगमाः ॥ १२ ॥ तावका समवर्तंत पांशवानां मनीकिनी ॥ कु
पोभूरिभवः शल्पो द्रोणप्रज्ञो विविंशतिः ॥ १३ ॥ विप्रसेनो विकर्णश्च सैन्धवो यदृद्धलः ॥
आवेत्योचमहेष्वासो कौरवैः पर्यवारयन् ॥ १४ ॥ ते विंशतिपदे गत्वा संप्रदारे प्रचक्रिरे पां
शवा धातं राष्ट्राण्यपरस्परजिघांसवः ॥ १५ ॥ एवमुक्त्वा मदावाङ्महद्विस्फार्य कार्ष्णेकं ॥
भारद्वाजस्ततो भीमं षड्विंशत्या समार्षयत् ॥ १६ ॥ भूयश्चैनं मदावाङ्कः शरैः शीघ्रमवाकि
रत् ॥ पर्वतवारिधारभिः शरदीवबलाहकः ॥ १७ ॥ तं प्रत्यविध्मदशभिर्भीमसेनः शिली
मुखैः ॥ त्वरमाणो महेष्वासः सव्ये पार्श्वे मदाबलः ॥ १८ ॥ स गारुविरो व्यथितो वयोवृद्ध
श्च भारत प्रनष्टसंतः सदसारथो यस्य उपाविशः ॥ १९ ॥ एतं प्रव्यपितं दृष्ट्वा राजा उयो

२०३

प्रेषिताश्चमहामात्रैर्वारणाः परवारणैः ॥ अभ्यहं तविषाणाग्रैर्वारणानेवसंयुगे ॥ ११
नेजातरुपिरोत्पीडापताकाभिरलंकृताः ॥ संसक्ताः प्रत्यदृश्यंतमेवाश्चसविद्यतः ॥ १४
केचिद्विद्राविषाणाग्रैर्वारणानेवसंयुगे ॥ व्यनदंतोऽभ्यधावंतविस्मगाश्चषर्वताः ॥ १५ ॥ के
चित्क्रोधसमाविष्टामदाधानिरवग्रहाः ॥ रथान्दद्यानपदाताश्चममृडः शतशो रणैः ॥ १६
तथादद्यादयारोदैस्तारिताप्रासतोमरैः ॥ तेनतेनाभ्यवर्तंतकुर्वंतोव्याकुलादिशः ॥ १७
रथिनोरथिभिः सार्द्धं कुलपुत्रास्तुतयजः ॥ पराशक्तिं समास्थाय च कुर्वन्तीति भीतवत्
स्वयं वरश्चामर्दप्रवक्रारितवेतनं ॥ प्रार्थयन्नायशो राजनस्वर्गवायुदशालिनः ॥ १८
तस्मिंस्तथावर्तमाने संग्रामे लोमहर्षणे ॥ धार्तराष्ट्रं मदसौ नृपयशो विमुखीकृतं ॥ १९
इति भीष्मपर्वणि ॥ संजय उवाच ॥ स्वसैत्वं निदुतं दृष्ट्वा राजा दुर्योधनः स्वयं ॥ अभ्यधावंत
संक्रुद्धो भीमसेनमरिदमं ॥ २० ॥ प्ररुद्य विपुलवापमिंद्राशनिसमस्तनं ॥ मदताशरवर्ष
णपांश्च समवाकिरत् ॥ २१ ॥ अर्द्धवद्वंसं धाय सती क्षालोमवादनं ॥ भीमसेनस्य चि
ह्नं दद्यां क्रोधसमन्वितः ॥ २२ ॥ तदंतरे च संप्रेत्य तिरमाणो महारथः ॥ प्रसंदधे शिजं वा
हं गिरीणामपिदारणं ॥ २३ ॥ तेनोरस्मिन् दाराजभीमसेनमताडयत् ॥ सदादिविद्रो
वयितः स्वक्षिणीपरिसंहित ॥ २४ ॥ समाललंभे तेजस्वी ध्वजं देमपरिहृतं ॥ तथा

मभी.

प.

२७४

272

तथा नीले न निर्मिच्छः सुसुक्तेन यतत्रिणा ॥ ३२ ॥ संजातहृदि रोती रोद्रीणिः क्रोधस
मन्त्रितः ॥ सविस्मयं धनुश्चित्रमिश्राश निसमस्वनं ॥ ३३ ॥ दधे नीलविनाशाय मतिमति
मतां वरः ॥ ततः संधाय विमलानभस्तान् कर्मांश्चावितान् ॥ ३४ ॥ जवानचतुरोवाणान्
पातयामास च ध्वजं ॥ पंचमेतच्च भक्षेत् नीलं विव्याध वक्ष्यति ॥ ३५ ॥ सगावविदो व्यथितो
रथो पश्य उपाविशत् ॥ मोहितं वीक्ष्य राजानं नीलमभव यो यमं ॥ ३६ ॥ तदोक्तं चेभिसं
क्रोडो ज्ञानिभिः परिवारितः ॥ अभिरुदाववेगेन दौर्गिमाद्भवशोभितं ॥ ३७ ॥ तथेते रेवाभ्यधा
वनराक्षसाश्च उरुर्मदः ॥ तमापन्नं तं संप्रेक्ष्य राक्षसं वीरदर्शनं ॥ ३८ ॥ अभ्यधावत ते जस्वीभा
रह्यजात्मजस्वरत्नं ॥ निजवानचसंक्रोदो राक्षसास्तीमदर्शितान् ॥ ३९ ॥ ये भवन्नग्रतः कु
हाराक्षसस्स पुरःसरः ॥ विमुक्तिं चैव तान् रघुदौर्गिवापच्युतैः शरैः ॥ ४० ॥ अक्रुद्धतम
दाकायो भैससे निर्वेदोक्तवः ॥ प्राडुश्चक्रे ततो मायां द्यौररूपां सुदारुणां ॥ ४१ ॥ मोदय
न्मम रेदौर्गिमाया वीराक्षसाधिपः ॥ ततस्ते तावकाः सर्वे मायया विमुक्ता वीकृताः ॥ ४२ ॥
अन्योन्यं समपश्यन्त निहंतः मेदिनीतले ॥ विह्वलमाना कृपणाः शोणितैर्न परिस्रुतः
शोणंदर्शयन् शूलं ॥ पादशमदंष्ट्रासायेऽप्युनास्तकौरवाः ॥

२७४

धनः स्वयं द्रोणा यतिश्च संक्रुद्धो भीमसेनमभिदुतौ ॥ २० ॥ तावापतंतौ संप्रेक्ष्य कालां
तकय मोषमौ ॥ भीमसेनो महाबाहुर्गदामादाय सत्वरं ॥ २१ ॥ अवस्रत्परयात्कूर्गं तस्थौ
गिरिरिवाचलः ॥ समुद्यम्य गदायुर्वीर्यमदंशो यमोरणे ॥ २२ ॥ तमुद्यतगदं दृष्ट्वा कैला
समिव स्रंसिणं ॥ कौरवो द्रोणमुत्तमसद्विज्ञावभधावतां ॥ २३ ॥ तावापतंतौ सदितौ
त्वरितौ वलिनां वरौ ॥ अभधावतवेगेन त्वरमारणो ह्यकोदरः ॥ २४ ॥ तमापतंतं संप्रेक्ष्य
संक्रुद्धं भीमदर्शनं ॥ सतमभधावं स्तरिता कौरवाणां मदारथाः ॥ २५ ॥ भारद्वाजमु
खाः सर्वे भीमसेनजिह्वांसया ॥ नानाविधानि प्रास्त्राणि भीमस्योरस्य पातयत् ॥ २६ ॥
सद्विज्ञाः पांडवं सर्वे पीडयंतः समंततः ॥ तं दृष्ट्वा सशयं प्रापं पीडमानं मदारथं
अभिमसु प्रभृतयाः पांडवानां मदारथाः ॥ अभधावन्त्परिप्राणां स्मृत्वा चैव सुदु
स्मजान् ॥ २७ ॥ अनूयायिपतिः शूरो भीमस्य दयितः साखा ॥ नीलो नीलांबुदप्रख्यः सं
क्रुद्धो द्रोणिमभधात् ॥ २८ ॥ स्मृद्धं ते हि मदेष्टा सो नित्यं द्रोणसूतेन सः ॥ सविस्कार्य
मदृष्ट्वा पं द्रोणिं विव्याध पत्रिणा ॥ २९ ॥ यथाशक्रो मदाराजः पराविव्याध दानवं ॥ वि
प्रचितं दुराधर्षं देवतानां भयंकरं ॥ ३० ॥ येन लोकावयं क्रोधात्तासितं सेनतेजसा ॥

ममी

यः

३५

273

ददतिगात्राणि अक्षयक्षमिवानलः ॥ तरिहामिमदाभागतससादात्तरंतप ॥ राक्ष
सायसदा दंतं स्वयमेव पितामह ॥ तां समाश्रित्य उर्थं तन्नेत्वं वक्तुमर्हसि ॥ ८ ॥ पत
तक्रतात्तवचनं राक्षोभरुतसत्तमः ॥ उर्ध्वीधनमिदं वाकं भीष्मः शांतनवो ब्रवीत् ॥ ९ ॥
शरणराजनममवचोयतां वदामि कौरव ॥ यथा त्वयामदाराजवर्तिनं च परंतप ॥ १० ॥
आत्मारक्षो रणे तात सर्वा वस्थास्ति हि दम ॥ धर्मराजेन संग्रामं तया कार्यं सदानव ॥
अर्जुनेन यमाम्बावाभीमसेनेन वा पुनः ॥ धर्मराजे पराक्रमराजा राजानमर्हसि ॥ ११ ॥
अदंशोणः कृपो द्रोणिः कृतवर्मा च साततः ॥ शल्यश्च सौमदतिश्च विकर्णश्च सदा रेयः ॥
तव च भ्रातरः प्रेषः उः शासनपुत्रो गमाः ॥ तदर्थं प्रतियोग्यामोराक्षसं ते मदा बलं ॥
द्रोणे तस्मिन् राक्षसे देय रि ते च शयो मदान ॥ अयं वागच्छ त्वयो तस्म्युद्धाय इमं ते ॥ १५ ॥
भगदत्तो मदीयालः पुरंदरसमो धुपि ॥ पतावडक्रराजानं भगदत्तमप्याब्रवीत् ॥ १६ ॥
समं पार्थिवैश्च वाकं वाकं विशारद ॥ गच्छ शीघ्रं मदारान् दैरिबं घृष्टं मे दं ॥ १७ ॥
वारयस्वरणे यतोमिषं तां सर्वं विना ॥ राक्षसं करकर्मणं यथेदं ह्यारकं पुनः ॥
तव रिष्या निचास्त्राणि विक्रमश्च परंतप ॥ समागमश्च बहुभिः पुनर्भूदमर्हः सदा ॥

३५

विध्वस्तारथिनः सर्वराजानश्च निपातिताः दद्याच्चैव दया रोदः सन्निहन्ता सदस्रशः
तदृष्टाता वकं सैन्यं विदुतं शिविरं प्रति मम प्राक्रोशतो राजे लघ्या देवव्रतस्य च ॥ ५८ ॥
युध्यध्वं मा पलायध्वं मा घेया राक्षसी राणे च द्योक्त्वचप्रभुकेति नातिष्ठं न विमोहिना
नैव ते प्रदधुर्भीता वदतो रावयोर्वचः ॥ तांश्च प्रद्वतो दृष्ट्वा जयप्राप्तांश्च या उवाच ॥ ५९ ॥
द्योक्त्वचं न स हि ताः सिंहादा न प्रचक्रिरे ॥ शाखुंडुभिनिर्वीषैः समन्तान्नेदिरेभ
शं ॥ एवं तव बलं सर्वं दैर्घ्येन इरात्मना ॥ सूर्यस्तमनवेलायां प्रभग्रं विदुतं रिशः
इति भीष्मपर्वणि ॥ संजय उवाच ॥ तस्मिन् दृष्टि संक्रुदे राजार्यो धनः स्वपं गा
गेयमुपसंगम्य विनयेनाभिवंदय च ॥ १ ॥ तस्य सर्वं यथा हतमाख्या तमुपवक्रमे ॥
द्योक्त्वचस्य विजयमात्मनश्च पराजयं ॥ २ ॥ कथयामास उरुर्षा विनिश्चित्य धनः
पुनः ॥ अत्र वीर्यतदावाकं भीष्मं कुरुपितामहं ॥ ३ ॥ भवंतं समुपाश्रित्य वा सुदे
व्यथा परे ॥ पांडवैर्विशदो वीरः समारुद्धो मया प्रभो ॥ ४ ॥ एकादशसमाख्याता
अद्वौ हि एषश्च यामया ॥ निदेशो तव तिष्ठंति मया सार्धं परंतप ॥ ५ ॥ सो दंभरतशा
हं लभीमसे न पुनोगमैः ॥ द्योक्त्वचं समाश्रित्य पांडवैर्धुपि निर्जितः ॥ ६ ॥ तस्मै

सभी.

प.

२०६

274

स्त्राणि सप्रतीकशिरोगतः ॥ पेरवतस्त्रीमथिवानवारिधारवानव ॥ ३४ ॥ सभीमशरधारा
भिः ताऽयामासपार्थिवाः ॥ पर्वतवारिधारमिलपानेजलदोषया ॥ ३५ ॥ भीमसेनस्तु संकु
रुः परावृत्तानपराशतान् ॥ निजवानमदेवासां रघुशरवृष्टिभिः ॥ ३६ ॥ तानदृष्टानिरतान
कुहोभगदतः प्रतापवान् ॥ चोदयामासनागेंदंभीमसेनरघुप्रति ॥ ३७ ॥ सनागः प्रेषितस्ते
नवारणोऽवाचोरितोयथा ॥ अभ्यधावतवेगेनभीमसेनमरिंदम ॥ ३८ ॥ तमापतंतं संप्रेत्य
पांडवानां मदारायाः ॥ अभ्यवर्तंतवेगेनभीमसेनपुरोगमाः ॥ ३९ ॥ कैकेयाश्चाभिमन्युश्च
द्रौपदेयाश्च सर्वशः ॥ दशार्णाधिपतिः शूराः तत्र देवश्च मारिष ॥ ४० ॥ चेदिच्छिन्नकेतश्च सं
रक्षा सर्वपवते ॥ उत्तमास्त्राणि रिया निदर्शयेतो मदालः ॥ ४१ ॥ तमेकं कुंजरं कुहाः समं
तात्पर्यं वारयन् ॥ सविहो वडुभिर्वाणैर्व्यरो वतमदाह्विषः ॥ ४२ ॥ संजातरूपिरोत्पीडाया
तु विप्रश्चाक्षिरद ॥ दशार्णाधिपतिश्चापि गर्जनभूमिधरो यम ॥ ४३ ॥ समास्थितो भिड्वाच
भगदत्तः नवारणं ॥ तमापतंतं समरे गजगजपतिसव ॥ ४४ ॥ दधारसप्रतीकोपिवेले वम
करालयं ॥ वारितं प्रेत्य नागेंद्रं दशार्णं समहात्मना ॥ ४५ ॥ साधुसाधिति सैत्थानि पांडवेया
न्यसृजयन् ॥ ततः प्रागज्योतिषः कुहलोत्तरान्वैव तर्दश ॥ ४६ ॥ प्रादिनोत्तस्य नागस्य प्रसु
खेन पसतमः ॥ उपावृत्तमः ॥ तिप्रमभ्यवर्तंतवेगवान् ॥ ४७ ॥

२०६

तंतस्स न पशार्हलप्रतियोहामदादवे ॥ स्ववलेनोद्धितो राजनजदिराक्षसं पुंगवं ॥ २० ॥ पत
तक्रता तवचनंभीष्मस्येतनापतेः ॥ प्रययौसिंदनादेनपुगनभिसुखोदुतं ॥ २१ ॥ तमाद्वेतं
संप्रेत्यगजंतमिवतोयदं ॥ अभवतंतसंकुशः पांडवानांमदारथाः ॥ २२ ॥ सप्रतोकेनतांआशि
भगदतोपुषाद्वचत ॥ भीमसेनोभिमसुअराक्षसअचरोत्कचः ॥ २३ ॥ द्रौपदेयाः सप्तधुनिः त
अदेवअभारत ॥ चेदियोवसुदानअदशार्णापिपतिलथा ॥ २४ ॥ ततः समभवद्वदं चोररू
पंभयानकं ॥ पांडुनांभगदतेनयमराष्ट्रविवर्यनं ॥ २५ ॥ प्रपुत्तारथिभिर्वाणाभीमवेगाः स
तेजनाः ॥ तेनिष्पेतुर्मदाराजनागेषुचरयेषुच ॥ २६ ॥ प्रभिन्नाअमदानागाविनीतादस्तसा
दिभिः ॥ परस्परं समासायसंनिष्येतभीतवत ॥ २७ ॥ मदाधारीचसंरक्षाविषाणाप्रेमदाद
वे ॥ विभिर्मुल्लसुसुलैः समासायपरस्परं ॥ २८ ॥ दृष्ट्वाअचामरापीडायासापाणिभिर्ग
स्थिताः ॥ चोरितासादिभिरदिप्रनिषेतुरितरेतरे ॥ २९ ॥ पादाताअपदात्यौघैः ताडिताः
शक्तितोमवैः ॥ न्यपतंततदाभूमौशतशोयसदस्रशः ॥ ३० ॥ रथिनश्चरथैः राजनक
र्णनालीकस्यकैः ॥ निदत्यसमरेवीरान्सिंदनादान्विनेरिरे ॥ ३१ ॥ तस्मिंस्तथावर्तमा
नेसंगामेलोमदपंगो ॥ भगदतोमदेष्टासाः भीमसेनमयाव्रवीत् ॥ ३२ ॥ कुंजरेभप्रभिन्ने
षुसमधासुवतामदं ॥ वर्ततेनयथातोयंस्ववमानानिसर्वशः ॥ ३३ ॥ किरच्छरसद

मभी.

प.

३०३

275

दामर्हचेंदंसदाहणं॥ विलेदतन्मदच्छूलंतेनवाणेनवेगवान्॥६०॥ उत्पान्तरिधाधि
नंशूलंदेमपरिभुक्तं॥ मदाशानिर्यथाभशशक्रसुक्तानभोगता॥६१॥ शूलंनियतितंद
ष्टादिधाकृतंचेपार्थिव॥ रुक्मंदंशमदाशानिंजगदागिशिखोपमां॥६२॥ विलेपतांरा
क्षसस्यतिष्ठतिष्ठेतिचाब्रवीत्॥ तामापतंतीं संप्रेक्ष्यवियस्यामशानीमिव॥६३॥ उत्परा
क्षसस्तूर्णंजगदादचननादव॥ समेजवैनांवरितोजातुन्यारोप्यभारत॥६४॥ यश्चपतःपा
र्थिवैदृश्यतदुजमिवाभवत्॥ तदेवैत्यकृतंकर्मराक्षसेनबलीयसा॥६५॥ विविदेवाः
सगंधर्वामुनयश्चापिबीस्मिताः॥ पांडवाश्चमदाराजभीमसेनपुरोगमाः॥६६॥ साधु
साध्विनिनारेनष्टुधिबीममुनादयन्॥ तं तज्ज्वा मदानां देप्रष्टानांमदात्मनां॥६७॥
नामृष्यतमदेष्टासोभगदतःप्रतापवान्॥ सविस्कार्यमदृष्टापमिंदाशानिसमप्रभं
तर्जयामासवेगेनपांडवानांमदारथान्॥ विसृज्यविमलास्तीक्ष्णांक्लावात्रिंशलप्र
भान्॥ भीममेकेनविद्याधराक्षसंनवभिःशरैः॥ अभिमन्युत्रिभिश्चैकैकेयान्चभिलषा
शर्णायतविरुष्टेनशरेणानतपर्वणा॥ विभेददक्षिणंबाहुंक्षत्रदेवस्यचाक्षवे॥७१॥ प
पातसदसातस्यसशरंधचरुतमं॥ द्रौपदेयांस्ततःपंचपंचभिःसमताउयत्॥७२॥

३०३

सप्रदराववेगेन प्रगादन्मैरवंरवं ॥ संमर्दयानास्त्वबलं वा शुद्धं लानिबौरसान् ॥ ४८ ॥
तस्मिन्पराजितेनागेपां उवाचामहारायाः ॥ सिंदूनादेविनघोचैर्षुकायेवोपतस्थिरे
ततोभीमं पुरस्कृत्य भगदत्तमुपादवत् ॥ किरतोविविधानवाणान्प्रास्त्राणिविवि
धानिव ॥ ४९ ॥ तेषामापततो राजन संक्रुदानां मदर्षणा ॥ क्रुत्वासनिनदेवोरममर्षाद्
तमाध्वसः ॥ ५० ॥ भगदत्तो मदेष्टासः स्वनागं प्रत्यचोदयत् ॥ श्रुत्वा शृंगगुह्यतरितः सग
जप्रवरोऽपि ॥ ५१ ॥ तस्मिन्क्षणे समभवत्संवर्तकश्चानलः ॥ रथसंवास्तुपाना
गान्दृष्ट्वा हृदयसारिभिः ॥ ५२ ॥ पादातोऽसु संक्रुद्धः शतशोऽसदस्वशः ॥ समद
नसमरेनागान् संप्रधावं स्तनस्तनः ॥ ५३ ॥ तेन संलोज्जमानं तपोऽवानां बलं स हत
संजुकोपमदाराजचर्मवाग्री समादिते ॥ ५४ ॥ भग्नं तस्त्वबलं दृष्ट्वा भगदत्तेन धीमता ॥ च
द्योत्करोऽथ संतोऽभगदत्तमुपादवत् ॥ ५५ ॥ विकटाशुभ्रो राजन दीप्तास्यो दीप्तलोचनः
रूपं विभीषणं कृत्वा रोषेण प्रज्वलन्निव ॥ ५६ ॥ जग्राद्य विमलं मूलं तिरीणा मपि द
राणं ॥ नागं जिवांसुः सदृशं विदोषचमदाबलः ॥ ५७ ॥ सविस्फुल्लिगमालाभिः समं
तात्परिवेष्टितः ॥ तमापतंतं सदृशादृष्ट्वा प्राग्गोतिषो नृपः ॥ ५८ ॥ विदोषरुचिरं ती

मभी-

प०

२७२

276

मरेराजनवासुदेवमिदेववः॥ इदं न नमता प्राज्ञो विउरो दृष्टवानपुरा॥ २॥ कुरुणां योः
वानां चक्षुषो रं मदा सतिः॥ सततो निवारितवान पुतराष्ट्रं जनेश्वरं॥ ३॥ अनेव वद्वो
वीरा संग्रामे मधुसूदन॥ निहता कौरवैः संखेतयात्माभिश्च कौरवाः॥ ४॥ अर्थहेतो न
रश्चेष्ट क्रियते कर्म कुत्सितं॥ पिगर्धान यत्कृते ये वं क्रियते ज्ञाति संक्षयाः॥ ५॥ अधनस्य
मृतं श्रेयो न च ज्ञातिवधाद न॥ किं नृप्राप्साम देकृतं दत्वा ज्ञातीन् समागतान्॥ ६॥ यो
धनापराधेन शकुनेः सौ बलस्य च॥ क्षत्रियानि धनं याति कर्णोऽर्मत्रितेन च॥ ७॥ इदानीं
च विज्ञानाभि सुकृतं मधुसूदन॥ कृतं राजा मदा बाहो याचमानं सुयोधनं॥ ८॥ राजा च
द्यत्वं च ग्रामान कार्षीत् स च उर्मतिः॥ दृष्ट्वा हि क्षत्रियान शराया नान् परिणीतले॥ ९॥
निराभिभूशमात्मानं पिगस्तु क्षत्रजीविके॥ अशक्तमिति मामेति ज्ञास्यते क्षत्रियारणे॥
युद्धं तमेन रुचितं ज्ञातिभिर्मधुसूदन॥ संचोदय दधान शीघ्रं धार्तराष्ट्रं वसूं प्रति॥ १०॥ प्रत
रिष्ये मदापारं भुजाभ्यां समरोदधिं॥ नायं पावपितृकालो विद्यते माधव क्वचित्॥ ११॥
पवसुक्तं लुपार्थे न केशवः परवीरदा॥ चोदयामास तान श्वान पांडुरान्वातरं दसः॥
अथ प्राहो मदानासीत् वसैत्यस्य भारत॥ भारतो हृत वेगस्य सागरस्यैव पर्वणी॥ १२॥
अपराहै मदा राज संग्रामः समपद्यत॥ १३॥ यज्जन्म समनिर्वाणे भीमस्य समयोऽवैः॥

भीमसेनस्य चक्रो धात्रिजवानतरंगमानः॥ धत्तं केसरिणं वासविदेयं विशिष्टं स्त्रिभिः॥ ३२
निर्विभेदत्रिभिश्चानैः सारथिं चास्य पत्रिभिः॥ सुगावविदो व्यथितोरथो यस्य उपाविशत्॥ ३३
विशोक्तो भरतश्चेष्टभगदत्तेन संयुगे॥ ततो भीमो मदाबाहुर्विरथोरथिनां वरः॥ ३४ गदोऽथ
गदवेगेन विचस्कंदरथोत्तमात्॥ तमुद्यतगदं दृष्ट्वा ससृग्गमिव यवैतं॥ ३५ तावका
नां भयं द्यौरं समपद्यत भारत॥ पतस्मिन्नेव काले तृपां उवः कृत्स्नसारथिः॥ ३६ आजगाम
ममद्वाराजनिघ्ननशत्रूनसमेततः॥ यत्र तौ पुरुषव्याघ्रौ पिता पुत्रौ मदाबलौ॥ ३७ प्रा
जस्योतिषेण संयुक्तौ भीमसेनबरोत्तकौ॥ दृष्ट्वा च पांडवौ भ्रातृन युध्यमानान्मद्वारयं॥ ३८
त्वरितो भरतश्चेष्टतत्रा युध्यत किरनशरान्॥ ततोऽर्जोऽपनो गजत्वरमाणो मद्वारयः॥ ३९
सेनामबोद्धयत्तत्तिप्रं रथतगाश्वसंकुलं॥ नामापतेर्ती स दसा कौरवाणां मदावसं॥ ४०
अभिउद्राव वेगेन पांडवः श्वेतवाहनः॥ भगदत्तश्च समरे तेन नारायण भारत॥ ४१ विमृड
न पांडवबलं युधिष्ठिरमुपाद्रवत्॥ तदा सीतुमद्वक्त्रं भगदत्तस्य मारिषः॥ ४२ पांचा
लैः पांडवेभ्यश्च कैकेयेभ्यो यत्तापुधैः॥ भीमसेनोऽपि समरे तावुभौ केशवाजं नौ॥ ४३ आ
श्रवययथा हृतमिरावदथ मुतमं॥ इति भीष्मपर्वणि॥ संज्ञपयति॥ पुत्रं विनिदत्तं
श्रुत्वा उवाच तं धत्तं जयः॥ ३४ तिनमद्वक्त्रा विष्टो निःश्वसन् पचगो यथा॥ १॥ अत्र बीत्स

मभी.
प.
२०५

277

एतत्समरेवीरं निर्द्वन्द्वं सुतांस्तव ॥ यथा दिवा रिधाराभिः समन्ताद्याकिरन्शरैः ॥ त
शङ्कतमपश्यामकुंतीपुत्रस्य पौरुषं ॥ द्रोणेन वार्ज्यमाणोपि निजत्रेयत्सुतांस्तव ॥
यथा गोवृषभो वर्षसंभारयति स्नानपतः ॥ पीमलप्यादो गमुक्तं शरवर्षमदो धरत ॥ अद्भु
तं च मदारजतत्रवक्रैश्चक्रोदरः ॥ १४ ॥ यः ॥ स्तेवधीतसंख्येद्रोणं वैवनिवारयत ॥ पुत्रे
षु तव वीरेषु विक्रीणर्जुन सर्वजः ॥ १५ ॥ मरुतो ॥ मदारजवरनव्याजो मदाबलः ॥ यथा
दिपशमध्यस्थो धारयेत्तपशूनहकः ॥ १६ ॥ हको ॥ स्तवसुतांस्तथा च दशवयसो ॥ कां गेये
भगदत्तश्च गोतमश्च मदारयः ॥ १७ ॥ पांडुवंशभसं पुत्रे धारयामास रज्जनं ॥ अत्रैरस्त्राणि
संवार्ज्य तेषां सोतिरधो रणो ॥ १८ ॥ प्रवीरंस्तव सैन्येषु प्रेषयामास सत्यवे ॥ अभिमन्यु
लगाजानमंबवष्टं लोकविश्रुतं ॥ १९ ॥ विरथं रथिनां श्रेष्ठं वारयामास सायकैः ॥ वि
रथो बध्मसानस्तु सौभद्रेण यशस्विना ॥ २० ॥ अवसुमरया तूर्णमंबवष्टे वसुधाधिपः ॥
असिं चैते पसमरे सौभद्रस्य मदात्मनः ॥ २१ ॥ आरुरो द्रव्यं चैव दार्दिकास्य मदाबलः ॥
आतंतं सनिस्त्रिंशं पुद्गमार्गं विशारदः ॥ २२ ॥ लाववाहुंसयामास सौभद्रः परवीरदा
यं सितं वीर्यनिस्त्रिंशं सौभद्रेण रणोत्तदा ॥ २३ ॥ साधुसाधिति सैन्यानां प्रणारो भद्रिणां
पते ॥ धृष्टकम्पुवास्तवैतव सैन्यमयोधयः ॥ तथैव तावकाः सर्वे पांडुसैन्यमयोधयः ॥

२०५

ततो राजंस्त्वसुताः भीमसेनमुपाश्र्वन ॥ २० ॥ परिवार्य रणे दौर्गो वसवो वासवं यथा
ततः प्रांतनवो भीमः कृपश्चरथिना वरः ॥ २१ ॥ भगदतः सुशर्मा च धनं जयमुपाश्र्वन
वाह्मिको दार्दिकश्चैव सात्मकिं समभिडुतौ ॥ २२ ॥ श्रं वष्टकस्तु रपतिरभिमन्युमवस्थितः
शेषास्त्वनेमदा राजशेषानेव मदारयान ॥ २३ ॥ ततः प्रवृत्ते पुंश्चोररूपं भयावहं ॥
भीमसेनस्तु संप्रेक्ष्य पुत्रांस्त्वजनेश्वर ॥ २४ ॥ प्रज्जालरणे क्रुद्धो हविषा द्रव्यवाडिव
पुत्रास्तु तव कौंतेयं द्यादयां चक्रिरे शरैः ॥ २५ ॥ प्रावृषीव मदार राजजलदाश्च पर्वतः स
त्वाद्यमानो बहुधा प्रप्रेस्त्वविशंपते ॥ २६ ॥ सुकिंलो सलिलदन्वी चः शार्ङ्गलश्च पर्वतः
सुबोरस्तं ततो भीमः पातयामास भारत ॥ २७ ॥ क्षरणेण सती क्षोभो भवद्भक्तजीविनः
अपरेण त्वभक्षेन पीतेन निशितेन च ॥ २८ ॥ अणुजयत कुंरलिनं सिंहः क्षुद्रमृगं यथा
ततः सुनिशितान्वाणान्मामादत शिलीमुखान् ॥ २९ ॥ ससर्ज त्वरया पुतः पुत्रांस्ते प्रापमा
रिष ॥ प्रेषिता भीमसेनेन शरास्ते दृढधन्वि ॥ ३० ॥ अपातयंत पुत्रांस्ते रथेभ्यः समदा
रयाव ॥ अनादृष्टिं कुंरभिरेवैरादं दीर्घदौर्ध्विनं ॥ ३१ ॥ दीर्घबाहुं सुबाहुं च तथैव कनक
ध्वजं ॥ प्रपतंतः स्तवीरास्ते विरेजुर्भरतर्षभ ॥ ३२ ॥ वसंतं पुष्पशवेलापकं प्रपतितं श्व
ततः प्रउडुवुः शेषास्तु पुत्रां मदारुवै ॥ ३३ ॥ तं कालमिव मत्तं ततो भीमसेनं मदावला ॥ ३४ ॥

सभी.
प.
२६०

२७४

तथैवाश्वत्थनागानां शरीरे विवभौतदा ॥ ५० ॥ संछन्नावसधागजनपर्वतैरिव सर्वशः ॥ स
मरेपतितैश्चैव शरशालादितो नरैः ॥ ५१ ॥ निस्त्रिशैः परिशैः प्रासेरयि कुत परिश्वथैः ॥ ५२ ॥
रिचैर्भिर्दिपालैश्च शतश्रीभिश्च सारिष ॥ ५३ ॥ शरीरैः शस्त्रनिर्मितैः समास्तीर्यतमेदिनी
विशद्वैरल्पशब्दैश्च शोणितौघपरिसृतैः ॥ ५४ ॥ मातासुभिरमित्रव्रविवभौ निवितामदी
सतलत्रैः सके पूरेर्वाङ्मिश्च दनोहितैः ॥ ५५ ॥ दक्षिदक्षोपमैश्चित्रैरुत्तमिश्च तरस्विनां ॥
बहुवृक्षमणिवरैः शिरोभिश्च सङ्कुलैः ॥ ५६ ॥ पातितैश्च वभौताणां वभौभारतमेदिनी
कवचैः शोणितारिषैर्विप्रकीर्णैश्च कवचैः ॥ ५७ ॥ रराजसुभ्रशंभूमिशंताविभिरिवान
लैः ॥ विप्रविदैः कलापैश्च पतितैश्च शरासतैः ॥ ५८ ॥ विप्रकीर्णैः शरैश्चैव रुक्मपुंवेः समंत
तः ॥ ५९ ॥ रथैश्च सर्वतोभयैः किङ्किणीजालभूषितैः ॥ ६० ॥ वानिभिश्च दत्तैर्वाणैः सुस्तनिहैः स
शोणितैः ॥ अचुकर्षैः पताकाभिरुपासंगैर्ध्वजैरपि ॥ ६१ ॥ प्रवीराणां मदाशो विप्रकीर्णै
श्च पाशैः ॥ सुसदस्यैश्च मातंगैः शयानैर्विवभौमदी ॥ ६२ ॥ नातारूपैरलंकारैः प्रसरेवाभ्य
लंकृता ॥ इति मिश्रापरे लत्रसप्रासैर्गाढवेदनैः ॥ ६३ ॥ करैः शङ्खविमुञ्चरिः शीकरचसुद्ध
सुद्धः ॥ विवभौतद्राष्ट्रानं स्पंदमानैरिवाचलैः ॥ ६४ ॥ नानारंगैः कवलैश्च परिलोमैश्च
देतिनां वैश्वस्यैश्च पतितैश्च कशैः शुभैः ॥ ६५ ॥ नदाभिश्च गजैश्च पतितभिः समं

१२५

तथा जं दोम दाना सीत व ते षो च भारत ॥ निरु ॥ दृढ मन्यो न्यं कुर्वतो कर्म उक्तरं ॥ अन्यो
न्यं दिशेण शराः केशी छातिष्पमानिनः ॥ ४६ ॥ नावदं ते रपु धत उष्टि भिर्जातु भिक्षया
तलै चैवाथ निस्त्रि शौवाद्रु भिश्च सुसंस्थितैः ॥ ४७ ॥ विवरं प्राप्य चान्येन्य मनय घमसार
नं ॥ निरु ॥ अपि ता प्रपुत्र अपित रेतया ॥ ४८ ॥ आकुली कृत सर्वा गा य पु पुस्तमान
वाः ॥ रणे चारुणि चापानि देम शृङ्गा निमारिष ॥ ४९ ॥ दाना नाम पविशानि कला पाश्चम
हाधना ॥ जात रूप मधेः प्रोवेः सज ते निर्निशिताः शराः ॥ तैल योता व्यराजंते निर्मुक्त भुज
गोषमाः ॥ दक्षि दंत त्सरु न वदान जात रूप परिष्कृतान् ॥ ५० ॥ चर्मणि वा य विडा
निरु ॥ कविशानि धनिनः ॥ सुवर्णा विकृत पाशान् पदिशा देम भूषितान् ॥ जात रू
प मया अर्द्धाः शक्ति अकन कोजलाः ॥ सुसज्जा दा अपनिता मुमुला अगुरुणि च ॥
पदिशान् पदिशा श्वे वभि रिपा लो अमारिष ॥ यतिजान् विविधां आयां अत्र देम
परिष्कृतान् ॥ ५४ ॥ कथा वदु विधा कारा अमरा न व्यजनानि च ॥ नाना विधानि श
स्त्राणि अरु पयतिजानराः ॥ जीवन्तं न दृश्यं ते गत सत्ताम दारयाः ॥ गदा विम
थितैर्गीत्रैर्मु सुहैर्भिन्न वस्त्रैः ॥ राजवा जिरय द्वासाः शेरते न्यपते हितौ ॥

भीष्म.
प.
२८९

२७९

ततोऽयं यतो राजा सर्वास्मान्नादमंगिराः ॥ सप्तपुत्रं समाभाष्य सौवलं वसदावलं ॥ १ ॥
लोभीषः कृपः शलः सोमदन्तिश्चसंयुगे ॥ तपार्थान्प्रतिवाधतेन जानेतच्च कारणं ॥ २ ॥
अवध्यमानास्तेचापि क्षपयन्ति बलं मम ॥ सोमदीणवलः कर्णदीणशस्त्रसंयुगे ॥ ३ ॥
निरुतः पांडवैः शरैरवधैर्देवतैरपि ॥ सोदंशयमापन्नः प्रहरिष्ये कथं रणे ॥ ४ ॥
॥ ५ ॥ माशोचमरतश्चेष्टकरिष्येदं प्रियंतव ॥ भीष्मः शान्तनवसूते मघया तमदारणात्
निवृत्तेषु पिगांगे येन सलशस्त्रे वभारत ॥ अहं पार्थान् दूनिष्पामि सदितान्त्वै सोमकैः
पश्यतोऽपि भीष्मस्य रापे सस्येन ते नृप ॥ पांडवेषु दयां नित्यं सद्विभीष्मः करोति वै ॥ ६ ॥
अशक्तश्च रणे भीष्मो जेतुमेतान् सदा रथान् ॥ अभिमारो रणे भीष्मो नित्यं वापिरणप्रिया
न ॥ १ ॥ सकथं पांडवान्पुत्रे जेष्यते तात संगतान् ॥ सत्वं शीघ्रमितीगता भीष्मस्य शिविरं प्र
ति ॥ २ ॥ अनुमान्य पुरुवंदं शस्त्रन्यासाय भारत ॥ त्यक्तशस्त्रे ततो भीष्मे निहतान् यश्च पांडवान्
मयैकेतरणो राजन् स सहस्रं लब्धवान् ॥ एवमुक्तस्तु कर्णेन पुत्रोऽयं धनस्तव ॥ ३ ॥
अब्रवीद्भ्रातरं तत्र ॥ शासनमिदं बभूव ॥ अनुमान्य रणे भीष्ममेवोदं द्रिपदां वरं ॥ ४ ॥ आग
मिष्ये ततः क्षिप्रं तत्सकाशमरिंदम ॥ अघयाते ततो भीष्मे प्रहरिष्ये सि संयुगे ॥ ५ ॥ निष्प
यात तनून् एषु त्रस्तव विशां धते ॥ सदितो भ्रातर भिल्लितैस्तु देवैरिव शतक्रतुः ॥ ६ ॥

ततः ॥ विपारिता विवित्राभिः कृपाभिरंकुशैस्तथा ॥ २१ ॥ ग्रैवेयैश्चिरुपैश्च रुक्मकलाभि
 रेवच ॥ यंत्रैश्च वडुपादिनैस्तोमैश्च पिकांचनैः ॥ २२ ॥ अश्वानां रेणुकपिलैरुक्मबनैरुख
 दैः ॥ सारिनां वधुजैश्चित्रैः पतितैः सांगदैस्तथा ॥ २३ ॥ प्रासे अविमलैस्तीक्ष्णैर्विमलाभिरुथ
 शिभिः ॥ उल्लीयैश्च तथा चित्रैर्विप्रसिद्धैस्तत्ततः ॥ २४ ॥ विवित्रैर्विगवैश्च अज्ञातरूपपरिभू
 तैः ॥ अश्वास्तरपरिस्तोमैरंकवैर्मरितैस्तथा ॥ २५ ॥ नरैश्चूरामणिभिर्विवित्रैश्च मदाध
 नैः ॥ ब्रूतैस्तथा पविदैश्चामरैर्कजनेरपि ॥ २६ ॥ पद्मैश्च कृतिभिश्चैव वदनेश्चारुकुंडलैः ॥
 कृतश्मश्रुभिरत्यर्थं वीराणां समलंकृतैः ॥ २७ ॥ अपविदैर्मंदारातसवर्णैश्च लंकुंडलैः ॥
 प्रदूतक्षत्रशक्त्याद्यैर्विवास्त्रिदसंधरा ॥ २८ ॥ पवसेते मदासेने मरिते तत्र भारत परस्परं
 समासाद्य तवतेषां वसंशुगे ॥ २९ ॥ तेषु श्रुतेषु मयेषु मरितेषु च भारत रात्रिः समभव
 तत्र नायप्रपामततो लुगान् ॥ ३० ॥ ततो वदारे सैन्यानां प्रवक्तुः कुरुपांडवः ॥ रत्ननीसु
 तेषु पेदे तवर्तमाने मदाभये ॥ ३१ ॥ अवदारे ततः कृत्वा सहिताः कुरुपांडवः ॥ न्यविशं
 तथया कालं गत्वा सशिविरं तदा ॥ ३२ ॥ उतिभीक्य च वणिग्रहमदिव ससुदं समाप्तं ॥ ३३ ॥
 संजय उवाच ॥ ततोऽर्थो धनो राजा शकुनिश्चापिसौ बलः ॥ ३४ ॥ शासनं प्रपन्नं सूनुप्रपन्न
 उज्जयः ॥ ३५ ॥ समागम्य मदागजं तं च वक्तुं विवक्षितं ॥ कथं पांडवसुताः सद्योजेनवाः सगणा

म श्री.
प.
२८२

२८०

संप्राप्य तततो राजा भीष्मस्य सदने श्रुत्वा ॥ अत्र तीर्थादया वा विभीषणं प्राप्य जनेश्वरः ॥ २१ ॥
अभिवाद्य ततो भीष्मं निबलः परमासने ॥ कांचने सर्वतोभद्रं स महात्मा ररागं संवृते ॥ २२ ॥
उवाच प्रांजलिभीष्मं वाप्य कंठं राश्रु लोचनः ॥ त्वं वयं हि समाश्रित्य संयुगे शत्रुसूदन ॥ २३ ॥
उत्सृजे मरणं ते तं सैदानं पि सुरासुरान् ॥ किमु पांडुसुतान् वीरान् सह हृणवां धवान् ॥ २४ ॥
तस्मादहं सिंगां गेयं कृपां कर्तुं मयि प्रभो ॥ जदि पांडुसुतान् वीरान् सह हृणवां धवान् ॥ २५ ॥
अहं सर्वांस्तदा राजदं निष्णामि सोमकान् ॥ पांचाला कैकयैः सारैकं कुरुषांश्चेति भारत ॥
त्वद्वचः सत्यमेवास्तु जदि पार्था नृमागतान् ॥ सोमकांश्च मदेष्टा सा तत्पचात् न वभारत ॥
दयया परिवारज न हेषभावात् न मप्रभो ॥ मंदभाग्यतया वापि मम रक्षसि पांडवान् ॥ २६ ॥
अनुजानी हि समरे कर्णसादवशो भित्तं ॥ सतेष्यति रणे पार्था नृसुहृणवां धवान् ॥
सपवसुक्तः नृपतिर्पुत्रोऽर्पेयं धनस्तव ॥ नो वा ववचनं किंचिद्भीष्मं सत्यपराक्रमं ॥ २७ ॥
इति भीष्मपर्वणि ॥ संजय उवाच ॥ वाकशस्तैस्तव पुत्रेण सोतिविद्यो महाबलः ॥
उपवेन मदाता विद्यो नो वाचप्रियमगवधि ॥ २८ ॥ सध्या त्वा सुचिरेकालं उः खरोष समावृतः ॥
प्रवसमानो यथा नागः प्रणो वा कशला कया ॥ २९ ॥ उहृत्य च क्षीकोपात्रिदेद निवभा ॥
रतः स देवास्वरगंधर्वा लोकलोकाद्विवांबरः ॥ ३० ॥ अत्र वीतं य पुत्रं स समा मूर्ध्वमिदं वचः ॥

२८२

ततस्तत्पशार्हेलशार्हेलसमविक्रमं ॥ आरोहयश्चतुर्णोभाताः ॥ १० ॥ अंग
दीवश्चमुकुरोदस्ताभरावाचान्नप ॥ पातेराष्टोमहातजविवभौसपथिव्रजन ॥ ११ ॥ सुजीपुष्पनि
कोवेणतपनीयनिभेनच ॥ अनुलिप्तः परार्हेनचदनेनसंगधिना ॥ १२ ॥ अरजोवरसंवीतः सिं
हः विलगतिर्नय ॥ अशमे विमला विमाननभसीवरिवाकरः ॥ १३ ॥ प्रयातेतनरव्याघ्रेभी
फस्यशिविरं प्रति ॥ अनुजग्मुर्देवासा सर्वलोकस्य धनितः ॥ १४ ॥ रथैरन्येनरग्रेष्ठं परिव
भुः समंततः ॥ आतशस्त्राश्चसहस्रदोरत्तराण्येमदीपतेः ॥ १५ ॥ प्रादुर्बभूवुः सदिताः शक्रस्य
वामरादिवि ॥ स पूज्यमानो कुरुभिः कोरवारं मदाबलः ॥ १६ ॥ प्रययौ सदनं राजा गंगो
यस्य यशसिनः ॥ अनीयमानः सततं सोदरेः परिवारितः ॥ १७ ॥ दक्षिणं दक्षिणाकाले
संवृतस्तभुजंतदा ॥ रत्निदुस्तोपमं शैवो सर्वशत्रुनिबर्हता ॥ १८ ॥ अरुहन्तं जलीर्त्तगां सु
दिनः सर्वतो दिशाः ॥ अश्रावमपुरावाचो नानादेशनिवासिनां ॥ १९ ॥ संलूयमानः स तैश्च
मागयैश्चमदायशाः ॥ पूज्यमानश्चतान् सर्वलोकेश्वरेश्वराः ॥ २० ॥ प्रदीपैः कांच
नैस्तत्र गंधैर्त्तलावसेचितैः ॥ परिवभुर्महात्मानः प्रज्वलद्भिः समंततः ॥ २१ ॥ स तैः परि
वृतो राजा प्रदीपैर्कांचनैर्ज्वलन् ॥ अशुभेवंद्रमापुक्तो दीप्तैरिव मद्यग्रदैः ॥ २२ ॥ कांच
नोल्लीषिणस्तत्र वैत्रभूदंश्पाणयाः ॥ प्रोत्सादयंतः शनवैस्तज्जनं सर्वतो दिशः ॥ २३ ॥ ॥

सभी.

ष.

२८२

२९१

तान्यानिदृश्यसमरेप्रीतिंदास्याम्यदेतव ॥ २० ॥ इतिस्त्रीसमुच्चाराशिखरीगतवेशमनि ॥ वर
दातात्समानतातःसैषैवस्त्रीशिखरीनि ॥ २१ ॥ तमदंतदनिष्कामिप्राणत्वागेपिभारत ॥ यो
सोप्राद्विर्मितापात्रासैषावैस्त्रीशिखरीनि ॥ २२ ॥ सावस्वपिहिगांधारेप्रचोस्मिकतामदासंगे ॥
यजनाकथपिष्पंतियाचत्स्यामतिसेदिनी ॥ २३ ॥ एवमुक्तस्तवसुतोनिर्जगामजनेश्वराः ॥ अ
भिवाययुरुमूढीप्रययौस्वनिवेशनं ॥ २४ ॥ आगम्यवतनोरजाविसृज्यवमदाजनं ॥ प्रविदे
शततत्सूक्तंक्षयंशुद्धयंकरः ॥ २५ ॥ प्रविष्टासनिशांतंचगमयासासपार्थिवः ॥ प्रमाता
यांचशर्वर्षीप्रातरुत्थापताक्षपः ॥ २६ ॥ राज्ञांसमातापयतसेतांयेनयतेतिदि ॥ अथभी
षोरगोक्रुद्धोनिदृश्यतिसौमकान् ॥ २७ ॥ उर्योधनस्पतच्छ्रुत्वा राजौचित्यपितं वद ॥ मम
मानःसंतंराजनप्रत्यादेशमिवात्मना ॥ २८ ॥ निर्वेदं परमंगत्वा विनिंद्य परवाच्यतां ॥ दीर्घे २
धौशांतनवोयोदुक्तामोजनंरागे ॥ २९ ॥ इंगितेनतत्तद्वातागंगेयेनविचिंतितं ॥ उर्योधनो
मदारजडःशासनमचोदयत् ॥ ३० ॥ उःशासनंयास्तूक्तंपुत्रतांभीषरक्षिताः ॥ हा
विशतिमनीकानिसर्वाह्वेषाभिवोदय ॥ ३१ ॥ इतिस्ममसुप्रामं वर्षप्रगाभिवितितं ॥ पां
उवातांससैन्यानावधोरग्न्युत्पन्नगमः ॥ ३२ ॥ तत्रकाव्यंतमंमनेभीषसैवाभिरक्षां ॥ स
नोयुमःसदायःस्यादन्त्यात्पापीमसंयुगे ॥ ३३ ॥ अद्वीविशुद्धात्मानाहंदन्त्याशिखरीनि ॥ ॥

किं तं उयो धने च मां वा कश्चिन्नैरपहंतसि ॥ ४ ॥ दूरमाने यथा शक्ति कृत्वा लोचन वप्रियं त
 द्वाणं समरे प्राणं लवैव प्रिय काम्यया ॥ ५ ॥ यदा तपां रवः शूराः खारवे शिम तर्पयत् ॥ प
 राजित्पराशक्रं पर्याप्तं तन्निदर्शने ॥ ६ ॥ यदा च त्वामदा बाहो गंधर्वे दंतमो जसा ॥ अमो च
 यत्पां सुतः पर्याप्तं तन्निदर्शने ॥ ७ ॥ श्वमानेषु सर्वेषु सोदरेषु तव प्रभो ॥ सूतपुत्रे च राथे
 ये पर्याप्तं तन्निदर्शने ॥ ८ ॥ यच्च नः सदिता न्स्वीन विराटनगरं तदा ॥ एकपवसमुयातः प
 र्याप्तं तन्निदर्शने ॥ ९ ॥ द्रोणं च पुष्टि सं रञ्जमां च निजित्पसं पुगे ॥ वासांसि ससमा दत्तं पर्या
 प्तं तन्निदर्शने ॥ १० ॥ यथा द्रोणिं मदेष्वा संश्रारत्तमया पिवा ॥ गो गृहे जितवान् पूर्वं प
 र्याप्तं तन्निदर्शने ॥ ११ ॥ विजित्पच यदा कर्णं सदा प्ररुषमानिने ॥ उत्तराधै रदौ वसुं पर्या
 प्तं तन्निदर्शने ॥ १२ ॥ निवातकवचान् पुद्गे वा सर्वे नापि उर्जयान् ॥ जितवान् समरे पार्थः
 पर्याप्तं तन्निदर्शने ॥ १३ ॥ कोदिशक्तो राणे जेतुं पां रवं रमसा कपि ॥ त्वं तमो दान्नानीषे
 वाच्या वाचं सुयोधन ॥ १४ ॥ सुमूर्ध्नि नरः सर्वान् हृत्वा न पश्यति कां वनान् ॥ तथा त्वम
 पि तोषारै विषरीता निष श्रुति ॥ १५ ॥ स्वयं वै रमदन्त कृत्वा पां रवैः सदसं जयैः ॥ युध्य सता
 नद्य राणे पश्यामः पुरुषो भव ॥ १६ ॥ अदेतमी मका न्स्वीन पां चालांश्च समागतान्
 निदू निष्ये नरव्याघ्र वर्जयित्वा शिबं रिने ॥ १७ ॥ तैर्वा दं निदन्तः संख्ये गनिष्ये यमसादन्

मभी.
प.
२८३

282

यथाभी संवनोदयाः शासनतथाकुरु ॥ भातस्तद्वचनं प्रजापुत्रोः शासनस्तव ॥ ४६ ॥
भी संप्रमुवितः कृतायययो सदसेनया ॥ भी संतरयवशेनदृष्टासमभिसंस्तं ॥ ४७ ॥
अर्जुनो रथिनां श्रेष्ठो धृष्टकृत्स्नमुवाच ॥ शिवं विनं न रव्याजं भीष्मस्य प्रमुवेत्तप ॥ ४८ ॥
स्थापयत्वा यथावा तं तस्य गोमादमित्यतः ॥ इति भीष्मस्य वृत्तिः ॥ संज्ञा ॥ ३३ ॥ च ॥ ततः
शांतनवो भीष्मो निर्ययो सदसेनया ॥ व्यदं चाव्यदतमदत सर्वतो भरमात्मना ॥ ४९ ॥
पञ्चकृतवर्मा च शैवश्चैव मदारथाः ॥ शकुनिः सैथवश्चैव कांबोजश्च सदतिगाः ॥ ५० ॥
भीष्मो एव सदितः सर्वे पुत्रैश्च तव भारत ॥ अग्रतः सर्वे सैन्यानां व्यदस्य प्रमुवे स्थिताः ॥ ५१ ॥
द्रोणो भूरिश्वाः शल्यो भगदत्तश्च सारिषः ॥ दक्षिणं पक्षमाश्रित्य स्थिता व्यदस्य दंशिताः ॥
अश्वत्थामा सोम दत्तश्च वीर्यवान् मदारथौ ॥ मदमासेनया युक्तौ वामपक्षमिवालय
न ॥ उर्योधनो मद्गाराजश्चित्तैः सर्वतो हतः ॥ व्यदमध्ये स्थितो राजन पांडवान प्रतिभार
तः ॥ अलंबुषो रथश्चैवः कृतायुश्च मदारथः ॥ दृष्टः सर्वे सैन्यानां स्थितो व्यदस्य दंशितो
पवं वने तदा व्यदं कृता भारततावकाः ॥ सन्नद्धा समदृष्टं तत्र पतंत इवाग्रयः ॥ ५२ ॥ ततो
युधिष्ठिर राजा भीमसेनश्च पांडवः ॥ नकुलः सहदेवश्च माद्रीपुत्रा बुभावपि ॥ ५३ ॥
अग्रतः सर्वे सैन्यानां स्थिता व्यदस्य दंशिताः ॥ धृष्टकेतो विराटश्च सात्यकिश्च मदारथः ॥

२८३

स्त्रीश्वर्कोद्यसौराजंस्नस्मादूर्जामयारो ॥ ३२ ॥ लोकस्नद्धेयदं पिता प्रियविकीर्ण
या ॥ राजंस्त्रीतंमदावाद्योस्त्रियश्चत्तयानपरा ॥ ३३ ॥ नैववादेस्त्रियंजातनस्त्रीश्वर्कयंच
न ॥ दत्तां पुधितरश्चैव सत्यमेतद्वीमिते ॥ ३४ ॥ अयंस्त्रीश्वर्कोराजनशिवंतीपरितेक
तः ॥ उद्योगेकपितेयत्तनयाजाताशिवंतिनी ॥ कन्याभूतापमानजातासवेत्तायोध
पिष्यति ॥ तस्यादेप्रभुवेवाणननभुवेयंकयंचन ॥ ३५ ॥ युद्धेद्विद्विषयात्तातपांउवाता
जयेषिणाः ॥ सर्वांनन्यानदनिष्पामिसंप्राप्तानरणमर्हन्ति ॥ ३६ ॥ एवंसांभरतश्चैवगा
गेयः प्रादृशास्त्रवित ॥ तत्रसर्वात्मनामन्त्रेगांगेयस्यैवनिर्जयम् ॥ ३७ ॥ अरक्षमाणंदि
दकोदन्त्यास्त्रिदंमदाद्वे ॥ माद्वकेणेवगांगेयंवातयेमशिवंतिना ॥ ३८ ॥ मातुलः
शकुनिः प्रात्सः कृषोद्रोणोविविशतिः ॥ यतारक्षतगांगेयतस्मिन्गुप्तेजयोऽश्व ॥ ३९ ॥
पतनकृत्वाततेसर्वेउद्योधनवचस्तरा ॥ सर्वतोऽयंशेनगांगेयप्रयुर्मुदा ॥ ४० ॥ कं
पयंतोभुवंयांचोभयंतश्चपांउवात ॥ तैरथैसप्रसंपुक्तैर्दंतिभिश्चमदारथाः ॥ ४१ ॥
परिवार्ष्येराणेभीकंदंशिताः समवस्थिताः ॥ यथादेवासुरेभ्योदेविदशान्वजधारिणः ॥
सर्वेतेस्त्वयिहंतंरक्षंतस्त्वमदारथः ॥ सद्येवैकेपुथामसुरुतमौजाश्चदक्षिणे ॥ ४२ ॥
गेमागवर्जंनस्येतावर्जंनोपिशिवंतिनः ॥ रक्षमाणः सपर्येनतथास्माभिर्विदक्षितः

मभी.
७.
२८४

२८३

रुदंतां वादनानां वनेभ्यः प्रापतज्जलं ॥ सत्कवचासहस्रं प्रधावंतो विशांपते ॥ २५ ॥
 अंतर्दितामदानादाश्रयंते भरतर्षभ ॥ रत्नसंपुष्पादानां नंदतान्भैरवान् रवान् ॥ २६ ॥
 संपतंतश्च द्रष्टुं ते गोपायवत्तवायसाः ॥ श्वानैश्च विविधैर्नादैर्वाषंतस्तत्र सारिष ॥ २७ ॥
 जलितान्ममदोल्कावैसमास्तदिव कं ॥ निषेतः सदसाभूमौ वेरयंत्यो मदद्वयं ॥ २८ ॥
 मदां त्यनीकानि मदासमुद्भयेत तत्तयोः पांडव धार्तराष्ट्रयोः ॥ चकंपिरे शंखमदंगानि
 स्वनैः प्रकंपितानीव वनानि बाधुना ॥ २९ ॥ नरेन्द्रनागाश्च समाकुलानां सभ्याय तेना
 मशिवे मुहूर्ते ॥ वभूववो बलमुलसमूलं वातो दतानां निवसागराणां ॥ ३० ॥ इति भीष्म
 पर्वणि संज्ञा यत्र वाच ॥ अभिमत्सुरयोदारः पिशंगैस्तुरांगो तमैः ॥ अभिउदावते जस्वी दुष्यो
 धनबलं मदत ॥ ३१ ॥ विकिरन् शरवर्षाणि वारिधाराश्चोबुधः ॥ न शेकुः समरे क्रुद्धं सोभ
 दमरि सुदने ॥ ३२ ॥ शत्रौ धिगागादमानं सेनासागरमद्वयं ॥ निवारयितुमप्याजौ त्वदीया
 कुरुनंदन ॥ ३३ ॥ तेन सुता राणे राजन शराः शत्रुनिवर्हणाः ॥ क्षत्रियाननयच्छरानघेत राज
 निवेशनं ॥ ३४ ॥ यमदंशे यमानबोरान्तलिता श्रीविद्यो यमान ॥ सोभदः समरे क्रुद्धः प्रेषया
 माससायकान् ॥ ३५ ॥ सरयान् रथिनस्तूर्णं द्रव्यांश्चैव ससारिनः ॥ गदगोदाश्च सगजा
 दारयासासफालानिः ॥ न स्पतत्तुर्वतः कर्ममदस्तांस्त्वैमदीभता ॥ हजयोचक्रिरे

स्थितासेनेनमदतापरानीकविनाशनः ॥ शिखंडीविजयश्चैवराजसञ्चवदोत्कचः ॥ १९ ॥
चेकितानोमदावाहुर्कुंतिभोजश्चवीर्यवान् ॥ स्थितारणेमदाराजमदत्तासेनयावृतः ॥
अभिमन्युर्मदेष्टासोऽपदश्चमदाबलः ॥ कैकेयाभ्यामनरश्चैवस्थितापुत्रायदेशिताः ॥
पवंतेपिमदाश्चदंप्रतिष्ठासुदुर्जयं ॥ पांडवाः समरेशूराः स्थितापुत्रायदेशिताः ॥ २० ॥
तावकास्तुरण्यतासदसेनानराधिपाः ॥ अश्वघुः राणेपार्थाः भीष्मकृत्वागुतोत्तयः ॥
तथैवपांडवाराजभीमसेनपुटोगमाः ॥ भीष्मयोऽमुमभिप्रेक्ष्यसंग्रामेविजयेषिणाः ॥ २१ ॥
द्वेडाकिलकिलाशाखाकृकचागोविषाणिका ॥ मेरीसदंगपरदाचादयंतश्चकुंजरान् ॥ २२ ॥
पांडवाश्चभ्यवर्तंतनरंतोभैरवानरवान् ॥ मेरीसदंगशावानांउडभीनांवनिःस्तनैः ॥ २३ ॥
उक्रुष्टसिंहनारैश्चवलिगैश्चष्टयाविधैः ॥ वयंप्रतिनन्दतस्मानगच्छामत्वरान्वितः ॥ २४ ॥
तद्देवाभिसंकुडानदासीत्सुलेमदत् ॥ ततोन्मोन्मप्रधावंतः संप्रहारंप्रवक्रिरे ॥ २५ ॥
ततः शहेनमदताप्रवक्रंयेवसंधरा ॥ पल्लिणश्चमदाचोरैर्व्यादरंतः विद्वत्सुः ॥ २६ ॥
सप्रभश्चोरितः सूर्योनिप्रभः समपद्यत ॥ वज्रश्चवातास्तुमुलः प्रसक्तः समदुर्जयं ॥ २७ ॥
चौराश्चचोरनिर्द्रादाशिवालप्रववाशिरे ॥ वेदयंमोमदाराजमदद्वैशसमागतं ॥ २८ ॥
दिशः प्रज्वलिताराजनपांसुवर्षपपातच ॥ रुधिरैरासमुन्मिष्टमस्थिवर्षतयेवच

मभी.

प.

२८५

204

स्वनं चोरं पतन्त्यनिनंदोपमं ॥ २१ ॥ तं श्रुत्वा निनंदो रंतवसैन्यस्य भारत ॥ माहृतो रंतवेगस्य
सागरसेवपर्वणि ॥ २२ ॥ उर्वोथनस्तदा राजन नार्यं शृंगमभाषत ॥ पषकास्मिर्महाबा
हो द्वितीयः वफालाणः ॥ २३ ॥ चमूं द्रावयते क्रोधा दृतो देवचमूनिव ॥ तस्य चान्यत्र पश्या
मिसंयुगे भेषजं मदत ॥ २४ ॥ अतैलां गतसंश्रेष्ठं सर्वविद्यासु पारंगं ॥ सगत्वा त्वरितं वीरं
जहि सौ भद्रमादवे ॥ २५ ॥ वयं पाथं दक्षिण्यभो भीष्मो गणप्रगमाः ॥ स पवमुक्तो बलवान्
राक्षसैः प्रतापवान् ॥ २६ ॥ प्रययौ समरे तूष्णीं तव पुत्रस्य शासनात् ॥ नर्दमानो मया तादं
प्रावृषीव बलादहकः ॥ २७ ॥ तस्य शब्देन मदता पांडवानां बलमदत् ॥ प्रवलत्सर्वतो राज
न्वातो दूतः वार्तावः ॥ २८ ॥ बद्धवश्चमूं द्रा राजतस्य नादेन भीषिता ॥ प्रियान् प्राणान् परित्य
ज्य निपेत्य रथं रिणीतले ॥ २९ ॥ कार्त्तिक्या विमुदायुक्तः प्ररघुसशरं धनुः ॥ नृत्यचिवरणो
पस्थे तदचः समुपावृत ॥ ३० ॥ ततः सराक्षसः क्रुद्धः संप्राप्यैवार्जुनं निरगो ॥ नातिररे स्थि
तस्तस्य द्रावयामास वै चमूं ॥ ३१ ॥ तां वधमानां च तथा पांडवानां मदचमूं प्रत्युद्ययौ
रगोरक्षो देवसेनां यथा बलः ॥ ३२ ॥ विभर्दः सुमदानासी तस्य सैन्यस्य मारिष ॥ रत्न
सा चो ररूपेण वधमानस्य संयुगे ॥ ३३ ॥ ततः शरसदसैलां पांडवानां मदचमूं ॥ व्य
दावपशो रक्षो दर्शयन् स्वपराक्रमं ॥ ३४ ॥ रावधमानां च तथा पांडवानां मनीक्षिणी

२८५

दृष्टः प्रशंसंस्वफालानि ॥ तान्मनीकानिसौभद्रोदावपामासभारत ॥ तलराशी
निवाकाशोमारुतः सर्वतोदिशः ॥ तेनविद्रावमानानितवसैन्यानिभारत ॥ ज्ञातारंता
भ्यागच्छतपंकेमग्राश्वदिपाः ॥ विद्राव्यसर्वसैन्यानितावकानिनरोत्तम ॥ अभिमसु
स्थितोराजनविधुमोश्रिवज्जलन ॥ नचैनंतावका राजनविषेऊरिवातिन ॥ प्रदीपंपा
वकंयदतपतंगकालचोदिताः ॥ प्रहरन्सर्वशत्रुभ्यः पाशवानांमदारथः ॥ अटशपंतम
देष्टासासवज्जश्ववासवः ॥ हेमदृष्टधनुश्चासुदृशोविचरदिशः ॥ तोयदेष्टुपथारा
जनराजमानाशतद्वाद ॥ शराश्चनिशितापीता निश्चरन्तिस्संयुगे ॥ वनात्फलदमा
राजनभमराणामिवज्जजाः ॥ तथैवचरतस्तस्मैसौभद्रस्समदात्मनः ॥ रथेनकांचनां
गेनदृष्टुनीतरंजनाः ॥ सोदयित्वाकृपंद्रोणदौ शिंखसुमददत्तं ॥ संधवेचमदेष्टा
सोविचरत्तुसुसुच ॥ मंडलीकृतमेवास्सधनुः पश्यामभारत ॥ सूर्यमंडलसंका
शंदत्तस्तस्मवादिनी ॥ तंदृष्ट्वाक्षत्रियाश्चराः प्रतपंतंतरस्विनं ॥ द्विफालाणामिमं
लोकंमेतिरेतस्सकर्मभिः ॥ तेनारितामदाराराजभारतीसातदाचम ॥ विभ्रमतव्रतत्रै
वयोषिन्मदवशारिव ॥ भ्रामयित्वामदासैमंकंपयित्वामदारथान ॥ तंदयामास
सुहृदोमयंजितैववासवः ॥ तेनविद्रावमानानितवसैन्यानि संयुगे ॥ चक्ररातं

मधी.
प.
२८६

२८५

अभिउद्राववेगेन दंतकामो निशाचरः ॥ ५१ ॥ तानर्दिता नराणे ते नराक्षसे नरात्मनः ॥ च
षार्जुनसुतः सांख्येन दत्तं समुपाश्रयत् ॥ ५० ॥ ततोऽसमभवत्तु देवश्च वासवयोरिव ॥ ददुःसु
वकाः सर्वे पांडवाश्च मदारायाः ॥ ५१ ॥ तौ समेतौ महापुंश्च क्रीडदीप्तौ परस्परं ॥ मदाबलौ म
द्गाराजक्रोधसंरक्तौ च नौ ॥ ५२ ॥ परस्परमवेक्ष्य तां कालान्तसमौ युधि ॥ तयोः समा
गमो यो रोव भवकटकोदयः ॥ ५३ ॥ यथा देवास्तथु देशक्रशं वरयोः पुरा ॥ ५४ ॥ इति भी
ष्मार्जुनसंवादे ॥ अर्जुनसमरेश्वरं विनिर्जितं मदारयान् ॥ अलंबुषः कथं
युद्देशं नित्युधतभारत ॥ १ ॥ आर्षं धृतिं कथं वैवसौ भद्रः परवीरदा ॥ तन्मसावदत्त तं
नयथास्तस्मै संयुगे ॥ २ ॥ धत्तं जयश्च किंच के समसैत्येषु संयुगे ॥ भीमो वारयित्वा श्रेष्ठे
राक्षसां वा वरोक्तवः ॥ ३ ॥ नकुलः सहदेवो वा सात्यकिर्वा मदारायाः ॥ पतदावत्त्वमेतित्थं
कुशलोऽपि संजय ॥ ४ ॥ संजय उवाच ॥ दंततैर्देवदत्ताभिरसंगुप्तं सौमदूर्ध्वगं ॥ यथा
भूदाक्षसैर्दस्यसौ भद्रस्त्वमारिव ॥ ५ ॥ अर्जुनश्च मदासांख्ये भीमसेनश्च पांडवः ॥ नकु
लः सहदेवश्चरणे चक्रः पराक्रमं ॥ ६ ॥ तथैव तावकाः सर्वे भीष्मदेवाण्यरस्तराः ॥ अद्रु
तानि विविशाणि चक्रुः कर्माणि भीतवत् ॥ ७ ॥ अलंबुषस्तु समरे अभिमनुं मदारयं
विनष्टं समदाचारं तं विज्ञासुर्मुमुक्षुः ॥ ८ ॥ अभिउद्राववेगेन निष्पतिहेतिचाव्रवीत्

रत्नसावोररपेणप्रदशवरणेभयात् ॥ ३५ ॥ प्रस्यचरलोसेनांपमिनीवारणेयथा
 ततोभिउदावरणेदौपदेयान्महाबलान् ॥ ३६ ॥ तेतकुडामदेवासादौपदेयाप्रहारिणाः
 राक्षसंडुबुःसाखेग्रहाःपंचरविंयथा ॥ ३७ ॥ वीर्यवद्विस्तृतलैस्तपीरितोराक्षसोत्तमः
 यथायुगलपेवोरेचंद्रमापंचभिर्ग्रहैः ॥ ३८ ॥ प्रतिविंबस्ततोस्तोविभेदनिशितैःशरैः
 सर्वपारसवैस्तौगैरकुंवाग्रैर्महाबलैः ॥ ३९ ॥ सतैर्भिन्नतनुगणःशुभमेराक्षसोत्तमः ॥ म
 तीविभिरिवार्कस्यसंस्तोजलदोमदान् ॥ ४० ॥ विसक्तैःसशरैश्चापितपनीयपरिहृदैः ॥
 आर्षिपुंगीवभोगजचदीमपुंगवचलः ॥ ४१ ॥ ततस्तेभ्यतराःपंचराक्षसैर्दंमहादवै ॥ वि
 क्थुर्निशितैर्वालोस्तपनीयविभूषितैः ॥ ४२ ॥ सनिर्मित्रःशरैर्वैरैःभुजगैःकोपितैरिव
 अलंबुषोभशंराजनागैर्दशवज्रकुपैः ॥ ४३ ॥ सोनिविहोमदाराजनसुहृत्तमयमारिषः ॥
 विवेशतमोदीर्घपीडितलेर्महारथैः ॥ ४४ ॥ प्रतिलभ्यततःसंतांक्रोधेनद्विगुणीकृतः ॥
 विवेदसायकांस्तेषांज्वाञ्चैवयनंषिव ॥ ४५ ॥ पकैकंपंचभिर्वालोराजवानस्तपन्निव ॥
 अलंबुषोरयोपस्थेनत्वविवमदारथः ॥ ४६ ॥ त्वरमाणःससंरजोदयांस्तेषांमहात्मनां ॥
 जवानराक्षसःक्रूरःसारथीश्चमहाबलः ॥ ४७ ॥ विवेदचसंरज्वापुनश्चैनांसंशितैः ॥
 शरैर्वहविधाकारैःशतशोयसदस्तथाः ॥ ४८ ॥ विरयाश्चमदेवासानकृतान्प्रसरत्सः ॥

सभी.
प.
२८

२८८

अभिमन्युश्चतदृष्ट्वावीररूपं मदतमः ॥ २२ ॥ प्रादुश्चक्रैस्त्रिमत्प्रभास्करं करुणंदनः ॥ त
तः प्रकाशमभवत्तज्जगत्सर्वं मदीयते ॥ २३ ॥ तौश्चाभिजत्रिवात्तायां राक्षसस्य उरात्मनः
संक्रुद्धमदावीर्यो राक्षसे देवरोत्तमः ॥ २४ ॥ वादयामास समरेश वैः सन्नतपर्वभिः ॥
वह्नी स्यात्प्रमायाश्च प्रयुक्तास्तेन राक्षसा ॥ २५ ॥ सर्वास्त्रविदमेयात्मा वारया मासका
ल्लुप्तिः ॥ दत्तमायंततो रक्षं धृमानं वसाय कैः ॥ २६ ॥ रथैतत्रैव संतज्ज प्रादुवन् दूतो भया
त् ॥ तस्मिन्निनिर्जिते तर्णं क्रुद्धोपि निरादसे ॥ २७ ॥ अर्जुनिः समरैस्तेन तावकं सुसमर्द्ध
मदांधगंधनागेन्द्रः स पद्मां पद्मिनीं पिव ॥ २८ ॥ ततः शांतनवो भीष्मः सैन्यं दृष्ट्वा मितिउतं
मदताशस्त्रवर्षणसौमं दपय्ये वारयत् ॥ २९ ॥ क्रोडीकृत्य च तं वीरं धार्तराष्ट्रमहा रथः
एवं स वदवोऽदेत तद्वः सायकैर्दिवं ॥ ३० ॥ स ते वारथिनां वीरः पितृकुलपराक्रमः स
दृशो वासुदेवस्य विक्रमेण बलेन च ॥ ३१ ॥ उभयोः सदृशं कर्म स पितृर्मातुल्य च ॥ ३२ ॥ रणे
विधां बहुविधां च केशसुभतां वरः ॥ ३३ ॥ ततोऽध्वं जयो वीरो विनिर्गेलवसैनिकान्
आससादरणो भीष्मं पुत्रं प्रेक्ष्य रम्येणः ॥ ३४ ॥ तं शैवसमरे वीरानपिता देवव्रतसुव ॥
आससादरणो पांशुं सभीं च विवभास्करं ॥ ३५ ॥ ततः सरथनागाग्रवः पुत्रास्तव जनेश्वर
परिव ॥ ३६ ॥ तौ भीष्मस्य पुत्रसुभततः ॥ ३७ ॥ तद्यैव यां देवा राजानं परिचार्य धने जयं

अभिमन्युश्च वेगेन सिंहवद्विनदत्सुहृदः ॥ १८ ॥ आर्षं रंगं महेष्वासं पितरत्वं तवैरितं ॥ ततः
समीयतः सांख्ये त्वरतौ नरराक्षसौ ॥ १९ ॥ रथाभ्यारुणिनोऽप्येष्टौ यथावै देवदानवौ ॥ माया
वीराक्षसश्चेष्टो दिव्यास्तैश्चैव फाल्गुनिकः ॥ २० ॥ ततः कालीं महा राजनिशितैः सायकैः सि
न्धुभिः ॥ आर्षं रंगं विद्या पुनर्विद्याथ रं वभिः ॥ २१ ॥ अलं बुधोऽपि संक्रुद्धः कालीं संचभिरा
शुभैः ॥ दृष्टिविद्याथ वेगेन तैश्चैविधमन्त्रादिभिः ॥ २२ ॥ ततः शरसद्वेष्टातिप्रकारी निशाचरः ॥
अर्जनस्य सते सांख्ये पीडया सासभारत ॥ २३ ॥ अभिमन्युस्ततः क्रुद्धो नवभिर्नतपर्वभिः ॥ विभे
दनिशितैर्बाणैः राक्षसैः मद्योरसिः ॥ २४ ॥ तेन सविधिशस्त्रैर्कायं निभिद्य मर्मसु ॥ सतैर्वि
भिन्नसर्वांगः शुशुभे राक्षसोत्तमः ॥ २५ ॥ पुष्पितैः किंशुकैः राजनसंस्तीर्णः ॥ तपर्वतः ॥ सं
धारयान् ॥ शिरान् ॥ उद्वान् ॥ बलः ॥ २६ ॥ विवभो राक्षसश्चेष्टाः सज्जालः ॥ तपर्वतः ॥ त
तः क्रुद्धो महा राजा आर्षं रंगं रम्येष्टाः ॥ २७ ॥ महेन्द्रप्रतिमं कालीं व्यादयामः सपविभिः ॥
तेन ते विशिखामुक्ताय मदेष्टे वलाः शलाः ॥ २८ ॥ अभिमन्युविनिर्मिषप्रविशं तथ रातलं
होमद्रुणो रक्षाशरैः सन्नतपर्वभिः ॥ २९ ॥ चक्रे विमुखा साय मयं शक्रश्चादवे ॥ वि
मुखा वराणो रक्षो वधमानं रणेरिणा ॥ ३० ॥ प्रादुश्रु क्रोमदा मायातामसी परतायनः ॥ त
तस्तेन मसा सर्वं हता आसनमदीयते ॥ ३१ ॥ नाभिमन्युमपश्यंत नैव स्वात्रयानराणो ॥

सभी.

प.

२८८

207

द्वौलिमभ्यकिरत्तर्गशरजालैरनेकपा ॥ ५२ ॥ तापयामासवदौलिंशैनेयः परवीरद्वौ
विमुक्तोमेवजालेनययैवतपनस्तथा ॥ ५३ ॥ शराणां वसद्वसोऽपुनरेवसमुद्यतः ॥
सात्यकिस्त्रादयामासननादवमहाबलः ॥ ५४ ॥ दृष्ट्वा पुत्रं च ते प्रसंराद्ध एव निशाकरं
अभ्यद्वजशैनेयं भारद्वाजः प्रतापवान् ॥ ५५ ॥ विव्याध वल्लती द्रोणेन प्रयुक्तेन महासुधे
परीक्षितः सुतं राजन बालं येनाभिपीरितं ॥ ५६ ॥ सात्यकिस्तुराणे दित्ययुरुपुत्रं महाबलं
द्रोणं विव्याध विशत्पासर्वपा रशभैः शरैः ॥ ५७ ॥ तदंतरममेयात्मा कौतेयाः शत्रुतापनः
अभ्यद्वजशैनेयं कुटोद्रोणं प्रतिमहारथः ॥ ५८ ॥ ततो द्रोणश्च पार्थश्च समेयातामहासुधे
यथाबुधश्च शक्रश्च महा राजन भस्मले ॥ ५९ ॥ इति भीष्म पर्वणि ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥
कथं द्रोणो मदेशासः पांडवश्च पतेजयः ॥ समीपतुराणो यतौ तत्सुभौ पुरुषवर्भौ ॥ ६० ॥
प्रियो दिपांडवो नित्यं भारद्वाजस्पर्धामतः ॥ आवाप्यंश्च रणे नित्यं प्रियः पार्थस्य पतेजयः ॥
तावुभौ रथितौ सौख्ये दृष्टौ सिंहाविवोक्तौ ॥ कथं समीपतुरेयौ भारद्वाज पतेजयौ ॥ ६१ ॥
संज्ञय उवाच ॥ तद्रोणः समरे पार्थं जानीय प्रियमात्मनः ॥ तत्र धर्मं परस्मत्पार्थोवाच
रुमाद्वे ॥ ६२ ॥ तत्रियारो गजनवर्जयंति परस्परं ॥ निर्मेयां दहियुधं ते पितृभिर्भा
तृभिः सह ॥ ६३ ॥ रणे भारत पार्थं तद्रोणो विदुस्त्रिभिः शरैः ॥ नावित्यवता न्वाणा न्पार्थ

रगाय मद्रते पुत्तार शिता न्नरत र्षम ॥ ३८ ॥ तारदत लनो राजन भीष्म प्रमुवे स्थिते ॥
अर्जने पंचविंशत्या सायकानां समाविनोत् ॥ ३९ ॥ प्रतुङ्गमाथ विद्यापसात्प किलं शितैः
शरैः ॥ पारवप्रिय कामार्थं शार्दूल कुंजरं ॥ ४० ॥ गौतमो पितरा पुक्तो माधवं नवभिः शरैः
दृढि विद्याप संक्रुहः कंकषत्र परिहरे ॥ ४१ ॥ शौनेपो पिततः क्रुरा पमानम्वेगतान् ॥
गौतमांतकरं नृणां समापत शिलीमुखं ॥ ४२ ॥ तमापतं तं वेगेन शक्रा शनिसम्यक् ति
दिपा विच्छेद संक्रुहो दौलिः परमकोपनः ॥ ४३ ॥ समुत्सयाथ शौनेपो गौतमं रधिनां वरः
अभ्यद्रवद्रो दौलिं रात्रिः खेशा शिनं वधा ॥ ४४ ॥ तस्य दोगा सुत आषं दिपा विच्छेद भारत ॥
अथैनं चित्रधन्या नं ताश्यामास सायकैः ॥ ४५ ॥ सो न्यत कार्मुकमादाय शत्रुं भारसाध
नं ॥ दौलिं वध्वा मद्दाराजवा द्दो कुरसि कार्ष्णत ॥ सविदो व्यथितमैव मुहूर्तं कश्मला पुतः
निषसाद रघो यस्ये ध्वजयद्दिं समास्थितः ॥ प्रतिलस्यततः संज्ञां दोगा पुत्रः प्रतापवा
न ॥ वार्त्त्यं समरे क्रुदो नाराचेन समर्पयत् ॥ शौनेपं सत निर्भय प्राविशदरणी तलं ॥ व
संतकाले बलवानविलं सप्यं शिशूर्यथा ॥ अथापरिणमलेन माधवस्य दिगौतमः ॥ वि
च्छेद समरे दौलिः सिंद्धानां दसु मोदच ॥ पुनश्चैनं शरैर्वै र्मुदयामास भारत ॥ नि
दावां ते मद्दाराज यथामेवो रिवाकरं ॥ सात्तकोपि मद्दाराज शरजालं विक्षिपतत्

म भी
प.
२८५

288

शैलसन्तुल्यदाराजघोरमसुंमुमोवदः॥ शोणनपुथिनिर्मुक्तोतस्मिन्नस्तेनराधियः॥२२॥ प्र
शशामततोवायुः प्रसन्नाश्चरिशोदशः॥ ततः पांडुसुतोवीरस्त्रिगर्तस्वरथव्रजातः॥२३॥ नि
रुत्सादानरणेवक्रैर्विषाखानिपराक्रमात्॥ ततोऽर्योथनश्चैवक्रपञ्चरथिनोवरः॥२४॥
अश्वत्थामातथाशल्यः कांकोजश्चसदक्षिणः॥ विंदानुविंदावाचंतोवाह्निकासदवाह्निकैः
मदतारथवंशेनपार्थस्यावारयदिराः॥ तथैवभगदतश्चक्रतापुञ्चमहावलः॥२५॥ ग
जानीकेनभीमस्यताववारयतांरिराः॥ भूरिशवाचशल्यश्चसौवलश्चविशंपते॥२६॥
शरीरैर्विमलैस्त्रीस्तौमाद्रीपुत्रमवारयत्॥ भीष्मस्तुसंदतासांवेधार्तगष्टैः ससैनिकैः
पुथिधिरंसमासायसर्वतः पर्यवारयन्॥ आपतेतंगजानीकेदृष्टपाथोदकोदरः॥२७॥ ले
लिङ्गनसृक्किंणीवीरोरगगतिविकानने॥ भीमस्तुरथिनोऽप्रेष्टो गदांरस्यमहादवे॥२८॥ अ
स्तुरथात्तूणोतवसैन्यानिभीषयन्॥ तमुद्गीद्वगदादकृततस्तेगजसादिनः॥२९॥ परिवञ्चर
लेयताभीमसेनंसंमततः॥ गजमथमनुग्रामः पांडवः सव्यराजनः॥३०॥ सेवजालस्यमद
तोषयामथगतौरविः॥ व्यथमुलेगजानीकंगदपावांरवर्बभः॥३१॥ मदाभजालमतले
मानरिश्चैवसंसतं॥ तेवथमानाबलिनाभीमसेनेनरंतिताः॥३२॥ आर्तनादंरणेचक्र
र्गजैतो जलदाश्च बद्धपादारिताश्चैवविषाणैस्तत्रदंतिभिः॥३३॥

२८५

वापयुक्तनप्रधि शारदृष्टापुनः पार्थस्य दयामासतरेणोः सप्रतत्तालोघेणागदनेप्रि
 रिवोर्जिताः ॥ ततोर्जनं रणे होण शोरेः सत्रतपर्वभिः ॥ दयामासराजैरनविरादेवभा
 रतः ॥ ८ ॥ ततोर्ध्वोयनो राजा सुशर्मो एतवोदयतः ॥ होणस्पसमरेराजनकालीनप्रदक
 रणात् ॥ ९ ॥ विगतैरापिकुशो भूशमादायकार्मुकं ॥ दयामाससमरेपार्थबाहौ रथोमु
 विः ॥ १० ॥ ताभ्यामुक्ताशिरोगाजनुं तरिदेविभेदिरे ॥ हंसाश्चमदाशजशरतकालेनभस्त
 ले ॥ ११ ॥ तेशराः प्राप्य कौंतेयं संमताद्विषुः प्रभो ॥ फलभारततं पदतस्वाउहं विहंग
 माः ॥ १२ ॥ अजेतस्त्ररणे नारदविनय रथिनो वरः ॥ विगतैराजैः समरे सप्रविविधधैशरैः ॥
 तेवध्यमानाः पार्थेन कालेनेव पुगक्षये ॥ पार्थमेवाभ्यवर्ततमरणे कृतनिश्चयः ॥ १४
 मुमुक्षुः शारदृष्टिचपांश्च वस्त्रयप्रति ॥ शारदृष्टिततस्मात् शरवर्षैः संमततः ॥ १५ ॥ प्र
 तिजग्राहराजैरुतोयदृष्टिमिवावलः ॥ तत्राहुतमपश्रपामधीभक्तो हंस्तलावय ॥ १६ ॥
 विमुक्तां वड्ढभिर्योधैः शस्त्रदृष्टिगसदा ॥ यदेकोवारपामासमा रुतोभ्रगणानि
 व ॥ कर्मणा तेन पार्थस्य तदुबुदेव दानवाः ॥ अथ कुशोरणे पार्थसिगतो न्यतिभारत
 मुमीवाहं मदागतवायचंपूतनासुवि ॥ प्राडरासीततो वायुः क्षोभयानोनभस्तलं
 पातयन् वैषराणां न विनिश्चयेव सैनिकान् ॥ ततो होणोभिर्वीक्षेव वायव्याहं सुदारु

ममो
व
२५०

२८९

शिवं श्रीपंचविंशत्याभी संविद्याधरायकैः ॥ १ ॥ सोति विरो मद्गाराजशोतिमौ वपरिसुतः
वसंतेषु पशवतो रक्ताशोक उवावभौ ॥ २ ॥ तानप्रत्यविभ्रं गेष स्त्रिभिस्त्रिभिरतिप्रगैः ॥
दुषदस्यवभलेन यनुश्चिद्वेदमारिष ॥ ३ ॥ सोत्ततकार्मुकमादायभी संविद्याधपंचभिः ॥
सारथिं वत्रिभिर्नागैः सशिरैः रणमूर्धनि ॥ ४ ॥ तथाभीमो मद्गाराजदौषघाः पंचवात्मजः
कैकेयाभ्यातरः पंचसात्मकिं चैव सात्तनः ॥ ५ ॥ अभ्यद्वन्तगां गेयं युधिष्ठिरपुरेभामाः ॥ रि
रतिवन्तः पांचात्सधुष्टकस्त्रपुरेभामाः ॥ ६ ॥ तथैवतावकाः सर्वेभीमरक्षार्थसुयमः ॥
प्रत्यपुः पांचसेनां सदस्यैः नानापिप ॥ ७ ॥ तत्रासीत्समद्वकं तवतेषां च संकुलं नरा
श्वरथनागानां यमराष्ट्रविवर्धनं ॥ ८ ॥ रथीरथिनमासाद्य प्राद्विहोय मसादनं तथेत
रान्ममासाद्य नरनागाश्च सादिनः ॥ ९ ॥ अनयत्परलोकयशरैः सन्नतपर्वभिः ॥ शरै
श्च विविधैर्धौरेकैश्च तत्र विशांपते ॥ १० ॥ रथास्त्ररथिभिर्हीना इतसारथयस्तथा ॥ इताश्च
समरे राजन दिशो जग्मुः समंततः ॥ ११ ॥ मयमाणा मद्गाराज दयां च सुवदू नराणां ॥ वा ।
ता यमाना दृष्टं ते गंधर्वनगरोपमाः ॥ १२ ॥ रथिनश्च रथैर्हीना वर्मिणस्तेन सायुताः ॥
कुंजलोत्सीषिणः सर्वे निष्कंभादविभूषणाः ॥ १३ ॥ इषुत्रसमाः सर्वे शौर्मे शक्रसमायु
धिः क्रयावैश्रवणा वापितपे च च द्रुमतिः ॥ १४ ॥ सप्तलोकेश्वराः शूरास्तत्र विशांपते ॥

२५०

फुल्लशोकनिभः पाथः एषमभरणमर्हति ॥ विद्यालोदंतिनंरयानि विद्यासम्याकरोत
विद्यालोचनेनैवकुंभेभ्यादृत्यदंतिनं ॥ पातयामाससमरेदंरयानि विद्यातकः ॥ १६ ॥
शोरितातातांगदां विभक्तोदोमजकृतसुविः ॥ कृतांगदः शोरितानेन रुद्रवत्प्रत्यदृश्य
त ॥ पवतेवधुमानाप्रदत्तशेषामहागजाः ॥ प्राद्वन्तदिशोराजनविभक्तः स्वकंक्लं ॥
द्वद्वित्तेर्महागोः समंतादुत्तर्धम ॥ उर्योधनवलंसर्वेभीमादासीत्पराउमुत्त ॥ १७ ॥
इति ॥ अथ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ मधुदिनेमहाराजसंग्रामः समपद्यत ॥ लोकक्षय
करोरौदोभीषास्यसदृशमकैः ॥ १ ॥ गोगोयोरधिनांश्रेष्ठः पाञ्चवानामनीकिनी ॥ विधि
मन्त्रिशितैर्वाणैः शतशोयसदस्तशः ॥ २ ॥ संभमर्दवत्तैर्नपितादेवव्रतस्तव ॥ धाम्ना
नामिवत्तुनानाप्रकारंगोगणाश्च ॥ ३ ॥ एष्टकस्तः शिखंडीचविराटुपदस्तथा ॥ भी
ष्मासायसमरेशरैर्जसुर्महावैद्य ॥ ४ ॥ एष्टकस्तंततोविद्याविराट्चशरैस्त्रिभिः ॥ ५ ॥
परस्यवनाराचंप्रेषयामासभारत ॥ ५ ॥ तेनविद्यामदेयास्त्रभीषोणाभिः कर्षिता ॥ ६ ॥
क्रोधः समरेराजनपादस्त्रहृद्वोरग ॥ ६ ॥ शिखंडीतंचविव्याधभारतानापितामहं ॥
स्त्रीमयमनसाध्यात्वानाल्लेप्राद्वरदद्युतः ॥ ७ ॥ एष्टकस्तुसमरेक्रोधेनाग्निरिवज्वलन्
पितामहं विभिर्वाणैर्वाहो रुद्रविचार्यत ॥ ८ ॥ उपरः पंचविंशत्यावितरोदशभिः शरैः ॥

मभी.
प.
२५२

290

प्रः कंवद्वोराजननयंत्यकामदारयाः ॥ १३ ॥ अपोवाहसौभीरुनकप्रमलेनाभिसंयुतान-
यथावैतयणीप्रेताप्रेतगजपरं प्रति ॥ १४ ॥ प्राक्रोशनदत्रियास्तत्रदृष्टातदैशसंमदत ॥ १५ ॥
धनापरापेनगच्छतिदत्रियातयं ॥ १६ ॥ गुणवत्कृपादेवंधुतराष्ट्रोजनेश्वरः ॥ कृत्या
नपांउपुत्रेषुपापात्मा लोभमोदिताः ॥ १७ ॥ एवंद्वविधावाचः श्रयंतिस्मपरस्परं ॥ पांउ
वस्तवसंयुक्ताप्रजाणांतेसुदारुणाः ॥ १८ ॥ तानिरीक्ष्यततोवाचः सर्वपापैरुदाहता ॥ आ
गच्छत्सर्वलोकस्सुप्रसीदयं धनस्तव ॥ १९ ॥ भीष्मद्रोणं कृपंचैव शल्यचोवाचभारत
युधयधमनदेकाराकिंचिरंकुरुतेतिव ॥ २० ॥ ततः प्रवृत्तेषु देवकुरुणां पांउवैः सद ॥
अक्षयुतकृतेराजनसुचोरेवैशसंमदत ॥ २१ ॥ यत्पुनर्नतिरद्वा सिवायमागोमदात्मभिः
वैचित्रवीर्यतसेरंफलं पश्यसिदारुणं ॥ २२ ॥ नदिपांउसुतराजन्तसेत्याः सपराजुगा ॥
रदंतिसमरेप्राणानकोरवावापिसंयुगे ॥ २३ ॥ पतस्मात्कारणाद्दोषवर्ततेसजनदयः ॥
देवादाप्ररुषव्यात्रतववापनयात्रय ॥ २४ ॥ इतिभीष्मपर्वणि ॥ संजय उवाच ॥
अर्जुनस्तुनरव्यात्रसशर्माचुचराक्षपान ॥ अनयतप्रेतराजस्ससदनसायकैः शिनैः ॥
सशर्मापिततोवाणैः पाणैर्विद्याधसंयुगे ॥ वासुदेवंचसप्तत्यापाणैश्चनवभिः पुनः ॥
तत्रवांयशौचेणशक्तस्त्वमं दारयाः ॥ सुशर्माणोरणीयोपानप्रादिलोचमसारं ॥ २५ ॥

२५२

विउदावदप्रपंतप्राकृतादवमानवः ॥ २३ ॥ दंतिनश्चतुरश्रसुदीनापरमसारिभिः ॥ सुदं
 ताः स्वाननीकानिनिपेतः सर्वशब्दाः ॥ २४ ॥ चर्मभिश्चामरैश्चित्रैः पताकाभिश्चसारिष
 सुत्रैः सितैर्दंमदंरैश्चामरैश्चसमंततः ॥ २५ ॥ विलीर्णैर्विप्रधावंतोदृश्यंतेस्मदिशोरश
 न्वमेवप्रतीकाशानलदोषमतिः स्वनः ॥ २६ ॥ तथैवदंतिदीनातेगजारोहविशांयते
 प्रधावंतोऽप्यदृश्यंततचेतेषां वसं कुलं ॥ २७ ॥ नानादेशसमुत्थाश्चतुरगानदेमभूषितान
 नातायमानानदाक्षंशतशोथसदृशशः ॥ २८ ॥ अथवारोहानदत्तैरश्वैर्गदीतासीन्समंत
 तः ॥ इवमानानिमप्रपामदावमानाश्चसंप्रगे ॥ गजोगजेसमासाद्यइवमाणांमहाहवे ॥
 यथोपसृजंत रसापादानां राजितस्तथा ॥ २९ ॥ तथैववरयानराजन्ममर्दरोगजान्
 रथाश्चैवसमासाद्ययततांस्तुरगान्भुवि ॥ ३० ॥ अमरुन्समरेराजनतुरगाश्चनरान्गणे
 पवन्तेवद्वधाराजनप्रसमरुन्परस्परं ॥ ३१ ॥ तस्मिन्गोत्रे तथापुहेवर्तमानेमहाभये ॥ प्रा
 वर्तन्तेनदीचोराश्चौरिगतां चतरंगिणी ॥ ३२ ॥ असिंघातसंवरकैः प्राक्षौवलशाडुलान् ॥
 रथद्रुदाशतावर्तद्वयमीनाडुगसदा ॥ ३३ ॥ शीर्षैः परमाकीर्णदल्लीग्राहसमाकुला ॥
 कवचोल्लीषफेनौचाथजुर्वेगशिकछया ॥ ३४ ॥ पताकाध्वजस्रदायामित्रकुलापहरि
 णीः क्रव्याददंसंकीर्णयमराष्ट्रविवर्दनी ॥ ३५ ॥ तां नदीक्षत्रिया प्रहराः रथनागद्वयसवैः ॥

मभी.
प.
२५२

231

भीमसेनसुराजानेवाहीकंपितामहं ॥ विनरत्नमहानादेशाईलरवकानने ॥ १८ ॥ अ
र्जुनिस्त्रिसेनेनविदोबहुभिराश्रयैः ॥ चित्रसेनंत्रिभिर्वातेविद्याधममरेभ्रशं ॥ १९ ॥ स
मागतौतौतराणोमहामात्रौव्योवतां ॥ यथादिविमहायोगैराजनवपशनैश्चैव ॥ २० ॥
नतादबलवत्रादेशोभद्रःपरवीरदा ॥ दत्ताश्रवातरयातूर्गोसोवसत्यमदारयः ॥ २१ ॥
आरुरोदरयंतूर्गोर्मुखस्यविशंपते ॥ द्रोणश्चउपदेभित्ताशरैःसन्नतपर्वभिः ॥ २२ ॥
सारथिबाष्पविद्याधत्वरमाणःपराक्रमी ॥ पीडमानस्तनोराजाउपरोवाहिनीमुखे ॥
अथयाजयनैरश्वैःपूर्ववैरमनुस्मरन् ॥ भीमसेनस्तबलवान्सुहृतादिववाहिकं ॥
व्याज्रसूतंरथंचक्रेसर्वसैन्यस्यपश्यतः ॥ ससंभ्रमोमहाराजसंशयंपरमंगतः ॥ २५ ॥
अवसृत्यततोवाहानवाहीकःपुरुषोत्तमः ॥ आरुरोदरयंतूर्गोलक्ष्मणसमदारणे ॥
सात्यकिःकृतवर्माणंवारयित्वामहामते ॥ शरैर्बहुविधैराजन्नाससादपितामहं ॥ २६ ॥
सविद्धाभरतंषष्ठानिशितैर्लोमवाहैर्भिः ॥ हत्यन्निवरयोपस्थेविधुन्वानोमददुः
तस्यापसीमहाशक्तिंविदेयापितामहः ॥ हेमविशंमहावेगांनगकन्योपमांशु
भा ॥ तामापतंतौसदसास्त्यकत्मांसुउर्जयां ॥ व्यंसयामासबाह्यैर्लोलावबेनुमहा
यशः ॥ अनासायतवाह्यैर्गशक्तिःपरमदारुणा ॥ त्यपतद्वारिणीवृष्टेमहोल्केवम

२५२

तेवधमानापार्थेनकालेनेवयुगद्वये ॥ अद्वंतराणेराजनभयेजातेमदारथाः ॥ ४ ॥
 उत्सृज्यतरगानकेविदधानकेविचमरिषः ॥ राजानमेसमुत्सृज्यअद्वंतरिशोदशः ॥ ५ ॥
 अपरेततदादीयवाजिनागरथानरारो ॥ तत्रयापरयायुक्ताप्रापवन्तविश्रापते ॥ ६ ॥
 पादाताद्यापिशस्त्राणिमसुत्सृज्यमदारके ॥ निरपेक्षासथावन्ततेनतेनस्मभारतः ॥ ७ ॥
 वार्यमाणप्रवद्वशास्त्रैर्गतेनसुशर्मणा ॥ तथासैर्पार्थिवश्रेष्ठनयतिष्ठन्तसंयुगे ॥ ८ ॥ तद्व
 दुलंमदुतंरहापुत्रोऽर्ज्योधनसुव ॥ पुरस्कृत्यरारोभीष्मसर्वसैन्यपुरस्कृतः ॥ ९ ॥ सर्वो
 योगेनमदताधनंजयमुपाद्रवत् ॥ विगतोऽपिपतेर्यजीवितस्यविश्रापते ॥ १० ॥ सपक्व
 समरेतस्यैकिरनबहुविधानशतान् ॥ भ्रातृभिः सहितासर्वश्रेष्ठदिप्रदुत्तानराः ॥ ११ ॥
 तथैवपांडवाराजन्सर्वयोगेनदेशिता ॥ प्रययौफाल्गुणार्थाययत्रभीष्मोऽतिहतः ॥
 ज्ञायमानारारोवीर्यहोरांशीवधन्ना ॥ द्वादकारुहतीत्यादभीष्मजगसुःसमन्ततः ॥
 ततस्तेवदूषाः शराः पांडवानांबहूयिनी ॥ द्वादयामाससमरेशरीः सन्नतपर्वभिः ॥
 षकीभूतास्ततः सर्वैरुवः सदपांडवैः ॥ अयुधं तमदा राजसंघे प्राप्ते दिवाकरे ॥ १५ ॥
 सत्यकिंरुतवर्माणांविद्यापंचभिराश्रयैः ॥ अतिष्टदादवेशरः किरनबाणास्तदस
 शः ॥ तथैवउपदीराजाद्रोणंविद्याशितैः परैः ॥ पुनर्विद्याधसप्तत्यासारथिंवास्पपंच

मभी.
प.
२५३

292

रहितो मर्यादितो ॥ ८ ॥ दण्डितानां सुवेशानां बलस्थानां पताकिनः ॥ शिदितैर्गुरुकृश
लैरुपेतानां नरोत्तमैः ॥ ९ ॥ नकुलं सदरेवं वधर्मराजं वपां उवं ॥ मवारयत्तनरश्रेष्ठानपरिवा
र्यसमेततः ॥ १० ॥ ततोऽर्घ्योत्थनो राजा शूराणां सदसादिनां ॥ अयुतं प्रेषयामास पां उवानां
निवारणे ॥ ११ ॥ तैः प्रविष्टैर्महावैरैः गरुत्माभिरिवाह्वैः ॥ वरादत्यंथगराजं सकंपवनना
दृच ॥ १२ ॥ तुरशश्च समहानवाजिनां शुश्रूषे तदा ॥ मदा वंशवनस्यैव दद्यामानस्य प्रव
तैः ॥ १३ ॥ उत्पत्तिश्च तैस्तत्र समुद्रं तं मददजः ॥ दिवाकरश्च प्राप्य छादयामास भास्करं ॥
वेगवद्दिह्यैस्तु लोभतां पां उवीवत् ॥ निपतद्भिर्मावेगैर्दंसैस्त्रिभुवनैः ॥ १४ ॥ के
षतां चैव शब्देन प्रज्ञायत किंचन ॥ ततोऽपि धिरो राजा माद्रीपुत्रौ च पां उवौ ॥ १५ ॥ अत्य
ज्ञेतरसावेगं समरे दद्यादिति ॥ उद्धृतस्महाराज प्राह दकालेति पूर्वतः ॥ १६ ॥ यो
रामास्यामं बुवेगं यथावेलां मदीदधिः ॥ ततस्तेरथिनो राजनशरैः सन्नतयवैभिः ॥ १७ ॥
निहंत्य तत्रुतमां गानि प्रारेण दद्यादिति ॥ ते निम्ये तमेहाराज निदतादृधयस्त्रिभिः ॥ १८ ॥
नागैरिव महानागा यथावहिरिगह्वरे ॥ तेषि प्रासैः सुनिशितैः शरैः सन्नतयवैभिः ॥ १९ ॥
न्यहंत्य तत्रुतमां गानि विचरेतो दिशो दश ॥ अद्याह तादृशो ह्यश्विभिर्भरतवर्षभ
अत्यजत्रुतमां गानि फलानीव महादुमा ॥ २० ॥

२५

दाप्रभा॥ वास्तेयसुततोराज नस्वांशकिंकनकप्रभा॥ १॥ वेगवद्गुविदेपपितामदरं प्र
ति॥ वास्तेयभुजवेगेन प्रसुप्तासामदादवे॥ २॥ अमिडराववेगेन कालरात्रिध्यानरेता
सापतेतीसदसादिधाविदेदभारत॥ ३॥ त्वराभ्यां सुतीक्ष्णाभ्यां सावशीर्यतमेदिनी
शित्वाशक्तिं तगांगेयः सात्त्विकिनवभिः शरैः॥ ४॥ आजवानोरसिकुदः प्रहसनामुकधेयः
ततः सरथनागाशवापां उवानपा उश्वज॥ ५॥ परिवद्भगोभीं साधवत्राणकारणान्
ततः प्रवेष्टेते पुष्टं तमुत्तरोमदधेयं॥ पां उवानो कुरुणां वसमरे विजयेषिणां॥ ६॥ पुतिभी
पयं॥ संजय उवाच॥ दृष्ट्वाभीं रणे कुदं पां उवे रभिसं हतं॥ ययामेवैर्महाराज तं
तेदिविभास्करं॥ ७॥ उर्योधनो महाराज उः शासनमभाषत॥ पृथ्वीरोमदेष्टा सोभीषः प्र
रनिष्ठदना॥ ८॥ ह्यदितः पां उवैः सर्वे समेतादरेतर्षभ॥ तस्य कार्यं त्वया वीररत्नाणं सु
मदात्मनः॥ ९॥ इत्यसाणोदिसमरेभीं जोसाकं पितामहं॥ निदन्वात्समरेयतात्यां च
त्वात्यां उवैः सद॥ १०॥ तत्र कार्यं तमं सनेभीं समेवाभिरत्नाणं॥ गोसायेषमदेष्टा सोभीषा
साकं मदावताः॥ ११॥ सभवात्सर्वसैन्येन परिवार्यं पितामहं॥ समरे कर्म कुर्वीतां उ
क्तरं परिबलितं॥ १२॥ सपवसुक्ता समरे पुत्रो उः शासनस्तव॥ परिवार्यं स्थितं भीष्मसैन्ये
नमदता हतं॥ १३॥ ततः शरसदस्त्राणां दधानां सबलात्मनः॥ विमलप्रासदस्तानां

मभी.
प.
२५

२९३

तव कुटो निशितैः सायको तमैः ॥ राजवानरणे पार्थानसहसै न्यासमेततः ॥ १ ॥ भीमं हा
दशभिर्विधासात्पकिं नवभिः शरैः ॥ नकुलं वत्रिभिर्विधासददेवं च सप्रभिः ॥ २ ॥ युधि
ष्ठिरं दशभिर्वाहोरुरसि चार्पयत ॥ धृष्टकर्म ततो विधाननादसमदादवे ॥ ३ ॥ तं द
दशाब्जे नकुलो माधवश्च त्रिभिः शरैः ॥ धृष्टकर्मश्च सप्तत्याभीमसेनश्च सप्तभिः ॥ ४ ॥
युधिष्ठिरं दशभिः प्रत्यविधत पितामहं ॥ द्रोणस्तु सात्पकिं विधाभीमसेनमविधत
एकैकं पंचभिर्वाणैर्यमदं शेषमैः शितैः ॥ तौ च तं प्रत्यविधे तां त्रिभिस्तुभिरजिह्वैः ॥ ५ ॥
तौ त्रैरिव मदानागं द्रोणं ब्राह्मणपुंगवं ॥ सो वीरा कितवाः प्राच्याप्रतीक्षौ दीक्षमानवः
अभीष्महाः शरसेनाशिवयोयवसातया ॥ संग्रामेनाजदग्नीकं बध्यमाना शितैः शरैः
तथैवात्मेमदीपालानातादेशसमागताः ॥ पांडवान् भवतं तं विविधाप्रयपाणया ॥ ६ ॥
तथैव पांडवाराजनपरिवशुचितामहं ॥ ससमेतात्परिहतोरघौ चैरपरानितः ॥ ७ ॥
हने शिरिवोत्तराप्रजत्वा लदहनपरान ॥ रथाग्रगारआपाचिरसि शक्तिगर्दधनः ॥ ८ ॥
शिरस्कुलिंगोभीष्माग्निदेहादलत्रियर्षभान ॥ सवर्णपुंरैरिषुभिः गार्दपदैः सुतेजनैः
कर्णिनालीकनारावैश्चादयामासत हलं ॥ अपातयध्वजांश्चैव रथिनश्च शितैः शरैः ॥ ९ ॥
मुं उता लवनानीव चकार मरय ब्रजान ॥ निर्मज्ज्यानरथानसज्जनराजानश्च संधुगे

२५४

समादिनोदयाराजंलत्रनिसूदिता॥ पात्मानपात्मान अत्रत्यदृश्येनसर्वशः॥ वध
मानादयाश्चैवशाद्वंतभयार्दिता॥ यथासिंदंसमासाद्यमगाः प्राणपरायणाः॥ पां
उवाचमदाराजजित्वाशत्रून्दास्ये॥ दधःशाखोश्चभेरींश्चताड्यामासुराद्वे॥ ततो
उर्यो धनोदीनोदृष्टासैन्यं पराजितं॥ अत्रवीर्यतप्रेष्टमद्राजमिदं वचः॥ पश्योउस
तो जेष्टोयमाभ्यारदितोरणो॥ पश्यतोवोमदाबादोसेनाद्रवयतिप्रभो॥ तंवारयम
दाबादोवेलेवमकरालये॥ त्वं हि संश्रयसेत्यर्थमस्यबलविक्रमः॥ २८॥ पुत्रस्तवत
वतश्चक्रावाशल्पः प्रतापवान्॥ प्रययोरथवंशेनयत्राजायुधिष्ठिरः॥ ततःपत
हेसदसाशल्पस्यसुमददले॥ मदीयवेगं समरेवारयामासपांवे॥ मद्राजं च सम
येधर्मराजोमदारयः॥ दशभिर्सीयकैस्तर्णिमाजयानस्तनोतरे॥ नकुलः स ह देवशतं
समभिरजिज्ञोः॥ मद्राजोपितान्त्वाताजयानविभित्तिभिः॥ युधिष्ठिरपुनःषष्टा
विव्याधनिशितैःशरैः॥ साद्रीपुत्रौचसंभ्रांतौदाभ्यांदाभ्यामताडयत्॥ ततोभीमोम
दाबाहुःदृष्ट्वा राजानमाद्वे॥ मद्राजंरथंप्राप्तं मत्पौरास्मागतंयथा॥ अभिपद्यतसं
ग्रामेयुधिष्ठिरमभिजित्॥ ततोपुनर्मदावीरेप्रावर्ततसुदारुणं॥ अपरादिशमा
स्यापद्यतमानेरिवाकरे॥ २९॥ इतिभीष्मपर्वणि॥ २९॥ संज्ञयउवाच॥ ततःपिता

मभी.
प.
२५५

294

जसंकलं ॥२७॥ अनीकं पांडुपुत्राणां दादाभूतमवेतनं ॥ जयानात्रपिता पुत्रं पुत्रं अपि
तरे तथा ॥२८॥ प्रियं सात्वायं चार्जुनयथा देववलात्कृतः ॥ विसृज्य कवचानन्येषां
पुत्रस्य सैनिकाः ॥२९॥ प्रकीर्णकेशाधावेतः प्रत्यदृश्यं तस्य वेशाः ॥ तद्गोकुलमिवो
द्भूतपुद्गलं रथको वरे ॥३०॥ दृष्टो पांडुपुत्रस्य सैन्यमाते स्वरं तदा ॥ अभ्यमानं सैन्यं त
दृष्ट्वा यादव नंदनः ॥३१॥ उवाच पाण्डुर्वीभत्सु निरय रथमुत्तमं ॥ अयं सकालः संप्रा
प्तः पार्थिवः काक्षितस्त्वव ॥३२॥ प्रहरस्मिन्नरबाधेन चैकोदात्ममुद्यमे ॥ यत्परा क
थितं वीरराजो तेषां समागमे ॥३३॥ विराटनगरे तात संजयस्त्वमीयतः ॥ भीष्मदोषा
मुवात्सवीनधाते राष्ट्रस्य सैनिकान् ॥३४॥ साजुबंधान् दृष्ट्वा मियेसां घोत्स्य तिसै
रे ॥ इति तत्किं कुरुकोतेय सत्संवाक्यमग्निदम ॥३५॥ क्षत्रधर्ममनुस्मृत्युत्थं विगतज
रः ॥ इत्युक्तो वासुदेवेन तिर्यग्दृष्टिरधो मुखः ॥३६॥ अकाम उव वीभत्सु रिदेव च नम
वीत् ॥ अवध्यानां वधं कृत्वा राज्ञं वानरकोत्तम ॥३७॥ उवाच निवनवासे वा किं नु मे स
कृते भवेत् ॥ चोदया श्वानयतो भीष्मः करिष्ये वचनं ते व ॥३८॥ पातयिष्यामि उधं च
भीष्मं कुरुपितामहं ॥ स चाश्वान रजतप्रत्वा न चोदया मा समाधवः ॥३९॥ यत्
भीष्मस्ततो राजन उः प्रेक्षो रश्मिमानिव ॥ ततस्तत्पुत्रराहं युधिष्ठिरवत्सदत्त ॥४०॥

दृष्ट्वा पाण्डुं मदाबाहं भीष्मायोधं तमाह

२५५

अकरोत्समदाबाहः सर्वशस्त्रभृतावरः ॥ तस्मात्तलनिर्वोषंविस्फूर्जितमिवाशनेः ॥ १४ ॥
निशम्यसर्वभूतानिसमकंपंतभारत ॥ अमावास्यापतन्वाणाः पितृलोभरतर्वभ ॥ १५ ॥
न्यसंजनजनत्रेषुभीष्मावाप्युताः प्रागः ॥ दत्तवीरानदत्ताराजनसंयुक्तनजवनेद्वेष्टेः
अपश्रवाममदाराजनद्विपमागानराणाजिरे ॥ चैदिकाषकरूपाणांसदस्त्राणिचतरेषा
मदारायासमात्मानाकुलप्रजास्तनुत्पजाः ॥ अपरावर्जितः सर्वसुवर्गीषिकृतध्वजाः ॥ १६ ॥
संग्रामेभीष्मासायव्यादिताम्यमिवांतके ॥ निमग्नयस्त्रोकायसबाजिरथकंजराः ॥
भग्नलोपस्कृतानकांश्चिदप्रवक्रांश्चभारत ॥ अपश्रवाममदाराजशतशोथसदस्त्रशः ॥
सवरूपयथैर्भग्नैरपिभिन्ननिपातितैः ॥ शरैः सकवचैश्चित्रैः परिशैश्चविशंपते ॥ १७ ॥
गदामिभिर्निपातैश्चनिशितैश्चशिलीमुखैः ॥ अनुकर्षैरुपासंगैश्चकैर्भग्नप्रभमारिष ॥
बाहुभिकीमुखैः खड्गैः शिरोभिश्चसुकुंडलैः ॥ तलजैर्युतित्रैश्चध्वजैश्चविनिपातितैः
चापैश्चवड्धातुत्रैश्चसमास्त्रीर्यसमेदिनी ॥ दत्तारोहागजाराजनदद्याश्चद्वयसारिनः
न्यपंतगतगताणाशतशोथसदस्त्रशः ॥ यतमानावितेवीराद्वमानान्महारथा
न ॥ नाशकुवनवारयितंभीष्मावाणप्रवीरितान् ॥ मदैदसमवीर्येणवध्यमानानाम
हाचमू ॥ १८ ॥ अभज्यत्समदाराजनचवौसदधावतः ॥ आविदरथनागाश्वपतितध्व

म भी.
प.
२५६

२९५

वास्तुदेवस्तौ योगी प्रवक्तुं दमद्वाराणां अभिद्रुवभी कंसधुजप्रहरणो वली ॥५६॥
प्रतोदपाणिहो जस्त्री सिंदुवदिनरत्नजुः ॥ धारयन्निवपशो सजगतीं जगदीश्वरः ॥५७॥
क्रोधताम्रेक्षणः क्लृप्तोजिवां सुरमितयन्ति ॥ संसेतः वचेतां सितावकां नो महादवे
इथा माधवमाक्रंदे भीष्मयोधतमेतिके ॥ दतो भीष्मः दतो भीष्मस्तत्रववो मदत ॥
अश्रयतमद्वाराजबासुरेवभया नरापीतकौशेयसंवीतो मरिा प्रपामोजनार्दनः ॥
शशभेविश्वभीष्मविष्णुमालीययंबुरः ॥ ससिंदुवमातंगदृष्टवर्षभदवर्षभं ॥६१॥
अभिद्रुववेगेन निनदम्यां वर्षभः ॥ तमापतंतं संप्रेक्ष्य पुंरीका दमादवे ॥६२॥ अ
संभ्रमं रणे भीष्मो विचकर्वमददुःखः ॥ उवाच वैवर्गा विंदमसंभ्रातेन चेतसा ॥६३॥
पद्येदिपुंरीका तदेवदेवनमोस्तुते ॥ मामयसात्वतश्चेष्टया तयस्त्वमदादवे ॥६४॥
त्वया हि देवसंग्रामे दत्तसाधिममानवः ॥ श्रेयपवपरे क्लृप्तलोके भवति सर्वतः ॥६५॥
संभावितो स्मि गोविंद त्रैलोकीनाय संपुगे ॥ अन्वगेव जनः पार्थः समभिद्रुत्य केशवं
निजग्राहमदाबाहुर्बाहुभ्यां परिगृह्य वै ॥ निगृह्यमाना पार्थ न हृदो राजीवलोचनः ॥
जगाम क्लृप्तमादाय वेगेन पुरुषोत्तमः ॥ पार्थ सुविष्टमवल्लास्य राणो परवीरदा ॥
निजग्राहदृष्टी केशं कण्ठे हि दृष्ट्वा नेष्टे ॥ न त एव सुवाचार्तः क्रोधयुक्तो जलेक्ष्णः ॥६८॥

२५६

ततोभीषः करुणेशः सिद्धवद्विनदनुजः ॥ ४२ ॥ यनेनय रथं शीघ्रं शरवर्षे रवाकिरत् ॥
ततो न सरथस्तस्य सदया सदसादिभिः ॥ ४३ ॥ शरवर्षेण मदतानप्रजायत भारत ॥ वा
सुदेवस्तसंभोतो धैर्यमास्थाय सत्वरः ॥ ४४ ॥ बोदयामास तानश्वान्विजुनाभीषसाय
कैः ॥ ततः पार्थीपनुर्यपरिव्यंजलदनिःस्तनं ॥ ४५ ॥ पातयामास भीषस्य धनुश्छिन्नाशि
नैः शरैः ॥ सत्वित्रयन्त्राकौ रथपुनरन्तददत्तः ॥ निमेषांतरमात्रेण ससं वक्रोपितातव
चकर्ष च ततो दोर्भीधनुर्जलदनिःस्तनं ॥ ४६ ॥ अथास्य तदपि क्रुद्धाश्चिह्नेदधनु रर्तनः ॥
तस्य तत्पुत्रजया मासला च वेप्रांतनोः स्तनः ॥ साधुसाधुमदा बाहो साधु कृती सुतेति व ॥
समाभाष्येव स परंपरया रुविरंधनुः ॥ ४७ ॥ सुमोच समरे भीषः शरानपाद्य रथं प्रति ॥ अ
दर्शय दासुदेवो सदयानेष रं बलं ॥ ४८ ॥ मोवी कुर्येन शरं स्तस्य संतानि निदर्शयन् ॥
प्रशुभा तेन रथाव्रौतो भीषा शरविल्लतो ॥ ४९ ॥ गोदृषा विव संरजौ विषाणो ह्लावि
तां कितौ ॥ वासुदेवस्तु संप्रेक्ष्य पार्थस्य मरुपुदतां ॥ ५० ॥ भीषं वशारवर्षाणि सृजं
तमनिशं प्रुधि ॥ प्रस्ये तमिवा रित्यं मध्रमासाय सेनयो ॥ ५१ ॥ वरान वरात्विनिजं
ते पांउपुत्रस्य सैनिकान् ॥ पुगांतमिव कुर्वाणं भीषं योधि र्विरं बले ॥ ५२ ॥ नाम स्य त
मदा बाहु माधवः परवीरदा ॥ उत्तरमरजतप्रख्यान दयान्मार्थं समादिष ॥ ५५ ॥

सभी.
प.
२५७

२९६

विमदतलस्य तपां ३ सेना मल्लं तगामाय स हस्तरश्मिः ॥ ततो बलानां अमकपिता
नामनो वदारे प्रति संवभूवा ॥ १ ॥ तिभी **अथ** व **गि** न व म दि व स यु रं **सु** मा **मं**
सं ज य उ **वा** च ॥ अथ तामेव तेषां तभात्क रे ल सु पा रा ते ॥ सं धा स म भू व हो रा ना य
श्या म त तो रा ण ॥ २ ॥ ततो पु पि हि रो रा जा सं धा सं द श प भा र त ॥ व ध मा ना च भी षो रा त
का सं भ य वि कृ लं ॥ ३ ॥ स्व से नं व प रा ह तं प ला य न प रा य णं ॥ भी षं च पु पि सं र चे पी उ यं ते
म दार णं ॥ ४ ॥ सो म का अ नि ता न र दृ षा नि रु त्सा द्वा त्म दार णा न ॥ वि तं ये ता त तो रा जा अ व
दा र म रो च य त् ॥ ५ ॥ ततो व दारे सै न्या नां च के रा जा पु पि हि रः ॥ तथै व त व सै न्या नां कृ त्वा
म त्र म द्रो त दा ॥ ६ ॥ ततो व दारे सै न्या नां कृ त्वा त म दार णाः ॥ न्य वि शं त ऊ रु श्रे ष्ठ सं ग्रा
मे त त वि त त ॥ ७ ॥ भी ष स म रे क र्म वि त या ना लु पां उ वाः ॥ ना ल भं त न रा णां ति भी
ष वा णा प्र पी णि ता ॥ ८ ॥ भी षो पि स म रे नि ता पां उ वा त्म द सं ज या न ॥ पू ज मा न स्त व
सु तै र्वे य मा न अ भा र त ॥ ९ ॥ न्य वि शं त ऊ रु भिः सा र्दं ह ष्ठ रु धैः स मं त तः ॥ त तो रा त्रिः स
म भ व त्स र्व भू त प्र मो दि नी ॥ १० ॥ त स्मि न रा त्रि सु वि दो रे पां उ वा न्य लि भिः स ह ॥ पू ज या अ
उ रा प र्षा मं रा य स मु षा वि श त् ॥ ११ ॥ आ त्म नि श्रे य सं स र्वे ये त्म का ले म द्रा व लः ॥ मे त्र
या मा सु र क्पा मं त्र नि अ च को वि दः ॥ १२ ॥ ततो पु पि हि रो रा जा मं त्र पि ता वि रे न्य व

सुदेवं समुदी सत्रचनेयमदरे ॥ १२ ॥
२५७

निःश्वसंते यथा नागमर्जनः प्रणयात्सावे निवर्तस्मदावाहो नात्तं कर्तुं सदैसि ॥०॥
यत्तया कथितं पूर्वैर्न योत्सामीतिके शव ॥ मिषावादी निलोकत्वा कथपिष्मंति माध
व ॥ ममेव भारः सर्वो दिद निष्पामिपितामदं ॥ शपे केशव शस्त्रेण सत्तेन सह तेन च ॥२॥
अंते यथा गमिष्यामि शत्रूणां शत्रुसूदन ॥ अथैव पश्य उर्ध्वपात्पमानं सदा रथं ॥३॥
साराय निमिगतां मंतं काले यद्वृथा ॥ माधवस्तु वचः क्रत्वा फाल्गुणस्य सदात्मनः
अकिंचिदुत्सासक्रोधमारुहोदरं पुनः ॥ तौरथस्थानं रक्षात्रौ भीष्मः शोतनवः पुनः ॥
वचं शरवर्षेण मेघो रृष्टायथा चलान ॥ प्राणानादतयो धानां पिता देवव्रतस्तव ॥४॥
गभस्तिभिरिवारित्य ते जंशिशिशिरात्पये ॥ यथा ऊरूणां सैन्या निवभंज्युर्धुपि पांडवः
तथा पांडव सैन्या निवभंज्युर्धुपि ते पितुः ॥ दूतविदुतं सैन्यात्तु निरुत्सादा विचेतसः ॥
निरीक्षितं न श्रेष्ठं भीष्मप्रतिनरं ॥ मध्यगतं मिथारित्यं प्रतपं ते स्वतेजसा ॥५॥
ते वध्यमाना भीष्मोऽप्यशतशो य स दक्षशः ॥ वीतां वक्रुर्मदाराज पांडवा भयपीडिताः
तथा पांडव सैन्या निराव्यमाना निभारत ॥ आतारं नाध्यास्तं तगावाः पंकगता इव ॥
पिपीलिका इव दृष्टा उर्वलावलिनां रणे ॥ सदा रथं भारतः प्रकंपं शरैर्विलः प्र
-दंते न रेद्वान ॥ भीष्मं न श्रेष्ठः प्रलिनं ॥ नितं नैशराचिं सूर्यं मिवा तपं ॥६॥

मभी.
प.
२५६

२९७

अर्जुनोभीमसेनश्चवाञ्छिशमतेजसो॥ मादोपुत्रोऽविक्रांतोऽविदशानामिवेश्वरौ॥२॥
मांवा निपुंस्त्वसौ दार्दयोत्येभीष्मोऽणवोऽव॥ तत्पुंकोमद्वाराजकिंनकुर्ये मदाद्वे॥३॥
द निष्पामिरणेभीष्ममाह्वयभरतर्षभ॥ पश्यतां धार्तराष्ट्राणां परिनेक्षतिफाल्गुणः॥४॥
परिभीष्मेक्षतेवीरेजयंपश्यसि पांडव॥ हेतास्येकरथेनाथकुरुहृदयितामहं॥५॥ पश्य
मेविक्रमंराजत्नहंदस्येवसंपुगे॥ विमुच्यंतंमदास्त्राणिपातपिष्पामितंरथात्॥६॥
यःशत्रुःपांडुपुत्राणामच्छत्रुःसन्संशयः॥ मर्द्याभवदीपायेधेमदीपास्तवैवते॥७॥
तवभ्राताममसाद्यसंबंधीशिष्यपवच॥ मांसावृत्तमदास्यामिफाल्गुनार्थेमदीपते
पृथवापिनरव्याजोमातृतेजीवितंमजेत॥ पवनःसमयज्ञाततारयेमघरस्वरं॥८॥ स
मां निपुंस्त्वराजेंद्रयथायोदभवास्यहं॥ यतिज्ञानमुपस्रवैपतत्पार्थेनहृवतः॥९॥ या
तपिष्पामिगांयेयमितिलोकससन्निधौ॥ परिरक्षमिदंतावद्वचःपार्थस्वधीमतः॥१०॥
अनुज्ञातंतपार्थेनमयाकार्पेनसंशपः॥ अथवाफाल्गुणस्यैवभारःपरमितोरयो॥
मदनिष्पतिसंशमेभीष्मःपरपुंजयः॥ अशक्नुमपि कुर्यादिरतोपार्थसमुद्यतः॥११॥
विदशानवासमापुतासुदिताहृतदानवैः॥ निदमादत्तंनंसेत्येकिसुभीषंनरापि
प॥ विपरीतोमहावीर्योऽसतोऽस्यजीवनः॥ भीष्मःशंतनवो नूतनेकतेयंनावबुध्यते॥१२॥

२५६

कृष्णपद्ममहात्मानेभ्यः प्रणम्य ॥ गजेन लवना नीव समुद्रं तं वलं मम ॥ १३ ॥ नचैवेनं
महात्मानः सुतदासो निरीक्षितो लिखमाने सैन्येषु प्रवृत्तमिव पावकं ॥ १४ ॥ यथा चोरो म
हानागल्लक्षको वै विषो लक्षणः ॥ तथा भीमो रोगो कुडली दाशसूत्रः प्रतापवान् ॥ १५ ॥ गृहीत
चापः समरे प्रमुंचन्निशितानशरान् ॥ शक्यो जेतुं रणं कुडो वज्रपाणिश्च देवराट् ॥ १६ ॥ बरुणः
पाशधृक्चापिसगरादोवाधे प्रवरः ॥ नतु भीमः स संकुडः शक्यो जेतुं महाद्वे ॥ १७ ॥ सोदमे
वंगते कृष्णनिमग्नो वसागरे ॥ आत्मनो बुरिदौर्वत्याङ्गी कमासाधसंभुगे ॥ १८ ॥ वनपाण
मिदुर्धर्षश्चेपो वै तत्र मे गतं ॥ ननु रणे च ते कृष्णं निभीषो दिनः सदा ॥ १९ ॥ यथा प्रज्वलितं व
ह्निं षट्पङ्क्तयः सममिदुवत् ॥ एकतो मत्सु मध्ये नितया हंभीष मेयिवान् ॥ २० ॥ दधेनीतोस्मि
वात्सेयराज्यदेतोः पराक्रमी ॥ भातरश्चैव मे शराः सायकैर्भ्रशपीरिताः ॥ २१ ॥ मत्कृते
भ्रातरसौ दारो दासश्च शवने गताः ॥ परिक्लिष्टा तथा कृष्णमत्कृते मधुसूदन ॥ २२ ॥ जीवे
न वदुर्मन्ये देजीवितं यद्यदुर्लभं ॥ जीवितस्याद्यशेषेण परिषेधममुत्तमं ॥ २३ ॥ यद्विदेह
मनुष्याः शोभातभिः सदकेशव ॥ स्वधर्मस्याविरोधे न हितं व्यादूरकेशव ॥ २४ ॥ एवं श्रु
त्वा वचस्तस्मै कारुण्यपादुर्विलरं ॥ प्रत्यवाचततः कृष्णः सात्वयानोपुयिहिरं ॥ २५ ॥
धर्मपुत्रविवाहं तं मा कृथा सत्यसागर ॥ यस्य ते भातराः शराः दुर्जयाः शत्रुसूदनः ॥

मभी.

प.

२५५

२३०

भारत॥ सवोदास्पतिमंत्रं येनैतयोत्थामदेवराज॥ ५४॥ एवमासे अतेरीतः पांउकः पांउ
पूर्वज॥ जगत्संसदिताः सर्वे वासुदेवश्च वीर्यवान्॥ ५५॥ विमुक्ताशस्त्रकवचाभीष्म
स्य सदने प्रति॥ प्रविश्य च तदाभीष्मं शिरोभिः प्रणिपेदिरे॥ ५६॥ पूजयंतो महा राज पां
उवाभरतर्षभ॥ प्रणम्य शिरसा चैनं भीष्मं शरणमभ्यसुः॥ ५७॥ तानुवाच महाबाहो
भाः कुरुपितामहः॥ स्वागतं तव वार्त्तां यस्मात्गतं ते धनं जय॥ ५८॥ स्वागतं धर्मपुत्राय
भीष्माय यमयोर्जया॥ किं वा कार्यं करोम्यद्युष्माकं प्रीतिवर्द्धने॥ सर्वात्मनाधिकं
स्मियद्यपि स्यात्सुदुःकरं॥ तथा ब्रुवाणं गंगेयं प्रीतिपुक्तं मिदं वचः॥ ५९॥ कथं जयेम
सर्वज्ञकथं राज्यं लभेमहि॥ प्रजानां संशयेन स्यात्कथं तन्नेव दम्यमो॥ ६०॥ भवानदिना
वधोपायं ब्रवीत स्वयमात्मनः॥ भवंतं समरे वीरविषदे सकथं वयं॥ ६१॥ न हितेन
हममप्यस्ति रंध्रं कुरुपितामह॥ मउत्तेनैव धनुषादृश्यस्य संपुगे सरा॥ ६२॥ आदरात्तं
दधानं विकर्षते धनुर्नव॥ पश्यामस्मां महाबाहो रथोत्सूर्यमिवापरं॥ ६३॥ रथाश्व
नरनागानां देतां रवरवीरहृन्॥ कोयवोत्सूते जेतुं त्वां पुमान्भरतर्षभ॥ ६४॥ वर्यता
शरवर्षाणि संपुगे वै शसंकृतं॥ त्वयं नीतादिष्टतना संपुगे मदती मम॥ ६५॥ ॥
॥ पुनः पुनः॥ ६६॥ उवाच राजा दीनात्मा प्रीतिपुक्तः॥ ॥ ॥

२५५

पुष्टिश्च उवाच ॥ एवं भक्तं मदावाद्यथा वदसि माधव ॥ सर्वे ये ते न्यर्था प्राक्तनव्येभ्यो विरा-
राणो ॥ ४१ ॥ नियतं समवाप्स्यामि सर्वमेतद्यथे स्थितं ॥ यस्य मे प्रहृष्यान्न भवानप्यचेद्यव-
स्थितः ॥ ४२ ॥ सौमनसि रणे देवान् जयेयं जयतां वर ॥ त्वयानाथेन गोविंद किमुभीक्ष्णं स-
दा रथं ॥ ४३ ॥ ननु तामनृतं कर्तुमुक्तं देस्वात्मगौरवात् ॥ अप्रुध्यमाना सादायं यथोक्तं
कुरु माधव ॥ ४४ ॥ दुर्घोषनाथं यो त्स्यामि स त्वमेतदिमि प्रभो ॥ स हि राजस्य संधाता मे त्र-
स्थेव च माधव ॥ ४५ ॥ तस्मादेवं न तं भूयो वधोपायार्थमात्मनः ॥ भविता सद्विना सर्वं
प्रयासमप्यसूदन ॥ ४६ ॥ तदयं सद्विना गत्वा भीष्मपार्श्वे नरोत्तम ॥ तविराजतव वार्त्तां यमं
प्रक्षामकौशवं ॥ ४७ ॥ सवत्सनिदितं वाक्यं सत्यमस्मान् जनार्दन ॥ यथा च वत्सने कल्लत
था कर्त्तासि संयुगे ॥ ४८ ॥ स नोजयस्मदात्ता स्यात्तमं त्रस्थं च दृवज्जताः ॥ बाला पित्रा वि-
दीनाश्च तेन संवर्दिता वयं ॥ ४९ ॥ तं वेत्तपितामहं वृद्धं तं मित्रमिमाधव ॥ पितुः पि-
तरश्चिह्नं च पित्रा लुप्तं जीविकं ॥ ५० ॥ संजय उवाच ॥ ततो ब्रवीन्महा राजा वार्त्तां यः कुरु-
नंदनं ॥ रोचते मे मदाप्राप्तं राजैर्द्रुतं वभाषितं ॥ ५१ ॥ देवव्रतकृतो भीष्मः प्रेक्षितेनापि नि-
र्ददेत् ॥ गम्यतां सवधोपायं शृणुं सामारगास्ततः ॥ ५२ ॥ वक्तुमर्हस्य सत्यं स त्वया शृणु-
विशेषतः ॥ ते वयं तत्र गच्छामश्नुं कुरुपितामहं ॥ ५३ ॥ गत्वा शांतनवं वृद्धं संप्रेक्ष्याम

मभी.
प.
३००

222

घातये ॥ अर्जनः समरे शरः पुरस्कृत्य शिवं रिने ॥ ८२ ॥ मामेव निशितैस्तीक्ष्णैश्चरित्वत्तरं
 शितः ॥ असंगत्सधजेन स्मिंस्तीक्ष्णैर्विविशेषतः ॥ ८३ ॥ न प्रहारं करिष्यामि रहीतेषुः कथं वन
 तेदं तरे समासा घण्टां गोमां धनं जयः ॥ ८४ ॥ शरैर्वीत यत्तत्तिप्रं समं ताद्वरतर्षभ ॥ न तं पप्रया
 मिलो केषु मां दन्याघः समुद्यतं ॥ ८५ ॥ अतैरुत्सात मदाभागात् पांडवा द्वाधनं जयात् ॥
 पषतस्मात्सरोधाप किंचिदन्म समाप्रतः ॥ ८६ ॥ आतशस्त्रो रणे यतो रहीत वरका मुकः
 मां पातयत्तवी भक्तरेवं तव जयो भवे ॥ ८७ ॥ पतत कुरुक्षेत्रे ते ययोक्तं समस्तव्रत ॥
 संग्रामे धार्तराष्ट्रांश्च दूषाः सर्वांस्तमागतान् ॥ ८८ ॥ संजय उवाच ॥ ते तत्तात्वा ततः पार्थाः
 जग्मुः स्वशिविरं प्रति ॥ अभिवाद्य मदात्मानं भीष्मं कुरुपितामहं ॥ ८९ ॥ तद्योक्तवनि
 गांगेये परलोकाय दीक्षिते ॥ अर्जुनोऽब्रुवन्तमः स वीरमिरमव्रवीत् ॥ ९० ॥ गुरुणा कुल
 हृदेन प्राप्तेन बद्धधीमता ॥ पितामहेन संग्रामे कथं यो द्वास्मिमाधव ॥ ९१ ॥ क्रीरितो ह म
 दं बाल्ये वासुदेव मदात्मना ॥ पांशुः श्रुतिगात्रेण मदात्मा परुषीकृतः ॥ ९२ ॥ यथा ह
 मपि रुघ्ना कं बालैः किल शदा प्रज ॥ तातेत्यवोचं परतं पितुः पांशुर्मदात्मनः ॥ ९३ ॥ न
 दंता तस्त्वपि वस्मातो स्मितवभारत ॥ इति मामब्रवीद्वाल्मेयः सवध्यः कथं स पा ॥ ९४ ॥
 कामं वध्यत सैन्यं मेनादं यो त्ये मदात्मना ॥ जयो वास्तु वधो वा मे कथं बाहुल्यमनसो ॥ ९५ ॥

॥ अवा ॥

॥ १०० ॥

सुयं नीतादि शतना संपुगे मदती मम ॥ यथा युधिजये मत्तो यथा रासं मशेमम ॥ ६८ ॥ मम
सेन्यस्य वदो मंतने ब्रदिषिता मद ॥ ततो ब्रवीच्छांत नवः पां उवाच पां उ पूर्वजः ॥ ६९ ॥ न कथं
च न कौंतेय मधिजीवति संपुगे ॥ जपो भवति सर्वज्ञ सत्यमेत ब्रवीमि ते ॥ ७० ॥ निर्जिते मयि
पुदे न रागे जेष्यथा पां उवाच ॥ लिप्रं मयि प्रहरध्वं यदीह शरतो जयं ॥ ७१ ॥ अनुजानामि वा
पार्थ प्रहरध्वं यथा सुखं ॥ एवं हि सुकृतं मन्ये भवतां विदितो यदं ॥ ७२ ॥ हते मयि दत्तं सर्वं
तस्या देवं विधीयतां ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ब्रदिता स्था उपायं नो यथा पुदे जये मदि ॥ भवंतं सम
रेकं दंदं दस्तमिवां तं ॥ शक्रो वज्रधरो जेतुं बभूवो ययमस्तथा ॥ न भवान्मम रेश कः सै
देवपिसुरासुरैः ॥ भीष्म उवाच ॥ सत्यमेतत्तदा वादो यथा वदसि पां उवाच ॥ नादं जेतुं रागो श
क्रः सै देवपिसुरासुरैः ॥ आतशो स्त्रो राणे पतो रदी तवरका मुकः ॥ ततो मां त्यक्त शस्त्रं त
पते दत्तुर्मदा रथाः ॥ निक्षिप्य शस्त्रं पतिते विमुक्त कवचध्वजे ॥ द्रवमाणे च मीते च तवा
स्त्रीति ववादि निक्षिप्यो स्त्री नाम धेयं च विकले चैव पुत्रिणि ॥ ७५ ॥ अप्रशस्ते न रे चैव न पुदं
रो वते मम ॥ इमं मे ह्यसुरा जेदं संकल्पं पूर्व विहितं ॥ ७६ ॥ असंगत्य ध्वजं दहान पुदे यं कदा
चन ॥ ययमदौ यरो रा जे हवसे मे मद्वारयः ॥ ७७ ॥ शिखंडी सम रा मघो शूर अस्मि मि
जयः ॥ यथा भवय स्त्री पूर्वं पश्चात्सं समागतः ॥ ७८ ॥ जानंति च भवंतो पिसुर्वमेतद्य

मभी.
प.
३०१

300

प्रति॥ तावमानासुभेरीप्रसुरंगेवानकैपुच॥२॥ भायत्तरपिवर्गेषुजलतेषुसमेततः
शिखरेनिप्ररस्तत्पनिर्यातापांश्वापुधि॥३॥ कृतासुदंमद्वाराजसर्वशत्रुनिवर्हणं॥
शिखरीसर्वसैन्यानामग्रग्रासीदिशांपते॥४॥ चक्ररत्नौततस्तस्यभीमसेनपनेजयो
एष्टतोदौपरेणाश्वसौभद्रश्चैववीर्यवान्॥५॥ सात्यकिश्चैकितानश्चतेषांगोमामद्वार
थाः॥६॥ धृष्टक, मृततः पश्चात्तांवालेरभिपतिताः॥७॥ ततोपुधिहिरोराजायमाभ्यासदि
तः प्रभुः॥८॥ प्रपयोहिंदुनारेननादयन्मरतर्षभ॥९॥ विराटस्तुततः पश्चात्त्वेनसैन्येनसंहतः
दुषदश्चमहाबाहुर्नतः पश्चादुपावहत॥१०॥ कैकेयाभातरः पंचधृष्टकेतश्चवीर्यवान्
जवनंपालयामासुः पांश्चैवस्यभारत॥११॥ एवंसुद्यमदासैन्यं पांश्चात्तबवादिनीं॥
अभ्यद्रवैतसंग्रामेत्पत्ताजीवितमात्मनः॥१२॥ तथैवकरवोराजनीं कंकतामदारयं॥
अग्रतः सर्वसैन्यानांप्रपुः पांश्चान्नाति॥१३॥ पुत्रैस्तवउराधर्षैः रक्षितः सुमहाबलैः॥
ततोदोणोमद्देशासः पुत्रस्तस्यमहाबलः॥१४॥ भगदत्तस्ततः पश्चाद्ज्ञानीकेनसंहृतः॥
कृपश्चकृतवर्माचभगदत्तमबुद्धुतौ॥१५॥ कांबोजराजोबलबालतः पश्चात्तदक्षिणः॥
मागधश्चजयत्सेनः सौबलश्चहृदहलः॥१६॥ तथैवान्येमद्देशासाः सुशर्मप्रमुखावन्थाः
जवनंपालयामासुस्तबसेनस्यभारत॥१७॥ दिवसेरिदसेप्राप्तेभीष्मः पांश्चान्नबोपुधि

३०१

प्रतिज्ञाय वधे निहो प्रगभी कास संपुगे ॥ वत्र धर्म स्थितः पार्थ कथं नैनं हनिष्यसि ॥ १५ ॥ पा
तयेने रथात् पार्थ दक्षिणे पुट उर्मिदे ॥ नाहत्वा युधिगंगे ये वित्तयस्ते भविष्यति ॥ १६ ॥ दृष्टमेत
त्परादेवैर्गमिष्यसि यमक्षयं ॥ यदृष्टं दिपराया र्यत तघा न तदस्यथा ॥ १७ ॥ नदिभीष्म उरा
धं यथा तान न निवातकं ॥ त्वदस्यः शक्रपाघोडे मयिवत्तपरः स्वयं ॥ १८ ॥ तदिभीष्म स्थिते
भूत्वा ह्येव चैव चो मम ॥ यथोवाच पराशक्रं मदाव दिष्टं दस्यतिः ॥ १९ ॥ ज्यायां सुमपि चे
द्वं युगौ रपि मन्विते ॥ आततापिन मायां तं हन्याद्वा त कमात्मनः ॥ २० ॥ शाप्रवतो ये स्थि
तो धर्मः क्षत्रियाणां धनं जय ॥ यो ह्यं रत्ति तयं च यद्व्यं चानसूयुभिः ॥ २१ ॥ अर्जुन उवाच ॥
शिखंडी मिथं न कस भी कास भविता फवं ॥ दृष्ट्वै नं हिसदा भीष्मः पांचालं विनिवर्तते ॥
ते वयं प्रसूयेत स्युरस्तु त्पशिखंडिने ॥ गंगे ये या तपिष्या मि उया येनेति मे मतिः ॥ २२ ॥
अहमन्यान् न देखासा नवारयिष्यामि सायकैः ॥ शिखंडे सपिपुषां अष्टं भीष्ममेवाभियोधय
त ॥ अर्जुन दिक्कुरुमाकस्य नाहं दस्यं शिखंडिने ॥ कन्यासेषा पराभूत्वा प्रहृषः समपयत ॥
इत्येवं निश्रयं कृत्वा पां उवाः सदमाधवः ॥ अनुमानं सदात्मानं प्रययुर्दृष्टमानसाः ॥ २३ ॥
इति भीष्मपर्वणि ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ कथं शिखंडी गंगे यमत्वं तं संपुगे ॥ पां उवाच
कथं भीष्म कमा चक्षु संजय ॥ २४ ॥ संजय उवाच ॥ ततस्ते पां उवाः सर्वे सूर्यस्योदयने

मभी.
प.
३.२

301

तस्मात्तनः॥ सपांउवा नोप्रवरनपंचराज न्नद्वारपातः॥ आतशस्त्रोरणेयत्ताहारयामा
ससायकैः॥ १॥ नानाशस्त्रास्त्रवर्षेस्तानवीर्यामर्षेप्रवेरितैः॥ निजत्रेसमरेक्रुदोदत्त
शरंचामितंबद्ध॥ २॥ रथितोपातयद्वाजनरथेभ्यः पुरुषवर्षभः॥ सारिनश्चाश्ववष्टेभ्यः
पादातांश्चसमागतान॥ ३॥ राजारोहानराजैभ्यश्चपोवाञ्चयकंतिलिगाः॥ तमेकंसम
रेभीष्मंतरमाणंसद्वारय॥ ४॥ पांउवाःसमवर्तेतवज्रदूतमिवासुराः॥ शक्राशानि
समस्पर्शानविमुंचन्निशितानशरान॥ ५॥ दिक्चदृश्यतसर्वास्त्रयोरसंधारयन्वसः॥ मं
उत्तीभूतमेवास्मनिजं पतुरदृश्यत॥ ६॥ संग्रामेषु प्रथमानस्य शक्रचापोपमंसदत्त॥ तद
द्वांसमरेकमपुत्रास्त्रविशंपते॥ ७॥ विसृज्य परमंगतापितामदमदृजयन॥ पार्था वि
मनसोभूत्वाप्रेक्षंतेपितरं तव॥ ८॥ पुथमानंरणे शरंविप्रचिन्तिमिवामराः॥ नचैनंवा
यामासुर्व्याजाननमिवांतकं॥ ९॥ दशमेदृक्संग्रामे रथानीकशिखं पितः॥ अददन्नि
शितैर्बाणैः द्वास्त्रवर्षैर्वकाननं॥ १०॥ तंशिखंतीत्रिमिवाणैरभविध्यत्तनोतरे॥ आशी
विषमिवक्रुदं कालसृष्टमिवांतकं॥ ११॥ अभिहं दन्निवक्रुदः प्रदसन्निदमब्रवीत्॥ कास
मभ्यससांवालेन त्वां पोत्सेकथंचन॥ १२॥ यैवहितं कृतापाशसैव दितं शिखं विनी॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा शिखंतीक्रोधमर्द्धितः॥ १३॥ उवाचैनं तथा भीमं हृदिणीपसंतिद

जानामितो महाबाहोदप्रियाणं तयंकरे ४४

३२

आसुरानकरोद्याहानपैशाचानथराक्षसान् ॥२६॥ ततः प्रवृत्तेषु देवतेषां च भारत ॥ अन्यो
न्यनिघ्नता राजनयमराष्ट्रविवर्धनम् ॥२७॥ अर्जुनप्रमुखाः पार्थः पुरस्कृत्य शिखरिनं ॥ भी
ष्मपुत्रेभ्यर्वर्तत किं रेतो विविधानशरान् ॥२८॥ तत्र भारत भीमेन तारिताः तावकाः शर्वैः ॥ रु
धिरोद्यपरिक्षिप्ताः परलोकं ययुस्तदा ॥२९॥ तत्र कुलः सहदेवश्च सात्यकिश्च मदारथः ॥ तव
सैन्यं समाप्राप्य पीडयामासुरेजसा ॥३०॥ ते वधमानाः समरे तावकभरतर्षभ ॥ नाशकुव
न्वारयि जंघांश्चानामददत् ॥३१॥ ततस्ततावकं सैन्यं वधमानं समेततः ॥ संप्रादवदश
दिशः कात्स्वमानं मदारथैः ॥३२॥ ज्ञातारनाथगच्छत तावकाभातर्षभ ॥ वधमानः शितै
र्कीलोः पांडवैः सह संजयैः ॥३३॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ पीडमानं वलं दृष्ट्वा पार्थैर्भीमाः पराक्र
मी ॥ यदकार्षीद्रणे जुह्वस्तत्समाचक्ष संजय ॥३४॥ कथं वा पांडवानपुत्रे प्रत्ययातः परंत
पः ॥ विनिघ्नन् सोमकनवीरस्तदा चक्षुमसानव ॥३५॥ संजय उवाच ॥ आचते मदाराजयद
कार्षीतपिता तव पीडिते तव पुत्रस्य सैन्ये पांडव संजयैः ॥३६॥ प्रदृष्ट्वा नसाः शराः पांडवाः
पांडुर्ष्वज ॥ अभवर्तत निघ्नं तत्तव पुत्रस्य वाहिनी ॥३७॥ ते विनाशं मनुष्येन्द्रनरवारणा
जिनां ॥ नास्म्यततदा भीमाः सैन्यं वातरणोपरैः ॥३८॥ स पांडवानमदेष्टा पः पांचालाश्चै
व संजयान् ॥ नाराचैर्वल्लहेनैश्च शितैरंजलि कैस्तथा ॥३९॥ अभवर्षत उद्देधस्तत्कामी वि

मभी.
पं
३३

302

जं च सदतितां ॥ ५ ॥ भगवतं तथा शरं मागधं वमदावत् ॥ श्रीमदतिं तथा शरं मागधं
 गिं च राक्षसं ॥ ५ ॥ विगर्तं गजं च रणे सह सर्वैर्महारथैः ॥ अहमावारपिष्ठा मिवेलेवमक
 रालयं ॥ ५ ॥ कुतश्च सदितान् सर्वान् पुष्पमानान् महाबलान् ॥ निवारपिष्ठा मिरणोसा
 पयस्वपितामहं ॥ ६ ॥ इति भीष्मपर्वणि ॥ पुनराहु उवाच ॥ कथं शिखंडी गंगेयम
 भिधावतितामहं ॥ पांचालः समरे क्रुद्धो धर्मोत्थानं पतञ्जतं ॥ १ ॥ केरक्षनपांश्वानी के
 शिखंडिनमुदाबुधाः ॥ त्वरताणां त्वराकाले जिगीषंतो महारथाः ॥ २ ॥ कथं शान्तनवो
 भीष्मः सतस्मिन् दशमे दनि ॥ अशुभं तमहावीर्यं पांडवैः सह संजयैः ॥ ३ ॥ नमस्या मि
 रणे भीष्मं प्रत्यधातं शिखंडिना ॥ कश्चिन्नरभंगोऽप्यनुर्वीर्यं दास्यतः ॥ ४ ॥ संज
 य उवाच ॥ नाशीर्यं तपनुश्चास्वरथभंगो न वाप्यभूत् ॥ युष्मानस्य संशमे भीष्मस्य भ
 रतर्षभ ॥ ५ ॥ निज्जतः समरेशूनारैः सन्नतपर्वभिः ॥ अनेकशतसाहस्रास्त्वावकांतां महार
 थाः ॥ ६ ॥ तथा दंतिगणान् जनद्वयं चैव ससजितः ॥ अभ्यवर्तत पुंश्चपप्रस्तुतपितामहं
 यथाप्रतिजित् कौरव्यसचापिसमितिजयः ॥ पाथीनामकरोद्भीष्मः सततं समितिजयं ॥ ७ ॥
 युष्मानं मदेष्टां संविनिज्जतं परानशरैः ॥ पांचालः पांडवैः साहं सर्वे तेनाभ्यधारयन्

दशमे दनि संशमे तत्सा रिपुवाहिनी कीर्षमाणां शिते
 वीर्यैः शतशोऽप्यसहस्रपाः ॥ १० ॥ नदिभीष्मं मदेष्टां सं
 उवाच पांडुपुत्रं ॥

मया कृतं च ते पुंस्तु मया न वै सद ॥ दिव्यं ते प्रभावे यं मया च वदुःशः कृतः ॥ ४५ ॥ ज्ञान
त्रपि प्रभावे ते योऽस्ते यादं तया सद ॥ पांशुनां प्रियं कुर्वन्नालनश्च नरात्तम ॥ ४६ ॥ अथ तां
यो धियं मिश्रयेषु रूपसत्तम ॥ अचन च त्वां ह निष्पामिश्रये सत्तेन तेऽशतः ॥ ४७ ॥ पतञ्जु
त्वा च मदा कं यत्कृतं तत्समाचर ॥ काममभ्यसमावानन मे जीवन् प्रसोत्ससे ॥ ४८ ॥ सदृ
ष्टः क्रियतां भीष्मलोको यं समितिं जय ॥ संजय उवाच ॥ पवमुक्ता ततो भीष्मं पंचभिर्न
त पर्वभिः ॥ आ विध्य तरां भीष्मं पुत्रं वा कसायकं ॥ तस्य तद्वचनं कृत्वा सखसावीम
हारयः ॥ कालो यमिति सं चिंत्य क्षिप्रं त्रिनमो दधत ॥ अदंता मनुष्यास्मि मरान विद्म
वयं न शरैः ॥ अभिद्वत्सं सरवो भीष्मं भीमपराक्रमं ॥ नदि ते संयुगे पीडं शक्तः कर्तुं
महाबलः ॥ ४९ ॥ न स्मादस्य मदा वा दोषो भीष्ममभिद्वं ॥ अदंता मसरे भीष्मं यदिया
स्मि मारिष ॥ ५० ॥ अवदा स्मां लोकस्मभ विष्यत्समया सद ॥ तावदा स्मां यथा वीरभवेम
परमादवे ॥ ५१ ॥ तथा कुरु रणे यत्नं साधयस्व पितामहं ॥ अदं ते रक्षां पुं दे करिष्यामि म
हाबल ॥ ५२ ॥ वारय नरयिनः सर्वानसाधयस्व पितामहं ॥ द्रोणं च द्रोणपुत्रं च कृपं च
यस्य यो धनं ॥ ५३ ॥ विजसेनं विकर्णं वसें धवं वज्रपद्मं ॥ विराजं विरावावेतौ कांबौ

मभी.
प.
३४

303

त्वानिश्चयमात्मनः॥२४॥ तवसंधारयंपुत्रमब्रवीच्छांतनोःततः॥३॥ यो धनविजानीदि
स्थिरोभूत्वाविशंपते॥२५॥ शर्वकालंतवमयाप्रतिज्ञातंमदाबलं॥ दत्त्वादशसहस्रा
णिदात्रियाणांमदात्मनां॥२६॥ संग्रामादिष्यातवमेतत्कर्मममादिकं॥ इतितत्कृत
वांश्चादंयथातंभरतर्षभ॥२७॥ अथचापिमदत्कर्मप्रकरिष्येमदाबलः॥ अदंवानि
दत्तःसोबेदनिषेवायपांडवान्॥२८॥ अथतेप्ररुषयात्रप्रतिमोक्षेनगंतव॥ भर्तृविं
कृतःराजननिदत्तःएतनामुबे॥२९॥ इत्युक्त्वाभरतश्रेष्ठदात्रियानप्रययन्शरैः॥ आ
ससादउपपथःपांडवानामनीकिनी॥३०॥ अतीकमप्येतिहंतं गंगेयंभरतर्षभ॥ आ
शीविषमिवकुटुंबपांडवःप्रत्यवारयन्॥३१॥ दशमेदूनिभीष्मस्तुदर्शयन्शक्तिमात्म
नः॥ राजांशतसहस्राणि सोवधीतकुरुनंदन॥३२॥ पांडवानां चयेग्रेष्टाराजपुत्रा म
हारथाः॥ तेषामादततेजांसिजलंसूर्यःवांशभिः॥३३॥ दत्त्वादशसहस्राणिकुंजरा
णांतरक्षितां॥ सारोहाणांमदाराजदूयानामपुतंतथा॥३४॥ पूर्णशतसहस्रं चपा
दाहानांनरोत्तमं॥ मजत्वात्वरणेभीष्मोविभूतश्चपावकः॥३५॥ नचैनं पांडवेयानां
केचिच्छेकृर्निरीक्षितं॥ उत्तरमार्गमाश्यायतयंतमिवभास्करं॥३६॥ तेषांश्वेयाःसंख्या
महेष्वासेनपीडिताः॥ बंधायाभिदवद्भीमं संजयाश्चमदारथाः॥३७॥ संपुथमानो

३४

अशक्नुवन् रणे जेतुं याशदलमिवानकं ॥१॥ अथोपायात्मदागजसवसावीधनं जयः
जासयन् रथिनः सर्वानवीभत्तरपरानितः ॥२॥ सिंदवघ्ननदन्तुवैधं नुर्मी वित्तिपत्न्युः
शरौ चानविसृजनयार्थो विचरत कलवदरे ॥३॥ तस्य शहेन विजला लावका भर
तर्षम ॥ सिंदस्येव मगा रात नव्यद्वेत्त मदाभयात् ॥४॥ जयंते पाश्वेदष्टा तसेनं चाभि
पीरितं ॥ उर्यो धनस्तोभी समग्रवीर्यशपीरितः ॥५॥ पवपां सुतस्तात श्वेताश्वः
कृष्णसारथिः ॥ ददते मामकान् सर्वान् स्यात्तवर्त्तवकाननं ॥६॥ पश्यसे न्यानि
गां गोयश्च माणा निसर्वशः ॥ पां उवेन पु पां प्रेष्टकात्म माना निसंयुगे ॥ यथाप
शगणान् पालः संकालयति काननं ॥ तथेदं मामकं सैन्यं काल्यते शत्रुतापन ॥७॥
धनं जयशरैर्भग्नं द्रवमाणं ततस्ततः ॥ भीमो षेवेडा पथो विद्रावयति मेवलं ॥८॥
सात्वकिं प्रेक्षितान् समामादीप्योच पांश्वो ॥ अभिमतुः सविक्रान्तो बाहिनी द्रवते म
म ॥९॥ धृष्टकर्मस्तथा शरोराक्षसश्च दौत्तवः ॥ व्यद्रावयेतां सदसा सैन्यं मम मदा
रणे ॥१०॥ वध्यमानस्य सैन्यस्य सर्वैरेतैर्न दारयैः ॥ नान्यं गतिं प्रपश्यामि स्थाने पुं
वमारत ॥११॥ अते त्वां प्रहृषयाद्देव त्वत्पराक्रमं ॥ पर्याप्तं स्तुभं वादीं प्रेपीरितान्
नागतिर्भव ॥१२॥ पवचुर्दे ॥ नदागजविता देवव्रतस्तव ॥ विजयित्वा मुहूर्तं तं क

ममी.
प.
३५

304

तंभीषरयं प्रति ॥ वारया मास संक्रुद्धः कृष्णः शारद तोयधि ॥ १३ ॥ राक्षसं क्रूरकर्मो गंभै
मसे निमदावलं ॥ भीषस्य निधने प्रेक्षं उर्मो गोभ्यदवदली ॥ १४ ॥ सात्यकिं समरे पांतं त
वपुजो न्यवारयत ॥ अभिमनुं मद्गाराजयांतं भीषरयं प्रति ॥ १५ ॥ सदतिरां मद्गाराज
कावो जं प्रत्यवारयत ॥ विराट् दुषरो बहो समेतावरि मर्दनौ ॥ १६ ॥ अश्वत्थामा ततः क्रु
द्धो वारया मास भारत ॥ तथा पांडुस्तं मेघं भीषस्य वधकांतिरां ॥ १७ ॥ भारद्वाजो
रलो यतो धर्मपुत्रमवारयत ॥ अर्जुनं रभसं पुद्गे पुरस्कृत्य शिखि रिनं ॥ १८ ॥ भीष्मं प्रेक्ष
र्मद्गाराजभासयंतं दिशो दृष्ट्वा ॥ ३ः शासनो मदेष्टा सो वारया मासं पुरो ॥ १९ ॥ अन्ये
च तावका योधाः पांडवानां मद्गाराजान् ॥ भीषस्याभिमुखं नयान् वारया मासराट्
वे ॥ धृष्टकृष्णस्तु सैन्यानि प्राक्रोशंस्तु पुनः पुनः ॥ अभ्यद्रवत संरजो भीष्ममेकं मद्गाराजः
पयोर्त्तनो रणो भीष्मं प्रयाति कुरुनंदनः ॥ अभ्यद्रवत माभैष्ठभीष्मो हि प्राप्स्यतो नवः ॥
अर्जुनं समरे योद्धुं नोत्सदेतापि बभूवः ॥ किमु भीष्मो रणो वीराः गतसतोत्सजीवि ॥
तः ॥ शनिसेनापतेः श्रुत्वा पांडवानां मद्गाराजाः ॥ अभ्यद्रवत संदृष्ट्वा गंगेयस्मरयं प्रति ॥
आगच्छमाना नमरे वीर्यो वानुबलानि च ॥ अवारयंतं संदृष्ट्वा स्तावकाः पुरुषर्षभः
३ः शासनो मद्गाराजं भयं तत्कामद्गाराजः ॥ भीषस्य जीविताकांती धनं जयमुपाश्र्वत

३५

वदभिर्भीषाः शान्तनवस्तथा ॥ अवकीर्णो महासेरुः शौलो मेघरिवाहतः ॥ १८ ॥ पुत्रस्तु
तवांगो यं समेतात्पथं वारयन् ॥ मदस्यासेनया साहं ततो पुरमवर्तत ॥ १९ ॥ इति भीष्म
वर्णनम् ॥ संतप्य उवाच ॥ अर्चनस्तुरगो राजन दृष्ट्वा भीष्मविक्रमं ॥ शिखिदिनमथोवा
च समध्ये दिपितामहं ॥ २० ॥ नवाभिर्भीष्मपाकार्यो भीष्मा दधकथं वन ॥ अहमेनं शरै
स्तीक्ष्णैः पातयिष्ये रथोत्तमात् ॥ २१ ॥ पचमुक्तस्तु पार्थेन शिखिभीमरतर्षभ ॥ अभ्यद्वत
गांगेयं क्रत्वा पार्थस्य भाषितं ॥ २२ ॥ विराटुपरोदरो कुंतिभोजश्च दक्षिणः ॥ अभ्यद्व
तगांगेयं पुत्रस्तव पश्यतः ॥ २३ ॥ धृष्टकृत्स्नस्तथाराज नो मदश्च महारथः ॥ दृष्ट्वा देव
तो भीष्मं क्रत्वा पार्थस्य भाषितं ॥ २४ ॥ नकुलः सहदेवश्च धर्मराजश्च वीर्यवान् ॥ तथेतत्
पितृसेनानि सर्वाण्येव विशोषते ॥ २५ ॥ समादेव तगांगेयं पुत्रस्तव पश्यतः ॥ नकुलः स
हदेवश्च क्रत्वा पार्थस्य भाषितं ॥ २६ ॥ प्रसूय प्रसावका असमेतास्तान् महारथान् ॥ यथा
शक्तिं यथोत्साहं तन्मे निगदतः शृणु ॥ २७ ॥ विजसेनो न ह्याराजपैकिताने समस्ययात् ॥
भीष्मं प्रेक्ष्य रणे यो तं द्रुपं व्याघ्रेशि उपेया ॥ २८ ॥ धृष्टकृत्स्नमहाराज भीष्मांतिकमुपा
गतं ॥ तस्मात्तुरगो यत्ने कृतवर्मा एव वारयत ॥ २९ ॥ तथैव नकुलं शरैः किरंतं सायका
नवरून ॥ विकर्णे वारयामास ह्यनभीष्मजीवितं ॥ ३० ॥ सहदेवं तथाराज नयां

मभी.

प.

३६

305

शितैः शरैः ॥ सो न्यत कार्मुकमादायभीषणप्रभुविस्थितः ॥ ४७ ॥ अर्जुनं पंचवर्षं
शत्रुवाहो रुसिचार्ययत ॥ तस्य क्रुद्धो मदाराजपांडवः शत्रुतापतः ॥ ४८ ॥ अप्रे
षीद्विशिखान्वोरानयमदंरोपमान्बहून् ॥ अप्राप्ता नेवता न्वाणान्विद्धेदत
नयस्तव ॥ घतमानस्य पार्थस्य तदङ्गुलिवाभवत् ॥ पार्थवनिशितैर्वीरैर्विध्यत्त
यस्तव ॥ ४९ ॥ ततः क्रुद्धो रणपार्थः शरान् संपाद्य कार्मुकैः प्रेषयामास समरे स्वर्णपुंवा
नशिलाशितान् ॥ ५० ॥ न्यमज्जंस्ते मदाराज तस्य काये मदात्मनः ॥ यथा हं सामदाराज त
दागं प्राप्य भारत ॥ ५१ ॥ पीरितश्चैव पुत्रस्ते पांडवेन मदात्मना ॥ हित्वा पार्थ रणे तूर्णं भी
षण्य रथमाव्रजत ॥ ५२ ॥ अगाधे मत्ततस्तस्य हीपो भीषो भवतदा ॥ प्रतिलभ्यत तः संतां
पुत्रस्तव विप्रां यते ॥ ५३ ॥ अवारयत तः शरोभूषणपराक्रमी ॥ शरैः सुनिशितैः पार्थ
यथा ह्यं प्ररंदरः ॥ ५४ ॥ निर्विभेदमदाकायो विव्यथे नैव चार्जुनः ॥ ५५ ॥ इति भीषण्यवतिः
संजय उवाच ॥ सात्यकिं दंशितं युद्धे भीषायाभ्युपतं रणे ॥ आर्ष्यं मिर्मदेष्टा सोवा
रयामास संपुगे ॥ ५६ ॥ माधवस्तु स संक्रुद्धो राक्षसं च भिः शरैः ॥ आजवानर
णे राजन प्रहसन्निव भारत ॥ ५७ ॥ तथैव राक्षसो राजन्माधवं न वभिः शरैः ॥ अर्दया
मास राजैर्दसं क्रुद्धः शिनिपुंगवः ॥ ५८ ॥ शौनेयः शरसं वत् प्रेषयामास संपुगे ॥ ५९ ॥

३६

तथैव पांउवाः शराः गां गेयस्वरयं प्रति ॥ अभ्युवन्त संग्रामे तव पुत्रास्मद्वारथाः ॥ २० ॥
तत्राहु तमपप्रपासचिररूपं विप्रोपते ॥ २१ ॥ शासनरथं प्राप्य यत्पार्थो नात्यवर्तते ॥ २२ ॥
यथावारयते वेलाद्वज्रतोयं मद्गार्णवं ॥ तथैव पांउवैक्कुरंतव पुत्रोऽस्य वारयत ॥ २३ ॥
सौ तौ रथिनां प्रेष्टावुभौ भारत उर्जयौ ॥ उभौ च दार्कसदृशौ कात्यादीत्याव भारत ॥ २४ ॥
तथा तौ जातसंभवावस्ये संवधकां क्षिणौ ॥ समीपतर्मदासंख्येयमशक्रौ यथाशरा ॥ २५ ॥
उः शासनो मद्गाराज पांउवै विप्रोपते क्षिभिः ॥ वासुदेवं च विंशत्याताडयामास संभ्रमे ॥ २६ ॥
ततोर्जनो जातमनुर्वीरं पंवीक्षपीरितं ॥ उः शासने शतेनाजौ नाराचानां समर्थयत् ॥ २७ ॥
ते तस्य कवचं मितापपुः शोणितमादवे ॥ उः शासन क्षिभिः क्रुद्धः पार्थं विव्यापय
त्रिभिः ॥ ललाटे भरत प्रेष्टः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ ललाटेऽप्युत्तैर्वीरैः शशमेपां उ
कोरणी ॥ २८ ॥ यथा मेरुर्मद्गाराज शरैः रत्नैः सुश्रितैः ॥ सोऽतिविह्वलदेहा सः पुत्रेण त
वधनिना ॥ २९ ॥ व्यराजत रणे पार्थः किं शकः पुण्यवानिव ॥ उः शासने ततः क्रुद्धः
पीडयामास पांउवः ॥ ३० ॥ पर्वणीवसु संख्येय इहः शरैः निशाकरं ॥ पीडयामास नो
बलवता पुत्रस्त्वविशोपते ॥ ३१ ॥ विव्याध समरे पार्थं कंकपत्रैः शिलाशितैः ॥
तस्य पार्थोऽप्यनुक्षितारथं वासुक्षिभिः शरैः ॥ ३२ ॥ श्राजयानततः पश्चात्पुनरेते नि

मभी.
प.
३०

३०६

भीष्मस्य भुयतं रणे ॥ कांबोजराजो बलवान्वास्या मास संयुगे ॥ १५ ॥ अर्तनिन्दयति
विधाशरैः सन्नतपर्वभिः ॥ पुनरेव चतुःषष्टाराजन विव्याध तं नृपः ॥ १६ ॥ सुदक्षिणस्त
समरे पुनर्विव्याध पंचभिः ॥ सारथिं चासन्नवभिरिच्छन्भीष्मस्य जीवितं ॥ १७ ॥ तच्छुद्धमा
सीत्समदूतयोस्तत्र समागमे ॥ यदभ्यधा बह्मंगेयं शिवं श्रीशत्रुकर्बनः ॥ १८ ॥ विराट्दुप
दौ बह्वौ वारयंतौ मदाचमं ॥ भीष्मं च युधि संरज्ज्वा विद्वंतौ मदारयो ॥ १९ ॥ अश्वत्था
मार्यो कुरुः समियाद्रथसतमः ॥ ततः प्रवृत्ते पुद्गेतयोस्तस्य च मारतः ॥ २० ॥ विराटो
दशभिर्महैराजज्ञानपरेतपः ॥ यतमानं मद्देशं दौ गीमादवशो भिनं ॥ २१ ॥ दुपदश्च वि
मिर्वाणो विव्याध निशितैस्तदा ॥ गुरुपुत्रं समासाद्य प्रहरंतौ मदाबलौ ॥ २२ ॥ अश्वत्था
माततस्तौ तु विव्याध बहुभिः शरैः ॥ विराट्दुपदौ वीरौ भीष्मं प्रतिसमुद्यतौ ॥ २३ ॥ तत्रा
हुतमपश्याम बृद्धयोश्चरितं मदन ॥ यदौ गीसायकान् चोरान् प्रत्यवारयंतौ युधि ॥
सदृदेवं तथा यो तं कृषः शारदुतो भूयात् ॥ यथा न भोगवने नागं मतो सतसु पादवत् ॥
कृपश्च समरेशरो माद्री पुत्रं मदारयं ॥ आज्ञां तशरैस्तूर्णो समत्या रुक्मभूषणौ ॥ २४ ॥
तस्माद्री सुतश्चायं रिधा विच्छेदसायकैः ॥ अथैनं विप्रधन्या तं विव्याध नवभिः शरैः ॥
सो न्यत कार्मुकमादाय समरे भारसाधनं ॥ माद्री पुत्रं सुसंहरं दशभिर्निशितैः शरैः ॥

३०

। तत्सायससंक्रदोमाधवः परवीरदा ॥ ४ ॥ ततो रतो महाबाहुः सात्यकिः सत्यविक्रमं
विद्याधरविशित्वे स्त्रीदत्तोः सिंदनादेन नादव ॥ ५ ॥ माधवस्तुरतो विशेषात्तसेनरणे तव चा
र्यमागच्छते जस्वी जहा सवननादव ॥ ६ ॥ भगदत्तस्ततः क्रुशो माधवं निशितैः शरैः ॥ ता
उद्यामास तमरे तोत्रै रिव महागजे ॥ ७ ॥ विद्याधरात्तसंपुद्गे शो नेयो रथि नांवरः ॥ प्राग्मे
लिषाय चित्ते पशुरानसन्नत पर्वणः ॥ ८ ॥ तस्मिन्प्राग्मे लिषो राजा माधवस्य महद्वज्रः ॥
चिच्छेद शतधारेण भलेन कृत दस्तवत ॥ ९ ॥ अथानुदुजरादाय वेगवत् परवीरदा ॥ भ
गदत्तं शो क्रुदं विद्याधर निशितैः शरैः ॥ १० ॥ सो निविद्यो महेष्वासः सुक्षिणी परिसंति
दत्त ॥ शक्तिं कनकचैर्यसायसीभूषितां दत्त ॥ ११ ॥ यमदं रोपमां चोशं चित्ते पपरमादवे
तामापते ती सदसा तस्मिन्वाहु बले रिता ॥ १२ ॥ सात्यकिः समरे राजन द्विधा चिच्छेद सा
यकैः ॥ ततः पपात सदसामद्यो ल्के बद्ध तप्रभा ॥ १३ ॥ शक्तिं विनिदत्तां दत्ता पुत्रस्तव विशां
पते ॥ मदतारथवेशेन वारया मासमाधवं ॥ १४ ॥ तथा परिहृतं दत्ता वाल्मेयानां महारथं
उर्योधनो भृशं क्रुदो म्हातस्त्वं नुवाच द ॥ १५ ॥ तथा क्रुरुजको रथः यथावः सात्यको
पुथि ॥ न जीवन्मृति निर्घाति मद्गतो स्मादय ब्रजात् ॥ १६ ॥ तस्मिन् दत्ते दत्तमन्ये पां
वानां महद्वज्र ॥ तथेति वृत्तस्तस्मिन्परिहृतमदारयाः ॥ १७ ॥ सेनेयं योधया मास

मभी.
प.
३-८

307

नाराचेमसतीक्ष्णनरुक्मपुंवेनसंपुगे. उरस्थेनवभौतेनभीमसेनःप्रतापवान्॥५६॥
त्वंदेशात्तायणाक्रौंचःपुरानपतिसत्तम॥तौशरानसूर्यसंकाशात्कर्मोपरिमार्जि
तान्॥५७॥अन्त्यान्मस्तरणोक्नुहोविदेयातेनरर्षभो॥भीमोभीष्मवधाकांक्षीसौमदन्ति
मद्वारयो॥५८॥तथाभीष्मज्येष्ठप्रंसौमदतिलुपांरवं॥कृतप्रतिकृतेयतोयोधयामा
सत्तरणो॥५९॥युधिष्ठिरैतकौन्तेयमदत्त्वासेनयाकृतं॥भीष्माभिमुखमायातेभारहाजो
न्यवारयत्॥६०॥द्रोणस्परयनिर्घोषंपर्जन्यनिनदोपमं॥श्रुत्वाप्रभद्रकराजनसमकंपेत
मारिष॥६१॥सासेनामदूतीराजनपांरुप्रस्यसंपुगे॥द्रोणेनवारितायतानवचालय
दात्पदं॥६२॥चेकितानंरणेयतंभीष्मप्रतिजनेश्वरं॥वित्रसेनस्तवसुतःक्रुद्धरूपमवा
रयत्॥६३॥भीष्मदेतोःपराक्रांतश्चित्रसेनःपराक्रमी॥चेकितानंयशस्सायोधयामा
सभारत॥विमुखीकृत्यपुत्रेतेसेनांतवविमर्दद्॥३ःप्रासन्नोपिपरयाशत्तायार्थमवा
रयत्॥६४॥कथंभीष्माननोद्व्यादितिनिश्चित्यभारत॥सावध्यमानासमरेपुत्रस्यतव
वाहिनी॥६५॥होअतेरयिभिश्चेष्टैस्तत्रतत्रैवभारत॥६६॥इतिभीष्मपर्वणि॥संज
यउत्तरं॥अथवीरोमदेष्टासोमतवारणविक्रमः॥समादायमद्वेषांपंमत्तवारणा
वारं॥६७॥दिपुत्त्वानोनरश्रेष्ठोद्भवयानोबहूयिनी॥एतनांघोत्रेयानांगादमा

३-८

आजवानोरसि कुहू भीष्म जीविते ॥ तथैव पांउवोरान्नशारद्वतममर्षणं ॥ १२ ॥
आजवानोरसि कुहू भीष्म वधकांतया ॥ तयोर्मुंडे समभवद्वोररूपे भयावहे ॥ १३ ॥
नकुलेतरणे कुहू विकर्णः शत्रुतापनः ॥ विव्याध सायकैः षष्पारद्वन्भीष्ममदावत् ॥
नकुलोपि भृशं क्रूरस्त्वपुत्रेण भीमता ॥ विकर्णं समसप्तत्वा निर्विभेद शिलीमुखैः ॥
तत्र तौ नरप्रार्थनौ भीष्मदेतौ परंतपौ ॥ अन्त्या नृजत्रतवीरौ गोष्ठे गोष्ठभाश्व ॥ १४ ॥
चरोत्कचं रणे पातं निजं तंतव वादिनी ॥ उर्मूखः समरे प्रायाद्भीष्मदेतोः पराक्रमी ॥ १५ ॥
हेतिं वस्तु रोगराज नुर्मूखं शत्रुतापनं ॥ आजवानोरसि कुहूः शारेणानत पर्वणा ॥ १६ ॥
भीमसेनमुखां च पिउर्मूखः समुखाः शरैः ॥ षष्पावीरो नदनदष्टो विव्याध रणामूर्ध्वं ॥
धृष्टकर्म तथा पातं भीष्मवधकांतियां ॥ दार्दिको वारयामास रथश्रेष्ठं मदारथः ॥
दार्दिकं पार्षतश्चापि विधापेव भिराप सैः ॥ पुनः पंचाशतात्तू र्णं तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवी ॥
त ॥ आजवानमदावाङ्गं पार्षते तं मदारथं ॥ तं वै वपार्षते रान्न दार्दिकं नवभिः शरैः ॥
विव्याध निशितैः शूलैः कंकपत्रै रजिह्वगैः ॥ तयोः समभवत्कहू भीष्मदेतोर्मदावत् ॥ १७ ॥
अन्त्या निशयेषु तं यथा वृत्रमहैरयोः ॥ भीमसेनं तथा पातं भीष्मं प्रति मदारथः ॥ १८ ॥
भूरिश्रवाभ्या तू र्णं तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत ॥ सोमदतिरयो भीममाजवानस्तनोतरे ॥

सभी.
प.
३०६

३०८

तेवादनिकृतप्रज्ञं पांवात्सं पापचैतसं ॥ पुरस्कृत्य रणे पार्थी भीष्म सायोधने गतः ॥ १५ ॥
अब वीचपुराभीष्मो नादं दन्तं शिवं रितं ॥ स्त्रीशेषा विदिता पात्रा देवा व स पुनः पुमान् ॥ १६ ॥
अमंगल्य ध्वजश्चैव याज्ञसे निर्मदा बलः ॥ नवा मंगलिके तस्मिन् प्रदरे दापगा सुतः ॥ १७ ॥
एतद्विचिंतयानस्य प्रज्ञा सीदति मे भूशं ॥ अभ्युद्यतो रणे क्रुदः पिता मदसुपादवतः ॥ १८ ॥
प्रथिष्टिरस्य च क्रोधो भीष्मचार्ये न संगतः ॥ समचात्र समा रंभः प्रजानां मशिवं भ्रवं ॥ १९ ॥
मनस्वी बलवानशरः कृतास्त्रोलघु विक्रमः ॥ हरपाती दृढे बुद्धिनिमित्तज्ञश्चांशुः ॥ २० ॥
अजेयः समरे चापि देवैरपि सवासवैः ॥ बलवानबुद्धिमान् चैव जितक्लेशो युधामन्युः ॥ २१ ॥
विजयी सरणि नित्यं भैरवास्त्रश्चांशुः ॥ तस्य मार्गं परिदूरतुं गतं यत ब्रत ॥ २२ ॥ पश्य
यैतन्महावीरं संयुगैश्च संमदतः ॥ हेमविशालि पूराणां महाति व शुभानि च ॥ २३ ॥ कव
चा न्यवदीर्घं तेश्वरैः सन्नतपर्वभिः ॥ द्रियं ते व ध्वजाग्राणि तोमराश्च धनं विच ॥ २४ ॥ प्रासा
विमला स्त्री दणः शतश्वकनकोत्तलः ॥ वैजयं तश्च नागानां संक्रुदेन किरीटिना ॥ २५ ॥ ना
यं संरक्षणं कालः प्राणान् पुत्रोपजीविभिः ॥ यारि स्वर्गं पुरस्कृत्य यशसे विजयाय च ॥ २६ ॥
रथना दृष्टावती महावीरो सुसुर्गमां ॥ रथेन संग्रामनदी तरे तेषु कपि ध्वजः ॥ २७ ॥ ब्रह्म
नादमोदा संतपश्च वरितं महतः ॥ इदं वदश्यते ते या भ्राता यस्य धनं जयः ॥ २८ ॥ ॥ ॥

३०६

नोम १ वलः ॥ २ ॥ निमित्तानि निमित्ततः सर्वतो वीक्ष्य वीक्ष्ये गतः ॥ प्रतपंत मनीका निरो
णः ५ ॥ मिभाषतः ॥ ३ ॥ अयं हि दिवस स्नातयत्र पार्थीमदावलः ॥ निचांसुः समरेभी कं परं
यत्नं करिष्यति ॥ ४ ॥ उत्तमं तिदि मेवाणाधनुः प्रस्फुरतीव च ॥ योगमस्त्राणि नेचं तिक्क
स्मेव ते ते मतिः ॥ ५ ॥ दिव्यशान्ता निचोराणि व्यादरेति सगदिजः ॥ नीवैरर्ध्राणि लीयंते
भारतानां मेदौ चमं प्रति ॥ ६ ॥ नष्टप्रभश्चादित्यः सर्वतो लोहितारिशः ॥ रसते प्रयते भूमिः
कंपतीव सर्वशः ॥ ७ ॥ कंकरधावलकाश्च व्यादरेति मुद्गमुद्गः ॥ शिवाश्चेवाशिवावो
वेदयंतो महः ॥ ८ ॥ पपात महती वोल्का मध्ये नादित्यमंडलात् ॥ सकंचेधश्च परिचोभा
नुमा हृत्य तिष्ठति ॥ ९ ॥ परिवेव स्याच्चो रश्मिंश्च भास्करयो रभूतः ॥ वेदयानो भये चो रं गजो दे
हावकर्तते ॥ १० ॥ देवताय तनस्याश्च को रवे रश्मि देवताः ॥ कंपते च दसंते च नृत्यं निचरुदं
ति च ॥ ११ ॥ अपसं चेतनश्च कुरलक्षणं दिवाकरं ॥ अवाक शिराश्च भावानुप तिष्ठति च द
माः ॥ १२ ॥ वंश्चि च न रे दण्डाणि निगता निवल चये ॥ धार्तराष्ट्रस्य सैन्ये पुन च भान्ति दिशि ताः
सेनयो रुभयोश्चापि समंता द्युयते महान् ॥ पावजस्य निर्वोपागं जीवस्य च निःस्वनः ॥
अथ मास्थाय वीभत्सरुत मास्त्राणि संयुगे ॥ अपास्यान्यान् रागे यो धानभ्यस्य निषिता
महं ॥ १४ ॥ दृष्टं तिरो मक्ष्याणि मीरतीव च मे मनः ॥ चिंतयित्वा महाबाहो मीमांसते न समागमं

मभी.

प.

३१०

३०९

भीष्मसमरे राजन्यार्थयानासदृशः ॥ १ ॥ शल्यस्तु नवभिर्वाणैर्भीमसेनमता उच्यते ॥
कृतवर्मा विभिर्वाणैः कृपस्तु नवभिः शरैः ॥ २ ॥ विप्रसेनो विकर्णश्च भगदत्तश्च मारिषः ॥ ३ ॥
शमिर्दशभिर्वाणैर्भीमसेनमता उच्यते ॥ ४ ॥ विंदानुविंदावावंसो पंचभिः पंचभिः शरैः ॥ ५ ॥
उर्मिर्बाणस्तु विंशत्यापोऽवे निशितैः शरैः ॥ ६ ॥ सतात्सर्वात्मदारा जराज्जानदृथकृथक
प्रवीरान् सर्वलोकस्य धार्तराष्ट्रान् सदा रथान् ॥ ७ ॥ जज्ञात समरे वीरः पांडवः परवीरदा ॥ ८ ॥ सम
भिः शल्यमा विधुः कृतवर्माणामष्टभिः ॥ ९ ॥ कृपस्तु शरं चापं मध्ये चिह्ने दभारत ॥ अथै
नं विप्रधन्वानं पुनर्विव्याध समभिः ॥ १० ॥ विकर्णो दशभिर्वाणैः पंचभिस्तयदयं ॥ वि
ह्वामो नदरुहः संधवं च पुनस्त्रिभिः ॥ ११ ॥ अथान्तरुजरादायगौतमो रथिनो वरः ॥
भीमं विव्याध संरजो दशभिर्निशितैः शरैः ॥ १२ ॥ सविहो दशभिर्वाणैर्लोत्रै रिव सदा दिपः
ततः क्रुद्धो मदारान् भीमसेनः प्रतापवान् ॥ १३ ॥ गौतमं ता उयामास शरैर्वह्निगदवैः ॥ सै
धवस्तथा शवाश्च संधवं च त्रिभिः शरैः ॥ १४ ॥ प्राहिलो नृत्सुलोकाय कालांतक समफ
तिः ॥ दत्ताश्वत्थ रथात्तूणामवस्तुत्यमदारथः ॥ १५ ॥ शरं प्रिहोप निशिता भीमसेनस्य संध
मे ॥ तस्य भीमो धनुर्मध्ये ह्यभ्या चिह्ने दभारिषः ॥ १६ ॥ मलाभ्या भरतश्चेष्ट संधवस्तुमदात्मनः
सविप्रधन्वा विरथो दत्ताश्वो दत्तसारथिः ॥ १७ ॥ विप्रसेन रथं राजन्नाहरो दत्तगान्धितः ॥

३१

भीमसेनश्चलवानमादीपुत्रौचपांरवौ॥वासुदेवश्चार्त्तयोयस्मनाथोव्यवस्थितः॥१॥
तस्मैघमनुप्रसक्तो धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः॥तपोदग्धशरीरस्य कोपो दहति भारती॥१२॥
यसं दृश्यते पार्थो वासुदेवव्यपाश्रयः॥तारयन् सर्वं सैन्यानि धार्तराष्ट्राणि सर्वशः॥१३॥
पतरालो कते सैन्यं क्षोभमानं किरीरिना॥महोर्मि न दं सुमहति मिनेत्र समाकुलं॥१४॥
हाहा किल किलाशब्दः श्रवते च वन्मसुखे॥मारिपांचालदायादमहं यास्म्युधिष्ठिरं॥१५॥
उत्तमं ये तव रात्रौ व्यदस्यामित तेजसः॥समुद्रप्रतिकुलं मे सर्वतोतिरथैः स्थितैः॥१६॥
सात्यकिश्चाभिमनुश्च भृष्टकस्तृकोदरौ॥पर्यरक्षन्त राजानं यमौ वमनुजे श्वरं॥१७॥
उपेन्द्रसदृशप्रणामो महाशालश्चोद्भूतः॥पद्मगजुत्पनीकाप्रेक्षितीय इव फाल्गुणः॥१८॥
उत्तमास्त्राणि बाधत्स्वर्गदीप्ता च महद्भुजः॥पार्थतेयादिराजानं युध्वस्वचक्षुकोदरं॥१९॥
कोदिने ह्ये तृषि यं पुत्रं जीवेतं शाश्वती सभाः॥दात्र धर्मं तं संप्रेक्ष्य तत्स्वानि युत त्पदे
पद्मचानिरयो भीष्मो दहते वै महावमं॥युद्धेऽसदृशस्तानयमस्म्यवरुणास्व॥२०॥
तिभीष्मपर्वणि॥संजय उवाच॥मगदतः कृपः शल्यः कृतवर्मा तथैव च॥विंदानुवि
दावा वं तौ संधवश्च जयद्रथः॥२१॥चित्रसेनो विकर्णश्च तथा दुर्मर्यादादयः॥दशैते
तावका योधा भीमसेनमयो धयन्॥२२॥महत्पासेन प्रापुक्तानां नादेशसमुत्थया॥

मभी.
प.
३११

310

महात्मनः॥ तत्रैषासतीदृशविच्छेदकतदलवत्॥१२॥ अथान्यदुत्तरादायकृतवर्माह
कोदरं॥ आज्ञानभ्रवोर्मध्येनारावेनपरंतपः॥१३॥ भीमस्तुसमरेविधाशल्पनवभिग
योमेः॥ भगदतेत्रिभिश्चैवकृतवर्माणमष्टभिः॥१४॥ द्वाभ्यांदाभ्यामविद्याथगौतमप्रभृती
नरायान॥ तेषितंसमरेगजनविद्यधुर्निशितैःशरैः॥१५॥ सतथापीसमानेपिसर्वशस्त्रैर्महार
थैः॥ सत्तात्तणेनतांस्तुत्यानविद्यवारगतयथः॥१६॥ तेचापिरथितांशेष्टाभीमायनिशितान
शरान्॥ प्रेषणामासुरव्याघ्राःशतशोयसदस्रशः॥ तस्यशक्तिमदावेगांभगदतोमदाबलः
विलेपसमरेवीरःस्वर्णदंशमदामते॥१७॥ तोमरंसेंधवोराजापदिशंवमदाभुजः॥ श
तत्रीचक्रपोराजंछरंशल्पश्चसंपुगी॥१८॥ अथेतरेमदेष्टासाःपंचपंचशिलीमुखान्॥ भी
मसेनंसमुद्दिश्यप्रेषयामासुरोत्तसा॥१९॥ तोमरंचदिधावक्रैस्तत्रैणानिलात्मजः॥ प
दिशंवत्रिभिर्वाणैश्चिच्छेदतिलकोरवत्॥२०॥ सविभेदशतत्रीवनवभिःकंकपत्रिभिः॥ म
राजप्रपुक्तंचशरंलित्वा मदारयः॥२१॥ शक्तिंविच्छेदसदसाभगदतेरितारणे॥ तथेतरा
चारान्तोराचारैःसन्नतपर्वभिः॥२२॥ भीमसेनोरागाश्चावीत्रिधैकैकंसमाचिन्नत्
तोश्चसर्वान्मदेष्टासानविभिक्षिभिरताडयत्॥२३॥ ततोपनेनयस्तत्रवर्तमानेमदारणे॥
आजगामरथेनाजौभीमंरुद्धामदारयं॥२४॥

३११

अथ ह्युतं रणे कर्म कृतं वास्तव्योऽवः ॥ १६ ॥ मदारयानशरैर्विधावारयित्वा चमारिष
विरथं संधं चक्रं सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ २१ ॥ तदानमस्य शत्रो भीमसेनस्य विक्रमे ॥
संस्थापय शरां स्त्री दत्तान कर्त्ता रपरिमान्जितान् ॥ २२ ॥ भीमं विव्याध समरे तिष्ठतिष्ठेति ॥
चाब्रवीत् ॥ कृपय कृतवर्मा वभगदत्त अवीर्यवान् ॥ २३ ॥ विद्वानुविद्यवा वं तौ चित्रसेनश्च
संयुगे ॥ उर्मिं शरणं विकारं असिपुराजश्च वीर्यवान् ॥ २४ ॥ भीमं ते विव्यधुस्तर्णं शस्त्रदेतो
ररिदमः ॥ सचतान्त्रि विव्याध पंचभिः पंचभिः शरैः ॥ २५ ॥ शस्त्रं विव्याध समत्वा पुन
अदशभिः शरैः ॥ शस्त्रं विव्याध समत्वा पुन अदशभिः शरैः ॥ २६ ॥ तं शस्त्रो न वभिर्मित्वा
पुन विव्याध पंचभिः ॥ सारथिं चास्य भस्तेन गावं विव्याध मर्मरिणः ॥ २७ ॥ विशोकं प्रेक्ष्य
निर्मित्रं भीमसेनः प्रतापवान् ॥ मद्राजं त्रिभिर्बाणैर्वाह्यो रुरसि वार्षयत् ॥ २८ ॥ तथे
त शस्त्रदेष्टा सांस्त्रिभिस्त्रिभिरजिज्ञासुः ॥ ता उपामास समरे सिं हवद्दिननादच ॥ तेदि
यताम देष्टा सा पां उ वं पुहको विदं ॥ त्रिभिस्त्रिभिरजं वाग्रे भ्रंशं मर्मस्वता उपयत् ॥ सोति
विद्रोम देष्टा सो भीमसेनो न विव्यथे ॥ पर्वतो वारिधाराभिर्वर्षमाणे सिवां वृदैः ॥ सत
क्रोधसमाविष्टः पां उ वानां मदारयः ॥ २९ ॥ मद्रेश्वरं त्रिभिर्बाणैर्भ्रंशं विध्यामहाय
शः ॥ मारुतो निषंशतै रजौ रात विव्याध सायकैः ॥ ३० ॥ ततस्तु शरं चापं शततस्य

मभी.
प.
३१२

311

विषधातेमद्वाराजबद्धासर्मभेरिमिः॥६॥ विवसेनारयश्चैवप्रशस्तवविशोपते॥ पं
वभिःपंचभित्तीर्णपुत्रतवशितैःशरैः॥७॥ आजसुरर्जनंसांख्यभीमसेनंचमारिष॥ तौ
तत्ररथिनांश्रेष्ठौकौतेयोभरतर्षभो॥८॥ अपीउयंतौसमरेत्रिगतीनांमददत्तं॥ सुश
र्मापिरलोपायंशरैर्नवभिराशुगैः॥९॥ ननादबलवत्त्रादंशसयानोमददत्तं॥ अन्ये
चरथिनःशरःभीमसेनयनंजयौ॥१०॥ विषधुर्निशितैर्वाणोरुक्कपुंखैरतिहृतेः॥
तेषांचरथिनांमध्येकौतेयोभरतर्षभो॥११॥ अपीउयंतौसमरेत्रिगतीनांमददत्तं॥ सुश
र्मापिरलोपायंशरैर्नवभिराशुगैः॥१२॥ क्रीडमानोरथोदारौवित्रहूयोव्यदृश्यतं॥ अमि
षेष्मगांमध्वेसिंहाविवमदोक्तदौ॥ छितायनंविश्रमणंशरंअबद्धधारणं॥ पात
यासासतुर्वीरैश्चित्तसिंहातशोरणं॥ रथाश्चवद्वोभयादयाश्चशतशोदत्तः॥ राजा
असगरादोदायेततुर्थीमदादवे॥ रथिनःसादिनश्चापितत्रनिहरिताः॥ दृश्यते
वद्वोराजनवेषसाजाःसमंततः॥१५॥ दत्तैर्गजपदात्तोच्चैर्वाजिभिश्चनिसूरितैः॥ रथै
श्चवद्धाभग्नैःसमात्कीर्णतमेरिनी॥१६॥ छत्रैश्चवद्धाछत्रैर्ध्वजैश्चविनियानितैः॥ अं
कुशैरथविहैश्चपरिलोमैश्चभारत॥१७॥ केयूरैरंगदैर्द्वारैरंकवैर्मरितैस्तथा॥ उल्लो
कैर्ऋषिभिश्चैववामरैर्व्यजनैरपि॥१८॥ तत्रतत्रायविहैश्चबाहुभिश्चंदनोदितैः॥ ऊ

रुभिश्चनैर्दण्डाणामसालीर्यतमेरिनी॥१९॥ तत्राशुतमपप्रणमरणे
पार्थस्यविक्रमं
३१२

निम्नतंसमरेश्वरनयोपयामेवसायकैः ॥ तोहृतत्रमहात्मानौममेतोवीक्ष्यंउवौ ॥ ५६ ॥
नशशंसर्जयंतत्रतावकाः पुरुषर्षभाः ॥ अथार्धनोरोगभीमंयोधयंतमहारथान् ॥
भीष्मस्यनिधनाकांक्षीपुरस्कृत्यशिवंरिणं ॥ आसंसादरणवीरंस्त्रावकान्दशभारत
येस्सभीमंरणराजनयोधयंतोव्यवस्थितः ॥ वीभत्सस्तानथाविध्यद्भीमस्यवधकांक्षया
ततोऽुर्योपनोराजासुशर्माणामचोरयत् ॥ अर्जुनस्यवधार्थायभीमहेतस्यवोभयोः ॥ ५७ ॥
सुशर्मेनगल्प्रगीघ्रंतंबलौघैःपरिवारितः ॥ जहियंउसतावेतोपनेजयहकोदरो ॥ ५८ ॥
तच्छ्रुत्तावचनंतस्यात्रैगतःशक्तलापिपः ॥ अभिउत्तरांभीममर्जुनेचैवथन्निनो ॥ ५९ ॥
थैरनेकसादृशैःसमेतात्पथ्येवारयत् ॥ ततःप्रवहतेपुटमर्जुनस्यपरेःसद ॥ ६० ॥
इतिमहाभारतेभीष्मपर्वणि ॥ संजयउवाच ॥ अर्जुनस्तुरगोशस्त्रयत्मानंमहारथं ॥
ह्लादयामासमरेश्वरैःसन्नतपर्वभिः ॥ १ ॥ सुशर्माणंकृपंचैवत्रिभित्तिभिरजिह्वगैः ॥
प्राप्तेतिषंवसमरेसंधंवंचजयदथ ॥ २ ॥ विजसेनंविकर्णचकृतवर्माणमेवच ॥ डमे
र्षांंचराजैरुद्यावंत्योचमहारथो ॥ ३ ॥ एकैकंशिरानर्बतंकवर्दिणवाजितैः ॥ श
रैरतिरथोपुटैर्पीडयामासवादिनो ॥ ४ ॥ जयइथोरगोपार्थेविधाभारतसायकैः
भीमंविद्याधनरसाविजसेनरथेस्थितः ॥ ५ ॥ शस्त्रसमरेजिह्वकृपश्चरथिनांवरः ॥

मभी.

प.

३१३

312

उभौ ते सुरगैः सोयश्चमारौः समंततः ॥ सागधोपम तो राजा सर्वसैन्यस्य प्रथमः ॥
१४ ॥ द्रोणश्च विवर्णदृष्टा भीमसेनं शिलीमुखैः ॥ विद्याधवाणैर्निशितैः पंचषष्टिभिर्गण-
सैः ॥ १५ ॥ तं भीमः समस्त्रावीणं हंपितु समं रणे ॥ विद्याधपंचभिर्भक्तैस्तथा षष्ठा च भा-
रतः ॥ १६ ॥ अर्जुनस्तु स शर्मणं विधावद्भिरागसैः ॥ अथ मत्स्यतस्तैर्मम दाम्भारिण्य-
थानिलः ॥ १७ ॥ ततो भीमश्च राजा च कौशल्यश्च दृढतः ॥ समवर्तत संक्रुद्धः भीमसेन-
धनं जयौ ॥ १८ ॥ तथैव पांडवाः शराः पुष्ट्यस्तथा धृतः ॥ अभ्यद्रवत रणे भीमं व्या-
दितास्मिन्विक्रं ॥ १९ ॥ शिखंडी तु समासाय भारतात्तं पितामहं ॥ अभ्यद्रवत सं-
दृष्टो भयं त्यक्त्वा मदारयात् ॥ २० ॥ अपि हि सुबाः पार्थः परस्मत्पशिवेति ॥ अ-
योधयन् रणे भीमं सदिताः सर्वसंजयैः ॥ २१ ॥ तथैव तावकाः सर्वे परस्मत्पयत-
व्रतम् ॥ शिखंडिप्रमुखा नृपाणां नृपो धर्मसंश्रुतः ॥ २२ ॥ ततः प्रवृत्ते पुंश्चकौरवा-
णामथावदं ॥ तत्र पांडवसुतैः सार्द्धं भीमस्य विजयं प्रति ॥ २३ ॥ तावकानां जयं भीमो-
मुदग्रासीद्विशंगयते ॥ तत्र हि पूतमासतं विजयायेत रायवा ॥ २४ ॥ पुष्ट्यस्तु ग-
जैश्च सर्वसैन्यान् चोदयत् ॥ अभिद्रवत गांगेयं माभैश्चरयत् सतमाः ॥ २५ ॥ सेनाप-
तिवचः श्रुत्वा पांडवानां वरूथिनी ॥ गीष्मं समस्ययात्तं प्राणांस्त्यक्त्वा मदारवे

३१३

शरैः संवार्थतातवीरानयज्जवानमदावलः ॥ २१ ॥ पुत्रस्तु तव ते दृष्ट्वा भीमार्चनपराक्रमं
 गंगीयस्मरणाभ्यासमुपजग्मेमदावलः ॥ २२ ॥ हृपश्चकृतवसीचसैधवश्चजयदधः
 विदावुविदावावंत्यानाजङ्गः संपुगंतदा ॥ २३ ॥ ततोभीमोमदाबाहुः फाल्गुणश्चमदा
 रथः ॥ कौरवाणांचमूखो रामशंड इव तराणे ॥ २४ ॥ ततोवर्दिगावाजीमामपुतात्पुंदा नि
 च ॥ धनेजय रथं तरां पातयंति स्म भूमिपाः ॥ २५ ॥ ततस्मानशस्त्रालेन सन्निवायेमदार
 थान् ॥ पार्थः समं तात समरे प्रेषया मासमत्पवे ॥ २६ ॥ शल्पस्तु समरे नितुं क्रीडन्निवम
 दारथः ॥ आजवानोरसि क्रुद्धो भलैः सन्नतपर्वभिः ॥ २७ ॥ तस्य पार्थो धनुस्त्रिणादस्ता
 वापंचपंचभिः ॥ अथैनं सायकैः स्त्रीद्वौ भद्रं शो विद्याथमर्मेति ॥ २८ ॥ अथान्तरुजरादापस
 मरेभारसाधनं ॥ मद्रेश्वरो रणे नितुं ताडयामास भारत ॥ २९ ॥ त्रिभिः शरैर्मदाराज
 वा सुदेवै च पंचभिः ॥ भीमसेनं च नवभिर्बाह्वो कुरसि चार्पयत् ॥ ३० ॥ ततो द्रोणो म
 दाराजमागधश्चमदारथः ॥ उपायनसमादिष्टौ तं देशमुपजग्मतुः ॥ ३१ ॥ अत्र पार्थो
 मदाराजभीमसेनश्च पांडवः ॥ कौरव्यस्मदामेनां जमेतुः समदारथौ ॥ ३२ ॥ जय
 त्सेनस्तु समरे भीमं भीमापुत्रं सुपि ॥ विव्याध निशितैर्बाणै रष्टभिर्भरतर्षभ ॥ ३३ ॥
 तंभीमो दशभिर्विव्याध पुनर्विव्याध पंचभिः ॥ सारथिं वासुभलेन रथनीडादपोतय

सभी.
प.
३१४

313

सम्पन्नमदा राजपां उव वाक्यमब्रवीत् ॥ १२ ॥ युधिष्ठिरमदाप्राजसर्वशास्त्रविशारद ॥ अथैव
चनेतातथर्म्यं स्वर्गं च जल्पतः ॥ १३ ॥ निर्विलोहिमं शंतातरेदेतानेन भारत ॥ अतश्चमेगतः
कालः सुबहूनश्राणि नोरणो ॥ १४ ॥ तस्मात्स्वार्थं पुरोधाय पांचालान् संजयांस्तथा ॥ मध्यं
क्रियतां यत्नो मम चेदिह सिद्ध्यं ॥ १५ ॥ तस्य तत्तत्तस्मात्पाय पां उवः सत्पश्यतः ॥ भीष्मं प्रतिय
यौ राजा संग्रामे संजयैः सह ॥ १६ ॥ धृष्टकर्मस्ततो राजन पां उव अयुधिष्ठिरः ॥ अत्वाभीकस्य
तां वाचं बोधयामास त्वर्वत् ॥ १७ ॥ अभिद्रवत शीघ्रं वो भीष्मं तय तं संपुगे ॥ रुदिताः सत्पसेधेन
जिह्मनारिपुत्तिह्मना ॥ १८ ॥ अयं चापि स देवा सः पार्थ तो वादिनी पतिः ॥ भीमसेनश्च सम
रेपालयिष्यति बोधवं ॥ १९ ॥ मानो भीष्मा इयं किंचिरस्त्वय पुपि संजयाः ॥ अवं भीष्मं विजेष्या
मः पुरस्कृत्य शिबं पिते ॥ २० ॥ ते तथा समये कृत्वा दशमे दूनि पां उव ॥ ब्रह्मलोकपराभूता सं
जानुः क्रोधमूर्च्छितः ॥ २१ ॥ शिबं पिते पुरस्कृत्य पां उव वधनें जयं ॥ भीष्मस्य पातने यत्नं परमं
ते समास्थितः ॥ २२ ॥ ततस्तव मुत्तारिष्टानां जनपदेश्वराः ॥ द्रोणो न सह प्रव्रेण सह सेनो
मदाबलः ॥ २३ ॥ दुःशासनश्च बलवान् सह सवैः सहोदरैः ॥ भीष्मसमं मध्यस्थं पालयां
च क्रिरेतदा ॥ २४ ॥ ततस्तव काः पुराः पुरस्कृत्य मदाव्रतं ॥ शिबं विप्रमुखां न पार्थानयो
धयंति स्म संयुगे ॥ २५ ॥ चेदिमिह स पांचालैः सहितो बानरध्वजः ॥ ययौ प्रांत न वं भीष्मं पुर

३१४

भीष्मोपि रथिनां प्रेष्टः प्रतिज्ञादतो वसं ॥ आपते तीमद्वारा तवेला मिव मदीदधिः ॥ ५६ ॥
इति भीष्मप वं लि ॥ धृतरा ३ वाच ॥ कथं शांतनवो भीष्मो दशमे दनि संजय ॥ अथ
तमदावीर्यः पांडवैः सह संजयैः ॥ १ ॥ कुरुव्यस्य कथं पुत्रे पांडवान प्रत्यचारयत् ॥ आच
त्वमेमदा पुत्रं भीष्मस्या हवशां भिनः ॥ २ ॥ संजय ३ वाच ॥ कुरुवः पांडवैः सार्द्धं यदयु
धं तभारत ॥ यथा च तदभ्युदयं तत्त्वं वक्ष्यामि सां प्रते ॥ ३ ॥ गमितः परलोकाय पर
मासुः किरीटिन ॥ अदृश्य दनि संजय ॥ कुरुलावकानां मदारयाः ॥ ४ ॥ यथा प्रतिज्ञं कौरव्यः
स चापि समितिं जयः ॥ पार्थनामकरोद्भीष्मः सततं समितिलयं ॥ ५ ॥ कुरुभिः सदि
तं भीष्मं युद्धमातं परंतप ॥ अर्जुनं वसुधा चालं संशयो विजये भवत् ॥ ६ ॥ दशमे दनि
तस्मिंस्तु भीष्मार्जुन समागमे ॥ आवर्तत मदारौ द्वः सततं समितिलयः ॥ ७ ॥ तस्मि
न्वयुतशो राजन् भूयः प्रपश्य परंतपः ॥ भीष्मः शांतनवो यो यो धानजवान् परमासु वि
त् ॥ ८ ॥ येषामज्ञात कल्याणिनाम गोत्राणि पार्थिव ॥ ते दत्तास्तत्र भीष्मो शाश्वतः
सर्वे निवर्तिनः ॥ ९ ॥ दशमे दनि तस्मिन्भीष्मो पांडवो वयादिनी ॥ निरवस्थं तथर्मा
त्मा जीवितेन परंतप ॥ १० ॥ सदि प्रवधं सन्निवृत्तात्मनो भिसुखो ररा ॥ न दृष्ट्वा मात
व श्रेष्ठान् शां मे सुवद निति ॥ ११ ॥ चित्पितृनामदावाद्दः पिता देवव्रतस्तव ॥ अभा

मभी.
प.
३१५

314

ले॥ निःप्रकाशमिवाकाशं सैनयाः ॥ १५॥ अन्वोन्वयं यिनः पेतवीति नम्रमदा
द्वे॥ कुंजरानकुंजरानजस्रः पदानां शयः ॥ १६॥ तत्रासीत्समदं कुरुणापोरवैः
सद॥ भीष्मदेतोर्नरबाघशेनयोराभिषेयथा ॥ १७॥ तेषां समागमो योरोवभूवपुषिसंगतः
अन्वोन्वयवधार्यायनिगीघृणां मदाद्वे॥ १८॥ इति भीष्मपर्वणि ॥ संजय उवाच ॥ अ
भिमनुर्मदाराजतवपुत्रमयोधयत ॥ मदन्वासेनयापुक्तं भीष्मदेतोः पराक्रमी ॥ १९॥
उयोधनोरणोकास्मिन्वभिर्नतपर्वभिः ॥ आजवानोरसिक्कुडुः पुनश्चैतंत्रिभिः शरैः ॥
तस्य शक्तिं शोकास्मिन्त्योर्ध्वीरांससासिव ॥ येषामाससंक्रुडोऽयोधनरथे प्रति ॥ २०॥
तामापतंती सदसाद्योरूपं विशांपते ॥ शिथिलिद्धेदते पुत्रः क्षत्रेणमदारयः ॥ २१॥
तां शक्तिपतितां दृष्ट्वा कास्मीपरमकोपतः ॥ उयोधनेत्रिभिर्वीर्यैर्वाह्यैरुरसिचार्ययत ॥
पुनश्चैतं शरैर्होरे राजवानल्लनांतरे ॥ दशभिर्भरतश्चेष्टभारतानां मदारयः ॥ २२॥ तत्र
रुमभवद्दोरेतिरूपं च भारत इन्द्रियानीति जननं सर्वपार्थिवपुत्रितं ॥ २३॥ भीष्मस्य वि
धनार्थी यपार्थस्य विजयाय च ॥ युयुधतेरलोवीरोसो भद्रकुरुपुंगवो ॥ २४॥ सात्यकिं र
भसंपुद्गेदौलिर्वासापुंगवः ॥ आजवानोरसिक्कुडो नाराचेन परंतपः ॥ २५॥ शौने
योयं पुरोः पुत्रं सर्वमर्जसुभारत ॥ अतः यदमेयात्मानवभिः कंकवाजिनैः ॥ २६॥

३१५

सुतशिवंतिने ॥२६॥ शोणपुत्रेशिनेर्नसाधुकेतसुकोरवे अभिमनुः सदा मातं उ
र्योधनमयोधयत् ॥२७॥ विराट्सुसदानीकः सदसे नंजयदपं ॥ चार्द्धसे सुदायाद
माससावपरेतप ॥२८॥ मदराजं मदेयां सदसे नंयुधिष्ठिरः ॥ भीमसेनोभिरमस्तु
नागानीकमुपादत्त ॥२९॥ अप्रधृष्यमना वार्ज्यं सर्वशस्त्रभतांवरं ॥ दौहिं प्रतिपयो
मतः पांचाल्यः सदसोदरे ॥३०॥ कर्णिकारधजं चैव सिंदके तुररिदमः ॥ प्रत्तुजगा
मसौभद्रः राजपुत्रोदददत्तः ॥३१॥ शिखिरिं प्रस्तासे पांडवं च पनेजेवं ॥ राजभिः सम
रेषार्थमभिपेतुर्निगं सवः ॥३२॥ तस्मिन्नतिमदाभीमसिनयोर्वै पराक्रमे ॥ संप्रपावत्
सुनीकेषु मेदिनीसमकपत् ॥३३॥ तान् नो कान् नोकेषु समसजं तभारत ॥ तावकानां
परेषां च दृष्ट्वा शान्तनवे रणे ॥३४॥ ततस्तेषां प्रतप्तानामन्योन्यमभिधावतो ॥ अउरासी
त्तदाशदोदित्सर्वा सुभारत ॥३५॥ शोखुंडं भिद्यो पैश्वरानां च हृदि तैः ॥ सिंदना
दश्च सेन्यानां दारुणः समपद्यत् ॥३६॥ साच सर्वनरे दानां चेदा के सदृशी प्रभावीरता
दुकिरीश्रुतिः प्रभासमपद्यत् ॥३७॥ रत्नो मेघाः ससंजसः शस्त्रविफुरिराश्रुताः ॥ धनुः
षाचापि निर्वोषे दारुणः समपद्यत् ॥ सार्वाणं शोवप्रणादा अभेरीणां च मदास्वतः
रथयोषश्च संजते मे नयो रुभयो रथि ॥३८॥ पाशशतैर्हि संचै सबाणैश्चै असमाक

मभी.

प.

३१६

३१५

अपोवा दरणे कुडः सहदेवः पराक्रमी विजसेनः सुशर्माणं विद्यावद्भिरायसैः ॥ २५ ॥
पुनर्वि व्याध तं षष्ठा पुनश्च नवभिः शरैः ॥ सुशर्माणं त्रणे कुडस्तव पुत्रं विशांपते ॥ २६ ॥
दशभिर्दशभिश्चैव विद्याध निशितैः शरैः ॥ विजसेनं च तं राज्ञे क्षिप्रान्ततपर्वभिः ॥ २७ ॥
आजघानरणे कुडः सचतप्रत्यविधतः ॥ भीष्मस्य समरे राजन्यशोमानं च वर्धयन् ॥ २८ ॥
सौभद्रो राजपुत्रे तं हृदहलमयोधयत् ॥ पार्थदेतोः पराक्रमतो भीष्मस्यायोधने प्रति ॥
अर्जुनिकोशलैर्दुस्तु विधापंचभिरायसैः ॥ पुनर्वि व्याध विंशत्या शरैः सन्नतपर्वभिः ॥
सौभद्रः कौशलैर्दुस्तु विद्याधाष्टभिरायसैः ॥ नाकं पयत संग्रामे पुनर्वि व्याध तं शरैः ॥
कौशलस्य यत्तु आगि पुनश्चि सैर्दफालानिः ॥ आजघान शरैश्चापि विंशता कंकपत्रिभिः ॥
सौम्यत्कामैकमादाय राजपुत्रो हृदहलः ॥ फालानि समरे कुरो विद्याध बद्धभिः शरैः ॥
तयोर्धुदे समभवद्भीष्मदेतोः परेतप ॥ संरुच्योर्मदाराज समरे चित्रयोधिनोः ॥ ३४ ॥
यथा देवा सुरे पुदै बलिवा सवयो रभूतः ॥ भीमसेनो रयानी कं यो धय नवदशोभत ॥
यथा शक्रो वज्रपाणिर्दोरय न्यर्बतो तमान् ॥ तेव धमाना भीमेन सातंगानि रिस ॥
चिभाः ॥ निपेत रुक्मं सहिताना दयंतो वसंधरा ॥ गिरिमात्रादि तेनागभिर्ज्ञानवयो य ॥
माः ॥ ३५ ॥ विरेजर्बसुधामाविकीर्णाः वयवताः ॥ सुपिहिरो महेष्वा सोमद्राज

३१६

३१६

अग्रवत्या मातसमरे सात्यकिं न वभि शरैः ॥ त्रिंशत्ता वपुनस्तर्गा वा द्यो रु रसिचा र्षेयत ॥
 वद्धपादारयांचक्रे मदेष्टा संमदा रयः ॥ तथैव पौरवं पुरे धृष्टके तर्मे दारयः ॥ १२ ॥ त्रिंश
 तानि शितैर्वा गो विद्याथा शमदा भुजः ॥ पौरवल्लुथनु चित्ता धृष्टके तौ मे दारयः ॥ १३ ॥
 ननादवल्लवचादे विद्याथव शितैः शरैः ॥ सो न्यत्र कार्मुकमादाय पौरवं निशितैः शरैः ॥
 आजवानमदा रात्रिसप्तत्या शिलीमुखैः ॥ तौ तत्र मदेष्टा सौमदामात्रौ मदारयो ॥
 मदता शरवर्षेण परस्परमधिपतौ ॥ अन्योन्यस्य धनुश्चिता दद्यान् दत्ता च भारत ॥ १४ ॥
 विरथा वसिष्ठाय ममा यतरमर्षतौ ॥ आर्षमेव मेणी वित्रेशतचंद्रपुरस्तौ ॥ १५ ॥ तार
 काशत वित्रे च निस्त्रिंशौ च मदा प्रभौ ॥ प्ररय विमलौ राजे ह्लावन्त्योन्यमभिदुतौ ॥ १६ ॥
 चासिता संगमे यतौ सिंहा विवमदा बने ॥ मेरुलानि विविज शिगत प्रत्यागतानि च
 चेरत दर्शयंतौ वप्रार्थयंतौ परस्परं ॥ पौरवो धृष्टके तं त शोचदेशे मदासिना ॥ १७ ॥ ता
 उयामास संक्रुद्धलिष्टिहे निचात्रवीत् ॥ चेदि राजोपि समरे पौरवं पुहवर्षभं ॥ १८ ॥ आ
 जवानसिता श्रेण जत्रुदेशे मदासिना ॥ तावन्त्योन्यमदारात्र समासाय मदादवे ॥ १९ ॥ अ
 न्योन्यवेगाभिदुतौ निपेत तुररिंदमौ ॥ २० ॥ स्वरथमारोप्य पौरवं तनयस्तव ॥ २१ ॥ ज
 यत्सेनोरसेना न्यवपौ च दराणां नि ॥ २२ ॥ धृष्टके तं तु समरे मदी प्रजः प्रतापवान् ॥ २३ ॥

मभी.
प.
३१०

316

भीष्मप्रतिमदागजज्योत्स्नं भयानकं ॥ अर्जुनः प्राप्य गंगेयं पीडयन्निशितैः शरैः ॥ ५३ ॥
अभ्यदधत् संस्मृतौ वने मतमिव दिपं ॥ प्रत्युद्योचते राजा भगदत्तः प्रतापवान् ॥ ५४ ॥
त्रिधा भिक्षेन तारागेन मदां धेन मदावलः ॥ तमापते तं सह सा महेंद्र गजसन्निभं ॥ ५५ ॥
रयत्नं समास्था यवी भत्सः प्रत्यपद्यत ॥ ततो गजगतो राजा भगदत्तः प्रतापवान् ॥
अर्जुनं शरवर्षेण वारयामास संपुगे ॥ अर्जुनस्तु ततो नागमायाते रजतो वसेः ॥ ५६ ॥
विमलैरायसैस्तीक्ष्णैरविधत्तमदारणैः ॥ शिखिदिनैश्च कौंतेयो धादियाहीत्यचोर्य
त ॥ भीष्मप्रतिमदागजज्योत्स्नमिति वाञ्छीत ॥ प्राग्लोति वस्तुतो हित्वा पांश्वेषां शूबज
प्रययौ तस्मिन् राजनुषदस्वरथं प्रति ॥ ततोर्जुनो मदागजभीष्ममभ्यदधत् ॥ ५७ ॥ शिखि
दिने पुरस्कृत्य ततो युद्धमवर्तत ॥ ततस्ते तावकाः शूराः पांश्वे रभसं युधि ॥ ५८ ॥ समभ
धावेन क्रोशंस्तुदुतमिवाभवत् ॥ नानाविधान्वर्त्तकानि प्रप्राणंते तनाधिय ॥ ५९ ॥
अर्जुनो व्यथमत्काले दिवीयाभाणि मारुतः ॥ शिखिजीतु समासाद्य भरतानं पिता महें
द्रुभिस्सूर्यसव्यशो बहुभिः स समाविनोत् ॥ रथाग्रागारश्चापविंशतिशक्तिगदैधनः
शरसंघमदाज्वालः क्षत्रियान्समरे दहत ॥ यथाग्निः सुमहानिहः कक्षे चरति सानि
लः ॥ तथा ज्वालभीष्मोपि दिव्या एषश्चाणुदीरयत् ॥ सोमकाश्चरगो जिलोत्तमैराय

परावृत्त ५५

३१०

महत्यासेनयागतां पीरयामाससंगते ॥ मरेश्वरअसमर्थतपुत्रंमहारायं ॥ १५ ॥ पीरया
माससंरजोभीकदेतोः पराक्रमी ॥ विरारं सेंधवोराजोविष्णोसनेतपर्वभिः ॥ १६ ॥ नव
भिः सायकैस्तीक्ष्णैस्त्रिशतापनरार्थयत ॥ विरारअमहाराजसैंधववादिनीपतिः ॥ १७ ॥
त्रिशक्तिनिशितैर्बाणैराजवानस्तनोतरे ॥ चित्रकार्मुकविस्त्रिंशोचित्रवर्मापुथध्वजो ॥ १८ ॥
रेजतश्चित्ररूपोतौसंग्रामेमत्ससैंधवौ ॥ दोणः पंचालपुत्रेणसमागम्यमहाराजो ॥ १९ ॥
महामुदयचक्रेशरैः सन्नतपर्वभिः ॥ ततोदोणोमहाराजपार्षतसमद्वज्रः ॥ २० ॥
ब्रित्वापंचाशतेष्टाण्यार्षतंसमविध्यत ॥ सोऽन्यत्कार्मुकमभ्ययपार्षतः परवीरदा ॥ २१ ॥
दोणसमिषतोपुरेप्रेषयामाससायकान् ॥ तामागन्शरघातेनविछेदवमहाराजः ॥ २२ ॥
दोणोदुपदपुत्रायप्रादिगोत्पचसायकान् ॥ ततः क्रुद्धोमहाराजपार्षतः परवीरदा ॥ २३ ॥
दोणायचिक्षेपगदायमदंशेपमारणे ॥ तामायतेतीसदसादेमपरविभूषिता ॥ २४ ॥
शरैः पंचाशतादोणोवारयामाससंपुरे ॥ साक्षिन्नावधाराजनदोणचापश्रुतैः शरैः ॥ २५ ॥
सूणीकृताविशोषंतीपयानवसुधातले ॥ गदोविनिदत्तोरुह्यपार्षतः परवीरदा ॥ २६ ॥
दोणायशक्तिंविदोषमर्वपारसर्वीपुष्पं ॥ तौदोणोनवमिर्वाणैश्छिद्युधिभारत ॥ २७ ॥
पार्षतंपरमेष्ठासेपीरयामाससंपुरे ॥ पवमेतन्महापुंरुदोणपार्षतयोरभूत ॥ २८ ॥

सभी-
पं
३१८

317

लोभीष्ममासायपुरुषर्षभं॥ दशभिर्निशितैर्भलैरातवानस्त्रनांतरे॥ शिखिंरिंनंत
गांगेयः क्रोधदीप्तेनचक्षुषा॥ संप्रेक्ष्यतकटाक्षेणनिर्देहनिवभारते॥ स्त्रीतंतस्य
स्वरनराजनसर्वलोकस्यपश्यतः॥ नाजवानरलोभीष्मः सचतंतावबुद्धवान्॥ अर्जुन
नस्त्रमद्वागतशिखिंरिंनमभाषत॥ अभिद्वस्तत्वरितंजदिवैतंवितामदं॥ ध॥ किं
तेविवक्षयावीरजदिभीष्मंवितामदं॥ नयन्मनुष्यपश्यामिकंविद्यौधिष्ठिरेवले॥ ५॥
यशक्तः समरेभीष्मप्रतियोडुमिद्वाद्वै॥ स्मृतेत्वापुरुषव्याजसत्यमेतद्वीमिते॥ ६॥
पवसुक्तस्त्वार्थेनशिखिंरीभरतर्षभ॥ शरैर्नानाविधैस्तूर्णैर्वितामदमवाकिरत्॥
अचिंतयित्वातानवाणानचित्तादेवव्रतंस्त्व॥ अर्जुनंसमरेकुटुंबवारयामाससायकैः॥
तथैववत्सं सर्वोपांशवानामद्वारयः॥ अग्रेषीत्सशरैस्त्रीत्सोः परलोकायमारिषः॥ ८॥
तथैवपांशवाराजसैनैर्नमदतावतः॥ भीष्मं संहारयामासुर्मैत्रावरिवाकरे॥ ९॥ स
समंतात्परिवृत्तोभारतोभारतर्षभ॥ निर्देहादरणेष्टगानवनेवद्विनिवज्जलन॥ ११॥
तत्राहुतमपश्यामतवपुत्रस्यपौरुषं॥ अगोधयस्त्वयत्वार्यंजगोपचपितानदं॥ १२॥
कर्मणातेनसमरेतवपुत्रस्यधत्तिनः॥ ३ःशासनस्पृहंशुः सर्वलोकामहात्मनः॥
यदेकः समरेषार्थोन्नाज्जनात्समयोधत॥ नवैनं पांशवपुटंवारयामासुरुत्वाण॥

३१८

न्यवारयत तत्तेन्यं पांडवस्य मदारयः॥ सुवर्णं पुंवेरिपुभिः शितैः सन्नतपर्वभिः ६
नादयनसदिशोभीषः प्रदिशश्चमदादवे॥ पातयनरथिनो राजवदंयांश्चमदादिभि
मुंशान्तालवना नीवचकारसंयज्जान॥ निर्मनुष्यान् रथान् राजन गजान् श्वान् असं
युगे॥ ६१॥ चकार समरेभीषः सर्वशस्त्रभृतां वरः॥ तस्मै ज्ञातलनिर्घोषं विस्फुर्जितमि
वाशनेः॥ ६२॥ निशम्य सर्वतो राजन समकं पंतसैनिकाः॥ अमोवा न्यपतन् वाराणाः पेत
स्ते मनुजैश्चर॥ ६३॥ नासजं तशरीरेषु भीष्मचापश्रुता शराः॥ निर्मनुष्यान् रथान् रा
जन सुयुक्तान् जवने दैवैः॥ ६४॥ वातायमानान् दाक्षद्वियमानान् विशोपते॥ वैदिका
शिकरुषाणां सदस्याणि च तर्दश॥ ६५॥ मदारयाः समाख्याताः कुलपुत्रास्तनुजः
अपरावर्तिनः प्रराः सुवर्णविकृतधजाः॥ ६६॥ संप्राप्ते भीष्ममासाद्य सवाजिरथ
कुंजराः॥ जग्मुस्ते परलोकापवारितास्त्रमिवोतकं॥ ६७॥ नतत्रासीदणो राजन सोम
कानां मदारयाः॥ यः संप्राप्तराते भीष्मं जीविते स्ते मनोदये॥ ६८॥ तांश्च सर्वां नरणो
यो धान् श्रेतराज परं प्रति॥ नीतान् मत्तं तजना दह्यामो कस्य विक्रमं॥ ६९॥ न कश्चिदेनं
समरे शत्रुघातिमदारयः॥ कर्ते पांडुसुतं वीरं श्वेताश्वं कुरुक्षेत्रे॥ ७०॥ शिखिः
नेव समरे पांवात्सममितौजसं॥ ७१॥ तिभी कपर्वति॥ संजय उवाच॥ शिखि जीतर

सभी.

प.

३१५

310

वर्मवः॥२॥ विरशापिमुक्तानांभीषंसमासितं॥ किमुपायांमदात्मानंमर्त्यभूतामदा
बलाः॥२॥ तस्माद्भवतेयोधाः फाल्गुनंश्राव्यसंपुगे॥ अहमपरणेपतोयोधमिषामिषां
वं॥३॥ सदितःसर्वतोयतेर्भवद्विषधाधियैः॥ नञ्ज्वातववोराजंस्वपुत्रस्यधत्तिनः
सर्वयोधाःसंसंरुवावलवंतोमदाबलः॥ तेविरेद्वाःकलिंगाश्चदासेरकगणाश्च॥३॥
अभिषेत्तनिषादाश्चसौवीरश्चमदारो॥ बह्नीकादरदाश्चैवप्रातीव्योदीक्षमालवाः॥३॥
अभिषादाःशरसेनाःशिवपोथवसातयः॥ शाल्वाःशकास्त्रिगताश्चम्वष्टाःकैकयैःसद
अभिषेत्तुरणोषार्थपतंगारवपावकं॥ शलमाश्वराजैरुपायमप्रतिमंरगे॥३॥ सतान्
वीन्महानीकानमदाराजमदारयान्॥ दिव्यास्त्राणिमंविन्प्रसंथायधनंजयः॥३॥
सतैरत्तैर्महावेगैर्ददारुसमदाबलः॥ शरप्रतापैर्वीभक्तैःपतंगानिवपावकः॥३॥ त
स्वबाणसदस्त्राणिसज्जतोदधन्तिनः॥ दीपमानमिवाकाशेगोविंदसमदृश्यत॥३॥
तेशरार्तामदाराजविप्रकीर्णमदाधजाः॥ नाभवत्तंतराज्ञानःसदितावानरधत्तं॥३॥
सध्वजारधिनःचेत्तुर्दंशरीदाहयैःसद॥ सगजाश्चगजारोहःकिरीटिशरताडिताः॥३॥
ततोर्ध्वनभुजोत्सृष्टैरावतासीरुसंधरा॥ विद्वद्भिश्चवसुधावलैराज्ञांसमंततः॥३॥
अथपायांमदाराजद्रावपित्वावरूथिनी॥ ३ःशासनायसुवहून्नेषयामससायकान

३१५

उः प्रासनेन समरे रथिनो विरथीकृताः ॥ सादिनश्चमदेष्टासाहस्तिनश्चमसावलाः ॥ १५ ॥
विनिमित्राः शरैस्तीक्ष्णैर्निपेतवत्सपातले ॥ शरातरालेष्वेवाभ्येतिनो विउतादिष्टाः ॥ १६ ॥
यथाग्निरिंधनं प्राप्य ज्वलती प्राविहृद्वरं ॥ तथा जत्वा लघुजले पौंड्रसेनां विनिर्देहन् ॥
तेभ्यस्तस्मात्सामं पौंड्रवानामहारायः ॥ इष्टुं नोक्तं ते कश्चिन्नाभ्युधा तं कथंचन ॥ १७ ॥
अते मदेष्टतनया ज्वेताश्चातकृत्स्नसारायः ॥ संहितं समरे राजविक्रित्य विजयोर्जनः ॥
भीष्ममेवाभिदुदाव सर्वसैन्यस्य प्रपतः ॥ विजितस्तव पुत्रोऽपि भीष्मबाहुवपाश्रयः ॥ १८ ॥
पुनः पुनः समाश्वस्य प्रापुध्यत स द्रोक्तरः ॥ अर्जुनस्तुरगैराजनयो धयन्स्य राजत ॥
शिवं जीतुरगैराजनिव्यापैव पितामहं ॥ शरैरशनि संस्पृशंस्तथा सर्पविघोत्व गैः ॥ १९ ॥
तच्च स्मते रुजं चक्रुः पितुस्तव जनैश्चर ॥ स यमानस्तु गंगेयस्तानवाणा नजरद्वे तदा ॥
उत्सातो दिनरोपदृजत धाराः प्रतीक्षति ॥ तथा जग्राद्गंगेयः शरपासः शिवं उतः ॥
तं त्रिषां मदारजदृष्टुर्वीरमादवे ॥ भीष्मददंते सैन्यानि पौंड्रवानामहं तानां ॥ २० ॥
ततो ब्रवीत वसुतः सर्वसैन्यानि सारिष ॥ अमिद्वजसं ग्रामे फाल्गुणं सर्वतो रागे ॥ २१ ॥
भीष्मो वः समरे सर्वा नृपालपिष्यति धर्मवित ॥ तेभ्यं सुमदस्य क्ता पौंड्रवान्यतिपु ॥
ध्यत ॥ २२ ॥ दैवतात्मेन मद्गता भीष्मलिङ्गतिपालयन् ॥ सर्वेषां धार्तराष्ट्राणां समरे शर्म

मभी

प.

३२०

312

विकीर्णप्ररथभूमौ भगवत्काशगधजाः ॥ तद्गताश्चर्योद्यानां रुधिरासमुत्तितं ॥ ५६ ॥
सुत्रमायोधनेरेरेरत्नाभमिवशारं ॥ श्वानः काकाश्चरभाश्चकागोमायुभिः सह ॥ ५७ ॥
प्रणोर्भक्ष्यमासाद्य विहृताश्चसगद्विजाः ॥ बभूवुर्द्विधाश्चैवरित्तसर्वासमाहृतः ॥ ५८ ॥
दृश्यमानेषु रत्नैः सुभूतेष्विव न दत्तं च ॥ कांचेनानि वरमानि पताकाश्च महाधनाः ॥ ५९ ॥
धूयमाना व्यदृश्यन्त सहसामाहृतैरिताः ॥ श्वेतसुत्रसदसागि सध्वजाश्च महारथाः ॥ ६० ॥
विकीर्णः समदृश्यन्त शतशो य स दत्तशः ॥ सपताकाश्च मातंगारि शीजगुः शरातराः ॥
क्षत्रियाश्च मनुष्येन्द्रादाशक्तिधनुर्धराः ॥ समंततश्च दृश्यन्ते पतितापरिणीतले ॥ ६१ ॥ ततो भी
ष्मो महागजदिव्यमस्त्रमुदीरयत् ॥ अभ्यधात कौन्तेयं मिथतां सर्वधन्विनां ॥ ६२ ॥ तं शि
खिरीरके पातं मभ्यर्चयत् दंशितः ॥ ततः समादरं द्रुपदस्त्रपावकोपमं ॥ ६३ ॥ त्वरितं यं
उवाच राजन मध्यमः श्वेतवाहनः ॥ निजज्जेता वकं सैन्यं मोक्षयित्वा पितृमहं ॥ ६४ ॥ इति
भीष्मपर्वणि ॥ संज्ञय उवाच ॥ समं व्यदृष्ट्वा नीकेषु भूयिष्ठे च निवर्तितः ॥ ब्रह्मलोकप
राः सर्वे समपद्यन्त भारत ॥ १ ॥ नमनीकमनीकेन समसज्जत संकुले ॥ रथिनो रथिभिः सा
ह्यं पदात्ता अपदानिभिः ॥ २ ॥ अश्ववाश्वाश्चैव पुष्पं तगजाश्च गजयोपिभिः ॥ उन्नतवल्गु
गजपुष्पं तेन वभारत ॥ ३ ॥ महानव्यतिकरो रौद्रः सेनयोः समपद्यत् ॥ नरनागागैश्चैव

३ः शासनाय सुबहून् प्रेषयामास सायकान् ॥ ४२ ॥ ते तु भित्तात् वसतः ३ः शासनमयो
मुखाः ॥ धरिणी विविशः सर्वे वल्मीकमिव पत्रगाः ॥ ४३ ॥ दृष्ट्वा स्थास्यत तो जज्ञे शरथि च
मपातयत् ॥ विविंशतिं च विंशत्या विरथं कृतवान् प्रभुः ॥ ४४ ॥ आज्ञा न भ्रशं चैव पंचमि
नैतपर्वभिः ॥ कृपं विकर्णं शल्यं च विद्यावद्भिराघसैः ॥ ४५ ॥ चकार विरथांश्चैव कौंतेयः
श्वेतवादनः ॥ एवमेव विरथाः सर्वे कृपः शल्यश्च मारिषः ॥ ४६ ॥ ३ः शासनो विकर्णश्च तथैव
च विविंशतिः ॥ संप्राद्वेत समरे निजिताः सव्यसाविता ॥ ४७ ॥ पूर्वाद्भरतश्चेष्टा यराजित
महारथाम् ॥ प्रज्जालरलो पार्थो विधुमश्वपावकः ॥ ४८ ॥ तथैव शरवर्षणमात्करोर
श्मिवा निव ॥ अस्या नपि मद्गाराजतापयामास पार्थिवान् ॥ ४९ ॥ परा ३ः मुखा वल्मीकतया
शरवर्षैर्महारथान् ॥ श्वेतैश्च संप्रामे शो रितो दोमदो नदी ॥ ५० ॥ मध्येन ऊरुसै र्या
नां प्राद्वेतानां च भारत ॥ गजाश्च रथसंवाश्च वज्रपा रथिभिर्दत्ताः ॥ ५१ ॥ रथाश्च निदत्ता
ना गैर्दंष्ट्राश्चैव पदानिभिः ॥ अंतराक्षिपमानानि शरीराणि शिशिंश्च ॥ ५२ ॥ निषेत्तुर्दि
क्षसर्वा सुगजाश्च रथयोधिनां ॥ ब्रुवमावो यने राजन कुं उल्लागदधारिभिः ॥ ५३ ॥ पति
तैः पात्यमानैश्च राजपुत्रैर्महारथैः ॥ रथनेमि निरुतैश्च गजैश्चैवावपोधिभिः ॥ ५४ ॥
पादात्ताश्चाप्यध्वेतसाश्चाश्च दृश्योधिनाः ॥ गजाश्च रथयोधाश्च परिपेतुः समंततः ॥

सभी.
घ.
३११

320

काः संजयैः सदः ॥ सेनायतेर्वचः क्रता सोमकाः संजयाश्चते ॥ १८ ॥ अथ श्वतर्गं रोचं शत्रु
वृष्टा समादताः ॥ वधस्तनस्ततो राजनपिताशान्तनवस्तव ॥ १९ ॥ अमशंवशमापत्रोयो
थयामास संजयान् ॥ तस्मकीर्तिमतस्तातपुराणमेणधीमता ॥ २० ॥ संप्रदत्तासुशिक्षा
वैपराणीकविनाशिनी ॥ सतांशिक्षामपिशयकुर्वन्परबलक्षयं ॥ २१ ॥ अहमहनिपा
थानां वृद्धः कुरुपितामहः ॥ भीष्मोदशसदस्याणि ज्ञानपरवीरदा ॥ २२ ॥ तस्मिंस्तद
शमेप्राप्तेदिवसे भरतर्षभ ॥ भीष्मोक्तो केन मत्प्रेषणं चालेषु च संपुगे ॥ २३ ॥ राजाश्वमेषु
तंदत्वा दत्ताः सममदारयाः ॥ दत्तायं वसदस्याणि रथानां प्रपितामहः ॥ २४ ॥ नराणां च
महापुं देसदस्याणि चतुर्दश ॥ दंतिनां च सदस्याणि दयानामपुतं पुनः ॥ २५ ॥ शिक्षाव
लेन निदंतं पित्रा तव विशंपते ॥ ततः सर्वमहीयानां क्षययित्वा वरूथिनी ॥ २६ ॥ विरार
स्यप्रियो भ्राता शतानीको निष्पतितः ॥ शतानीकं च समरे दत्वा भीष्मः प्रतापवान् ॥ २७ ॥
सदस्याणि मदारजराज्ञां भक्षैरपातयत् ॥ ये च केचन पार्थानामभिधाता धनेजय ॥ २८ ॥ रा
जानो भीष्ममासाद्य गतास्ते यमसादन् ॥ पंचदशदिशो भीष्मः शरजालैः समंततः ॥ २९ ॥
अतीत्य सेनां पार्थानामवतस्थे च नृमुले ॥ सकृत्वा समदेकर्म तस्मिन् वैदशमेदनि ॥
सेनयो रंतरेतिष्टनप्ररदीत शरासनः ॥ न चैनं पार्थिवाः केचिद्रोशक्ता निरीतितं ॥ ३० ॥

३२१

अथ कीर्तिप्रसवशः ॥ ५ ॥ दयेतस्मिन् दातारौरे निर्विशेषमज्ञायत ॥ ततः शस्यः कृपयेव
चित्रसेनश्च भारत ॥ ५ ॥ डाः शासनो विकर्णश्चर्यानास्था यभास्करान ॥ पांश्चानां रणेश
राध्वजिनी समकंपयत ॥ ६ ॥ सावध्यमाना समरे पांश्चानां मदात्मभिः ॥ भास्यते वदुधा
राजनमारुते नैव नो जले ॥ ७ ॥ यथादिशेशिरः कालोगवां मर्माणि कृतं तति ॥ तथा पांश्च
तानां वैभीषो मर्माणि कृतं तति ॥ ८ ॥ अतीव तव सैन्यस्य पार्थेन च मदात्मना ॥ नवमेव प्र
तीकाशाः पातिता वदुधा राजाः ॥ ९ ॥ मयमाना अदृश्यंते पार्थेन न रघुपथाः ॥ १० ॥
मिल्लारमाना अनां रावैश्च सदसशाः ॥ ११ ॥ पेत राते स्वरां चो रं कृत्वा तत्र मदागजाः ॥ अ
नदाभरणैः कायैर्निदतानां मदात्मनां ॥ १२ ॥ तत्र मायो धनं रेते शिरोभिश्च स कुं उलैः ॥ त
स्मिन्नेव मदा राजमहावीरवरक्षये ॥ १३ ॥ भीष्मेव पुषिचक्रांते पांश्चानां च धनं जये ॥ ते
पाक्रांतमालोक राजन प्रधिपिता महे ॥ १४ ॥ अभवर्तंतते पुत्राः सर्वसैन्यप्ररुक्ताः ॥
इव नो निधनं पुद्गे स्वर्गं कृत्वा पथयान् ॥ १५ ॥ पांश्चानां भवर्तंततस्मिन् वीरवरक्षये ॥
पांश्चापि मदा राजसुरतो विविधानवद्भूत ॥ १६ ॥ केशान कृत्वा नृपुत्रेण तया पूर्वत ॥
राधिप ॥ भयं त्यक्ता रणो गुरा ब्रह्मलोकं यतत पराः ॥ १७ ॥ तावकां लवपुत्रां अयोधये
ति प्रदृष्टवत् ॥ सेनापतिस्तु समरे प्राह सेनां मदारथः ॥ १८ ॥ अभ्यद्रवत गां गोयं सोम

मभी.

प.

३२२

३२१

बुः समरेभी सं रत्तिता इव धन्विना ॥ ४५ ॥ अभिसमुच्च समरेदौ पद्याः पंचचात्मजाः ॥ ३६
बुः समरेभी सं समुद्यतमदायुधाः ॥ ४६ ॥ ते सर्वे इव धन्वातः संयुगेषु पलायिनाः ॥ ३७
धामीष्ममानं कुर्मो गौः क्षतमार्गौः ॥ ४७ ॥ विधुः सर्वान् तानवाणानये सुताः पा
थिवो तमैः ॥ ४८ ॥ पां उवातामदीनात्मा व्यगाद् तव रूपिनी ॥ ४९ ॥ चक्रेश रविवा तं चक्रीः
निवपिता मदः ॥ नाभि संयुतपां चाल्ये स्यमानो मुद्गमद्गः ॥ ५० ॥ स्ती त्वं तस्य त्वं संस्तु
मी षो वाणान् शिखिने ॥ ५१ ॥ मउपदानी के रथात्सममदारथाः ॥ ५२ ॥ ततः किल
किलाशब्दः क्षाणेन समभूतदा ॥ मत्स्यपां चाल्ये दीनां तमेकमभिधावतां ॥ ५३ ॥ तेन
राश्वरथजातैर्मार्गौ अपरेतप ॥ तमेकं छादयामासुर्महाश्वरिवाकरं ॥ ५४ ॥ मी
षं भारगीरथी पुत्रप्रतपां रणे रिपुत ॥ ततस्स सचतेषां च पुद्गे देवासुरौषमे ॥ ५५ ॥ किती
ही मीष्ममानं चैतपरस्कृत्य शिखिने ॥ इति मी ॥ पर्वणि ॥ संज ॥ उवाच ॥
पवंते पां उवाः सर्वे पुरस्कृत्य शिखिने ॥ विषयः समरेभी सं परिवाय्य समेतत ॥
शतग्रीभिः सुघोराभिः परिह्यैश्च यश्वधैः ॥ मुहुरैर्मुसलैः प्रासैः क्षेपणीवैः ॥
असर्वशः ॥ २ ॥ शरैः कनकपुं वैश्च शक्तितो मरकपनैः ॥ नाराचैर्वै
त्सरैश्च सुसुजीभिश्च सर्वशः ॥ ३ ॥ ॥ ॥

३२२

मध्ये प्राप्ते यथा भीमं तपं तं मात्सर्यं इति ॥ यथा दैत्यवर्मं शक्रलापयामास संपुगे ॥ २२ ॥
तथा भीष्मः पांडवेणात्मापयामास भारते ॥ तथा चैनं पराक्रांतमा लोकमप्रसूदने ॥ २३ ॥
उवाच देवकी पुत्रः प्रीयमाणो धने जयं ॥ पद्मशान्तनवो भीष्मः सेनयोरंतरे स्थितः ॥ २४ ॥
संनिहत्य बलादेनं विजयस्तेभ्य विष्मति ॥ बलात्ते हं मयस्तेन यत्रैवाभियते च मूः ॥ २५ ॥
नदिभीष्मशरान्त्यः सोऽनुसृतं ते विभो ॥ ततस्तस्मिन् दशराजं शोदितो बानरध्वजः ॥
सरथं स ध्वजं साश्वं भीष्ममंतर्दधे शरैः ॥ स चापि कुरुमुख्यानामप्रभः पांडवे रितान् ॥
शरव्रातैः शरव्रातानवद्रुपा विडुपावतान् ॥ ततः पांचालराजश्च धृष्टकेतुश्च वीर्यवान् ॥
पांडवो भीमसेनश्च धृष्टकृष्णपार्थतः ॥ यमौघवे कितानश्च कैकेयः पंचवैवद ॥ २६ ॥
सात्यकिश्च महाबाहुः सौभद्रश्च द्योतकचः ॥ सौभद्रश्च शिखंडी च कुंतिभोजश्च वीर्यवान् ॥
स शर्मा च विराटश्च पांडवेणः महाबलाः ॥ पते चामोच वदवाः पीडिताः भीष्मलापकैः ॥
समुद्रताः फाल्गुनेन पीडिता भीष्मस्य कैः निमग्राः शोकसागरे ॥ ततः शिखंडी वेगेन ॥
प्ररुध परमापुं ॥ २७ ॥ भीष्ममेवाभिद्रुद्रा वरुमागः किरीटिनः ॥ ततोऽस्यानुवरानदत्वा ॥
सर्वान् रणात्तिमावित ॥ २८ ॥ भीष्ममेवाभिद्रुद्रा ववीभत्सरपातितः ॥ सात्यकिश्च ॥
कितानश्च धृष्टकृष्णपार्थतः ॥ २९ ॥ विराटोऽपि परमैवमादीपुत्रो च पांडवो ॥ ३० ॥

मभी.

प.

३२३

322

उद्धृतानां यथा शब्दः समुद्राणां युगक्षये ॥ दत्तानयतरङ्गीतयुधधमवकर्तत ॥ १८ ॥ इत्या
सीतसुलः प्रादुः फाल्गुणस्य रथं प्रति ॥ तं शब्दं सुलं कृत्वा पांशवानां महारथाः ॥ १९ ॥
अभ्यधावन्मरीकतः फाल्गुणं भरतर्षभ ॥ सात्यकिर्भीमसेनश्च धृष्टकृन्वञ्जपावतः ॥ २० ॥
विराट् दुषदौ चोभौ राक्षसश्च बलौ कचः ॥ अभिमन्युश्च संक्रुद्धः समैते क्रोधमूर्छिताः ॥ २१ ॥
समभ्यधावन्त्वरिताश्चित्रकार्मुकधारिणाः ॥ तेषां समभवच्छब्दं सुलं रोमदुर्षणं ॥ २२ ॥ सं
ग्रामे भरतश्चेष्टेवानां दानवैरिव ॥ शिखिं शीत रणे श्रेष्ठो रत्नमाणाः किरीटिनाः ॥ २३ ॥ अवि
धदशभिर्भीमं लिखन् धन्वानमादधे ॥ सारथिं दशभिश्चास्य धजे चैकेन चिह्ने ॥ २४ ॥ सो
न्यत्र कार्मुकमादाय गंगो यो वेगवतरं ॥ तदस्य स्थितिं विवीक्ष्य शीतैश्चिह्ने दपांशवः ॥ २५ ॥ य
वंच फाल्गुनः क्रुद्धश्चातमातं पुनः पुनः ॥ धनुश्चिह्ने रभीषस्य सवसाची परंतपः ॥ २६ ॥ स
लिखन् धन्वा संक्रुद्धः सुक्लिणीधरि संतिदन् ॥ शक्तिं जग्राह तस्मात्किरीटान् पिदारणं ॥
तां च चिह्ने दसंक्रुद्धः फाल्गुनस्य रथं प्रति ॥ नामापतन्तीं संप्रेक्ष्य जलेती मशनीमिव ॥ २७ ॥
समादत्तशितान्मलान् च पांशवैर्न दत्तः ॥ तस्य चिह्ने दत्ता शक्तिं च धाय च भिः शरैः ॥
संक्रुद्धो भरतश्चेष्टे रभीषवाङ्मवेरितः ॥ सध्या तस्मात् लिखा संक्रुद्धेन किरीटिना ॥ २८ ॥
मेघहृदमिव मृष्टा विह्वले वशतः ॥ लिखां तां शक्तिमालोक्य रभीषः क्रोधसमन्वितः ॥

३२३

अताउघनरतोभीषंसदिताःसर्वसंजयाः॥सविशीर्णतनुशङ्कःपीडितोवद्वभिलदा॥४॥
 नविचयेतदाभीषोनिधमानेषुमर्मसु॥सदीप्तशरचापागिरसुप्रसृतमारुतः॥५॥नेमि
 निद्रोरसंतापोमहास्रोदयपावकः॥विज्रचापमहाजालोवीरक्षयमदैधनः॥६॥पुगांता
 ग्निसमप्रव्यःपरेषांसमपद्यत॥विहस्रयत्नंघानासंतरेणविनिःसृतः॥७॥दृश्यतेस्मत्त
 रेदाणांपुनर्मध्यगतश्चरन्॥ततःपांचालगजंवेष्टुंकेतुमवित्तव॥८॥ऊवाजीकिनी
 मध्यमाससारविशंपते॥ततःसात्वकिभीमोचपांरवेचयनंजयं॥९॥दुषदं च विगदं च
 हृफं च पार्षतं॥भीमयोधेर्महावेगैःसर्वाचरणभेदिभिः॥१०॥घटेतानि शितैर्भीषाःप्र
 विव्याधोतमैःशरैः॥तस्मैनेनिशितानवाणान्त्रिकाप्येमहारयाः॥११॥दशमिर्दशभि
 र्भीषांमर्दणमासुरोजसाः॥शिखिंजीतमहाबाणान्त्रिकाप्येमहारयाः॥१२॥तेभीषां
 विविधास्तर्णसुर्णपुंवाःशिलाशिताः॥ततःकिरीटीसंरजोभीषमेवाभ्यधावत॥१३॥
 शिखरिनेपुरस्कृत्यधनुश्चास्यसमाक्षिनत॥भीषास्यधनुषश्छेदनासृप्येतमहारयाः॥१४॥
 द्रोणश्छलनवर्मावसैथवश्चजयद्रथाः॥भूरिअवःशालःशल्पोभगदत्तकथेवच॥१५॥
 सस्रैतेपरमक्रोधाःकिरीरिनमभिडुताः॥तत्रशस्त्राणिदिवा निदर्शयंतोमहारयाः॥१६॥
 अभिपेतुर्भेषांक्रुद्धाश्चादयंतश्चपांरवे॥तेषामघनतांशदःशुशुवेफालागं प्रति॥१७॥

मभी.

प.

३२४

३२३

बंधुः॥४५॥ गंगो यं पंच विंशत्याक्षरकाणां समर्पयत्॥ पुनः पुनः शतैरेनं त्वरमागोथ
नंतयः॥४६॥ सर्वगात्रेषु संकुदः सर्वमर्मस्तताडयत्॥ एवमनैरपि भ्रंशं विध्यमानः सदस
शः॥४७॥ तानप्याश्रयैर्भीष्मः प्रविद्यापमदारयः॥ तैश्च मुक्तानशरानीषोऽपुयिसत
पराक्रमः॥४८॥ निवारयामास शरैः समंततन्तपर्वभिः॥ शिखरीतरो वा एष नया सुमी
चमदारयः॥४९॥ न च कुलैरुजंतस्य रुक्मपुत्राः शिलाशिताः॥ ततः किरीटीसंक्रुशोभी
ष्ममेवाभ्यवर्तत॥५०॥ शिखरिणं पुरस्कृत्य धनुश्चास्पृशमाबिनत॥ सारथिं विशिखिश्वा
दशभिः समकंपयत्॥५१॥ सोऽन्तर्कामुक्कमादाय गंगो यो बलवतरे॥ पार्श्वे तनिशितैर्भ
लैस्त्रिधा विभिरचातयत्॥५२॥ निमेषादेन कौन्तेय श्रान्तमातं सदाशो॥ एवमस्य धनं
प्राप्तौ विद्वेदसु बहून्सत॥५३॥ ततः शान्तनवो भीष्मो वीभत्सं नात्यवर्तत॥ अथैतं पंचविंश
त्याक्षरकाणां समर्पयत्॥५४॥ सोऽतिविद्वो महेष्वा सोऽः शासनमभाषत॥ पृषपार्थो रणे
क्रुदः पांडवानां सदाश्रयः॥५५॥ शरैरनेकसाहसैर्मामेवाभ्यहनदृष्टे॥ न वैषसमरेश
को जेतुं वज्रमेता अपि॥५६॥ न चापि सदिताधीश देवानवरान्ततः॥ मां चापिशक्तानि
जेतं किमु मर्त्यामदारयाः॥५७॥ एवं तयोः संवदतोः फाल्गुनो निशितैः शरैः॥ शि
खरिणं पुरस्कृत्य भीष्मं विद्याधसं पुरो॥५८॥ ततोऽः शासनं भूयः स्मयमानश्चाब्रवीत्॥

३२४

अचितयशोवीरोव्याप्यप्ररंजयः प्राकोदंयनुषैकेननिदेतं सर्वपांडवान ॥३२॥ य
येषांनभवेद्दोषाविष्येनोमदावलः ॥ कारणंमददास्यायनादयोत्पामिपांडवान ॥
अवधत्तावपांडवास्त्रीभावावशिखीनः ॥ पित्रातृपुत्रमेवैवयदाकालीमुदावदम् ॥
स्वर्गदमरांरतमवधत्तंरतोतथा ॥ तस्मान्मत्स्यमदंमयेप्राप्तकालमिवात्मनः ॥३४॥
पवंतात्वावसितंभीष्मस्यामिततेजसः ॥ अथयोवसवश्चैवविद्यत्स्याभीष्ममनुवन् ॥
यजेत्यवसितंताततदस्माकमपिशिपिं ॥ तत्करुष्वमदाभागपुरेभानुंनिवर्तय ॥३५॥
अस्मवाक्यस्यनिधनेप्राउरसीच्छिवोत्तिलः ॥ अनुलोमःसंगंधीवदृषतैश्चसमन्वितः ॥
देवउंमयश्चैवसंप्रलोडमहात्मनः ॥ पपातपुष्पहृदिश्चभीष्मस्योपरिभारिव ॥३६॥ न
चतुष्टयवेकश्चितेषांपंवरतांनृप ॥ अतेभीष्ममदावाङ्मांवापिसुनितेजसा ॥३७॥ सं
भ्रमश्चमदानासीत्तिरशानांविशंयते ॥ पतिरथाद्रीक्षेसर्वलोकप्रियेनदा ॥३८॥ इति
देवगणानांचवाकंश्रुत्वामदातथाः ॥ ततःशान्तनवीभीष्मोवीभत्सनात्पवर्तत ॥
भियमानःशितैर्वाणैःसर्वावरणभेदिभिः ॥ शिखरीत्समदाराजभारतानांयिताम
हं ॥३९॥ आजवानोरसिक्वाहोनचभिर्निशितैःशरैः ॥ सतेनाभिदूतःसंखेभीष्मःऊरुयिता
मदः ॥४०॥ नाकंयतमदाराजतिनिकंयेयथाचलः ॥ ततःप्रदस्यवीभत्सयांदिपनगोडि

भीष्म-
पं

३२५

३२५

इति ब्रुवन् शान्तनवो रिधिस्तु रिवां उवाच ॥ शक्तिं भीष्मः सपार्थाय तत्तच्छिदोपभारत ॥ ६५ ॥
तामस्य विशिष्टे विस्मिता विधा विभिरपातयत् ॥ वश्यतां कुरुवीराणां सर्वेषां तव भारत ॥ ६६ ॥
चर्मणा दत्तगां गेयो ज्ञातैरूपपरिष्कृतं ॥ खड्गं चान्यतरं प्रेक्षन् त्वोरग्रे जपाय वा ॥ ६७ ॥ त
स्य तच्छतधा चर्मव्यथमत्सायकैस्तथा ॥ रथारदनवरूपस्य तदुत्तमिवाभवत् ॥ ६८ ॥ ततोऽ
पिष्टिरो राजा स्वान्वनी कान्तियोजयत् ॥ अमिद्वचनगां गेयं सावोक्तुमयमएवपि ॥ ६९ ॥ अ
यते तोमरैः प्रासैः बाणैश्चैव समन्ततः ॥ परिशोऽसुनिति शोना राक्षसतथा शितैः ॥ ७० ॥
वत्सरेतैश्च भलैश्च तमेकमभिउडुः ॥ सिंदूनादस्मत्तो योरः पांडवानां समूहदा ॥ ७१ ॥ तथै
व तव प्रज्ञा अनेरुभीष्मजपे विणाः ॥ तमेव बाध्यं दंतं सिंदूनादांश्च चक्रिरे ॥ ७२ ॥ तत्रा
सीतमुल्लंघुं तावकानां परैः सह ॥ दशमे दहनिराजेंद्रभीष्मार्जुनसमागमे ॥ ७३ ॥ अ
सीद्गंगा इवावर्तौ मुहूर्ते मुदधेरिव ॥ सैन्यानां युधमानानां निवृत्ता मितरेतरे ॥ ७४ ॥ अ
सौम्यरूपा एशिषी शोणिता क्ता भवत्तदा ॥ समं वविषमं चैव न प्राप्ता यत किंचन ॥ ७५ ॥ यो
यानां मधुतं दत्ता तस्मिन् सदशमे दहनि ॥ अति हृदा हवे भीष्मो भियमाने पुमसं सु ॥ ७६ ॥
ततः सेनामुवेतस्मिं स्थितः पार्थो धनुर्धरः ॥ मध्येन कुरुसैन्यानां द्रावणमासवादिभ्यो
वयं श्वेतदयाहीनाः कुंती प्रज्ञादुनं जयात् ॥ पीडमानः शितैः शस्त्रैः प्रादद्यामरणे तदा ॥

३२५

अतिविदः शिने कौलोर्मेशगोडीवधनना ॥५४॥ वज्राशनि समस्पर्शाग्रजनेनश
रायुधि ॥ मुक्ताः सर्वव्यवहिताने मेवाणा शिवेतिनः ॥५५॥ निष्कृतमानाममांशि
दृशवरणभेदिनः ॥ सुसलाश्चमेनेतिनेमेवाणाः शिवेतिनः ॥५६॥ वज्ररेडसमस्पर्शा
वज्रवेगाडरासराः ॥ ममप्राणाना रुजेतिनेमेवाणाः शिवेतिनः ॥५७॥ नाशयेती
वमेप्राणानयमरताश्चादिताः ॥ मरापरिचसंस्पर्शानेमेवाणाः शिवेतिनः ॥५८॥
भुजगाश्च संक्रुदाले लिहानाचिषोत्वरणः ॥ समाविशंतिममांशिननेमेवाणाः ॥
शिवेतिनः ॥५९॥ अर्जनस्पश्मेवाणाः नेमेवाणाः शिवेतिनः ॥ हंतंतिममगा
जातिमावमोसोगवाश्च ॥६०॥ सर्वैरापिनमेडः लंकुर्गुण्येनराधियाः ॥ वीरगां
डीवधनानमरतेजिस्मंकपिधत्तं ॥६१॥ ॥

म.भी.
प.
३२६

३२५

अंतरिक्षे च श्रुत्वा वरिष्ठा द्यौः सत्तलः कथं महात्मा गांगेयः सर्वशस्त्रभक्तां वरः ॥
१६॥ कालं कर्तुं न रथात्रः संश्रमेद दिगायन ॥ संस्थितो स्मीति गांगेयस्तब्रुवा वाक् ॥
मत्रवीत ॥ १७॥ धारयामास च प्राणानपततोपिमहीतले ॥ उत्तरायणमन्विज्जन्भीषः
ऊरुपितामहः ॥ १८॥ तस्य तन्मत्तमाज्ञाय गंगादिमवतः सुता ॥ मदधीनं हं सरूपेण प्रेष-
यामास तत्र वै ॥ १९॥ ततः संपातिनो हं साः त्वरितामानसौकसाः ॥ आजगमुः सदिता द्र-
ष्टुं भीष्मं ऊरुपितामहं ॥ २०॥ यत्र शेते न रथेषः शरतल्येपितामहः ॥ ते तभीष्मं समासाय
अथ यो हं सरूपिणः ॥ २१॥ अपश्यं शरतल्यस्य भीष्मं ऊरु कलौ ददं ॥ ते तं दृष्ट्वा महा-
त्मानं कृताचापि प्रदक्षिणं ॥ २२॥ गांगेयं भरते श्रेष्ठं दिशि न च भास्करे ॥ उत्तरे तस्मा-
दसंश्रयाद्गुह्यमनीषिणः ॥ २३॥ भीष्मः कथं महात्मा स न संस्थाता दिगायने ॥ इत्यु-
क्त्वा प्रस्थिता हं सा दिगायनमभितो दिशं ॥ २४॥ संप्रेक्ष्य वै महावृद्धिं तपित्वा च भारते
तानत्रवीच्छांत न वो नाहं गता कथंचन ॥ २५॥ दिगायनं तत्रादित्ये हं साः सत्यं ब्रवीमि वः
धारयिष्याम्यहं प्राणानुत्तरायणं कालदा ॥ २६॥ पतन्ने मनसि स्थितं ॥ गमिष्यामि स-
कं स्थानं मासीद्यन्ने पुरातनं ॥ २७॥ उत्तरायणं आदित्ये ॥ २८॥ वैश्वर्यभूतः प्राणा-
नामुत्सर्गो दिशतो मम ॥ तस्मात्प्राणान्धारयिष्ये मुमूर्षु रुद्राय नमः ॥ २९॥

सौवीराः कितवाः प्राचाः प्रतीयोदीच्यमालवाः ॥ अभिषादाः शरसेनाः शिवयोश्च
वसातयाः ॥ ८१ ॥ शात्वा प्रयास्त्रिगताश्च श्रवणाः कैकयैः सदः ॥ सर्वे एते महात्मानाः श
रार्ता व्रणपीरिताः ॥ ८२ ॥ संग्रामेन जडभीष्मं युध्यमानं किरीरिना ॥ ततस्तमेकं वदवः
परिचार्य्य समंततः ॥ ८३ ॥ परिकल्प्य कुरुक्षेत्रं शरवर्षैश्च किरत् ॥ निपातयत्तत्र
ह्रीतयुध्यध्वमनुकृततः ॥ ८४ ॥ इत्यासीत्तमुलः शत्रो राजनी करणं प्रति ॥ निदत्त स
मरे राजन् शतशो य सदस्रशः ॥ ८५ ॥ न तस्यासीदनिभिन्ने गात्रे घृण्यं तमेतरे ॥ एवं भू
तस्तव पिता शरैर्विशकलीकृतः ॥ ८६ ॥ शिताये फाल्गुने नाजौ प्राक्कशिराः प्रापत
दद्यात् ॥ किं चित्तेष्वेति न करे युगाणां न वपश्यतां ॥ ८७ ॥ हा हेति दिवि देवानां पार्थि
वानां च भारत ॥ पतमाने रथाद्भीष्मे वभूव सुमहान् तनः ॥ ८८ ॥ संपतंत मभिप्रेक्ष्य
महात्मानं पितामहं ॥ सद्भीष्मेण सर्वं प्रापत्तन हृदयानिनः ॥ ८९ ॥ स पयातम
ह्यवाङ्मवस्यो समकं पयत् ॥ इदं ध्वजश्चोत्तरः केतुः सर्वधनुष्मतां ॥ ९० ॥ धरिणी
न समस्पर्श शरसंघैः समावृतः ॥ शरतस्ते महेष्वासे शयानं पुरुषर्षभ ॥ ९१ ॥ रथा
त्यपतितं चैनं दिव्यो भावः समाविशत् ॥ अभ्यवर्ष ह्यपर्जनः प्राकं पतच मेदिनी ॥ ९२ ॥
पतन्सदस्रशो चापि रक्षिणे न दिवा करे ॥ सज्जो वोपालभहीरः कालं सवित् भारत ॥ ९३ ॥

मभी
प.
३२६

३२६

भीष्ममावृष्टकौरवः॥ द्रोणस्तत्रापि यं श्रुत्वा सुमोद भरतर्षभ॥ २६॥ स संज्ञा सुपलम्भा
शुभारहाजः प्रतापवान्॥ निवारयामास तदा स्वात्मानं कानिमारिष॥ २७॥ विनिश्चिता
न कुरु न दृष्टा पां उवाचिस्त्वसैनिकान्॥ इतैः शीघ्राश्वसंयुक्तैः समेता तस्यैव वारयन्॥ २८॥
निश्चितैश्च सैन्यैश्च पारं पर्यैवा सर्वशः॥ निर्मुक्तकवचाः सर्वे भीष्ममीश्वरैराधिपाः॥ २९॥
अपरम्पततो पुशयो धाः शतसदसशः॥ उपतस्थुर्मदात्मानं प्रतापतिमिवामराः॥ ३०॥
ते त्वभीष्मं समासाद्य शयानं भरतर्षभं॥ अभिवाधावतिष्ठन्त पां उवाच कुरुभिः सद॥ ३१॥
अथ पां उवाच कुरुंश्चैव शणिपत्याश्रितः स्थितान्॥ अभ्यभाषत धर्मात्मा भीष्मः शान्तवत्स
रा॥ स्वागतं वो मदाभागाः स्वागतं वो मदारथाः॥ तुभ्यामिदं शीघ्राद्यं द्रुपदकर्ममरोपमः
अभिसंश्रयता नैव शिरसालंबता ब्रवीत्॥ शिरो मे लंबते तस्य सुपदानं प्रदीयतां॥ ३२॥
ततो नृपाः समाजकुलान् निचसदनिव॥ उपधानानि सुख्यानि नैव ज्ञानि पितामहाः॥
अथा ब्रवीन्नरव्याघ्रः प्रहसन्निव नानृपान्॥ नैतानि वीरशय्यासु युक्तरूपाणि पाथिवाः
ततो वीर्यनरश्रेष्ठमभ्यभाषत पां उवाच॥ यत्नेन यं दीर्घबाहुं सर्वलोकमदारयं॥ ३३॥ यत्ने
न यमदाबाहौ शिरो मे तात लंबते॥ दीयता सुप्रधानं मे यत्कृतमिदमन्यसे॥ ३४॥

॥ इति युधिष्ठिराचार्यः॥

३२६

अयं ब्रह्मविदं श्रेष्ठं ययं ब्रह्मविदं वरः ॥ इत्यभाषंत भूतानि शयानं पुरुषं ॥ १३ ॥
अयं पितरमाजाय कामार्ते शंतुं पुरा ॥ ऊर्यरेत समात्मानं चकार पुरुषं ॥ १४ ॥
इति स्म शरत्पथं भारता नापितामहे ॥ ऋषयस्तभ्यभाषंत सद्दिताः सिद्धचारतैः ॥
दत्ते शान्तनवे भीष्मे भारता नापितामहे ॥ न किंचित्प्रत्ययं तं प्रजास्तव हि सारिव ॥ १५ ॥
विषामवदन् आसनदत्तं श्रीकाशं भारत ॥ अलिप्तं न व्रीडितं चैव द्विषा युक्ताद्यथो मु
खाः ॥ १६ ॥ पांडवाश्च जयं लज्जां संशाम शिरसि स्थिताः ॥ सर्वं दध्मं मे दाशं वानदेम जा
लपरिहृतान् ॥ १७ ॥ दृष्ट्वा तूर्णं निनारेषु वायमानेषु चानघ ॥ अपश्याम मम दाराज भीम
सेनं मदावलं ॥ १८ ॥ विक्रीयानं कौंतेयं द्रुपेण तामदत्तायुतं ॥ निदत्पतरसा शत्रुं मदा
वलसमन्वितं ॥ १९ ॥ संमोद सापितुमुलः कुरुणामभवत्ततः ॥ कर्कडर्षो धनो वा
पिनिः श्वसेतां सद्रुं द्रुः ॥ २० ॥ तथा निपतिते भीष्मे कौरवाणां पितामहे ॥ द्वादशभू
तमभूत्सर्वं निर्मर्षा दमवर्तत ॥ २१ ॥ दृष्ट्वा च पतितं भीष्मं प्रजोडः शासनस्तव ॥ उत्तमं
जवमास्याय रागा नीकमुपाद्वत ॥ २२ ॥ भ्रात्रा प्रस्थापितो वीरः स्तेनानीकेन दंशि
तः ॥ प्रययौ पुरुषबाह्वः स्वसैन्यं संविद्यादयन् ॥ २३ ॥ तमायांतमभिप्रेत्य ऊरवाः पु
र्यं चारयन् ॥ २४ ॥ शासनं मम दाराज किमयं वक्ष्यतीति च ॥ २५ ॥ ततो दोगा यनि दत्ते

नभी.

प०

३२

327

महोपनिषदं वै वयोगमास्यायवीर्यवान् ॥ जपनशान्तनवोधीमानकालाकांक्षी स्थितो
भवत् ॥ २१ ॥ इति श्रीभीष्मपर्वणि भीष्मनिपातने अष्टाध्यायः ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ कथमासंस्तदा
योधादीनाभीष्मोपासंजय ॥ वलिनादेव कल्पेन पुर्वैर्यत्र स्तुतिवारिणा ॥ १ ॥ तदैव निदृता
त्मने कुरु नमो अर्षोऽवैः ॥ नशादुरयदाभीष्मो हृदि ताडयदात्मजं ॥ २ ॥ ततोऽऽवतरं
मन्ये किमन्यत्र भविष्यति ॥ अथाहं पितरं श्रुत्वा निदत्तं समुत्सृजति ॥ ३ ॥ अश्रमसारमयं
नूनं हृदयं समसंजय ॥ श्रुत्वा विनिदत्तं भीष्मं शतधा यत्र दीर्यते ॥ ४ ॥ यदन्वनिदतेनाज्ञो
भीष्मोपासंजय मित्रता ॥ चेष्टितं कुरु सिंहेन तन्मे कथय सुव्रत ॥ ५ ॥ पुनः पुनर्न स्यामिदं
तदेव व्रतं रणे ॥ न ह्यतो जामदग्नौ न दिव्यैरसैरयं पुरा ॥ ६ ॥ मदतो द्रौपदेयेन पांचाल्ये
न शिविरिना ॥ संजय उवाच ॥ सायाह्ने निदतो भूमौ धातं राष्ट्रान् विषादयन् ॥ पांचा
लानां ददौ हर्षं भीष्मः कुरुपितामहः ॥ सशेते शरतल्पस्थो मेदिनीमसृशंस्तदा ॥
भीष्मो रथात् प्रपतिते प्रच्युते धरिणीतले ॥ द्वादेतित मुलः शहो भूतानां समपद्यत ॥
सीमा हृद्वे निपतिते कुरुणां समितिं जये ॥ सेनयो रुभयोरगज नृक्षत्रियाभयमाविश
त् ॥ भीष्मं शान्तनवे दृष्ट्वा विशीर्णैकवचध्वजं ॥ ऊरवः पश्यन्ते तं पांश्वाश्च विशां पते ॥ ११
वित्तमः संव्रतमभूदासीद्वाजुर्गतप्रभः ॥ रासपृथिवी चैव भीष्मो शान्तनवे हते ॥ १२ ॥

३२५

यच्च दत्तो वरो मद्ये पिशतेन सह तत् ॥ ह्यं दत्तो मत्सुरिते वं तस्य चास्तु वरस्तथा ॥ ७ ॥ धा
रपिष्ते ततः प्राणाज्जसर्गे नियं सति ॥ इत्युक्ता तांस्तदा हंसात्स श्रोते शरत्तत्पगः ॥ ८ ॥
पंच कुरुणा पतिने संगे भीषो दत्तौ जसि ॥ पांडवाः संजयाश्चैव सिंदनां प्रचक्रिरे ॥ ९ ॥
तस्मिन् दत्ते सदा यो धेभारतानां पितामहे ॥ न किंचित्प्रत्यघंत पुत्रास्ते भरतर्षभ ॥ १० ॥
संमोदश्चैव तमुलः कुरुणा मभवत्तदा ॥ दृष्ट्वा यो धनमुवा निप्रवस्य रुरुस्ततः ॥ ११ ॥
विषादाच्च विरंकालमतिष्ठन्मिह त्रिधाः ॥ सर्वे चैव महा राजन पुद्गे दधिरे मनः ॥ १२ ॥
कुरुणा दृष्ट्वा दीता अनाभ्यधावे तपां वान ॥ अवधे शांतनोः पुत्रे दत्ते भीषो मद्यो जसि
अभावः सदसा राजकुरु राजस्य मूर्च्छितः ॥ दत्तप्रवीरास्तु वयं निहंता अशितैः शरैः
कर्तव्यं नाभिजानीमो निर्जिताः सद्यसा चिना ॥ पांडवाश्च जयं तव व्यापश्च परंगसि
सर्वे दधुर्मदां तां वानराः परिचवा देवाः ॥ सोमकाश्च सपां चालाः प्रदृष्य तज्जने श्वर
तत्तल्लूयं सदसि पुनरत्सु समदाचलाः ॥ आस्ते दयामास भ्राता भीमसेनो ननाद च ॥ १३ ॥
सेनयो रुभयोऽपि गां गेये निदत्ते विभो ॥ संन्यस्य वीराः शस्त्राणि प्राप्या ये तस्य संततः ॥ १४ ॥
प्राक्रोशन् प्राद्वेद्यान् जगुर्मोदन्तथापरे ॥ दत्तं चान्येऽपि निदंते भीष्माचारैश्च पूजय
न् ॥ अथ यः पितरश्चैव प्रशंसं सर्वदा जतं ॥ भारतानां च ये पूर्वते चैनं प्रशंसंति रे ॥ १५ ॥

मभी.
प.
३२१

तां यद्यगोतादिवाकरः ॥ ५१ ॥ इतं समाश्वपुक्तेन रथेनोतमतेजसा ॥ विमोदेहेतदाश्राणा
नसहृदः सुप्रियाणि च ॥ ५२ ॥ परिवावन्तामत्रममावसरने नृपाः ॥ उपाशिञ्चे विवः
संतमेवैश्वराशानावितः ॥ ५३ ॥ उपारमध्वं संग्रामाद्वैरमुत्सृज्य पार्थिवाः ॥ संजय उवाच
उपातिष्ठ नृपो वैद्याः शल्योदरणकोविदाः ॥ ५४ ॥ सर्वोपस्कराणैर्पुक्ताः कुशलैः साधुशि-
क्षिताः ॥ तान् नृणां जादूवीपुत्रः प्रोवाच तनयंतव ॥ ५५ ॥ दानं दत्ता विसर्जंतां प्रज्जयित्वा चिकि-
त्सकाः ॥ पवेगते मये दान्ती वैद्यकार्यमिहास्त्रिकिं ॥ ५६ ॥ दत्रयर्मे प्रशस्तां दिशामो स्मि परमां
गतिं ॥ नैषधमीमदीयात्ताः शरतत्पगतस्म मे ॥ ५७ ॥ वैद्या न विसर्जंयामास प्रजयित्वा य-
थार्हतः ॥ ततस्ते विस्मयं नृमुनीनां जनपदेश्वराः ॥ ५८ ॥ स्थितिं धर्मे परोदृष्ट्वा भीष्मस्य मि-
ततेजसः ॥ उपधानं ततो दत्ता पितृस्ते मनुजैश्चराः ॥ ५९ ॥ सहिताः पांडवाः सर्वे ऊरुव-
श्च महारथाः ॥ उपगम्य महात्मानं शयानं शयने शुभे ॥ ६० ॥ ते भिवायं ततो भीष्मं कृ-
त्वा च त्रिः प्रदक्षिणं ॥ विथापरदां भीष्मस्य सर्वपवसमेततः ॥ ६१ ॥ वीराः सुशिवराण्ये-
व ध्यायंतः परमात्मराः ॥ निवेशायाभ्युपागच्छन्त्यायाद्वैरुपिरोक्षिताः ॥ ६२ ॥
॥ निविष्टान पांडवांश्चैव प्रीयमाणान् महात्मान् ॥ भीष्मस्य पतने ॥
॥ दृष्ट्वा उपगम्य महाबलः ॥ ६३ ॥ ॥

३२१

समारोप्यमदवापमभिवाद्यपितामहं॥ नेत्राभ्यामक्रूरार्णभ्यः सिद्धं वचनमब्रवीत्॥ ४१॥
आज्ञाययत्कुरुश्रेष्ठसर्वशस्त्रभूतांवर॥ श्रेष्ठोदेतवउर्ध्वंक्रियतांकिंपितामह॥ ४२॥
तमब्रवीच्छांतनवःशिरोमेतागलंचते॥ उपधानं कुरुश्रेष्ठफाल्गुणोपदधत्समो॥ ४३॥
शयनस्थानुरूपेवैश्रींजवीरप्रयच्छमे॥ तंदिपायेसमर्थोवैश्रेष्ठःसर्वथजुष्मतां॥ ४४॥
तत्रथर्मस्यवेताचवुरिसत्त्वप्राणान्वितः॥ फाल्गुणोपितयेत्सुक्ताववसायमरोचयत्॥
रघुपुत्रमंजगांजीवंशरान्मचतर्षणाः॥ अनुमान्यमदात्मानंभारतानोपितामहं॥ ४५॥
त्रिभिस्तीक्ष्णैर्महावेगैरनुगृह्णाज्जित्वाशिरैः॥ अभिप्रायेतविदितेधर्मात्मासव्यसाविनः॥
अतश्चहृत्तश्रेष्ठोभीष्मोरुह्मयत्तवित॥ उपधानेनदत्तेनप्रेत्यनेददनेंजयं॥ ४६॥
हसन्तीत्यमुद्गीक्ष्यभारतान्भारतंशति॥ कुंतीपुत्रपुत्रांश्रेष्ठसुहृदांश्रीतिवर्द्धन॥ ४७॥
शयनस्थानुरूपेमेपांउचोपरितंतया॥ ययन्यथाप्रपद्येथाःशपेयंतामहंरुषा॥ ४८॥
एवमेवमदावाद्यैधर्मेषुपरिनिष्ठता॥ स्वमयंचत्रियेणाजौशरत्नस्यगतेनवै॥ ४९॥
एवमुक्तातवीभक्तंसर्वोत्तमंजवीरुवः॥ राज्ञश्चाजपुत्रांशसर्वोत्तममिसंस्थिता
न॥ ५०॥ पश्यथमुपधानैमेपांउचोनामिसंधितं॥ शेषेहमस्मैशय्यायांयावदा
वर्तनंरवेः॥ ५१॥ येतदस्मांमिष्यंतितेचश्रेष्ठंतिमांनृपाः॥ दिशंवैश्रवणाक्रां

सभी.

प.

३३०

३२७

साधयिवशात्तकीर्णोऽस्मिन्निर्भीषशोभिता ॥ सुशमेभारतीदीप्तादिवीचदित्यमं३३०
विवभौवनपाणोसागंगासुतमुपासतां ॥ देवानामिवदेवेशं पितामहमुपासतां ॥ १॥ भी
ष्मस्तुवेदनां धैर्यान्निगद्यभरतर्षभ ॥ अमितमः शरैश्चैव निःश्वसन्नुत्तरो यथा ॥ २॥ शरा
भित्तकायोपिशस्तुसंपातमूर्ध्वितः ॥ पानीयमिति संप्रेक्ष्य राजत्नान्प्रत्यभाषत ॥ ३॥ त
तस्तेक्षत्रियाराजनसमाजद्वः समंततः ॥ भक्ष्याजुञ्जवचानराजनवारिकुंभं अश्रीतत्नान्
उपानीतं तपानीयं दृष्ट्वा शांतनवो ब्रवीत् ॥ नायातीता मया शक्या भोगाः केचन मानुषाः ॥ ४॥
अपक्रांतो मनुष्येभ्यः शरशय्यागतो यदं ॥ प्रतीक्ष्यमाणस्तित्थामि निवृत्तिं शशि सूर्ययोः
पवमुत्काशांतनवो निंदन्वाको न पार्थिवान् ॥ अर्जुनं दृष्ट्वा मित्रा मित्रेभ्यः प्रत्यभाषत भारत ॥ ५॥
अथोपेत्य महाबाहुरभिवाद्य पितामहं ॥ अतिष्ठत्प्रांजलिः प्रह्वः किं करोमीति चाब्रवीत्
तं दृष्ट्वा पां३ वेराजन्त्रभिवाद्याग्रतः स्थितं ॥ अभ्यभाषत धर्मात्मा भीष्माः प्रीतो धनं जयं ॥ ६॥
दयतीव शरीरे मे संवृतस्मत्तवैश्रभिः ॥ सर्माणि परिहृयेते मुखं च परिशुष्यति ॥ ७॥ वे
दनार्तशरीरस्य प्रयत्नापोममार्जनं ॥ तं हि शक्तो मदेषा सदा तु मापो यथा विधिः ॥ ८॥
अर्जुनस्तु तथेत्युक्त्वा रथमारुह्य वीर्यवान् ॥ अधिज्ञं बलवत्कृत्वा गां जीवेष्वालिपद्वज्रं ॥
तस्मात्तलनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ॥ विव्रेक्षुः सर्वभूतानि सर्वैश्चक्रत्वा च पार्थिवः ॥

३३५

उवाचमाधवः काले धर्मप्रवेद्युधिष्ठिरं ॥ दिष्टा जयसि कौरव्य दिष्टा भीष्मो निपातितः ॥ ६३ ॥
अवधोमानुषेरेव सत्यसंधो महारथः ॥ अथ वा देवतैः सार्द्धं सर्वशास्त्रस्य पारगः ॥ ६४ ॥ तं
तु वत्सर्द्धं प्राप्य दग्धो योरेण वत्समा ॥ पवसुक्तो धर्मराजः प्रत्यवाच जनार्दन ॥ ६५ ॥ तव
प्रसादादि जयः क्रोधात्तव पराजयः ॥ तं हिनः शरणं कृत्वा भक्तानामभयं करे ॥ ६६ ॥ अ
नाश्रय्यो तयस्तेषां येषां तमसि केशव ॥ रक्षिता समरे नित्यं नित्यं वापि हिते रतः ॥ ६७ ॥ स
र्वथा तं समाश्रित्य नाश्रय्यमिति मे मतिः ॥ पवसुक्तः प्रत्यवाच स्यमानो जनार्दन ॥ ६८ ॥
तवैवैतच्छक्तं रूपं वचनं पार्थिवोत्तम ॥ इति भीष्मपर्वणि ॥ ॥ ॥ संजय उवाच ॥ युष्माकां
तु महा राजशर्वर्था सर्वपार्थिवाः ॥ पांडवा धार्तराष्ट्राश्च उपातिष्ठन् पितामहं ॥ १ ॥ तं वीर
शयने वीरेशयानं कुरुसत्तम ॥ अभिवायो यतस्सुर्वे दानियाः दानियर्वभे ॥ २ ॥ कन्याश्च
दत्तवर्त्तनं अलाजैर्मातुषु सर्वशः ॥ अवाकिरज्ज्वा तनवंत ब्रगता सदस्यशः ॥ ३ ॥ सि
यो हृदा स्तथा बालाः प्रेक्षकाश्च एध रजनाः ॥ समभ्यशुः शान्तनवं भूतानीव तमो उदे ॥
तूष्ण्यादि सप्तसंख्या निबधे वनरनर्तकाः ॥ शिल्पिनश्च तथा जग्मुः कुरुसर्दे पितामहं ॥ ४ ॥
उपास्य च पुटेभ्यः सन्नाहान्निप्रमुच्यते ॥ आयुधाने च निःक्षिप्य रक्षिताः कुरुपांडवः
श्रुत्वा संततं वराधर्षं देवव्रतमरिदमं ॥ अन्योन्यं प्रीतिमंतसे यथा सर्वे यथावयः ॥ ५ ॥

मभी.
प.
३३१

३३०

परितां सागरश्रेष्ठः श्रेष्ठस्तमसि धनिनां ॥ न वै श्रुते धार्तराष्ट्रेण वा कं मयो व्यमाने विदु
रेण चैव ॥ श्रोतेन रामेण जनार्दनेन मुहुर्मुहुः संजयेनापि चोक्तं ॥ परीतबुद्धिर्दिविसंज
कल्पे इर्यो धनो न च तच्छ्रद्धयाति ॥ १४ ॥ सशो व्यते वै निदरा शिरापशास्त्रातिगोभीस
वलाभिभूतः ॥ पतद्भुता तद्वचः कौरवे देव इर्यो धनो दीनमनावभूव ॥ १५ ॥ तमत्रवीच्यं
तनवो भिवीक्ष्य निबोधराजन भववीतमसुः ॥ दृष्टं इर्यो धनैत ते यथापार्थेन धीमता ॥ १६ ॥
जलस्य धाराजनिता शीतस्मास्तगंधिनः ॥ एकस्मिन्कर्तृलोके स्निग्धः कश्चन विद्यते ॥
आग्नेयं वारुणं सौम्यं वायव्यमथ वैश्वं ॥ वेदं पाशपतं ब्राह्मं पारमेष्ठिं प्रजापतिः ॥ १७ ॥ धा
तुस्तुष्टुश्च सवितुर्वैवस्वतमथापि वा ॥ सर्वस्मिन्मातुषेलोके वेते कौटिधनं जयः ॥ १८ ॥
कृष्णश्च देवकी पुत्रो नामो वेदेद कश्चन ॥ अशक्यः पांडवस्नातपुद्गे जेतुं कथंचन ॥ १९ ॥
अमानुषाणि कर्माणि यस्मै तानिमदात्मनः ॥ तेन सत्त्वता संख्ये शरेणा द्रवशोभिना ॥ २० ॥
कृतिना समरे राजन संधिर्भवत माचिरं ॥ यावत्कृष्णो मदाबाहुः स्वाधीनः कुरुसतम
तावत्पार्थेन शरेण संधिलेता तपुज्यतां ॥ यावन्न ते वसूं सर्वौ शरैः सन्नतयवभिः ॥
नाशय तर्जनलावस्तं पिलेता तपुज्यतां ॥ यावत्तिष्ठंति समरे दत्तशंखाः सद्योदराः ॥ २१ ॥

३३१

तस्य ज्ञातलनिर्वोपविस्फुर्जितमिवाशनेः॥ विवेकः सर्वभूतानि सर्वेभूतावधार्यवाः
ततः प्रदद्यात् कृतारथेन रथिनां वरः॥ श्रुत्वा न भवतश्चेष्टं सर्वशस्त्रभक्तो वरः॥ २२॥ संपा
यच शरं दीप्तं सन्निभं संपां उचः॥ धर्मे न्यासेण संयोज्य सर्वलोकस्य पश्यतः॥ २३॥ अ
विध्यत्पृथिवी पार्थः पाश्र्वे भीष्मस्य दक्षिणे॥ अयं पातततो धारावारिणो विमलाश्रुभा
श्रीतस्याभ्युत्थ कलास्य दिग्गते परस्य च॥ अतर्पयततः पार्थः श्रीतया जलधारया॥ २४॥
भीष्मं कुरुणा मृगभेदिन्यकर्म पराक्रमे॥ कर्मणा तेन पार्थस्य शक्रस्यैव विक्रमे॥ २५॥
विस्मये परमेजयमुत्ततस्ते रसपाणिपाः॥ तत्कर्म प्रेक्ष्य भीमस्योरतिमानुषविक्रमे॥ २६॥
संघ्राते येन कुरुयोगाद्याः श्रीतारिता इव॥ विस्मया ह्येतरीया गिराया विध्वंस्यते नृपः
शावुंड उभिनिर्वोपसुमुलः सर्वतो भवतः॥ ततः शांतनवश्चा विराजन्वीभत्सु मज्जतीत्
सर्वपार्थिववीराणां सन्निधौ पूजयन्निव॥ नैतत्त्रिंशद्विंशतिर्युक्ताः कौरव नंदन॥ २७॥
कथितो नारदेना सिद्धैर्विरहितकृते॥ वासुरेव सदा यत्नं मदुत्कर्म करिष्यसि॥ २८॥
यशोत्सु रतिदेवंदः सददेवैरभिधत्ते॥ विउत्सं निधनं पार्थ सर्वदा त्रस्यत हिदः॥ २९॥
धनुर्दृष्ट्वा मेकं लंघयित्वा प्रवरो नृप॥ मनुष्या जगति श्रेष्ठाः पक्षिणा पन्नगेश्वराः॥

भीष्म.

प.

३३२

331

संजय उवाच ॥ ततस्ते पायिवाः सर्वे जगुः स्वान्यालयान् पुनः ॥ तस्मीं भूते सदा
जभीष्मैः शतं नन्दने ॥ १ ॥ अतस्तन्निदं भीष्मैः राधेयः पुरुषर्षभः ॥ ईषदागतं सं
श्रुत्वा स्वरयोषजगाम ह ॥ २ ॥ सददर्शमहात्मानं शरत्सगते तदा ॥ जगत्प्रिया
गतं वीरं कार्तिकेयमिव प्रभु ॥ ३ ॥ निमीलिताक्षं ते वीरं साकं वसुधावधः ॥ भी
ष्मभीष्ममहाबाहो प्रत्युवाच महाकायिनि ॥ ४ ॥ राधेयो दं कुरु श्रेष्ठ निमदिगत
स्तव ॥ देष्णो दंतव सर्वत्र ३ ति चैनमुवाच ह ॥ ५ ॥ तच्छ्रुत्वा कुरुक्षेत्रे विस्मयं लोच
नः ॥ शनैरुदीक्ष्य सस्ते हृदि बचनमब्रवीत् ॥ ६ ॥ रदितं पितृमालोक्य समुत्साह्य च
क्षिणः ॥ पितृवपुत्रं गंगेयः परिरभ्यैकपाणिना ॥ ७ ॥ ये हि मे विप्र तीव्रसहसे त्वं मया
सह ॥ यदिसां नाधिगच्छेयान् ते श्रेयो भवेत् ॥ कौंतेयस्त्वं न राधेयो न तथाधि
रथिः पिता ॥ अतस्त्वं हि महाबाहो वदतो नारदात्मजा ॥ कुरुक्षेत्रे पायनाच्चैव तव सत्त्वं
न संशयः ॥ न च देषोक्तिमेतात त्वपि सत्त्वं ब्रवीमि ते ॥ ८ ॥ ते जेवथ निमित्तं तु पुरु
षं त्वामहं ब्रुवं ॥ अकस्मात्पां उवात्सवीनवदिपसि ब्रुवन् ॥ ९ ॥ येनासि ब्रुशोरा
जा बोद्धिः सूतनन्दन ॥ नातोऽपि धर्मलापेन ततस्ते बुद्धिरीदृशी ॥ १० ॥ नीचाश्च
यास्तस्मै एव हे भूतगुणिनामपि ॥ तेनासि ब्रुशो रुदं प्रावितः कुरुसंसदि ॥ ११ ॥

तान्तामिदं सत्त्वं श्रुत्वाः सत्त्वं भुवि

३३२

नृपाश्च वदो राजे सावत्संधिः प्रयुज्यतां ॥ सनिर्दहति ते यावत् क्रोधदीपे दराश्रमं
प्रथिदिरो रागे तावत्संधिलेता तेषु ज्यतां ॥ ४६ ॥ नकुलः सदरेव शभीमसेनश्च पाशवः
यावच्चमूं मद्गाराजनाशयंति न सर्वशः ॥ ४७ ॥ तावत्ते पाशवैर्वीरैर्सीद्वा दंसमरोचते
पुदंसमां तमेवास्तुता तं संशाम्य पाशवैः ॥ ४८ ॥ पतते रोचतां वाक्यं यइतो सिमया
नव ॥ पतत्ते मम दंसमेतव चैव कुलस्य च ॥ ४९ ॥ त्यक्ता मयं युपशाम्य सपाथैः पर्या
तमेतद्यतस्तं कालात्नेन ॥ भीष्मस्योत्तारं लुवः सोदृष्टं च जीवंतं शोषाः साधुराज न
सीद ॥ ५० ॥ राजस्यार्द्रदीयतां पाशवानामिदं प्रस्थं धर्मं राजो भियात् ॥ सामित्रक्रक
पार्थिवानां जवनः पापां कीर्तिं प्राप्य सेको रवेद ॥ समावसानाच्छातिरस्तु यता
नां संगतुतां पार्थिवाः प्रीतिमंताः ॥ ५२ ॥ पिता पुत्रे मातुलं भागिने यो भ्राता चैव
भ्रातरं प्रेतं राजन ॥ न चेदेवं प्राप्नोत कालं वचो मे मोहाविष्टः प्रतिपत्से सुबुधा ॥ ५३ ॥
तस्य स्यंते पतदंतां स्य सर्वं सत्त्वा मेतां भारती सीरयामि ॥ पतद्वाक्यं सोदृष्टादापते
यो मध्वं राज्ञां भारता न प्राथयिता ॥ तूली मासीच्छरसंतं मम मां यो ज्ञात्मानं त्र
ल्लुपिवाक्यं नियम्य ॥ संजय उवाच ॥ धर्मार्थं सदितं याकं कृतादितमनामयं
ना रोचयत् पुत्रस्तेषु मूर्धुरिव भेषजं ॥ ५६ ॥ इति भीष्मपर्वणि ॥ ॥

मभी.
घ.
३३३

३३२

कोपिताः पांडवाः नितं समाश्रित्य सयोधनं ॥ अवंशं भाविद्यर्थं यं योनशक्वो नि
वर्तितं ॥ २० ॥ दैवं पुरुषकारेण को निवर्तितं सुत्सुदेत ॥ इष्टिर्वीक्ष्य शोसी निनि
मित्तानि पितामह ॥ २१ ॥ भवद्विरुपलवानि कथितानि च संसदि ॥ पांडवा वा सुदे
वा अविदिता मम सर्वशः ॥ २२ ॥ अजेयः पुरुषे रत्ने रिति तां श्रोतुमहमहे ॥ विज
यिष्ये राणे पांडु निति मे निश्चितं मनः ॥ २३ ॥ न चैच्छकमवसृष्टुं वैरमेतत्सदा रुणं ॥ य
नं जयेन यो त्से दं स्वधर्मं ग्रीतमानसः ॥ २४ ॥ अनुजानीषमांतात युद्धाय कृतनि
श्चयं ॥ अनुज्ञातस्त्वया वीर युद्धे यमिति मे मतिः ॥ २५ ॥ इह कृतं विप्रतीये वारभसा
च्चापलातया ॥ यत्ने द्द कृतं किंचित नो त्वं दंतं मर्हसि ॥ २६ ॥ भीष्म उवाच ॥ न चै
च्छकमवसृष्टुं वैरमेतत्सदा रुणं ॥ अनुजानामि कर्णत्वां युध्यस्व सर्गं काम्यया
निर्मसुर्गत संरंभः कृतकर्म शो सद् ॥ यथा शक्तियथोत्सादं सतां हतेषु हते
वान् ॥ २७ ॥ अहं त्वामनुजानामि यदि हसितय युद्धि ॥ क्षत्रधर्मजितान लोका
न वाप्यसि धने जयात् ॥ २८ ॥

३३३

ब्रह्माण्डो वशो र्ये च धर्मेषु ॥ स्थितिः ॥ २५ ॥ न तया सदृशः कश्चित्पुरुषेष्टमरोप
मः ॥ कुलमेव भयाच्चादं सदा धरुषमुक्तवान् ॥ २५ ॥ इषसे वासुसंधाने लाघवे सवलेत
था ॥ सदृशः फाल्गुणो नासि क्लृप्ते न वमदात्मना ॥ २६ ॥ कर्णकाशिपु रंगता तथैके
न धनुष्मता ॥ कन्याये कुरु राजस्य राजानो मृदिता पुपि ॥ २७ ॥ तथा च वलवान राजा
जरासंधो उरासदः ॥ समरे समस्माच्चिन्नतया सदृशो भवत ॥ २८ ॥ ब्रह्माण्डः स तयोधी
च तेजसा वचनेन च ॥ देवा भस्मः संख्ये मनुष्ये रथि को पुपि ॥ २९ ॥ अपनीतो घमन्मुर्मे
यत्नां प्रतिपु रक्तताः ॥ देवं पुरुषकारेण न प्राकामति वर्तितं ॥ ३० ॥ सोदर्याः पाश्वा
वीराः स्नातस्ते रित्दन ॥ संगच्छते मदावा दो मम चेदिच्छ सिप्रियं ॥ ३१ ॥ मया भवतु नि
र्हृतं वैरमादित्य नंदन ॥ पृथिव्या सर्वराजानो भवंत ए निरामयः ॥ ३२ ॥ **कर्ण उवाच**
जानाम्येव मदा राज सर्वमेतत्पितामह ॥ यथा वदसि ते नाश कौं ते यो दूनसूतजः ॥
श्रवणी कर्णस्त्वदेकं तं सूतेन वविवर्द्धितः ॥ भुक्ता उर्या धनैश्च र्यं न मिथ्या कर्तुं सुतस्य दे
वसुदेवसुतो यदुत्तं उवाच उरुव्रतः ॥ वसुधैव कुलीशं च पुत्रदारं तथा यशः ॥ ३५ ॥ स
र्वं उर्या धनस्य र्यं तत्तमे भूरि ददितुं ॥ सा चैतद्यापि मरणं क्षणं स्यादिति कौशव ॥ ३६ ॥

मभी.

प.

३३४

युष्मत्सुनिरदंकारोबलवीर्यव्यापाश्रयः ॥ धर्मो हि पुरा क्लृप्तो न्यतस्तत्रियस्य न विद्य
ते ॥ १ ॥ अथ मे हि क्लृप्तो यत्नः समद्वान्तु चिरं मया ॥ न चैवं शंकितः कर्तव्यं सत्यं च
वीर्यमिदं ॥ १८ ॥ संजय उवाच ॥ इत्युक्तवति गंगोषे अभिवाद्य प्रहस्य च ॥ राधेयोरथ मा
रुघुप्रायातवस्तुतं प्रति ॥ १९ ॥ इति श्री महाभारते शतसहस्रं संहितायां वै पा
सिको भीष्मपर्वणि भीष्मपर्वसमाप्तम् ॥ ॥ संवत् १८०३ चैत्र शुद्ध २॥

३३३

३३४

Acc No
24
Acc 74

334